आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १५

बृहदारण्यकोपनिषत्

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० रा० रा० " काशीनाथ शास्त्री आगाशे "

इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

चतुर्थीयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८४८

खिस्ताब्दाः १९२७

मूल्यं रूपकाष्टकम् (८) ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथैतस्याः सटीकशांकरभाष्यसमेताया बृहदारण्यकोपनिषदः पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रकाश्यन्ते ।

(क.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकभाष्योपेतं कलिकातानगरस्थमुद्रणालये मुद्रितं कैलासवासिनां "देव" इत्युपाह्वानां पुण्यपत्तननिवासिनां वे० शा० रा० रा० बालशास्त्रिणाम्। पृष्ठानां संख्या १०९६। एकपृष्ठस्थपङ्क्तिसंख्या २४। एकपङ्क्तिस्थानामक्षराणां संख्या २३।

(ख.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकभाष्योपेतं, बडलीग्रामनिवासिनां चिदम्बरंदीक्षितकुलोत्पन्नानां श्री० वे० शा० रा० रा० मार्तण्डदीक्षितानाम्। पत्राणि ३०९। पङ्क्तयः २३। अक्षराणि ५० लेखनकालः शके १७८३।

(ग.) इति संज्ञितम्—मूलं केवलभाष्यसमेतम्, इंदूरपुरनिवासिनां "किबे" इत्युपाह्वानां श्री० रा० रा० "भाऊसाहेब बाळासाहेब" इत्येतेषाम्। पत्राणि १२६। पङ्क्तयः १९। अक्षराणि ९६। लेखनकालः पञ्चाशत्संवत्सरमित इत्यनुमीयते।

(घ.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकभाष्योपेतं, वटोदरनगरनिवासिनां पटवर्धनोपाह्वानां श्री० रा० रा० "कृष्णराव भीमाशंकर" इत्येतेषाम्। पत्राणि ३५९। पङ्क्तयः १८। अक्षराणि ५०। लेखनकालस्तु शतसंवत्सरमित इत्यनुमीयते।

(ङ.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकारहितं, पुण्यपत्तननिवासिनां कै० श्री० रा० रा० "बाळासाहेब पटवर्धन" इत्येतेषाम्। पत्राणि ३५७। पङ्क्तयः १०। अक्षराणि ३८। लेखनकालः पादोनशतसंवत्सरमित इत्यनुमीयते।

(च.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकारहितम्, अष्टग्रामनिवासिनां लिमये इत्युपनामकानां रा० रा० "गोविंदराव" इत्येतेषाम्। पत्राणि २४२। पङ्क्तयः १३। अक्षराणि ५०। लेखनकालस्त्वनुमानेन षष्टिवर्षात्मकः।

(छ.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं केवलान्तिमाध्यायद्वयटीकोपेतम्, उज्जयनीक्षेत्रनिवासिनां वे. शा. सं. रा. रा. "सोरटीबुवा" इत्येतेषाम्। पत्राणि २६० पङ्क्तयः १४। अक्षराणि ४२। लेखनकालः पञ्चविंशतिसंवत्सरात्मक इत्यनुमीयते।

(ज.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकारहितं, पुण्यपत्तननिवासिनां फडणीस इत्युपनामकानां कै० रा० रा० "मोरोबादादा" इत्याख्यानाम्। पत्राणि २५९। पङ्क्तयः १५। अक्षराणि ४८। लेखनकालस्तु अनुमानेन शतसंवत्सरमितो दृश्यते।

(झ.) इति संज्ञितम्—केवलभाष्यं, कै० रा० रा० "मोरोबादादा फडणीस" इत्येतेषाम्। पत्राणि २११। पङ्क्तयः १२। अक्षराणि ४८। अस्यापि लेखनकालः पादोनशतसंवत्सरमित इत्यनुमीयते।

(ञ.) इति संज्ञितम्—केवलटीका, कै० रा० रा० "मोरोबादादा फडणीस" इत्येतेषाम्। पत्राणि ३१४। पङ्क्तयः १२। अक्षराणि ४५। लेखनकालः शतसंवत्सरमितोऽनुमीयते।

(ट.) इति संज्ञितम्—केवलमूलं, रा० रा० "भाऊसाहेब नगरकर" इत्येतेषाम्। पत्राणि ६४। पङ्क्तयः ९। अक्षराणि ३६। लेखनकालः पञ्चाशत्संवत्सरमित इत्यनुमीयते।

(ठ.) इति संज्ञितम्—केवलं मूलं, पुरंदरे इत्युपाह्वानां श्री० रा० रा० "अप्पासाहेब" इत्येतेषाम्। पत्राणि ७०। पङ्क्तयः ८। अक्षराणि २९। लेखनकालस्त्वनुमानेन पञ्चविंशतिवत्सरात्मको वर्तते।

(ड.) इति संज्ञितम्—केवलं मूलं, सुरतग्रामनिवासिनां करंबेळकर इत्युपनामकानां रा० रा० "हरिबाबाजी" इत्येतेषाम् । पत्राणि १३६ । पङ्क्तयः ६ । अक्षराणि २६ । लेखनकालोऽनुमानेन षष्टिवर्षात्मकः ।

(ढ.) इति संज्ञितम्—मूलं सटीकभाष्योपेतं, पुण्यपत्तननिवासिनां परचुरे इत्युपनामकानां रा० रा० "आबाजी रामचन्द्र" इत्येतेषाम् । पत्राणि ६३७ । पङ्क्तयः १५ । अक्षराणि ३५ । लेखनकालस्त्वनुमानेन पादोनशतवत्सरात्मकः । टीकालेखनकालस्तु शके १७६८ ।

(ण.) इति संज्ञितम्—केवला टीका, रा० रा० " भाऊसाहेब नगरकर " इत्येतेषाम् । पत्राणि ४३३ । पङ्क्तयः ९ । अक्षराणि ४० । लेखनकालोऽनुमानेन पञ्चाशद्वत्सरात्मकः ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

बृहदारण्यकोपनिषद्विषयसूचीपत्रकम् ।

समाप्तमिदं बृहदारण्यकोपनिषद्विषयसूचीपत्रकम् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

बृहदारण्यकोपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

(अथ श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितं भाष्यम् ।)

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंश[1]ऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः ।

(अथाऽऽनन्दगिरिकृता बृहदारण्यकभाष्यटीका ।)

यदविद्यावशाद्विश्वं दृश्यते रशनाहिवत् ।
यद्विद्यया च तद्धानिस्तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥ १ ॥
नमस्त्रय्यन्तसंदोहसरसीरुहभानवे ।
गुरवे परपक्षौघध्वान्तध्वंसपटीयसे ॥ २ ॥
भगवत्पादपादाब्जद्वंद्वं द्वंद्वनिबर्हणम् ।
सुरेश्वरादिसद्भृङ्गैरवलम्बितमाभजे ॥ ३ ॥
बृहदारण्यके भाष्ये शिष्योपकृतिसिद्धये ।
सुरेश्वरोक्तिमाश्रित्य क्रियते न्यायनिर्णयः ॥ ४ ॥

काण्वोपनिषद्विवरणव्याजेनाशेषामेवोपनिषदं शोधयितुकामो भगवान्भाष्यकारो विघ्नोपशमादिसमर्थं शिष्टाचारप्रमाणकं परापरगुरुनमस्काररूपं मङ्गलमाचरति[3]—**नमो ब्रह्मादिभ्य इति** । वेदो हिरण्यगर्भो वा ब्रह्म तन्नमस्कारेण सर्वा देवता नमस्कृता भवन्ति तदर्थत्वात्तदात्मकत्वाच्च ' एष उ ह्येव सर्वे देवाः ' इति श्रुतेः । आदिपदेन परमेष्ठिप्रभृतयो गृह्यन्ते । यद्यपि तेषामुक्तो ब्रह्मान्तर्भावस्तथाऽपि तेष्वनादरनिरासार्थं पृथग्ग्रहणम् । चतुर्थी नमोयोगे । नमःशब्दस्त्रिविधप्रह्वीभावविषयः । ननु ब्रह्मविद्यां वक्तुकामेन किमित्येते नमस्क्रियन्ते सैव हि वक्तव्येत्यत आह—**ब्रह्मविद्येति** । एतेषां तत्संप्रदायकर्तृत्वे वंशब्राह्मणं प्रमाणयति—**वंश[4]ऋषिभ्य इति** । यद्यपि तत्र पौतिमाष्यादयो ब्रह्मान्ताः संप्रदायकर्तारः श्रूयन्ते तथाऽपि गुरुशिष्यक्रमेण ब्रह्मणः प्राथम्यमिति तदादित्वमिति भावः । संप्रत्यपरगुरून्नमस्करोति—**नमो गुरुभ्य इति** । यद्यपि ब्रह्मविद्यासंप्रदायक-

---

१ ग. व. च. छ °शर्षिभ्यो । २ क. रसना° । ३ घ. °ति । ॐ न° । ४ व. °शर्षिभ्य ।

त्रैन्तर्भावादेते प्रागेव नमस्कृतास्तथाऽपि शिष्याणां गुरुविषयादरातिरेककार्यार्थं पृथग्गुरुनमस्करणम् । 'यस्य देवे परा भक्तिः' इत्यादिश्रुतेरिति ।

"उषा वा अश्वस्य" इत्येवमाद्या वाजसनेयिब्राह्मणोपनिषत् । तस्या इयमल्पग्रन्था वृत्तिरारभ्यते संसारव्याविवृत्सुभ्यः संसारहेतुनिवृत्तिसाधनब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये ।

यदुद्दिश्य मङ्गलमाचरितं तत्प्रतिज्ञातुं प्रतीकमादत्ते—**उषा वा** इति । एतेन चिकीर्षिताया वृत्तेर्भर्तृप्रपञ्चभाष्येणागतार्थत्वमुक्तम् । तद्धि द्वया हेत्यादिमाध्यंदिनश्रुतिमधिकृत्य प्रवृत्तम् । इयं पुनः 'उषा वा अश्वस्य' इत्यादिकाण्वश्रुतिमाश्रित्येति । अथोद्देश्यं निर्दिशति—**तस्या** इति । भर्तृप्रपञ्चभाष्याद्विशेषान्तरमाह—**अल्पग्रन्थेति** । अस्या ग्रन्थतोऽल्पत्वेऽपि नार्थतस्तथात्वमिति ग्रन्थस्य ग्रहणम् । वृत्तिशब्दो भाष्यविषयः । सूत्रानुकारिभिर्वाक्यैः सूत्रार्थस्य स्वपदानां चोपवर्णनस्य भाष्यलक्षणस्यात्र भावादिति । ननु कर्मकाण्डाधिकारिणो विलक्षणोऽधिकारी न ज्ञानकाण्डे संभवति । अर्थित्वादेः साधारणत्वाद्वैराग्यादेश्च दुर्वचनत्वात् । नच निरधिकारं शास्त्रमारम्भमर्हतीत्यत आह—**संसारेति** । कर्मकाण्डे हि स्वर्गादिकामः संसारपरवशो नरपशुरधिकारी । इह तु संसाराद्व्यावृत्तिमिच्छवो विरक्ताः । नच वैराग्यं दुर्वचं शुद्धबुद्धेर्विवेकिनो ब्रह्मलोकान्ते संसारे तत्संभवात् ।

उक्तं हि—

"शोध्यमानं तु तच्चित्तमीश्वरार्पितकर्मभिः ।
वैराग्यं ब्रह्मलोकादौ व्यनक्त्याशु सुनिर्मलम्" इति ॥

अतो यथोक्तविशिष्टाधिकारिभ्यो वृत्तेरारम्भः संभवतीत्यर्थः । तथाऽपि विषयप्रयोजनसंबन्धानामभावे कथं वृत्तिरारभ्यते तत्राऽऽह—**संसारहेत्विति** । प्रमातृताप्रमुखः कर्तृत्वादिरनर्थः संसारस्तस्य हेतुरात्माविद्या तन्निवृत्तेः साधनं ब्रह्मात्मैकत्वविद्या, तस्याः प्रतिपत्तिरप्रतिबद्धायाः प्राप्तिस्तदर्थं वृत्तिरारभ्यत इति योजना । एतदुक्तं भवति—सनिदानानर्थनिवृत्तिः शास्त्रस्य प्रयोजनम् । ब्रह्मात्मैक्यविद्या तदुपायः । तदैक्यं विषयः । संबन्धो ज्ञानफलयोरुपायोपेयत्वम् । शास्त्रतद्विषययोर्विषयविषयित्वं तदारभ्यं शास्त्रमिति ।

सेयं ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्दवाच्या तत्पराणां सहेतोः संसारस्यात्यन्तावसादनात् । उपनिपूर्वस्य सदेस्तदर्थत्वात् । तादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते ।

१ क. °रनिवि° । २ ञ. °लोकं च ज्ञानमेव तु नि° । ३ ग. ण. °नक्त्यथ सु° । ४ झ. °त्यन्तमव° ।

प्रयोजनादिषु प्रवृत्त्यङ्गतयोक्तेष्वपि सर्वव्यापाराणां प्रयोजनार्थत्वात्तस्य प्राधान्यम् । उक्तं हि-

" सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्यचित् ।
यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते " इति ॥

तथाच शास्त्रारम्भौपयिकं प्रयोजनमेव नामव्युत्पादनद्वारा व्युत्पादयति—**सेयमिति** । अध्यात्मशास्त्रेषु प्रसिद्धा संनिहिता चात्र ब्रह्मात्मैक्यविद्या तन्निष्ठानां सर्वकर्मसंन्यासिनां सनिदानस्य संसारस्यात्यन्तनाशकत्वाद्भवत्युपनिषच्छब्दवाच्या । ' उपनिषदं भो ब्रूहि ' इत्याद्या च श्रुतिः । तस्मादुपनिषच्छब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेर्विद्यायास्ततो यथोक्तफलसिद्धिरित्यर्थः । कथं तस्यास्तच्छब्दवाच्यत्वेऽप्येतावानर्थो लभ्यते तत्राऽऽह—**उपनिपूर्वस्येति** । अस्यार्थः—' षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु ' इति स्मर्यते । सदेर्धातोरुपनिपूर्वस्य क्विबन्तस्य सहेतुसंसारनिवर्तकब्रह्मविद्यार्थत्वादुपनिषच्छब्दवाच्या सा भवत्युक्तफलवती । उपशब्दो हि सामीप्यमाह । तच्चासति संकोचके प्रतीचि पर्यवस्यति । निशब्दश्च निश्चयार्थस्तस्मादैकात्म्यं निश्चितं तद्विद्या सहेतुं संसारं सादयतीत्युपनिषदुच्यते । उक्तं हि—' अवसादनार्थस्य चावसादात् ' इति । ब्रह्मविद्यैव चेदुपनिषदिष्यते कथं तर्हि ग्रन्थे वृद्धास्तच्छब्दं प्रयुञ्जते न खल्वेकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वं न्याय्यमित्याशङ्क्याऽऽह—**तादर्थ्यादिति** । ग्रन्थस्य ब्रह्मविद्याजनकत्वादुपचारात्तत्रोपनिषत्पदमित्यर्थः ।

सेयं षडध्याय्यरण्येऽनूच्यमानत्वादारण्यकम् । बृहत्त्वात्परिमाणतो बृहदारण्यकम् । तस्यास्य कर्मकाण्डेन संबन्धोऽभिधीयते ।

यथोक्तविद्याजनकत्वे ग्रन्थस्य किमिति तदध्येतॄणां सर्वेषां विद्या न भवतीत्याशङ्क्य श्रवणादिपराणामेवारण्यानुवचनादिनियमाधीताक्षरेभ्यस्तज्जन्मेति बृहदारण्यकनामनिर्वचनपूर्वकमाह—**सेयमिति** । अथारण्यानुवचनादिनियमाधीतवेदान्तानामपि केषांचिद्विद्यानुपलम्भात्कुतो यथोक्ताक्षरेभ्यस्तदुत्पत्तिरित्यत आह—**बृहत्त्वादिति** । उपनिषदन्तरेभ्यो ग्रन्थपरिमाणातिरेकादस्य बृहत्त्वं प्रसिद्धमर्थतोऽपि तदस्ति ब्रह्मणोऽखण्डैकरसस्यात्र प्रतिपाद्यत्वात्तज्ज्ञानहेतूनां चान्तरङ्गाणां भूयसामिह प्रतिपादनात् । अतो बृहत्त्वादारण्यकत्वाच्च बृहदारण्यकम् । नचैतदशुद्धबुद्धेरधीतमपि विद्यामादधाति । " कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानम् " इति स्मृतेरित्यर्थः । ज्ञानकाण्डस्य विशिष्टाधिकार्यादिवैशिष्ट्येऽपि कर्मकाण्डेन नियतपूर्वापरभावानुपपत्तिलभ्यः संबन्धो वक्तव्यः । स च परीक्षकविप्रतिपत्तेरशक्यो विशेषतो ज्ञातुमित्याशङ्क्याऽऽह—**तस्येति** ।

---

१ क. °त्मैकत्वावि° । २ ख. °नर्थ उपल° । ३ ग. ञ. ण. निश्चिन्वता । ४ ख. °ति । बृहदार° । ५ क. ख. °पि तस्य त° ।

सर्वोऽप्ययं वेदः प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनवगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायप्रकाशनपरः सर्वपुरुषाणां निसर्गत एव तत्प्राप्तिपरिहारयोरिष्टत्वात् ।

प्रतिज्ञातं संबन्धं प्रकटयितुमसिद्धप्रमाणभावानां वेदान्तानां संबन्धाभिधानावसराभावात्तत्प्रामाण्यं प्रतिपाद्य पश्चात्तेषां कर्मकाण्डेन संबन्धविशेषवचनमुचितमिति मन्वानस्तत्प्रामाण्यं साधयति—**सर्वोऽपीति** । प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यागमातिरिक्तप्रमाणोपलक्षणार्थम् । एषोऽर्थोऽध्ययनविध्युपात्तः सर्वोऽपि काण्डद्वयात्मको वेदो, मानान्तरानधिगतं यदिष्टोपायादि तज्ज्ञापनपरस्तथाचाज्ञातज्ञापकत्वाविशेषात्तुल्यं प्रामाण्यं काण्डयोरिति । अथवा वेदनं वेदोऽनुभवः । स च शब्देतरमानायोग्यो रूपादिहीनत्वात् । 'एतदप्रमेयम्' इति हि श्रुतिः । स चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायस्तस्यैव तत्तदात्मनाऽवस्थानात् । 'सच्च त्यच्चाभवत्' इत्यादिश्रुतेः । स च प्रकाशनः, सर्वप्रकाशकत्वात् । 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' इति श्रुतेः । स च परोऽविद्यातत्कार्यातीतत्वात् । 'विरजः पर आकाशात्' इत्यादिश्रुतेः । एवंरूपो वेदपदवेदनीयश्चिदेकरसः प्रत्यग्धातुरेव सर्वोऽपि कार्यकारणात्मकः प्रपञ्चः । 'आत्मैवेदं सर्वम्' इति श्रुतेः । तथाच यथोक्तं वस्तु प्रकाशयन्तो वेदान्ता विधिवाक्यवत्प्रमाणमिति । अथवा प्रत्यक्षादिनोऽनवगतो योऽसाविष्टप्राप्त्याद्युपायो ब्रह्मात्मा तस्य प्रकाशनपरः सर्वोऽप्ययं वेदः । तस्यैवाज्ञातत्वात्तत्र कर्मकाण्डं कर्मानुष्ठानप्रयुक्तबुद्धिशुद्धिद्वारा ब्रह्माधिगतावारादुपकारकम् । 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इति श्रुतेः । ज्ञानकाण्डं तु साक्षादेव तत्रोपयुक्तम् । परमपुरुषस्यौपनिषदत्वश्रवणात् । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति च श्रुतेः । तद्युक्तं कर्मकाण्डवज्ज्ञानकाण्डस्यापि प्रामाण्यमिति । अधिकारिसौलभ्यप्रतिपादनद्वारा ज्ञानकाण्डप्रामाण्यमेव स्फुटयति—**सर्वपुरुषाणामिति** । अयमर्थः—सुखं मे स्याद्दुःखं मा भूदिति स्वभावतः, शास्त्रं विना सर्वेषां पुरुषाणामनवच्छिन्नसुखादिमात्रेऽभिलाषोपलम्भात्तन्मात्रस्य च मोक्षत्वात्तत्कामिनो ज्ञानकाण्डाधिकारिणः सुलभत्वात्तस्मिन्प्रमां स्वार्थविषयामादधत्कथं तदप्रमाणमिति ।

दृष्टविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव सिद्धत्वान्नाऽऽगमान्वेषणा । न चासति जन्मान्तरसंबन्ध्यात्मास्तित्वविज्ञाने जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छा स्यात् । स्वभाववादिदर्शनात् ।

ननु वेदस्य कार्यपरतया प्रामाण्यात्कर्मकाण्डवत्काण्डान्तरस्यापि कार्यपरतया प्रामाण्यमेष्टव्यमिति नेत्याह—**दृष्टविषय इति** । क्रियाकारकफलेतिकर्तव्यतानामन्यतास्मिन्का(मे का)र्ये समीहितप्राप्त्याद्युपायभूते व्युत्पत्तिकाले प्रत्यक्षादिसिद्धे तथाविधकार्यधियोऽन्यथालब्धत्वात्तत्र नाऽऽगमोऽनुसंधेयः । न हि लोकवेदयोस्तद्भिद्यते । अलौकिके

१ क. °स्तुस्वरूपं प्र° । ख. 'दिमानान°। ३ झ. °षयत्वे चे° । ४ छ. झ. °त्वज्ञा° ।

तस्मिन्नव्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । नचाव्युत्पन्नानि पदानि बोधकान्यतिप्रसङ्गात् । नच ब्रह्मण्यपि तुल्या व्युत्पत्त्यनुपपत्तिः । तस्मिन्ब्रह्मत्वेनाऽऽत्मत्वेन च प्रसिद्धेः । तत्तत्सामान्योपाधौ विज्ञानादिपदानां व्युत्पत्तेः सुकरत्वात् । तानि चालौकिकमखण्डं प्रत्यग्ब्रह्म निर्लुठितसामान्यविशेषं लक्षणया बोधयन्ति । तस्माद्ब्रह्मैव वेदप्रमाणकं न कार्यमिति भावः । किंच तिष्ठतु वेदान्तप्रामाण्यं कर्मकाण्डेऽपि व्यतिरिक्तात्मास्तित्वादौ सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यमावश्यकम् । तदभावे तत्प्रामाण्यायोगात् । न हि भविष्यद्देहसंबन्ध्यात्मसद्भावानाधिगमे पारलौकिकप्रवृत्तिविश्रम्भः । तस्मात्कर्मकाण्डप्रामाण्यमिच्छता ।सिद्धेऽर्थे भविष्यद्देहसंबन्धिन्यात्मनि स्वर्गादौ च तत्प्रामाण्यस्याभ्युपेयत्वात्कार्ये वेदप्रामाण्यानियमाद्वेदान्तानामपि स्वार्थे मानत्वं सिध्यतीत्याह—न चेति । ननु देहान्तरसंबन्ध्यात्मज्ञानं विनाऽपि विधिवशाददृष्टार्थक्रियासु प्रवृत्तिः स्यादिति नेत्याह—स्वभावेति । यदाऽऽत्मा देहान्तरसंबन्धी शास्त्रान्मानान्तराच्च न प्रमितस्तदा भोक्तुरनवगमान्न प्रेक्षापूर्वकारी यागाद्यनुतिष्ठेत् । लोकायतस्य व्यतिरिक्तात्मास्तित्वमजानतो जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिहानीच्छया वैदिकक्रियास्वप्रवृत्तेर्दर्शनात् । अतो नातिरिक्तात्मज्ञानं विना सांपरायिके प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

तस्माज्जन्मान्तरसंबन्ध्यात्मास्तित्वे जन्मान्तरेष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषे च शास्त्रं प्रवर्तते । " येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके " इत्युपक्रम्यास्तीत्येवोपलब्धव्य इत्येवमादिनिर्णयदर्शनात् । " यथा च मरणं प्राप्य " इत्युपक्रम्य—

" योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् "

इति च "स्वयं ज्योतिः " इत्युपक्रम्य " तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते " " पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन " इति च " ज्ञपयिष्यामि " इत्युपक्रम्य " विज्ञानमयः " इति च व्यतिरिक्तात्मास्तित्वम् ।

ननु विधयः साधनविशेषं बोधयन्तो नातिरिक्तात्मास्तित्वादौ मानं वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यत आह—तस्मादिति । अतिरिक्तात्मधियं विना पारलौकिकप्रवृत्त्यनुपपत्त्या कर्मकाण्डप्रामाण्यायोगादिति यावत् । विधीनां श्रुत्यर्थाभ्यामुभयार्थत्वमविरुद्धमित्यर्थः । न केवलं विधिभिरेवार्थादाक्षिप्तमतिरिक्तात्मास्तित्वं किंतु श्रुत्याऽपि स्वमुखेनोक्तमित्याह—येयमिति । निर्णयदर्शनाद्व्यतिरिक्तात्मास्तित्वमिति संबन्धः । तत्रैव प्रकृतोपयोगित्वेनोपक्रमोपसंहारान्तरे दर्शयति—यथा चेति । पूर्ववदेव संबन्धद्यो-

१ क. ब. तत्सा° । ग. तत्र सामा° । २ ख. घ. °लुण्ठित° । ३ घ. ज. ण° °निष्टाप्ति° । ४ ग. छ. °न्ये तु सं° । ५ क. ख. ग. च. छ. ज. °ति ज्ञ° । ६ झ. ज्ञाप° । ७ घ. ण. °न्तरं द° ।

तनर्थे चकारः । उपक्रमोपसंहारैकरूप्यात्कठवल्लीनामतिरिक्तात्मास्तित्वे तात्पर्यमुक्त्वा बृहदारण्यकवाक्यस्यापि तत्र तात्पर्यमाह—स्वयमिति । न हि प्रसिद्धजडत्वस्य देहादेः स्वयंज्योतिष्ट्वमिति ज्योतिर्ब्राह्मणगतोपक्रमस्तद्विषयो देहादिव्यतिरिक्तात्मानमधिकरोति । तं प्रेतं विद्याकर्मणी पूर्वोपार्जिते फलदानायानुगच्छतः । स च गत्वा ज्ञानकर्मानुगुणं फलमनुभवतीति शारीरकब्राह्मणगतोपसंहारोऽपि जन्मान्तरसंबन्धविषयः । नचात्रैव भस्मीभवतो देहादेर्जन्मान्तरसंबन्धो युक्तः । तेनाऽऽत्मा देहादिव्यतिरिक्तो जन्मान्तरसंबन्धी सिद्धो ब्राह्मणाभ्यामित्यर्थः । अजातशत्रुब्राह्मणे च व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीत्युपक्रमो व्यतिरिक्तात्मास्तित्वविषयः । न हि प्रत्यक्षे देहादौ जिज्ञासाऽस्ति । तत्रैवोपसंहारे "य एष विज्ञानमयः पुरुषः" इति विज्ञानमयविशेषणादतिरिक्तात्मास्तित्वं दर्शितं न हि देहादेर्विज्ञानमयत्वमस्ति तस्मात्तदप्युपक्रमोपसंहाराभ्यां व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं गमयतीत्याह—ज्ञपयिष्यामीत्युपक्रम्येति । नचोदाहृतानां वाक्यानामप्रामाण्यम् । तत्प्रामाण्यस्यौत्पत्तिकसूत्रे हेत्वविशेषादभ्युपेयत्वादिति भावः ।

तत्प्रत्यक्षविषयमेवेति चेत् । न, वादिविप्रतिपत्तिदर्शनात्[१] । न हि देहान्तरसंबन्धिन आत्मनः प्रत्यक्षेणास्तित्वविज्ञाने लोकायतिका बौद्धाश्च नः प्रतिकूलाः स्युर्नास्त्यात्मेति वदन्तः । न हि घटादौ प्रत्यक्षविषये कश्चिद्विप्रतिपद्यते नास्ति घट इति ।

यथोक्तात्मन्यहंप्रत्ययो मानं तत्र देहाकारास्फुरणादतिरिक्तात्मास्तित्वस्य तेनैव स्फूर्त्युपपत्तेरतो न तत्र श्रुतिप्रामाण्यमिति शङ्कते—तत्प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षस्य विषयोऽवकाशो यस्मिन्नित्यतिरिक्तात्मास्तित्वमुच्यते । यद्यपि व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं त्वदभिप्रायेणाहंधीगोचरस्तथाऽपि न सा व्यतिरेकमात्मनो गोचरयति युक्त्यागमविवेकशून्यानामहंप्रत्ययभाजां व्यतिरेकप्रत्ययप्राप्तौ विपश्चितां विप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गादिति परिहरति—न वादीति । वेदप्रातिकूल्या वादिनो नास्तिका नैव विवादं मुञ्चन्तीत्याह—न हीति । तेषु प्रातिकूल्यसंभावनार्थं विशेषणं नेत्यादि । इति वदन्तः सन्तो नोऽस्माकं प्रतिकूला न हि स्युरेवं वदनस्यैवासंभवादध्यक्षविरोधादिति योजना । प्रत्यक्षे विषये विप्रतिपत्त्यभावे दृष्टान्तमाह—न हीति ।

स्थाण्वादौ पुरुषादिदर्शनान्नेति चेत् । न । निरूपितेऽभावात् । न हि प्रत्यक्षेण निरूपिते स्थाण्वादौ विप्रतिपत्तिर्भवति । वैनाशिकास्त्व-

१ घ. ण. °नार्थश्चका° । २ क. त्वा ज्ञाप° । ३ ञ. ह-ज्ञाप° । ४ झ. °त् । नापि दे° । ५ ण. °ति । तत्प्रत्य° । ६ ण. °योऽस्मि° । ७ क. °त्यक्षवि° । ८ ञ. ण. °ये प्र° ।

हमितिप्रत्यये जायमानेऽपि देहान्तरव्यतिरिक्तस्य[1] नास्तित्वमेव प्रतिजानते ।

तत्र व्यभिचारं शङ्कते—**स्थाण्वादाविति** । प्रत्यक्षे धर्मिणि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति विप्रतिपत्तेरुपलम्भान्न प्रत्यक्षे विप्रतिपत्त्यभावो व्यभिचारादिति शङ्कार्थः । आदिपदेन[2] पाषाणादौ गजादिविप्रतिपत्तिः संगृह्यते । किं प्रत्यक्षमात्रे विप्रतिपत्तिः किं वा तेन विविक्ते प्रतिपन्ने । नाऽऽद्योऽङ्गीकारात् । नचैवमात्मनि प्रत्यक्षे विप्रतिपत्तावपि नाऽऽगमान्वेषणा । तेनैव तन्निरासेन[3] तन्निर्णयादिति मन्वानो द्वितीयं दूषयति—**नेत्यादिना** । प्रत्यक्षतो विविक्तेऽर्थे विप्रतिपत्त्यभावं प्रपञ्चयति—**न हीति** । आत्मनः स्थूलदेहव्यतिरिक्तत्वं न प्रत्यक्षमिति प्रतिपाद्य सूक्ष्मदेहव्यतिरिक्तत्वमपि नाहंप्रत्ययग्राह्यमित्याह—**वैनाशिकास्त्विति** । ते खल्वहमिति धियमनुभवन्ति । तथाऽपि देहान्तरं स्थूलदेहातिरिक्तं सूक्ष्मं तत्र प्रधानभूताया बुद्धेरतिरिक्तस्याऽऽत्मनो नास्तित्वमेव पश्यन्ति । तन्नाहंधिया सूक्ष्मदेहातिरिक्तात्मसिद्धिरित्यर्थः ।

तस्मात्प्रत्यक्षविषयवैलक्षण्यात्प्रत्यक्षान्नाऽऽत्मास्तित्वसिद्धिः । तथाऽनुमानादपि । श्रुत्याऽऽत्मास्तित्वे लिङ्गस्य दर्शितत्वाल्लिङ्गस्य[4] च प्रत्यक्षविषयत्वान्नेति[5] चेत् । न । जन्मान्तरसंवन्धस्याग्रहणात् । आगमेन त्वात्मास्तित्वेऽवगते वेदप्रदर्शितलौकिकलिङ्गविशेषैश्च तदनुसारिणो मीमांसकास्तार्किकाश्चाहंप्रत्ययलिङ्गानि च वैदिकान्येव स्वमतिप्रभवानीति कल्पयन्तो वदन्ति प्रत्यक्षश्चानुमेयश्चाऽऽत्मेति ।

किंच प्रत्यक्षस्य विषयो रूपादिस्तद्राहित्यं तद्वैलक्षण्यं तदात्मकोऽस्ति । "अशब्दमस्पर्शमरूपम् " इत्यादिश्रुतेः । न हि रूपादि तदाधारं[6] विना प्रत्यक्षं क्रमते । अतो न देहाद्यतिरिक्तात्मास्तित्वस्य[7] प्रत्यक्षात्प्रसिद्धिरित्याह—**तस्मादिति** प्रत्यक्षतो विविक्ते विप्रतिपत्त्ययोगात् । प्रकृते च तद्दर्शनादिति यावत् । अथेच्छादयः क्वचिदाश्रिता गुणत्वाद्रूपवदित्यनुमानादतिरिक्तात्मसिद्धिरिति[8] नेत्याह—**तथेति** । नाऽऽत्मास्तित्वप्रसिद्धिरितिसंवन्धार्थस्तथाशब्दः । अयं भावः—इच्छादीनां स्वातन्त्र्ये स्वरूपासिद्धिः पारतन्त्र्ये परस्पराश्रयत्वमाधारस्येदानीमेव साध्यमानत्वात् । क्वचिच्छब्देन चाऽऽश्रयमात्रवचने सिद्धसाधनत्वं मनसस्तदाश्रयस्य सिद्धत्वादात्मोक्तौ च दृष्टान्तस्य साध्यविकलतेति । "यः प्राणेन प्राणिति " इत्यादिश्रुत्या प्राणनादिव्यापाराख्यस्य लिङ्गस्याऽऽत्मास्तित्वे[9] प्रदर्शितत्वात्तस्य

१ ग. छ. ञ. देहव्य° । २ ञ. ण. °दिशब्देन । ३ ग अ. °सेन° । ४ ग. घ. ङ. °छ. झ. °त्ययं लि° । ५ ग. घ. ङ. च. ज. °त्यक्षोऽनु° । ६ घ. ञ. °रं वा वि° । ७ क. हाद्यति° । ८ घ. ञ. °द्रूपादिव° । ९ घ. °स्याऽऽत्मनि प्र° ।

च व्याप्तिसापेक्षस्य प्रत्यक्षादिसिद्धात्मविषयत्वान्न तस्य शब्दैकगम्यतेति शङ्कते—श्रुत्येति। आत्मनः स्वातन्त्र्येण लिङ्गगम्यत्वाभिप्रायेण श्रुत्या लिङ्गं नोपन्यस्तमिति परिहरति—नेति। योऽचेतनव्यापारः स चेतनाधिष्ठानपूर्वको यथा रथादिव्यापारः। प्राणनादिव्यापारस्याप्यचेतनव्यापारत्वाच्चेतनाधिष्ठानपूर्वकत्वमिति संभावनामात्रेण लिङ्गोपन्यासः न हि निश्चायकत्वेन तदुपन्यस्यते। आत्मनो जन्मान्तरसंबन्धस्य प्रमाणान्तरेणाग्रहणात्तद्व्याप्तलिङ्गायोगादित्याह—जन्मान्तरेति। ननु व्यतिरिक्तात्मास्तित्वमागमैकगम्यं चेत्कथं तत्प्रत्यक्षमनुमेयं चेति वादिनो वदन्तीति तत्राऽऽह—आगमेन त्विति। येयं प्रेते विचिकित्सेत्याद्यागमेन "को ह्येवान्यात्" इत्यादिवेदोक्तैश्च प्राणनादिभिर्लौकिकैर्लिङ्गविशेषैरात्मास्तित्वे सिद्धे यथोक्तात्मसिद्धिमनुसरन्तो वादिनो वैदिकमेवाहंप्रत्ययं प्रतिलभमाना वैदिकान्येव च लिङ्गानि पश्यन्तः स्वोत्प्रेक्षानिर्मितानि तानीति कल्पयन्तो द्विधाऽऽत्मानं बदन्ति। वस्तुतस्त्वात्मा यथोक्तश्रुत्यैकसमधिगम्य इत्यर्थः।

सर्वथाऽप्यस्त्यात्मा देहान्तरसंबन्धीत्येवं प्रतिपत्तुर्देहान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायविशेषार्थिनस्तद्विशेषज्ञापनाय कर्मकाण्डमारब्धम्। न त्वात्मन इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारेच्छाकारणमात्मविषयमज्ञानं कर्तृभोक्तृस्वरूपाभिमानलक्षणं तद्विपरीतब्रह्मात्मस्वरूपविज्ञानेनापनीतम्। यावद्धि तन्नापनीयते तावदयं कर्मफलरागद्वेषादिस्वाभाविकदोषप्रयुक्तः शास्त्रविहितप्रतिषिद्धातिक्रमेणापि प्रवर्तमानो मनोवाक्कायैर्दृष्टादृष्टानिष्टसाधनान्यधर्मसंज्ञकानि कर्माण्युपचिनोति बाहुल्येन स्वाभाविकदोषबलीयस्त्वात्। ततः स्थावरान्ताधोगतिः।

तस्यास्येत्यादिना काण्डयोः संबन्धं प्रतिज्ञाय तादर्थ्येन सिद्धेऽर्थे वेदान्तप्रामाण्यं सर्वोऽपीत्यादिना प्रसाध्याधुना कर्मभिः शुद्धबुद्धेर्वैराग्यादिद्वारा ज्ञानोत्पत्तिरिति तयोः संबन्धं कथयति—सर्वथाऽपीति। आगमान्मानान्तराद्वा व्यतिरिक्तात्मास्तित्वप्रतिपत्तावपीत्यर्थः। पुरुषार्थोपायविशेषार्थिनस्तज्ज्ञापनार्थं कर्मकाण्डमारब्धं चेत्तर्हि तत्रोक्तकर्मभिरेव विवक्षितपुमर्थसिद्धेर्वेदान्तारम्भवैयर्थ्यान्न संबन्धोक्तिः सावकाशेत्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति। आत्माज्ञानं खल्वनर्थकारणमन्वयव्यतिरेकशास्त्रगम्यं मिथ्याज्ञानकार्यलिङ्गकं च। तच्चाकर्तृभोक्तृब्रह्मात्मज्ञानादपनेयम्। न हि तत्कर्मकाण्डोक्तैरेव कर्मभिः शक्यमपनेतुं विरोधाभावात्। तस्मात्तद्बाधनार्थं ज्ञानसिद्ध्यै वेदान्तारम्भसंभवादुक्तसंबन्धसिद्धिरित्यर्थः। यदि कर्मभिरज्ञानं न निवर्तते। मा निवर्तिष्ट। सत्येव

१ ण. निश्चय.त्मक°। २ ब. ञ. ण. °क्तामात्म°। ३ क. घ. ज. °काण्डं समा°। ४ झ. °ब्धव्यम्। ५ क. ख. छ. °र्तृत्वभो°। ६ क. ख. ध. छ. °क्तृत्वस्व°। ७ ख. °स्तित्वोपप°। ८ घ. ज. ण. पुमर्थो°। ९ क. र्थिनो ज्ञाप°। १० क. °काण्डं समा°। ११ ख. ध. °तद्बाना°।

तस्मिन्कर्मवशान्मोक्षः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यावद्धीति । सम्यग्ज्ञानमेव साक्षान्मोक्षहेतुर्न कर्म । तत्तु प्रनाड्या तदुपयोगि । न हि सत्येवाज्ञाने मुक्तिः । तस्मिन्सति संसारस्य दुर्वारत्वात् । तस्मात्कर्मकाण्डस्य वैराग्यद्वारा प्रवेशो मुक्ताविति भावः । अयमित्यज्ञो निर्दिश्यते । रागद्वेषादीत्यादिशब्देनाविद्यास्मिताभिनिवेशादयो गृह्यन्ते । दोषाणां स्वाभाविकत्वं शास्त्रानपेक्षत्वम् । अपिकारः संभावनार्थः । दृष्टत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वम् । अदृष्टत्वं शास्त्रमात्रगम्यत्वम् । अधर्मोपचयप्राचुर्ये हेतुमाह—स्वाभाविकेति । अथ वैराग्यार्थं कर्मफलं प्रपञ्चयन्नधर्मफलमाह—तत इति ।

उक्तं हि—

" शारीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः " इति ।

कदाचिच्छास्त्रकृतसंस्कारबलीयस्त्वम् । ततो मनआदिभिरिष्टसाधनं बाहुल्येनोपचिनोति धर्माख्यम् । तद्द्विविधम्—ज्ञानपूर्वकं केवलं च । तत्र केवलं पितृलोकादिप्राप्तिफलम् । ज्ञानपूर्वकं देवलोकादिब्रह्मलोकान्तप्राप्तिफलम् । तथा च शास्त्रम् " आत्मयाजी श्रेयान्देवयाजिनः " इत्यादि । स्मृतिश्च " द्विविधं कर्म वैदिकम् " इत्याद्या । साम्ये च धर्माधर्मयोर्मनुष्यत्वप्राप्तिः । एवं ब्रह्माद्या स्थावरान्ता स्वाभाविकाविद्यादिदोषवतो धर्माधर्मसाधनकृता संसारगतिर्नामरूपकर्माश्रया ।

तत्किं पुण्योपचयाभावादनवकाशं स्वर्गादिफलमिति नेत्याह—कदाचिदिति । शास्त्रीयसंस्कारस्य बलीयस्त्वे फलितमाह—तत इति । आदिशब्दो वाग्देहविषयः । फलविभागं वक्तुं कर्म भिनत्ति—तद्द्विविधमिति । तस्य मुक्तिफलत्वं निरसितुं फलं विभजते—तत्रेति । केवलमिष्टादिकर्मेति शेषः । 'कर्मणा पितृलोकः' इति हि वक्ष्यति । तस्मिन्फले नानात्वमभिप्रेत्याऽऽदिशब्दः । 'विद्यया देवलोकः' इति श्रुतिमाश्रित्याऽऽह—ज्ञानेति । देवलोको यस्याऽऽदिर्ब्रह्मलोको यस्यान्तस्तस्यार्थस्य प्राप्तिरेव फलमस्येति विग्रहः । उक्तेऽर्थे शातपथीं श्रुतिं प्रमाणयति—तथा चेति । सर्वत्र परमात्मभावनापुरःसरं नित्यं कर्मानुतिष्ठन्नात्मयाजी । कामनापुरःसरं देवान्यजमानो देवयाजी । तयोर्मध्ये कतरः श्रेयानिति विचारे सत्यात्मयाजी श्रेयानिति निर्णयः कृतः । अतो ज्ञानपूर्वकं कर्म देवलोकस्य कामनापूर्वं तु पितृलोकस्य प्रापकमित्यर्थः ।

' प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ।
इहं वाऽमुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ॥
निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमभिधीयते ' ।

---

१ क. मत्यादि° । २ क. °धान्न देवयाजी " इ° । ३ घ. ञ. ण लोकश्चान्तो यस्य तस्यार्थं । ४ ख. ञ. ण. °पूर्व° क° । ५ क. घ. ञ. ण. °ह च मु° ।

इत्यादि मनुस्मृतिं चात्रैवोदाहरति—स्मृतिश्चेति । धर्माधर्मयोरेकैकस्य फलमुक्त्वा मिश्रयोः फलमाह— —साम्ये चेति । उक्तं हि—

'उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां मानुष्यं लभतेऽवशः' इति ।

त्रिविधमपि कर्मफलं वैराग्यार्थं संक्षिप्योपसंहरति—एवमिति । सा चाविद्याकृतत्वादनर्थरूपेत्याह—स्वाभाविकेति । विचित्रकर्मजन्यतया तस्या वैचित्र्यमाह—धर्माधर्मेति । तर्हि धर्माधर्माभ्यामेव तन्निर्माणसंभवात्कृतमविद्ययेत्यत आह—नामेति । तेषां सूक्ष्मावस्थाऽविद्या तदालम्बनेति यावत् । धर्मादेरविद्यायाश्च निमित्तत्वोपादानत्वाभ्यामुपयोग इति भावः ।

तदेवेदं व्याकृतं साध्यसाधनरूपं जगत्प्रागुत्पत्तेरव्याकृतमासीत् । स एष बीजाङ्कुरादिवदविद्याकृतः संसार आत्मनि क्रियाकारकफलाध्यारोपलक्षणोऽनादिरनन्तोऽनर्थ इत्येतस्माद्विरक्तस्याविद्यानिवृत्तये तद्विपरीतब्रह्मविद्याप्रतिपत्त्यर्थोपनिषदारभ्यते ।

ननु संसारगतेराविद्य[1]त्वमयुक्तं प्रत्यक्षादिप्रतिपन्नत्वात्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेति श्रुतौ[3] च नामरूपात्मनो जगतोऽभिव्यक्तिश्रवणान्न च प्रामाणिकस्याविद्याकृतत्वमत आह—तदेवेदमिति । जगतः स्वरूपमात्मा तत्राध्यस्तत्वात्तस्मादात्मतत्त्वेऽनभिव्यक्ते प्रत्यक्षादिना श्रुत्या चाभिव्यक्तमिव दृश्यमानमपि जगदनभिव्यक्तमेवेति न तस्याविद्याकृतत्वक्षतिरिति भावः । अविद्याकृतां संसारगति[4]मनुभाषते—स एष इति । नन्वविद्याकृतत्वे कथमनादित्वमित्याशङ्क्य तस्य प्रवाहरूपेणेत्याह बीजाङ्कुरादिवदिति[5] । चैतन्यवदात्मनि तस्याविद्याकृतत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य नानारूपत्वेन ततो विलक्षणत्वादेकरूपे युक्तं तस्य कल्पितत्वमित्याह —क्रियेति । तर्हि कादाचित्कतया साधनापेक्षामन्तरेण नाशो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—अनादिरिति । अनादेरपि संसारस्य प्रागभाववन्निवृत्तिः स्यादिति चेत्तथाऽपि ब्रह्मविद्यामन्तरेण नाशो नास्तीत्याह—अनन्त इति । प्रयत्नतो हेयत्वं द्योतयितुमनर्थ इति विशेषणम् । नैसर्गिक इति पाठे तु कारणरूपेण तत्त्वमुन्नेयम् । यस्मात्कर्म संसारफलं न मोक्षं फलयति तस्मात्सनिदानसंसारनिवर्तकात्मज्ञानार्थत्वेन साधनचतुष्टयसंपन्नमधिकारिणमधिकृत्य वेदान्तारम्भः संभवतीत्युपसंहरति—इत्येतस्मादिति ।

अस्य त्वश्वमेध[6]कर्म[7]संबन्धिनो विज्ञानस्य प्रयोजनं येषामश्वमेधे नाधि-

---

१ क. ख. °राविद्यात्व° । २ ङ. झ. °न्तो नैसर्गिकोऽन° । ३ क. ख. °व्यक्तत्व° । ४ ण. °तिमुक्ताम° । ५ क. ख. ण. °रादिवेति । ६ झ °मेधीयसं° । ७ च. °धसं° । ८ ग घ. ङ. च. छ ज. झ. °न्धिनि° ।

कारस्तेषामस्मादेव विज्ञानात्तत्फलप्राप्तिः। " विद्यया वा कर्मणा वा " " तद्धैतल्लोकजिदेव " इत्येवमादिश्रुतिभ्यः।

यथोक्तज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारम्भे ' ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् ' इत्यारब्धव्यं तस्मादारभ्य ज्ञानोपदेशात्। ' उषा वा अश्वस्य ' इत्यारम्भस्तु न युक्तः साक्षादत्र तदनुक्तेरित्याशङ्क्यास्मादारभ्योपनिषदारम्भेऽभीष्टं फलमभिधित्समानः प्रथममश्वमेधोपासनफलमाह—**अस्य त्विति**। राजयज्ञत्वादश्वमेधस्य तदनधिकारिणामपि ब्राह्मणादीनां तत्फलार्थिनामस्मादेवोपासनात्तदाप्तिरिति मत्वा श्रुतौ तदुपासनोक्तिरित्यर्थः। किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य विकल्पश्रवणं केवलस्यापि ज्ञानस्य साधनत्वं सूचयतीत्यर्थतो विकल्पश्रुतिमुदाहरति—**विद्ययेति**। तत्फलप्राप्तिरिति पूर्वेण संबन्धः। तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—**तद्धेति**। तदेतत्प्राणदर्शनं लोकप्राप्तिसाधनं प्रसिद्धमिति यावत्। आदिशब्देन केवलोपास्त्या ब्रह्मलोकाप्तिवादिन्यः श्रुतयो गृह्यन्ते।

कर्मविषयत्वमेवं विज्ञानस्येति चेत्। न। " योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद " इति विकल्पश्रुतेः। विद्याप्रकरणे चाऽऽम्नानात्। कर्मान्तरे च संपादनदर्शनाद्विज्ञानात्तत्फलप्राप्तिरस्तीत्यवगम्यते। सर्वेषां च कर्मणां परं कर्माश्वमेधः। समष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वात्।

अश्वमेधे यदुपासनं तस्याप्यश्वादिवत्तच्छेषत्वेन फलवत्त्वान्न स्वातन्त्र्येण तद्वत्त्वमङ्गेषु स्वतन्त्रफलाभावादिति शङ्कते—**कर्मविषयत्वमिति**। ज्ञानस्य क्रत्वर्थत्वं दूषयति—**नेति**। पूर्वत्रार्थतो दर्शितां विकल्पश्रुतिमत्र हेतुतया स्वरूपतोऽनुक्रामति— **योऽश्वमेधेनेति**। स सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यामिति संबन्धः। ज्ञानकर्मणोस्तुल्यफलत्वस्य न्याय्यत्वादिति शेषः। उपास्तिफलश्रुतेरर्थवादत्वमाशङ्क्याश्वमेधवदुपास्तेरपि कर्मत्वाद्विहितत्वात्कर्मप्रकरणाद्व्युत्थितत्वाच्च मैवमित्याह—**विद्येति**। फलश्रुतेरर्थवादत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—**कर्मान्तरे चेति**। अश्वमेधातिरिक्ते कर्मण्ययं वाव लोकोऽग्निरित्यादौ चित्याग्न्यादावेतल्लोकादिसंपादनस्य स्वतन्त्रफलोपासनस्य दर्शनान्न फलश्रुतेरर्थवादतेत्यर्थः। अश्वमेधोपासनं न क्रत्वर्थं किं तु पुरुषार्थं तत्र चाधिकारोऽश्वमेधक्रत्वनधिकारिणामपीत्येतावदेवेष्टं चेदुपासने कर्मप्रकरणस्थेऽपि तल्लाभाद्विद्याप्रकरणे नास्याध्ययनमर्थवादित्याशङ्क्याऽऽह—**सर्वेषां चेति**। परत्वे हेतुः—**समष्टीति**। अनुवृत्तव्यावृत्तरूपहिरण्यगर्भप्राप्तिहेतुत्वात्तस्य श्रेष्ठतेत्यर्थः।

तस्य चेह ब्रह्मविद्याप्रारम्भ आम्नानं सर्वकर्मणां संसारविषयत्वप्रदर्शनार्थम्। तथाच दर्शयिष्यति फलमशनायां मृत्युभावम्।

---

१ ख. घ. ण. °भीष्टफ°। २ क. ख. °धनमि°। ३ झ. °वज्ञा°। ४ ग. ङ. च छ. ज. °नात्फ°। ५ च. छ. झ. °स्तीति ग°। ६ क. ड. °त्वद°। ७ ख. ग. °नायाम्°। ८ क. भावभयम्।

तस्य पुण्यश्रेष्ठत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह—तस्य चेति । यदा क्रतुप्रधानस्याश्वमेधस्योपास्तिसहितस्यापि संसारफलत्वं तदाऽल्पीयसामग्निहोत्रादीनां संसारफलत्वं किं वाच्यमित्यस्मिन्कर्मराशौ बन्धहेतौ विरक्ताः साधनचतुष्टयविशिष्टा ज्ञानमपेक्षमाणास्तदुपाये श्रवणादावेव सर्वकर्मसंन्यासपूर्वके कथं प्रवर्तेरन्नित्याशयवती श्रुतिरुपासनां विद्यारम्भेऽभिदधाति । तेनोषा वा अश्वस्येत्याद्युपनिषदारम्भो युक्तोऽस्य विशिष्टाधिकारिसमर्पकत्वादित्यर्थः । उपासनफलस्य संसारगोचरत्वमेव कुतः सिद्धमत आह—तथा चेति । अशनाया हि मृत्युः स वै नैव रेमे सोऽबिभेदिति भयारत्यादिश्रवणादुपास्तियुक्तक्रतुफलस्य सूत्रस्य बन्धमध्यपातित्वाद्विशिष्टोऽपि क्रतुर्न मुक्तये पर्याप्नोतीत्यर्थः ।

न नित्यानां संसारविषयफलत्वमिति चेत् । न । सर्वकर्मफलोपसंहारश्रुतेः । सर्वं हि पत्नीसंबद्धं कर्म । "जाया मे स्यादेतावान्वै कामः" इति निसर्गत एव सर्वकर्मणां काम्यत्वं दर्शयित्वा पुत्रकर्मापरविद्यानां च "अयं लोकः पितृलोको देवलोकः" इति फलं दर्शयित्वा त्र्यन्नात्मकतां चान्त उपसंहरिष्यति "त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म" इति । सर्वकर्मणां फलं व्याकृतं संसार एवेति ।

उक्ते सर्वकर्मणां बन्धफलत्वे नित्यनैमित्तिकानां न तत्फलत्वं तेषां विध्युद्देशे फलाश्रुतेर्नष्टाश्वदग्धरथन्यायेन मुक्तिफलत्वलाभादिति शङ्कते—न नित्यानामिति । एतावान्वै काम इति सर्वकर्मणामविशेषेण फलसंबन्धश्रवणात्पश्चादेश्च काम्यफलत्वस्य तद्विध्युद्देशवशात्सिद्धत्वात्कर्मणा पितृलोक इति वाक्यस्य नित्यादिकर्मफलविषयत्वान्न मोक्षफलत्वाशङ्केति परिहरति—नेति । उक्तमेव स्फुटयति—सर्वं हीति । पत्नीसंबन्धे मानमाह—जायेति । तथाऽपि कथं कर्मणः सर्वस्य कामोपायत्वं तत्राऽऽह—एतावान्वै काम इति । कथं तर्हि तेषां फलभेदो लभ्यते तत्राऽऽह—पुत्रेति । अथैवं फलविभागे कथं समष्टिव्यष्टिप्राप्तिफलत्वमश्वमेधस्योक्तमत आह—त्र्यन्नात्मकतां चेति । अस्याध्यायस्यावसाने कर्मफलस्य हिरण्यगर्भरूपतां त्रयमित्याद्या श्रुतिरुपसंहरिष्यतीत्यर्थः । उपसंहारश्रुतेस्तात्पर्यमाह—सर्वकर्मणामिति ।

इदमेव त्रयं प्रागुत्पत्तेस्तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तदेव पुनः सर्वप्राणिकर्मवशाद्व्याक्रियते बीजादिव वृक्षः । सोऽयं व्याकृताव्याकृतरूपः

---

१ घ. ञ. °लतो किं । २ घ. 'र्थकं क° । ३ ग. °थं न प्र° । ४ ञ. °सनं वि° । ५ क. ञ. °धातीति । ६ ञ. ण °त्यारम्भोऽ° । ७ ग °सनाफ° । ८ घ. °र्याप्तो भवती° । ९ क. ख. °त्राऽत्रा° । १० क ग. घ. ङ. च. छ ज झ °हराति । ११ क. ख °ह अन्ना° ।

संसारोऽविद्याविषयः क्रियाकारकफलात्मकतयाऽऽत्मरूपत्वेनाध्यारोपितोऽविद्ययैव मूर्तामूर्ततद्वासनात्मकोऽतो विलक्षणोऽनामरूपकर्मात्मकोऽद्वयो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि क्रियाकारकफलभेदादिविपर्ययेणावभासते । अतोऽस्मात्क्रियाकारकफलभेदस्वरूपादेतावदिदमितिसाध्यसाधनरूपाद्विरक्तस्य कामादिदोषकर्मबीजभूताविद्यानिवृत्तये रज्ज्वामिव सर्पविज्ञानापनयाय ब्रह्मविद्याऽऽरभ्यते ।

कर्मफलं संसारश्चेत्प्राक्तदनुष्ठानात्तदभावान्मुक्तानां पुनर्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**इदमेवेति** । तर्हि तस्यामवस्थायामिति यावत् । तस्य पुनर्व्याकरणे कारणमाह—**तदेवेति** । व्याकृताव्याकृतात्मनः संसारस्य प्रामाणिकत्वेन सत्यत्वमाशङ्क्याविद्याकृतत्वेन तन्मिथ्यात्वमुक्तं स्मारयति—**सोऽयमिति** । स एष हि भ्रान्तिविषयो न प्रामाणिकस्तत्कुतोऽस्य सत्यतेत्यर्थः । कथमस्याऽऽत्मन्यद्वये कूटस्थे प्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—**क्रियेति** । समारोपे मूलकारणमाह—**अविद्ययेति** । आत्मन्यविद्यारोपितं द्वैतमित्यत्र द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चेत्यादिवाक्यं प्रमाणयति—**मूर्तेति** । नन्वात्मन्यारोपो नोपपद्यते तस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य द्वैतविलक्षणत्वादसति सादृश्येऽध्यासासिद्धेरत आह—**अत इति** । संसाराद्वैलक्षण्यमेव प्रकटयति—**अनामेति** । आदिपदेनान्येऽपि विपर्ययभेदाः संगृह्यन्ते । आरोपे प्रमिणोमि करोमि भुञ्जे चेत्यनुभवं प्रमाणयति—**अवभासत इति** । आत्मन्यध्यासः सादृश्याद्यभावेऽपि नभसि मलिनत्वादिवद्यतोऽनुभूयतेऽतः सविलासाविद्यानिवर्तकब्रह्मविद्यार्थत्वेनोपनिषदारम्भः संभवतीत्युपसंहरति—**अत इति** । एतावदित्यनर्थात्मत्वोक्तिः । तत्त्वज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ दृष्टान्तमाह—**रज्ज्वामिवेति** ।

तत्र तावदश्वमेधविज्ञानाय "उषा वा अश्वस्य" इत्यादि । तत्राश्वविषयमेवं दर्शनमुच्यते प्राधान्यादश्वस्य । प्राधान्यं च तन्नामाङ्कितत्वात्क्रतोः प्राजापत्यत्वाच्च ।

ॐ । उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः ।
सूर्यश्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्माऽश्वस्य मेध्यस्य । द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वे अवा-

---

१ ग. च. छ. ञ. °त्मत° । २ ग. ङ. झ. °त्मस्वरू° । ३ ख. ग. घ. छ. °नयनाय । ४ ङ. ख. °स्य च प्रा° । ५ ख. °र्तं चामू° । ६ क. ख. °नर्थोक्तिः । ७ घ. °त्मकत्वो° । ८ ङ. °व तावद्दर्श° ।

न्तरदिशः पर्शव ऋतवोऽङ्गानि मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो मांसानि । ऊवध्यꣳ सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमान्युद्यन्पूर्वार्धो निम्लोचञ्जघनार्धो यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते[1] तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वाक् ॥ १ ॥

उषा[2] इति ब्राह्मो मुहूर्त[3] उषाः । वैशब्दः[4] स्मारणार्थः प्रसिद्धं कालं स्मारयति । शिरः प्राधान्यात् । शिरश्च प्रधानं शरीरावयवानाम् । अश्वस्य मेध्यस्य मेधार्हस्य यज्ञियस्य[5]उषाः शिर इति संबन्धः ।

एवमुपनिषदारम्भे स्थिते प्राथमिकब्राह्मणयोरवान्तरतात्पर्यमाह—तत्र तावदिति । आद्यस्य पुनरवान्तरतात्पर्यं दर्शयति—तत्रेति । नन्वश्वमेधस्याङ्गबाहुल्ये कस्मादश्वाख्याङ्गविषयमेवोपासनमुच्यते तत्राऽऽह—प्राधान्यादिति । तदेव कथमिति तदाह—प्राधान्यं चेति । प्रजापतिदेवताकत्वाच्चाश्वस्य प्राधान्यमित्याह—प्राजापत्यत्वाच्चेति । प्रतीकमादाय व्याचष्टे—उषा इत्यादिना[6] । स्मारणार्थत्वमेव निपातस्य स्फुटयति—प्रसिद्धमिति । शास्त्रीये लौकिके च व्यवहारे प्रसिद्धो ब्राह्मो मुहूर्तस्तं कालमिति यावत् । उषसि शिरःशब्दप्रयोगे दिनावयवेषु तस्य प्राधान्यं हेतुमाह—प्राधान्यादिति । तथाऽपि कथं तत्र तच्छब्दप्रयोगस्तत्राऽऽह—शिरश्चेति । आश्वमेधिकाश्वशिरस्युषसो दृष्टिः कर्तव्येत्याह—अश्वस्येति ।

कर्माङ्गस्य पशोः संस्कर्तव्यत्वात्कालादिदृष्टयः शिरआदिषु क्षिप्यन्ते । प्राजापत्यत्वं च प्रजापतिदृष्ट्यध्यारोपणात् । काललोकदेवतात्वाध्यारोपणं च प्रजापतित्वकरणं पशोः । एवंरूपो हि प्रजापतिः । विष्णुत्वादिकरणमिव प्रतिमादौ ।

कालादिदृष्टिरश्वाङ्गेषु किमिति क्षिप्यतेऽश्वाङ्गदृष्टिरेव तेषु किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—कर्माङ्गस्येति । अङ्गेष्वनङ्गमतिः[7] क्षेपे हेत्वन्तरमाह—प्राजापत्यत्वं

---

१ ट. °द्विधुनु° । २ क. च. °षा वा इ° । ३ ख. घ. ङ. च. छ. उषा । ४ ख. ङ. छ. ज. झ. °ब्दः स्मर° । ५ ख. ध. छ. च. °स्योषा शि° । ६ क. ख. °ना । स्मर° । ७ ख. °तात्मत्वा° ।

चेति। अश्वस्य सेत्स्यतीति शेषः। तत्र हेतुः—प्रजापतीति। ननु कालादिदृष्टयोऽश्वावयवेष्वारोप्यन्ते न तस्य प्रजापतित्वं क्रियते तत्राऽऽह—कालेति। कालाद्यात्मको हि प्रजापतिः। तथा च यथा प्रतिमायां विष्णुत्वकरणं तद्दृष्टिस्तथा कालादिदृष्टिरश्वावयवेषु तस्य प्रजापतित्वकरणम्। अश्वमेधाधिकारी हि सत्यश्वे कर्मणो वीर्यवत्तरत्वार्थं कालादिदृष्टीरश्वावयवेषु कुर्यात्। तदनधिकारी त्वश्वाभावे स्वात्मानमश्वं कल्पयित्वा स्वशिरःप्रभृतिषु कालादिदृष्टिकरणेन प्रजापतित्वं संपाद्य प्रजापतिरस्मीति ज्ञानात्तद्भावं प्रतिपद्येतेति भावः।

सूर्यश्चक्षुः शिरसोऽनन्तरत्वात्सूर्याधिदैवत्वाच्च। वातः प्राणो वायुस्वाभाव्यात्। व्यात्तं विवृतं मुखमग्निर्वैश्वानरः। वैश्वानर इत्यग्नेर्विशेषणम्। वैश्वानरो नामाग्निर्विवृतं मुखमित्यर्थो मुखस्याग्निदैवतत्वात्। संवत्सर आत्मा संवत्सरो द्वादशमासस्त्रयोदशमासो वा। आत्मा शरीरम्। कालावयवानां च संवत्सरः शरीरं शरीरं चाऽऽत्मा "मध्यं ह्येषामङ्गानामात्मा" इति श्रुतेः। अश्वस्य मेध्यस्येति सर्वत्रानुषङ्गार्थं पुनर्वचनम्।

चक्षुषि सूर्यदृष्टौ हेतुमाह—शिरस इति। उषसोऽनन्तरत्वं सूर्ये दृष्टं चक्षुषि च शिरसोऽनन्तरत्वं दृश्यते तस्मात्तत्र तद्दृष्टिर्युक्तेत्यर्थः। तत्रैव हेत्वन्तरमाह—सूर्येति। "आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्" इति श्रुतेश्चक्षुषि सूर्योऽधिष्ठात्री देवता तेन सामीप्यात्तत्र तद्दृष्टिरित्यर्थः। अश्वप्राणे वायुदृष्टौ चलनस्वाभाव्यं हेतुः। अश्वस्य विदारिते मुखे भवत्वग्निदृष्टिस्तथाऽपि पर्यायोपादानं व्यर्थमित्याशङ्क्य क्रव्यादादिव्यावृत्त्यर्थं विशेषणमित्याह—वैश्वानर इत्यग्नेरिति। "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्" इति श्रुतिमाश्रित्य मुखे तद्दृष्टौ हेतुमाह—मुखस्येति। अधिकमासमनुसृत्य त्रयोदशमासो वेत्युक्तम्। शरीरे संवत्सरदृष्टिरित्यत्राऽऽत्मत्वं हेतुमाह—कालेति। आत्मा हस्तादीनामङ्गानामिति शेषः। कालावयवानां संवत्सरस्याऽऽत्मत्ववदङ्गानां शरीरस्याऽऽत्मत्वे प्रमाणमाह—मध्यं हीति। पुनरुक्तेरर्थवत्त्वमाह—अश्वस्येति।

द्यौः पृष्ठम्। ऊर्ध्वत्वसामान्यात्। अन्तरिक्षमुदरं सुषिरत्वसामान्यात्। पृथिवी पाजस्यं, पादस्यमिति, वर्णव्यत्ययेन पादासनस्थानमित्यर्थः। दिशश्चतस्रोऽपि पार्श्वे पार्श्वेन दिशां संबन्धात्। पार्श्वयोर्दिशां च संख्यावैषम्यादयुक्तमिति चेत्। न। सर्वमुखत्वोपपत्तेरश्वस्य पार्श्वा-

---

१ क. 'तिविशा'। २ ग. च वातस्त्वा'। ३ घ ञ ण 'दिनिवृ'। ४ छ. पादास्य'।
५ क. 'दस्यम्। पाजस्यमि'।

भ्यामेव सर्वदिशां संबन्धाद्दोषः । अवान्तरदिश आग्नेय्याद्याः पर्शवः पार्श्वास्थीनि ।

पृष्ठे द्युलोकदृष्टौ हेतुमाह—ऊर्ध्वत्वेति । उदरेऽन्तरिक्षदृष्टौ निमित्तमाह—सुषिरत्वेति । पादा अस्यन्ते यस्मिन्निति व्युत्पत्तिमाश्रित्य विवक्षितमाह—पादेति । अश्वस्य हिं खुरे पादासनत्वसामान्यात्पृथिवीदृष्टिरित्यर्थः । पार्श्वयोर्दिक्चतुष्टयदृष्टौ हेतुमाह—पार्श्वेनेति । द्वे पार्श्वे चतस्रश्च दिशस्तत्र कथं तयोस्तदारोपणं द्वाभ्यामेव द्वयोः संबन्धादिति शङ्कते—पार्श्वयोरिति । यद्यपि द्वे दिशौ द्वाभ्यां पार्श्वाभ्यां संबध्येते तथाऽप्यश्वस्य प्राङ्मुखत्वे प्रत्यङ्मुखत्वे च दक्षिणोत्तरयोस्तन्मुखत्वे च प्राक्प्रतीच्योर्दिशोस्ताभ्यां संबन्धसंभवात्तत्र तद्दृष्टिरविरुद्धेति परिहरति—नेत्यादिना । तदुपपत्तौ चाश्वस्य चरिष्णुत्वं हेतूकर्तव्यम् । पार्श्वास्थिष्ववान्तरदिशामारोपे पार्श्वदिक्संबन्धो हेतुः ।

ऋतवोऽङ्गानि संवत्सरावयवत्वादङ्गसाधर्म्यात् । मासाश्चार्धमासाश्च पर्वाणि संधयः संधिसामान्यात् । अहोरात्राणि प्रतिष्ठाः । बहुवचनात्प्राजापत्यदैवपित्र्यमानुषाणि प्रतिष्ठाः पादाः प्रतितिष्ठत्येतैरिति । अहोरात्रैर्हि कालात्मा प्रतितिष्ठत्यश्वश्च पादैः । नक्षत्राण्यस्थीनि शुक्लत्वसामान्यात् । नभो नभस्था मेघा अन्तरिक्षस्योदरत्वोक्तेर्मांसान्युदकरुधिरसेचनसामान्यात् ।

ऋतवः संवत्सरस्याङ्गानि हस्तादीनि च देहस्यावयवास्तस्मात्तद्दृष्टिरङ्गेषु कर्तव्येत्याह—ऋतव इति । अस्ति मासादीनां संवत्सरसंधित्वमस्ति च शरीरसंधित्वं पर्वणामतस्तेषु मासादिदृष्टिरित्याह—संधीति । युगसहस्राभ्यां प्राजापत्यमेकमहोरात्रम् । अयनाभ्यां दैवम् । पक्षाभ्यां पित्र्यम् । षष्टिघटिकाभिर्मानुषमिति भेदः । प्रतिष्ठाशब्दस्य पादविषयत्वं व्युत्पादयति—प्रतितिष्ठतीति । पादेष्वहोरात्रदृष्टिसिद्ध्यर्थं युक्तिमुपपादयति—अहोरात्रैरिति । अस्थिषु नक्षत्रदृष्टौ हेतुमाह—शुक्लत्वेति । नभःशब्देनान्तरिक्षं किमिति न गृह्यते मुख्ये सत्युपचारायोगादित्याशङ्क्य पुनरुक्तिं परिहर्तुमित्याह—अन्तरिक्षस्येति । उदकं सिञ्चन्ति मेघा मांसानि रुधिरमतः सेककर्तृत्वसामान्यान्मांसेषु मेघदृष्टिरित्याह—उदकेति ।

ऊवध्यमुदरस्थमर्धजीर्णमशनं सिकताः विश्लिष्टावयवत्वसामान्यात् । सिन्धवः स्यन्दनसामान्यान्नद्यो गुदा नाड्यो बहुवचनाच्च । यकृच्च

१ ण. °स्तत्कथं । २ क. ञ. °श्वस्य पा° । ङ. °श्वस्तु पा° । ३ ञ. °स्ति हि मा° । ४ क. °यकृत्त्वं । ५ क. ख. ण. °द्ध्यर्थमुक्तेषु° । ६ ग. ण. सेकृत्व° । ७ च. छ. °ता वालुका वि° । ८ क ख. ग घ. ङ. च छ. °वसः ।

क्लोमानश्च हृदयस्याधस्ताद्दक्षिणोत्तरौ मांसखण्डौ। क्लोमान इति नित्यं बहुवचनमेकस्मिन्नेव। पर्वताः काठिन्यादुच्छ्रितत्वाच्च। ओषधयश्च क्षुद्राः स्थावरा वनस्पतयो महान्तो लोमानि केशाश्च यथासंभवम् । उद्यन्नुद्गच्छन्भवति सविताऽऽमध्याह्नादश्वस्य पूर्वार्धो नाभेरुर्ध्वमित्यर्थः । निम्लोचन्नस्तं यन्नामध्याह्नाज्जघनार्धोऽपरार्धः पूर्वापरत्वसाधर्म्यात् । यद्विजृम्भते गात्राणि विनामयति विक्षिपति तद्विद्योतते विद्योतनं मुखघनविदारणसामान्यात् । यद्विधूनुते गात्राणि कम्पयति तत्स्तनयति गर्जनशब्दसामान्यात् । यन्मेहति मूत्रं करोत्यश्वस्तद्वर्षति, वर्षणं तत्सेचनसामान्यात् । वागेव शब्द एवास्याश्वस्य वागिति नात्र कल्पनेत्यर्थः ॥ १ ॥

अश्वजठरविपरिवर्तिन्यर्धजीर्णे सिकतादृष्टौ हेतुमाह—विश्लिष्टेति । किमिति गुदशब्देन पायुरेव न गृह्यते शिराग्रहणे हि मुख्यार्थातिक्रमः स्यात्तत्राऽऽह—बहुवचनाच्चेति । चकारोऽवधारणार्थः । यद्यपि बहूक्त्या शिराभ्योऽर्थान्तरमपि गुदशब्दमर्हति तथाऽपि स्यन्दनसादृश्यात्तास्वेव सिन्धुदृष्टिरिति तासामिह ग्रहणमिति भावः । कुतो मांसखण्डयोर्द्वित्वमेकत्र बहुवचनाद्बहुत्वप्रतीतेरित्याशङ्क्य दारा इतिवद्बहूक्तेर्गतिमाह—क्लोमान इति । तयोः पर्वतदृष्टौ हेतुद्वयमाह—काठिन्यादित्यादिना । क्षुद्रत्वसाधर्म्यादोषधिदृष्टिर्लोमसु महत्त्वसामान्याद्वनस्पतिदृष्टिश्चाश्वकेशेषु कर्तव्येत्याह—यथासंभवमिति । पूर्वसामान्यान्मध्याह्नात्प्रागवस्थादित्यदृष्टिरश्वस्य नाभेरूर्ध्वभागे कर्तव्येत्याह—उद्यन्नित्यादिना । अपरत्वसादृश्यादश्वस्य नाभेरपरार्धे मध्याह्नादनन्तरभाव्यादित्यदृष्टिः कार्येत्याह—निम्लोचन्नित्यादिना । विजृम्भत इत्यादौ प्रत्ययार्थो न विवक्षितः । विजृम्भणं मुखं विदारयति विद्योतनं पुनर्मेघमतो विद्योतनदृष्टिर्जृम्भणे कर्तव्येत्याह—मुखेति । स्तनयतीति स्तनितमुच्यते तद्दृष्टिर्गात्रकम्पे कर्तव्येत्यत्र हेतुमाह—गर्जनेति । मूत्रकरणे वर्षणदृष्टौ कारणमाह – सेचनेति । अश्वस्य हेषितशब्दे नास्त्यारोपणमित्यतो न सादृश्यं वक्तव्यमित्याह—नात्रेति ॥ १ ॥

अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत तस्य पूर्वे समुद्रे योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमाऽन्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वा अश्वं महिमानाव-

---

१ ग. द. ङ. छ. ज. 'क्षुद्रस्था°। २ घ. च. °नयोर्विदा°। ३ छ. °द्विधुनु°। ४ घ. ञ. ण. हेतुः—वि°। ५ घ. ञ. °घ्रिरश्व°। ६ क. ख. रार्धभागे म°। ७ घ. मुखञ्विदारणं विद्यो°। ८ क. ख. घ. ण. °विदारणम°।

भितः संबभूवतुः । हयो भूत्वा देवानवहद्वाजी गन्धर्वानर्वाऽसुरानश्वो मनुष्यान्समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ २ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणं समाप्तम् ॥ १ ॥

अहर्वा इति सौवर्णराजतौ महिमाख्यौ ग्रहावश्वस्याग्रतः पृष्ठतश्च स्थाप्येते तद्विषयमिदं दर्शनम् । अहः सौवर्णो ग्रहो दीप्तिसामान्याद्वै । अहरश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायतेति कथम् । अश्वस्य प्रजापतित्वात् । प्रजापतिर्ह्यादित्यादिलक्षणोऽह्ना लक्ष्यते । अश्वं लक्षयित्वाऽजायत[१] सौवर्णो महिमा ग्रहो वृक्षमनु विद्योतते विद्युदिति यद्वत् । तस्य ग्रहस्य पूर्वे पूर्वः समुद्रे समुद्रो योनिर्विभक्तिव्यत्ययेन । योनिरित्यासादनस्थानम् । तथा रात्री राजतो ग्रहो वर्णसामान्याज्जघन्यत्वसामान्या द्वा । एनमश्वं पश्चात्पृष्ठतो महिमाऽन्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिः । महिमा महत्त्वात् । अश्वस्य हि विभूतिरेषा यत्सौवर्णो राजतश्च ग्रहावुभयतः स्थाप्येते । तावेतौ वै महिमानौ महिमाख्यौ ग्रहावश्वमभितः संबभूवतुरुक्तलक्षणावेव संभूतौ । इत्थमसावश्वो महत्त्वयुक्त इति पुनर्वचनं स्तुत्यर्थम् ।

अश्वावयवेषु कालादिदृष्टीर्विधायाश्वं प्रजापतिरूपं विवक्षित्वा कण्डिकान्तरं गृहीत्वा तात्पर्यमाह––अहरित्यादिना । ग्रहौ हवनीयद्रव्याधारौ पात्रविशेषावग्रतः पृष्ठतश्चेति संज्ञपनात्प्रागूर्ध्वं चेति यावत् । प्रसिद्धा तावदह्नि दीप्तिः सौवर्णे च ग्रहे साऽस्त्यतस्तस्मिन्नहर्दृष्टिरिति दर्शनं विभजते–अहरिति । अश्वसंज्ञपनात्पूर्वं यो महिमाख्यो ग्रहः स्थाप्यते स चेदहर्दृष्ट्योपास्यते कथं सोऽश्वमन्वजायतेति पश्चादश्वस्य तज्जन्मवाचोयुक्तिरिति शङ्कते––अहरश्वमिति । नायं पश्चादर्थोऽनुशब्दः किंतु लक्षणार्थः । तथा चाश्वस्य प्रजापतिरूपत्वात्तं लक्षयित्वा ग्रहस्य यथोक्तस्य प्रवृत्तेरुपदेशादश्वमन्वजायतेत्यविरुद्धमिति परिहरति- अश्वस्येति । तदेव स्फुटयति–प्रजापतिरिति । काललोकदेवतात्मा प्रजापतिरश्वात्मना दृश्यमानोऽत्राहर्दृष्ट्या दृष्टेन ग्रहेण लक्ष्यते । तथाचाश्वमन्वजायतेति श्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः । अनुशब्दो न पश्चाद्वाचीत्यत्र दृष्टान्तमाह-वृक्षमिति । यदा वृक्षं लक्षयित्वा तस्याग्रे विद्युद्विद्योतते

१ क ग. घ. ङ. ज. झ. °त पू° । २ ङ. झ. योनिर्भवयोनिरित्याद्विभ° । ३ ग. ङ. च. छ. ज. °न्यसा° । ४ ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °तोऽन्व° । ५ क. ख. °हस्तम् । अ° । ६ च. °तः पुरतः पृष्ठतः सं° ।

तदा वृक्षमनु विद्योतते सेति प्रयुज्यते। तथाऽत्राप्यनुशब्दो न पश्चादर्थ इत्यर्थः। यत्र च स्थाने ग्रहः स्थाप्यते तत्पूर्वसमुद्रदृष्ट्या ध्येयमित्याह—तस्येति। पूर्वत्वमत्र सादृश्यम्। कथं सप्तमी प्रथमार्थे योज्यते छन्दस्यर्थानुसारेण व्यत्ययसंभवादित्याह—विभक्तीति। यथा सौवर्णे ग्रहेऽहर्दृष्टिरुपदिष्टा तथा राजते ग्रहे रात्रिदृष्टिः कर्तव्येत्याह—तथेति। अस्ति हि चन्द्रातपवत्त्वाद्रात्रेः शौक्ल्यमस्ति च राजतस्य ग्रहस्य तद्युक्तं तत्र रात्रिदर्शनमित्याह—वर्णेति। रजतं सुवर्णाज्जघन्यमह्नश्च रात्रिरतो वा सादृश्यात्तत्र रात्रिदृष्टिरित्याह—जघन्येति। प्रजापतिरूपं प्रकृतमश्वं लक्षयित्वा तत्संज्ञपनात्पश्चादस्य प्रवृत्तिं दर्शयति—एनमिति। तदासादनस्थाने पश्चिमसमुद्रदृष्टिर्विधेयेत्याह—तस्येति। कथमेतौ ग्रहौ महिमाख्यावुक्तौ महत्त्वोपेतत्वादित्याह—महिमेति। अथाश्वविषयं दर्शनमादिश्य ग्रहविषयं तदादिशतो वाक्यभेदः स्यान्नेत्याह—अश्वस्येति। किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य पुनरुक्तिरिति मत्वाऽऽह—तावित्यादिना। वैशब्दार्थकथनम्—एवेति।

तथा च हयो भूत्वेत्यादि स्तुत्यर्थमेव। हयो हिनोतेर्गतिकर्मणो विशिष्टगतिरित्यर्थः। जातिविशेषो वा। देवानवहद्देवत्वमगमयत्प्रजापतित्वाद्देवानां वा वोढाऽभवत्। ननु निन्दैव[1] वाहनत्वम्। नैष दोषः। वाहनत्वं स्वाभाविकमश्वस्य स्वाभाविकत्वादुच्छ्रायप्राप्तिर्देवादिसंबन्धोऽश्वस्येति स्तुतिरेवैषा। तथा वाज्यादयो जातिविशेषाः। वाजी भूत्वा गन्धर्वानवहदित्यनुषङ्गः। तथाऽर्वा भूत्वाऽसुरान्। अश्वो भूत्वा मनुष्यान्। समुद्र एवेति परमात्मा बन्धुर्बन्धनं बध्यतेऽस्मिन्निति। समुद्रो योनिः कारणमुत्पत्तिं प्रति। एवमसौ शुद्धयोनिः शुद्धस्थितिरिति स्तूयते "अप्सुयोनिर्वा अश्वः" इति श्रुतेः। प्रसिद्ध एव वा समुद्रो योनिः॥ २॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम्॥ १॥

वाक्यशेषोऽप्यत्रानुगुणो भवतीत्याह—तथा चेति। हयशब्दनिष्पत्तिपुरःसरं तदर्थमाह—हय इति। वाज्यादिशब्दानां जातिविशेषवाचित्वादत्रापि तदेव ग्राह्यमिति पक्षान्तरमाह—जातीति। देवानां देवत्वप्रापकत्वं कथमस्येत्याशङ्क्याऽऽह—प्रजापतित्वादिति। अश्वं स्तोतुमारभ्य कल्पान्तरोक्त्या तन्निन्दावचनमनुचितमिति शङ्कते—नन्विति। उपक्रमविरोधो नास्तीति परिहरति—नेत्यादिना। समुत्पद्य भूतानि

---

१ क. °ब्दार्थं कथयति—ए°। २ ख. च। ३ ग. 'न्दैषा वा°। ४ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. °दुच्छ्रय°। ५ ख. घ. छ. ज. झ. °ति च। स°।

द्रवन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या परमगम्भीरस्येश्वरस्य समुद्रशब्दतामाह—परमात्मेति। तत्र योनित्वमुत्पादकत्वं बन्धुत्वं स्थापकत्वं समुद्रत्वं विलापकत्वमिति भेदः। अथ परमात्मयोनित्वादिवचनमुपास्याश्वस्य क्वोपयुज्यते तत्राऽऽह—एवमिति। श्रुत्यन्तरानुरोधेन समुद्रो योनिरित्यत्र समुद्रशब्दस्य रूढिमनुजानाति—अप्सुयोनिरिति ॥ २ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

———

(अथ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ।)

नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीत्। अशनाययाऽशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुताऽऽत्मन्वी स्यामिति। सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वं क ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥

अथाग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्योत्पत्तिरुच्यते। तद्विषयदर्शनविवक्षयैवोत्पत्तिः स्तुत्यर्था। नैवेह किंचनाग्र आसीत्। इह संसारमण्डले किंचन, किंचिदपि नामरूपप्रविभक्तविशेषं नैवाऽऽसीन्न बभूव। अग्रे प्रागुत्पत्तेर्मनआदेः। किं शून्यमेव बभूव, शून्यमेव स्यात् "नैवेह किंचन" इति श्रुतेः। न कार्यं कारणं वाऽऽसीदुत्पत्तेश्च। उत्पद्यते हि घटः। अतः प्रागुत्पत्तेर्घटस्य नास्तित्वम्।

अश्वादिदर्शनोक्त्यनन्तरमग्निदर्शनं वक्तुं ब्राह्मणान्तरमवतारयति—अथेति। नैवेहेत्यादौ तद्दृष्टिर्नास्तीति चेत्सत्यं तत्राग्नेर्जन्म वक्तुं भूमिका क्रियत इत्याह—अग्नेरिति। वायोरग्निरित्यादौ प्रसिद्धं तज्जन्मेति चेत्सत्यं तद्विशेषस्यात्र जन्मोक्तिरित्याह—अश्वमेधेति। दर्शने विधित्सिते किं जन्मोक्त्येति चेत्तत्राऽऽह—तद्विषयेति। अग्निदर्शनस्य विधातुमिष्टस्य सिद्ध्यर्थमुपास्याग्निस्तुतिफला तदुत्पत्तिरिष्टा शुद्धजन्मत्वादुत्कृष्टत्वेनायमुपास्यो राजादिवदित्यर्थः। तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यमादायाक्षराणि व्याचष्टे—नैवेत्यादिना। नामरूपाभ्यां विभक्तो विशेषो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। अत्र शून्यवादी लब्धावकाशोऽविमृश्य परेष्टश्रुत्यवष्टम्भेन स्वपक्षमाह—

१ क. ग. घ. ङ. ट. ठ. ड. °वार्कर्यस्या° । २ क. ग. ङ. ज. ट. ठ. ड. °दर्क्यस्या° । ३ घ. °स्यार्क्यत्वं । ४ ण. °ति । ⁼दर्श° । ५ क. ख. °स्य विध्यर्थ° ।

किमित्यादिना । कार्यस्य प्रागसत्त्वे हेत्वन्तरमाह—उत्पत्तेश्चेति । विमतं प्रागसदुत्पद्यमानत्वाद्यन्नैवं न तदेवं यथा परेष्टं ब्रह्मेत्यर्थः । हेत्वसिद्धिं शङ्कित्वोत्तरमाह—उत्पद्यते हीति । घटग्रहणं कार्यमात्रस्योपलक्षणार्थम् । उक्तमनुमानं निगमयति—अत इति ।

ननु कारणस्य न नास्तित्वं मृत्पिण्डादिदर्शनात् । यन्नोपलभ्यते तस्यैव नास्तिताऽस्तु कार्यस्य न तु कारणस्योपलभ्यमानत्वात् । न । प्रागुत्पत्तेः सर्वानुपलम्भात् । अनुपलब्धिश्चेदभावहेतुः सर्वस्य जगतः प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्यं वोपलभ्यते । तस्मात्सर्वस्यैवाभावोऽस्तु । न "मृत्युनैवेदमावृतमासीत्" इति श्रुतेः । यदि हि किंचिदपि नाऽऽसीद्येनाऽऽव्रियते यच्चाऽऽव्रियते तदा नावक्ष्यन्मृत्युनैवेदमावृतमिति । न हि भवति गगनकुसुमच्छन्नो वन्ध्यापुत्र इति । ब्रवीति च मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति ।

तत्र तार्किको ब्रूते—नन्विति । यदुक्तं न कार्यं कारणं वाऽऽसीदिति तत्र भागे बाधो भागे चानुमतिरित्यर्थः । कार्यस्यापि कथं प्रागसत्त्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—यन्नेति । एतेनानुमानस्य सिद्धसाध्यतोक्ता । कार्यवत्कारणस्यापि प्रागसत्त्वं किं न स्यादित्याशङ्क्योक्तहेत्वभावान्नैवमित्याह—नन्विति । शून्यवाद्याह—न प्रागुत्पत्तेरिति । विमतं प्रागसद्योग्यत्वे सति तदाऽनुपलब्धत्वात्संमतवत् । न चासिद्धो हेतुः श्रुतेरनतिशङ्क्यत्वात् । तद्विरोधे सत्युपलब्धेराभासत्वादित्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति—अनुपलब्धिश्चेदिति । कार्यवत्कारणस्यापि प्रागसत्त्वे प्राप्ते सिद्धान्तयति—नेत्यादिना । नैवेत्यादिश्रुतिरव्यक्तनामरूपादिविषया न प्रागसत्त्वं कार्यकारणयोराह । अन्यथा वाक्यशेषविरोधादित्यर्थः । श्रुतिं विवृणोति—यदि हीति । द्वयोरसत्त्वे को वाचोयुक्तेरनुपपत्तिस्तत्राऽऽह—न हीति । मा तर्हि वाक्यमेव भूदित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रवीति चेति ।

तस्माद्येनाऽऽवृतं कारणेन यच्चाऽऽवृतं कार्यं प्रागुत्पत्तेस्तदुभयमासीच्छ्रुतेः प्रामाण्यादनुमेयत्वाच्च । अनुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्यकारणयोरस्तित्वम् । कार्यस्य हि सतो जायमानस्य कारणे सत्युत्पत्तिदर्शनात् । असति चादर्शनात् । जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः कारणास्तित्वमनुमीयते घटादिकारणास्तित्ववत् ।

---

१ क. ग. च. °र्थं चोप° । २ ख. °च्चाऽऽव्रि° । ३ ख. °ति श्रुतिः । न । ४ घ. तदनु° । ५ क. °रव्याकृतना° । ६ त्र. ण. °प्राप्तेः° ।

मृत्युनेत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति** । **श्रुतेः प्रामाण्यादिति** । तत्प्रामाण्यस्य प्रमाणलक्षणे स्थितत्वादिति यावत् । परकीयेऽनुमाने श्रुतिविरोधमभिधायानुमानविरोधमाह—**अनुमेयत्वाच्चेति** । कार्यकारणयोः सत्त्वस्यानुमेयतया तदसत्त्वमनुमातुमशक्यम् । उपजीव्यविषयतया सत्त्वमनुमानस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः । कार्यकारणयोः सत्त्वानुमानं प्रतिज्ञाय प्रथमं कारणसत्त्वमनुमिनोति—**अनुमीयते चेत्यादिना** । कारणस्य सत्त्वेऽनुमानमाह—**कार्यस्य हीति** । विमतं सत्पूर्वं कार्यत्वात्कुम्भवदित्यर्थः ।

घटादिकारणस्याप्यसत्त्वमेवानुपमृद्य मृत्पिण्डादिकं घटाद्यनुत्पत्तेरिति चेन्न । मृदादेः कारणत्वात् । मृत्सुवर्णादि हि तत्र कारणं घटरुचकादेर्न पिण्डाकारविशेषः । तदभावे भावात् । असत्यपि पिण्डाकारविशेषे मृत्सुवर्णादिकारणद्रव्यमात्रादेव घटरुचकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते । तस्मान्न पिण्डाकारविशेषो घटरुचकादिकारणम् । असति तु मृत्सुवर्णादिद्रव्ये घटरुचकादिर्न जायत इति मृत्सुवर्णादिद्रव्यमेव कारणं नतु पिण्डाकारविशेषः । सर्वं हि कारणं कार्यमुत्पादयत्पूर्वोत्पन्नस्याऽऽत्मकार्यस्य तिरोधानं कुर्वत्कार्यान्तरमुत्पादयति । एकस्मिन्कारणे युगपदनेककार्यविरोधात् । न च पूर्वकार्योपमर्दे कारणस्य स्वात्मोपमर्दो भवति । तस्मात्पिण्डाद्युपमर्दे कार्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः प्रागुत्पत्तेः कारणासत्त्वे ।

नानुपमृद्य प्रादुर्भावादिति न्यायेन दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं चोदयति—**घटादीति** । न तावदसिद्धो घटः स्वकारणमुपमृद्नात्यसतोऽकारकत्वात्सिद्धस्य तूपमर्दकत्वेनासत्पूर्वकत्वमिति कुतः साध्यविकलतेत्याह—**नेति** । किंचान्वयिद्रव्यमेव सर्वत्र कारणं न पिण्डाकारविशेषोऽनन्वयादनवस्थानाच्चेति कुतः साध्यवैकल्यमित्याह—**मृदादेरिति** । तदेव स्फुटयति—**मृत्सुवर्णादीति** । तत्रेति दृष्टान्तोक्तिः । किंचान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणमवधेयम् । नच पिण्डाभावे घटो न भवतीति व्यतिरेकोऽस्ति । पिण्डाभावेऽपि शकलादिभ्योऽपि घटाद्युद्भवोपलम्भादित्याह—**तदभाव इति** । तदेव स्फुटयति—**असत्यपीति** । त्वन्मतेऽपि व्यतिरेकराहित्यं तुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह—**असतीति** । मृदाद्येव घटादिकरणं चेत्किमिति पिण्डादौ सत्येव ततो घटाद्यनुत्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—

---

१ क. °ण्डाद्याका° । २ घ. छ. ज. झ. न मृत्सुवर्णादिपि° । ३ ङ °तु मृत्सुवर्णादिपि° । ४ घ. ण. °द्रव्यस्याप° । ६ क. ख. °ण्डादिवि° । ६ क. ञ. ण. स्फुठ्यते । ७ ञ ण. °भ्यो घ° । · ख. °टाद्युत्प° । ९ ण. °नुपपत्ति° ।

सर्वमिति । ब्रह्मणि त्वविद्यावशादुपपत्तिरिति भावः । अन्वयिद्रव्यं पूर्वोत्पन्नस्वकार्यतिरोधानेन कार्यान्तरं जनयति चेत्कार्यतादात्म्येन स्वयमपि नश्येत्त[1]त्रोत्तरकार्योत्पत्ति[2]हेत्वभावादित्याशङ्क्याऽऽह—नचेति । कार्यान्तरेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात्का[3]र्यान्तरात्मना भावाच्चेत्यर्थः । अन्वयिद्रव्यस्यैव कारणत्वे फलितमाह—तस्मादिति ।

पिण्डादिव्यतिरेकेण मृदादेरसत्त्वादयुक्तमिति चेत् । पिण्डादिपूर्वकार्योपमर्दे मृदादिकारणं नोपमृद्यते घटादिकार्यान्तरेऽप्यनुवर्तत इत्येतदयुक्तम् । पिण्डघटादिव्यतिरेकेण मृदादिकारणस्यानुपलम्भादिति चेन्न । मृदादिकारणानां घटाद्युत्पत्तौ पिण्डादिनिवृत्तावनुवृत्तिदर्शनात् । सादृश्यादन्वयदर्शनं न कारणानुवृत्ते[4]रिति चेन्न । पिण्डादिगतानां मृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वेऽनुमानाभासात्सादृश्यादिकल्पनानुपपत्ते[5]ः ।

अन्वयिनो मृदादेर्मानाभावेनाभावान्न कारणतेति शङ्कते—पिण्डादीति । तदेव चोद्यं विवृणोति—पिण्डादीत्यादिना । मृद्घटः सुवर्णं कुण्डलमित्यादितादात्म्यप्रत्ययस्य पिण्डाद्यतिरिक्तमृदाद्यभावेऽनुपपत्तेरनुगतं मृदाद्युपेयमिति परिहरति—नेति । किंच या पिण्डात्मना पूर्वेद्युर्मृदासी[6]त्सैव घटाद्यभूदिति प्रत्यभिज्ञया मृदोऽन्वयिन्याः सिद्धेस्तत्कारणत्वं दुरपह्नवमित्याह—मृदादीति । यत्सत्तत्क्षणिकं यथा दीपः सन्तश्चेमे भावा इत्यनुमानात्सर्वार्थानां क्षणिकत्वसिद्धेरन्वयदृष्टिः सादृश्याद्भ्रान्तिरिति शङ्कते—सादृश्यादिति । प्रत्यभिज्ञासिद्धस्थाय्यर्थविरुद्धं क्षणिकार्थबोधलिङ्गमनुष्णतानुमानवन्न मानमिति दूषयति—नेत्यादिना । सादृश्यादीत्यादिशब्देन प्रत्यभिज्ञाभ्रान्तित्वादि गृह्यते ।

न च प्रत्यक्षानुमानयोर्विरुद्धाऽव्यभिचारिता । प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य सर्व[7]त्रैवानाश्वासप्रसङ्गात् । यदि च क्षणिकं सर्वं तदेवेदमिति गम्यमानं तद्बुद्धेरप्यन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वे तस्या अप्यन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वमित्यनवस्थायां तत्सदृशमिदमित्यस्या अपि बुद्धेर्मृषात्वात्सर्वत्रानाश्वासतैव । तदिदंबुद्ध्योरपि कर्त्रभावे[8] संबन्धानुपपत्तिः । सादृश्या[9]त्तत्संबन्ध इति चेन्न । तदिदंबुद्ध्योरितरेतरविषयत्वानुपपत्तेः । असति चेतरेतरविषयत्वे सादृश्यग्रहणानुपपत्तिः ।

---

१ क. घ. ञ. °त्तत्रोत्त° । २ क. व. °त्तिर्हेत्व° । ३ ख. ञ. ण. °र्यात्म° । ४ ख. छ. ज. झ. °वृत्तिरि° । ५ ङ. छ. °पत्तिः । न । ६ ञ. ण. °त्सैवाद्य व° । ७ ग. °र्वत्र वाऽना° । च. छ. ज. झ. °र्वत्र चाना° । ८ ङ. °वे न सं° । ९ °श्यात्स्यात्तसं । ग. घ. °श्यात्सं° ।

प्रत्यक्षात्कारणैक्यं गम्यते । अनुमानात्तद्भेदः । अतो द्वयोर्विरुद्धत्वस्याव्यभिचारित्वा-न्नाध्यक्षेणानुमानबाधो वैपरीत्यसंभवादित्याशङ्क्याऽऽह--नचेति । प्रत्यभिज्ञामुपजीव्य क्षणिकत्वानुमानाप्रवृत्तावप्युपजीव्यजातीयत्वात्तत्प्राबल्यादुपजीवकजातीयैकमुक्तानुमानं दुर्बलं तद्बाध्यमित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञा स्वार्थे स्वतो न मानं बुद्ध्यन्तरसंवादादेव बुद्धीनां मानत्वस्य बौद्धैरिष्टत्वात् । न च बुद्ध्यन्तरं स्थायित्वसाधकमस्तीति प्रत्यभिज्ञायमानस्यापि क्षणिकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह--सर्वत्रेति । प्रसङ्गमेव प्रकटयति--यदि चेति । क्षणिकत्वादिबुद्धेरपि स्वार्थे स्वतोमानत्वाभावात्तादृग्बुद्ध्यन्तरापेक्षायां तस्यापि तथात्वेनानवस्थानाद्बुद्धेः स्वतः प्रामाण्यमुपेयम् । तथाच प्रत्यभिज्ञानं सर्वं तथैवाबाधादित्यर्थः । किंच प्रत्यभिज्ञाया भ्रान्तित्वं वदता स्वरूपेणापह्नवात्तदिदंबुद्ध्योः सामानाधिकरण्येन संबन्धो वाच्यः, स च वक्तुं न शक्यते क्षणद्वयसंबन्धिनो द्रष्टुरभावादित्याह--तदिदमिति । असति संबन्धे बुद्ध्योः सादृश्यात्तदबुद्धिरिति शङ्कते--सादृश्यादिति । तयोःस्वसंवेद्यत्वाद्ग्राहकान्तरस्य चाभावान्न सादृश्यसिद्धिरिति दूषयति--न तदिदंबुद्ध्योरिति । तथाऽपि किमिति सादृश्यासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह--असति चेति ।

असत्येव सादृश्ये तद्बुद्धिरिति चेन्न । तदिदंबुद्ध्योरपि सादृश्यबुद्धिवदसद्विषयत्वप्रसङ्गात् । असद्विषयत्वमेव सर्वबुद्धीनामस्त्विति चेन्न । बुद्धिबुद्धेरप्यसद्विषयत्वप्रसङ्गात् । तदप्यस्त्विति चेन्न । सर्वबुद्धीनां मृषात्वेऽसत्यबुद्ध्यनुपपत्तेः । तस्मादसदेतत्सादृश्यात्तद्बुद्धिरिति । अतः सिद्धः प्राक्कार्योत्पत्तेः कारणसद्भावः । कार्यस्य चाभिव्यक्तिलिङ्गत्वात् । कार्यस्य च सद्भावः प्रागुत्पत्तेः सिद्धः ।

सादृश्यासिद्धिमभ्युपेत्य शङ्कते--असत्येवेति । यत्र सत्येवार्थे धीस्तत्रैव साधकापेक्षा नान्यत्रेति भावः । तत्र बाह्यार्थवादिनं प्रत्याह--न तदिदंबुद्ध्योरिति विज्ञानवाद्याह--असदिति । तथा सत्यनालम्बनं क्षणिकविज्ञानमित्यस्यापि ज्ञानस्यासद्विषयतया विज्ञानवादासिद्धिरित्याह--नेति । शून्यवाद्याह--तदपीति । सर्वा धीरसद्विषयेत्येषा धीरसद्विषया स्यात्ततश्च सर्वबुद्धेरसद्विषयत्वासिद्धिरिति दूषयति--नेत्यादिना । परपक्षासंभवात्तत्प्रत्यभिज्ञायाः स्थायिहेतुसिद्धौ दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं परिहृत्यावान्तरप्रकृतमुपसंहरति--तस्मादिति । संप्रति कारणसत्त्वानुमानं निगमयति--अत इति । कार्यकारणयोर्द्वयोरपि प्रागुत्पत्तेः सत्त्वमनुमेयमिति प्रतिज्ञाय

---

१ ख. ण. °त्यक्षत्वात्का° । २ घ. ण. °यमु° । ३ घ. °मुपादेय° । ४ ख. ञ. °पाप° । ५ ख. सादृश्येन । ६ ख. ञ. °त्तद्धीरि° । ण. °त्तत्सिद्धिरि° । ञ. °त्तद्धीःसंबन्धबुद्धि° । ७ घ. ञ. ण. स्वसं° । ८ ख. घ. °थाऽपि धी° । ९ घ. ञ. °भिज्ञया स्था । १० घ ञ. ण. °हृतमित्यवा° ।

कारणास्तित्वं प्रपञ्चितमिदानीं कार्यास्तित्वानुमानं दर्शयति—कार्यस्य चेति । प्रागुत्पत्तेः सद्भावः प्रसिद्ध इति चकारार्थः । प्रतिज्ञाभागं विभजते—कार्यस्येति ।

कथमभिव्यक्तिलिङ्गत्वादभिव्यक्तिलिङ्गमस्येति । अभिव्यक्तिः, साक्षाद्विज्ञानालम्बनत्वप्राप्तिः । यद्धि लोके प्रावृतं तमआदिना घटादिवस्तु तदालोकादिना प्रावरणतिरस्कारेण विज्ञानविषयत्वं प्राप्नुवत्प्राक्सद्भावं न व्यभिचरति। तथेदमपि जगत्प्रागुत्पत्तेरित्यवगच्छामः । न ह्यविद्यमानो घट उदितेऽप्यादित्य उपलभ्यते ।

हेतुभागमाक्षिपति—**कथमिति** । अभिव्यक्तिर्लिङ्गमस्येति व्युत्पत्त्या कथमभिव्यक्तिलिङ्गत्वादिति कार्यसत्त्वे हेतुरुच्यते सिद्धे हि सत्त्वेऽभिव्यक्तिर्लिङ्गमस्येति सिध्यति तद्धेलाच्च सत्त्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । संप्रतिपन्नयाऽभिव्यक्त्या विप्रतिपन्नं सत्त्वं साध्यते तन्नान्योन्याश्रयत्वमिति परिहरति—**अभिव्यक्तिरिति** । कथं तर्हीहानुमानं प्रयोक्तव्यमित्याशङ्क्य प्रथमं व्याप्तिमाह—**यद्धीति** । यदभिव्यज्यमानं तत्प्रागभिव्यक्तेरस्ति यथा तमोन्तःस्थं घटादीत्यर्थः । संप्रत्यनुमिनोति—**तथेति** । विमतं प्रागभिव्यक्तेः सदभिव्यक्तिविषयत्वाद्यद्धचभिव्यज्यते तत्प्राक्सत्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । ननु तमोन्तःस्थो घटोऽभिव्यञ्जकसामीप्यादभिव्यज्यते न तत्र प्राक्कालिकं सत्त्वं प्रयोजकमित्याशङ्क्याऽऽह—**न हीति** ।

न, तेऽविद्यमानत्वाभावादुपलभ्येतैवेति चेत् । न हि तव घटादिकार्यं कदाचिदप्यविद्यमानमित्युदित आदित्य उपलभ्येतैव । मृत्पिण्डेऽसंनिहिते तमआद्यावरणे चासति विद्यमानत्वादिति चेत् । न । द्विविधत्वादावरणस्य । घटादिकार्यस्य द्विविधं ह्यावरणं मृदादेरभिव्यक्तस्य तमःकुड्यादि प्राङ्मृदोऽभिव्यक्तेर्मृदाद्यवयवानां पिण्डादिकार्यान्तररूपेण संस्थानम् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेर्विद्यमानस्यैवं घटादिकार्यस्याऽऽवृतत्वादनुपलब्धिः । नष्टोत्पन्नभावाभावशब्दप्रत्ययभेदस्त्वभिव्यक्तितिरोभावयोर्द्विविधत्वापेक्षः ।

उक्तेऽनुमाने कार्यस्य सदोपलब्धिप्रसङ्गं विपक्षे बाधकमाशङ्कते—**नेत्यादिना** । उक्तानुमाननिषेधो नञर्थः । अविद्यमानत्वाभावादिति च्छेदः । अनुमाने बाधकोपन्यासं विवृणोति—**न हीति** । वर्तमानवदतीतमागामि च घटादि सदेव चेदुपलब्धिसामग्र्यां सत्यां तद्वत्प्राग्जनेर्नाशाच्चोर्ध्वमुपलभ्येत न चैवमुपलभ्यते तस्माद्युक्तं कार्यस्य सदा सत्त्वमित्यर्थः । मृत्पिण्डग्रहणं विरोधिकार्यान्तरोपलक्षणार्थम् । असंनिहिते सतीति च्छेदः । न तावद्विद्यमानत्वमात्रं कार्यस्य सदोपलम्भापादकं सतोऽपि घटादेरभिव्यक्त्यनभिव्यक्त्यो-

१ च. °व हि घ° ।

रुपलब्धत्वादिति समाधत्ते--नेति। अभिव्यक्तिसामग्रीसत्त्वं त्वभिव्यक्तिसाधकं न तु सततस्तत्सामग्रीनियमोऽस्तीत्यभिप्रेत्याऽऽह--द्विविधत्वादिति। उत्पन्नस्य कुड्याद्यावरणमनुत्पन्नस्य विशिष्टं कारणमिति द्वैविध्यमेव प्रतिज्ञापूर्वकं साधयति--घटादीति। यदोपलभ्यमानकारणावयवानां कार्यान्तराकारेण स्थितिस्तदा नेदं कार्यमुपलभ्यते तत्रान्यथा चोपलभ्यत इत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धं कारणस्य कार्यान्तररूपेण स्थितस्य कार्यावरकत्वमिति द्रष्टव्यम्। विशिष्टस्य कारणस्याऽऽवरकत्वसिद्धौ सिद्धमर्थमाह--तस्मादिति। प्राक्कार्यास्तित्वे सिद्धे सदा तदुपलब्धिप्रसङ्गबाधकं निराकृत्य नष्टो घटो नास्तीत्यादिप्रयोगप्रत्ययभेदानुपपत्तिं बाधकान्तरमाशङ्क्याऽऽह--नष्टेति। कपालादिना तिरोभावे नष्टव्यवहारः पिण्डाद्यावरणभङ्गेनाभिव्यक्तावुत्पन्नव्यवहारो दीपादिना तमोनिरासेनाभिव्यक्तौ भावव्यवहारः पिण्डादिना तिरोभावेऽभावव्यवहारः। तदेवं कार्यस्य सदा सत्त्वेऽपि प्रयोगप्रत्ययभेदसिद्धिरित्यर्थः।

पिण्डकपालादेरावरणवैलक्षण्यादयुक्तमिति चेत्। तमःकुड्यादि हि घटाद्यावरणं घटादिभिन्नदेशं दृष्टं न तथा घटादिभिन्नदेशे दृष्टे पिण्डकपाले। तस्मात्पिण्डकपालसंस्थानयोर्विद्यमानस्यैव घटस्याऽऽवृतत्वादनुपलब्धिरित्ययुक्तमावरणधर्मवैलक्षण्यादिति चेत्। न। क्षीरोदकादेः क्षीराद्यावरणेनैकदेशत्वदर्शनात्। घटादिकार्ये कपालचूर्णाद्यवयवानामन्तर्भावादनावरणत्वमिति चेत्। न। विभक्तानां कार्यान्तरत्वादावरणत्वोपपत्तेः।

पिण्डादि न घटाद्यावरणं तेन समानदेशत्वात्। यद्यस्याऽऽवरणं न तत्तेन समानदेशं यथा कुड्यादीति शङ्कते--पिण्डेति। व्यतिरेक्यनुमानं विवृणोति--तम इत्यादिना। अनुमानफलं निगमयति--तस्मादिति। किमिदं समानदेशत्वं किमेकाश्रयत्वं किंवैककारणत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यं विरुद्धत्वेन दूषयति--नेत्यादिना। क्षीरेण संकीर्णस्योदकादेरावियमाणस्येति यावत्। द्वितीयमुत्थापयति--घटादीति। यस्येदं कार्यं तस्मिन्मृदात्मनि तेषामवस्थानात्तद्वत्तेषामनावरणत्वमित्यर्थः। घटावस्थमृन्मात्रवृत्तिकपालादेर्घटानावरणत्वमिष्टमेवेति सिद्धसाध्यताऽव्यक्तघटावस्थमृद्वृत्तिकपालादेरनाव-

---

१ ञ. °कार्यावि°। २ ञ. ण. °तेऽन्य°। ३ ण. °ष्टाद्यवस्थकारणाव°। ४ ण. °हार एवं भावाभावव्यवहारोऽपि दी°। ५ ख. छ. झ. °रिति तदयु°। ६ ग. च. झ. °पत्तिः। आ°। ७ क. °मुपपादय°। ण. °मुद्घाटय°। ८ क. °साधनता°।

रणत्वसाधने हेत्वसिद्धिर्घटस्य कपालादेश्चाऽऽश्रयमृदवयवभेदादिति दूषयति—न विभक्तानामिति ।

आवरणाभावे एव यत्नः कर्तव्य इति चेत्पिण्डकपालावस्थयोर्विद्यमानमेव घटादिकार्यमावृतत्वान्नोपलभ्यत इति चेत् । घटादिकार्यार्थिना तदावरणविनाश एव यत्नः कर्तव्यो न घटाद्युत्पत्तौ । न चैतदस्ति तस्मादयुक्तं, विद्यमानस्यैवाऽऽवृतत्वादनुपलब्धिरिति चेत् । न । अनियमात् । न हि विनाशमात्रप्रयत्नादेव घटाद्यभिव्यक्तिर्नियता । तमआद्यावृत घटादौ प्रदीपाद्युत्पत्तौ प्रयत्नदर्शनात् । सोऽपि तमोनाशायैवेति चेत् । दीपाद्युत्पत्तावपि यः प्रयत्नः सोऽपि तमस्तिरस्करणाय तस्मिन्नष्टे घटः स्वयमेवोपलभ्यते । न हि घटे किंचिदाधीयत इति चेत् । न । प्रकाशवतो घटस्योपलभ्यमानत्वात् । यथा प्रकाशविशिष्टो घट उपलभ्यते प्रदीपकरणे तथा प्राक्प्रदीपकरणात् । तस्मान्न तमस्तिरस्कारायैव प्रदीपकरणं किं तर्हि प्रकाशवत्त्वाय । प्रकाशवत्त्वेनैवोपलभ्यमानत्वात् । क्वचिदावरणविनाशेऽपि यत्नः स्यात् । यथा कुड्यादिविनाशे । तस्मान्न नियमोऽस्त्यभिव्यक्त्यर्थिनाऽऽवरणविनाश एव यत्नः कार्य इति ।

विद्यमानस्यैवाऽऽवृतत्वादनुपलब्धिश्चेदावरणतिरस्कारे यत्नः स्यान्न घटादेरुत्पत्तावतोऽनुभवविरोधः सत्कार्यवादिनः स्यादिति शङ्कते— **आवरणेति** । तदेव प्रपञ्चयति— **पिण्डेति** । यत्राऽऽवृतं वस्तु व्यज्यते तत्राऽऽवरणभङ्ग एव यत्न इति व्याप्त्यभावान्नानुभवविरोधोऽस्तीति दूषयति— **नानियमादिति** । अनियमं साधयति— **न हीति** । तमसाऽऽवृते घटादौ दीपोत्पत्तौ यत्नोऽस्तीत्यत्र चोदयति— **सोऽपीति** । अनुभवविरोधमाशङ्क्योक्तमेव व्यनक्ति— **दीपादीति** । दीपस्तमस्तिरयति चेत्कथं कुम्भोपलब्धिरत आह— **तस्मिन्निति** । तत्र हेतुमाह— **न हीति** । अनुभवमनुसृत्य परिहरति— **नेत्यादिना** । किमिदानीमावरणभङ्गे प्रयत्नो नेत्येव नियमोऽस्तु नेत्याह— **क्वचिदिति** । अनियमं निगमयन्ननुभवविरोधाभावमुपसंहरति — **तस्मादिति** ।

नियमार्थवत्त्वाच्च । कारणे वर्तमानं कार्यं कार्यान्तराणामावरणमित्यवोचाम । तत्र यदि पूर्वाभिव्यक्तस्य कार्यस्य पिण्डस्य व्यवहितस्य

१ ख. च. यत्नप्राप्तिरिति । २ च. °क्तिरीति नियमः । त° । ३ ङ. ञ. °रस्करणायै° । ४ ख. कर्तव्य । ५ क. °दित्याश° । ६ ख. °मोऽस्ति ने° । ७ ङ. ञ. °र्थत्वाच्च ।

वा कपालस्य विनाश एव यत्नः क्रियेत । तदा विदलचूर्णाद्यपि कार्यं जायेत । तेनाप्यावृतो घटो नोपलभ्यत इति पुनः प्रयत्नान्तरापेक्षैव । तस्माद्घटाद्यभिव्यक्त्यर्थिनो नियम एव कारकव्यापारोऽर्थवान् । तस्मात्प्रागुत्पत्तेरपि सदेव कार्यम् ।

किंचाभिव्यञ्जकव्यापारे सति नियमेन घटो व्यज्यते तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकावधारितो घटार्थः कुलालादिव्यापारस्तस्यार्थवत्त्वार्थमभिव्यक्त्यर्थ एव प्रयत्नो वक्तव्य आवरणभङ्गस्त्वार्थिक इत्याह——नियमेति । उक्तं स्मारयन्नेतदेव विवृणोति—कारण इत्यादिना । आवृतिभङ्गार्थे यत्ने यतो घटानुपलब्धिरतस्तदुपलब्ध्यर्थत्वेन नियतः सन्यत्नः सफलः स्यादिति फलितमाह——तस्मादिति । प्रकृतमभिव्यक्तिलिङ्गकमनुमानं निर्दोषत्वाददेयं मन्वानस्तत्फलमुपसंहरति——तस्मात्प्रागिति ।

अतीतानागतप्रत्ययभेदाच्च । अतीतो घटोऽनागतो घट इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्वर्तमानघटप्रत्ययवन्न निर्विषयत्वं युक्तम् । अनागतार्थिप्रवृत्तेश्च । न ह्यसत्यर्थितया प्रवृत्तिर्लोके दृष्टा । योगिनां चातीतानागतज्ञानस्य सत्यत्वात् असंश्चेद्भविष्यद्घट ऐश्वरं भविष्यद्घटविषयं प्रत्यक्षज्ञानं मिथ्या स्यात् । न च प्रत्यक्षमुपचर्यते । घटसद्भावे ह्यनुमानमवोचाम ।

कार्यस्य सत्त्वे युक्त्यन्तरमाह —अतीतेति । विमतं सदर्थं प्रमाणत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । तदेवानुमानं विशदयति——अतीत इति । अत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह——अनागतेति । आगामिनि घटे तदर्थित्वेन लोके प्रवृत्तिर्दृष्टा न चात्यन्तासति सा युक्ता तेन तस्यासद्विलक्षणतेत्यर्थः । किं च योगिनामीशस्य चातीतादिविषयं प्रत्यक्षज्ञानमिष्टं तच्च विद्यमानोपलम्भनमतो घटस्य सदा सत्त्वमित्याह——योगिनां चेति । ईश्वरसमुच्चयार्थश्चकारः । भविष्यद्ग्रहणमतीतोपलक्षणार्थम् । ऐश्वरं यौगिकं चेति द्रष्टव्यम् । प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्याऽऽह——न चेति । अधिकबलं हि बाधकं न चानतिशयादैशादिज्ञानादधिकबलं ज्ञानं दृष्टमतो बाधकाभावान्न तन्मिथ्येत्यर्थः । तस्य सम्यक्त्वेऽपि पूर्वोत्तरकालयोरसद्घटविषयत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह——घटेति । पूर्वोत्तरकालयोरिति शेषः ।

विप्रतिषेधाच्च । यदि घटो भविष्यतीति कुलालादिषु व्याप्रियमा-

---

१ छ. °दा द्विद° । २ घ. ङ. च. ज. झ. °पेक्षैव° । ३ ख. ग. °त्यविषयत्वा° । ४ घ. °दर्थप्र° । ५ क. °र्थं सप्र° । ६ घ. ञ. ण. °ति । तत्रै° । ७ क. ख. °रयोः का° । ८ ग. घ. च. छ. ज. °दि हि घ° ।

णेषु घटार्थं प्रमाणेन निश्चितम् । येन च कालेन घटस्य संबन्धो भविष्यतीत्युच्यते तस्मिन्नेव काले घटोऽसन्निति विप्रतिषिद्धमभिधीयते । भविष्यन्घटोऽसन्निति न भविष्यतीत्यर्थः । अयं घटो न वर्तत इति यद्वत् ।

घटस्य प्रागसत्त्वाभावे हेत्वन्तरमाह—**विप्रतिषेधादिति** । स हि कारकव्यापारदशायामसन्निति कोऽर्थः किं तस्य भविष्यत्त्वादि तदा नास्ति किं वाऽर्थक्रियासामर्थ्यमाद्ये व्याहतिं साधयति—**यदीति** । घटार्थं कुलालादिषु व्याप्रियमाणेषु सत्सु घटो भविष्यतीति प्रमाणेन निश्चितं चेत्कथं तद्विरुद्धं प्रागसत्त्वमुच्यते । कारकव्यापारावच्छिन्नेन हि कालेन घटस्य भविष्यत्त्वेनातीतत्वेन वा भविष्यत्यभूदिति वा संबन्धो विवक्ष्यते । तथाच तस्मिन्नेव काले घटस्य तथाविधसत्त्वनिषेधे व्याहतिरतिव्यक्तेत्यर्थः । तामेवाभिनयति—**भविष्यन्निति** । यो हि कारकव्यापारदशायां भविष्यत्त्वादिरूपेणास्ति स तदा नास्तीत्युक्ते तस्य तस्यामवस्थायां तेनाऽऽकारेणासत्त्वमर्थो भवति । तथाच घटो यदा येनाऽऽकारेणास्ति स तदा तेनाऽऽकारेण नास्तीति व्याहतिरित्यर्थः ।

अथ प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्नित्युच्येत[1] घटार्थं प्रवृत्तेषु कुलालादिषु तत्र यथा व्यापाररूपेण वर्तमानास्तावत्कुलालादयस्तथा घटो न वर्तत इत्यसच्छब्दस्यार्थश्चेन्न विरुध्यते । कस्मात् । स्वेन हि भविष्यद्रूपेण घटो वर्तते । न हि पिण्डस्य वर्तमानता कपालस्य वा घटस्य भवति । न च तयोर्भविष्यत्ता[2] घटस्य । तस्मात्कुलालादिव्यापारवर्तमानतायां प्रागुत्पत्तेर्घटोऽसन्निति न विरुध्यते । यदि घटस्य यत्स्वं भविष्यत्ताकार्यरूपं तत्प्रतिषिध्येत । तत्प्रतिषेधे विरोधः स्यात् । नतु तद्भवान्प्रतिषेधति । न च सर्वेषां क्रियावतामेकैव वर्तमानता भविष्यत्त्वं[3] वा ।

द्वितीयमुत्थापयति—**अथेति** । प्रागुत्पत्तेर्घटार्थं कुलालादिषु प्रवृत्तेषु[4] सोऽसन्नित्यसच्छब्दार्थं स्वयमेव विवेचयति—**तत्रेत्यादिना** । तत्र सिद्धान्ती ब्रूते—**न विरुध्यत इति** । कथं पुनः सत्कार्यवादिनस्तदसत्त्वमविरुद्धमित्याह—**कस्मादिति** । प्रागुत्पत्तेस्तुच्छव्यावृत्तिरूपं[5] सत्त्वं घटस्य सिषाधयिषितं तच्चेद्भवानपि तस्य सदातनमनुर्थक्रियासामर्थ्यं निषेधन्ननुमन्यते नाऽऽवयोर्विप्रतिपत्तिरित्यभिप्रेत्याऽऽह—**स्वेन हीति** । ननु त्वन्मते सर्वस्य मृन्मात्रत्वाविशेषात्पिण्डादेर्वर्तमानता घटस्य स्यात्तस्य चातीतता भविष्यत्ता च पिण्डकपालयोः स्यादिति सांकर्यमाशङ्क्याऽऽह—**न हीति** । व्यवहार-

---

१ छ. झ. °त्युच्यते व° । २ ग. च. °ष्यत्त्वं व° । ३ व. झ. °ष्यत्ता वा । ४ क. ख. °त्तेष्वसावस° । ५ क. °त्तेस्त्वसद्व्यावृ° ।

दशायां यथाप्रतिभासमनिर्वाच्यसंस्थानभेदाश्रयणादित्यर्थः । प्रागवस्थायां घटस्यार्थक्रियासामर्थ्यलक्षणसत्त्वनिषेधे विरोधाभावमुपपादितमुपसंहरति—तस्मादिति । उक्तमेव व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—यदेत्यादिना । यदा कारकाणि व्याप्रियन्ते तदा घटोऽसन्निति तस्य भविष्यत्त्वादिरूपं तत्काले निषिध्यते चेदुक्तविधया व्याघातः स्यात् । न च तस्य तस्मिन्काले भविष्यत्त्वादिरूपं सत्त्वं निषिध्यते । अर्थक्रियासामर्थ्यस्यैव निषेधात्तन्न विरोधावकाशोऽस्तीत्यर्थः । न हि पिण्डस्येत्यादिना सांकर्यसमाधिरुक्तस्तमिदानीं सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया स्फुटयति—न चेति । भविष्यत्त्वमतीतत्वं चेति शेषः ।

अपि च चतुर्विधानामभावानां घटस्येतरेतराभावो घटादन्यो दृष्टो यथा घटाभावः पटादिरेव न घटस्वरूपमेव । न च घटाभावः सन्पटोऽभावात्मकः किं तर्हि भावरूप एव । एवं घटस्य प्राक्प्रध्वंसात्यन्ताभावानामपि घटादन्यत्वं स्यात् । घटेन व्यपदिश्यमानत्वाद्घटस्येतरेतराभाववत् । तथैव भावात्मकताऽभावानाम् । एवं च सति घटस्य प्रागभाव इति न घटस्वरूपमेव प्रागुत्पत्तेर्नास्ति ।

कार्यस्य प्रागुत्पत्तेर्नाशाच्चोर्ध्वमसत्त्वाभावे हेत्वन्तरमाह—अपि चेति । तदेवानुमानतया स्पष्टयितुं दृष्टान्तं साधयति—चतुर्विधानामिति । षष्ठी निर्धारणे । घटान्योन्याभावस्य घटादन्यत्वे तत्राप्यन्योन्याभावान्तराङ्गीकारादनवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह—दृष्ट इति । न यौक्तिकमन्यत्वं किंतु घटो न भवति पट इति प्रातीतिकं तथाच घटाभावः पटादिरेवेति पटादेस्ततोऽन्यत्वाद्घटान्योन्याभावस्यापि घटादन्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । ननु घटाभावः पटादिरित्ययुक्तं विशेषणत्वेन घटस्यापि पटादावन्तर्भावप्रसङ्गादिति चेन्मैवं दृष्टपदेन क्रोडीकृतत्वात् । घटाभावस्य पटादित्वाभावेऽपि न स्वातन्त्र्यमभावत्वविरोधात् । नापि तदन्योन्याभावः पटादेर्धर्मः संसर्गाभावान्तर्भावापातात् । न च स घटस्यैव धर्मः स्वरूपं वा घटो घटो न भवतीतिप्रतीत्यभावादित्यभिप्रेत्याऽऽह—न घटस्वरूपमेवेति । यदि प्रतीतिमाश्रित्य घटान्योन्याभावः पटादिरिष्यते तदा पटादेर्भावस्याभावत्वविधानाद्व्याघात इत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । स्वरूपपररूपाभ्यां सर्वं सदसदात्मकमिति हि वृद्धाः । तथा च पटादेः स्वेनाऽऽत्मना भावत्वं घटतादात्म्याभावात्तदभावत्वं चेत्यव्याहतिरित्यर्थः । सिद्धे प्रतीत्यनुसारिणि दृष्टान्ते विवक्षितमनुमानमाह—एवमिति । किं च तेषामभावानां घटाद्भिन्नत्वात्पटवदेव सत्त्वमेष्टव्यमित्यनुमानान्तरमाह—तथेति । अनुमानफलं कथयति—एवं चेति । तेषां घटादन्यत्वे

१ ण. 'धान्न तद्विरो° । व. 'धान्न तत्र वि° । २ ख. ग. च. छ. झ. °वदेव । त° । ३ झ. च व° । ४ व. तस्याप्य° । ५ क. °न निराकृ° । ख. ण. °न क्षारीकृ° ।

तस्यानाद्यनन्तत्वमद्वयत्वं सर्वात्मत्वं च प्राप्नोति । सत्त्वे च तेषामभावाभावान्न भावाभावयोर्मिथः संगतिरित्यर्थः ।

अथ घटस्य प्रागभाव इति घटस्य यत्स्वरूपं तदेवोच्येत । घटस्येतिव्यपदेशानुपपत्तिः । अथ कल्पयित्वा व्यपदिश्येत शिलापुत्रकस्य शरीरमिति यद्वत् । तथाऽपि घटस्य प्रागभाव इति कल्पितस्यैवाभावस्य घटेन व्यपदेशो न घटस्वरूपस्यैव । अथार्थान्तरं घटाद्घटस्याभाव इत्युक्तोत्तरमेतत् । किंचान्यत्प्रागुत्पत्तेः शशविषाणवदभावभूतस्य घटस्य स्वकारणसत्तासंबन्धानुपपत्तिः । द्विनिष्ठत्वात्संबन्धस्य । अयुतसिद्धानामदोष इति चेत् । न । भावाभावयोरयुतसिद्धत्वानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतासिद्धताऽयुतसिद्धता वा स्यान्न तु भावाभावयोरभावयोर्वा तस्मात्सदेव कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति सिद्धम् ।

ननु प्रसिद्धोऽभावो भाववदशक्योऽपह्नोतुमिति चेत्स तर्हि घटस्य स्वरूपमर्थान्तरं वेति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य दूषयति—**अथेत्यादिना** । प्रागभावादेर्घटत्वेऽपि संबन्धं कल्पयित्वा घटस्येत्युक्तिरिति शङ्कते—**अथेति** । संबन्धस्य कल्पितत्वे संबन्धिनोऽप्यभावस्य तथात्वं स्यादिति दूषयति—**तथाऽपीति** । यत्र संबन्धं कल्पयित्वा व्यपदेशस्तत्र न वास्तवो भेदो यथा राहुशिरसोस्तथाऽत्रापि कल्पिते संबन्धे भेदस्य तथात्वाद्वास्तवत्वं संबन्धिनोरन्यतरस्य स्यात् । न चाभावस्तथा सापेक्षत्वादतो घटस्तथेत्यर्थः । कल्पान्तरमनुवदति—**अथेति** । अनुमानफलं वदद्भिर्घटस्य कारणात्मना ध्रुवत्ववचनेन समाहितमेतदित्याह—**उक्तोत्तरमिति** । असत्कार्यवादे दोषान्तरमाह—**किं चेति** । स्वहेतुसंबन्धः सत्तासंबन्धो वा जन्मेति तार्किकाः । न च प्रागुत्पत्तेरसतः संबन्धस्तस्य सतोर्वृत्तेरित्यर्थः । युतसिद्धयो रज्जुघटयोर्मिथःसंयोगे पृथक्सिद्धिरपेक्ष्यतेऽयुतसिद्धानां परस्परपरिहारेण प्रतीत्यनर्हाणां कार्यकारणादीनां मिथोयोगे पृथक्सिद्ध्यभावो न दोषमावहतीति शङ्कते—**अयुतेति** । परिहरति—**नेति** । उक्तमेव स्फोरयति[2]—**भावेति** । व्यवहारदृष्ट्या कार्यकारणयोः साधितां तुच्छव्यावृत्तिमुपसंहरति—**तस्मादिति** ।

किंलक्षणेन मृत्युनाऽऽवृतमित्यत आह—अशनाययाऽशितुमिच्छाऽशनाया सैव मृत्योर्लक्षणं तया लक्षितेन मृत्युनाऽशनायया । कथमशनाया मृत्युरिति । उच्यते—अशनाया हि मृत्युः । हि शब्देन प्रसिद्धं हेतुमवद्योतयति । यो ह्यशितुमिच्छति सोऽशनायानन्तरमेव हन्ति जन्तून् । तेनासावशनायया लक्ष्यते मृत्युरि-

---

१ ण. 'ना सत्त्व' । २ क. स्फोटयति । ञ. स्फुटयति ।

त्यशनाया हीत्याह। बुद्ध्यात्मनोऽशनाया धर्म इति स एष बुद्ध्यवस्थो हिरण्यगर्भो मृत्युरित्युच्यते। तेन मृत्युनेदं कार्यमावृतमासीत्। यथा पिण्डावस्थया मृदा घटादय आवृताः स्युरिति तद्वत्। तन्मनोऽकुरुत। तदिति मनसो निर्देशः। स प्रकृतो मृत्युर्वक्ष्यमाणकार्यसिसृक्षया तत्कार्यालोचनक्षमं मनःशब्दवाच्यं संकल्पादिलक्षणमन्तःकरणमकुरुत कृतवान्। केनाभिप्रायेण मनोऽकरोदिति। उच्यते—आत्मन्व्यात्मन्वान्स्यां भवेयम्। अहमनेनाऽऽत्मना मनसा मनस्वी स्यामित्यभिप्रायः।

नैवेहेत्यत्र सर्वस्य प्रागुत्पत्तेरसत्त्वशङ्का मृत्युनेत्यादिवाक्यव्याख्यानेन निरस्ता। संप्रति मृत्युशब्दस्यार्थान्तरे रूढत्वान्न तेनाऽऽवरणं जगतः संभवतीत्याक्षिपति—**किंलक्षणेनेति**। अनभिव्यक्तनामरूपमध्यक्षाद्ययोग्यमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतावस्थातिरिक्तं मायारूपं साभासं मृत्युरित्युच्यते। न हि सर्वं कार्यमवान्तरकारणादुत्पत्तुमर्हतीत्यभिप्रेत्याऽऽह—**अत आहेति**। कथं यथोक्तो मृत्युरशनायया लक्ष्यते। न हि मूलकारणस्याशनायादिमत्त्वम्। अशनायापिपासे प्राणस्येति स्थितेरिति शङ्कते—**कथमिति**। मूलकारणस्यैव सूत्रत्वं प्राप्तस्य सर्वसंहर्तृत्वान्मृत्युत्वे सति वाक्यशेषोपपत्तिरिति परिहरति—**उच्यत इति**। प्रसिद्धमेव प्रकटयति—**यो हीति**। तथाऽपि प्रसिद्धं मृत्युं हित्वा कथं हिरण्यगर्भोपादानमत आह—**बुद्ध्यात्मन इति**। उक्तं हेतुं कृत्वा फलितमाह—**इति स इति**। ननु न तेन जगदाव्रियते मूलकारणेनैव तदावरणात्तत्कथं वाक्योपक्रमोपपत्तिरत आह—**तेनेति**। ननु हिरण्यगर्भे प्रकृते कथं स्रष्टरि नपुंसकप्रयोगस्तत्राऽऽह—**तदिति मनस इति**। वाक्यार्थमधुना कथयति—**स प्रकृत इति**। भूतसृष्टव्यतिरेकेण भौतिकस्य मनसः सृष्टिरयुक्तेति मत्वा पृच्छति—**केनेति**। अपञ्चीकृतानां भूतानां हिरण्यगर्भदेहभूतानां प्रागेव लब्धात्मकत्वात्तेभ्यो मनोव्यक्तिरविरुद्धेति मन्वानो ब्रूते—**उच्यत इति**। स्वात्मवत्त्वस्य स्वाभाविकत्वान्न तदाशंसनीयमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह—**अहमिति**।

स प्रजापतिरभिव्यक्तेन मनसा समनस्कः सन्नर्चन्नर्चयन्पूजयन्नात्मानमेव कृतार्थोऽस्मीत्यचरच्चरणमकरोत्। तस्य प्रजापतेरर्चतः पूजयत आपो रसात्मिकाः पूजाङ्गभूता अजायन्तोत्पन्नाः। अत्राऽऽकाशप्रभृतीनां त्रयाणामुत्पत्त्यनन्तरमिति वक्तव्यं श्रुत्यन्तरसामर्थ्याद्विकल्पासंभवाच्च सृष्टिक्रमस्य। अर्चते पूजां कुर्वते वै मे मह्यं कमुदकमभूदित्येव-

---

१ क. ध. °वानिति लिङ्गव्यत्ययेन स्यां। ख. ग. °वानिति स्यां। २ घ. ङ. ज. झ. °त्येवं सोऽमन्य°।

वमन्यत यस्मान्मृत्युस्तदेव हेतोर्रर्कस्याग्नेरश्वमेधक्रतूपयोगिकस्यार्कत्वमर्कत्वे हेतुरित्यर्थः । अग्नेरर्कनामनिर्वचनमेतत् । अर्चनात्सुखहेतुपूजाकरणादप्संबन्धाच्चाग्नेरेतद्गौणं नामार्क इति । य एवं यथोक्तमर्कस्यार्कत्वं वेद जानाति । कमुदकं वा नामसामान्यात् । ह वा इत्यवधारणार्थौ । भवत्येवेति । अस्मा एवंविद एवंविदर्थं भवति ॥ १ ॥

मनसो व्यक्तस्योपयोगमाह—स प्रजापतिरिति । ननु तैत्तिरीयकाणामाकाशादिसृष्टिरुच्यते तत्कथमिहापामादौ सृष्टिवचनं तत्राऽऽह—अत्रेति । सप्तम्या हिरण्यगर्भकर्तृकसर्गोक्तिः । त्रयाणां पञ्चीकृतानामिति यावत् । नन्वाकाशाद्या तैत्तिरीये सृष्टिरिह त्वबाद्येत्युदितानुदितहोमवद्विकल्पो भविष्यति नेत्याह—विकल्पेति । पुरुषतन्त्रत्वात्क्रियाया युक्तो विकल्पः सिद्धेऽर्थे तु पुरुषानधीने नासौ संभवत्यतः सृष्टिर्विवक्षिता चेदाकाशाद्यैव सा युक्ता विद्याप्रधानत्वात्तु नाऽऽदरः सृष्टाविति भावः । अपांमत्र सृष्टिवचनमनुपयुक्तं न स्रष्टुस्ताभिरेव पूजा सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽश्वमेधिकाग्नेरर्कनामसिद्ध्यर्थं तदुपयोगमुपन्यस्यति—अर्चत इति । कोऽसौ हेतुरित्यपेक्षायामर्चतिपदावयवस्यार्कशब्देन संगतिरिति मन्वानः सन्नाह—अर्कत्वमिति । एवं मृत्योरर्कत्वेऽपि कथमग्नेरर्कत्वमित्याशङ्क्य मृत्युसंबन्धादित्याह—अग्नेरिति । किमर्थमग्नेरर्कनामनिर्वचनमित्याशङ्क्यापूर्वसंज्ञायोगस्य फलान्तराभावादुपासनार्थमित्याह—अग्नेरिति । निर्वचनमेव स्फोरयति—अर्चनादिति । फलवत्वाच्च यथोक्तनामवतोऽग्नेरुपास्तिरत्र विवक्षितेत्याह—य एवमिति ॥ १ ॥

आपो वा अर्कस्तद्यदपाꣳ शर आसीत्तत्सम-
हन्यत । सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्तस्य
श्रान्तस्य तप्तस्य तेजोरसो निरवर्तताग्निः ॥ २ ॥

आपो वा अर्कः । कः पुनरसावर्क इति । उच्यते—आपो वा या अर्चनाङ्गभूतास्ता एवार्कोऽग्नेरर्कस्य हेतुत्वात् । अप्सु चाग्निः प्रतिष्ठित इति । न पुनः साक्षादेवार्कस्ताः । तासामप्रकरणात् । अग्नेश्च प्रकरणम् । वक्ष्यति चायमग्निरर्क इति । तत्तत्र यदपां शर इव शरो दध्न इव मण्डभूतमासीत्तत्समहन्यत, संघातमापद्यत, तेजसा बाह्यान्तःपच्यमानं लिङ्गव्यत्ययेन वा योऽपां शरः स समहन्यतेति सा पृथिव्यभवत्स संघातो येयं पृथिवी साऽभवत् ।

१ क. ग. °रर्कार्यस्यार्क° । घ. च. °रर्कस्या° । २ छ. °स्यार्कत्वं । ३ घ. °यायां यु° । ४ क. °क्ताऽवि° । ५ घ. ञ. °पामादौ सृ° । ६ घ. ञ. ण. °त्व इति । ७ ण. °शङ्क्यार्कम्° । ८ क. ख. °र्वैक्रियायो° । ९ घ. °र्कता तासाम् । अग्ने° ।

ताभ्योऽद्भ्योऽण्डमभिनिर्वृत्तमित्यर्थः । तस्यां पृथिव्यामुत्पादितायां स मृत्युः प्रजापतिरश्राम्यच्छ्रमयुक्तो बभूव । सर्वो हि लोकः कार्यं कृत्वा श्राम्यति । प्रजापतेश्च तन्महत्कार्यं यत्पृथिवीसर्गः । किं तस्य श्रान्तस्येत्युच्यते—तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य खिन्नस्य तेजोरसस्तेज एव रसस्तेजोरसः, सारो निरवर्तत प्रजापतिशरीरान्निष्क्रान्त इत्यर्थः । कोऽसौ निष्क्रान्तोऽग्निः सोऽण्डस्यान्तर्विराट्प्रजापतिः प्रथमजः कार्यकरणसंघातवाञ्जातः । " स वै शरीरी प्रथमः " इति स्मरणात् ॥ २ ॥

अपामर्कत्वश्रवणान्नाग्नेरर्कत्वमिति शङ्कते—कः पुनरिति । प्रकरणमाश्रित्य तासामर्कत्वमौपचारिकमित्युत्तरमाह—उच्यत इति । तास्वन्तर्हिरण्मयमण्डं संबभूवेति श्रुतिमनुसरन्नुपचारे हेत्वन्तरमाह—अप्सु चेति । मुख्यमर्कत्वमपां वारयति—न पुनरिति । ननु 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इतिन्यायात्प्रकरणादापो वा अर्क इति वाक्यं बलवदित्याशङ्क्य वाक्यसहकृतं प्रकरणमेव केवलवाक्याद्बलवदित्याशयवानाह—वक्ष्यति चेति । भूतान्तरसहितास्वप्सु कारणभूतासु पृथिवीद्वारा पार्थिवोऽग्निः प्रतिष्ठित इत्युक्तमिदानीं पृथिवीसर्गं ताभ्यो दर्शयति—तदित्यादिना । अप्सु भूतान्तरसहितासूत्पन्नासु सतीष्विति सप्तम्यर्थः । शर इव शर इत्युक्तमेव व्याचष्टे—दध्न इवेति । संघाते सहकारिकारणमाह—तेजसेति । यत्तदिति पदे नपुंसकत्वेन श्रुते कथं तयोः शरशब्देन कारणस्योच्छूनत्ववाचिना पुंलिङ्गेनान्वयस्तत्राऽऽह—लिङ्गव्यत्ययेनेति । उक्तानुपपत्तिद्योतनार्थो वाशब्दः । व्यत्ययेनान्वयमेवाभिनयति—योऽपामिति । वाक्यतात्पर्यमाह—ताभ्य इति । स्थूलप्रपञ्चात्मकविराजः सूक्ष्मप्रपञ्चात्मकसूत्रादुत्पत्तिं वक्तुं पातनिकामाह—तस्यामिति उक्तेऽर्थे लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति—सर्वो हीति । इदानीं विराडुत्पत्तिमुपादिशति—किं तस्येत्यादिना । अग्निशब्दार्थं स्फुटयति—सोऽण्डस्येति । तस्य प्रथमशरीरित्वे मानमाह—स वा इति ॥ २ ॥

स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुताऽऽदित्यं तृतीयं वायुं
तृतीयꣳ स एष प्राणस्त्रेधा विहितः । तस्य
प्राची दिक्शिरोऽसौ चासौ चेर्मौ । अथास्य
प्रतीची दिक्पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ

---

१ च. °द्भ्योऽण्डं विराट्शब्दवाच्यमभवत् । त° । २ च. छ °म्यल्लोकवच्छ्र° । ३ ख. ग. घ. च. ज. झ. °र्थंकार° । ४ क. ख. °नुरुन्धन्नु° । ५ अ. ण. °नु प्रकरणाद्वा° ।

दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदर-मियमुरः स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क्वचैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥

स च जातः प्रजापतिस्त्रेधा त्रिप्रकारमात्मानं स्वयमेव कार्य[1]करणसंघातं व्यकुरुत व्यभजदित्येतत् । कथं त्रेधेत्याह—आदित्यं तृतीयमग्निवाय्वपेक्षया त्रयाणां पूरणमकुरुतेत्यनुवर्तते । तथाऽग्न्यादित्यापेक्षया वायुं तृतीयम् । तथा वाय्वादित्यापेक्षयाऽग्निं तृतीयमिति द्रष्टव्यम् । सामर्थ्यस्य तुल्यत्वात्त्रयाणां संख्यापूरणत्वे । स एष प्राणः सर्वभूता[2]नामात्माऽप्यग्निवाय्वादित्यरूपेण विशेषतः स्वेनैव मूर्त्यात्मना त्रेधा विहितो विभक्तो न विराट्स्वरूपोपमर्देनेन । तस्यास्य प्रथमजस्याग्नेरश्वमेधोपयोगिकस्यार्कस्य विराजश्चित्यात्मकस्याश्वस्येव दर्शनमुच्यते । सर्वा हि पूर्वोक्तोत्पत्तिरस्य स्तुत्यर्थेत्यवोचाम—इत्थमसौ शुद्धजन्मेति । तस्य प्राची दिक्शिरो विशिष्टत्वसामान्यात् । अ[3]सौ चासौ चैशान्याग्नेय्यावीर्मौ बाहू । ईरयतेर्गतिकर्मणः । अथास्याग्नेः प्रतीची दिक्पुच्छं जघन्यो भागः । प्राङ्मुखस्य प्र[4]त्यग्दिक्संबन्धात् । असौ चासौ च वायव्यनैर्ऋत्यौ सक्थ्यौ सक्थिनी पृष्ठकोणत्वसामान्यात् । दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे उभयदिक्संबन्धसामान्यात् । द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमिति पूर्ववत् । इयमुरः । अधोभागसामान्यात् । स एषोऽग्निः प्रजापतिरूपो लोकाद्यात्मकोऽग्निरप्सु प्रतिष्ठितः । "एवमिमे लोका अप्स्वन्तः" इति श्रुतेः । यत्र क्व च, यस्मिन्कस्मिंश्चिदेति, गच्छति तदेव, तत्रैव प्रतितिष्ठति स्थितिं लभते । को[5]ऽसावेवं यथोक्तमप्सु प्रतिष्ठितत्वमग्नेर्विद्वा[6]न्विजानन्गुणफलमेतत् ॥ ३ ॥

विराजो ध्यानार्थमवच्छेदभेदमाह—स चेति । कोऽस्य त्रेधाभावस्य कर्तेति वीक्षायामाह—स्वयमेवेति । कथमेकस्य त्रिधात्वमन्यथा कथमेकत्वमित्याह–कथमिति । मृदो घटशरावाद्यनेकरूपत्ववद्विराजो बहुरूपत्वं साधयति—आहेत्यादिना । कथमग्निं तृतीयमित्यश्रुतं कल्प्यते तत्राऽऽह—सामर्थ्यस्येति । वाय्वादित्ययोरिवाग्नेरपि संख्यापूरणत्वशक्तेरविशिष्टत्वादग्निं तृतीयमकुरुतेत्युपसंख्यायते स त्रेधाऽऽत्मानमिति चोपक्रमा-

---

१ ख. ग. घ. ङ. च. ज. झ. °र्थकार°। २ ग. घ. ङ. °तात्मा°. ३ ख. ग. ङ. च. छ. झ. °सौ चेशा°। ४ ख. प्रतीचीदिक्सं°। ५ ख. कोऽसौ य एवं । ६ ख. च. छ. झ. °द्वा. ज्ञान°। ७ क. ख. °पवस्वव° ।

दित्यर्थः । ननु किमयं त्रेधाभावो विराट्स्वरूपोपमर्देन क्रियते न हि स तस्मिन्सत्येव युक्तो विरोधादित्याह—**स एष इति** । यथा तन्त्ववस्थानुपमर्देनेन मूलकारणात्पटो जायते तथा सर्वेषां भूतानां प्राणतया साधारणोऽप्ययं स्वेनैव स्वतन्त्रेणानुगतेन मृत्युरूपेणं त्रेधाविभागस्य कर्ता । न चैकस्य बहुरूपत्वविरोधो मायाविवदुपपत्तेरित्यर्थः । तस्य प्राचीत्यादेस्तात्पर्यमाह—**तस्येति** । उक्तानि विशेषणानि प्रकरणाविच्छेदार्थमनूद्यन्ते । अग्निविषयं दर्शनमिदानीमुच्यते चेन्नैवेहेत्यादि पूर्वोक्तमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह—**सर्वा हीति** । स्तुतिमेवाभिनयति—**इत्थमिति** । कर्माङ्गस्याग्नेः संस्कर्तव्यत्वाच्चित्याग्निशिरासि प्राचीदृष्टिः कर्तव्येत्याह—**तस्येति** । आरोपे सादृश्यमाह—**विशिष्टत्वेति** । शिरसोऽनन्तरभावित्वात्तद्बाह्वोरैशान्यादिदृष्टिमाह—**असौ चेति** । कथमीर्मशब्दो बाहुवाचीत्याशङ्क्य तदुत्पत्तिमाह—**ईरयतेरिति** । गत्यर्थयोगादीर्मशब्दो बाहुमधिकरोतीत्यर्थः । तत्पुच्छादिषु प्रतीच्यादिदृष्टिरध्यस्यति—**अथेत्यादिना** । चित्यस्याग्नेः शिरसि बाह्वोः प्राच्यादिदृष्टिकरणानन्तरमित्यर्थः । सक्थिपदं पृष्ठनिष्ठोन्नतास्थिद्वयविषयम् । उभयशब्देन प्राचीप्रतीचीद्वयं गृह्यते । उरसि पृथिवीदृष्टिमाह—**इयमिति** । उपास्यमग्निमुक्तमनुवदति—**स एष इति** । तस्योपासनार्थमेवाप्सु प्रतिष्ठितत्वं गुणमुपदिशति—**अग्निरिति** । भूतान्तरसहितानामपां सर्वलोककारणत्वादशेषलोकात्मकोऽग्निस्तत्र प्रतिष्ठितः संभवतीत्यत्र श्रुत्यन्तरं संवादयति—**एवमिति** । यथैतेषु लोकेषु सर्वं कार्यं प्रतिष्ठितं तथेति यावत् । लोकशब्देन स्थूलानां भूतानां संनिवेशविशेषा गृह्यन्ते । अप्सु भूतान्तरसहितासु कारणभूतास्विति यावत् । फलश्रुतिं व्याचष्टे—**यत्रेति** । अथोपास्तिफलमप पुनर्मृत्युं जयतीत्यादिना वक्ष्यते । किमिदमस्थाने फलसंकीर्तनमत आह—**गुणेति** ॥ ३ ॥

सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवदशनायाँ मृत्युस्तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा ततः संवत्सर आस तमेतावन्तं कालमबिभः । यावान्संवत्सरस्तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत । तं जातमभिव्याददात्स भाणकरोत्सैव वागभवत् ॥ ४ ॥

सोऽकामयत योऽसौ मृत्युः सोऽबादिक्रमेणाऽऽत्मनाऽऽत्मानमण्ड-

१ ब. ञ. ण. °मर्दन । २ ख. ब. °ण त्रिधा° । ३ ग. °या हि मृ° ।

स्यान्तः कार्य[१]करणसंघातवन्तं विराजमाग्निमसृजत त्रेधा चाऽऽत्मानमकुरुतेत्युक्तम्। स किंव्यापारः सन्नसृजतेति। उच्यते—स मृत्युरकामयत कामितवान्। किम्। द्वितीयो मे ममाऽऽत्मा शरीरं येनाहं शरीरी स्यां स जायेतोत्पद्येतेत्येवमेतदकामयत। स एवं कामयित्वा मनसा पूर्वोत्पन्नेन वाचं त्रयीलक्षणां मिथुनं द्वंद्वभावं समभव[३]त्संभवनं कृतवान्मनसा त्रयीमालोचितवांस्त्रयीविहितं सृष्टिक्रमं मनसाऽन्वालोचयदित्यर्थः। कोऽसावशनायया लक्षितो मृत्युः। अशनायां मृत्यु[६]रित्युक्तम्। तमेव परामृशत्यन्यत्र प्रसङ्गो मा भूदिति। तद्यद्रेत आसीत्। तत्तत्र मिथुने यद्रेत आसीत्प्रथमशरीरिणः प्रजापतेरुत्पत्तौ कारणं रेतो बीजं ज्ञानकर्मरूपं त्रय्यालोचनायां यद्दृष्टवानासीज्जन्मान्तरकृतम्। तद्भावभावितोऽपः सृष्ट्वा तेन रेतसा बीजेनाप्स्वनुप्रविश्याण्डरूपेण गर्भीभूतः स संवत्सरोऽभवत्संवत्सरैरकालनिर्माता संवत्सरः प्रजापतिरभवत्।

उत्तरग्रन्थमवतार्य तस्य पूर्वग्रन्थेन संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—**सोऽकामयतेत्यादिना**। अवान्तरव्यापारमन्तरेण कर्तृत्वानुपपत्तिरिति मत्वा पृच्छति—**स किंव्यापार इति**। कामनादिरूपमवान्तरव्यापारमुत्तरवाक्यावष्टम्भेन दर्शयति—**उच्यत इति**। कामनाकार्यं मनःसंयोगमुपन्यस्यति—**स एवमिति**। कोऽयं मनसा सह वाचो द्वंद्वभावस्तत्राऽऽह—**मनसेति**। वाक्यार्थमेव स्फुटयति—**त्रयीविहितमिति**। वेदोक्तसृष्टिक्रमालोचनं प्रजापतेर्नेदं प्रथमं संसारस्यानादित्वादिति वक्तुमनुशब्दः। 'सोऽकामयत' इत्यादौ सर्वनाम्नोऽव्यवहितविराड्विषयत्वमाशङ्क्य परिहरति—**कोऽसावित्यादिना**। कथं तया मृत्युर्लक्ष्यते तत्राऽऽह—**अशनायेति**। किमिति तर्हि पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—**तमेवेति**। अन्यत्रानन्तरप्रकृते विराडात्मनीति यावत्। अवान्तरव्यापारान्तरमाह—**तदित्यादिना**। प्रसिद्धं रेतो व्यावर्तयति—**ज्ञानेति**। ननु प्रजापतेर्न ज्ञानं कर्म वा संभवति तत्रानधिकारादित्याशङ्क्याऽऽसीदि[१२]त्यस्यार्थमाह—**जन्मान्तरेति**। वाक्यस्यापेक्षितं पू[१३]रयित्वा वाक्यान्तरमादाय व्याकरोति—**तद्भावेत्यादिना**।

---

१ घ. च. ज. झ. °र्यकार°। २ क. °त स त्रे°। ३ च. °त्संभाव°। ४ घ. ग. ङ. ज. झ. °नायाल°। च. छ. °नायोपल°। ५ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. °यालक्षणो मृ°। ६ ख. घ. च. छ. ज. °रिति यदुक्त°। ७ घ. ङ. छ. ज. झ. तत्तत्र। ८ छ °त्पत्तेः का°। ९ क. घ. °वत्स संव°। १० ख. छ. °त्सरः संवत्सर°। ११ ग. च. °ता प्र°। १२ क. °त्यस्य पदस्या°। १३ घ ञ. °रयन्वाक्या°।

न ह पुरा, पूर्वं ततस्तस्मात्संवत्सरकालनिर्मातुः प्रजापतेः संवत्सरः कालो नाम नाऽऽसं न बभूव ह । तं संवत्सरकालनिर्मातारमन्तर्गर्भे प्रजापतिं यावानिह प्रसिद्धः काल एतावन्तमेतावत्संवत्सरपरिमाणं कालमबिभर्भृतवान्मृत्युः । यावान्संवत्सर इह प्रसिद्धस्ततः परस्तात्किं कृतवान् । तमेतावतः कालस्य संवत्सरमात्रस्य परस्तादूर्ध्वमसृजत सृष्टवानण्डमभिनदित्यर्थः । तमेवं कुमारं जातमग्निं प्रथमशरीरिणमशनायावत्त्वान्मृत्युरभिव्योददान्मुखविदारणं कृतवान्-त्तुम् । स च कुमारो भीतः स्वाभाविक्याऽविद्यया युक्तो भाणित्येवं शब्दमकरोत् । सैव वागभवद्वाक्शब्दोऽभवत् ॥ ४ ॥

ननु संवत्सरस्य प्रागेवं सिद्धत्वान्न प्रजापतेस्तन्निर्माणेन तदात्मत्वमित्याशङ्क्योत्तरं वाक्यमुपादत्ते–न ह पुरेति । तद्व्याचष्टे–पूर्वमिति । प्रजापतेरादित्यात्मकत्वात्तद्धनित्वाच्च संवत्सरव्यवहारस्याऽऽदित्यात्पूर्वं तद्व्यवहारो नाऽऽसीदेवेत्यर्थः । कियन्तं कालमण्डरूपेण गर्भो बभूवेत्यपेक्षायामाह- तमित्यादिना । अवान्तरव्यापारमनेकविधमभिधाय विराडुत्पत्तिमाकाङ्क्षाद्वारोपसंहरति–यावानित्यादिना । केयं पूर्वमेव गर्भतया विद्यमानस्य विराजः सृष्टिस्तत्राऽऽह—अण्डमिति । विराडुत्पत्तिमुक्त्वा शब्दमात्रस्य सृष्टिं विवक्षुर्भूमिकां करोति—तमेवमिति । अयोग्येऽपि पुत्रभक्षणे प्रवर्तकं दर्शयति—अशनायावत्त्वादिति । विराजो भयकारणमाह—स्वाभाविक्येति । इन्द्रियं देवतां च व्यावर्तयति—वाक्शब्द इति ॥ ४ ॥

स ऐक्षत यदि वा इयमभिमꣳस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति स तया वाचा तेनाऽऽत्मनेदꣳ सर्वमसृजत यदिदं किंचर्चो यजूꣳषि सामानि छन्दाꣳसि यज्ञान्प्रजाः पशून् । स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वꣳ सर्वस्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदितित्वं वेद ॥ ५ ॥

स ऐक्षत स एवं भीतं कृतरवं कुमारं दृष्ट्वा मृत्युरैक्षतेक्षितवान् । अशना-

१ क. च. झ. °लो नाऽऽस । २ ग. नामाऽऽस । ३ क. ख. स ह न । ४ क. ग. व. ङ. छ. ज. झ. °वान् । या° । ५ छ. झ. भीत्या । ६ क. °व प्रति° । ७ क. °वं व्यव । ख. °वं तावद्य° । व. °वं तावत्तद्य° । ८ व. ङ. छ. ज. ट. ठ. °न्प्रजां प° ।

यावानपि यदि कदाचिद्वा इमं कुमारमभिमंस्ये । अभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसार्थः । हिंसिष्य इत्यर्थः । कनीयोऽन्नं करिष्ये कनीयोऽल्पमन्नं करिष्य इत्येवमीक्षित्वा तद्भक्षणादुपरराम । बहु ह्यन्नं कर्तव्यं दीर्घकालभक्षणाय न कनीयः । तद्भक्षणे हि कनीयोऽन्नं स्याद्बीजभक्षण इव सस्याभावः । स एवं प्रयोजनमन्नबाहुल्यमालोच्य तयैव त्रय्या वाचा पूर्वोक्तया तेनैव चाऽऽत्मना मनसा मिथुनीभावमालोचनमुपगम्योपगम्येदं सर्वं स्थावरं जङ्गमं चासृजत यदिदं किंच यत्किंचेदम् । किं तत् । ऋचो यजूंषि सामानि च्छन्दांसि च सप्त गायत्र्यादीनि स्तोत्रशस्त्रादिकर्माङ्गभूतांस्त्रिविधान्मन्त्रान्गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टान्यज्ञांश्च तत्साध्यान्प्रजास्तत्कर्त्रीः पशूंश्च ग्राम्यानारण्यान्कर्मसाधनभूतान् । ननु त्रय्या मिथुनीभूतयाऽसृजतेत्युक्तमृगादीनीह कथमसृजतेति । नैष दोषः । मनसस्त्वव्यक्तोऽयं मिथुनीभावस्त्रय्या बाह्यस्तु ऋगादीनां विद्यमानानामेव कर्मसु विनियोगभावेन व्यक्तीभावः सर्ग इति ॥

इदानीमृगादिसृष्टिमुपदेष्टुं पातनिकां करोति—स इत्यादिना । ईक्षणप्रतिबन्धकसद्भावं दर्शयति—अशनायावानपीति । अभिपूर्वो मन्यतिरिति । रुद्रोऽस्य पशूनभिमन्येत नास्य रुद्रः पशूनभिमन्यत इत्यादि शास्त्रमत्र प्रमाणयितव्यम् । अन्नस्य कनीयस्त्वे का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह—बहु हीति । तथाऽपि विराजो भक्षणे का क्षतिस्तत्राऽऽह—तद्भक्षणे हीति । तस्यान्नात्मकत्वात्तदुत्पादकत्वाच्चेति शेषः । कारणनिवृत्तौ कार्यनिवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह—बीजेति । यथोक्तेक्षणानन्तरं मिथुनभावद्वारा त्रयीसृष्टिं प्रस्तौति—स एवमिति । ननु विराजः सृष्ट्या स्थावरजङ्गमात्मनो जगतः सृष्टेरुक्तत्वात्किं पुनरुक्त्येत्याशयेन पृष्ट्वा परिहरति—किं तदिति । गायत्र्यादीनीत्यादिपदेनोष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगतीछन्दांस्युक्तानि । केवलानां छन्दसां सर्गासंभवात्तदारूढानामृग्यजुःसामात्मनां मन्त्राणां सृष्टिरत्र विवक्षितेत्याह—स्तोत्रेति । उद्गात्रादिना गीयमानमृग्जातं स्तोत्रं तदेव होत्रादिना शस्यमानं शस्त्रम् । स्तुतमनुशंसतीति हि श्रुतिः । यन्न गीयते न च शस्यतेऽध्वर्युप्रभृतिभिश्च प्रयुज्यते तदप्यत्र ग्राह्यमित्यभिप्रेत्याऽऽदिपदम् । अत एव त्रिविधानित्युक्तम् । अजादयो ग्राम्याः पशवो गवयादयस्त्वारण्या इति भेदः । कर्मसाधनभूतानसृजतेति संबन्धः । स मनसा वाचं मिथुनं समभवदित्युक्तत्वात्प्रागेव त्रय्याः सिद्धत्वान्न तस्याः सृष्टिः श्लिष्टेति शङ्कते—

१ छ. झ. °थुनभा° । २ ङ. च. °न्प्रजां च तत्कर्त्रीं प° । घ. छ. झ. °न्प्रजां प्रजा° । ३ ग. घ. ध. ज. °भ्गार° । ४ च. °त्युक्तं तद्दृगा° । ५ ङ. °षः । स म° । ६ ञ. ण. °हमत्ता° । ७ क. °ति श्रुतेः । य° । घ. °ति श्रु° ।

नन्विति । व्यक्ताव्यक्तविभागेन परिहरति—नेत्यादिना । इति मिथुनीभावसर्गयोरुपपत्तिरिति शेषः । अत्तृसर्गश्चान्नसर्गश्चेति द्वयमुक्तम् ।

स प्रजापतिरेवमन्नवृद्धिं बुद्ध्वा यद्यदेव क्रियां क्रियासाधनं फलं वा किंचिदसृजत तत्तदत्तुं भक्षयितुमध्रियत धृतवान्मनः सर्वं कृत्स्नं वै यस्मादत्तीति तत्तस्माददितेरदितिनाम्नो मृत्योरदितित्वं प्रसिद्धम् । तथाच मन्त्रः "अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता" इत्यादिः । सर्वस्यैतस्य जगतोऽन्नभूतस्यात्ता सर्वात्मनैव भवत्यन्यथा विरोधात् । न हि कश्चित्सर्वस्यैकोऽत्ता दृश्यते तस्मात्सर्वात्मा भवतीत्यर्थः । सर्वमस्यान्नं भवत्यत एव । सर्वात्मनो ह्यत्तुः सर्वमन्नं भवतीत्युपपद्यते । य एवमेतद्यथोक्तमादितेर्मृत्योः प्रजापतेः सर्वस्यादनाददितित्वं वेद तस्यैतत्फलम् ॥ ५ ॥

इदानीमुपास्यस्य प्रजापतेर्गुणान्तरं निर्दिशति—स प्रजापतिरित्यादिना । कथं मृत्योरदितिनामत्वं सिद्धवदुच्यते तत्राऽऽह—तथा चेति । अदितेः सर्वात्मत्वं वदता मन्त्रेण सर्वकारणस्य मृत्योरदितिनामत्वं सूचितमिति भावः । मृत्योरदितित्वविज्ञानवतोऽवान्तरफलमाह—सर्वस्येति । सर्वात्मनेति कुतो विशिष्यते[3] तत्राऽऽह—अन्यथेति । सर्वरूपेणावस्थानाभावे सर्वान्नभक्षणस्याशक्यत्वादित्यर्थः । विरोधमेव साधयति—न हीति । फलस्योपासनाधीनत्वात्प्रजापतिमदितिनामानमात्मत्वेन ध्यायन्ध्येयात्मा भूत्वा तत्तद्रूपत्वमापन्नः सर्वस्यान्नस्यात्ता स्यादित्यर्थः[4] । अन्नमन्नमेवास्य सदा न कदाचित्तदस्यात्तृ भवतीति वक्तुमनन्तरवाक्यमादत्ते—सर्वमिति । अत एवेत्युक्तं व्यक्ती करोति—सर्वात्मनो हीति ॥ ५ ॥

सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति ।
सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य
तप्तस्य यशो वीर्यमुदक्रामत् । प्राणा वै यशो
वीर्यं तत्प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरꣳ श्वयितुम-
ध्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥ ६ ॥

सोऽकामयतेत्यश्वाश्वमेधयोर्निर्वचनार्थमिदमाह । भूयसा, महता यज्ञेन भूयः, पुनरपि यजेयेति । जन्मान्तरकरणापेक्षया भूयःशब्दः । स

---

१ ख. ग. °धनभूतं फ° । २ ध. ञ. ण. सर्वकारणत्वं । ३ ण. विशिष्यते । ४ ध. ञ. ण. °स्यात्ता ।

प्रजापतिर्जन्मान्तरेऽश्वमेधेनायजत । स तद्भावभावित एव कल्पादौ व्यावर्तत । सोऽश्वमेधक्रियाकारकफलात्मत्वेन निर्वृत्तः सन्नकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेत्येवं महत्कार्यं कामयित्वा लोकवदश्राम्यत् । स तपोऽप्यत । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्येति पूर्ववत् । यशो वीर्यमुदक्रामदिति स्वयमेव पदार्थमाह । प्राणाश्चक्षुरादयो वै यशो यशोहेतुत्वात्तेषु हि सत्सु ख्यातिर्भवति । तथा वीर्यं बलमस्मिञ्शरीरे । न ह्युत्क्रान्तप्राणो यशस्वी बलवान्वा भवति । तस्मात्प्राणा एव यशो वीर्यं चास्मिञ्शरीरे । तदेवं प्राणलक्षणं यशो वीर्यमुदक्रामदुत्क्रान्तवत् । तदेवं यशोवीर्यभूतेषु प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरान्निष्क्रान्तेषु[3] तच्छरीरं प्रजापतेः श्वयितुमुच्छूनभावं गन्तुमध्रियतामेध्यं चाभवत् । तस्य प्रजापतेः शरीरान्निर्गतस्यापि तस्मिन्नेव शरीरे मन आसीत् । यथा कस्यचित्प्रिये विषये दूरं गतस्यापि मनो भवति तद्वत् ॥ ६ ॥

उपास्तिविधौ सफले सति समाप्तिरेव ब्राह्मणस्योचिता किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह—**सोऽकामयतेत्यादिना** । तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमित्येतदन्तं वाक्यमिदमा निर्दिश्यते । भूयोदक्षिणाकत्वादश्वमेधस्य[4] भूयस्त्वम् । इतिशब्दोऽकामयतेत्यनेन संबध्यते । कथं पुनस्तेन यक्ष्यमाणस्य प्रजापतेर्भूयःशब्दोक्तिः । न हि स पूर्वमश्वमेधमन्वतिष्ठत्कर्मानधिकारित्वात्तत्राऽऽह—**जन्मान्तरेति** । तदेव स्पष्टयति—**स प्रजापतिरिति** । अथातीते जन्मनि यजमानोऽश्वमेधस्य कर्ताऽभूत् । अधुना हिरण्यगर्भो भूयो यजेयेत्याह । तथाच कर्तृभेदाद्भूयःशब्दासामञ्जस्यमत आह—**स तद्भावेति** । स प्रजापतिरश्वमेधवासनाविशिष्टो ज्ञानकर्मफलत्वेन कल्पादौ निर्वृत्तो भूयो यजेयेत्याह कर्तृभोक्त्रोरैक्येन साधकफलावस्थयोर्यजमानसूत्रयोर्भेदाभावादित्यर्थः । प्रजापतिरीश्वरो न तस्य दुःखात्मककृत्वनुष्ठानेच्छा युक्तेत्याशङ्क्य प्रकृतिवशात्तदुपपत्तिमभिप्रेत्याऽऽह—**सोऽश्वमेधेति** । कथमेतावता विवक्षिता स्तुतिः सिद्धेत्याशङ्क्याऽऽह—**एवमिति** । श्रमकार्यमाह—**स तप इति** । चक्षुरादीनां यशस्त्वे हेतुमाह—**यशोहेतुत्वादिति** । तदेव साधयति—**तेषु हीति** । प्राणा एवेति तथाशब्दार्थः । सत्सु हि तेषु शरीरे बलं भवतीति पूर्ववदेव हेतुरुन्नेयः । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—**न हीति** । प्राणानां यशस्त्वं वीर्यत्वं

---

१ ख. ग. घ. ङ. छ. ञ. झ. °सा महता य° । २ ख. च. छ. ञ. झ. भूयः पुनरपि य° । ३ ग. च. ङ. च. °न्निर्गतेषु । ४ च. ञ. ण. °णावत्त्वाद° । ण. °कारित्वा° । ६ क. ख. °कारणमा° । ७ ब. °त्कहेतुं क्य° ।

चोपसंहृत्य वाक्यार्थं निगमयति—तदेवमिति । तत्प्राणेष्वित्यादि व्याचष्टे—तदेवमित्यादिना । शरीरान्निर्गतस्य प्रजापतेर्मुक्तत्वमाशङ्क्याऽऽह—तस्येति ॥ ६ ॥

सोऽकामयत मेध्यं म इदꣳ स्यादात्मन्व्यनेन स्यामिति । ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद । तमनवरुंध्यैवामन्यत । तꣳ संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत । पशून्देवताभ्यः प्रत्यौहत् । तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्त एषं ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्माऽयमग्निरर्कस्तस्येमे लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौ । सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेवाप पुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युराप्नोति मृत्युरस्याऽऽत्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवति ॥ ७ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

स तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन्किमकरोदिति । उच्यते—सोऽकामयत कथं मेध्यं मेधार्हं यज्ञियं मे ममेदं शरीरं स्यात् । किंचाऽऽत्मन्व्यात्मवांश्चानेन, शरीरेण शरीरवान्स्यामिति प्रविवेश । यस्मात्तच्छरीरं मद्वियोगाद्गतयशोवीर्यं सदश्वदश्वयत्ततस्तस्मादश्वः समभवत् । ततोऽश्वनामा प्रजापतिरेव साक्षादिति स्तूयते । यस्माच्च पुनस्तत्प्रवेशाद्गतयशोवीर्यत्वादमेध्यं सन्मेध्यमभूत्तदेव तस्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधनाम्नः क्रतोरश्वमेधत्वमश्वमेधनामलाभः । क्रियाकारकफलात्मको हि क्रतुः । स च प्रजापतिरेवेति स्तूयते ।

---

१ ख. घ. ङ. ज. ट. ठ. ड. रुध्द्वेवा° । २ क. ख. छ. ज. ट. ड. °ष वा । ३ क. ख. ङ. सा । ४ घ. ङ. च. ठ. 'ति य एवं वेद ॥ ७ ॥ ५ ग. च. °स्मादेतच्छ° । ६ क. ख. °क्षादत्र स्तू° । ७ ख. ङ छ °फलरूपो हि ।

सम्यग्ज्ञानाभावादासङ्गे सत्यपि न पुनस्तस्मिन्प्रवेशो युक्तः परित्यक्तपरिग्रहायोगादिति शङ्कते—स तस्मिन्निति । अज्ञानवशात्परित्यक्तपरिग्रहोऽपि संभवतीत्याह—उच्यत इति । वीतदेहस्य कामनाऽयुक्तेति शङ्कते—कथमिति । सामर्थ्यातिशयादशरीरस्यापि प्रजापतेस्तदुपपत्तिरिति मन्वानो ब्रूते—मेध्यमिति । कामनाफलमाह—इति प्रविवेशेति । तथाऽपि कथं प्रकृतनिरुक्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—यस्मादिति । यच्छब्दो यस्मादिति व्याख्यातः । देहस्याश्वत्वेऽपि कथं प्रजापतेस्तथात्वमित्याशङ्क्य तत्तादात्म्यादित्याह— तत इति । अश्वस्य प्रजापतित्वेन स्तुतत्वात्तस्योपास्यत्वं फलतीति भावः । तथाऽपि कथमश्वमेधनामनिर्वचनमित्याशङ्क्याऽऽह—यस्माच्चेति । क्रतोस्तदात्मकस्य प्रजापतेरिति यावत् । देहो हि प्राणवियोगादश्वयत्पुनस्तत्प्रवेशाच्च मेधार्होऽभूदतः सोऽश्वमेधस्तत्तादात्म्यात्प्रजापतिरपि तथेत्यर्थः । ननु प्रजापतित्वेनाश्वमेधस्य स्तुतिर्नोपयोगिनी, अग्नेरुपास्यत्वेन प्रस्तुतत्वात्क्रतूपासनाभावादत आह—क्रियेति ।

क्रतुनिर्वर्तकस्याश्वस्य प्रजापतित्वमुक्तमुषा वा अश्वस्य[1] मेध्यस्येत्यादिना । तस्यैवाश्वस्य मेध्यस्य प्रजापतिस्वरूपस्याग्नेश्च यथोक्तस्य क्रतुफलात्मरूपतया समस्योपासनं विधातव्यमित्यारभ्यते । पूर्वत्र क्रियापदस्य विधायकस्याश्रुतत्वात्क्रियापदापेक्षत्वाच्च प्रकरणस्यायमर्थोऽवगम्यते । एष ह वा अश्वमेधं क्रतुं वेद यः कश्चिदेनमश्वमग्निरूपमर्कं[2] च यथोक्तमेवं वक्ष्यमाणेन समासेन प्रदर्श्यमानेन विशेषणेन[3] विशिष्टं[4] वेद स एषोऽश्वमेधं वेद नान्यः । तस्मादेवं वेदितव्य इत्यर्थः[5] ।

ननु क्रत्वङ्गस्याश्वस्याश्वमेधक्रत्वात्मनश्चाग्नेरुक्तरीत्या स्तुतत्वात्तदुपास्तेश्च प्रागेवोक्तत्वादेष ह वा अश्वमेधमित्यादिवाक्यं नोपयुज्यते तत्राऽऽह—क्रतुनिर्वर्तकस्येति । उक्तं च चित्यस्याग्नेस्तस्य प्राची दिगित्यादिना प्रजापतित्वमिति शेषः । अश्वोपासनमग्न्युपासनं चैकमेवेति वक्तुमुत्तरं वाक्यमित्याह—तस्यैवेति । य एवमेतददितेरदितित्वं वेदेत्यादौ प्रागेव विहितमुपासनं किं पुनरारम्भेणेत्याशङ्क्याऽऽह—पूर्वत्रेति । यद्यपि विधिरदितित्वं वेदेति श्रुतस्तथाऽपि स गुणोपास्तिविधिर्न प्रधानविधिः । अत्र तु प्रधानविधिरुपास्तिप्रकरणत्वादपेक्ष्यते । अतोऽश्वमेधं वेदेति प्रधानविधिरिति भावः । तात्पर्यमुक्त्वा वाक्यमादायाक्षराणि व्याकरोति—एष इति । यथोक्तमित्युत्तरत्र[6] प्रजापतित्वमनुकृष्यते । तमन-

---

१ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. 'श्वस्येत्येवमादि° । २ ग. घ. ङ छ. ज. झ. °मर्कं । ३ ग. ध. ङ. च. छ. ज. झ. 'शेषेण वि° । ४ क. घ. ङ. ज. झ. विसृष्टं । ५ ख. °रित्यर्थः । ता° । ६ क. ख. ञ. 'त्युभयत्र ।

वरुध्येत्यादि प्रदर्श्यमानविशेषणम् । विधिरत्र स्पष्टो न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह——तस्मादिति । अश्वमेधो विशेष्यत्वेन संबध्यते ।

कथं, तत्र पशुविषयमेव तावद्दर्शनमाह । तत्र प्रजापतिर्भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति कामयित्वाऽऽत्मानमेव पशुं मेध्यं कल्पयित्वा तं पशुमनवरुध्यैवोत्सृष्टं पशुमवरोधमकृत्वैव मुक्तप्रग्रहममन्यताचिन्तयत् । तं संवत्सरस्य पूर्णस्य परस्तादूर्ध्वमात्मन आत्मार्थमालभत । प्रजापतिदेवताकत्वेनेत्येतदालभताऽऽलम्भं कृतवान् । पशूनन्यान्ग्राम्यानारण्यांश्च देवताभ्यो, यथादैवतं प्रत्यौहत्प्रतिगमितवान् । यस्माच्चैवं प्रजापतिरमन्यत तस्मादेवमन्योऽप्युक्तेन विधिनाऽऽत्मानं पशुमश्वं मेध्यं कल्पयित्वा सर्वदेवत्योऽहं प्रोक्ष्यमाण आलभ्यमानस्त्वहं मद्देवत्य एव स्याम् । अन्य इतरे पशवो ग्राम्यारण्या यथादैवतमन्याभ्यो देवताभ्य आलभ्यन्ते मदवयवभूताभ्य एवेति विद्यात् । अत एवेदानीं सर्वदेवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते याज्ञिकाः ।

एवंशब्दात्प्रसिद्धार्थत्वं भाति कुतो विधिरित्याह——कथमिति । एष ह वा अश्वमेधं वेदेत्यादौ विवक्षितस्य विधेर्भूमिकां करोति——तत्रेत्यादिना । उपास्तिविधिप्रस्तावः सप्तम्यर्थः । कथं नु पशुविषयं दर्शनं तद्दर्शयति——तत्रेति । एवमनन्तरवाक्ये प्रवृत्ते सतीति यावत् । अथ विवक्षितविधिमभिदधाति——यस्माच्चेति । प्रजापतिरित्थं फलावस्थायाममन्यतेत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य संप्रति तत्कार्यभूतासु प्रजासु तथाविधचेष्टादृष्टेरित्याह——अत एवेति । प्रोक्षितं मन्त्रसंस्कृतं पशुमिति यावत् ।

एवमेष ह वा अश्वमेधो य एष तपति यस्त्वेवं पशुसाधनकः क्रतुः स एष साक्षात्फलभूतो निर्दिश्यत एष ह वा अश्वमेधः । कोऽसौ । य एष सविता तपति, जगदवभासयति तेजसा । तस्यास्य क्रतुफलात्मनः संवत्सरः, कालविशेष आत्मा, शरीरं तन्निर्वर्त्यत्वात्संवत्सरस्य । तस्यैव क्रत्वात्मनोऽग्निसाध्यत्वाच्च फलस्य क्रतुत्वरूपेणैव निर्देशः । अयं पार्थिवोऽग्निरर्कः साधनभूतः । तस्य चार्कस्य क्रतौ चित्यस्येमे लोकास्त्रयोऽप्यात्मानः शरीरावयवाः । तथा च व्याख्यातं तस्य प्राची दिगित्यादिना । तावग्न्यादित्यावेतौ यथाविशेषितावर्काश्वमेधौ क्रतु-

---

१ ख. घ. ज. 'रुध्यैवो° । २ घ. ज. °कृत्वैव । ३ क. घ. °तात्मक° । ४ ख. झ. °लम्भनं कृ° । ५ ग. ङ. च. झ. 'शून्ग्राम्या° । ६ ग. छ °तं प्रति प्रत्यौहत्प्रन्यौ° । ७ ख. छ झ. °म्या आर° । ८ क. ख, झ. 'ष वा । ९ क, ख, ग. ङ. च. छ. झ. °ष वा । १० ङ. च. ज. °नोऽयं सा° । १० । ११ ग, झ, 'तुरू' । १२ ख. क्रतूपचितस्ये' । छ. क्रतूचितस्ये° । १३ ग, ज. झ, चितस्ये ।

फले । अर्को यः पार्थिवोऽग्निः स साक्षात्क्रतुरूपः क्रियात्मकः क्रतोरग्निसाध्यत्वात्तद्रूपेणैव निर्देशः । क्रतुसाध्यत्वाच्च फलस्य क्रतुरूपेणैव निर्देश आदित्योऽश्वमेध इति ।

फलावस्थप्रजापतिवदित्येवंशब्दार्थः । उपासनविधिरुक्तः संप्रति प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह—एष इति । द्विविधो हि क्रतुः कल्पितपशुहेतुको बाह्यतद्धेतुकश्च, स च द्विप्रकारोऽपि फलरूपेण स्थितः सवितैवेत्युपास्तिफलं वक्तुमेतद्वाक्यमित्यर्थः । विशेषोक्तिं विना नास्ति बुभुत्सोपशान्तिरित्याह—कोऽसाविति । क्रतुफलात्मकः सविता मण्डलं देवता वेति संदेहे द्वितीयं गृहीत्वा तस्येत्यादि व्याचष्टे—तस्यास्येति । आदित्योदयानुदयाभ्यामहोरात्रद्वारा संवत्सरव्यवस्थानात्तन्निर्मातुस्तस्य युक्तं तत्तादात्म्यमित्यर्थः । क्रतोरादित्यत्वमुक्त्वा तदङ्गस्याग्नेस्तद्वत्क्रुमयमग्निरर्क इति वाक्यं तस्यार्थमाह—तस्यैवेति । ननु पूर्वोक्तस्यैवाग्नेरादित्यत्वं कुतो नियम्यतेऽन्यश्चित्योऽग्निरन्यश्चाग्निरादित्यः किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तस्य चेति । तथाऽपि कथं तस्यैवाऽऽदित्यत्वं तत्राऽऽह—तथा चेति । तस्य प्राचीत्यादिना लोकात्मकत्वं चित्याग्नेरुक्तं तदिहाप्युच्यते तस्मात्तस्यैवात्राऽऽदित्यत्वमिष्टमित्यर्थः । अग्न्यादित्यभेदस्य लोकवेदसिद्धत्वान्न तयोरेकेन क्रतुना तादात्म्यमित्याशङ्क्याऽऽह—ताविति । यथाविशेषितत्वमादित्यरूपत्वम् । कुतस्तस्य चार्कस्य क्रतुरूपत्वं साधनत्वेन भेदादित्याशङ्क्योपचारादित्याह—क्रियात्मक इति । तथाऽपि कथमादित्यस्य क्रतुतादात्म्योक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—क्रतुसाध्यत्वादिति ।

तौ साध्यसाधनौ क्रतुफलभूतावग्न्यादित्यौ सा उ पुनर्भूय एकैव देवता भवति । का सा, मृत्युरेव । पूर्वमप्येकैवाऽऽसीत्क्रियासाधनफलभेदाय विभक्ता । तथा चोक्तम् "स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुत" इति । सा पुनरपि क्रियानिर्वृत्त्युत्तरकालमेकैव देवता भवति मृत्युरेव फलरूपः । यः पुनरेवमेनमश्वमेधं मृत्युमेकां देवतां वेदाहमेव मृत्युरस्म्यश्वमेध एका देवता मद्रूपाश्वाग्निसाधनसाध्येति । सोऽपजयति पुनर्मृत्युं, पुनर्मरणं सकृन्मृत्वा पुनर्मरणाय न जायत इत्यर्थः । अपजितोऽपि मृत्युरेनं पुनराप्नुयादित्याशङ्क्याऽऽह—नैनं मृत्युराप्नोति । कस्मात् । मृत्युरस्यैवंविद आत्मा भवति । किंच मृत्युरेव फलरूपः सन्नेतासां देवतानामेको भवति तस्यैतत्फलम् ॥ ७ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

---

१ अ. ण. °यात्तमया । २ ग., घ. ञ. ण. °त्मत्वं । ३ छ. च । ४ क, ख, च. छ, °ता साम° । ५ ग, ङ, झ, °पा चाग्नि° । च. °पाग्नि° । ६ क. घ. च. ज. °साध्ये° । ७ च. °लभूनः स° ।

नन्वादित्यस्य क्रतुफलत्वेन क्रतुत्वे तद्धेतोरग्नेस्तादात्म्यायोगादयुक्तमग्नेरादित्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह— **ताविति**। क्रतुफलत्वात्तदात्मा सविता तद्धेतुश्चित्योऽग्निस्तावुक्तविभागाद्व्युत्पादितोपासनादिव्यापारौ सन्तावेकैव प्राणाख्या देवतेति तयोरैक्योक्तिरित्यर्थः। एकैवेत्युक्ते प्रकृतयोरग्न्यादित्ययोरन्यतरपरिशेषं शङ्कते—**का सेति**। कथं द्वयोरेकत्वमेकत्वे वा कथं द्वित्वं तत्राऽऽह—**पूर्वमपीति**। उक्तेऽर्थे वाक्योपक्रममनुकूलयति—**तथा चे[1]ति**। पुनरित्यादेरर्थं निगमयति—**सा पुनरिति**। ननु फलकथनार्थमुपक्रम्य प्राणात्मनाऽग्न्यादित्ययोरेकत्वं वदता प्रक्रान्तं[2] विस्मृतमिति नेत्याह—**यः पुनरिति**। एकत्वमभिन्नत्वम् ॥ ७ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्[3] ॥ २ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्।

द्वया हे[4]त्याद्यस्य कः संबन्धः। कर्मणां ज्ञानसहितानां परा गतिरुक्ता। मृत्य्वात्मभावोऽश्वमेधगत्युक्त्या। अथेदानीं मृत्य्वात्मभावसाधनभूतयोः कर्मज्ञानयोर्यत उद्भवस्तत्प्रकाशनार्थमुद्गीथब्राह्मणमारभ्यते। ननु मृत्य्वात्मभावः पूर्वत्र ज्ञानकर्मणोः फलमुक्तम्। उद्गीथज्ञानकर्मणोस्तु मृत्य्वात्मभावातिक्रमणं फलं वक्ष्यति। अतो भिन्नविषयत्वात्फलस्य न पूर्वकर्मज्ञानोद्भवप्रकाशनार्थमिति[5] चेत्। नायं दोषः। अग्न्यादित्यात्मभावत्वादुद्गीथफलस्य पूर्वत्राप्येतदेव फलमुक्तमेतासां देवतानामेको भवतीति। ननु मृत्युमतिक्रान्त इत्यादि विरुद्धम्। न। स्वाभाविकपाप्मासङ्गविषयत्वादतिक्रमणस्य।

ब्राह्मणान्तरमवर्तार्थ्य[6] तस्य पूर्वेण संबन्धाप्रतीतेर्न सोऽस्तीत्याक्षिपति—**द्वया हे[7]त्याद्यस्येति**। विवक्षितं संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—**कर्मणामिति**। सा काष्ठा सा परा गतिरिति श्रुतेरुक्ता परा गतिर्मुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—**मृत्य्वात्मभाव इति**। अश्वमेधोपासनस्य साश्वमेधस्य केवलस्य वा फलमुक्तं नोपास्त्यन्तराणां कर्मान्तराणां चेत्याशङ्क्याश्वमेधफलोक्त्योपास्त्यन्तराणां केवलानां समुच्चितानां च फलमुपलक्षितमित्याह—**अश्वमेधेति**। वृत्तमनूद्योत्तरब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह—**अथेति**। ज्ञानयुक्तानां कर्मणां संसारफलत्वप्रदर्शनानन्तरमिति यावत्। ज्ञानकर्मणोरुद्भावकस्य[8] प्राणस्य स्वरूपं निरूप-

---

१ क. ख. घ. °ति। सा पुनरित्यत्र पु°। ण. °ति। सा पु°। २ क. घ. ञ. ण. °न्तं प्रस्मृ°। ३ क. घ. °णम्। ॥ २ ॥ द्वितीयमग्निब्रा°। ४ ख. घ. ङ. च. ज. हेत्यस्य। ५ क. ख. °र्थत्वमि°। ६ घ. °तार्थैत°। ७ ख. घ. ञ. ण हेत्यस्ये°। ८ ण. °ङ्वक्त्वप्र°।

यितुं ब्राह्मणमित्युत्थाप्योत्थापकत्वं संबन्धमुक्तमाक्षिपति—नन्विति । मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इति मृत्योरतिक्रमस्य वक्ष्यमाणज्ञानकर्मफलत्वात्पूर्वत्र च तद्भावस्य तत्फलस्योक्तत्वादुभयस्यापि फलस्य भेदात्पूर्वोत्तरयोर्ज्ञानकर्मणोर्विषयशब्दितोद्देश्यभेदान्न पूर्वोक्तयोस्तयोरुद्भवकारणप्रकाशनार्थं ब्राह्मणमित्यर्थः । पूर्वोत्तरज्ञानकर्मफलभेदाभावादेकविषयत्वात्तदुद्भावकप्रकाशनार्थं ब्राह्मणं युक्तमिति परिहरति—नायमिति । वाक्यशेषविरोधं शङ्कित्वा दूषयति—नन्वित्यादिना । स्वाभाविकः शास्त्रानाधेयो योऽयं पाप्मा विषयासङ्गरूपः स मृत्युस्तस्यातिक्रमणं वाक्यशेषे कथ्यते न हि हिरण्यगर्भाख्यमृत्योरतः पूर्वोक्तज्ञानकर्मभ्यां तुल्यविषयत्वमेवोत्तरज्ञानकर्मणोरित्यर्थः ।

कोऽसौ स्वाभाविकः पाप्मासङ्गो मृत्युः । कुतो वा तस्योद्भवः । केन वा तस्यातिक्रमणम् । कथं वेत्येतस्यार्थस्य प्रकाशनायाऽऽख्यायिकाऽऽरभ्यते । कथम्—

द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च । ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ १ ॥

द्वया द्विप्रकाराः । हेति पूर्ववृत्तावद्योतको निपातः । वर्तमानप्रजापतेः पूर्वजन्मनि यद्वृत्तं तदेव द्योतयति हशब्देन । प्राजापत्याः प्रजापतेर्वृत्तजन्मावस्थस्यापत्यानि प्राजापत्याः । के ते । देवाश्चासुराश्च । तस्यैव प्रजापतेः प्राणा वागादयः । कथं पुनस्तेषां देवासुरत्वम् । उच्यते—शास्त्रजनितज्ञानकर्मभाविता द्योतनाद्देवा भवन्ति । त एव स्वाभाविकप्रत्यक्षानुमानजनितदृष्टप्रयोजनकर्मज्ञानभाविता असुराः । स्वेष्वेवासुषु रमणात्सुरेभ्यो वा देवेभ्योऽन्यत्वात् ।

ज्ञानकर्मणोरुद्भावकत्वं वक्तुं ब्राह्मणमारभ्यतामाख्यायिका तु किमर्थेत्याशङ्क्य तस्यास्तात्पर्यमाह—कोऽसाविति । कथं यथोक्तो ब्राह्मणाख्यायिकयोरर्थः शक्यो ज्ञातुमित्याकाङ्क्षां निक्षिप्याक्षराणि व्याकरोति—कथमित्यादिना । निपातार्थमेव स्फुटयति—वर्तमानेति । प्रजापतिशब्दो भविष्यद्वृत्त्या यजमानं गोचरयतीत्याह—

---

१ क. ख. ण. तदनन्तर्भाव° । २ घ. ण. हिर° । ३ ख. घ. °ख्यस्य मृ° । ४ ख. ङ. च. छ. ज. °थं चेत्ये° । ५ ग. च. झ. तदन्वयो ।

वृत्तेति । इन्द्रादयो देवा विरोचनादयश्चासुरा इत्याशङ्कां वारयति–तस्यैवेति । यजमानेषु प्राणेषु देवत्वमसुरत्वं च विरुद्धं न सिध्यतीति शङ्कते–कथमिति । तेषु तदुभयमौपाधिकं साधयति–उच्यत इति । शास्त्रानपेक्षयोर्ज्ञानकर्मणोरुत्पादकमाह–प्रत्यक्षेति । संनिधानासंनिधानाभ्यां प्रमाणद्वयोक्तिः । स्वेष्वेवासुषु रमणं नामाऽऽत्मंभरित्वम् ।

यस्माच्च दृष्टप्रयोजनज्ञानकर्मभाविता असुराः, ततस्तस्मात्कानीयसाः कनीयांस एव कानीयसाः स्वार्थेऽणि वृद्धिः कनीयांसोऽल्पा एव देवाः । ज्यायसा असुरा ज्यायांसोऽसुराः । स्वाभाविकी हि कर्मज्ञानप्रवृत्तिर्महत्तरा प्राणानां शास्त्रजनितायाः कर्मज्ञानप्रवृत्तेः । दृष्टप्रयोजनत्वात् । अत एव कनीयस्त्वं देवानां शास्त्रजनितप्रवृत्तेरल्पत्वात् । अत्यन्तयत्नसाध्या हि सा ।

तत इत्यादिवाक्यद्वयं[1] व्याचष्टे–यस्माच्चेति । देवानामल्पत्वं प्रपञ्चयति–स्वाभाविकी हीति । महत्तरत्वे हेतुर्दृष्टप्रयोजनत्वादिति । असुराणां बहुत्वं प्रपञ्चयति–शास्त्रजनितेति । असुराणां बाहुल्यमिति शेषः । तदेव साधयति–अत्यन्तेति ।

ते देवाश्चासुराश्च प्रजापतिशरीरस्था एषु लोकेषु निमित्तभूतेषु स्वाभाविकेतरकर्मज्ञानसाध्येष्वस्पर्धन्त, स्पर्धां कृतवन्तः । देवानां च वृत्त्युद्भवाभिभवौ स्पर्धा कदाचिच्छास्त्रजनितकर्मज्ञानभावनारूपा वृत्तिः प्राणानामुद्भवति । यदा चोद्भवति तदा दृष्टप्रयोजना प्रत्यक्षानुमानजनितकर्मज्ञानभावनारूपा तेषामेव प्राणानां वृत्तिरासुर्यभिभूयते । स देवानां जयोऽसुराणां पराजयः । कदाचित्तद्विपर्ययेण देवानां वृत्तिरभिभूयत आसुर्या उद्भवः । सोऽसुराणां जयो देवानां पराजयः । एवं देवानां जये धर्मभूयस्त्वादुत्कर्ष आ प्रजापतित्वप्राप्तेः । असुरजयेऽधर्मभूयस्त्वादपकर्ष आ स्थावरत्वप्राप्तेः । उभयसाम्ये मनुष्यत्वप्राप्तिः । त एवं कनीयस्त्वादभिभूयमाना असुरैर्देवा बाहुल्यादसुराणां किं कृतवन्त इत्युच्यते–ते देवा असुरैरभिभूयमाना ह, किलोचुरुक्तवन्तः । कथम् । हन्तेदानीमस्मिन्यज्ञे, ज्योतिष्टोमे उद्गीथेनोद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणेनात्ययामातिगच्छामः । असुरानभिभूय स्वं देवभावं शास्त्रप्रकाशितं प्रतिपद्यामह इत्युक्तवन्तोऽन्योन्यम् । उद्गीथकर्मपदार्थकर्तृस्वरूपाश्रयणं च ज्ञानकर्मभ्याम् । कर्म वक्ष्यमाणं, मन्त्रजप-

---

१ ङ. °यं प्रकृत्य व्या° । घ. °यं सप्रसङ्गं व्या° । ण. °यं सप्रसङ्गं द्व्याच° ।

लक्षणं विधित्स्यमानं तदेतानि जपेदिति । ज्ञानं त्विदमेव निरूप्यमाणम् ।

उभयेषां देवासुराणां मिथः संघर्षं दर्शयति—**ते देवाश्चेति** । कथं ब्रह्मादीनां स्थावरान्तानां भोगस्थानानां स्पर्धानिमित्तत्वमित्याशङ्क्य तेषां शास्त्रीयेतरज्ञानकर्मसाध्यत्वात्तयोश्च देवासुरजयाधीनत्वात्तस्य च स्पर्धापूर्वकत्वात्परम्परया लोकानां तन्निमित्तत्वमित्यभिप्रेत्य विशिनष्टि—**स्वाभाविकेति** । का पुनरेषां स्पर्धा नामेत्याशङ्क्याऽऽह—**देवानां चेति** । तामेव सफलां विवृणोति—**कदाचिदित्यादिना** । अधिकृतैरसुरपराजये देवजये च प्रयतितव्यमित्यनुग्रहबुद्ध्या जयफलमाह—**एवमिति**। आकाङ्क्षापूर्वकमनन्तरवाक्यमादाय व्याकरोति—**त एवमित्यादिना** । योऽयमुद्गीथो नाम कर्माङ्गभूतः पदार्थस्तत्कर्तुः प्राणस्य स्वरूपाश्रयणमेव कथं सिद्ध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—**उद्गीथेति** । किं तत्कर्म किं वा ज्ञानं तदाह—**कर्मेति** । तदेतान्यसतो मा सद्गमयेत्यादीनि यजूंषि जपेदिति विधित्स्यमानमिति योजना ।

नन्विदमभ्यारोहजपविधिशेषोऽर्थवादो न ज्ञाननिरूपणपरम् । न । य एवं वेदेति वचनात् । उद्गीथप्रस्तावे पुराकल्पश्रवणादुद्गीथविधिपरमिति चेत् । न । अप्रकरणात् । उद्गीथस्य चान्यत्र विहितत्वात् । विद्याप्रकरणत्वाच्चास्य ।

द्वया हेत्यादि न ज्ञाननिरूपणपरं जपविधिशेषत्वेनार्थवादत्वात्तत्कुतोऽत्र ज्ञानस्य निरूप्यमाणत्वमित्याक्षिपति—**नन्विति** । आभिमुख्येनाऽऽरोहति देवभावमनेनेत्यभ्यारोहो मन्त्रजपस्तद्विधिशेषोऽर्थवादो द्वया हेत्यादिवाक्यमित्यर्थः । उपास्तिविधिश्रवणात्तत्परं वाक्यं न जपविधिशेष इति दूषयति—**नेति** । मा भूज्जपविधिशेषस्तथाऽप्युद्गायेत्यौद्गात्रस्य कर्मणः संनिधाने पुरातनकल्पनाप्रकारस्य द्वया हेत्यादिना श्रवणात्तद्विधिशेषोऽर्थवादोऽयमिति शङ्कते—**उद्गीथेति** । नेदं वाक्यं ज्ञानं चोद्गीथविधिशेषस्तत्प्रकरणस्थत्वाभावेन संनिध्यभावादिति दूषयति—**नाप्रकरणादिति** । उद्गीथस्तर्हि क्व विधीयते न खल्वविहितमङ्गं भवति तत्राऽऽह—**उद्गीथस्य चेति** । अन्यत्रेति कर्मकाण्डोक्तिः । अथोद्गायेत्युद्गीथविधिरपीह प्रतीयते तत्कथं संनिधिरपोद्यते तत्राऽऽह—**विद्येति**। उद्गीथविधिरिह प्रतीयमानः प्राणस्योद्गातृदृष्ट्योपासनविधिरन्यथा प्रकरणविरोधादित्यर्थः ।

अभ्यारोहजपस्य चानित्यत्वात् । एवंवित्प्रयोज्यत्वात् । विज्ञानस्य च नित्यवच्छ्रवणात् । "तद्धैतल्लोकजिदेव" इति च श्रुतेः । प्राणस्य

---

१ क. ख. ञ. °ति । तान्वेतां° । २ च. ज. झ. 'शेषार्थ' । ३ च. °रातनक° । ४ ख. ञ. ण. °येदित्यौ° । ५ ण. °योदित्यु° । ६ ञ. °ोह्यते । ७ ख. च. ज. ञ. तद्वैत° ।

वागादीनां च शुद्ध्यशुद्धिवचनात्। न ह्यनुपास्यत्वे प्राणस्य शुद्धिवचनं वागादीनां च सहोपन्यस्तानामशुद्धिवचनं वागादिनिन्दया मुख्यप्राणस्तुतिश्चाभिप्रेतोपपद्यते। मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यत इत्यादि फलवचनं च। प्राणस्वरूपापत्तेर्हि फलं तद्वद्वागाद्यग्न्यादिभावः।

जपविधिशेषत्वमुद्गीथविधिशेषत्वं वा ज्ञानस्य नास्तीत्युक्तम्। इदानीं जपविधिशेषत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह—**अभ्यारोहेति**। अनित्यत्वं साधयति—**एवमिति**। प्राणविज्ञानवताऽनुष्ठेयो जपो न तद्विज्ञानात्प्रागस्ति तेनासौ पश्चाद्भावी प्रागेव सिद्धं विज्ञानं प्रयोजयतीत्यर्थः। तस्यापि प्राचीनत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—**विज्ञानस्य चेति**। य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजत इतिवद्य एवं वेदेति विज्ञानं श्रुतम्। न हि प्रयाजादि पौर्णमासीप्रयोजकम्। तस्या एव तत्प्रयोजकत्वात्। तथा प्राणवित्प्रयोज्यो जपो न विज्ञानप्रयोजकः। तस्य स्वप्रयोजकत्वेन प्रागेव सिद्धेरावश्यकत्वादित्यर्थः। फलवत्त्वाच्च प्राणविज्ञानं स्वतन्त्रं विधित्सितमित्याह—**तद्धेति**। प्राणोपास्तेर्विवक्षितत्वे हेत्वन्तरमाह—**प्राणस्येति**। 'यद्धि स्तूयते तद्विधीयते' इति न्यायमाश्रित्योक्तमेव प्रपञ्चयति—**न हीति**। इतश्च प्राणोपास्तिरत्र विधित्सितेत्याह—**मृत्युमिति**। फलवचनं प्राणस्यानुपास्यत्वे नोपपद्यत इति संबन्धः। उक्तमेव व्यनक्ति—**प्राणेति**। मृत्युमोक्षणानन्तरं वागादीनां यदग्न्यादित्वं फलं तदध्यात्मपरिच्छेदं हित्वोपासितुराधिदैविकप्राणस्वरूपापत्तेरुपपद्यते। तस्माद्विधित्सितैवात्र प्राणोपास्तिरित्यर्थः।

भवतु नाम प्राणस्योपासनं न तु विशुद्ध्यादिगुणवत्तेति। ननु स्याच्छ्रुतत्वात्। न स्यादुपास्यत्वे स्तुत्यर्थत्वोपपत्तेः। न। अविपरीतार्थप्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्त्युपपत्तेर्लोकवत्। यो ह्यविपरीतमर्थं प्रतिपद्यते लोके स इष्टं प्राप्नोत्यनिष्टाद्वा निवर्तते न विपरीतार्थप्रतिपत्त्या। तथेहापि श्रौतशब्दजनितार्थप्रतिपत्तौ श्रेयःप्राप्तिरुपपन्ना न विपर्यये।

उक्तन्यायेन प्राणोपास्तिमुपेत्य प्राणदेवतां शुद्ध्यादिगुणवतीमाक्षिपति—**भवत्विति**। यथा प्राणस्योपास्तिः शास्त्रदृष्टत्वादिष्टा तथाऽस्य गुणसंबन्धः श्रुतत्वादेष्टव्य उपास्तावुपास्ये च गुणवति प्राणे प्रामाणिकप्राप्तेरविशेषादिति सिद्धान्ती ब्रूते—

---

१ क. ग. ङ. च. छ. ज. झ. 'पत्तिर्हि'। २ ङ. च 'गादीनामग्न्या°'। ३ ध. ञ. ण एवं विदिति। ४ क. ख. घ. ञ. 'स्ति तेनासौ। ५ घ. 'तन्त्रं मन्त्रवि°। ण 'तन्त्रमत्र वि°। ६ ख. तद्धेति। ७ क. ख. अतश्च। ८ ग. घ. च. ञ. शुद्धत्वादि°। ९ घ, ण. °बन्धोऽपि श्रु°।

नन्विति । प्राणस्योपास्यत्वे विशुद्ध्यादिगुणवादस्य स्तुत्यर्थत्वेनार्थवादत्वसंभवान्न यथोक्ता देवता स्यादिति पूर्ववाद्याह—न स्यादिति । विशुद्ध्यादिगुणवादस्यार्थवादत्वेऽपि नाभूतार्थवादत्वमिति परिहरति—नेति । विशुद्ध्यादिगुणविशिष्टप्राणदृष्टेरत्र फलप्राप्तिः श्रुता न सा ज्ञानस्य मिथ्यार्थत्वे युक्ता सम्यग्ज्ञानादेव पुमर्थाप्तिः संभवादतः स्तुतिरपि यथार्थैवेत्यर्थः । लोकदृष्टान्तं व्याचष्टे—यो हीति । इहेति, वेदाख्यदार्ष्टान्तिकोक्तिः ।

न चोपासनार्थश्रुतशब्दोत्थविज्ञानविषयस्यायथार्थत्वे प्रमाणमस्ति । न च तद्विज्ञानस्यापवादः श्रूयते । ततः श्रेयःप्राप्तिदर्शनाद्यथार्थतां प्रतिपद्यामहे । विपर्यये चानर्थप्राप्तिदर्शनात् । यो हि विपर्ययेणार्थं प्रतिपद्यते लोके पुरुषं स्थाणुरित्यमित्रं मित्रमिति वा सोऽनर्थं प्राप्नुवन्दृश्यते ।

ननु विशुद्ध्यादिगुणवतीं देवतां वदन्ति वाक्यान्युपासनाविध्यर्थत्वान्न स्वार्थे प्रामाण्यं प्रतिपद्यन्ते तत्राऽऽह—न चेति । अन्यपराणामपि वाक्यानां मानान्तरसंवादविसंवादयोरसतोः स्वार्थे प्रामाण्यमनुभवानुसारिभिरेष्टव्यमित्यर्थः । ननु प्राणस्य विशुद्ध्यादिवादो न स्वार्थे मानमन्यपरत्वादादित्ययूपादिवाक्यवदत आह—न चेति । आदित्ययूपादिवाक्यार्थज्ञानस्य प्रत्यक्षादिनाऽपवादवद्विशुद्ध्यादिगुणविज्ञानस्य नापवादः श्रुतस्तस्माद्विशुद्ध्यादिवादस्य स्वार्थे मानत्वमप्रत्यूहमित्यर्थः । विशुद्ध्यादिगुणकप्राणविज्ञानात्फलश्रवणात्तद्वादस्य यथार्थत्वमेवेत्युपसंहरति—तत इति । लोकवद्वेदेऽपि सम्यग्ज्ञानादिष्टप्राप्तिरनिष्टपरिहारश्चेत्यन्वयमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेना(णा)पि समर्थयते—विपर्यये चेत्यादिना ।

आत्मेश्वरदेवतादीनामप्ययथार्थानामेव चेद्ग्रहणं श्रुतितोऽनर्थप्राप्त्यर्थं शास्त्रमिति ध्रुवं प्राप्नुयाल्लोकवदेव, न चैतदिष्टम् । तस्माद्यथाभूतानेवाऽऽत्मेश्वरदेवतादीन्ग्राहयत्युपासनार्थं शास्त्रम् । नामादौ ब्रह्मदृष्टिदर्शनादयुक्तमिति चेत्स्फुटं नामादेरब्रह्मत्वं तत्र ब्रह्मदृष्टिं स्थाण्वादाविव पुरुषदृष्टिं विपरीतां ग्राहयच्छास्त्रं दृश्यते । तस्माद्यथार्थमेव शास्त्रतः प्रतिपत्तेः श्रेय इत्ययुक्तमिति चेत् । न । प्रतिमावद्भेदप्रतिपत्तेः । नामादावब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टिं विपरीतां ग्राहयति शास्त्रं स्थाण्वादाविव पुरुषदृष्टिमिति नैतत्साध्ववोचः । कस्मात् । भेदेन हि ब्रह्मणो नामादिवस्तुप्रतिपन्नस्य नामादौ विधीयते ब्रह्मदृष्टिः प्रतिमादाविव विष्णुदृष्टिः ।

१ व. °त्त्वेऽपि शु° । २ ध. ञ. ण. °ति । शु° । ३ ञ. ण. °दन्तेति । ४ ग. च. °स्यात्तथात्वे । ५ ग. ङ. च. छ. ज. झ. °नात्तथा° । ६ ग. व. ङ. छ. झ. प्राप्तौ° । ७ ख. ग. च. छ. ज. ख. °ष्टिं ग्रा° । ८ ग. ङ. छ. स्थाणावि° ।

शास्त्रस्यानर्थार्थत्वमिष्टमिति शङ्कां निराचष्टे—न चेति । अपौरुषेयस्यासंभावितसर्वदोषस्याशेषपुरुषार्थहेतोः शास्त्रस्यानर्थार्थत्वमेष्टुमशक्यमित्यर्थः । शास्त्रस्य यथाभूतार्थत्वं निगमयति—तस्मादिति । उपासनार्थं ज्ञानार्थं चेति शेषः । शास्त्राद्यथार्थप्रतिपत्तेः श्रेयःप्राप्तिरित्यत्र व्यभिचारं चोदयति—नामादाविति । तदेव स्फुटयति—स्फुटमिति । अब्रह्मणि ब्रह्मदृष्टिरतस्मिंस्तद्बुद्धित्वान्मिथ्या धीः सा च यावन्नाम्नो गतमित्यादिश्रुत्या फलवती ततः शास्त्राद्यथार्थप्रतिपत्तेरेव फलमित्ययुक्तमित्यर्थः । भेदाग्रहपूर्वकोऽन्यस्यान्यात्मतावभासो मिथ्याज्ञानमत्र तु भेदे भासमानेऽन्यत्रान्यदृष्टिर्विधीयते । यथा विष्णोर्भेदे प्रतिमायां गृह्यमाणे तत्र विष्णुदृष्टिः क्रियते तन्नेदं मिथ्याज्ञानमित्याह—नेति । नञर्थं स्पष्टयति—नामादाविति । प्रश्नपूर्वकं हेतुं व्याचष्टे—कस्मादिति ।

आलम्बनत्वेन हि नामादिप्रतिपत्तिः प्रतिमादिवदेव न तु नामाद्येव ब्रह्मेति । यथा स्थाणावनिर्ज्ञाते न स्थाणुरिति पुरुष एवायमिति प्रतिपद्यते विपरीतम्, न तु तथा नामादौ ब्रह्मदृष्टिर्विपरीता । ब्रह्मदृष्टिरेव केवला नास्ति ब्रह्मेति चेत् । एतेन प्रतिमाब्राह्मणादिषु विष्ण्वादिदेवपित्रादिदृष्टीनां तुल्यता । न । ऋगादिषु पृथिव्यादिदृष्टिदर्शनात् । विद्यमानपृथिव्यादिवस्तुदृष्टीनामेवर्गादिविषये[३] क्षेपदर्शनात् । तस्मात्तत्सामान्यान्नामादिषु ब्रह्मादिदृष्टीनां विद्यमानब्रह्मादिविषयत्वसिद्धिः ।

प्रतिमायां विष्णुदृष्टिं प्रत्यालम्बनत्वमेव न विष्णुतादात्म्यं नामादेस्तु ब्रह्मतादात्म्यं श्रुतमिति वैषम्यमाशङ्क्याऽऽह—आलम्बनत्वेनेति । उक्तमर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । कर्ममीमांसको ब्रह्मविद्वेषं प्रकटयन्प्रत्यवतिष्ठते—ब्रह्मेति । केवला तद्दृष्टिरेव नाम्नि चोद्यते चोदनावशाच्च फलं सेत्स्यति ब्रह्म तु नास्ति मानाभावादित्यर्थः । अथ यथा देवानां प्रतिमादिषूपास्यमानानामन्यत्र सत्त्वं यथा च वस्वाद्यात्मनां पितॄणां ब्राह्मणादिदेहे तर्प्यमाणानामन्यत्र सत्त्वं तथा ब्रह्मणोऽपि नामादावुपास्यत्वादन्यत्र सत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—एतेनेति । नामादौ ब्रह्मदर्शनेनेति यावत् । दृष्टान्तासिद्धेर्न क्वापि ब्रह्मास्तीति भावः । सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्म नास्तीत्ययुक्तम् 'सदेव[६] सोम्येदम्' इत्यादिश्रुतेरित्याह—नेति । किंच ब्रह्मदृष्टिः सत्यार्था शास्त्रीयदृष्टित्वादियमेवर्गग्निः सामेतिदृष्टिवदित्याह—ऋगादिष्विति । तदेव स्पष्टयति—विद्यमानेति । ताभिर्दृष्टिभिः सामान्यं दृष्टित्वं तस्मादिति यावत् ।

एतेन प्रतिमाब्राह्मणादिषु विष्ण्वादिदेवपित्रादिबुद्धीनां च सत्यव-

---

१ ख. घ. झ ञ. °नर्थं° । २ क. ख. घ. ङ. छ ज. झ, °मात्र° । ३ झ. °षय आक्षे° । ४ क. °येष्वाक्षे° । ख. °ये प्रक्षे° । ५ ढ. ण. °माया वि° । ६ क. ख. ञ. °व सौम्ये° ।

स्तुविषयत्वासिद्धिः । मुख्यापेक्षत्वाच्च गौणत्वस्य । पञ्चाग्न्यादिषु चाग्नित्वादेर्गौणत्वान्मुख्याग्न्यादिसद्भाववन्नामादिषु ब्रह्मत्वस्य गौणत्वान्मुख्यब्रह्मसद्भावोपपत्तिः । क्रियार्थैश्चाविशेषाद्विद्यार्थानाम् । यथा च दर्श[1]पौर्णमासादिक्रियेदं[2]फला विशिष्टेतिकर्तव्यताकैवंक्रमप्रयुक्ताङ्गा चेत्येतदलौकिकं वस्तु प्रत्यक्षाद्यविषयं तथाभूतं च वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यते । तथा परमात्मेश्वरदेवतादिवस्त्वस्थूलादिधर्मकमशनाद्यतीतं चेत्येवमादिविशिष्टमिति वेदवाक्यैरेव ज्ञाप्यत इत्यलौकिकत्वात्तथाभूतमेव भवितुमर्ह[3]तीति । न च क्रियार्थैर्वाक्यैर्ज्ञानवाक्यानां बुद्ध्युत्पादकत्वे विशेषोऽस्ति । न चानिश्चिता विपर्यस्ता वा परमात्मादिवस्तुविषया बुद्धिरुत्पद्यते ।

यत्तु दृष्टान्तासिद्धिरिति तत्राऽऽह—**एतेनेति** । ब्रह्मदृष्टेः सत्यार्थत्ववचनेनेति यावत् । ब्रह्मास्तित्वे हेत्वन्तरमाह—**मुख्यापेक्षत्वादिति** । उक्तमेव विवृणोति—**पञ्चेति** । पञ्चाग्नयो द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषितः । आदिपदं वाग्धेन्वादिग्रहार्थम् । ननु वेदान्तवेद्यं ब्रह्मेष्यते न च तेभ्यस्तद्धीः सिध्यति तेषां विधिवैधुर्येणाप्रामाण्यात्तत्कुतो ब्रह्मसिद्धिरत आह—**क्रियार्थैश्चेति** । विमतं स्वार्थे प्रमाणमज्ञातज्ञापकत्वात्संमतवत् । अतो वेदान्तशास्त्रादेव ब्रह्मसिद्धिरित्यर्थः । सिद्धसाध्यार्थभेदे[6]न वैषम्याद्विशिष्टत्वमनिष्टमित्याशङ्क्योक्तं विवृणोति—**यथा चेति** । विशिष्टत्वं स्वरूपोपकारित्वं फलोपकारित्वं च । पञ्चमोक्तं प्रकारं परामृष्टुमेवमित्यादिष्टम् । अलौकिकत्वं साधयति—**प्रत्यक्षादीति** । किंच वेदान्तानामप्रामाण्यं बुद्ध्यनुत्पत्तेर्वा संशयाद्युत्पत्तेर्वा नाऽऽद्य इत्याह—**न चेति** । न द्वितीय इत्याह—**न चानिश्चितेति** । कोटिद्वयास्पर्शित्वाद्बाधाच्चेत्यर्थः ।

अनुष्ठेयाभावादयुक्तमिति चेत् । क्रियार्थैर्वाक्यैस्त्र्यंशा भावनाऽनुष्ठेया ज्ञाप्यतेऽलौकिक्यपि । न तथा परमात्मेश्वरादिविज्ञानेऽनुष्ठेयं किंचिदस्ति । अतः क्रियार्थैः साधर्म्यमित्ययुक्तमिति चेत् । न । ज्ञानस्य तथाभूतार्थविषयत्वात् । न ह्यनुष्ठेयस्य त्र्यंशस्य भावनाख्यस्यानुष्ठेयत्वात्तथात्वं किं तर्हि प्रमाणसमधिगतत्वात् । न च तद्विषयाया बुद्धेरनुष्ठेयविषयत्वात्तथार्थत्वं किं तर्हि वेदवाक्यजनितत्वादेव ।

---

१ ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. °र्शपूर्ण° । २ ग. 'क्रियैवंफ' । ३ ग. घ. ब. छ. ज. झ. °र्हन्ति । ४ घ. ण. 'ण्यात्कु° । ५ च. ण. °न्तवशादे' । ६ ण. देनैव वै° । ७ ण. 'रामृशति—ए-मिति । आदिष्टमलौ' । ग. छ. 'थःतत्वं ।

क्रियार्थैर्वाक्यैर्विद्यार्थानां वाक्यानां साधर्म्यमुक्तमाक्षिपति--अनुष्ठेयेति । साधर्म्यस्यायुक्तत्वमेव व्यनक्ति--क्रियार्थैरिति । वाक्योत्थबुद्धेर्यथार्थत्वाद्विध्यभावेऽपि वाक्यप्रामाण्यज्ञापकत्वेनाविरुद्धमिति परिहरति--न ज्ञानस्येति । अनुष्ठेयनिष्ठत्वमन्तरेण कुतो वस्तुनि प्रयोगप्रत्यययोस्तथार्थत्वमित्याशङ्क्य तयोर्विषयतथार्थत्वं तदपेक्षास्वप्रामाण्यार्थत्वं वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति--न हीति । तदुभयविषयस्य कर्तव्यार्थस्य तथार्थत्वं न कर्तव्यत्वापेक्षं किंतु मानगम्यत्वादन्यथा विप्रलम्भकविधिवाक्येऽपि तथात्वापत्तेरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह--न चेति । बुद्धिग्रहणं प्रयोगोपलक्षणार्थम् । कर्तव्यतार्थ[3]विषयप्रयोगादेर्नानुष्ठेयविषयत्वान्मानत्वं किंतु प्रमाकरणत्वात्तज्जन्यत्वाच्चान्यथोक्तातिप्रसक्तितादवस्थ्यादतोऽनुष्ठेयनिष्ठत्वं मानत्वेऽनुपयुक्तमित्यर्थः ।

वेदवाक्याधिगतस्य वस्तुनस्तथात्वे सत्यनुष्ठेयत्वविशिष्टं[4] चेदनुतिष्ठति नो चेदनुष्ठेयत्वविशिष्टं नानुतिष्ठति । अननुष्ठेयत्वे वाक्यप्रमाणत्वानुपपत्तिरिति चेत् । न ह्यनुष्ठेयेऽसति पदानां संहतिरुपपद्यते । अनुष्ठेयत्वे[6] तु सति तादर्थ्येन पदानि संहन्यन्ते । तत्रानुष्ठेयनिष्ठं वाक्यं प्रमाणं भवतीदमनेनैवं कर्तव्यमिति । न[7] त्विदमनेनैव मित्येवंप्रकाराणां पदशतानामपि वाक्यत्वमस्ति । 'कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं भवेत्स्यादिति[8] पञ्चमम्' इत्येवमादीनामन्यतमेऽसत्यतः परमात्मेश्वरादीनामवाक्यप्रमाणत्वम् । पदार्थत्वे च प्रमाणान्तरविषयत्वम् । अतोऽसदेतदिति चेत् । न । अस्ति मेरुर्वर्णचतुष्टयोपेत इत्येवमाद्य[9]ननुष्ठेयेऽपि वाक्यदर्शनात् । न च मेरुर्वर्णचतुष्टयोपेत इत्येवमादिवाक्यश्रवणे मेर्वादाव[10]नुष्ठेयत्वबुद्धिरुत्पद्यते । तथाऽस्तिपदसहितानां परमात्मेश्वरादिप्रतिपादकवाक्यपदानां विशेषणविशेष्यभावेन संहतिः केन वार्यते ।

कुतस्तर्हि कार्याकार्यधियावित्याशङ्क्याऽऽह--वेदेति । वैदिकस्यार्थस्याबाधेन[11] तथार्थत्वे सिद्धे समीहितसाधनत्वविशिष्टं चेद्वस्तु तदा कर्तव्यमिति धियाऽनुतिष्ठति । तच्चेदनिष्टसाधनत्वविशिष्टं तदा न कार्यमिति धिया नानुतिष्ठति--अतो[12] मानात्तस्यानुष्ठानाननुष्ठानहेतू कार्याकार्यधियावित्यर्थः । तथाऽपि ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वं पदार्थत्वं वा नाऽऽद्य इत्याह--अननुष्ठेयत्व इति । तस्याकार्यत्वेऽपि वाक्यार्थत्वं किं न स्यादि-

---

१ क. ण. 'थात्वार्थं त°'। २ क. ख. व. थात्वं । ३ ञ. ण. °र्तव्यार्थ' । ४ ग. घ. ज. झ. 'ति न चे°'। ५ व. ज. °ष्टं तदा ना°। ६ ग. ध. ङ. ज °ष्ठेये तु। ७ व. °नैवं कर्तव्यमि°। ८ क. ग. घ. ङ. छ. झ. ञ. °दित्ये°। ९ च. °मादावन° । १० ग. °र्वादिष्वनु° । ११ ञ. ण. °न यथा° । १२ क. ख. 'तो मानस्यावनु°। ण. °तो न मा° ।

त्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । उभयत्रासतीति च्छेदः । द्वितीयं दूषयति—पदार्थत्वे चेति । ब्रह्मणः शास्त्रार्थत्वमेतदित्युच्यते । कार्यास्पृष्टेऽर्थे वाक्यप्रामाण्यं दृष्टान्तेन साधयति—नेत्यादिना । शुक्लकृष्णलोहितमिश्रलक्षणं वर्णचतुष्टयं तद्विशिष्टो मेरुरस्तीत्यादिप्रयोगे मेर्वादावकार्येऽपि सम्यग्धीदर्शनात्तत्त्वमसिवाक्यादपि कार्यास्पृष्टे ब्रह्मणि सम्यग्ज्ञानसिद्धिरित्यर्थः । दृष्टान्तेऽपि कार्यधीरेव वाक्यादुदेतीत्याशङ्क्याऽऽह— न चेति । ननु तत्र क्रियापदाधीना पदसंहतिर्युक्ता[1] वेदान्तेषु पुनस्तदभावात्पदसंहत्ययोगात्कुतो वाक्यप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभवति तत्राऽऽह—तथेति ।

मेर्वादिज्ञानवत्परमात्मज्ञाने प्रयोजनाभावादयुक्तमिति चेत् । न । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इति फलश्रवणात् । संसारबीजाविद्यादिदोषनिवृत्तिदर्शनाच्च । अनन्यशेषत्वाच्च तज्ज्ञानस्य जुह्वामिव फलश्रुतेरर्थवादत्वानुपपत्तिः । प्रतिषिद्धानिष्टफलसंबन्धश्च वेदादेव विज्ञायते । न चानुष्ठेयः सः । न च प्रतिषिद्धविषये प्रवृत्तक्रियस्याकरणादन्यदनुष्ठेयमस्ति । अकर्तव्यताज्ञाननिष्ठैव हि परमार्थतः प्रतिषेधविधीनां स्यात् ।

विमतफलं सिद्धार्थज्ञानत्वात्संमतवदित्यनुमानात्तत्त्वमादेः सिद्धार्थस्यायुक्तं मानत्वमिति शङ्कते—मेर्वादीति । श्रुतिविरोधेनानुमानं धुनीते—नेत्यादिना । विद्वदनुभवविरोधाच्च नैवमित्याह—संसारेति । फलश्रुतेरर्थवादत्वेनाप्रमाणत्वादनुमानाबाधकतेत्याशङ्क्याऽऽह— अनन्येति । पर्णमयीत्वाधिकरणन्यायेन जुह्वां फलश्रुतेरर्थवादत्वं युक्तम् । ब्रह्मधियोऽन्यशेषत्वप्रापकाभावात्तत्फलश्रुतेरर्थवादत्वासिद्धिरिति । अन्यथा शारीरकानारम्भः स्यादित्यर्थः । श्रुत्यनुभवाभ्यां वाक्योत्थ[3]ज्ञानस्य फलवत्त्वदृष्टेर्युक्ता कार्यास्पृष्टे[4]ऽर्थे तत्त्वमस्यादेर्मानतेत्युक्तं संप्रति शास्त्रस्य कार्यपरत्वानियमे हेत्वन्तरमाह—प्रतिषिद्धेति । यद्यपि कलञ्जभक्षणादेरधःपातस्य च संबन्धो न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिवाक्यात्प्रतीयते तथाऽपि तस्यानुष्ठेयत्वाद्वाक्यस्यानुष्ठेयनिष्ठत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । संबन्धस्याभावार्थत्वान्नानुष्ठेयतेत्यर्थः । अभक्षणादि कार्यमिति विधिपरत्वमेव निषेधवाक्यस्य किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । तस्यापि कार्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदभङ्गान्नञश्च स्वसंबन्ध्यभावबोधने मुख्यस्यार्थान्तरे वृत्तौ लक्षणापातान्निषिद्धविषये रागादिना प्रवृत्तक्रियावतो निषेधशास्त्रार्थधीसंस्कृतस्य निषेधश्रुतेरकरणात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्युपलक्षितादौदासीन्यादन्यदनुष्ठेयं न प्रतिभातीत्यर्थः । भावविषयं कर्तव्यत्वं विधीनामर्थोऽभावविषयं तु

---

१ क. ख. °संगति° । २ ख, त्र. °द्विरन्य° । ३ क. °क्योक्तज्ञा° । ४ ख. अ. ण. °ष्टे स्वार्थे । ५ ख, °बन्धभा° । ६ क, ख. °बबाधेन मु° ।

निषेधानामिति विशेषमाशङ्क्याऽऽह—अकर्तव्यतेति । अभावस्य भावार्थत्वाभावात्कर्तव्यताविषयत्वासिद्धिरिति हिशब्दार्थः ।

क्षुधार्तस्य प्रतिषेधज्ञानसंस्कृतस्याभक्ष्येऽभोज्ये वा प्रत्युपस्थिते कलञ्जाभिशस्तान्नादाविदं भक्ष्यमदो भोज्यमिति वा ज्ञानमुत्पन्नं तद्विषयया प्रतिषेधज्ञानस्मृत्या बाध्यते । मृगतृष्णिकायामिव पेयज्ञानं तद्विषययाथात्म्यविज्ञानेन तस्मिन्बाधिते स्वाभाविकविपरीतज्ञानेऽनर्थकरी तद्भक्षणभोजनप्रवृत्तिर्न भवति । विपरीतज्ञाननिमित्तायाः प्रवृत्तेर्निवृत्तिरेव न पुनर्यत्नः कार्यस्तदभावे । तस्मात्प्रतिषेधविधीनां वस्तुयाथात्म्यज्ञाननिष्ठतैव न पुरुषव्यापारनिष्ठतागन्धोऽप्यस्ति । तथेहापि परमात्मादियाथात्म्यज्ञानविधीनां तावन्मात्रपर्यवसानतैव स्यात् । तथा तद्विज्ञानसंस्कृतस्य तद्विपरीतार्थज्ञाननिमित्तानां प्रवृत्तीनामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वात् । परमात्मादियाथात्म्यज्ञानस्मृत्या स्वाभाविके तन्निमित्तविज्ञाने बाधितेऽभावः स्यात् ।

प्रतिषेधज्ञानवतोऽपि कलञ्जभक्षणादिज्ञानदर्शनात्तन्निवृत्तेर्नियोगाधीनत्वात्तन्निष्ठमेव वाक्यमेष्टव्यमिति चेन्नेत्याह—क्षुधार्तस्येति । विषलिप्तबाणहतस्य पशोर्मांसं कलञ्जं ब्रह्मवधाद्यभिशापयुक्तस्यान्नपानादि तस्मिन्नभक्ष्येऽभोज्ये च प्राप्ते यद्भ्रमज्ञानं क्षुत्क्षामस्योत्पन्नं तन्निषेधधीसंस्कृतस्य तद्धीस्मृत्या बाध्यमित्यत्र लौकिकदृष्टान्तमाह—मृगतृष्णिकायामिति। तथाऽपि प्रवृत्त्यभावसिद्धये विधिरर्थ्यतामिति चेन्नेत्याह—तस्मिन्निति । तदभावः प्रवृत्त्यभावो न विधिजन्यप्रयत्नसाध्यो निमित्ताभावेनैव सिद्धेरित्यर्थः । दृष्टान्तमुपसंहरति—तस्मादिति । दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । न केवलं तत्त्वमस्यादिवाक्यानां सिद्धवस्तुमात्रपर्यवसानता किंतु सर्वकर्मनिवर्तकत्वमपि सिध्यतीत्याह—तथेति । अकर्त्रभोक्तृब्रह्माहमितिज्ञानसंस्कृतस्य प्रवृत्तीनामभावः स्यादिति संबन्धः । तस्माद्ब्रह्मभावाद्विपरीतोऽर्थो यस्य कर्तृत्वादिज्ञानस्य तन्निमित्तानामनर्थार्थत्वेन ज्ञायमानत्वादिति हेतुः । कदा पुनस्तासामभावः स्यादत आह—परमात्मादीति । भ्रान्तिप्राप्तभक्षणादिनिरासेन निवृत्तिनिष्ठतया निषेधवाक्यस्य मानत्ववत्तत्त्वमादेरपि प्रत्यगज्ञानोत्थकर्तृत्वादिनिवर्तकत्वेन मानत्वोपपत्तिरिति समुदायार्थः ।

ननु कलञ्जादिभक्षणादेरनर्थार्थत्ववस्तुयाथात्म्यज्ञानस्मृत्या स्वाभाविके तद्भक्ष्यत्वादिविपरीतज्ञाने निवर्तिते तद्भक्षणाद्यनर्थप्रवृत्त्यभाववदप्रतिषेधविषयत्वाच्छास्त्रविहितप्रवृत्त्यभावो न युक्त इति चेत् । न ।

१ ख. 'आद्य°' । २ ग. 'मित्योदकज्ञा°' । ३ ण. °कस्य स्वमन्व° । ४ ब. ण. °नाद्यभोज्यं त° । ५ क. ख. ञ. °दप्रमा° । ६ क. ख. ग. घ. ङ. च. °र्थत्वेन व° । ज. झ. °र्थत्वे व° ।

विपरीतज्ञाननिमित्तत्वानर्थार्थत्वाभ्यां तुल्यत्वात् । कलञ्जभक्षणादिप्रवृत्तेर्मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वमनर्थार्थत्वं च यथा तथा शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि । तस्मात्परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शास्त्रविहितप्रवृत्तीनामपि मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वेनानर्थार्थत्वेन च तुल्यत्वात्परमात्मज्ञानेन विपरीतज्ञाने निवर्तिते युक्त एवाभावः ।

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमाशङ्कते—नन्विति । तस्य निषिद्धत्वादनर्थार्थत्वमेव यद्वस्तुयाथात्म्यं तज्ज्ञानेन निषेधे कृते तत्संस्कारद्वारा संपादितस्मृत्या शास्त्रीयज्ञानविपरीतज्ञाने बाधिते तत्कार्यप्रवृत्त्यभावो निमित्ताभावे नैमित्तिकाभावन्यायेन युक्तो न तथाऽग्निहोत्रादिप्रवृत्त्यभावो युक्तः । ब्रह्मविदाऽग्निहोत्रादि न कर्तव्यमिति निषेधानुपलम्भादित्यर्थः । तत्त्वमस्यादिवाक्येनार्थान्निषिद्धमग्निहोत्रादीति मन्वानः साम्यमाह—नेत्यादिना । शास्त्रीयप्रवृत्तीनां गर्भवासादिहेतुत्वादनर्थार्थत्वमहं कर्तेत्याद्यभिमानकृतत्वेन विपरीतज्ञाननिमित्तत्वम् । एतदेव दृष्टान्तावष्टम्भेन स्पष्टयति—कलञ्जेति ।

ननु तत्र युक्तो नित्यानां तु केवलशास्त्रनिमित्तत्वादनर्थार्थत्वाभावाच्चाभावो न युक्त इति चेत् । न । अविद्यारागद्वेषादिदोषवतो विहितत्वात् । यथा स्वर्गकामादिदोषवतो दर्शपौर्णमासादीनि काम्यानि कर्माणि विहितानि तथा सर्वानर्थबीजाविद्यादिदोषवतस्तज्जनितेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररागद्वेषादिदोषवतश्च तत्प्रेरिताविशेषप्रवृत्तेरिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनो नित्यानि कर्माणि विधीयन्ते न केवलं शास्त्रनिमित्तान्येव ।

काम्यानामज्ञानहेतुत्वानर्थार्थत्वाभ्यां विदुषस्तेषु प्रवृत्त्यभावो युक्तो नित्यानां तु शास्त्रमात्रप्रयुक्तानुष्ठानत्वान्नाज्ञानकृतत्वं प्रत्यवायाख्यानर्थध्वंसित्वाच्च नानर्थकरत्वमतस्तेषु प्रवृत्त्यभावो युक्तो न भवतीति शङ्कते—नन्विति । नित्यानां शास्त्रमात्रकृतानुष्ठानत्वमसिद्धमिति परिहरति—नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति—यथेति । अविद्यादीत्यादिशब्देनास्मितादिक्लेशचतुष्टयोक्तिः । तैरविद्यादिभिर्जनितेष्टप्राप्तौ तादृगनिष्टप्राप्तौ च क्रमेण रागद्वेषवतः पुरुषस्येष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहारं च वाञ्छतस्ताभ्यामेव रागद्वेषाभ्यामिष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूदित्यविशेषकामनाभिप्रेरिताविशेषप्रवृत्तियुक्तस्य नित्यानि विधीयन्ते । स्वर्गकामः पशुकाम इति विशेषार्थिनः काम्यानि । तुल्यं तूभयेषां केवलशास्त्रानिमित्तत्वमित्यर्थः ।

---

१ ख. घ. °ज्ञानेन । २ ख. ग. घ. ङ. च. ज. झ. °र्शपूर्ण° । ३ ग. ङ. च. °द्वेष° । ४ छ. °स्त्रविहितान्ये° । ५ ख. घ. °कत्व° । ६ ख. °ष्टनिवृत्तौ च । ७ ग. °नाभिः प्रे° ।

न चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुबन्धसोमानां कर्मणां स्वतः काम्य[1]नित्यत्वविवेकोऽस्ति । कर्तृगतेन हि स्वर्गादिकामदोषेण कामार्थता । तथाऽविद्यादिदोषवतः स्वभावप्राप्तेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थिनस्तदर्थान्येव नित्यानीति युक्तं तं प्रति विहितत्वात् । न परमात्मयाथात्म्यविज्ञानवतः शमोपायव्यतिरेकेण किंचित्कर्म विहितमुपलभ्यते । कर्मनिमित्तदेवतादिसर्वसाधनविज्ञानोपमर्देन ह्यात्मज्ञानं विधीयते ।

किंच काम्यानां दुष्टत्वं ब्रुवता नित्यानामपि तदिष्टमुत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिकारविधिरूपे विशेषाभावादित्याह—**नचेति** । कथं तर्हि काम्यनित्यविभागस्तत्राऽऽह—**कर्तृगतेनेति** । स्वर्गकामः पशुकाम इति विशेषार्थिनः काम्यविधिरिष्टं[2] मे स्यादनिष्टं मा भूदित्यविशेषकामप्रेरिताविशेषितप्रवृत्तिमतो नित्यविधिरित्युक्तमित्यर्थः[3] । नन्वविद्यादिदोषवतो नित्यानि कर्माणीत्ययुक्तं परमात्मज्ञानवतोऽपि यावज्जीवश्रुतेस्तेषामनुष्ठेयत्वादित्याशङ्क्य श्रुतेरविरक्तविषयत्वान्मैवमित्याह—**न परमात्मेति** ।

‘ योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ’

इति स्मृतेर्ज्ञानपरिपाके कारणं कर्मोपशम एव प्रतीयते न तथा कर्मविधिरित्यर्थः । न केवलं विहितं नोपलभ्यते न संभवति चेत्याह—**कर्मनिमित्तेति** । यदा नासि त्वं संसारी किंत्वकर्त्रभोक्तृ ब्रह्मासीति श्रुत्या ज्ञाप्यते तदा देवतायाः संप्रदानत्वं करणत्वं व्रीह्यादेरित्येतत्सर्वमुपमृदितं भवति । तत्कथमकर्त्रादिज्ञानवतः संभवति कर्मविधिरित्यर्थः ।

न चोपमर्दितक्रियाकारकादिविज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिरुपपद्यते । विशिष्टक्रियासाधनादिज्ञानपूर्वकत्वात्क्रियाप्रवृत्तेः । न हि देशकालाद्यनवच्छिन्नास्थूलाद्वयादिब्रह्मप्रत्ययधारिणः[4] कर्मावसरोऽस्ति । भोजनादिप्रवृत्त्यवसरवत्स्यादिति चेत् । न । अविद्यादिकेवलदोषनिमित्तत्वाद्भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तेः ।

उपमृदितमपि वासनावशादुद्भविष्यति ततश्च विदुषोऽपि कर्मविधिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**न चेति** । वासनावशादुद्भूतस्याऽऽभासत्वादात्मस्मृत्या पुनः पुनर्बाधाच्च विदुषो न कर्मप्रवृत्तिरित्यर्थः । किंचानवच्छिन्नं ब्रह्मास्मीति स्मरतस्तदात्मकस्य देशादिसापेक्षं कर्म निरवकाशमित्याह—**नहीति** । विदुषो भिक्षाटनादिवत्कर्मावसरः स्यादिति शङ्कते—**भोजनादीति** । अपरोक्षज्ञानवतो वा परोक्षज्ञानवतो वा भोजनादिप्रवृत्तिः । नाऽऽद्यः । अनभ्युपगमात्तत्प्रतीतेर्बाधितानुवृत्तिमात्रत्वादग्निहोत्रादेरबाधि-[5]

१ ग. °म्यत्वानि° । २ क. ख. °काम्यदो° । ३ ख. °रिति युक्त° । घ. °रित्य° । ४ घ. ण. °र्मात्मज्ञा° । ५ घ. °त्प्रवृत्तेर्बा° ।

ताभिमानानिमित्तस्य तथात्वानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याऽऽह—नेति । न द्वितीयः । परोक्षज्ञानिनः शास्त्रानपेक्षक्षुत्पिपासादिदोषकृतत्वात्तत्प्रवृत्तेरिष्टत्वादित्याह—अविद्यादीति ।

न तु तथाऽनियतं कदाचित्क्रियते कदाचिन्न क्रियते चेति नित्यं कर्मोपपद्यते । केवलदोषनिमित्तत्वात्तु भोजनादिकर्मणोऽनियतत्वं स्यात् । दोषोद्भवाभिभवयोरनियतत्वात्कामानामिव काम्येषु । शास्त्रनिमित्तकालाद्यपेक्षत्वाच्च नित्यानामनियतत्वानुपपत्तिः । दोषनिमित्तत्वे सत्यपि यथा काम्याग्निहोत्रस्य शास्त्रविहितत्वात्सायंप्रातःकालाद्यपेक्षत्वमेवम् ।

अग्निहोत्राद्यपि तथा स्यादिति चेन्नेत्याह—न त्विति । भोजनादिप्रवृत्तेरावश्यकत्वानुपपत्तिं विवृणोति—केवलेति । न तु तथेत्यादि प्रपञ्चयति—शास्त्रनिमित्तेति । तर्हि शास्त्रविहितकालाद्यपेक्षत्वान्नित्यानामदोषप्रभवत्वं भवेदित्याशङ्क्याऽऽह—दोषेति । एवं दोषकृतत्वेऽपि नित्यानां शास्त्रसापेक्षत्वात्कालाद्यपेक्षत्वमविरुद्धमित्याह—एवमिति ।

तद्भोजनादिप्रवृत्तौ नियमवत्स्यादिति चेत् । न । नियमस्याक्रियात्वात्क्रियायाश्चाप्रयोजकत्वान्नासौ ज्ञानस्यापवादकरः ।

भोजनादेर्दोषकृतत्वेऽपि—

'चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्षं यतीनां तु चतुर्गुणम्'

इत्यादिनियमवद्विदुषोऽग्निहोत्रादिनियमोऽपि स्यादिति शङ्कते—तद्भोजनादीति । विदुषो नास्ति भोजनादिनियमोऽतिक्रान्तविधित्वात् । न चैतावता यथेष्टचेष्टापत्तिर्धर्माधीनाऽविवेककृता हि सा । न च तौ विदुषो विद्येते अतोऽविद्यावस्थायामप्यसती यथेष्टचेष्टाविद्यादशायां कुतः स्यात् । संस्कारस्याप्यभावात् । बाधितानुवृत्तेश्च । अग्निहोत्रादेस्त्वनाभासत्वान्न बाधितानुवृत्तिरित्याह—नेति । किंचाविदुषां विविदिषूणामेष नियमः । तेषां विधिनिषेधगोचरत्वात् । न च तेषामप्येष ज्ञानोदयपरिपन्थी । तस्यान्यनिवृत्तिरूपस्य स्वयंक्रियात्वाभावात् । नापि स क्रियामाक्षिपन्ब्रह्मविद्यां प्रतिक्षिपति । अन्यनिवृत्त्यात्मनस्तदाक्षेपकत्वासिद्धेरित्याह—नियमस्येति ।

तस्मात्परमात्मयाथात्म्यज्ञानविधेरपि तद्विपरीतस्थूलद्वैतादिज्ञाननिवर्तकत्वात्सामर्थ्यात्सर्वकर्मप्रतिषेधविध्यर्थत्वं संपद्यते । कर्मप्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वाद्यथा प्रतिषेधविषये । तस्मात्प्रतिषेधविधिवच्च वस्तुप्रतिपादनं तत्परत्वं च सिद्धं शास्त्रस्य ॥ १ ॥

---

१ क. ख. °क्षकृत्वा° । २ च. °त्वात्तु नि° । घ. ज. °त्वान्नित्या° । ३ ण. च. °त्वे च स° । ४ क. ख. ग. न तौ । ५ ग. °नं वस्तुपर° ।

कर्मसु रागादिमतोऽधिकाराद्विरक्तस्य ज्ञानाधिकाराज्ज्ञानिनो हेत्वभावादेव कर्माभावात्तस्य भोजनाद्यतुल्यत्वात्तत्त्वमादेः सर्वव्यापारोपरमात्मकज्ञानहेतोर्निवर्तकत्वेन प्रामाण्यं प्रतिपादितमुपसंहरति—तस्मादिति। तस्य विधिरुत्पादकं वाक्यम्। तस्य निषेधवाक्यवत्तत्त्वज्ञानहेतोस्तद्विरोधिमिथ्याज्ञानध्वंसित्वादशेषव्यापारनिवर्तकत्वेन कूटस्थवस्तुनिष्ठस्य युक्तं प्रामाण्यम्। मिथ्याज्ञानध्वंसे हेत्वभावे फलाभावन्यायेन सर्वकर्मनिवृत्तेरित्यर्थः। तत्पदोपात्तं हेतुमेव स्पष्टयति—कर्मप्रवृत्तीति। यथा प्रतिषेध्ये भक्षणादौ प्रतिषेधशास्त्रवशात्प्रवृत्त्यभावस्तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यसामर्थ्यात्कर्मस्वपि प्रवृत्त्यभावस्य तुल्यत्वात्प्रामाण्यमपि तुल्यमित्यर्थः। प्रतिषेधशास्त्रसाम्ये तत्त्वमस्यादिशास्त्रस्योच्यमाने तथैव निवृत्तिनिष्ठत्वं स्यान्न वस्तुप्रतिपादकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति। प्रतिषेधो[1] हि प्रसक्तक्रियां निवर्तयंस्त[2]दुपलक्षितौदासीन्यात्मके वस्तुनि पर्यवस्यति[3]। तथा तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापि वस्तुप्रतिपादकत्वमविरुद्धमित्यर्थः। वेदान्तानां सिद्धे प्रामाण्यवदर्थवादादीनामन्यपराणामपि संवादविसंवादयोरभावे स्वार्थे मानत्वसिद्धौ[4] सिद्धा विशुद्ध्यादिगुणवती प्राणदेवतेति चकारार्थः॥ १॥

ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायत्। यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने। ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स पाप्मा॥ २॥

ते, देवा हैवं विनिश्चित्य वाचं, वागभिमानिनीं देवतामूचुरुक्तवन्तः। त्वं नोऽस्मभ्यमुद्गायौद्गात्रं कर्म कुरुष्व वाग्देवतानिर्वर्त्यमौद्गात्रं कर्म दृष्टवन्तः। तामेव च देवतां जपमन्त्राभिधेयामसतो मा सद्गमयेति। अत्र चोपासनायाः कर्मणश्च कर्तृत्वेन वागादय एव विवक्ष्यन्ते। कस्मात्। यस्मात्परमार्थतस्तत्कर्तृकस्तद्विषय एव च सर्वो ज्ञानकर्मसंव्यवहारः। वक्ष्यति हि "ध्यायतीव लेलायतीव" इत्यात्मकर्तृकत्वाभावं विस्तरतः षष्ठे। इहापि चाध्यायान्त उपसंहरिष्यत्यव्याकृतादिक्रियाकारकफलजातम् "त्रयं वा इदं रूपं कर्म" इत्यविद्यावि-

१ घ. ञ, ण, °षेधा हि। २ घ. ञ. ण. °र्तयन्तस्त°। ३ घ. ञ. ण. °स्यन्ति त°। ४ घ ण. °सिद्धेः सि°। ५ ग. घ. ङ च. ज झ. °वं नि°। ६ ङ. च. वाचं दे°।

षयम् । अव्याकृतात्तु यत्परं परमात्माख्यं विद्याविषयमनामरूपकर्मात्मकं नेति नेतीतीतरप्रत्याख्यानेनोपसंहरिष्यति पृथक् । यस्तु वागादिसमाहारोपाधिपरिकल्पितः संसार्यात्मा तं च वागादिसमाहारपक्षपातिनमेव दर्शयिष्यत्येतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति । तस्माद्युक्ता वागादीनामेव ज्ञानकर्मकर्तृत्वफलप्राप्तिविवक्षा ।

ज्ञानमिह परीक्ष्यमाणमित्येतत्प्रसङ्गागतं विचारं परिसमाप्य ते ह वाचमित्यादि व्याचष्टे—ते देवा इति । अचेतनाया वाचो नियोज्यत्वं वारयति—वागभिमानिनीमिति । नियोक्तॄणां देवानामभिप्रायमाह—वाग्देवतेति । नन्वौद्गात्रं कर्म जपमन्त्रप्रकाश्या देवता निर्वर्तयिष्यति नतु वाग्देवतेति तत्राऽऽह—तामेवेति । असतो मा सद्गमयेतिजपमन्त्राभिधेयां दृष्टवन्त इति पूर्वेण संबन्धः । वागाद्याश्रयं कर्तृत्वादि दर्शयतोऽर्थवादस्य प्रासङ्गिकं तात्पर्यमाह—अत्र चेति । आत्माश्रये कर्तृत्वादावव्भासमाने तस्य वागाद्याश्रयत्वमयुक्तमित्याह—कस्मादिति । परस्य जीवस्य वा कर्तृत्वादि विवक्षितमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—यस्मादिति । विचारदशायां वागादिसंघातस्य क्रियादिशक्तिमत्त्वात्कर्तृत्वादिस्तदाश्रयो यस्मात्प्रतीतस्तस्मात्परस्याऽऽत्मनः स्वतस्तच्छक्तिशून्यस्य न तदाश्रयत्वमित्यर्थः । किं चाविद्याश्रयः सर्वो व्यवहारो न तद्धीने परस्मिन्नवतरतीत्याह—तद्विषय इति । "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" इति न्यायेन कर्तृत्वमात्मनोऽङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्य 'यथा च तक्षोभयथा' इति न्यायादौपाधिकं तस्मिन्कर्तृत्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह—वक्ष्यति हीति । यदुक्तमविद्याविषयः सर्वो व्यवहार इति तत्र वाक्यशेषमनुकूलयति—इहापीति । इतश्च परस्मिन्नात्मनि कर्तृत्वादिव्यवहारो नास्तीत्याह—अव्याकृतात्त्विति । अनामरूपकर्मात्मकमित्यस्मादुपरिष्टात्तत्पदमध्याहर्तव्यं पृथगविद्याविषयात्क्रियाकारकफलजातादिति शेषः । मा भूत्परमात्मा कर्तृत्वाद्याश्रयो जीवस्तु स्यादिति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह—यस्त्विति । जीवशब्दवाच्यस्य विशिष्टस्य कल्पितत्वान्न तात्त्विकं कर्तृत्वादिकं किं तु तद्द्वारा स्वरूपे समारोपितमिति भावः । आत्मनि तात्त्विककर्तृत्वाद्यभावे फलितमर्थवादतात्पर्यमुपसंहरति—तस्मादिति ।

तथेति, तथाऽस्त्विति देवैरुक्ता वाक्तेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थायोदगायदुद्गानं कृतवती । कः पुनरसौ देवेभ्योऽर्थायोद्गानकर्मणा वाचा निर्वर्तितः कार्यविशेष इति । उच्यते—यो वाचि निमित्तभूतायां वागादिसमुदायस्य य

१ ण. °ध्याहार्थं पृ° । २ छ. °दुद्गीतं कृ° ।

उपकारो निष्पद्यते वदनादिव्यापारेण स एव । सर्वेषां[1] ह्यसौ वाग्वदनाभिनिर्वृत्तो भोगः फलम् । तं भोगं सा त्रिषु पवमानेषु कृत्वाऽवशिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु वाचनिकमार्त्विज्यं[2] फलं यत्कल्याणं शोभनं वदति वर्णानभिनिर्वर्तयाति तदात्मने मह्यमेव । तद्ध्यसाधारणं वाग्देवतायाः कर्म यत्सम्यग्वर्णानामुच्चारणमतस्तदेव विशेष्यते यत्कल्याणं वदतीति । यत्तु वदनकार्यं सर्वसंघातोपकारात्मकं तद्याजमानमेव ।

तात्पर्यमर्थवादस्योक्त्वा नियुक्तया वाग्देवतया यत्कृतं तदुपन्यस्यति—तथेत्यादिना । उद्गातृत्वं जपमन्त्रप्रकाश्यत्वं चाऽऽत्मनोऽङ्गीकृत्य वागुद्गाने प्रवृत्ता चेत्तया कश्चिदुपकारो देवानामुद्गानेन निर्वर्तनीयः स च नास्तीति शङ्कते—कः पुनरिति । वदनादिव्यापारे सति यः सुखविशेषः संघातस्य निष्पद्यते स एव कार्यविशेष इत्याह—उच्यत इति । यो वाचीति प्रतीकमादाय व्याख्यायते कथं पुनर्वाचो वचनं चक्षुषो दर्शनमित्यादिना निष्पन्नं फलं सर्वसाधारणमित्याशङ्क्यानुभवमनुसृत्याऽऽह—सर्वेषामिति । किं च देवार्थमुद्गायन्त्या वाचः स्वार्थमपि किंचिदुद्गानमस्ति । तथा च ज्योतिष्टोमे द्वादश स्तोत्राणि तत्र त्रिषु पवमानाख्येषु स्तोत्रेषु याजमानं फलमुद्गानेन कृत्वा शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु यत्कल्याणवदनसामर्थ्यं तदात्मने स्वार्थमेवाऽऽगायदित्याह—तं भोगमिति । ऋत्विजां क्रीतत्वान्न फलसंबन्धः संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—वाचनिकमिति । 'अथाऽऽत्मनेऽन्नाद्यमागायेत्' इति श्रुतमित्यर्थः । कल्याणवदनसामर्थ्यस्य स्वार्थत्वं समर्थयते—तद्धीति । कल्याणवदनं वाचोऽसाधारणं चेत्कस्तर्हि यो वाचीत्यादेर्विषयस्तत्राऽऽह—यत्त्विति ।

तत्र कल्याणवदनात्मसंबन्धासङ्गावसरं देवताया रन्ध्रं[3] प्रतिलभ्य ते विदुरसुराः कथमनेनोद्गात्रा नोऽस्मान्स्वाभाविकं ज्ञानं कर्म चाभिभूयातीत्य शास्त्रजनितकर्मज्ञानरूपेण[4] ज्योतिषोद्गात्रात्मनाऽत्येष्यन्त्यतिगमिष्यन्तीत्येवं विज्ञाय तमुद्गातारमभिद्रुत्याभिगम्य स्वेनाऽऽसङ्गलक्षणेन पाप्मनाऽविध्यंस्ताडितवन्तः, संयोजितवन्त इत्यर्थः । स यः स पाप्मा प्रजापतेः पूर्वजन्मावस्थस्य वाचि क्षिप्तः स एष प्रत्यक्षी क्रियते । कोऽसौ । यदेवेदमप्रतिरूपमननुरूपं शास्त्रप्रतिषिद्धं वदति येन प्रयुक्तोऽसभ्यबीभत्सानृताद्यनिच्छन्नपि वदति । अनेन कार्येणाप्रतिरूपवदनेनानुगम्यमानः प्रजापतेः कार्यभूतासु प्रजासु वाचि वर्तते । स एवाप्रतिरूपवद-

---

१ ग. च. °र्वेषामसौ । २ क. ख. ङ. °मानिकमे° । ३ क. ख. रन्ध्रमेव प्र° । ४ ख. °जक° ।

नेनानुमितः स प्रजापतेर्वाचि[1] गतः पाप्मा कारणानुविधायि हि कार्यमिति ॥ २ ॥

वाग्देवतायामसुराणामवकाशं दर्शयति—तत्रेति । स्वार्थे परार्थे चोद्गाने सतीति यावत् । कल्याणवदनस्याऽऽत्मना वाचैव संबन्धे योऽयमासङ्गोऽभिनिवेशः स एवावसरो देवतायास्तमवसरं प्राप्येत्यर्थः । अवसरमेव व्याकरोति—रन्ध्रमिति । अस्मानतीत्येति संबन्धः । कोऽसावसुरात्ययस्तं व्याचष्टे—स्वाभाविकमिति । तत्रोपायमुपन्यस्यति—शास्त्रेति । असुरानभिभूय केनाऽऽत्मना देवाः स्थास्यन्तीति विवक्षायामाह—ज्योतिषेति । प्रजापतेर्वाचि[2] पाप्मा क्षिप्तोऽसुरैरिति कुतोऽवगम्यते तत्राऽऽह—स यः स पाप्मेति । प्रतिषिद्धवदनमेव पाप्मेत्ययुक्तमदृष्टस्य क्रियातिरिक्तत्वाङ्गीकारादित्याशङ्क्याऽऽह—येनेति । असभ्यं सभानर्हं स्त्रीवर्णनादि । बीभत्सं भयानकं प्रेतादिवर्णनम् । अनृतमयथादृष्टवचनम्[3] । आदिशब्दात्पिशुनत्वं गृह्यते । किमत्र प्रजापतेर्वाचि पाप्मसत्त्वे मानमुक्तं भवतीत्याशङ्क्य स एव स पाप्मेति व्याकरोति—अनेनेति । प्राजापत्यासु प्रजासु प्रतिपन्नेनासत्यवदनादिना लिङ्गेन तद्वाचि पाप्माऽनुमीयते । विमतं पाप्मपूर्वकं प्रतिकूलधीविषयत्वाद्दुःखवद्यः स पाप्मा प्रजावाच्यनुमितः स एव प्रजापतिवाचि पाप्मानं गमयति । विमतं कारणपूर्वकं कार्यत्वाद्घटवत् । न च प्रजागतं दुरितं प्राजापत्यं तद्विना हेत्वन्तरादेव स्यात्कारणानुविधायित्वात्कार्यस्य । न च तत्कारणेऽपि परस्मिन्प्रसङ्गः 'अपापविद्धम्' इति श्रुतेः । न च 'न ह वै देवान्पापं गच्छति' इति श्रुतेर्न सूत्रेऽपि पापवेधस्तस्य फलावस्थस्यापापत्वेऽपि यजमानावस्थस्य तद्भावादित्यर्थः । आद्यसकाराभ्यां कारणस्थं पाप्मानमनूद्य तस्यैव कार्यस्थत्वमुच्यते । उत्तराभ्यां तु कार्यस्थं पाप्मानमनूद्य तस्यैव कारणस्थत्वमिति विभागः ॥ २ ॥

अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगायद्यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥

अथ ह चक्षुरूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्य-

---

१ ग. झ. °पतिवाचि । २ ग. ङ. छ. ञ. झ. °चि पा° । ३ ञ. ण. °वदनग्र ।

त्कल्याणं पश्यति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्क-ल्याणꣳ शृणोति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ शृणोति स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥

अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उदगायद्यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्य-त्कल्याणꣳ संकल्पयति तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽवि-ध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ संकल्पयति स एव स पाप्मैवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपा-सृजन्नेवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ६ ॥

तथैवं[1] घ्राणादिदेवता उद्गीथनिर्वर्तकत्वाज्जपमन्त्रप्रकाश्या उपास्या-श्चेति क्रमेण परीक्षितवन्तः । देवानां चैतन्निश्चितमासीत् । वागादिदे-वताः क्रमेण परीक्ष्यमाणाः कल्याणविषयविशेषात्मसंबन्धासङ्गहेतो[2]रासु-रपाप्मसंसर्गादुद्गीथनिर्वर्तना[3]समर्थाः । अतोऽनभिधेया असतो मा सद्गमयेत्यनुपास्याश्चाशुद्धत्वादितराव्यापकत्वाच्चेति । एवमु खल्व-नुक्ता अप्येतास्त्वगादिदेवता[4]ः कल्याणा[5]कल्याणकार्यदर्शनादेवं वागा-

---

१ ग. छ. °व प्राण° । २ घ. ज. °तोश्वासु° । ३ ग. घ. ङ. च. ज. °र्तनेऽस° । ४ ख. घ. °ताः क्रमेण परीक्ष्यमाणाः क° । ५ च. °ल्याण° ।

दिवदेवैनाः पाप्मनाऽविध्यन्पाप्मना विद्धवन्त इति यदुक्तं तत्पाप्मभिरुपासृजन्पाप्मभिः संसर्गं कृतवन्त इत्येतत् । वागादिदेवता उपासीना अपि मृत्य्वत्तिगमनायाशरणाः सन्तो देवाः क्रमेण ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

वाग्देवताया जपमन्त्रप्रकाश्यत्वमुपास्यत्वं च नेति निर्धार्यावशिष्टपर्यायचतुष्टयस्य तात्पर्यमाह—तथैवेति । परीक्षाफलनिर्णयमाह—देवानां चेति । अनुपास्यत्वे हेत्वन्तरमाह—इतरेति । इतरः कार्यकारणसंघातस्तस्मिन्नव्यापकत्वं[1] परिच्छिन्नत्वमतश्चानुपास्यत्वं जपमन्त्राप्रकाश्यत्वं चेत्यर्थः । उक्तैरिन्द्रियैरनुक्तेन्द्रियाण्युपलक्षणीयानीति विवक्षित्वोपसंहरति—एवमिति । वागादिवत्त्वगादिषु कल्पकाभावान्न पाप्मवेधोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—कल्याणेति । पाप्मभिरुपासृजन्पाप्मनाऽविध्यन्नित्यनयोरस्ति पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य व्याख्यानव्याख्येयभावान्नैवमित्याह—इति यदुक्तमिति । संप्रति मुख्यप्राणस्य मन्त्रप्रकाश्यत्वमुपास्यत्वं[2] च वक्तुमुत्तरवाक्यमुपादाय[3] व्याकरोति—वागादीति । क्रमेणोपासीना इति संबन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तदभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यत्सन्स यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वꣳसेतैवꣳ हैव विध्वꣳसमाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा अभवन्पराऽसुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

अथानन्तरं हेममित्यभिनयप्रदर्शनम्[4] । आसन्यमास्ये[5] भवमासन्यं मुखान्तर्बिलस्थं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेत्येवं शरणमुपगतेभ्यः स एष प्राणो मुख्य उदगायदित्यादि पूर्ववत् । पाप्मनाऽविध्यत्सन्वेधनं कर्तुमिष्टवन्तस्ते च दोषासंसर्गिणं सन्तं मुख्यं प्राणम् । स्वेनाऽऽसङ्गदोषेण वागादिषु लब्धप्रसरास्तदभ्यासानुवृत्त्या संश्लिष्यमाणा[6] विनेशुर्विनष्टा विध्वस्ताः ।

१ ञ. °र्यंकर° । २ ञ. ण °त्वं चेति त्र° । ३ ञ. ण. °त्तरं वा° । ४ ख. ग. ङ. °र्शमार्थम् । ५ ख. ग. ङ. छ. ज. झ. °रणोप° । ६ क. ग. च. झ. संस्लक्ष्यमा° ।

वागादिषु नैराश्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । विवक्षितार्थज्ञापकोऽसाधारणो देहतदवयवव्यापारोऽभिनयः । दोषासंसर्गिणं दोषेण संसृष्टं कर्तुमिच्छा कुतो जातेत्याशङ्क्याऽऽह—स्वेनेति । तदभ्यासानुवृत्त्या तस्य पाप्मसंसर्गकरणस्याभ्यासवशादिति यावत् ।

कथमिवेति दृष्टान्त उच्यते—स यथा स दृष्टान्तो यथा लोकेऽश्मानं पाषाणमृत्वा गत्वा प्राप्य लोष्टः, पांसुपिण्डः पाषाणचूर्णनायाश्मनि निक्षिप्तः स्वयं विध्वंसेत, विस्रंसेत, विचूर्णी भवेत्, एवं हैव यथाऽयं दृष्टान्त एवमेव विध्वंसमाना विशेषेण ध्वंसमाना विष्वञ्चो, नानागतयो विनेशुर्विनष्टा यतस्ततस्तस्मादसुरविनाशाद्देवत्वप्रतिबन्धभूतेभ्यः स्वाभाविकासङ्गजनितपाप्मभ्यो वियोगादसंसर्गधर्मिमुख्यप्राणाश्रयबलाद्देवा वागादयः प्रकृता अभवन् । किमभवन् । स्वं देवतारूपमग्न्याद्यात्मकं वक्ष्यमाणम् । पूर्वमप्यग्न्याद्यात्मान एव सन्तः स्वाभाविकेन पाप्मना तिरस्कृतविज्ञानाः पिण्डमात्राभिमाना आसन् । ते तत्पाप्मवियोगादुज्झित्वा पिण्डमात्राभिमानं शास्त्रसमर्पितवागाद्यग्न्याद्यात्माभिमाना बभूवुरित्यर्थः । किंच ते प्रतिपक्षभूता असुराः पराऽभवन्नित्यनुवर्तते । पराभूता विनष्टा इत्यर्थः ।

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—कथमित्यादिना । असुरनाशेनाऽऽसङ्गजनितपाप्मवियोगे हेतुमाह—असंसर्गेति । वक्ष्यमाणं सोऽग्निरभवदित्यादिनेति शेषः । वागादीनां स्थितानां नष्टानां च कुतोऽग्न्यादिरूपत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—पूर्वमपीति । न तर्हि तेषां परिच्छेदाभिमानः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह —स्वाभाविकेनेति । परिच्छेदाभिमानादग्न्याद्यात्माभिमानस्य बलवत्त्वं सूचयति—शास्त्रेति । न केवलमंत्रोक्तानामेवासुराणामसंसर्गधर्मिप्राणाश्रयाद्विनाशः किंतु तत्तुल्यजातीयानामपीत्यभिप्रेत्याऽऽह—किंचेति ।

यथा पुराकल्पेन वर्णितः पूर्वयजमानोऽतिक्रान्तकालिक एतामेवाऽऽख्यायिकारूपां श्रुतिं दृष्ट्वा तेनैव क्रमेण वागादिदेवताः परीक्ष्य ताश्चापोह्याऽऽसङ्गपाप्मास्पददोषवत्त्वेनादोषास्पदं मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्य वागाद्याध्यात्मिकपिण्डमात्रपरिच्छिन्नात्माभिमानं हित्वा वैराजपिण्डाभिमानं वागाद्यग्न्याद्यात्मविषयं वर्तमानप्रजापतित्वं शास्त्रप्रका-

---

१ ख. घ. 'तोऽजायते' । २ घ. °ति चेद्दृष्टा° । ३ ग. ध. हत्वा प्रा° । ४ क. ग. ङ. ज. पांशुपि° । ५ ङ. सन्तोऽपि स्वा° । ६ ग. ङ. ने च प्र° । ७ ञ. ण. °मप्राप्ताना° । ८ च. ज. °रीक्षिना° ।

शितं प्रतिपन्नस्तथैवायं यजमानस्तेनैव विधिना भवति प्रजापतिस्वरूपेणाऽऽत्मना परा चास्य प्रजापतित्वप्रतिपक्षभूतः पाप्मा द्विषन्भ्रातृव्यो भवति। यतोऽद्वेष्टाऽपि भवति कश्चिद्भ्रातृव्यो भरतादितुल्यो यस्त्विन्द्रियविषयासङ्गजनितः पाप्मा भ्रातृव्यो द्वेष्टा च । पारमार्थिकात्मस्वरूपतिरस्करणहेतुत्वात् । स च परा भवति विशीर्यते लोष्टवत्प्राणपरिष्वङ्गात् । कस्यैतत्फलमित्याह—य एवं वेद । यथोक्तं प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्यते पूर्वयजमानवदित्यर्थः ॥ ७ ॥

वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेन तत्संहतस्य यजमानस्य देवताप्राप्तिरासुरपाप्मध्वंसश्च फलमित्युक्तं तत्र पूर्वकल्पीययजमानस्यातिशयशालित्वाद्यथोक्तफलवत्त्वेऽपि नेदानींतनस्यैवमित्याशङ्क्य भवतीत्यादिश्रुतिमवतारयति—यथेति । पूर्वकल्पनाप्रकारेण पूर्वजन्मस्थो यजमानः शास्त्रप्रकाशितं वर्तमानप्रजापतित्वं प्रतिपन्नो यथेति संबन्धः । पूर्वयजमान इत्यस्य व्याख्याऽतिक्रान्तकालिक इति । पुराकल्पमेव दर्शयति—एतामिति । तेनेति श्रुत्युक्तेनेत्येतत् । तेनैव विधिना श्रुतिप्रकाशितेन क्रमेण मुख्यं प्राणमात्मत्वेनोपगम्येति शेषः । सपत्नो भ्रातृव्यस्तस्य द्विषन्निति कुतो विशेषणमर्थसिद्धत्वाद्द्वेषस्येत्याशङ्क्याऽऽह—यत इति । तस्य द्वेष्टृत्वनियमे हेतुमाह—पारमार्थिकेति । अपरिच्छिन्नदेवतात्वमत्र परमार्थिकमात्मस्वरूपं विवक्षितं तत्तिरस्करणकारणत्वादुक्तपाप्मनो विशेषणमर्थवदिति शेषः । यदाग्नेयोऽष्टाकपाल इतिवद्य एवं वेदेति प्रसिद्धार्थोपबन्धेऽपि विधिपरं वाक्यमतश्चैवं विद्यादिति विवक्षितमित्यभिप्रेत्याऽऽह—यथोक्तमिति ॥ ७ ॥

फलमुपसंहृत्याधुनाऽऽख्यायिकारूपमेवाऽऽश्रित्याऽऽह । कस्माच्च हेतोर्वागादीन्मुक्त्वा मुख्य एव प्राण आत्मत्वेनाऽऽश्रयितव्य इति तदुपपत्तिनिरूपणाय यस्मादयं वागादीनां पिण्डादीनां च साधारण आत्मेत्येतमर्थमाख्यायिकया दर्शयन्त्याह श्रुतिः—

ते होचुः क्व नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳ हि रसः ॥ ८ ॥

ते प्रजापतिप्राणा मुख्येन प्राणेन परिप्रापितदेवस्वरूपा होचुरुक्तवन्तः फलावस्थाः । किमित्याह । क्व न्विति वितर्के । क्व नु, कस्मिन्नु सोऽभूत् ।

१ झ. च पाप्मा प° । २ ख. °दीन्हित्वा मु° । ३ ख. °ह श्रुतिः । क । ग. च. °ह . न्वि° ।

कः । यो नोऽस्मानित्थमेवमसक्त सञ्जितवान्देवभावमात्मत्वेनोपगमितवान् । स्मरन्ति हि लोके केनचिदुपकृता उपकारिणं लोकवदेव स्मरन्तो विचारयमाणाः कार्यकरणसंघात आत्मन्येवोपलब्धवन्तः ।

फलवत्प्रधानोपास्तेरुक्तत्वात्ते होचुरित्याद्युत्तरवाक्यं गुणोपास्तिपरमित्याह—फलमिति । फलवन्तं प्रधानविधिमुक्त्वा संप्रत्याख्यायिकामेवाऽऽश्रित्य गुणविशिष्टं प्राणोपासनमाहानन्तरश्रुतिरित्यर्थः । शङ्कोत्तरत्वेन चोत्तरग्रन्थमवतारयति—कस्माच्चेति । विशुद्धत्वस्योक्तत्वाद्धेत्वन्तरं जिज्ञास्यामिति द्योतयितुं चशब्दः । करणानां कार्यस्य तदवयवानां च प्राणो यस्मादात्मा व्यापकस्तस्मात्स एवाऽऽश्रयितव्य इत्युपपत्तिनिरूपणार्थं तस्य व्यापकत्वमित्येतदर्थमाख्यायिकया दर्शयन्ती श्रुतिर्हेत्वन्तरमाहेति योजना । तच्छब्दस्तस्मादर्थे । प्राणस्याऽऽत्मत्वादि व्यक्तीकर्तुमाख्यायिकाश्रुतिं विभजते—ते प्रजापतीति । वागादयश्चेत्प्राणमाश्रित्य फलावस्थास्तर्हि किमिति प्राणं स्मरन्ति प्राप्तफलत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—स्मरन्ति हीति । विचारफलमुपलब्धिं कथयति—लोकवादिति ।

कथम्, अयमास्येऽन्तरिति, आस्ये मुखे य आकाशस्तस्मिन्नन्तरयं प्रत्यक्षो वर्तत इति । सर्वो हि लोको विचार्याध्यवस्यति । तथा देवाः । यस्मादयमन्तराकाशे वागाद्यात्मत्वेन विशेषमनाश्रित्य वर्तमान उपलब्धो देवैः, तस्मात्स प्राणोऽयास्यो विशेषानाश्रयाच्चासक्त सञ्जितवान्वागादीन् । अत एवाऽऽङ्गिरस आत्मा कार्यकरणानाम् । कथमाङ्गिरसः । प्रसिद्धं ह्येतदङ्गानां कार्यकरणलक्षणानां रसः सार आत्मेत्यर्थः । कथं पुनरङ्गिरसत्वं तदपाये शोषप्राप्तेरिति वक्ष्यामः । यस्माच्चायमङ्गिरसत्वाद्विशेषानाश्रितत्वाच्च कार्यकरणानां साधारण आत्मा विशुद्धश्च तस्माद्वागादीनपास्य प्राण एवाऽऽत्मत्वेनाऽऽश्रयितव्य इति वाक्यार्थः । आत्मा ह्यात्मत्वेनोपगन्तव्योऽविपरीतबोधाच्छ्रेयःप्राप्तेर्विपर्यये चानिष्टप्राप्तिदर्शनात् ॥ ८ ॥

तामेवोपलब्धिमाकाङ्क्षाद्वारेण विवृणोति—कथमिति । दृष्टान्तं स्पष्टयति—सर्वो हीति । तथा देवा विचार्य प्राणमास्यान्तराकाशस्थं निर्धारितवन्त इत्याह—

---

१ घ. ङ. छ. ज. झ. °भावायाऽऽत्म° । २ ख. घ. ङ. च ज. °र्यका° । ३ ख. ञ. ण. °त्याशङ्क्याऽऽह । ४ ङ. झ. °श्रयत्वाच्चा° । ५ ग. ञ. °र्यकार° । ६ ग. ङ. ज °र्यकार° ७ ख. °नराङ्गिर° । ८ ग. °ङ्गिरस्त्वं । ९ ख. °यमाङ्गिर° । १० क. °नाश्रयत्वा° । ११ ज. °र्यकार° ।

तथेति । किमनया कथया सिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह[1]—यस्मादिति । उपलब्धिसिद्धेऽर्थे युक्तिं समुच्चिनोति—विशेषेति । सर्वानेव वागादीनविशेषेणाग्न्यादिभावेन प्राणः सञ्जितवान् । न चामध्यस्थः साधारणं कार्यं निर्वर्तयति । अतो युक्तितोऽप्ययमास्यान्तराकाशे वर्तमानः सिद्ध इत्यर्थः । अयास्यत्ववदाङ्गिरसत्वं गुणान्तरं दर्शयति—अत एवेति । सर्वसाधारणत्वादेवेति यावत् । तथाऽपि कुतोऽस्याङ्गिरसत्वं साधारणेऽपि नभसि तदनुपलब्धेरित्याशङ्क्य परिहरति—कथमित्यादिना । अङ्गेषु चरमधातोः सारत्वप्रसिद्धेर्न[2] प्राणस्य तथात्वमिति शङ्कित्वा समाधत्ते—कथं पुनरित्यादिना । कस्माच्च हेतोरित्यादिचोद्यपरिहारमुपसंहरति—यस्माच्चेति । वाक्यार्थं प्रपञ्चयति—आत्मा हीति ॥८॥

सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरꣳ ह्यस्या मृत्युर्दूरꣳ ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

स्यान्मतं प्राणस्य विशुद्धिरसिद्धेति । ननु परिहृतमेतद्वागादीनां कल्याणवदनाद्यासङ्गवत्प्राणस्याऽऽसङ्गास्पदत्वाभावेन । बाढम् । किं त्वाङ्गिरसत्वेन वागादीनामात्मत्वोक्त्या वागादिद्वारेण शवस्पृष्टितत्स्पृष्टेरिवाशुद्धता शङ्क्यत[3] इत्याह—शुद्ध एव प्राणः । कुतः, सा वा एषा देवता दूर्नाम यं प्राणं प्राप्याश्मानमिव लोष्टवद्विध्वस्ता असुरास्तं परामृशति[4] सेति । सैवेषा, येयं वर्तमानयजमानशरीरस्था देवैर्निर्धारिताऽयमास्येऽन्तरिति । देवता च[5] सा स्यात् । उपासनक्रियायाः कर्मभावेन गुणभूतत्वात् । यस्मात्सा दूर्नाम दूरित्येवं ख्याता । नामशब्दः ख्यापनपर्यायः । तस्मात्प्रसिद्धाऽस्या विशुद्धिर्दूर्नामत्वात् । कुतः पुनर्दूर्नामत्वमित्याह—दूरं दूरे हि यस्मादस्याः प्राणदेवताया मृत्युरासङ्गलक्षणः पाप्माऽसंश्लेषधर्मित्वात्प्राणस्य समीपस्थस्यापि दूरता मृत्योस्तस्माद्दूरित्येवं ख्यातिरेव प्राणस्य विशुद्धिज्ञापिका[6] । विदुषः फलमुच्यते—दूरं ह[7] वा अस्मान्मृत्युर्भवति । अस्मादेवंविदो य एवं वेद तस्मादेवमिति प्रकृतं विशुद्धिगुणोपेतं प्राणमुपास्त इत्यर्थः । उपासनं नामोपास्यार्थवादे यथा देवतादिस्वरूपं श्रुत्या ज्ञाप्यते तथा मनसोपगम्याऽऽसनं चिन्तनं लौकिकप्रत्ययाव्यवधानेन यावत्तद्देवतादिस्वरूपात्माभिमानाभिव्यक्ति-

१ ण. °ह । तस्मा° । २ ण. °मित्याशङ्क्य स° । ३ घ. ङ. °स्पृशस्ततस्प्रष्टुरि° । ४ ग. छ. ज. °ति श्रुतिः । सै° । ख. °ति । से° । ५ क. ग. ङ. च. झ. च स्या° । ६ ख. °द्धिख्यापिकाऽऽख्यायिका । च द्धिख्यापिका । ७ ख. छ. °दिरू° ।

रिति लौकिकात्माभिमानवत् । "देवो भूत्वा देवानप्येति" "किंदेवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसि" इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥ ९ ॥

प्राणस्य शुद्धत्वाद्व्यापकत्वाच्चोपास्यत्वमुक्तं तस्य शुद्धत्वं वागादिवदसिद्धमित्याशङ्कते—स्यान्मतमिति । शङ्कामाक्षिप्य समाधत्ते—नन्वित्यादिना । शवेन स्पृष्टिर्यस्यास्ति तेन स्पृष्टोऽपरस्तस्याशुद्धतावदशुद्धवागादिसंबन्धादशुद्धत्वाशङ्का प्राणस्योन्मिषतीत्यर्थः । तात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतारयति—आहेति । नन्वत्र प्राणो नोच्यते स्त्रीलिङ्गेनार्थान्तरोक्तिप्रतीतेरित्याशङ्क्याऽऽह- यं प्राणमिति । तस्यामूर्तस्य परोक्षत्वादपरोक्षवाची च कथमेतच्छब्दो युज्यते तत्राऽऽह—सैवेति । कथं प्राणे देवताशब्दो न हि तस्य तच्छब्दत्वं प्रसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—देवता चेति । यागे हि देवता कारकत्वेन गुणभूता प्रसिद्धा । तथा प्राणोऽपि द्रव्याद्यन्यत्वे सति विहितक्रियागुणत्वाद्देवतेत्यर्थः । प्राणोपास्तेर्द्विविधं फलं पापहानिर्देवताभावश्च तत्र पापहानेरेव प्रधानफलस्यात्र श्रवणाद्दूर्गुणविशिष्टप्राणोपास्तिरिह विवक्षितेति वाक्यार्थमाह—यस्मादिति । न तावत्प्राणदेवताया दूर्नामत्वं निरूढं तत्र तच्छब्दप्रसिद्धेरदर्शनान्नापि यौगिकं प्राणस्य प्रत्यग्वृत्तेर्दूरत्वाभावादित्याक्षिपति— कुतः पुनरिति । परिहरति—आहेति । कथं पाप्मसंनिधौ वर्तमानस्य ततो दूरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—असंश्लेषेति । उपास्ते सदा भावयतीति यावत् । ब्रह्मज्ञानादिवं प्राणतत्त्वज्ञानात्फलसिद्धिसंभवे किं सदा तद्भावनयेत्याशङ्क्य भावनापर्यायोपासनशब्दार्थमाह—उपासनं नामेति । दीर्घकालादरनैरन्तर्यरूपविशेषणत्रयं विवक्षित्वाऽऽह— लौकिकेति । तस्य मर्यादां दर्शयति—यावदिति । मनुष्योऽहमितिवद्देवोऽहमिति यस्य जीवत एवाभिमानाभिव्यक्तिस्तस्यैव देहपातादूर्ध्वं तद्भावः फलतीत्यत्र प्रमाणमाह—देवो भूत्वेति । का देवता रूपं तवेति किंदेवतोऽसीति तद्भावो भातीत्यर्थः ॥ ९ ॥

सा वा एषा देवता दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवतीत्युक्तम् । कथं पुनरेवंविदो दूरं मृत्युर्भवतीति । उच्यते । एवंवित्त्वविरोधात् । इन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजो हि पाप्मा प्राणात्माभिमानिनो हि विरुध्यते । वागादिविशेषात्माभिमानहेतुत्वात्स्वाभाविकाज्ञानहेतुत्वाच्च । शास्त्रजनितो हि प्राणात्माभिमानस्तस्मादेवंविदः पाप्मा दूरं भवतीति युक्तं विरोधात्तदेतत्प्रदर्शयति—

स वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्राऽऽसां दिशामन्तस्तद्गमयांचकार

---

१ घ. ण. °ची क° । २ ख. घ. ञ. ण. °वत्प्राग° ।

**तदासां पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्ना-
न्तमियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ॥ १० ॥**

सा वा एषा देवतेत्युक्तार्थम् । एतासां वागादीनां देवतानां पाप्मानं मृत्युं स्वाभाविकाज्ञानप्रयुक्तेन्द्रियविषयसंसर्गासङ्गजनितेन हि पाप्मना सर्वो म्रियते स ह्यतो मृत्युस्तं प्राणात्माभिमानरूपाभ्यो देवताभ्योऽपच्छिद्यापहृत्य प्राणात्माभिमानमात्रतयैव प्राणोऽपहन्तेत्युच्यते । विरोधादेव तु पाप्मैवंविदो दूरंगमो भवति । किं पुनश्चकार देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्येति, उच्यते—यत्र यस्मिन्नासां प्राच्यादीनां दिशामन्तोऽवसानं तत्तत्र गमयांचकार गमनं कृतवानित्येतत् ।

कण्डिकान्तरमवतार्य वृत्तं कीर्तयति—सा वा इति । नित्यानुष्ठानात्पापहानिर्धर्मात्पापक्षयश्रुतेः । न चेदमुपासनं नित्यं नैमित्तिकं वा देवतात्मत्वकामिनो विधानात्तत्कथं पापमेवंविदो दूरे भवतीत्याक्षिपति—कथं पुनरिति । विरोधिसंनिपाते पूर्वध्वंसमावश्यकं मन्वानः समाधत्ते—उच्यत इति । उक्तमेव व्यनक्ति—इन्द्रियेति । इन्द्रियाणां विषयेषु संसर्गे योऽभिनिवेशस्तेन जनितः पाप्मा परिच्छेदाभिमानोऽपरिच्छिन्ने प्राणात्मन्यात्माभिमानवतो विरुध्यते परिच्छेदापरिच्छेदयोर्विरोधस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । विरोधं साधयति—वागादीति । पाप्मनो वागादिविशेषवत्यात्मनि विशिष्टेऽभिमानहेतुत्वादाधिदैविकापरिच्छिन्नाभिमाने ध्वंसो युज्यते । दृश्यते हि[3] चण्डालभाण्डावलम्बिनो जलस्य गङ्गाद्यविशेषभावापत्तावपेयत्वानिवृत्तिः ।

" अशुच्यपि पयः प्राप्य गङ्गां याति पवित्रताम् "

इति न्यायादित्यर्थः । यन्नैसर्गिकाज्ञानजन्यं तदागन्तुकप्रमाणज्ञानेन निवर्तते यथा रज्जुसर्पादिज्ञानं नैसर्गिकाज्ञानजन्यश्च पाप्मा तेन प्रामाणिकप्राणविज्ञानेन तद्ध्वस्तिरित्याह—स्वाभाविकेति । नन्वभिमानयोर्विरोधाविशेषाद्बाध्यबाधकत्वव्यवस्थायोगाद्द्वयोरपि मिथो बाधः स्यात्तत्राऽऽह—शास्त्रजनितो हीति । उक्तमेव पापध्वंसरूपं विद्याफलं प्रपञ्चयितुमुत्तरवाक्यमित्याह—स्वाभाविकेति । मृत्युमपहत्य यत्राऽऽसां दिशामन्तस्तद्गमयांचकारेति संबन्धः । कथं पाप्मा मृत्युरुच्यते तत्राऽऽह—तदेतदिति । १
अपहत्येत्यत्र पूर्ववदन्वयः । प्राणदेवता चेत्पाप्मानं हन्ति सदैव किं न हन्यादित्याशङ्क्याऽऽह—प्राणात्मेति । भवतु प्राणो वागादीनां पाप्मनोऽपहन्ता विदुषस्तु किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—विरोधादेवेति ।

ननु नास्ति दिशामन्तः कथमन्तं गमितवानिति । उच्यते—श्रौत-

---

१ ख. ङ. गतो । २ ब. ण. °स्य सं° । ३ क. ञ. हि चाण्डा° ।

विज्ञानवज्जनावधिनिमित्तकल्पितत्वाद्दिशां तद्विरोधिजनाध्युषित एव देशो दिशामन्तो[1] देशान्तोऽरण्यमिति यद्वादित्यदोषः। तत्तत्र गमयित्वाऽऽसां देवतानां पाप्मन इति द्वितीयाबहुवचनं विन्यदधाद्विविधं न्यग्भावेनादधात्स्थापितवती प्राणदेवता प्राणात्माभिमानशून्येष्वन्त्यजनेष्विति सामर्थ्यादिन्द्रियसंसर्गजो हि स इति प्राण्याश्रयताऽवगम्यते। तस्मात्तमन्त्यं जनं नेयान्न गच्छेत्संभाषणदर्शनादिभिर्न संसृजेत्। तत्संसर्गे पाप्मना[2] संसर्गः कृतः स्यात्पाप्माश्रयो हि सः। तज्जनानिवासं चान्तं दिगन्तशब्दवाच्यं नेयाज्जनशून्यमपि जनमपि तद्देशावियुक्तमित्यभिप्रायः। नेदिति परिभयार्थे[3] निपातः। इत्थं जनसंसर्गे पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति। अनु अव अयानीत्यनुगच्छेयमित्येवं भीतो न जनमन्तं चेयादिति पूर्वेण संबन्धः॥ १०॥

अनन्ताकाशदेशत्वाद्दिशामन्ताभावाद्यत्राऽऽसामित्याद्ययुक्तमिति शङ्कते—नन्विति। शास्त्रीयज्ञानकर्मसंस्कृतो जनो मध्यदेशः प्रसिद्धस्यापि तदधिष्ठितत्वेन मध्यदेशत्वात्तत्राप्यन्त्यजाधिष्ठितदेशस्य पापीयस्त्वस्वीकारादतस्तं जनं तदधिष्ठितं च देशमवधिं कृत्वा तेनैव निमित्तेन दिशां कल्पितत्वादानन्त्याभावात्पूर्वोक्तजनातिरिक्तजनस्य तदधिष्ठितदेशस्य चान्तत्वोक्तेर्मध्यदेशादन्यो देशो दिशामन्त इत्युक्ते न काचिदनुपपत्तिरिति परिहरति—उच्यत इति। किमित्यन्त्यजनेष्वित्याधिकावापः क्रियते तत्राऽऽह—इति सामर्थ्यादिति। देशमात्रे पाप्मावस्थानानुपपत्तेरित्यर्थः। तामेवानुपपत्तिं साधयति—इन्द्रियेति। भवतु यथोक्तो दिशामन्तस्तथा च पाप्मसंसर्गोऽस्तु तथाऽपि किमायातमित्याशङ्क्य तस्य शिष्टैस्त्याज्यत्वमित्याह—तस्मादिति। निषेधद्वयस्य तात्पर्यमाह—जनशून्यमपीति। प्राणोपास्तिप्रकरणे निषेधश्रुतेस्तदुपासकेनैवायं निषेधोऽनुष्ठेयो न सर्वैरित्याशङ्क्याऽऽह—नेदित्यादिना[4]। इत्थं श्रुत्युक्तं निषेधं न चेदहं कुर्यां ततः[5] पाप्मानमनुगच्छेयं निषेधातिक्रमादिति सर्वस्य भयं जायते न प्राणोपासकस्यैव। अतः सर्वोऽपि पापाद्भीतो[6] नोभयं गच्छेद्वाक्यं हि प्रकरणाद्बलवदित्यर्थः॥ १०॥

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं
मृत्युमपहत्याथैना[7] मृत्युमत्यवहत्॥ ११॥

सा वा एषा देवता, तदेतत्प्राणात्मज्ञानकर्मफलं वागादीनामग्न्या-

---

१ छ. झ. °न्तोऽर°। २ ख. छ. पाप्मनः। ३ ग. च. °यार्थो नि°। ४ ङ. घ. ञ. ण. नेत्या°। ५ ञ. ण. तदा। ६ क. ढ. °तो न भ°। ७ ङ. °थैता मृ°।

द्यात्मत्वमुच्यते । अथैना[1] मृत्युमत्यवहत् । यस्मादाध्यात्मिकपरिच्छेदकरः पाप्मा मृत्युः प्राणात्मविज्ञानेनापहतस्तस्मात्स प्राणोऽपहन्ता पाप्मनो मृत्योः । तस्मात्स एव प्राण एना[2] वागादिदेवताः प्रकृतं पाप्मानं मृत्युमतीत्यावहत्प्रापयत्स्वं स्वमपरिच्छिन्नमग्न्यादिदेवतात्मरूपम्[3] ॥ ११ ॥

विविधमुपास्तिफलं पापहानिर्देवताभावश्च । तत्र पापहानिमुपदिशता प्रासङ्गिकः साधारणो निषेधो दर्शितः । संप्रति देवताभावं वक्तुमुत्तरवाक्यमिति प्रतीकोपादानपूर्वकमाह—सा वा एषेति । अथशब्दावद्योतितमर्थं कथयति—यस्मादिति । पाप्मापहन्तृत्वमनूद्यावशिष्टं भागं व्याचष्टे—तस्मात्स एवेति ॥ ११ ॥

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् । स प्राणो वाचमेव प्रथमां प्रधानामित्येतत् । उद्गीथकर्मणीतर[4]करणापेक्षया साधकतमत्वं प्राधान्यं तस्याः । तां प्रथमामत्यवहद्वहनं कृतवान् । तस्याः पुनर्मृत्युमतीत्योढायाः किं रूपमित्युच्यते—सा वाग्यदा यस्मिन्काले पाप्मानं मृत्युमत्यमुच्यतातीत्यामुच्यत मोचिता स्वयमेव तदा सोऽग्निरभवत्सा वाक्पूर्वमप्यग्निरेव सती मृत्युवियोगेऽप्यग्निरेवाभवत्[5] । एतावांस्तु विशेषो मृत्युवियोगे । सोऽयमतिक्रान्तोऽग्निः परेण मृत्युं परस्तान्मृत्योर्दीप्यते । प्राङ्मोक्षान्मृत्युप्रतिबद्धोऽध्यात्म[6]वागात्मना नेदानीमिव दीप्तिमानासीदिदानीं तु मृत्युं परेण दीप्यते मृत्युवियोगात् ॥ १२ ॥

सामान्योक्तमर्थं विशेषेण प्रपञ्चयति—स वै वाचमित्यादिना । कथं वाचः प्राथम्यं तदाह—उद्गीथेति । वाचो मृत्युमतिक्रान्ताया रूपं प्रश्नपूर्वकं प्रदर्शयति—तस्या इति । अनग्नेरग्नित्वविरोधं धुनीते—सा वागिति । पूर्वमपि वाचोऽग्नित्वेनोपासनालभ्यं तदग्नित्वमित्याशङ्क्याऽऽह—एतावानिति । उक्तं विशेषं विशदयति—प्रागिति ॥ १२ ॥

अथ प्राणमत्यवहत्स यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभ-

---

१ च, अथैता । २ ग, घ. ङ. छ. ज. एता । ३ ग, च. छ, °तारू° । ४ च. °र्मणि चेत° । ५ ग. च. °योगादप्य° । ६ ग, च, छ ज, झ. °ध्यात्मं वा° ।

वत्सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥

तथा प्राणो घ्राणं वायुरभवत् । स तु पवते मृत्युं परेणातिक्रान्तः । सर्वमन्यदुक्तार्थम् ॥ १३ ॥

॥ १३ ॥

अथ चक्षुरत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥

तथा चक्षुरादित्योऽभवत्स तु तपति ॥ १४ ॥

॥ १४ ॥

अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत दिशोऽभवंस्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥

तथा श्रोत्रं दिशोऽभवँत् । दिशः प्राच्यादिविभागेनावस्थिताः ॥ १५ ॥

॥ १५ ॥

अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्सोऽसौ चन्द्रः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भात्येवं ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥ १६ ॥

मनश्चन्द्रमा भाति । यथा पूर्वयजमानं वागाद्यग्न्यादिभावेन मृत्युमत्यवहत् । एवमेनं वर्तमानयजमानमपि ह वा एषा प्राणदेवता मृत्युमतिवहति वागाद्यग्न्यादिभावेनैवं यो वागादिपञ्चकविशिष्टं प्राणं वेद । "तं यथा यथोपासते(स्ते) तदेव भवति " इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

वागादीनामग्न्यादिदेवतात्वप्राप्तावुपासकस्य किमायातं न हि तदेव तस्य फलमित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । देवतात्वँप्रतिबन्धकाँन्पाप्मनः सर्वानपोह्योक्तवर्त्मना वागा-

---

१ क. छ. झ. °था प्रणः प्रणो वा° । २ ग. घ. च. प्राणो । ३ क. ख, च. छ. °वन् । दि° । ४ क, ख. घ, ङ. च. छ. ज. झ °ताऽति° । ५ क. ग. घ. छ. ज. झ. नैव यो । ६ ङ. ण. °त्वप्राप्तिप्र° । ७ ख. ण, °कात्पाप्म° ।

दीनामुपासकोपाधिभूतानामग्न्यादिदेवताप्त्यैव सोऽपि सदा प्राणमात्मत्वेन ध्यायन्भावनाब-लाद्वैराजं पदं पूर्वयजमानवदाप्नोतीति भावः । कस्येदं फलमित्याकाङ्क्षायामुपासकं विशि-नष्टि—यो वागादीति । उक्तोपासनस्य प्रागुक्तं फलमनुगुणमित्यत्र मानमाह—तं यथेति ॥ १६ ॥

अथाऽऽत्मनेऽन्नाद्यमागायद्यद्धि किंचान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥

अथाऽऽत्मने । यथा वागादिभिरात्मार्थमागानं कृतं तथा मुख्योऽपि प्राणः सर्वप्राणसाधारणं प्राजापत्यफलमागानं कृत्वा त्रिषु पवमानेष्वथानन्तरं शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेष्वात्मन आत्मार्थमन्नाद्यमन्नं च तदाद्यं चान्नाद्यमागायत् । कर्तुः कामसंयोगो वाचानिक इत्युक्तम् । कथं पुनस्तदन्नाद्यं प्राणेनाऽऽत्मार्थमागीत-मिति गम्यत इत्यत्र हेतुमाह । यत्किंचेति सामान्यान्नमात्रपरामर्शार्थः । हीति हेतौ । यस्माल्लोके प्राणिभिर्यत्किंचिदन्नमद्यते भक्ष्यते तदनेनैव प्राणेनैव । अन इति प्राणस्याऽऽख्या प्रसिद्धा । अनःशब्दः सान्तः शकटवाची, यस्त्वन्यः स्वरान्तः स प्राणपर्यायः । प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः । किंच न केवलं प्राणेना-द्यत एवान्नाद्यं तस्मिञ्छरीराकारपरिणतेऽन्नाद्य इह प्रतितिष्ठति प्राणस्तस्मात्प्रा-णेनाऽऽत्मनः प्रतिष्ठार्थमागीतमन्नाद्यम् । यदपि प्राणेनान्नादनं तदपि प्राणस्य प्रतिष्ठार्थमेवेति न वागादिष्विव कल्याणासङ्गजपाप्मसंभवः प्राणेऽस्ति ॥ १७ ॥

उपास्यस्य प्राणस्य कार्यकरणसंघातस्य[6] विधारकत्वं नाम गुणान्तरं वक्तुमुत्तरवाक्यं तदादाय व्याकरोति—अथेत्यादिना । कथमुद्गातुर्विक्रीतस्य फलसंबन्धस्तत्राऽऽह—कर्तुरिति । अन्नागानमार्त्विज्यमित्यत्र प्रश्नपूर्वकं वाक्यशेषमनुकूलयति—कथमित्या-दिना । तमेव हेतुमाह—यस्मादिति । प्राणेनैव तदद्यत इति संबन्धः । यस्मादि-त्यस्य तस्मादित्यादिभाष्येणान्वयः । अनितेर्धातोरनशब्दश्चेत्प्राणपर्यायस्तर्हि कथं शकटे तच्छब्दप्रयोगस्तत्राऽऽह—अनःशब्द इति । इतश्च प्राणस्य स्वार्थमन्नागानं युक्तमि-त्याह—किंचेति । प्राणेन वागादिवदात्मार्थमन्नमागीतं चेत्तर्हि तस्यापि पाप्मवेधः

१ ण. °नामप्युपा° । २ ख. ज. ण. तदा । ३ ञ. ण. °त्र प्रमाणमा° । ४ क. ग. छ. झ. °पत्यं फ° । ५ ग. छ. °षु स्तो° । ६ ख. ण °ऐकार । ७ ञ. ण. °तावि° । ८ ञ. ण. °त्तरं वा° । ९ ण. °दितिभा° ।

स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यदपीति । इहान्ने देहाकारपरिणते प्राणस्तिष्ठति तदनुसारिणश्च वागादयः स्थितिभाजोऽतः स्थित्यर्थं प्राणस्यान्नमिति न पाप्मवेधस्तस्मिन्नस्तीत्यर्थः ॥ १७॥

ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इदꣳ सर्वं यदन्नं तदात्मन आगासीरनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माऽभिसंविशतेति तथेति तꣳ समन्तं परिण्यविशन्त । तस्मायदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्त्येवꣳ ह वा एनꣳ स्वा अभिसंविशन्ति भर्ता स्वानाꣳ श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद य उ हैवंविदꣳ स्वेषु प्रति प्रतिर्बुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति यो वैतमनु भार्यान्बुभूर्षति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥

ते देवाः । नन्ववधारणमयुक्तं प्राणेनैव तदद्यत इति । वागादीनामप्यन्ननिमित्तोपकारदर्शनात् । नैष दोषः । प्राणद्वारत्वात्तदुपकारस्य । कथं प्राणद्वारकोऽन्नकृतो वागादीनामुपकार इत्येतमर्थं प्रदर्शयन्नाह—ते, वागादयो देवाः स्वविषयद्योतनाद्देवा अब्रुवन्नुक्तवन्तो मुख्यं प्राणमिदमेतावन्नातोऽधिकमस्ति । वा इति स्मरणार्थः । इदं तत्सर्वमेतावदेव, किं, यदन्नं प्राणस्थितिकरमद्यते लोके तत्सर्वमात्मन् आत्मार्थमागासीरागीतवानस्याऽऽगानेनाऽऽत्मसात्कृतमित्यर्थः । वयं चान्नमन्तरेण स्थातुं नोत्सहामहे । अतोऽनु पश्चान्नोऽस्मानस्मिन्नन्न आत्मार्थे तवान्न आभजस्वाऽऽभाजयस्व । णिचोऽश्रवणं छान्दसम् । अस्मांश्चान्नभागिनः कुरु । इतर आह—ते, यूयं यद्यन्नार्थिनो वै मा, मामभिसंविशत, समन्ततो मामाभिमुख्येन निविशतेत्येवमुक्तवति प्राणे तथेत्येवमिति तं प्राणं परिसमन्तं परिसमन्तान्न्यविशन्त निश्चयेनाविशन्त तं प्राणं परिवेष्ट्य निविष्टवन्त इत्यर्थः । तथा निविष्टानां प्राणानुज्ञया तेषां प्राणेनैवाद्यमानं प्राणस्थितिकरं सदन्नं तृप्तिकरं भवति न स्वातन्त्र्येणान्नसंवन्धो वागादीनाम् । तस्माद्युक्तमेवावधारणमनेनैव तदद्यत इति ।

---

१ छ, ज, 'तत्सर्वं किं यदन्नं लोके तत्सर्वं' ।

भर्ता श्रेष्ठः पुरो गन्तेत्यादिगुणविधानार्थं वाक्यान्तरमादत्ते—ते देवा इति । तस्य विवक्षितमर्थं वक्तुमादावाक्षिपति—नन्विति । अयुक्तत्वे हेतुमाह—वागादीनामिति । अवधारणानुपपत्तिं दूषयति—नैष दोष इति । यथा प्राणस्योपकारोऽन्नकृतो न वागादिद्वारकस्तथा तेषामपि नासौ प्राणद्वारको विशेषाभावादिति शङ्कते—कथमिति । वाक्येन परिहरति—एतमर्थमिति । आह विशेषमिति शेषः । तेषां देवत्वं साधयति—स्वविषयेति । तत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयितुं वैशब्द इत्याह—वा इति । स्मरणार्थ इति । तत्प्रसिद्धस्यार्थस्येति शेषः । वाक्यार्थमाह—इदं तदिति । एतावत्त्वमेव व्याचष्टे—तत्सर्वमिति । किमिदं प्राणार्थमन्नागानं नाम तदाह—आगानेनेति । का पुनरेतावता भवतां क्षतिस्तत्राऽऽह—वयं चेति । अन्नमन्तरेण ममापि स्थातुमशक्तेर्मदर्थं तदागीतमिति चेत्तत्राऽऽह—अत इति । आभजस्वेति श्रूयमाणे कथमन्यथा व्याख्यायते तत्राऽह—णिच इति । तवैवान्नस्वामित्वमस्माकमपि तत्र प्रवेशमात्रं स्थित्यर्थमपेक्षितमिति वाक्यार्थमाह—अस्मांश्चेति । वैशब्दो यद्यर्थे प्रयुक्तः प्राणं परिवेष्ट्य तदनुज्ञया वागादीनामन्नार्थिनामवस्थानं चेत्तेषामपि प्राणवदन्नसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तथेति । त्यक्तप्राणस्यान्नबलाद्वागादिस्थित्यनुपलब्धेरित्यर्थः । वागादीनामन्नजन्योपकारस्य प्राणद्वारत्वे सिद्धे फलितमाह—तस्मादिति ।

तदेव चाऽऽह—तस्माद्यस्मात्प्राणाश्रयतयैव प्राणानुज्ञयाऽभिसंनिविष्टा वागादिदेवतास्तस्माद्यदन्नमनेन प्राणेनात्ति लोकस्तेनान्नेनैता वागाद्यास्तृप्यन्ति । वागाद्याश्रयं प्राणं यो वेद वागादयश्च पञ्च प्राणाश्रया इति तमप्येवमेव ह वै स्वा, ज्ञातय अभिसंविशन्ति वागादय इव प्राणम् । ज्ञातीनामाश्रयणीयो भवतीत्यभिप्रायः । अभिसंनिविष्टानां च स्वानां प्राणवदेव वागादीनां स्वान्नेन भर्ता भवति । तथा श्रेष्ठः पुरोऽग्रत एता गन्ता भवति वागादीनामिव प्राणः । तथाऽन्नादोऽनामयावीत्यर्थः । अधिपतिरधिष्ठाय च पालयिता स्वतन्त्रः पतिः प्राणवदेव वागादीनां य एवं प्राणं वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलं भवति । किंच य उ हैवंविदं, प्राणविदं प्रति स्वेषु ज्ञातीनां मध्ये प्रतिः प्रतिकूलो बुभूषति, प्रतिस्पर्धीभवितुमिच्छति सोऽसुरा इव प्राणप्रतिस्पार्धिनो न हैवालं, न पर्याप्तो भार्येभ्यो, भरणीयेभ्यो भवति भर्तुमित्यर्थः । अथ पुनर्य एव ज्ञातीनां मध्य एतमेवंविदं वागादय इव प्राणमन्वनुगतो भवति यो वैतमेवंविदमन्वेवानुवर्तयन्नेवाऽऽत्मीयान्भार्यान्बुभूर्षति, भर्तुमिच्छति

१ ण. °ति । प्रसि° । २ ख. घ. °गादीनां स्थि° । ३ ग. छ. ज. °देवाऽऽह । ४ ख. घ. ङ. छ ज. झ. °श्च प्रा । ५ ख. च °ता स्वानां प° । ६ ग. ङ. च °नि यश्च वै° ।

यथैव वागादयः प्राणानुवृत्त्याऽऽत्मबुभूर्षव आसन् । स हैवालं पर्याप्तो भार्येभ्यो भरणीयेभ्यो भवति भर्तुं नेतरः स्वतन्त्रः । सर्वमेतत्प्राणगुणविज्ञानफलमुक्तम् ॥ १८ ॥

तेषामन्नकृतोपकारस्य प्राणद्वारकत्वे वाक्यशेषं संवादयति—तदेवेति । विद्याफलं दर्शयन्गुणजातमुपदिशति—वागादीति । वेदनमेव व्याचष्टे—वागादयश्चेति । स च प्राणोऽहमस्मीति वेदेति चकारार्थः । अनामयावी व्याधिरहितो दीप्ताग्निरिति यावत् । संप्रति प्राणविद्यां स्तोतुं तद्विद्यावद्विद्वेषिणो दोषमाह—किंचेति । इदानीं प्राणविदं प्रत्यनुरागे लाभं दर्शयति—अथेत्यादिना । ते देवा अब्रुवन्नित्यादौ गुणविधिर्विवक्षितो न विशिष्टविधिर्गुणफलस्यैवात्र श्रवणादित्याह— सर्वमेतदिति ॥ १८ ॥

कार्यकरणानामात्मत्वप्रतिपादनाय प्राणस्याऽऽङ्गिरसत्वमुपन्यस्तं सोऽयास्य आङ्गिरस इति । अस्माद्धेतोरयमाङ्गिरस इत्याङ्गिरसत्वे हेतुर्नोक्तस्तद्धेतुसिद्ध्यर्थमारभ्यते । तद्धेतुसिद्ध्यायत्तं हि कार्यकरणात्मत्वं प्राणस्य । अनन्तरं च वागादीनां प्राणाधीनतोक्ता । सा च कथमुपपादनीयेत्याह—

सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳ हि रसः प्राणो वा अङ्गानाꣳ रसः प्राणो हि वा अङ्गानाꣳ रसस्तस्माद्यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येष हि वा अङ्गानाꣳ रसः ॥ १९ ॥

सोऽयास्य आङ्गिरस इत्यादि यथोपन्यस्तमेवोपादीयत उत्तरार्थम् । प्राणो वा अङ्गानां रस इत्येवमन्तं वाक्यं यथाव्याख्यातार्थमेव पुनः स्मारयति । कथं, प्राणो वा अङ्गानां रस इति । प्राणो हि । हिशब्दः प्रसिद्धौ । अङ्गानां रसः । प्रसिद्धमेतत्प्राणस्याङ्गिरसत्वं न वागादीनाम् । तस्माद्युक्तं प्राणो वा इति स्मारणम् । कथं पुनः प्रसिद्धत्वमित्यत आह । तस्माच्छब्द उपसंहारार्थ उपरित्वेन संबध्यते । यस्माद्यतोऽवयवात्कस्मादनुक्तविशेषात् । यस्मात्कस्माद्यतः कुतश्चिच्चाङ्गाच्छरीरावयवादवि-

१. ख. छ. ज. °र्थंकार° । २ व. °र्थमिद्मा° । ३ ख, ग. ज. °र्थंकार° । ४ ग. च, °थमित्युप° । ५ ङ. घ. च. ज, झ, °स्याऽऽङ्गिर° । ६ व. च, ज. °रिहेतुत्वे° । ७ ख. ग. ङ. च. छ, °शेषणात् ।

शोषितात्प्राण उत्क्रामत्यपसर्पति तदेव तत्रैव तदङ्गं शुष्यति नीरसं भवति शोषमुपैति । तस्मादेष हि वा अङ्गानां रस इत्युपसंहारः । अतः कार्यकरणानामात्मा प्राण इत्येतत्सिद्धम् । आत्मापाये हि शोषो मरणं स्यात्तस्मात्तेन जीवन्ति प्राणिनः सर्वे । तस्मादपास्य वागादीन्प्राण एवोपास्य इति समुदायार्थः ॥ १९ ॥

उत्तरग्रन्थस्य व्यवहितेन संबन्धं वक्तुं व्यवहितमनुवदति—कार्यकरणानामिति । अनन्तरग्रन्थमवतारयति—अस्मादिति । किमित्याङ्गिरसत्वसाधको हेतुः साधनीयस्तत्राऽऽह—तद्धेत्विति । संप्रत्यव्यवहितं संबन्धं दर्शयति—अनन्तरं चेति । प्रकारान्तरं बुभुत्स्यमानमिति सूचयितुं चशब्दः । तर्हि यदुपपादनीयं तदुच्यतां किमित्युक्तस्य पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—उत्तरार्थमिति । प्रतिज्ञानुवादो वक्ष्यमाणहेतोरुपयोगीत्यर्थः । यथोपन्यस्तमेवेत्यादि प्रपञ्चयति—प्राणो वा इति । उक्तार्थनिर्णयहेतुं पृच्छति—कथमिति । तत्र प्रसिद्धिं हेतुं कुर्वन्परिहरति—प्राणो हीति । प्रसिद्धिमेव प्रकटयति—प्रसिद्धमिति । स्मारणं प्रसिद्धस्याऽऽङ्गिरसत्वस्येति शेषः । प्रसिद्धिर्सिद्धेति शङ्कते—कथमिति । तामन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति—अत आहेति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—यस्मात्कस्मादिति । उक्तेन व्यतिरेकेणानुक्तमन्वयं समुच्चेतुं चशब्दः । तस्माच्छब्दस्योपरिभावेन संबन्धमुक्तं स्फुटयति—तस्मादिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामङ्गरसत्वे प्राणस्य सिद्धे फलितमाह—अत इति । उक्तन्यायादङ्गरसत्वे सिद्धेऽपि कथमात्मत्वं सिध्येदित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मेति । अस्तु प्राणः संघातस्याऽऽत्मा तथाऽपि किं स्यात्तदाह—तस्मादिति । भवतु प्राणाधीनं संघातस्य जीवनं तथाऽपि कथं तस्यैवोपास्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादपास्येति ॥ १९ ॥

एष उ । न केवलं कार्यकरणयोरेवाऽऽत्मा प्राणो रूपकर्मभूतयोः किं तर्हि ऋग्यजुःसाम्नां नामभूतानामात्मेति सर्वात्मकतया प्राणं स्तुवन्महीकरोत्युपास्यत्वाय—

एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥ २० ॥

एष उ प्रकृत एव आङ्गिरसो बृहस्पतिः । कथं बृहस्पतिरिति ।

---

१ ख. ङ. ज. °र्यंकार°, २ ख. °र्यंकार° । ३ ब. °ज्ञातानु° । ४ ग. हेतू कु° । ५ ख. ङ. ज. °र्यंकार° ।

उच्यते—वाग्वै बृहती बृहतीछन्दः षट्त्रिंशदक्षरा। अनुष्टुप्च वाक्। कथम्। "वाग्वा अनुष्टुप्" इति श्रुतेः। सा च वागनुष्टुब्बृहत्यां छन्दस्यन्तर्भवति। अतो युक्तं वाग्वै बृहतीति प्रसिद्धवदुक्तुम्। बृहत्यां च सर्वा ऋचोऽन्तर्भवन्ति प्राणसंस्तुतत्वात्। "प्राणो बृहती प्राण ऋच इत्येव विद्यात्" इति श्रुत्यन्तरात्। वागात्मत्वाच्चर्चां प्राणेऽन्तर्भावः। तत्कथमित्याह—तस्या वाचो बृहत्या ऋच एष प्राणः पतिः। तस्या निर्वर्तकत्वात्। कौष्ठ्याग्निप्रेरितमारुतनिर्वर्त्या हि ऋक्। पालनाद्वा वाचः पतिः प्राणेन हि पाल्यते वाक्। अप्राणस्य शब्दोच्चारणसामर्थ्याभावात्। तस्मादु बृहस्पतिर्ऋचां प्राण आत्मेत्यर्थः॥ २०॥

बृहस्पत्यादिधर्मकं प्राणोपासनं वक्तुं वाक्यान्तरमवतारयति—एष इति। तस्य विधान्तरेण तात्पर्यमाह—न केवलमिति। कार्यं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षतो रूप्यमाणं रूपात्मकं करणं च ज्ञानक्रियाशक्तिमत्कर्मभूतं तयोरात्मा प्राण इत्युक्त्वा नामराशेरपि तथेति वक्तुं कण्डिकाचतुष्टयमित्यर्थः। किमिति प्राणस्याऽऽत्मत्वेन सर्वात्मत्वोक्त्या स्तुतिरित्याशङ्क्याऽऽह—उपास्यत्वायेति। उशब्दोऽप्यर्थो बृहस्पतिशब्दादुपरि संबध्यते। 'बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत्' इति श्रुतेर्देवपुरोहितो बृहस्पतिरुच्यते तत्कथं प्राणस्य बृहस्पतित्वमिति शङ्कते—कथमिति। देवपुरोहितं व्यावर्तयितुमुत्तरवाक्येनो(णो)त्तरमाह—उच्यत इति। प्रसिद्धवचनं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—बृहतीछन्द इति। सप्त हि गायत्र्यादीनि प्रधानानि च्छन्दांसि तेषां मध्यमं छन्दो बृहतीत्युच्यते। सा च बृहती षट्त्रिंशदक्षरा प्रसिद्धेत्यर्थः। भवतु यथोक्ता बृहती तथाऽपि कथम् 'वाग्वै बृहती' इत्युक्तं तत्राऽऽह—अनुष्टुप्चेति। द्वात्रिंशदक्षरा तावदनुष्टुविष्टा, सा चाष्टाक्षरैश्चतुर्भिः पादैः षट्त्रिंशदक्षरायां बृहत्यामन्तर्भवत्यवान्तरसंख्याया महासंख्यायामन्तर्भावादित्याह—सा चेति। वागनुष्टुभोरनुष्टुब्बृहत्योश्चोक्तमैक्यमुपजीव्य फलितमाह—अत इति। भवतु वागात्मिका बृहती तथाऽपि तत्पतित्वेन प्राणस्य कथमृक्पतित्वमित्याशङ्क्याऽऽह—बृहत्यां चेति। सर्वात्मकप्राणरूपेण बृहत्याः स्तुतत्वात्तत्र सर्वासामृचामन्तर्भावः संभवति, तस्मात्प्राणस्य बृहस्पतित्वे सिद्धमृक्पतित्वमित्यर्थः। प्राणरूपेण स्तुता बृहतीत्यत्र प्रमाणमाह—प्राणो बृहतीति। तथाऽपि प्राणस्य विवक्षितमृगात्मत्वं कथं सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—प्राण इति। तस्य तदात्मत्वे हेत्वन्तरमाह—वागात्मत्वादिति। तासां तदात्मत्वेऽपि कथं प्राणेऽन्तर्भावो न हि घटो मृदात्मा पटेऽन्तर्भवतीति शङ्कते—तत्कथमिति।

---

१ ग. °रा। द्वात्रिंशदक्षराऽनु°। २ ण °धानान्त°। ३ ण °त्मकत्वं। ४ ण. °पि न प्रा°।

प्राणस्य वाङ्निष्पादकत्वात्तद्भूतानामृचां कारणे प्राणे युक्तोऽन्तर्भाव इत्याह—आहे-त्यादिना। प्राणस्य तन्निर्वर्तकत्वेऽपि न तस्मिन्वाचोऽन्तर्भावो न हि घटस्य कुलालेऽन्तर्भाव इत्याशङ्क्याऽऽह—कौष्ठ्येति। कोष्ठनिष्ठेनाग्निना प्रेरितस्तद्गतो वायुरूर्ध्वं गच्छन्कण्ठादिभिरभिहन्यमानो वर्णतया व्यज्यते तदात्मिका च वाङ्निर्णीता देवताधिकरण ऋक्च वागात्मिकोक्ता तद्युक्तं तस्याः प्राणेऽन्तर्भूतत्वमित्यर्थः। ऋगात्मत्वं प्राणस्य प्रकारान्तरेण साधयति—पालनाद्धेति। सत्ताप्रदत्वे सति स्थापकत्वं तादात्म्यव्याप्तमित्यभिप्रेत्योपसंहरति—तस्मादिति॥ २०॥

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः॥ २१॥

तथा यजुषाम्। कथम्, एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः। वाग्वै ब्रह्म ब्रह्म यजुस्तच्च वाग्विशेष एव। तस्या वाचो यजुषो ब्रह्मण एष पतिस्तस्मादु ब्रह्मणस्पतिः पूर्ववत्। कथं पुनरेतदवगम्यते बृहतीब्रह्मणोर्ऋग्यजुष्ट्वं न पुनरन्यार्थत्वमिति। उच्यते—वाचोऽन्ते सामसामानाधिकरण्यनिर्देशाद्वाग्वै सामेति। तथा च वाग्वै बृहती वाग्वै ब्रह्मेति च वाक्समानाधिकरणयोर्ऋग्यजुष्ट्वं युक्तम्। परिशेषाच्च। साम्न्यभिहित ऋग्यजुषी एव परिशिष्टे। वाग्विशेषत्वाच्च वाग्विशेषौ हि ऋग्यजुषी। तस्मात्तयोर्वाचा समानाधिकरणता युक्ता। अविशेषप्रसङ्गाच्च। सामोद्गीथ इति च स्पष्टं विशेषाभिधानत्वम्। तथा बृहतीब्रह्मशब्दयोरपि विशेषाभिधानत्वं युक्तम्। अन्यथाऽनिर्धारितविशेषयोरानर्थक्यापत्तेश्च विशेषाभिधानस्य वाङ्मात्रत्वे चोभयत्र पौनरुक्त्यात्। ऋग्यजुःसामोद्गीथशब्दानां च श्रुतिष्वेवंक्रमदर्शनात्॥ २१॥

यजुषामात्मेति पूर्वेण संबन्धः। नियतपादाक्षराणामृचां प्राणत्वे कुतस्तद्विपरीतानां यजुषां तत्त्वमिति शङ्कित्वा परिहरति—**कथमिति**। तथाऽपि कथं प्राणो यजुषामात्मेत्याशङ्क्याऽऽह—**वाग्वै ब्रह्मेति**। निर्वर्तकत्वं पालयितृत्वं चात्रापि तुल्यमित्याह—**पूर्ववदिति**। रूढिमाश्रित्य शङ्कते—**कथं पुनरिति**। वाक्यशेषविरोधान्नात्र रूढिः संभवतीति परिहरति—**उच्यत इति**। वाग्वै सामेत्यन्ते वाचः सामसामानाधिकरण्येन निर्देशाद्वेदाधिकारोऽयमिति योजना। तथाऽपि कथमृक्त्वं यजुष्ट्वं वा बृहतीब्रह्मणोरिति तत्राऽऽह—**तथा चेति**। परिशेषमेव दर्शयति—**साम्नीति**। इतश्च वाक्समानाधिकृतयोर्बृहतीब्रह्मणोर्ऋग्यजुष्ट्वमेष्टव्यमित्याह—**वाग्विशेषत्वाच्चेति**। तत्रैव हेत्वन्तरमाह—

---

१ क. ग. छ °शेषे हि। ख. ङ. च. °शेषो हि।

अविशेषेति । प्रसङ्गमेव व्यतिरेकमुखेन(ण) विवृणोति–सामेति । द्वितीयश्चकारोऽव-धारणार्थः । किंच वाग्वै बृहती वाग्वै ब्रह्मेति वाक्याभ्यां बृहतीब्रह्मणोर्वागात्मत्वं सिद्धं न च तयोर्वाङ्मात्रत्वं वाक्यद्वयेऽपि वाग्वै वागिति पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्तस्माद्बृहतीब्रह्मणो-रेष्टव्यमृग्यजुष्ट्वमित्याह—वाङ्मात्रत्वे चेति । तत्रैव स्थानमाश्रित्य हेत्वन्तरमाह—ऋगिति ॥ २१ ॥

एष उ एव साम वाग्वै सामैष सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् । यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्माद्वेव सामाश्नुते साम्नः सायुज्यꣳ सलोकतां य एवमेतत्साम वेद ॥ २२ ॥

एष उ एव साम । कथमित्याह—वाग्वै सा, यत्किंचित्स्त्रीशब्दाभि-धेयं सा वाक् । सर्वस्त्रीशब्दाभिधेयवस्तुविषयो हि सर्वनामसाशब्दः । तथाऽम, एष प्राणः सर्वपुंशब्दाभिधेयवस्तुविषयो[1]ऽमःशब्दः । "केन मे पौंस्नानि नामान्याप्नोषीति प्राणेनेति ब्रूयात्केन मे स्त्रीनामानीति वाचा" इति श्रुत्यन्तरात् । वाक्प्राणाभिधानभूतोऽयं सामशब्दः । तथा प्राणनिर्वर्त्यस्वरादिसमुदायमात्रं गीतिः सामशब्देनाभिधीयते । अतो न प्राणवाग्व्यतिरेकेण सामनामास्ति किंचित्स्वरवर्णादेश्च[2] प्राणनिर्वर्त्य-त्वात्प्राणतन्त्रत्वाच्च । एष उ एव प्राणः[3] साम यस्मात्साम सामेति वाक्प्रा-णात्मकं सा चामश्चेति तत्तस्मात्साम्नो गीतिरूपस्य स्वरादिसमुदायस्य सामत्वं तत्प्रगीतं[4] भुवि ।

ऋग्यजुष्ट्वं प्राणस्य प्रतिपाद्य तस्यैव सामत्वं साधयति—एष इत्यादिना । तदेव स्पष्टयति—सर्वेति । साशब्दो हि सर्वनाम तथाच यः स्त्रीलिङ्गः सर्वः शब्दस्तेनाभि-धेयं वस्तु वागित्यर्थः । अमः प्राण इत्युक्तमुपपादयति—सर्वपुंशब्देति । पुंलिङ्गेन सर्वेण शब्देनाभिधेयं वस्तु प्राण इत्यर्थः । तत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति—केनेति । आचार्यस्य शिष्यं प्रत्येतद्वाक्यम् । पौंस्नानि पुंसो वाचकानि । तथाऽपि कस्य सामशब्द-वाच्यत्वमित्याशङ्क्य फलितमाह—वागिति । वागुपसर्जनः[7] प्राणः सामशब्दाभि-धेय एकवचननिर्देशादित्यर्थः । ननु गीतिषु सामाख्येति न्यायाद्विशिष्टा काचिद्गीतिः

१ ख. ङ. °योऽमश° । २ ग. च. देस्तु प्र° । ३ ख. °णः । य° । ४ छ. °त्पगतं । ५ ख. च. °तं विख्यातं भु° । ६ ख. ग. ञ. सर्वश° । ७ ख. ण. °र्जनप्रा° ।

सामेत्युच्यते तत्कुतो वागुपसर्जनस्य प्राणस्य सामत्वमत आह---तथेति । प्राणस्य सामत्वे सतीति यावत् । प्रगीते मन्त्रवाक्ये सामशब्दस्य वृद्धैरिष्टत्वादस्ति प्राणादिव्यतिरेकेण सामेत्याशङ्कयाऽऽह--स्वरेति । आदिपदेन पदवाक्यादिग्रहः । वागुपसर्जने प्राणे मुख्यः सामशब्दस्तत्संबन्धादितरत्र गौ[1]णो म[2]ञ्चादिशब्दवदित्यर्थः । उक्तेऽर्थे तत्साम्नः सामत्वमिति वाक्यं योजयति— यस्मादिति । इदं सामेदं सामेति यद्व्यवह्रियते तद्वाक्प्राणात्मकमेवोच्यते सा चामश्चेति व्युत्पत्तेर्यस्मादेवं तस्मात्प्रसिद्धस्य साम्नो यत्सामत्वं तन्मुख्यसामनिर्वर्त्यत्वाद्गौणमेव सदध्येतृव्यवहारे प्रसिद्धमिति योजना ।

यद्‌ु एव समस्तुल्यः सर्वेण वक्ष्यमाणेन प्रकारेण तस्माद्वा सामेत्यनेन संबन्धः । वाशब्दः सामशब्दलाभनिमित्तप्रकारान्तरनिर्देशसामर्थ्यलभ्यः । केन पुनः प्रकारेण प्राणस्य तुल्यत्वमित्युच्यते---समः प्लुषिणा, पुंत्तिकाशरीरेण समो मशकेन, मशकशरीरेण समो नागेन, हस्तिशरीरेण सम एभिस्त्रिभिर्लोकैस्त्रैलोक्यशरीरेण प्राजापत्येन समोऽनेन जगद्रूपेण हैरण्यगर्भेण पुंत्तिकादिशरीरेषु गोत्वादिवत्कार्त्स्न्येन परिसमाप्त इति समत्वं प्राणस्य । न पुनः शरीरमात्रपरिमाणेनैवामूर्तत्वात्सर्वगतत्वाच्च । न च घटप्रासादादिप्रदीपवत्संकोचविकासितया शरीरेषु तावन्मात्रं समत्वम् । "त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः" इति श्रुतेः । सर्वगतस्य तु शरीरेषु शरीरपरिमाणवृत्तिलाभो न विरुध्यते । एवं समत्वात्सामाख्यं प्राणं वेद यः श्रुतिप्रसारितमहत्त्वं तस्यैतत्फलमश्नुते । व्याप्नोति साम्नः प्राणस्य सायुज्यं सयुग्भावं समानदेहेन्द्रियाभिमानित्वं सालोक्यं समानलोकतां वा भावनाविशेषतो य एवमेतद्यथोक्तं साम प्राणं वेद । आ प्राणात्माभिमानाभिव्यक्तेरुपास्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्रकारान्तरेण प्राणस्य सामत्वमुपासनार्थमुपन्यस्यति---यदित्यादिना । प्रकारान्ते[11]रद्योती वाशब्दोऽत्र न श्रूयत इत्याशङ्कयाऽऽह---वाशब्द इति । निमित्तान्तरमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति— केनेत्यादिना । ननु प्राणस्य तत्तच्छरीरपरिमाणत्वे परिच्छिन्नत्वादानन्त्यानुपपत्तिस्तत्कथमस्य विरुद्धेषु शरीरेषु समत्वमित्याशङ्कयाऽऽह---पुंत्ति[12]-

१ ण. गौणः संवादि° । २ घ. ञ. °णो मन्त्रादि° । ३ क. ख झ. °ब्दः समः । ४ छ. पुत्रिका° । ५ छ. झ. पुत्रिका° । ६ ग. च. °माणतैवा° । ७ च. °प्रकाशित° । ८ घ ज. °भिधानं° । ९ ख. ग. च. °मानतां सा° । झ. म. नितां सा° । १० ख. °णात्मताभिव्य° । ११ क. °न्तराद्यो° । १२ ञ. पुत्रिका° ।

कादीति । समशब्दस्य यथाश्रुतार्थत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**न पुनरिति** । आधिदैविकेन रूपेणामूर्तत्वं सर्वगतत्वं च द्रष्टव्यम् । ननु प्रदीपो घटे संकुचति प्रासादे च विकसति तथा प्राणोऽपि मशकादिशरीरेषु संकोचमिभादिदेहेषु विकासं चाऽऽप-द्यतामिति समत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—**न चेति** । प्राणस्य सर्वगतत्वे समत्व-श्रुतिविरोधमाशङ्क्याऽऽह—**सर्वगतस्येति** । खण्डादिषु गोत्ववच्छरीरेषु सर्वत्र स्थितस्य प्राणस्य तत्तच्छरीरपरिमाणाया वृत्तेर्लाभः संभवति सर्वगतस्यैव नभसस्तत्र तत्र कूपकुम्भाद्यवच्छेदोपलम्भादित्यर्थः । फलश्रुतिमवतार्य व्याकरोति—**एवमिति** । फलविकल्पे हेतुमाह—**भावनेति** । वेदनं व्याकरोति—**आ प्राणेति** । इदं च फलं मध्यप्रदीपन्यायेनोभयतः संबद्धमवधेयम् ॥ २२ ॥

एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणे हीदꣳ सर्व-मुत्तब्धं वागेव गीथोच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥ २३ ॥

एष उ वा उद्गीथः । उद्गीथो नाम सामावयवो भक्तिविशेषो नोद्गानम् । सामाधिकारात् । कथमुद्गीथः प्राणः । प्राणो वा उत्प्राणेन हि यस्मादिदं सर्वं जगदुत्तब्धमूर्ध्वं स्तब्धमुत्तम्भितं विधृतमित्यर्थः । उत्तब्धार्थावद्योतकोऽयमुच्छब्दः प्राणगुणाभिधायकः । तस्मादुत्प्राणो वागेव गीथा शब्दविशेषत्वादुद्गीथभक्तेः । गायतेः शब्दार्थत्वात्सा वागेव न ह्युद्गीथभक्तेः शब्दव्यतिरेकेण किंचिद्रूपमुत्प्रेक्ष्यते तस्माद्युक्तमवधारणं वागेव गीथेति । उच्च प्राणो गीथा च प्राणतन्त्रा वागित्युभयमेकेन शब्देनाभिधीयते स उद्गीथः ॥ २३ ॥

प्रस्तावादिशब्दवदुद्गीथशब्दस्यापि भक्तिविशेषे रूढत्वादुद्गीथेनात्ययामेत्यत्र चौद्गात्रे कर्मणि प्रयुक्तत्वात्कथमुद्गीथः प्राण इत्याशङ्क्याऽऽह—**उद्गीथो नामेति** । नन्वपद-स्योभयतः संबन्धः । सामशब्दितस्य प्राणस्य प्रकृतत्वादिति हेतुमाह—**सामाधिकारादिति** । न तावदुद्गीथशब्दस्य प्राणे रूढिस्तस्य तस्मिन्वृद्धप्रयोगादर्शनान्नापि योगोऽवयववृत्तेरदृष्टेरिति शङ्कते—**कथमिति** । योगवृत्तिमुपेत्य परिहरति—**प्राण इति** । उच्छब्दो नास्यार्थस्य वाचको निपातत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—**उत्तब्धेति** । तथाऽपि कथं प्राणो वा उदित्युक्तं तत्राऽऽह—**प्राणेति** । 'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्' इत्यादि-श्रुतेरित्यर्थः । उद्गीथभक्तेः शब्दविशेषत्वेऽपि गीथा वागिति कथमुच्यते तत्राऽऽह—

१ ञ. °म्भादावव° । २ च. नोद्गात्रम् । ३ ट. °ब्धमु° । ४ ख. ब्धार्थद्यो° । ५ ग. छ. ज. झ. °क्तेः । गीथा गा° । ६ ख. °चिदुत्प्रे° । ७ ग. च. °मुपलभ्यते । ङ. झ. °मुपलक्ष्य° ।

गायतेरिति । अथावधारणं साधयति—न हीति । तथाऽपि कथं प्राणस्योद्गीथत्वमित्याशङ्क्य वागुपसर्जनस्य तस्य तथात्वं कथयति—उच्चेति ॥ २३ ॥

उक्तार्थदार्ढ्यायाऽऽख्यायिकाऽऽरभ्यते—

तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्धानं विपातयताद्यदितोऽयास्य आङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २४ ॥

तद्धापि तत्रैतस्मिन्नुक्तेऽर्थे हाप्याख्यायिकाऽपि श्रूयते ह स्म । ब्रह्मदत्तो नामतः । चिकितानस्यापत्यं, चैकितानस्तदपत्यं युवा चैकितानेयो राजानं यज्ञे सोमं भक्षयन्नुवाच किमयं चमसस्थो मया भक्ष्यमाणो राजा त्यस्य, तस्य ममानृतवादिनो मूर्धानं, शिरो विपातयताद्विस्पष्टं पातयतु । तोरयं तातङादेश आशिषि लोड्विपातयतादिति । यद्यहमनृतवादी स्यामित्यर्थः । कथं पुनरनृतवादित्वप्राप्तिरिति । उच्यते—यद्यदीतोऽस्मात्प्रकृतात्प्राणाद्वाक्संयुक्तादयास्यो मुख्यप्राणाभिधायकेनायास्याङ्गिरसशब्देनाभिधीयते विश्वसृजां पूर्वर्षीणां सत्र उद्गाता सोऽन्येन देवतान्तरेण वाक्प्राणव्यतिरिक्तेनोदगायदुद्गानं कृतवान् । ततोऽहमनृतवादी स्यां तस्य मम देवताविपरीतप्रतिपत्तुर्मूर्धानं विपातयत्वित्येवं शपथं चकारेति विज्ञाने प्रत्ययदार्ढ्यकर्तव्यतां दर्शयति । तमिममाख्यायिकोनिर्धारितमर्थं स्वेन वचसोपसंहरति श्रुतिः—वाचा च प्राणप्रधानया प्राणेन च स्वस्याऽऽत्मभूतेन सोऽयास्य आङ्गिरस उद्गातोदगायदित्येषोऽर्थो निर्धारितः शपथेन ॥ २४ ॥

तद्धापीत्यादिवाक्यस्य प्रकृतानुपयोगमाशङ्क्याऽऽह—उक्तार्थेति । उद्गीथदेवता प्राणो न वागादिरित्युक्तार्थः । 'जीवति तु वंश्ये युवा' (पा० सू० ४ । १ । १६३) इति स्मरणात्पित्रादौ वंश्ये जीवति पौत्रप्रभृतेर्यदपत्यं तद्युवसंज्ञकमिति द्रष्टव्यम् । क्रियापदनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति—तोरिति । तुप्रत्ययस्यायमाशिषि विषये तातङादेशः 'तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरस्याम्' (पा० सू० ७ । १ । ३५) इति स्मरणादित्यर्थः । मूर्धपातप्रापकं दर्शयति—यदीति । अनृतवादित्वस्य प्रापकाभावादप्राप्तिरिति शङ्कते—

१ घ. ञ. ण. अत्र° । २ ख. 'कृतप्राणा° । ३ ग. ङ. च. °यिक्रया नि° । ४ ख. °कातो नि° । ५ क. ख. ञ. ण. °त्युक्तोऽर्थः । ६ ख. घ. ण. °भृति यद° ।

कथं पुनरिति । उद्गानस्य बुद्ध्यादिसंनिधानात्तद्देवता प्रजापत्यादिलक्षणा किं तस्मिन्देवता किं वा वर्णस्वरादिसंनिधानात्तद्देवतैव तत्र देवतेति विप्रतिपत्तेरनृतवादित्वे शङ्किते ब्रह्मदत्तः शपथेन निर्णयं चकारेत्याह—उच्यत इति । प्राणाद्वाक्संयुक्तादन्येनायास्यो यद्युद्गायदिति संबन्धः । नन्वयास्याङ्गिरसशब्दवाच्यो मुख्यप्राणो देवतात्वान्नोद्गाता भवितुमुत्सहते तत्राऽऽह—मुख्येति । उक्तार्थदार्ढ्यायेत्युक्तमुपसंहरति—इति विज्ञान इति । उक्तरीत्या शपथक्रियया प्राण एवोद्गीथदेवतेत्यस्मिन्विज्ञाने प्रत्ययो विश्वासस्तस्य यद्दार्ढ्यं तस्य कर्तव्यमाख्यायिकया दर्शयति श्रुतिरिति यावत् । आख्यायिकार्थस्यैव वाचेत्यादिनोक्तेः पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह—तमिममिति । शपथस्य स्वातन्त्र्येणाप्रामाण्येऽपि श्रुतिमूलतया प्रामाण्यं सिध्यतीति भावः ॥ २४ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसंपन्नयाऽऽर्त्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त एव । अथो यस्य स्वं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥

तस्य हैतस्य । तस्येति प्रकृतं प्राणमभिसंबध्नाति । हैतस्येति मुख्यं व्यपदिशत्यभिनयेन । साम्नः सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य यः स्वं धनं वेद तस्य ह किं स्यात् । भवति हास्य स्वम् । फलेन प्रलोभ्याभिमुखीकृत्य शुश्रूषव आह—तस्य वै साम्नः स्वर एव स्वम् । स्वर इति कण्ठगतं माधुर्यं तदेवास्य स्वं विभूषणम् । तेन हि भूषितमृद्धिमल्लक्ष्यत उद्गानम् । यस्मादेवं तस्मादार्त्विज्यमृत्विक्कर्मोद्गानं करिष्यन्वाचि विषये वाचि वागाश्रितं स्वरमिच्छेत साम्नो धनवत्तां स्वरेण चिकीर्षुरुद्गाता । इदं तु प्रासङ्गिकं विधीयते साम्नः सौस्वर्येण स्वरवत्त्वप्रत्यये कर्तव्य इच्छामात्रेण सौस्वर्यं न भवतीति दन्तधावनतैलपानादिसामर्थ्यात्कर्तव्यमित्यर्थः । तयैवं संस्कृतया वाचा स्वरसंपन्नयाऽऽर्त्विज्यं कुर्यात् । तस्माद्यस्मात्साम्नः स्वभूतः स्वरस्तेन स्वेन भूषितं साम । अतो यज्ञे स्वरवन्तमुद्गातारं दिदृक्षन्त एव द्रष्टुमिच्छन्त एव धनिनमिव लौकिकाः ।

१ क. ख. °ता तन्नो° । २ ख. ग. ङ. तस्येति । ३ ग. ङ. च. °स्वं भू° ।

प्रसिद्धं हि लोकेऽथो अपि यस्य स्वं धनं भवति तं धनिनं दिदृक्षन्त इति । सिद्धस्य गुणविज्ञानफलसंबन्धस्योपसंहारः क्रियते—भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः स्वं वेदेति ॥ २५ ॥

उद्गीथदेवता प्राण एवेति निर्धार्य स्वसुवर्णप्रतिष्ठागुणविधानार्थमुत्तरकण्डिकात्रयमवतारयति—तस्येत्यादिना । किमित्यादौ फलमभिलप्यते तत्राऽऽह—फलेनेति । सौस्वर्यं साम्नो भूषणमित्यात्रानुभवमनुकूलयति- तेन हीति । कथं तर्हि कण्ठगतं माधुर्यं संपादनीयमित्याशङ्क्याऽऽह—यस्मादिति । प्राणोऽहं ममैव गीतिभावमापन्नस्य सौस्वर्यं धनमिति प्रकृते प्राणविज्ञाने गुणविधिर्विवक्षितश्चेत्किमित्युद्गातुरन्यैंकर्तव्यमुपादिश्यत इत्याशङ्क्य दृष्टफलतयेत्याह—इदं त्विति । अथेच्छायां कर्तव्यत्वेन विहितायां तावन्मात्रे सिद्धेऽपि कथं सौस्वर्यं सिध्येन्नहि स्वर्गकामनामात्रेण स्वर्गः सिध्यत्यत आह—साम्न इति । तस्य सुस्वरत्वेन तच्छब्दितस्य प्राणस्योपासकात्मकस्य स्वरवत्त्वप्रत्यये कार्ये सति विहितेच्छामात्रेण साम्नः सौस्वर्यं न भवतीत्यस्मात्सामर्थ्याद्दन्तधावनादि कर्तव्यमित्येतदत्र विधित्सितमिति योजना । सौस्वर्यस्य सामभूषणत्वे गमकमाह—तस्मादिति । दृष्टान्तमनन्तरवाक्यावष्टम्भेन स्पष्टयति—प्रसिद्धं हीति । भवति हास्य स्वमिति प्रागेवोक्तत्वादनर्थिका पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—सिद्धस्येति ॥ २५ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य
सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं
य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥

अथान्यो गुणः सुवर्णवत्तालक्षणो विधीयते । असावपि सौस्वर्यमेव । एतावान्विशेषः । पूर्वं कण्ठगतमाधुर्यमिदं तु लाक्षणिकं सुवर्णशब्दवाच्यं, तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णम् । सुवर्णशब्दसामान्यात्स्वरसुवर्णयोः । लौकिकमेव सुवर्णं गुणविज्ञानफलं भवतीत्यर्थः । तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् । भवति हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेदेति पूर्ववत्सर्वम् ॥ २६ ॥

साम्नो गुणान्तरमवतारयति— अथेति । तर्हि पुनरुक्तिः स्यात्तत्राऽऽह—एतावानिति । लाक्षणिकं कण्ठ्योऽयं वर्णो दन्त्योऽयमितिलक्षणज्ञानपूर्वकं सुष्ठु वर्णोच्चारणं ममैव सामशब्दितप्राणभूतस्य धनमिति यावत् । लाक्षणिकसौस्वर्यगुणवत्प्राणविज्ञानवतो यथोक्त-

---

१ ख. °न्यत्रार्थ । २ क. ग. ङ. तथाऽन्यो । ३ ख. 'वत्त्वल° । ४ ग. च °मं । ग° । ५ ख. ण. तथेति ।

फललाभे हेतुमाह—सुवर्णशब्देति । वाक्यार्थमाह—लौकिकमेवेति । फलेन प्रलोभ्याभिमुखीकृत्य किं तत्सुवर्णमिति शुश्रूषवे ब्रूते—तस्येति । गुणविज्ञानफलमुपसंहरति—भवतीति । साम्नस्तच्छब्दवाच्यस्य प्राणस्य स्वरूपभूतस्येति यावत् ॥ २६ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति
तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः
प्रतिष्ठितो गीयतेऽन्न इत्यु हैक आहुः ॥ २७ ॥

तथा प्रतिष्ठागुणं विधित्सन्नाह—तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद । प्रतितिष्ठत्यस्यामिति प्रतिष्ठां वाक्तां प्रतिष्ठां साम्नो गुणं यो वेद स प्रतितिष्ठति ह । "तं यथा यथोपासते" इति श्रुतेस्तद्गुणत्वं युक्तम् । पूर्ववत्फलेन प्रतिलोभिताय का प्रतिष्ठेति शुश्रूषव आह—तस्य वै साम्नो वागेव । वागिति जिह्वामूलीयादीनां स्थानानामाख्या । सैव प्रतिष्ठा । तदाह—वाचि हि जिह्वामूलीयादिषु हि यस्मात्प्रतिष्ठितः सन्नेष प्राण एतद्गानं गीयते गीतिभावमापद्यते तस्मात्साम्नः प्रतिष्ठा वाक् । अन्ने प्रतिष्ठितो गीयत इत्यु हैकेऽन्य आहुः । इह प्रतितिष्ठतीति युक्तम् । अनिन्दितत्वादेकीयपक्षस्य विकल्पेन प्रतिष्ठागुणविज्ञानं कुर्याद्वाग्वा प्रतिष्ठाऽन्नं वेति ॥ २७ ॥

उपास्यस्य प्रतिष्ठागुणत्वेऽपि कथमुपासकस्य तद्गुणत्वं तत्राऽऽह—तं यथेति । आदिपदादुरःशिरःकण्ठदन्तौष्ठनासिकाताल्नि गृह्यन्ते । किमित्यष्टौ स्थानानि वागित्युच्यन्ते तत्राऽऽह—वाचि हीति । पक्षान्तरमाह—अन्न इति । अन्नशब्देन तत्परिणामो देहो गृह्यते । एकीयपक्षे युक्तिमाह—इहेति । कथं तर्हि प्रतिष्ठागुणस्य प्राणस्य विज्ञानं कर्तव्यमत आह—अनिन्दितत्वादिति ॥ २७ ॥

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु
प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदे-
तानि जपेत् । असतो मा सद्गमय तमसो मा

---

१ घ. छ, झ. °ष्ठा तां प्र° । २ क. ध. °णवत्त्वं यु° । ३ ख. ग. ङ. प्रलो° । ४-ग. घ. च. छ. ज. °ष्ठा । वा° । ५ क. ग. छ. °तीत्युक्त° । ग. ङ. झ. तीति ह्युक्त° । ६ ख. घ. ञ. ण. °दन्तोष्ठ° । ७ घ. ज, °च्यते त° ।

ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमयेति स यदाहासतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा असत्सदमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्माऽमृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति । अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्मादु तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत त९ँ स एष एवंविदुद्गाताऽऽत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया आशाऽस्ति य एवमेतत्साम वेद ॥ २८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

एवं प्राणविज्ञानवतो जपकर्म विधित्स्यते[1] । यद्विज्ञानवतो जपकर्मण्यधिकारस्तद्विज्ञानमुक्तम् । अथानन्तरं यस्माच्चैवं विदुषा प्रयुज्यमानं देवभावायाभ्यारोहफलं जपकर्म, अतस्तस्मात्तद्विधीयत इह । तस्य चोद्गीथसंबन्धात्सर्वत्र प्राप्ते पवमानानामिति वचनात् । पवमानेषु त्रिष्वपि कर्तव्यतायां प्राप्तायां पुनः कालसंकोचं करोति स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स प्रस्तोता यत्र यस्मिन्काले साम प्रस्तुयात्प्रारभेत तस्मिन्काल एतानि जपेत् । अस्य च जपकर्मण आख्याऽऽभ्यारोह[2] इति । आभिमुख्येनाऽऽरोहत्यनेन जपकर्मणैवंविद्देवभावमात्मानमित्यभ्यारोहः । एतानीति बहुवचनात्त्रीणि यजूंषि । द्वितीयानिर्देशाद्ब्राह्मणोत्पन्नत्वाच्च यथापठित एव स्वरः प्रयोक्तव्यो न मान्त्रः । याजमानं जपकर्म ।

अथातः पवमानानामित्यादिवाक्यमवतारयति—एवमिति । तत्राथशब्दं व्याचष्टे—

१ झ. विधीयते । २ क, घ, छ, ज, झ °रोहः । अ° ।

यद्विज्ञानवत् इति । अतःशब्दार्थमाह—**यस्माच्चेति** । इहेति प्राणविदुक्तिः । कदा तर्हि जपकर्म कर्तव्यं तत्राऽऽह—**तस्येति** । उद्गीथेनात्ययाम त्वं न उद्गायेति च प्रकरणादुद्गीथेन संबन्धाज्जपस्य सर्वत्रोद्गानकाले प्राप्तौ पवमानानामेवेति वचनात्कालनियमसिद्धिरित्यर्थः । स वै खल्वित्यादिवाक्यतात्पर्यमाह—**पवमानेष्विति** । ननु कर्तव्यत्वेनाभ्यारोहः श्रूयते जपकर्म विधित्सितमिति चोच्यते किं केन संगतमित्याशङ्क्याऽऽह—**अस्य चेति** । अभ्यारोहशब्दस्य न तत्र रूढिर्वृद्धप्रयोगाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—**आभिमुख्येनेति** । यजुर्मन्त्राक्षराणामनियतपादाक्षरत्वादसतो मा सद्गमयेत्यारभ्यैको वा द्वौ वा मन्त्रावित्याशङ्क्याऽऽह—**एतानीति** । यद्यमी याजुषा मन्त्रास्तर्हि मान्त्रेण स्वरेण वैभाषिकग्रन्थोक्तेन भाव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—**द्वितीयेति** । यत्र स्वरो विवक्षितस्तत्र तृतीयानिर्देशो दृश्यते । 'उच्चैरृचा क्रियत उच्चैः साम्नोपांशु यजुषा' इति । प्रकृते तु द्वितीयानिर्देशाज्जपकर्ममात्रं प्रतीयते मान्त्रस्तु स्वरो न प्रतिभातीत्यर्थः । केन तर्हि स्वरेण प्रयोगो मन्त्राणामिति चेत्तत्राऽऽह—**ब्राह्मणेति** । भवतु शातपथेन स्वरेण मन्त्राणां प्रयोगस्तथाऽपि किमार्त्विज्यं किं वा याजमानं जपकर्मेति वीक्षायामाह—**याजमानमिति** ।

एतानि तानि यजूंषि—'असतो मा सद्गमय' 'तमसो मा ज्योतिर्गमय' 'मृत्योर्माऽमृतं गमय' इति । मन्त्राणामर्थस्तिरोहितो भवतीति स्वयमेव व्याचष्टे ब्राह्मणं मन्त्रार्थम् । स मन्त्रो यदाह यदुक्तवान्कोऽसावर्थ इत्युच्यते 'असतो मा सद्गमय' इति । मृत्युर्वा असत्स्वाभाविककर्मविज्ञाने मृत्युरित्युच्येते । असदत्यन्ताधोभावहेतुत्वात् । सदमृतं सच्छास्त्रीयकर्मविज्ञाने । अमरणहेतुत्वादमृतम् । तस्मादसतो मा मां कर्मणो ज्ञानाच्च सच्छास्त्रीयकर्मविज्ञाने गमय देवभावसाधनात्मभावमापादयेत्यर्थः । तत्र वाक्यार्थमाह—अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाहेति । तथा तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वै तमः सर्वं ह्यज्ञानमावरणात्मकत्वात्तमस्तदेव च मरणहेतुत्वान्मृत्युः । ज्योतिरमृतं पूर्वोक्तविपरीतं दैवं स्वरूपम् । प्रकाशात्मकत्वाज्ज्ञानं ज्योतिस्तदेवामृतमविनाशात्मकत्वात्तस्मात्तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । पूर्ववन्मृत्योर्माऽमृतं गमयेत्यादि । अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाह । दैवं प्राजापत्यं फलभावमापादयेत्यर्थः । पूर्वो मन्त्रोऽसाधनस्वभावात्साधनभावमापादयेति ।

१ क. ग. °ति विवक्षा° । २ ख. ङ. छ. ज. झ. °न्तोऽस्यार्थ । ३ क. ख. ग. घ. ङ. ञ. झ. °त्युच्यते । ४ क. °तोऽसत्कर्मणोऽज्ञानाच्च मा मां स° ५ ख. ग. घ. ङ. पूर्वम° । ६ ग. °दयति ।

द्वितीयस्तु साधनभावादप्यज्ञानरूपात्साध्यभावमापादयेति । मृत्योर्माऽमृतं गमयेति पूर्वयोरेव मन्त्रयोः समुच्चितोऽर्थस्तृतीयेन मन्त्रेणोच्यत इति प्रसिद्धार्थतैव । नात्र तृतीये मन्त्रे तिरोहितमन्तर्हितमिवार्थरूपं पूर्वयोरिव मन्त्रयोरस्ति यथाश्रुत एवार्थः ।

व्याचिख्यासितयजुषां स्वरूपं दर्शयति—**एतानीति** । मन्त्रार्थशब्देन पदार्थो वाक्यार्थस्तत्फलं चेति त्रयमुच्यते । लौकिकं तमो व्यावर्तयति—**सर्वं हीति** । पूर्वोक्तपदेन व्याख्यातं तमो गृह्यते । वैपरीत्ये हेतुमाह—**प्रकाशात्मकत्वादिति** । ज्ञानं तेन साध्यमिति यावत् । पदार्थोक्तिसमाप्ताविति शब्दः । उत्तरवाक्याभ्यां वाक्यार्थस्तत्फलं चेति द्वयं क्रमेणोच्यत इत्याह—**पूर्ववदिति** । फलवाक्यमादाय पूर्वस्माद्विशेषं दर्शयति—**अमृतमिति** । प्रथमद्वितीयमन्त्रयोरर्थभेदाप्रतीतेः पुनरुक्तिमाशङ्क्यावान्तरभेदमाह—**पूर्वौ मन्त्र इति** । तथाऽपि तृतीये मन्त्रे पुनरुक्तिस्तदवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह—**पूर्वयोरिति** ।

याजमानमुद्गानं कृत्वा पवमानेषु त्रिष्वथानन्तरं यानीतराणि शिष्टानि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत् । प्राणविदुद्गाता प्राणभूतः प्राणवदेव यस्मात्स एष उद्गातैवं प्राणं यथोक्तं वेत्त्यतः प्राणवदेव तं कामं साधयितुं समर्थस्तस्माद्यजमानस्तेषु स्तोत्रेषु प्रयुज्यमानेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तं कामं वरं वृणीत प्रार्थयेत । यस्मात्स एष एवंविदुद्गातेति तस्माच्छब्दात्प्रागेव संबध्यते । आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं कामयत इच्छत्युद्गाता तमागायत्यागानेन साधयति ।

वृत्तमनूद्योत्तरवाक्यमवतार्य व्याचष्टे—**याजमानमिति** । यथा प्राणस्त्रिषु पवमानेषु साधारणमागानं कृत्वा शिष्टेषु स्तोत्रेषु स्वार्थमागानमकरोत्तथेत्याह—**प्राणविदिति** । तद्विदोऽपि तद्वदागाने योग्यतामाह—**प्राणभूत इति** । हेतुवाक्यमादौ योजयति—**यस्मादिति** । प्रतिज्ञावाक्यं व्याचष्टे—**तस्मादिति** । किमिति व्यत्यासेन वाक्यद्वयव्याख्यानमित्याशङ्क्यार्थाच्चेति न्यायेन पाठक्रममनादृत्य परिहरति—**यस्मादित्यादिना** । स एष एवंविदुद्गाताऽऽत्मने यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागानेन साधयति यस्मादिति हेतुग्रन्थस्तस्मादिति प्रतिज्ञाग्रन्थात्प्रागेव संबध्यत इति योजना ।

---

१ ग. °दयति । २ ग. °र्थतयैव ना° । ३ ञ. ण. °तीये पु° । ४ क. ख. घ. ञ. पूर्वम° । ५ ग. झ. °मं वृ° । ६ क. ख. ग. घ. ङ. च. झ. °नाद्वे° । ७ ञ. ण. °द्वयं ना° । ८ ञ. ण. °ख्या मि° ।

एवं तावज्ज्ञानकर्मभ्यां प्राणात्मापत्तिरित्युक्तम् । तत्र नास्त्याशङ्कासंभवः । अतः कर्मापाये प्राणापत्तिर्भवति वा न वेत्याशङ्क्यते तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह— तद्धैतल्लोकजिदेवेति । तद्ध तदेतत्प्राणदर्शनं कर्मवियुक्तं केवलमपि लोकजिदे[1]वेति लोकसाधनमेव । न ह एवालोक्यताया अलोकार्हत्वायाऽऽशाँऽऽशंसनं[2] प्रार्थनं नैवास्तीँ[3] ह । न हि प्राणात्मन्युत्पन्नात्माभिमानस्य तत्प्राप्त्याशंसनं संभवति । न हि ग्रामस्थः कदा ग्रामं प्राप्नुयामित्यरण्यस्थ इवाऽऽशास्ते । असंनिकृष्टविषये ह्यनात्मन्याशंसनं न तत्स्वात्मनि संभवति । तस्मान्नाऽऽशाऽस्ति कदाचित्प्राणात्मभावं न प्र[4]पद्येयमिति ।

वृत्तं कीर्तयति—एवं तावदिति । तत्र कर्मसमुच्चिते ज्ञाने देवतासौ शङ्कासंभवो नास्ति मिथः सहकृतयोर्ज्ञानकर्मणोस्तदाप्तिहेतुत्वादित्याह—तत्रेति । समनन्तरं वाक्यमवतारयति—अत इति । समुच्चयात्फलाप्तेर्दृष्टत्वादिति यावत् । न हेत्यादिना पदानि छिन्दन्वाक्यमादाय व्याकरोति—अलोकार्हत्वायेति । तदेव स्फुटयति—न हीति । तत्र दृष्टान्तमाह—न हीति । दृश्यमानमाशंसनं तर्हि कस्मिन्विषये स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—असंनिकृष्टेति । प्राणात्मना व्यवस्थितस्य विदुषस्तदात्मभावं कदाचिदहं न प्र[5]पद्येयमित्याशंसनं नास्तीति निगमयति—तस्मादिति ।

कस्यैतत् । य एवमेतत्साम प्राणं यथोक्तं निर्धारितमहिमानं वेदाहमस्मि प्राण इन्द्रियविषयासङ्गै[6]रासुरैः पाप्मभिरधर्षणीयो विशुद्धो वागादिपञ्चकं च मदाश्रयत्वाद[7]ग्न्याद्यात्मरूपं स्वाभाविकविज्ञानोत्थेन्द्रियविषयासङ्गजनितासुरपाप्मदोषवियुक्तं सर्वभूतेषु च मदाश्रयान्नाद्यो[8]प[9]योग[10]बन्ध[11]नमात्मा चाहं सर्वभूतानामा[12]ङ्गिरसत्वादृग्यजुःसामोद्गीथभूतायाश्च वाच आत्मा तद्व्याप्तेस्तन्निर्वर्तकत्वाच्च मम साम्नो गीतिभावमापद्यमानस्य बाह्यं धनं भूषणं सौस्वर्यं ततोऽ[13]प्यान्त[14]रं सौ[15]वर्ण्यं लाक्षणिकं सौस्वर्यं गीतिभावमापद्यमानस्य मम कण्ठादिस्थानानि प्रतिष्ठा । एवंगुणोऽहं पु[16]त्तिकादिशरीरेषु कार्त्स्न्येन परिसमाप्तोऽमूर्तत्वात्सर्वगतत्वाच्चेत्या एवमभिमानाभिव्यक्तेर्वेदोपास्त इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

---

१ ग. ङ. च. 'देव लो° । २ घ. ङ. झ. °शाऽऽशास° । ३ ख. ग. च. छ. °रित न । ४ क. ग. ङ. च. प्रतिप° । ५ क. ख. प्रतिप° । ६ झ. °सङ्गजैरा° । ७ ग. च. छ. °त्वाद्वागोद° । ८ ग. च °वज्ञा° । ९ ख. घ. च. °पभोग° । १० ख. ग. च. °गसंब° । ११ ख. °न्धमा° । १२ च. °नामङ्गर । १३ क. ङ. [illegible] °ऽप्यन्तरान्तरं । १४ ग. च. झ. °प्यान्तरतरं [illegible] ख. झ. सौवर्णं । १६ छ. झ. पुत्रिका° ।

कर्मसमुच्चितादुपासनात्केवलाच्च प्राणात्मत्वं फलमुक्तं तत्र समुच्चितादुद्गातुर्यजमानस्य वा फलं केवलाच्चोपासनात्तयोरन्यतरस्यान्यस्य वा कस्यचिदिति जिज्ञासमानः शङ्कते— **कस्येति**। ज्ञानकर्मणोरुभयत्र समभावादुभयोरपि वचनात्फलसिद्धिः। आश्रमान्तरविषयं तु केवलज्ञानस्य लोकजयहेतुत्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह—**य एवमिति**। एवंशब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्पूर्वोक्तं सर्वं वेद्यस्वरूपं संक्षिपति—**अहमस्मीत्यादिना**। तस्य वागादिभ्यो विशेषं दर्शयति—**इन्द्रियेति**। किमिदानीं प्राणस्यैवोपास्यतया वागादिपञ्चकमुपेक्षितमिति नेत्याह—**वागादीति**। तस्य प्राणाश्रयत्वेऽपि कुतो देवतात्वमासङ्गपाप्मविद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—**स्वाभाविकेति**। अन्नकृतोपकारं प्राणद्वारा वागादौ स्मारयति—**सर्वेति**। रूपात्मके जगति प्राणस्य स्वरूपमनुसंधत्ते—**आत्मा चेति**। नामात्मके[1] जगति प्राणस्याऽऽत्मत्वमुक्तं स्मारयति—**ऋगिति**। सति सामत्वे गीतिभावावस्थायां प्राणस्योक्तं बाह्यमान्तरं च सौस्वर्यं सौवर्ण्यमिति गुणद्वयमनुवदति—**ममेति**। तस्यैव वैकल्पिकीं प्रतिष्ठामुक्तामनुस्मारयति-**गीतीति**। य एवमित्यादिनोक्तं परामृशति—**एवंगुणोऽहमिति**। इत्येवमभिमानाभिव्यक्तिपर्यन्तं यो ध्यायति तस्येदं फलमित्युपसंहरति—**इतीति**। ॥ २८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम्)

आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत्सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंनामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाऽथान्यन्नाम प्रब्रूते यदस्य भवति स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत्। ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्याता। केवलप्राणदर्शनेन च तद्धैतल्लोकजिदेवेत्यादिना। प्रजापतेः फलभूतस्य सृष्टिस्थितिसंहारेषु जगतः स्वातन्त्र्यादिविभूत्युपवर्णनेन[2] ज्ञानकर्मणोर्वैदिकयोः फलोत्कर्षो वर्णयितव्य इत्येवमर्थमारभ्यते। तेन च कर्मकाण्ड-

---

१ ज. ण. °वेऽपि ज°। २ ग. °वर्णमि°।

विहितज्ञानकर्मस्तुतिः कृता भवेत्सामर्थ्यात् । विवक्षितं त्वेतत् । सर्वमप्येतज्ज्ञानकर्मफलं संसार एव भयारत्यादियुक्तत्वश्रवणात्कार्यकरणलक्षणत्वाच्च स्थूलव्यक्तानित्यविषयत्वाच्चेति । ब्रह्मविद्यायाः केवलाया वक्ष्यमाणाया मोक्षहेतुत्वमित्युत्तरार्थं चेति । न हि संसारविषयात्साध्यसाधनादिभेदलक्षणादविरक्तस्याऽऽत्मैकत्वज्ञानविषयेऽधिकारोऽतृषितस्येव पाने । तस्माज्ज्ञानकर्मफलोत्कर्षोपवर्णनमुत्तरार्थम् । तथाच वक्ष्यति—तदेतत्पदनीयमस्य तदेतत्प्रेयः पुत्रादित्यादि ।

ब्राह्मणान्तरमवतार्य पूर्वेण संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—आत्मैवेत्यादिना । केवलप्राणदर्शनेन च प्रजापतित्वप्राप्तिर्व्याख्यातेति संबन्धः । इदानीमात्मेत्यादेस्तद्धेदमित्यतः प्राक्तनग्रन्थस्याऽऽपाततस्तात्पर्यमाह—प्रजापतेरिति । आदिपदेन सर्वात्मत्वादि गृह्यते । फलोत्कर्षोपवर्णनं कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह—तेन चेति । कर्मकाण्डपदेन पूर्वग्रन्थोऽपि संगृहीतः । फलातिशयो हेत्वतिशयापेक्षोऽन्यथाऽऽकस्मिकत्वापातादतो ज्ञानकर्मफलभूतसूत्रविभूतिरुच्यमाना ज्ञानकर्मणोर्महत्त्वं दर्शयतीत्याह—सामर्थ्यादिति । आपातिकं तात्पर्यमुक्त्वा परमतात्पर्यमाह—विवक्षितं त्विति । किंच विमतं संसारान्तर्भूतं कार्यकरणात्मत्वादस्मदादिकार्यकरणवदित्याह—कार्येति । प्राजापत्यपदस्य संसारान्तर्भूतत्वे हेत्वन्तरमाह—स्थूलेति । स्थूलत्वं साधयति—व्यक्तेति । अनित्यत्वाद्दृश्यत्वाच्च प्रजापतित्वं संसारान्तर्गतमित्याह—अनित्येति । इतिशब्दो विवक्षितार्थसमाप्त्यर्थः । किमित्येतद्विवक्षितमुपवर्ण्यते तत्राऽऽह—ब्रह्मविद्याया इति । तच्चेदं विवक्षितार्थवचनमेकाकिन्या विद्याया वक्ष्यमाणाया मुक्तिहेतुत्वमित्युत्तरार्थमिति द्रष्टव्यम् । यदा हि कर्मज्ञानफलं प्रजापतित्वं संसार इत्युच्यते तदा तत्पर्यन्तात्सर्वस्मात्तस्माद्विरक्तस्य वक्ष्यमाणविद्यायामधिकारः सेत्स्यतीत्यर्थः । अथ यस्य कस्यचिदर्थितामात्रेण तत्राधिकारसंभवाद्वैराग्यं न मृग्यमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । उभयत्रापि विषयशब्दः पूर्वेण समानाधिकरणः । विवक्षितमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति । वैराग्यमन्तरेण ज्ञानानधिकाराज्ज्ञानादिफलस्य प्रजापतित्वस्योत्कर्षवतः संसारत्ववचनं ततो विरक्तस्य वक्ष्यमाणविद्यायामधिकारार्थम् । विरक्तस्य विद्याधिकारे मोक्षादपि वैराग्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तथा चेति । ननु मोक्षार्थं विद्यायां प्रवर्तितव्यं मोक्षश्चापुरुषार्थत्वान्न प्रेक्षावता प्रार्थ्यते तत्राऽऽह—तदेतादिति ।

---

१ ग. ङ. ह. °तं चैत° । २ ग. ज. झ. °र्यंकार° । ३ ग. °स्माद्° । ४ ख. °र्यंकार° । ५ ग. °र्यंकार° । ६ ख. °दा तावत्प° । ७ ण. °स्माद्दि° ।

आत्मैवाऽऽत्मेति प्रजापतिः प्रथमोऽण्डजः शरीर्यभिधीयते । वैदिकज्ञानकर्मफलभूतः स एव किमिदं शरीरभेदजातं तेन प्रजापतिशरीरेणाविभक्तमात्मैवाऽऽसीदग्रे प्राक्शरीरान्तरोत्पत्तेः । स च पुरुषविधः पुरुषप्रकारः शिरःपाण्यादिलक्षणो विराट् स एव[3] प्रथमः[4] संभूतोऽनुवीक्ष्यान्वालोचनं कृत्वा[5] कोऽहं किंलक्षणो वाऽऽस्मीति नान्यद्वस्त्वन्तरमात्मनः प्राणपिण्डात्मकात्कार्यकरणरूपान्नापश्यन्न ददर्श । केवलं[6] त्वात्मानमेव सर्वात्मानमपश्यत् । तथा पूर्वजन्मश्रौतविज्ञानसंस्कृतः सोऽहं प्रजापतिः सर्वात्माऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरद्व्याहृतवान् ।

आपातिकमनापातिकं च तात्पर्यमुक्त्वा प्रतीकमादायाक्षराणि व्याकरोति--आत्मैवेति । तस्याश्वमेधाधिकारे प्रकृतत्वं सूचयति--अण्डज इति । पूर्वस्मिन्नपि ब्राह्मणे तस्य प्रस्तुतत्वमस्तीत्याह--वैदिकेति । स एवाऽऽसीदिति संबन्धः । स्थित्यवस्थायामपि प्रजापतिरेव समष्टिदेहस्तत्तद्व्यष्टयात्मना तिष्ठतीति विशेषासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह--तेनेति । आत्मशब्देन परस्यापि ग्रहसंभवे किमिति विराडेवोपादीयत इत्याशङ्क्य वाक्यशेषादित्याह--स चेति । वक्ष्यमाणमन्वालोचनादि विराडात्मकर्तृकमेवेत्याह--स एवेति । स्वरूपधर्मविषयौ द्वौ विमर्शौ । नान्यदिति वाक्यमादायाक्षराणि व्याचष्टे--वस्त्वन्तरमिति । दर्शनशक्त्यभावादेव वस्त्वन्तरं प्रजापतिर्न दृष्टवानित्याशङ्क्याऽऽह--केवलं त्विति । सोऽहमित्यादि व्याचष्टे--तथेति । यथा सर्वात्मा प्रजापतिरहमिति पूर्वस्मिञ्जन्मनि श्रौतेन विज्ञानेन संस्कृतो विराडात्मा तथेदानीमपि फलावस्थः सोऽहं प्रजापतिरस्मीति प्रथमं व्याहृतवानिति योजना ।

ततस्तस्माद्यतः पूर्वज्ञानसंस्कारादात्मानमेवाहमित्यभ्यधादग्रे तस्मादहंनामाभवत्तस्योपनिषदहमिति[8] श्रुतिप्रदर्शितमेव नाम वक्ष्यति । तस्माद्यस्मात्कारणे प्रजापतावेवं वृत्तं तस्मात्तत्कार्यभूतेषु प्राणिष्वेतर्ह्येतस्मिन्नपि काल आमन्त्रितः कस्त्वमित्युक्तः सन्नहमयमित्येवाग्र उक्त्वा कारणात्माभिधानेनाऽऽत्मानमभिधायाग्रे पुनर्विशेषनामजिज्ञासवेऽथानन्तरं विशेषपिण्डाभिधानं देवदत्तो यज्ञदत्तो[9] वेति प्रब्रूते कथयति यन्नामास्य विशेषपिण्डस्य मातापितृकृतं भवति तत्कथयति ।

व्याहरणफलमाह-- तत इति । किमिति प्रजापतेरहमिति नामोच्यते साधारणं

---

१ ख. ग. छ. ज. °थमजोऽण्ड° । २ ख. च. °कर्मज्ञानफ° । ३ च. °व च प्र° । ४ झ. °थमजः सं° । ५ ख. ग. ज. झ. °र्यकार° । ६ ख. ग. घ. ङ. च. ञ. °लं चाऽऽत्मा° । ७ ख. घ. ण °लं चेति । ८ ख. ग. ङ. च. °ति हि श्रु° । ९ क. झ. °स्मात्का° । १० ख. ग. ङ. च. °दत्त इति वा प्र° ।

हीदं सर्वेषामित्याशङ्क्योपासनार्थमित्याह--तस्येति । आध्यात्मिकस्य चाक्षुषस्य पुरुषस्याहमिति रहस्यं नामेति यतो वक्ष्यत्यतः श्रुतिसिद्धमेवैतन्नामास्य ध्यानार्थमिहोक्तमित्यर्थः । प्रजापतेरहंनामत्वे लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयितुमुत्तरं वाक्यमित्याह--तस्मादिति ।

स च प्रजापतिरतिक्रान्तजन्मनि सम्यक्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः साधकावस्थायां यद्यस्मात्कर्मज्ञानभावनानुष्ठानैः प्रजापतित्वं प्रतिपित्सूनां पूर्वः प्रथमः सन्नस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदायात्सर्वस्मादादावौषददहत्किमासङ्गाज्ञानलक्षणान्सर्वान्पाप्मनः प्रजापतित्वप्रतिबन्धकारणभूतान् । यस्मादेवं तस्मात्पुरुषः पूर्वमौषदिति पुरुषः ।

उपासनार्थं प्रजापतेरहंनामोक्त्वा पुरुषनामनिर्वचनं करोति--स चेत्यादिना । पूर्वस्मिञ्जन्मनि साधकावस्थायां कर्माद्यनुष्ठानैरहमहमिकया प्रजापतित्वप्रेप्सूनां मध्ये पूर्वो यः सम्यक्कर्माद्यनुष्ठानैः सर्वं प्रतिबन्धकं यस्माददहत्तस्मात्स प्रजापतिः पुरुष इति योजना । उक्तमेव स्फुटयति--प्रथमः सन्निति । सर्वस्मादस्मात्प्रजापतित्वप्रतिपित्सुसमुदायात्प्रथमः सन्नौषदिति संबन्धः । आकाङ्क्षापूर्वकं दाह्यं दर्शयति--किमित्यादिना । पूर्वं प्रजापतित्वप्रतिबन्धकप्रध्वंसित्वे सिद्धमर्थमाह--यस्मादिति ।

यथाऽयं प्रजापतिरोषित्वा प्रतिबन्धकान्पाप्मनः सर्वान्पुरुषः प्रजापतिरभवत् । एवमन्योऽपि ज्ञानकर्मभावनानुष्ठानवह्निना केवलं ज्ञानबलाद्वौषति भस्मी करोति ह वै स तं कं योऽस्माद्विदुषः पूर्वः प्रथमः प्रजापतिर्बुभूषति भवितुमिच्छति तमित्यर्थः । तं दर्शयति--य एवं वेदेति । सामर्थ्याज्ज्ञानभावनाप्रकर्षवान् । नन्वनर्थाय प्राजापत्यप्रतिपित्सैवंविदा चेद्दह्यते । नैष दोषः । ज्ञानभावनोत्कर्षाभावात्प्रथमं प्रजापतित्वप्रतिपत्त्यभावमात्रत्वाद्दाहस्य । उत्कृष्टसाधनः प्रथमं प्रजापतित्वं प्राप्नुवन्न्यूनसाधनो न प्राप्नोतीति स तं दहतीत्युच्यते न पुनः प्रत्यक्षमुत्कृष्टसाधनेनेतरो दह्यते । यथा लोक आजिसृतां यः प्रथममाजिमुपसर्पति तेनेतरे दग्धा इवापहृतसामर्थ्या भवन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

पुरुषगुणोपासकस्य फलमाह--यथेति । अयं प्रजापतिरिति भविष्यद्वृत्त्या साधकोक्तिः, पुरुषः प्रजापतिरिति फलावस्थः स कथ्यते । कोऽसावोषतीत्यपेक्षायामाह--

१ ग. घ. °पतिः पूर्वेन° । २ ग. घ. ङ. ज. झ. °नैः प्राजापत्यप्रति° । ३ ख. ङ. च. झ. °स्मादौष° । ४ क. घ. छ. झ. °र्वान्स पुरु° । ५ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. °तिर्बुभू° । अयं पाठस्तु लेखकप्रमादादिति प्रतिभाति भवतेरत्राकर्मकत्वात् । ६ ख. ङ. इव प्रतिहत° ।

तं दर्शयतीति । पुरुषगुणः प्रजापतिरहमस्मीति यो विद्यात्सोऽन्यानोषतीत्यर्थः । विद्यासाम्ये कथमेषां व्यवस्थेत्याशङ्क्याऽऽह—सामर्थ्यादिति । हेतुसाम्ये दाहकत्वानुपपत्तेस्तत्प्रकर्षवानितरान्दहतीत्यर्थः । प्रसिद्धं दाहमादाय चोदयति—नन्विति । तथा च तत्प्रेप्सायोगात्तदुपास्त्यसिद्धिरित्यर्थः । विवक्षितं दाहं दर्शयन्नुत्तरमाह—नैष दोष इति । तदेव स्पष्टयति—उत्कृष्टेति । प्राप्नुवन्भवतीति शेषः । औपचारिकं दाहं दृष्टान्तेन साधयति—यथेति । आजिर्मर्यादा तां सरन्ति धावन्तीत्याजिसृतस्तेषामिति यावत् ॥ १ ॥

यदिदं तुष्टूषितं कर्मकाण्डविहितज्ञानकर्मफलं प्राजापत्यलक्षणं नैव तत्संसारविषयमत्यक्रामदितीममर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह—

सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी बिभेति स हायमीक्षां चक्रे यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्ध्यभेष्यद्द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ २ ॥

सोऽबिभेत्स प्रजापतिर्योऽयं प्रथमः शरीरी पुरुषविधो व्याख्यातः सोऽबिभेद्भीतवानस्मदादिवदेवेत्याह । यस्मादयं पुरुषविधः शरीरकरणवानात्मनाशविपरीतदर्शनवत्त्वादबिभेत्तस्माचत्सामान्यादद्यत्वेऽप्येकाकी बिभेति । किंचास्मदादिवदेव भयहेतुविपरीतदर्शनापनोदकारणं यथाभूतात्मदर्शनं सोऽयं प्रजापतिरीक्षामीक्षणं चक्रे कृतवान्ह । कथमित्याह—यद्यस्मान्मत्तोऽन्यदात्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरं[१] प्रतिद्वंद्वीभूतं नास्ति तस्मिन्नात्मविनाशहेत्वभावे कस्मान्नु बिभेमीति ।

ज्ञानकर्मफलं सौत्रं पदमुत्कृष्टत्वान्मुक्तिस्तदन्यमुक्त्यभावात्तद्धेतुसम्यग्धीसिद्धये प्रवृत्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य सोऽबिभेदित्यस्य तात्पर्यमाह—यदिदमिति । तुष्टूषितं स्तोतुमभिप्रेतमिति यावत् । आह, विवक्षितार्थसिद्ध्यर्थं हेतुं भयभाक्त्वमिति शेषः । ज्ञानकर्मफलं त्रैलोक्यात्मकसूत्रत्वमुत्कृष्टमपि संसारान्तर्भूतमेव न कैवल्यमिति वक्तुमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः । अहमेकाकी कोऽपि मां हनिष्यतीत्यात्मनाशविषयविपरीतज्ञानवत्त्वात्प्रजापतिर्भीतवानित्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य कार्यगतेन भयलिङ्गेन कारणे प्रजापतौ तदनुमेयमित्याह—यस्मादिति । तत्सामान्यादेकाकित्वाविशेषादिति यावत् । प्रजापतेः संसारान्तर्भूतत्वे हेत्वन्तरमाह—किंचेति । यथाऽस्मदादिभी रज्जुस्थाण्वादौ सर्पपुरुषादि-

---

१ क. स्फुरयति । २ ग. °थतनोऽप्ये° । ३ ग. घ. छ. ज. झ °तार्थद° । ४ च. °र्प्रसिद्धं प° ।

भ्रमजनितभयानिवृत्तये विचारेण तत्त्वज्ञानं संपाद्यते तथा प्रजापतिरपि भयस्य तद्धेतोश्च विपरीतधियो ध्वस्तिहेतुं[१] तत्त्वज्ञानं विचार्य संपादितवानित्यर्थः । परमार्थदर्शनमेव प्रश्न-पूर्वकं विशदयति—कथमित्यादिना । तास्मिन्नित्यत्र तस्मादित्यादौ पठितव्यम् ।

तत एव यथाभूतात्मदर्शनादस्य प्रजापतेर्भयं वीयाय, विस्पष्टमपगतवत् । तस्य प्रजापतेर्यद्भयं तत्केवलाविद्यानिमित्तमेव परमार्थदर्शनेऽनुपपन्नमित्याह— कस्माद्ध्यभेष्यत्किमित्यसौ भीतवान्परमार्थनिरूपणायां भयमनुपपन्नमेवेत्यभि-प्रायः । यस्माद्द्वितीयाद्वस्त्वन्तराद्वै भयं भवति । द्वितीयं च वस्त्वन्तरमविद्याप्रत्यु-पस्थापितमेव । नह्यदृश्यमानं द्वितीयं भयजन्मनो हेतुः “ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ” इति मन्त्रवर्णात् । यच्चैकत्वदर्शनेन भयमपनुनोदा-[३] पनोदितं तद्युक्तम् । कस्मात् । द्वितीयाद्वस्त्वन्तराद्वै भयं भवति तदेकत्वदर्शनेन द्वितीयदर्शनमपनीतमिति नास्ति यतः ।

मच्छब्दोपलक्षितं प्रत्यक्चैतन्यमद्वितीयब्रह्मरूपेण[४] ज्ञात्वा सहेतुं भीतिं प्रजापतिर-क्षिपदित्युक्तमिदानीं तत्त्वज्ञानफलमाह—तत इति । कस्माद्धीत्यादेरुत्तरस्य पूर्वेण[५] पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्य विदुषो हेत्वभावान्न भयमित्युक्तसमर्थनार्थत्वादुत्तरस्य नैवमित्याह— तस्येत्यादिना । अनुपपत्तौ हेतुमाह—यस्मादिति । परमार्थदर्शनेऽपि वस्त्वन्तरा-त्किमिति भयं न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—द्वितीयं चेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वैतस्या-विद्याप्रत्युपस्थापितत्वेऽपि कुतस्तदुत्थद्वैतदर्शनं[६] भयकारणं न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । तत्त्वज्ञाने सत्यज्ञानायोगात्तदुत्थं[७] द्वैतं तद्दर्शनं चायुक्तमित्यतो हेत्वभावाद्भयानु-पपत्तिरित्यर्थः । अद्वैतज्ञाने भयनिवृत्तिरित्यत्र मन्त्रं संवादयति—तत्रेति । विराडैक्य-दर्शनेनैव प्रजापतेर्भयमपनीतं नाद्वैतदर्शनेनेत्यस्मिन्नर्थेऽपि यन्मदन्यन्नास्तीत्यादि शक्यं व्याख्यातुमित्याशङ्क्याङ्गीकुर्वन्नाह—यच्चेति । तदेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति—कस्मा-दित्यादिना ।

अत्र चोदयन्ति—कुतः प्रजापतेरेकत्वदर्शनं जातं को वाऽस्मा उप-दिदेश । अथानुपदिष्टमेव प्रादुरभूत् । अस्मदादेरपि तथा प्रसङ्गः । अथ जन्मान्तरकृतसंस्कारहेतुकम् । एकत्वदर्शनानर्थक्यप्रसङ्गः । यथा

---

१ क. ञ. °हेतुत° । २ ग. झ. °न्महे° । ङ. छ. °न्मने हे° । ३ ग. ङ. च. झ. °नोद त° । ४ ञ. ण. °ह्मस्वरू° । ५ क. ख. घ. ज. 'तिराक्षिपतीत्यु° । ६ ध ण. °र्शने न° । ७ ख. घ. ज. °दुत्थद्वै° । ८ ध. °नेन भ° ।

प्रजापतेरतिक्रान्तजन्मावस्थस्यैकत्वदर्शनं विद्यमानमप्यविद्याबन्धकारणं नापनिन्ये । यतोऽविद्यासंयुक्त एवायं जातोऽबिभेत् । एवं सर्वेषामेकत्वदर्शनानर्थक्यं प्राप्नोति । अन्त्यमेव निवर्तकमिति चेत् । न । पूर्ववत्पुनः प्रसङ्गेनानैकान्त्यात् । तस्मादनर्थकमेवैकत्वदर्शनमिति ।

प्रथमव्याख्यानानुसारेण चोद्यमुत्थापयति—अत्रेति । प्रजापतेर्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाद्भीतिध्वस्तिरुक्ता न च तस्य तज्ज्ञानं युक्तं हेत्वभावादित्याह—कुत इति । यस्मादस्माकमैक्यधीस्तस्मादेव तस्यापि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—को वेति । न हि तस्य शास्त्रश्रवणमाचार्याभावान्नापि संन्यासस्तस्य त्रैवर्णिकविषयत्वान्नापि शर्मैश्वर्यासक्तत्वादतोऽस्मासु प्रसिद्धश्रवणादिविद्याहेत्वभावान्न प्रजापतेरैक्यधीर्युक्तेत्यर्थः । उपदेशानपेक्षमेव प्रजापतेरैक्यज्ञानं प्रादुर्भूतमिति शङ्कते—अथेति । अतिप्रसक्त्या प्रत्याह—अस्मदादेरिति । प्रजापतेर्यजमानावस्थायामाचार्यस्य सत्त्वाच्छ्रवणाद्यावृत्तेरैक्यज्ञानोदयात्तत्संस्कारोत्थं तथाविधमेव तज्ज्ञानं फलावस्थायामपि स्यादिति चोदयति—अथेति । दूषयति—एकत्वेति । अज्ञानध्वंसित्वेनार्थवत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । तत्र गमकमाह—यत इति । दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । नन्वस्मिन्नेव जन्मनि प्रजापतेरैक्यधीरनपेक्षा जायते 'ज्ञानमप्रतिघं यस्य' इति स्मृतेः । न च तदुत्पत्त्यनन्तरमेव सहेतु बन्धं निरुणद्धि भयारत्यादिफलेन प्रारब्धकर्मणा प्रतिबन्धादतो मरणकालिकं तदज्ञानध्वंसीति शङ्कते—अन्त्यमेवेति । प्रवृत्तफलस्य कर्मणः स्वोपपादकाज्ञानलेशाद्धिज्ञानशक्तिप्रतिबन्धकत्वेऽपि जन्मान्तरादिसर्वसंसारहेत्वज्ञानध्वंसिज्ञानसामर्थ्यप्रतिबन्धकत्वे मानाभावान्मध्ये जातं ज्ञानमनिवर्तकमित्यशक्यं वक्तुमन्त्यस्य च ज्ञानस्य निवर्तकत्वे नान्त्यत्वं हेतुः । यजमानान्तरस्यान्त्ये ज्ञाने तद्ध्वंसित्वाद्दृष्टेरन्त्यत्वस्याज्ञानध्वंसित्वेनानियमात् । न च यजमानान्तरे प्रजापतौ चान्त्यं ज्ञानं ज्ञानत्वादज्ञानध्वंसि पूर्वज्ञानेषु बन्धहेत्वज्ञानध्वंसित्वादृष्टेर्ज्ञानत्वहेतोरनैकान्त्यात् । न चान्त्यमैक्यज्ञानमैक्यज्ञानत्वादज्ञानध्वंसीति युक्तम् । उपान्त्यतादृग्ज्ञानवदन्त्येऽपि तदयोगादुपान्त्ये हेतोरनैकान्त्यादित्याभिप्रेत्य दूषयति—नेत्यादिना । कलृप्तकारणाभावात्तदन्तरेण चोत्पत्तावतिप्रसङ्गात्संस्काराधीनत्वेऽपि विशेषाभावादन्त्यस्य च ज्ञानस्याज्ञानध्वंसित्वासिद्धेरयुक्तं प्रजापतेरेकत्वदर्शनमित्युपसंहरति—तस्मादिति ।

नैष दोषः । उत्कृष्टहेतूद्भवत्वाल्लोकवत् । यथा पुण्यकर्मोद्भवैर्विविक्तैः

१ घ. ज. °विद्यां ब्र° । २ क. °यं चातो° । ३ ख. च. °ति चेत् । ४ घ. ण. °मादिसृष्ट्याचै° । ५ क. घ. ञ. ण. °कालीनं त° । ६ घ. ण. °लेशनाशिज्ञा° । ७ घ. °न्त्यज्ञा° । ८ ण. °नत्वा° । ९ ण. °मान्त्यहे° ।

कार्य[1]करणैः संयुक्ते जन्मनि सति प्रज्ञामेधास्मृतिवैशारद्यं दृष्टं तथा प्रजापतेर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यविपरीतहेतुसर्वपाप्मदाहाद्विशुद्धैः कार्य[2]करणैः संयुक्तमुत्कृष्टं जन्म तदुद्भवं चानुपदिष्ट[3]मेव युक्तमेकत्वदर्शनं प्रजापतेः[4] । तथाच स्मृतिः—

" ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पतेः ।
ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयम् " इति ॥

प्रजापतेः सुप्तप्रतिबुद्धवत्प्रकृष्टादृष्टोत्थकार्य[5]करणवत्त्वात्पूर्वकल्पीयपदपदार्थवाक्यस्मरणवतः स्मृतिविपरिवर्तिनो वाक्याद्विचार्यमाणाददृष्टसहकृतात्तत्त्वज्ञानं स्याल्लोके विशिष्टादृष्टोत्थकार्य[6]करणानां प्रज्ञाद्यतिशयदर्शनात्तेन च ज्ञानेन जन्मान्तरहेत्वविद्याक्षये[7]ऽप्यार[8]ब्धं कर्म तज्जं च भयारत्याद्यविद्यालेशतो भविष्यतीति परिहरति—नैष दोष इति । संगृहीतमर्थं समर्थयते—यथेत्यादिना । धर्मादिचतुष्टयाद्विपरीतमधर्मादिचतुष्टयं तत्र हेतोः सर्वस्य पाप्मनो ज्ञानाद्यतिशयेन नाशादिति यावत् । उत्कृष्टत्वं प्रकृष्टज्ञानादिशालित्वम् । उक्तजन्मफलमाह—तदुद्भवं चेति । तस्य ज्ञानादिवैशारद्ये पौराणिकीं स्मृतिमुदाहरति—तथा चेति । अप्रतिघमप्रतिबद्धं निरङ्कुशमित्येतत्प्रत्येकं संबध्यते[9] यस्यैतच्चतुष्टयं सहसिद्धं[10] निरवर्ततेति संबन्धः[11] ।

सहसिद्धत्वे[12] भयानुपपत्तिरिति चेत् । न ह्यादित्येन सह तम उदेति । न, अन्यानुपदिष्टार्थत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य[13] । श्रद्धातात्पर्यप्रणिपातादीनामहेतुत्वमिति चेत् । स्यान्मतम्—"श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः" "तद्विद्धि प्रणिपातेन" इत्येवमादीनां श्रुतिस्मृतिविहितानां ज्ञानहेतूनामहेतुत्वं प्रजापतेरिव जन्मान्तरकृत[14]धर्महेतुत्वे ज्ञानस्येति चेत् । न । निमित्तविकल्पसमुच्चयगुणवदगुणवत्त्वभेदोपपत्तेः ।

सहसिद्धत्वस्मृतेः 'सोऽबिभेत्' इतिश्रुतिविरुद्धत्वादप्रामाण्यमिति विरोधाधिकरणन्यायेन शङ्कते—सहसिद्धत्व इति । सत्येव सहजे ज्ञाने स्वहेतोर्भयमपि स्यादिति चेन्नेत्याह—न हीति अन्येनाऽऽचार्येणानुपदिष्टमेव प्रजापतेर्ज्ञानमुदेतीत्येवमर्थपरत्वात्सहसिद्धवाक्यस्य त[15]ज्ज्ञानात्प्राक्तस्य भयमविरुद्धमूर्ध्वं चाज्ञानलेशादतो न विरोध

१ ख ज. °र्थकार° । २ ख. र्थकार° । ३ ख. °मेक° । ४ क. छ. °च प्रजापतेः । ५ ख. °र्थकार° । ६ ख. °र्थकार° । ७ ञ. ण. °येऽपि प्रार° । ८ ख. ण. °रब्धकं° । ९ क. ख. घ. °ते तस्यै° । १० क. ख. सह नि° । य. सन्निर° । ११ घ. शेषः । १२ ज. °द्धतायां भ° । १३ ग. घ. ङ. च. ज. °स्य । सहसिद्धशब्देन जन्मत एव ज्ञानित्वं नोच्यते किंत्वाचार्यादिनिरपेक्षत्वमेव सहसिद्धवाक्यस्य । श्र° । १४ ख. ग. ङ. च. °तकर्म° । १५ य. तत्त्वज्ञाना° ।

श्रुतिस्मृत्योरिति समाधत्ते—नेत्यादिना । ज्ञानोत्पत्तेराचार्याद्यनपेक्षत्वे श्रद्धादिविधानानर्थक्यादनेकश्रुतिस्मृतिविरोधः स्यादिति शङ्कते—श्रद्धेति । आदिपदेन शमादिग्रहः । अस्मदादिषु तेषां हेतुत्वमिति चेन्नेत्याह—प्रजापतेरिवेति । चोदितं विरोधं निराकरोति—नेत्यादिना । निमित्तानां विकल्पः समुच्चयो गुणवत्त्वमगुणवत्त्वमित्यनेन प्रकारेण कार्योत्पत्तौ विशेषसंभवान्न श्रद्धादिविध्यानर्थक्यमित्यर्थः ।

लोके हि नैमित्तिकानां कार्याणां निमित्तभेदोऽनेकधा विकल्प्यते । तथा निमित्तसमुच्चयः । तेषां च विकल्पितानां समुच्चितानां च पुनर्गुणवद्गुणवत्त्वकृतो भेदो भवति । तद्यथा रूपज्ञान एव तावन्नैमित्तिके कार्ये तमसि विनाऽऽलोकेन चक्षूरूपसंनिकर्षो नक्तंचराणां रूपज्ञाने निमित्तं भवति । मन एव केवलं रूपज्ञाननिमित्तं योगिनामस्माकं तु संनिकर्षालोकाभ्यां सह तथाऽऽदित्यचन्द्राद्यालोकभेदैः समुच्चिता निमित्तभेदा भवन्ति । तथाऽऽलोकविशेषगुणवद्गुणवत्त्वेन भेदाः स्युः ।

संग्रहवाक्यं विवृणोति—लोके हीति । तद्धि सर्वं विकल्पादि यथा ज्ञातुं शक्यं तथैकस्मिन्नेव नैमित्तिके रूपज्ञानाख्यकार्ये दर्शयामीत्याह—तद्यथेति । तत्र विकल्पमुदाहरति—तमसीत्यादिना । समुच्चयं दर्शयति—अस्माकं त्विति । विकल्पितानां समुच्चितानां च निमित्तानां गुणवद्गुणवत्त्वप्रयुक्तं भेदं कथयति—तथेति । आलोकविशेषस्य गुणवत्त्वं बहुलत्वमगुणवत्त्वं मन्दप्रभत्वं चक्षुरादेर्गुणवत्त्वं निर्मलत्वादि तिमिरोपहतत्वादि चागुणवत्त्वमिति भेदः ।

एवमेवाऽऽत्मैकत्वज्ञानेऽपि क्वचिज्जन्मान्तरकृतं कर्म निमित्तं भवति । यथा प्रजापतेः । क्वचित्तपो निमित्तम् । "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व" इति श्रुतेः । क्वचित् "आचार्यवान्पुरुषो वेद" "श्रद्धावाल्लँभते ज्ञानम्" "तद्विद्धि प्रणिपातेन" "आचार्याद्धैव" "द्रष्टव्यः श्रोतव्यः" इतिश्रुतिस्मृतिभ्य एकान्तज्ञानलाभनिमित्तत्वं श्रद्धाप्रभृतीनाम् । अधर्मादिनिमित्तवियोगहेतुत्वात् । वेदान्तश्रवणमनननिदिध्यासनानां च साक्षाज्ज्ञेयविषयत्वात् । पापादिप्रतिबन्धक्षये चाऽऽत्ममनसोर्भूतार्थज्ञाननिमित्तस्वाभाव्यात् । तस्माद्हेतुत्वं न जातु ज्ञानस्य श्रद्धाप्रणिपातादीनामिति ॥ २ ॥

---

१ ग. ज. °षां वि° । २ ग. ङ. च. ज्ञानन° । ३ ग. °त्तं म° । ४ ख. ङ. °मसो. गिनामस्मा° । ५ ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °च्चितो नि° । ६ ख. ग. ङ. छ. ज. झ. °भेदो भ° । ७ ख. ग. घ. ङ. छ ज. झ. भवति । ८ क. °नाख्ये का° ९ ख. कल्पय° । १० घ. ज. वमात्मै° । ११ क. °व ज्ञातव्यो द्र° । ख. ग. °व ज्ञातव्यः । १२ क. छ. झ. न ज्ञा° ।

-दृष्टान्तं प्रतिपाद्य दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । तथाऽन्यस्यापि प्रजापतितुल्यस्य वामदेवादेर्जन्मान्तरीयसाधनवशादीश्वरानुग्रहादस्मिञ्जन्मनि स्मृतवाक्यादैक्यज्ञानमुदेतीति शेषः । भृगुस्तत्तुल्यो वाऽधिकारी क्वचिदित्युच्यते । तपोऽन्वयव्यतिरेकाख्यमालोचनम् । श्वेतकेतुप्रभृतिषु ज्ञाननिमित्तानां समुच्चयं दर्शयति—क्वचिदित्यादिना । एकान्तं नियतमावश्यकं ज्ञानोदयलाभे निमित्तत्वमिति यावत् । अथ प्रणिपातादिव्यतिरेकेण न प्रजापतेरपि ज्ञानं संभवति सामग्र्यभावादत आह—अधर्मादीति । प्रणिपातादेर्ज्ञानोदयप्रतिबन्धकनिवर्तकत्वात्प्रजापतेश्च तन्निवृत्तेर्जन्मान्तरीयसाधनायत्तत्वादाधुनिकप्रणिपातादिना विना स्मृतवाक्यादेवैक्यधीः संभवतीत्यर्थः । तर्हि श्रवणादिव्यतिरेकेणापि प्रजापतेर्ज्ञानं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—वेदान्तेति । न तैर्विना ज्ञानं कस्यचिदपि स्यात्प्रजापतेस्तु जन्मान्तरीयश्रवणवशादिदानीमनुस्मृतवाक्यात्तदुत्पत्तिरिति शेषः । तर्हि श्रद्धादिकमपि प्रतिबन्धकनिवर्तकत्वेन प्रजापतेरादरणीयं तन्निवृत्तिमन्तरेण ज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—पापादीति । आत्ममनसोर्मिथः संयुक्तयोः संबन्धि यत्पापं तत्कार्यं च[2] रागादि तेन ज्ञानोत्पत्तौ प्रतिबन्धस्य पूर्वोक्तेन न्यायेन क्षये सति प्रजापतेरीश्वरानुग्रहा[3]त्स्मृतवाक्यस्य परमार्थज्ञानोत्पत्तौ केवलस्य निमित्तत्वात्तस्याऽऽधुनिकश्रद्धाद्यतिरेकेण ज्ञानोदयेऽपि न तद्विविक्वैयर्थ्यम् । अस्माकं तद्वशादेव तदुत्पत्तेर्वाक्यतात्पर्यादिज्ञानं सर्वेषामेव ज्ञानसाधनमाचार्यादिषु पुनर्विकल्पसमुच्चयावित्यर्थः । अधिकारभेदेन ज्ञानहेतुषु विकल्पेऽपि तेषामसमुच्चयान्न श्रुतिस्मृतिविरोधोऽस्तीत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ २ ॥

स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् । स हैतावानास यथा स्त्रीपुमाꣳसौ संपरिष्वक्तौ स इममेवाऽऽत्मानं द्वेधाऽपातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्धबृगलमिव स्व इति ह स्माऽऽह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव ताꣳ समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥

इतश्च संसारविषय एव प्रजापतित्वं यतः स प्रजापतिर्वै नैव रेमे, रतिं नान्वभवदरत्याविष्टोऽभूदित्यर्थोऽस्मदादिवदेव यत इदानीमपि तस्मादेकाकित्वादिधर्मवत्त्वादेकाकी न रमते, रतिं नानुभवाति रतिर्नामेष्टार्थसंयोगजा

---

१ ग. ज्ञा ञा° । २ ख. °दि तस्यभेदज्ञा° । ३ घ. ण. °हादनुस्मृत° ।

क्रीडा । तत्प्रसङ्गिन इष्टवियोगान्मनस्याकुलीभावोऽरतिरित्युच्यते[1] । स तस्या अरतेरपनोदाय[2] द्वितीयमरत्यपघातसमर्थं[3] स्त्रीवस्त्वैच्छद्गृद्धिमकरोत् । तस्य चैवं स्त्रीविषयं गृध्यतः स्त्रिया परिष्वक्तस्येवाऽऽत्मनो भावो बभूव । स तेन सत्त्वे-प्सुत्वा[4]देतावानेतत्परिमाण आस बभूव ह ।

प्रजापतेर्भयाविष्टत्वेन संसारान्तर्भूतत्वमुक्तमिदानीं तत्रैव हेत्वन्तरमाह—इतश्चेति । अरत्याविष्टत्वे प्रजापतेरेकाकित्वं हेतू करोति—यत इति । कार्यस्थारतिः कारणस्थारतेर्लिङ्गमित्यनुमानं सूचयति—इदानीमपीति । आदिपदेन भयाविष्टत्वादिग्रहः[5] । अरतिं प्रतियोगिनिरुक्तिद्वारा निर्वक्ति—रतिर्नामेति । कथं तर्हि यथोक्तारतिनिरसनमित्याशङ्क्य स द्वितीयमैच्छदित्येतद्व्याचष्टे—स तस्या इति । स हेत्यस्य वाक्यस्य पातनिकां करोति—तस्येति । तेन भावेनेति यावत् । कथमभिमानमात्रेण यथोक्तपरिमाणत्वं तत्राऽऽह—सत्येति[6] । निपातोऽवधारणे । तस्यैव पुनरनुवादोऽन्वयार्थः ।

किंपरिमाण इत्याह—यथा लोके स्त्रीपुमांसावरत्यपनोदाय[7] संपरिष्वक्तौ यत्परिमाणौ स्यातां तथा तत्परिमाणो बभूवेत्यर्थः । स तथा तत्परिमाणमेवेममात्मानं द्वेधा द्विप्रकारमपातयत्पातितवान् । इममेवेत्यवधारणं मूलकारणाद्विराजो विशेषणार्थम् । न क्षीरस्य सर्वोपमर्देन दधिभावापत्तिवद्विराट्सर्वोपमर्देनैतावानास[8] । किं तर्ह्यात्मना व्यवस्थितस्यैव विराजः सत्यसंकल्पत्वात्स्वात्मव्यतिरिक्तं स्त्रीपुंसपरिष्वक्तपरिमाणं शरीरान्तरं बभूव । स एव च विराट् तथाभूतः स हैतावानासेति सामानाधिकरण्यात्[9] ।

परिमाणमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—किमित्यादिना । संप्रति स्त्रीपुंसयोरुत्पत्तिमाह—स तथेति । ननु द्वेधाभावो विराजो वा संसक्तस्त्रीपुंसा[10]गतस्य पिण्डस्य वा नाऽऽद्यः सशब्देन विराड्ग्रहायोगात्तस्य कर्मत्वाद्द्वितीये त्वात्मशब्दानुपपत्तिस्तत्राऽऽह—इममिति । तथा च सशब्देन कर्तृतया विराड्ग्रहणमविरुद्धमित्यर्थः । तदेव स्फुटयति—नेत्यादिना । कस्य तर्हि द्विधाकरणमित्याशङ्क्याऽऽह—किं तर्हीति । तच्च द्विधाकरणकर्मेति[11] शेषः । कथं तर्हि तत्राऽऽत्मशब्दः संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—स एव चेति । तथाभूतः संसक्तजायापुंप(स्प)रिमाणोऽभूदिति यावत् ।

---

१ ग. घ. ज. °तिरुच्य° । २ ख. घ. ङ. च. ञ. झ. °नोदनाय । ३ ख. घ. च. °यमैच्छद्र° । ४ क. ख. ग. घ ङ. च. ज. °त्वाद्वेता° । ५ ग. ङ. °व । किं° । ६ घ. ण. °ति । ह नि° । ७ घ. छ. ज. झ. °नोदनाय । ८ क. ख. च. °राड्भावोप° । ९ ख. घ. च. छ. ज. झ. °पुंप° । १० घ. °पुंपि° । ११ ख. ञ. ण. °रणे क° । घ. °रणं क° ।

ततस्तस्मात्पातनात्पतिश्च पत्नी चाभवतामिति दंपत्योर्निर्वचनं लौकिकयोस्त एव तस्माद्यस्मादात्मन एवार्धः पृथग्भूतो येयं स्त्री तस्मादिदं शरीरमात्मनोऽर्धबृगलमर्धं च तद्वृगलं च तदर्धबृगलं[1] विदलं[2]मर्ध[3]विदलमिवेत्यर्थः। प्राक्स्त्र्युद्वहनात्कस्यार्धबृगलमित्युच्यते स्व आत्मन इति । एवमाह स्मोक्तवान्किल याज्ञवल्क्यो यज्ञस्य वल्को वक्ता यज्ञवल्कस्तस्यापत्यं याज्ञवल्क्यो दैवरातिरित्यर्थः । ब्रह्मणो वाऽपत्यं यस्मादयं पुरुषार्ध आकाशः स्त्र्यर्धशून्यः पुनरुद्वहनात्तस्मात्पूर्यते स्त्र्यर्धेन पुनः संपुटीकरणे[4]नेवं विदलार्धः । तां स प्रजापतिर्मन्वाख्यः शतरूपाख्यामात्मनो दुहितरं पत्नीत्वेन कल्पितां समभवन्मैथुनमुपगतवान् । ततस्तस्मात्तदुपगमनान्मनुष्या अजायन्तोत्पन्नाः ॥ ३ ॥

न केवलं मनुः शतरूपेत्यनयोरेव दंपत्योरिदं निर्वचनं किंतु लोकप्रसिद्धयोः सर्वयोरेव तयोरेतद्द्रष्टव्यं सर्वत्रास्य संभवादित्याह—लौकिकयोरिति । उक्ते निर्वचने लोकानुभवमनुकूलयति—तस्मादिति । प्रागिति सहधर्मचारिणीसंबन्धात्पूर्वमित्यर्थः । आकाङ्क्षाद्वारा षष्ठीमादायानुभवमवलम्ब्य व्याचष्टे—कस्येत्यादिनाँ । बृगलशब्दो विकारार्थः । अनुभवसिद्धेऽर्थे प्रामाणिकसंमतिमाह—एवमिति । द्वेधापातने सत्येको भागः पुरुषोऽपरस्तु स्त्रीत्यत्रैव हेत्वन्तरमाह—यस्मादिति । उद्वहनात्प्रागवस्थायामाकाशः पुरुषार्धः स्त्र्यर्धशून्यो यस्मादसंपूर्णो वर्तते तस्मादुद्वहनेन प्राप्तस्त्र्यर्धेन पुनरितरो भागः पूर्यते यथा विदलार्धोऽसंपूर्णः संपुटीकरणेन पुनः संपूर्णः क्रियते तद्वदिति योजना । पूर्वमपि स्वाभाविकयोग्यतावशेन संसर्गोऽभूदनादित्वात्संसारस्येति सूचयितुं पुनरित्युक्तम् । पुरुषार्धस्येतरार्धस्य च मिथः संबन्धान्मनुष्यादिसृष्टिरित्याह—तामित्यादिना ॥ ३ ॥

सो हेयमीक्षांचक्रे कथं नु माऽऽत्मन एव जनयित्वा संभवति हन्त तिरोऽसानीति सा गौरभवदृ[1]षभ इतरस्ताꣳ समेवाभवत्ततो गावोऽजायन्त वडवेतराऽभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्ताꣳ समेवाभवत्तत एकशफमजायताजेतराऽ

---

१ घ. ङ. °लं द्विद° । २ ग. °लमे° । ३ घ. ङ. ज. °मर्धं त्रि° । ४ क. ख. ग. ङ. °णेनैव । ५ व. °व द्विद° । ६ ग. ङ. छ. ज. झ. °शुन्यमु° । ७ ण. °ना । ८ श° । ञ. °ना । अ° । ८ अ. °ति । वल्कशब्दो विकारार्थः । द्वे° । ९ घ. °था द्विद° । १० ख. ठ. °वद्वृष° ।

भवद्वस्त इतरोऽविरितरा मेष इतरस्ताꣳ समेवा-भवत्ततोऽजावयोऽजायन्तैवमेव यदिदं किंच मिथुन-मा पिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥ ४ ॥

सा शतरूपो हेयं सेयं दुहितृगमने स्मार्तं प्रतिषेधमनुस्मरन्तीक्षांचक्रे । कथं न्विदमकृत्यं यन्मा मामात्मन एव जनयित्वोत्पाद्य संभवत्युपगच्छति । यद्य-प्ययं निर्घृणोऽहं हन्तेदानीं तिरोऽसानि जात्यन्तरेण तिरस्कृता भवानीत्येव-मीक्षित्वाऽसौ गौरभवत् । उत्पाद्यप्राणिकर्मभिश्चोद्यमानायाः पुनः पुनः सैव मतिः शतरूपाया मनोश्चाभवत् । ततश्च ऋषभ इतरः । तां समेवाभवदित्यादि पूर्ववत् । ततो गावोऽजायन्त । तथा वडवेतराऽभवदश्ववृष इतरः । तथा गर्दभीतरा गर्दभ इतरः । तत्र वडवाश्ववृषादीनां संगमात्तत एकशफमेकखुरमश्वाश्वतरगर्द-भाख्यं त्रयमजायत । तथाऽजेतराऽभवद्वस्तश्छाग इतरः । तथाऽविरितरा मेष इतरः । तां समेवाभवत् । तां तामिति वीप्सा । तामजां तामविं चोति समभव-देवेत्यर्थः । ततोऽजाश्चावयश्चाजावयोऽजायन्त । एवमेव यदिदं किंच यत्किंचेदं मिथुनं स्त्रीपुंसलक्षणं द्वंद्वमा पिपीलिकाभ्यः पिपीलिकाभिः सहानेनैव न्यायेन तत्सर्वमसृजत जगत्सृष्टवान् ॥ ४ ॥

स्मार्तं प्रतिषेधमिति । न सगोत्रां समानप्रवरां भार्यां विन्देतेत्यादिकमिति यावत् । अकृत्यं हीदं यद्दुहितृगमनं मातृतश्चाऽऽपञ्चमात्पुरुषात्पितृतश्चाऽऽसप्तमादिति स्मृतेरिति मत्वाऽऽह—कथमिति । तयोर्जात्यन्तरगमनं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—यद्यपीति । शतरूपायां गोभावमापन्नायामृषभादिभावो मनोर्भवतु तावता यथोक्तदोषपरिहारस्तयोर्वड-वादिभावे तु न कारणमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—उत्पाद्येति । ततस्तया गोभावादनन्तर-मिति यावत् । गवां जन्मार्थं मिथः संभवनं ततःशब्दार्थः । तत्र तेषामुत्पत्तौ सत्यामिति यावत् । वाक्यद्वये वीप्सा विवक्षितेत्याह— तामिति । तामेवाभिनयति- तामजामिति । तां वडवां तां गर्दभीं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । ततो मिथःसंभवनाद्यथोक्तादिति यावत् । विशे-षाणामानन्त्यात्प्रत्येकमुपदेशासंभवं मन्वानः संक्षिप्योपसंहरन्ति— एवमेवेति । तद्वि-भजते—इदं मिथुनमिति । पशुकर्मप्रयोगो न्यायः ॥ ४ ॥

सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यहꣳ हीदꣳ सर्वमसृ-

---

१ ख. घ. ज. ट. ठ. ड. °द्वस्त । २ ख. ध. च. झ. °द्बस्त° । ३ क. च. ङ. छ. ज. झ. °रः । स तां । ४ ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. °पुंल° । ५ ण. °हगात्तयो° । ६ ण. ततस्तेषा° ।

क्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याᳪ हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

स प्रजापतिः सर्वमिदं जगत्स्रष्टाऽवेत् । कथम् । अहं वावाहमेव सृष्टिः सृज्यत इति सृष्टं जगदुच्यते सृष्टिरिति । यन्मया सृष्टं जगन्मदभेदत्वादहमेवास्मि न मत्तो व्यतिरिच्यते। कुत एतत्। अहं हि यस्मादिदं सर्वं जगदसृक्षि सृष्टवानस्मि तस्मादित्यर्थः । यस्मात्सृष्टिशब्देनाऽऽत्मानमेवाभ्यधात्प्रजापतिस्ततस्तस्मात्सृष्टिरभवत्सृष्टिनामाभवत् । सृष्ट्यां जगति हास्य प्रजापतेरेतस्यामेतस्मिञ्जगति स प्रजापतिवत्स्रष्टा भवति स्वात्मनोऽनन्यभूतस्य जगतः । कः । य एवं प्रजापतिवद्यथोक्तं स्वात्मनोऽनन्यभूतं जगत्साध्यात्माधिभूताधिदैवं जगदहमस्मीति वेद ॥ ५ ॥

यद्यपि मन्वादिसृष्टिरेवोक्ता तथाऽपि सर्वा सृष्टिरुक्तैवेति सिद्धवत्कृत्याऽऽह—स प्रजापतिरिति । अवगतिं प्रश्नपूर्वकं विशदयति—कथमित्यादिना । कथं सृष्टिरस्मीत्यवधार्यते कर्तृक्रिययोरेकत्वायोगादित्याशङ्क्याऽऽह—सृज्यत इतीति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—यन्मयेति । जगच्छब्दादुपरि तच्छब्दमध्याहृत्याहमेव तदस्मीति संबन्धः । तत्र हेतुमाह—मदभेदत्वादिति । एवकारार्थमाह—नेति । मदभेदत्वादित्युक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—कुत इत्यादिना । न हि सृष्टं स्रष्टुरर्थान्तरं तस्यैव तेन तेन मायाविवदवस्थानादित्यर्थः । ततः सृष्टिरित्यादि व्याचष्टे—यस्मादिति । किमर्थं स्रष्टुरेषा विभूतिरुपदिष्टेत्याशङ्क्याऽऽह—सृष्ट्यामिति । जगति भवतीति संबन्धः । वाक्यार्थमाह— प्रजापतिवदिति ॥ ५ ॥

अथेत्यभ्यमन्थत्स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतः । तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमेतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः । अथ यत्किंचेदमार्द्रं तद्रेतसोऽसृजत तदु सोम एतावद्वा इदᳪ सर्वमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः सैषा ब्रह्म-

---

१ ख. ग. घ. ङ. च. ज. °मेवाक्तवान्प्रजा° । २ ख. घ. छ. ज. झ. °ति प्र° । ३ क. °दैवतं ज° । ४ ग. ङ. छ. ज. ट. ठ ड. °दम° ।

णोऽतिसृष्टिः । यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याꣳ हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ६ ॥

एवं स प्रजापतिर्जगदिदं मिथुनात्मकं सृष्ट्वा ब्राह्मणादिवर्णनियन्त्रीर्देवताः सिसृक्षुरादौ । अथेति शब्दद्वयमभिनयप्रदर्शनार्थम् । अनेन प्रकारेण मुखे हस्तौ प्रक्षिप्याभ्यमन्थदाभिमुख्येन मन्थनमकरोत् । स मुखं हस्ताभ्यां मथित्वा मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां च योनिभ्यामग्निं, ब्राह्मणजातेरनुग्रहकर्तारमसृजत सृष्टवान् । यस्माद्दाहकस्याग्नेर्योनिरेतदुभयं हस्तौ मुखं च तस्मादुभयमप्येतदलोमकं लोमविवर्जितम् । किं सर्वमेव । न । अन्तरतोऽभ्यन्तरतः । अस्ति हि योन्या सामान्यमुभयस्यास्य । किम् । अलोमका हि योनिरन्तरतः स्त्रीणाम् । तथा ब्राह्मणोऽपि मुखादेव जज्ञे प्रजापतेः । तस्मादेकयोनित्वाज्ज्येष्ठेनेवानुजोऽनुगृह्यतेऽग्निना ब्राह्मणः । तस्माद्ब्राह्मणोऽग्निदेवत्यो मुखवीर्यश्चेति श्रुतिस्मृतिसिद्धम् ।

ननु सर्वा सृष्टिरुक्तोक्तं च प्रजापतेर्विभूतिसंकीर्तनफलं किमवशिष्यते यदर्थमुत्तरं वाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति । आदावभ्यमन्थादिति संबन्धः । अभिनयप्रदर्शनमेव विशदयति—अनेनेति । मुखादेरग्निं प्रति योनित्वे गमकमाह—यस्मादिति । प्रत्यक्षाविरोधं शङ्कित्वा दूषयति—किमित्यादिना । हस्तयोर्मुखे च योनिशब्दप्रयोगे निमित्तमाह—अस्ति हीति । प्रजापतेर्मुखादित्थमग्निः सृष्टोऽपि कथं ब्राह्मणमनुगृह्णाति तत्राऽऽह—तथेति । उक्तेऽर्थे श्रुतिस्मृतिसंवादं दर्शयति—तस्मादिति । ' आग्नेयो वै ब्राह्मणः ' इत्याद्या श्रुतिस्तदनुसारिणी च स्मृतिर्द्रष्टव्या ।

तथा बलाश्रयाभ्यां बाहुभ्यां बलभिदादिकं क्षत्रियजातिनियन्तारं क्षत्रियं च । तस्मादैन्द्रं क्षत्रं बाहुवीर्यं चेति श्रुतौ स्मृतौ चावगतम् । तथोरुत ईहाश्रयाद्वस्वादिलक्षणं विशो नियन्तारं विशं च । तस्मात्कृष्यादिपरो वस्वादिदेवत्यश्च वैश्यः । तथा पूषणं पृथ्वीदेवतां शूद्रं च

१ ख. ग ङ. च. °त् । मु° २ ग. ङ. च. छ. झ. °त्वा स मु° ३ ग. °नुग्राहकम° । ४ ख. ग, घ. ङ. च. ज. झ. °मव° । ५ क. ख. ग. च. °ग्निदेव° । ६ ग, झ. °तिप्रसि° । ७ ग. घ. च. ज. °जातेर्निय° । ८ क. ख. घ. च. ज. झ. °दिदैव° । ९ क. ग, झ. °र्थ्वीदैवतं शू° ।

पद्भ्यां परिचरणक्षममसृजतेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेः[१]। तत्र[२] क्षत्रादिदेवतासर्गमिहानुक्तं वक्ष्यमाणमप्युक्तवदुपसंहरति सृष्टिसाकल्यानुकीर्त्यै। यथेयं श्रुतिर्व्यवस्थिता तथा प्रजापतिरेव सर्वे देवा इति निश्चितोऽर्थः। स्रष्टुरनन्यत्वात्सृष्टानाम्। प्रजापतिनैवं[३] तु सृष्टत्वाद्देवानाम्।

'अग्निमसृजत' इत्येतदुपलक्षणार्थमित्यभिप्रेत्य सृष्ट्यन्तरमाह—तथेति। बलभिदिन्द्रः। आदिशब्देन वरुणादिर्गृह्यते। क्षत्रियं चासृजतेत्यनुवर्तते। उक्तमर्थं प्रमाणेन द्रढयति—तस्मादिति। 'ऐन्द्रो राजन्यः' इत्याद्या श्रुतिस्तदनुसारिणी च स्मृतिरवधेया। विशं चासृजतेति पूर्ववत्। ईहाश्रयादूरुतो जातत्वं वस्वादेर्ज्येष्ठत्वं च तच्छब्दार्थः। 'पद्भ्यां शूद्रो अजायत' इत्याद्या श्रुतिस्तथाविधा च स्मृतिरनुसर्तव्या। अग्निसर्गस्य वक्ष्यमाणेन्द्रादिसर्गोपलक्षणत्वे सति सृष्टिसाकल्यादेष उ एव सर्वे देवा इत्युपसंहारासिद्धिरिति फलितमाह—तत्रेति[४]। उक्तेन वक्ष्यमाणोपलक्षणं सर्वशब्दः सूचयतीति भावः। किंच सृष्टिरत्र न विवक्षिता किंतु येन प्रकारेण सृष्टिश्रुतिः स्थिता तेन प्रकारेण देवतादि सर्वं प्रजापतिरेवेति विवक्षितमित्याह—यथेति। तत्र हेतुमाह—स्रष्टुरिति। तथाऽपि कथं देवतादि सर्वं प्रजापतिमात्रमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रजापतिनेति।

अथैवं प्रकरणार्थे व्यवस्थिते तत्स्तुत्यभिप्रायेणाविद्वन्मतान्तरनिन्दोपन्यासः[५]। अन्यनिन्दाऽन्यस्तुतये। तत्तत्र कर्मप्रकरणे केवलयाज्ञिका यागकाले यदिदं वच आहुरमुमग्निं यजामुमिन्द्रं यजेत्यादि नामशस्त्रस्तोत्रकर्मादिभिन्नत्वाद्भिन्नमेवाग्न्यादिदेवमेकैकं मन्यमाना आहुरित्यभिप्रायः। तन्न तथा विद्यात्। यस्मादेतस्यैव प्रजापतेः सा विसृष्टिर्देवभेदः सर्व एष उ ह्येव प्रजापतिरेव प्राणः सर्वे देवाः।

तद्यदिदमित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह—अथेति। स्रष्टा प्रजापतिरेव सृष्टं सर्वं कार्यमिति प्रकरणार्थे पूर्वोक्तप्रकारेण व्यवस्थिते सत्यनन्तरं तस्यैव स्तुतिविवक्षया तद्यदिदमित्याद्यविद्वन्मतान्तरस्य निन्दार्थं वचनमित्यर्थः। मतान्तरे निन्दितेऽपि कथं प्रकरणार्थः स्तुतो भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—अन्येति। एकैकं देवमित्यस्य तात्पर्यमाह—नामेति। काठकं कालापकमितिवन्नामभेदात्क्रतुषु तत्तद्देवतास्तुतिभेदाद्घटशकटादिवदर्थक्रियाभेदाच्च प्रत्येकं देवानां भिन्नत्वात्कर्मिणामेतद्वचनमित्यर्थः। आदिशब्देन

---

१ ख °सिद्धम्। अत्र ग. °सिद्धिः। त°। २ क. घ. छ. अत्र। ३ क. छ. °व सृ°। ४ ख. घ. अत्रेति। ५ क. ख. °न्यासो नान्यनिन्दा निन्दार्थैव किंत्वन्यस्तु°। ग. °न्यासो न निन्दार्थ एव किंत्वन्यस्तु°। ङ. न्यासो न निन्दार्थः किंत्वन्यस्तु°। च. न्यासो न निन्दा निन्दार्थैव किंत्वन्यस्तु°।

रूपादिभेदात्तद्भिन्नत्वं संगृह्णाति। नन्वत्र कर्मिणां निन्दा न प्रतिभाति तन्मतोपन्यासस्यैव प्रतीतेरित्याशङ्क्याऽऽह—तन्नेति। एकस्यैव प्राणस्यानेकविधो देवताप्रभेदः शाकल्यब्राह्मणे वक्ष्यत इति विवक्षित्वा विशिनष्टि—प्राण इति।

अत्र विप्रतिपद्यन्ते। पर एव हिरण्यगर्भ इत्येके। संसारीत्यपरे। पर एव तु मन्त्रवर्णात्। " इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः " इति श्रुतेः। " एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवाः " इति च श्रुतेः। स्मृतेश्च—

" एतमेके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् " इति,
" योऽसावतीन्द्रियोऽग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्बभौ " इति च।

अग्न्यादयो देवाः सर्वे प्रजापतिरेवेत्युक्तं संप्रति तत्स्वरूपनिर्दिधारयिषया तत्र विप्रतिपत्तिं दर्शयति—अत्रेति। हिरण्यगर्भस्य परत्वमाद्ये द्वितीये कल्पे संसारित्वं विधेयमिति विभागः। तत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति—पर एव त्विति। नन्वेकस्यानेकात्मकत्वं मन्त्रवर्णादवगम्यते नतु परमात्मत्वं प्रजापतेरित्याशङ्क्य ब्राह्मणवाक्यमुदाहरति—एष इति। ब्रह्मप्रजापती सूत्रविराजौ। एषशब्दः परमात्मविषयः। स्मृतेश्च पर एव हिरण्यगर्भ इति संबन्धः। तत्रैव वाक्यान्तरं पठति—योऽसाविति। कर्मेन्द्रियाविषयत्वमतीन्द्रियत्वम्। अग्राह्यत्वं ज्ञानेन्द्रियाविषयत्वम्। तत्र हेतुमाह—सूक्ष्मोऽव्यक्त इति। न च तस्यासत्त्वं प्रमात्रादिभावाभावसाक्षित्वेन सदा सत्त्वादित्याह—सनातन इति। इतश्च तस्य नासत्त्वं सर्वेषामात्मत्वादित्याह—सर्वेति। अन्तःकरणाविषयत्वमाह—अचिन्त्य इति। योऽसौ परमात्मा यथोक्तविशेषणः स एव स्वयं विराडात्मना भूतवानित्याह—स एवेति।

संसार्येव वा स्यात्। " सर्वान्पाप्मन औषत् " इति श्रुतेः। न ह्यसंसारिणः पाप्मदाहप्रसङ्गोऽस्ति। भयारतिसंयोगश्रवणाच्च। "अथ यन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत " इति च। "हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानम् " इति च मन्त्रवर्णात्। स्मृतेश्च कर्मविपाकप्रक्रियायाम्—

" ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च।
उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः " इति।

अथैवं विरुद्धार्थानुपपत्तेः प्रामाण्यव्याघात इति चेन्न।

---

१ क. छ. झ. °ति श्रु° । २ ग. घ. च. छ. ज. झ. एष । ३ ख. ततश्च । ४ क. °श्यते जा° ख. ग. ङ. ज. °श्यति जा° । छ. °श्यन्तं जा° ।

कल्पनान्तरोपपत्तेरविरो[1]धात्[2]। उपाधिविशेषसंबन्धा[3]द्विशेषकल्पनान्तरमुपपद्यते।

" आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः।
कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति "॥

इत्येवमादिश्रुतिभ्यः।

मन्त्रब्राह्मणस्मृतिषु परस्य सर्वदेवतात्मत्वदृष्टेरत्र च सूत्रस्य तत्प्रतीतेस्तस्य परत्वमित्युक्तमिदानीं पूर्वपक्षान्तरमाह—संसार्येवेति। सर्वपाप्मदाहश्रवणमात्रेण कथं प्रजापतेः संसारित्वं तत्राऽऽह—न हीति। अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यत्र परस्यापि सर्वपाप्मोदयाङ्गीकारान्नेदं संसारित्वे लिङ्गमित्याशङ्क्याऽऽह—भयेति। असृजतेति च श्रवणादिति संबन्धः। न केवलं मर्त्यत्वश्रुतेरेव संसारित्वं किंतु जन्मश्रुतेश्चेत्याह—हिरण्यगर्भमिति। यथोक्तहेतूनां संसार्येव स्यादिति प्रतिज्ञयाऽन्वयः। कर्मफलदर्शनाधिकारे ब्रह्मेत्याद्यायाः स्मृतेश्च तत्फलभूतस्य प्रजापतेः संसारित्वमेवेत्याह—स्मृतेश्चेति। विराड्ब्रह्मेत्युच्यते। विश्वसृजो मन्वादयः। धर्मस्तदभिमानिनी देवता यमः। महान्प्रकृतेराद्यो विकारः सूत्रम्। अव्यक्तं प्रकृतिरिति भेदः। अस्तु तर्हि द्विविधवाक्यवशात्प्रजापतेः संसारित्वमसंसारित्वं चेत्याशङ्क्याऽऽह—अथेति। तद्द्विविधवाक्यश्रवणानन्तर्यमथशब्दार्थः। एवंशब्दः संसारित्वासंसारित्वप्रकारपरामर्शार्थः। विरोधकृतमप्रामाण्यं निराकरोति—नेत्यादिना। स्वतोऽसंसारित्वं कल्पनया च संसारित्वमिति कल्पनान्तरसंभवाद्द्विविधश्रुतीनामविरोधात्प्रामाण्यसिद्धिरित्यर्थः। कल्पनया संसारित्वमित्येतद्विशदयति—उपाधीति। औपाधिकी परस्य विशेषकल्पनेत्यत्र प्रमाणमाह—आसीन इति। स्वारस्येन कूटस्थोऽप्यात्मा मनसः शीघ्रं दूरगमनदर्शनात्तदुपाधिको दूरं व्रजति। यथा स्वप्ने शयानोऽपि मनसो गतिभ्रान्त्या सर्वत्र यातीव भाति तथा जागरेऽपीत्यर्थः। कल्पितेन हर्षादिविकारेण स्वाभाविकेन तदभावेन च युक्तमात्मानं न कश्चिदपि निश्चेतुं शक्नोतीत्याह—कस्तमिति। आदिपदेन ध्यायतीवेत्यादिश्रुतयो गृह्यन्ते।

उपाधिवशात्संसारित्वं न परमार्थतः। स्वतोऽसंसार्येव[4]। एवमेकत्वं नानात्वं च हिरण्यगर्भस्य। तथा सर्वजीवानाम्[5]। " तत्त्वमसि " इति श्रुतेः। हिरण्यगर्भस्तूपाधिशुद्ध्यतिशयापेक्षया प्रायशः पर एवेति श्रुतिस्मृतिवादाः प्रवृत्ताः। संसारित्वं तु क्वचिदेव दर्शयन्ति। जीवानां तूपाधिगताशुद्धिबाहु-

१ ग. ङ. च. °रोधः। उ°। २ ग. °न्धात्कल्प°। ३ ख. ङ. झ. °द्विक°। ४ ण. °ति। द्विवि°। ५ ञ. ण °यतीव लेलायती°। ६ ञ. ग. च. ङ. चं. छ. ज. झ. °सारी। ए°। ७ ख. ग. च. झ. °र्भे तूपा°। ८ ग. प्रायः।

ल्यात्संसारित्वमेव प्रायशोऽभिलप्यते[1] । व्यावृत्तकृत्स्नोपाधिभेदापेक्षया तु सर्वः परत्वेनाभिधीयते[2] श्रुतिस्मृतिवादैः ।

उदाहृतश्रुतीनां तात्पर्यमाह—उपाधीति । किं तर्हि पारमार्थिकं तदाह—स्वत इति[3] । पूर्वेण संबन्धः । हिरण्यगर्भस्य वास्तवमवास्तवं च रूपं निरूपितमुपसंहरति—एवमिति । तस्यैाप्यस्मदादिवन्न स्वतो ब्रह्मत्वं किंतु संसारित्वमेव स्वाभाविकमित्याशङ्क्य दृष्टान्तस्य साध्यविकलतामाह—तथेति । सर्वजीवानामेकत्वं नानात्वं चेति पूर्वेण संबन्धः । तेषां स्वतो ब्रह्मत्वे प्रमाणमाह—तत्त्वमिति । कस्तर्हि हिरण्यगर्भे विशेषो येनासावस्मदादिभिरुपास्यते तत्राऽऽह—हिरण्यगर्भस्त्विति । ननु श्रुतिस्मृतिवादेषु क्वचित्तस्य संसारित्वमपि प्रदर्श्यते सत्यं तत्तु कल्पितमित्यभिप्रेत्याऽऽह—संसारित्वं त्विति । अस्मदादिषु[6] तुल्यमेतदित्याशङ्क्याऽऽह—जीवानां त्विति । कथं तर्हि 'तत्त्वमसि' 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्यादिश्रुतिस्मृतिवादाः संगच्छन्ते तत्राऽऽह—व्यावृत्तेति ।

तार्किकैस्तु परित्यक्तागमबलैरस्ति नास्ति कर्ताऽकर्तेत्यादि विरुद्धं बहु तर्कयद्भिराकुलीकृतः शास्त्रार्थः । तेनार्थनिश्चयो दुर्लभः । ये तु केवलशास्त्रानुसारिणः शान्तदर्पास्तेषां प्रत्यक्षविषय इव निश्चितः शास्त्रार्थो देवतादिविषयः ।

स्वमते तत्त्वनिश्चयमुक्त्वा परमते तदभावमाह—तार्किकैस्त्विति । नन्वेकजीववादेऽपि सर्वव्यवस्थानुपपत्तेस्तत्त्वनिश्चयदौर्लभ्यं तुल्यमिति चेन्नेत्याह—ये त्विति । स्वप्नवत्प्रबोधात्प्रागशेषव्यवस्थासंभवादूर्ध्वं च तदभावस्येष्टत्वादेकमेव ब्रह्मानाद्यविद्यावशादशेषव्यवहारास्पदमिति पक्षे न काचन दोषकलेति भावः ।

तत्र प्रजापतेरेकस्य देवस्यान्नादिलक्षणो भेदो विवक्षित इति । तत्राग्निरुक्तोऽन्नादोऽन्नाद्यः[11] सोम इदानीमुच्यते[12] । अथ यत्किंचेदं लोक आर्द्रं द्रवात्मकं तद्रेतस आत्मनो बीजादसृजत । "रेतस आपः" इति श्रुतेः[13] । द्रवात्मकश्च सोमः ।

सर्वदेवतात्मकस्य प्रजापतेः स्वतोऽसंसारित्वं कल्पनया वैपरीत्यमिति स्थिते सत्यर्थे-

---

१ घ. ङ, ज. झ. °लभ्यते । २ ख. घ. ङ. ज. झ. °त्वेनैवाभि° । ३ घ. ण °ति । हि° । ४ घ. ण. °स्यापि जीवत्वादस्म° । ५ ख. ञ. ण. °गर्भे स्थिते । ६ ण. दिष्वपि तु । ७ झ. °त्याद्या मति° । ८ ख. °स्त्रार्थानु° । ९ क. ख, घ. °शादशेष्व्य° । १० ग. घ. ङ. ज. °स्यान्नाद्यल° । झ. °स्याऽऽद्यल° । ११ क. घ. ङ. च. छ. ज °क्तोऽऽन्नाद्य झ. °क्तोऽत्ताऽऽद्यः । १२ । ख. °ते । एकस्यैव प्रजापतेर्द्विधोपास्यत्वायाग्निसर्गमुक्त्वाऽन्नसर्गमाह । अथ । १३ क. श्रुतिरबात्म° । १४ झ. °तेः । अबात्म° ।

त्याद्युत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह—तत्रेति । विवक्षित इत्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिरिति शेषः । तस्य विषयं परिशिनष्टि—तत्राग्निरिति । अत्राऽऽद्ययोर्निर्धारणार्था सप्तमी । संप्रति प्रतीकमादायाक्षराणि व्याकरोति—अथेति । अत्र[1]तुः सर्गानन्तर्यमथशब्दार्थः । रेतसः सकाशादपां सर्गेऽपि[2] सोम[3]शब्दे किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह[4]—द्रवात्मकश्चेति । श्रद्धाख्याहुतेः सोमोत्पत्तिश्रवणात्तत्र शैत्योपलब्धेश्चेति भावः ।

तस्माद्यदार्द्रं प्रजापतिना रेतसः[5] सृष्टं[6] तदु सोम एव । एतावद्वा एतावदेव नातोऽधिकमिदं सर्वम् । किं तत् । अन्नं चैव सोमो द्रवात्मकत्वादाप्यायकम् । अन्नादश्चाग्निरौष्ण्या[8]द्रूक्षत्वाच्च । तत्रैवमवध्रियते सोम एवान्नं यदद्यते तदेव सोम इत्यर्थः । य ए[7]वात्ता स एवाग्निः । अर्थबलाद्ध्यवधारणम् । अग्निरपि क्वचिद्धूयमानः सोमपक्षस्यैव । सोमोऽपीज्यमानोऽग्निरेवात्तृत्वात् । एवमग्नीषोमात्मकं जगदात्मत्वेन पश्यन्न केनचिद्दोषेण लिप्यते । प्रजापतिश्च भवति । सैषा ब्रह्मणः प्रजापतेरतिसृष्टिरात्मनोऽप्यतिशया ।

सोम[9]स्य द्रवात्मकत्वे फलितमाह—तस्मादिति । अग्नीषोमयो[10]रन्नाद्ययोः सृष्टावपि जगति स्रष्टव्यान्तरमवशिष्टमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—एतावदिति । आप्यायकः सोमो द्रवात्मकत्वादन्नं चाऽऽप्यायकं प्रसिद्धं तस्मादुपपन्नं सोमस्यान्नत्वमित्याह—द्रवात्मकत्वादिति । सोम एवान्नमग्निरन्नाद इत्यवधारणस्य विवक्षितमर्थमाह—तत्रेति । यथोक्तं वाक्यं सप्तम्यर्थः । यथाश्रुतमवधारणमवधार्य कुतो विधान्तरेण तद्व्याख्यानमित्याशङ्क्याऽऽह—अर्थबलाद्धीति । अन्नादस्य संहर्तृत्वादग्नित्वमन्नस्य च संहरणीयतया सोमत्वमवधारयितुं युक्तमित्यर्थः । नन्वन्नस्य सोमत्वेन न नियमोऽग्नेरपि जलादिना संहारान्न चात्तुरग्नित्वेन नियमः सोमस्यापि कदाचिदिज्यमानत्वेनात्तृत्वात्तत्कुतोऽर्थबलमित्याशङ्क्याऽऽह—अग्निरपीति । सोऽपि संहार्यश्चेत्सोम एव स च संहर्ता चेदग्निरेवेत्यवधारणसिद्धिरित्यर्थः । प्रजापतेः[11] सर्वात्मत्वमुपक्रम्य जगतो द्वेधाविभक्तत्वाभिधानं कुत्रोप[12]युक्तमित्याशङ्क्य तस्य सूत्रे पर्यवसानात्तस्मिन्नात्मबुद्ध्योपासकस्य सर्वदोषराहित्यं फलमत्र विवक्षितमित्याह—एवमिति । अनुग्राहकदेवसृष्टि[13]मुक्त्वा तदुपासकस्य फलोक्त्यर्थमादौ देवसृष्टिं स्तौति—सैषेति ।

---

१ ख. ण. अत्तृत्° । २ ण. °पि कि° । ३ अ. °मसर्गे कि° । ४ क. ण. °ह । अथान्न° । ५ च. °सः सकाशात्सृष्टं । ६ ख. घ. °यादृत्तुत्वा° । ७ ख. छ. झ एव चात्ता । ८ ख. ङ. च. पि हि क° । ९ अ. ण. °मस्याचात्म° । १० ख. ण. °रन्नान्नादयोः । ११ अ. ण. °तेः °सार्वात्म्यमु° । १२ ण. कुतो यु° । १३ क. °सृष्टिं शिष्ट्वा त° । ख. सृष्टिं सृष्ट्वा त° ।

का सेत्याह—यच्छ्रेयसः, प्रशस्यतरानात्मनः सकाशाद्यस्मादसृजत देवां[1]स्तस्माद्देवसृष्टिरतिसृष्टिः । कथं पुनरात्मनोऽतिशया सृष्टिरित्यत आह—अथ यद्यस्मान्मर्त्यः सन्मरणधर्मा सन्नमृतानमरणधर्मिणो[2] देवान्कर्मज्ञानवह्निना सर्वानात्मनः पाप्मन ओषित्वाऽसृजत, तस्मादियमतिसृष्टिरुत्कृष्टज्ञानस्य फलमित्यर्थः । तस्मादे[3]तामतिसृष्टिं प्रजापतेरात्मभूतां यो वेद स एतस्यामतिसृष्ट्यां प्रजाप[4]तिरिव भवति प्रजापतिवदेव स्रष्टा भवति ॥ ६ ॥

'अग्निर्मूर्धा' इत्यादिश्रुतेरग्न्यादयोऽस्यावयवास्तत्कथं तत्सृष्टिस्ततोऽतिशयवतीत्याशङ्कते—कथमिति । प्रजापतेर्यजमानावस्थापेक्षया देवसृष्टेरुत्कृष्टत्ववचनमविरुद्धमिति परिहरति—अत आहेति । देवसृष्टेरतिसृष्टित्वाभावशङ्कानुवादार्थोऽथशब्दः । ज्ञानस्येत्युपलक्षणं कर्मणोऽपीति द्रष्टव्यम् । अतिसृष्ट्यामित्यादि व्याचष्टे—तस्मादिति । दे[5]वादिस्रष्टा तदात्मा प्रजापतिरहमेवेत्युपासितुस्तद्भावापत्त्या तत्स्रष्टृत्वं फलतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

"तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" सर्वं वैदिकं साधनं ज्ञानकर्मलक्षणं कर्त्राद्यनेककारकापेक्षं प्रजापतित्वफलावसानं साध्यमेतावदेव यदेतद्व्याकृतं जगत्संसारः । अथैतस्यैव साध्यसाधनलक्षणस्य व्याकृ[6]तस्य जगतो व्याकरणात्प्राग्बीजावस्था या तां निर्दिदिक्षत्यङ्कुरादिकार्यानुमितामिव वृक्षस्य कर्मबीजोऽविद्याक्षेत्रो ह्यसौ संसारवृक्षः समूल उद्धर्तव्य इति । तदुद्धरणे हि पुरुषार्थपरिसमाप्तिः । तथाचोक्तम्—"ऊर्ध्वमूलो[7]ऽवाक्शाखः" इति काठके । गीतासु[8] च "ऊर्ध्वमूलमधःशाखम्" इति । पुराणे च—"ब्रह्मवृक्षः सनातनः" इति ।

पूर्वोत्तरग्रन्थयोः संबन्धं वक्तुं प्रतीकमादाय वृत्तं कीर्तयति—तद्धेत्यादिना । तस्याऽऽदेयत्वार्थं वैदिकमित्युक्तम् । साधनमित्युक्ते मुक्तिसाधनं[9] पुरः स्फुरति तन्निरस्यति—ज्ञानेति । एकरूपस्य मोक्षस्यानेकरूपं न साधनं भवतीति भावः । मुक्तिसाधनं मानवस्तुतन्त्रं तत्त्वज्ञानमिदं तु कारकसाध्यमतोऽपि न तद्धेतुरित्याह—कर्त्रादीति । किंचेदं प्रजापतित्वफलावसानम् । 'मृत्युरस्याऽऽत्मा भवति' इति श्रुतेः । न च

---

१ क. ख. ग. च. छ. झ. देवान्सैषा तस्मा° । २ ग. ङ. ज. °धर्पिणो । ३ घ. छ. ज झ. °देनाम° । ४ च. ज. झ. 'पतेरस्य भ° । ख. °पतेरि° । ५ क. ख. ग. देवतादि° । ६ ग. °मितबीजमि° । ७ ङ. ज. °लो ह्यवा° । झ. °लोऽर्वाक्शा° । ८ ख. ग. ङ. छ. झ. °सु पु° । ९ ख. °नं प्रस्फु° ।

तदेव कैवल्यं भयारत्यादिश्रवणादतोऽपि नेदं मुक्त्यर्थमित्याह— **प्रजापतित्वेति** । किंच नित्यसिद्धा मुक्तिरिदं तु साध्यफलमतोऽपि न मुक्तिहेतुरित्याह—**साध्यमिति** । किंच मुक्तिर्व्याकृतादर्थान्तरमन्यदेव तद्विदितादित्यादिश्रुतेः । इदं तु नामरूपं व्याकृतमतोऽपि न तद्धेतुरित्याह—**एतावदेवेति** । संप्रत्यव्याकृतकण्डिकामवतारयन्प्रवेशवाक्यात्प्राक्तनस्य तद्धेदमित्यादेर्वाक्यस्य तात्पर्यमाह— **अथेति** । ज्ञानकर्मफलोक्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । बीजावस्था साभासप्रत्यगविद्या तस्या निर्देष्टुमिष्टत्वमेव न साक्षान्निर्देश्यत्वमनिर्वाच्यत्वादिति वक्तुं निर्दिदिक्षतीत्युक्तम् । वृक्षस्य बीजावस्थां लोको निर्दिशतीति संबन्धः । यज्ज्ञाने पुमर्थाप्तिस्तदेव वाक्यं किमिति प्रत्यगविद्योच्यते तत्राऽऽह—**कर्मेति** । उद्धर्तव्य इति तन्मूलनिरूपणमर्थवदिति शेषः । अथ पुरुषार्थमर्थयमानस्य तदुद्धारोऽपि क्वोपयुज्यते तत्राऽऽह— **तदुद्धरणे हीति** । ननु संसारस्य मूलमेव नास्ति स्वभाववादात्प्रधानाद्येव वा तन्मूलं नाज्ञातं ब्रह्मेत्याशङ्क्य श्रुतिस्मृतिभ्यां परिहरति—**तथा चेति** । ऊर्ध्वमुत्कृष्टं कारणं कार्यापेक्षया परमव्याकृतं मूलमस्येत्यूर्ध्वमूलो हिरण्यगर्भादयो मूलापेक्षयाऽवाच्यः शाखा इत्यवाक्शाखः । एवम् ‘ऊर्ध्वमूलमधःशाखम्’ इत्यादिगीता अपि नेतव्याः । अस्ति हि संसारस्य मूलम् । ‘नेदममूलं भविष्यति’ इति श्रुतेस्तच्चाज्ञातं ब्रह्मैवेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमिति भावः ।

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौनामाऽयमिदꣳरूप इति तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामाऽयमिदꣳरूप इति स एष इह प्रविष्टः । आ नखाग्रेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये तं न पश्यन्ति । अकृत्स्नो हि स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वदन्वाक्पश्यꣳश्चक्षुः शृण्वꣳश्श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव । स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति । तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्माऽनेन

१ ल. ‘दिदिक्षती’ ।

ह्येतत्सर्वं वेद । यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं
कीर्तिꣳ श्लोकं विन्दते य एवं वेद ॥ ७ ॥

तद्धेदं तदिति बीजावस्थं जगत्प्रागुत्पत्तेस्तर्हि तस्मिन्काले परोक्षत्वात्सर्वनाम्नाऽप्रत्यक्षाभिधानेनाभिधीयते । भूतकालसंबन्धित्वादव्याकृतभाविनो जगतः । सुखग्रहणार्थमैतिह्यप्रयोगो हशब्दः । एवं हि तदाऽऽसीदित्युच्यमाने सुखं तां परोक्षामपि जगतो बीजावस्थां प्रतिपद्यते युधिष्ठिरो ह किल राजाऽऽसीदित्युक्ते यद्वत् । इदमिति व्याकृतनामरूपात्मकं साध्यसाधनलक्षणं यथावर्णितमभिधीयते । तदिदंशब्दयोः परोक्षप्रत्यक्षावस्थजगद्वाचकयोः सामानाधिकरण्यादेकत्वमेव परोक्षप्रत्यक्षावस्थस्य जगतोऽवगम्यते । तदेवेदमिदमेव च तदव्याकृतमासीदिति । अथैवं सति नासत उत्पत्तिर्न सतो विनाशः कार्यस्येत्यवधृतं भवति ।

संप्रति प्रतीकमादाय पदानि व्याचष्टे—तद्धेत्यादिना । अप्रत्यक्षाभिधानेन तदिति सर्वनाम्ना बीजावस्थं जगदभिधीयते परोक्षत्वादिति संबन्धः । कथं जगतो बीजावस्थत्वमित्याशङ्क्य तर्हीत्यस्यार्थमाह—प्रागिति । कथं तस्य परोक्षत्वं तत्राऽऽह—भूतेति । निपातार्थमाह—सुखेति । हशब्दार्थमभिनयति—किलेति । यथावर्णितमित्यनर्थत्वेन संसारेऽसारत्वोक्तिः । पदद्वयसामानाधिकरण्यलब्धमर्थमाह—तदिदमिति । एकत्वमभिनयेनोदाहरति—तदेवेति । एकत्वावगतिफलं कथयति—अथेति । सामानाधिकरण्यवशादेकत्वे निश्चिते सत्यनन्तरम्—

'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः' ।

इति स्मृतिरनुसृता भवतीति भावः ।

तदेवंभूतं जगदव्याकृतं सन्नामरूपाभ्यामेव, नाम्ना रूपेणैव च व्याक्रियत । व्याक्रियतेति, कर्मकर्तृप्रयोगात्तत्स्वयमेवाऽऽत्मैव व्याक्रियत वि, आ अक्रियत, विस्पष्टं, नामरूपविशेषावधारणमर्यादं व्यक्तीभावमापद्यत । सामर्थ्यादाक्षिप्तनियन्तृकर्तृसाधनक्रियानिमित्तम् । असौनामेति सर्वनाम्नाऽविशेषाभिधानेन नाममात्रं व्यपदिशति । देवदत्तो यज्ञदत्त इति वा नामास्येत्यसौनामाऽयम् । तथेदमिति शुक्लकृष्णादीनामवि-

---

१ झ. 'दव्यक्तभा°' । २ घ. च. ज. ह किल त° । ३ क. ख. ग. ङ. छ. झ. 'तोऽव°' । ४ ङ. च. °स्येत्येवमव' । ग. 'स्येत्येतद°' । ५ ख. ग. च. झ. 'गात्स्व°' । ६ ख. च. °यतेति वि' ।

शेषः । इदं शुक्लमिदं कृष्णं वा रूपमस्येतीदंरूपः । तदिदमव्याकृतं वस्त्वेतर्हि- तस्मिन्नपि काले नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामाऽयमिदंरूप इति ।

अज्ञातं ब्रह्म जगतो मूलमित्युक्त्वा तद्विवर्तो जगदिति निरूपयति—**तदेवंभूतमिति** तृतीयामित्थंभावार्थत्वेन व्याचष्टे—**नाम्नेति** । क्रियापदप्रयोगाभिप्रायं तदनुवादपूर्वकमाह— **व्याक्रियतेति** । तत्र पदच्छेदपूर्वकं तद्वाच्यमर्थमाह—**व्याक्रियतेत्यादिना** । स्वयमे- वेति कुतो विशेष्यते कारणमन्तरेण कार्योत्पत्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह—**सामर्थ्यादिति** । निर्हेतुकार्यसिद्ध्यनुपपत्त्याऽऽक्षिप्तो नियन्ता, जनयिता कर्ता चोत्पत्तौ साधनक्रियां करण- व्यापारस्तन्निमित्तं, तदपेक्ष्य व्यक्तिभावमापद्यतेति योजना । नामसामान्यं देवदत्तादिना विशे- षनाम्ना संयोज्य सामान्यविशेषवानर्थो नामव्याकरणवाक्ये विवक्षित इत्याह—**असावि- त्यादिना** । असौशब्दः श्रौतोऽव्ययत्वेन नेयः । रूपसामान्यं शुक्लकृष्णादिना विशेषे संयोज्योच्यते रूपव्याकरणवाक्येनेत्याह—**तथेत्यादिना** । अव्याकृतमेव व्याकृतात्मना व्यक्तमित्येतत्सुप्तप्रबुद्धदृष्टान्तेन स्पष्टयति—**तदिदमिति** ।

यदर्थः सर्वशास्त्रारम्भो यस्मिन्नविद्यया स्वाभाविक्या कर्तृक्रियाफ- लाध्यारोपणा कृता यः कारणं सर्वस्य जगतो यदात्मके नामरूपे सलिलादिव स्वच्छान्मलमिव फेनमव्याकृते व्याक्रियेते यश्च ताभ्यां नामरूपाभ्यां विलक्षणः स्वतो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः स एषोऽव्याकृते आत्मभूते नामरूपे व्याकुर्व- न्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु देहेष्विह कर्मफलाश्रयेष्वशनायादिमत्सु प्रविष्टः ।

तद्धेत्यत्र मूलकारणमुक्त्वा तन्नामरूपाभ्यामित्यादिना तत्कार्यमुक्तमिदानीं प्रवेशवाक्य- स्थसशब्दापेक्षितमर्थमाह—**यदर्थ इति** । काण्डद्वयात्मनो वेदस्याऽऽरम्भो यस्य परस्य प्रतिपत्त्यर्थो विज्ञायते कर्मकाण्डं हि स्वार्थानुष्ठानाहितचित्तशुद्धिद्वारा तत्त्वज्ञानोपयोगीष्यते ज्ञानकाण्डं तु साक्षादेव तत्रोपयुज्यते 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति च श्रूयते स परोऽत्र प्रविष्टो देहादाविति योजना । सर्वस्याऽऽम्नायस्य ब्रह्मात्मनि समन्वयमुक्त्वा तत्र विरोधसमाधानार्थमाह—**यस्मिन्निति** । अध्यासस्य चतुर्विधख्यातीनामन्यतमत्वं वारयति— **अविद्ययेति** । तस्या मिथ्याज्ञानत्वेन सादित्वादनाद्यध्यासहेतुत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह— **स्वाभाविक्येति** । विद्याप्रागभावत्वमविद्याया व्यावर्तयति—**कर्त्रिति** । न हि तदुपा-

---

१ ख. ग. °या कारकव्या° । २ ख. ण. °तो व्यत्यय° । ३ ङ. च. ञ. °प्रत्नु° । ४ क. °क्रियेत । य° । ङ. च. ज झ. °क्रियते । यु° ।

दानत्वमभावत्वे संभवति नचोपादानान्तरमस्तीति भावः । अन्वयस्तु सर्वत्र यच्छब्दस्य पूर्ववद्द्रष्टव्यः । आत्मनि कर्तृत्वाध्यासस्याविद्याकृतत्वोक्त्या समन्वये विरोधः समाहितः संप्रत्यध्यासकारणस्योक्तत्वेऽपि निमित्तोपादानभेदं सांख्यवादमाशङ्क्योक्तमेव कारणं तद्भेद-निराकरणार्थं कथयति—**यः कारणमिति** । श्रुतिस्मृतिवादेषु परस्य तत्कारणत्वं प्रसिद्धमिति भावः । नामरूपात्मकस्य द्वैतस्याविद्याविद्यमानदेहत्वाद्विद्यापनोद्यत्वं सिध्यतीत्याह—**यदात्मके इति** । व्याकर्तुरात्मनः स्वभावतः शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह—**सलिलादिति** । व्याक्रियमाणयोर्नामरूपयोः स्वतोऽशुद्धत्वे दृष्टान्तमाह—**मलमिवेति** । यथा फेनादि जलोत्थं तन्मात्रमेवं तथाऽज्ञातब्रह्मोत्थं जगद्ब्रह्ममात्रं तज्ज्ञानबाध्यं चेति भावः । नित्यशुद्धत्वादिलक्षणमपि वस्तु न स्वतोऽज्ञाननिवर्तकं केवलस्य तत्साधकत्वाद्वाक्योत्थबुद्धि-वृत्त्यारूढं तु तथेति मन्वानो ब्रूते—**यथेति** । 'आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' इति श्रुतिमाश्रित्याऽऽह—**ताभ्यामिति** । नामरूपात्मक-द्वैतासंस्पर्शित्वादेव नित्यशुद्धत्वमशुद्धेर्द्वैतसंबन्धाधीनत्वात्तत्राविद्या प्रयोजिकेत्यभिप्रेत्य तत्संबन्धं निषेधति—**बुद्धेति** । तस्मादेव दुःखाद्यनर्थासंस्पर्शित्वमाह—**मुक्तेति** । विद्या-दशायां शुद्ध्यादिसद्भावेऽपि बन्धावस्थायां नैवमिति चेन्नेत्याह—**स्वभाव इति** । अव्याकृतवाक्योक्तमज्ञातं परमात्मानं परामृशति—**स इति** । तमेव कार्यस्थं प्रत्यञ्चं निर्दिशति—**एष इति** । आत्मा हि स्वतो नित्यशुद्धत्वादिरूपोऽपि स्वाविद्यावष्टम्भा-न्नामरूपे व्याकरोतीति तत्सर्जनस्याविद्यामयत्वं विवक्षित्वाऽऽह—**अव्याकृते इति** । तयोरात्मना व्याकृतत्वे तदतिरेकेणाभावः फलतीति मत्वा विशिनष्टि—**आत्मेति** । जनिमन्मात्रमिहशब्दार्थं कथयति—**ब्रह्मादीति** । तत्रैव दुःखादिसंबन्धो नाऽऽत्मनीति मन्वानो विशिनष्टि—**कर्मेति** । ब्रह्मात्मैक्ये पदद्वयसामानाधिकरण्याधिगते हेतुमाह—**प्रविष्ट इति** ।

नन्वव्याकृतं स्वयमेव व्याक्रियतेत्युक्तं कथमिदमिदानीमुच्यते पर एव स्वात्माऽव्याकृतं व्याकुर्वन्निह प्रविष्ट इति । नैष दोषः । परस्यैवात्मनोऽव्याकृतजगदात्मत्वेन विवक्षितत्वात् । आक्षिप्तनियन्तृकर्तृक्रियानिमित्तं हि जगदव्याकृतं व्याक्रियतेत्यवोचाम । इदंशब्दसामानाधिकरण्याच्चाव्याकृतशब्दस्य ।

परमात्मा स्रष्टा सृष्टे प्रविष्टो जगतीत्यादिष्टमाक्षिपति—**नन्विति** । पूर्वापरविरोधं समाधत्ते—**नेत्यादिना** । व्याक्रियतेति कर्मकर्तृप्रयोगाज्जगत्कर्तुरविवक्षितत्वमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—**आक्षिप्तेति** । मुच्यते वत्सः स्वयमेवेतिवत्कर्मकर्तरि लकारो व्याकरण-सौकर्यापेक्षया सत्येव कर्तरि निर्वहतीति भावः । अव्याकृतशब्दस्य नियन्त्रादियुक्तजगद्वाचित्वे हेत्वन्तरमाह—**इदंशब्देति** ।

---

१ ञ. ण. °वमज्ञा° । २ ञ. ण. °शो वै । ३ ग. घ. ङ. च. ज. झ. एवाऽऽत्मा° । ४ छ. झ. °स्याऽऽत्म° ।

यथेदं जगन्नियन्त्राद्यनेककारकनिमित्तादिविशेषवदव्याकृतं तथाऽपरित्यक्तान्यतमविशेषवदेव तदव्याकृतम् । व्याकृताव्याकृतमात्रं तु विशेषः । दृष्टश्च लोके विवक्षातः शब्दप्रयोगो ग्राम आगतो ग्रामः शून्य इति । कदाचिद्ग्रामशब्देन निवासमात्रविवक्षायां ग्रामः शून्य इति[1] शब्दप्रयोगो भवति कदाचिन्निवासिजनविवक्षायां ग्राम आगत इति कदाचिदुभयविवक्षायामपि ग्रामशब्दप्रयोगो भवति ग्रामं च न प्रविशेदिति यथा । तद्वदिहापि जगदिदं[2] व्याकृतमव्याकृतं चेत्यभेदविवक्षायामात्मानात्मनोर्भवति व्यपदेशः । तथेदं जगदुत्पत्तिविनाशात्मकमिति केवलजगद्व्यपदेशः । तथा महानज आत्माऽस्थूलोऽनणुः स एष नेति नेतीत्यादिकेवलात्मव्यपदेशः ।

कथमुक्तसामानाधिकरण्यमात्रादव्याकृतस्य जगतो नियन्त्रादियुक्तत्वं तत्राऽऽह— यथेति । नियन्त्रादीत्यादिशब्देन कर्तृकरणादिग्रहणम् । निमित्तादीत्यादिपदेनोपादानमुच्यते । विमतं नियन्त्रादिसापेक्षं कार्यत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः[3] । कस्तर्हि प्रागवस्थे संप्रतिपन्ने च जगति विशेषस्तत्राऽऽह—व्याकृतेति । कथं पुनरव्याकृत[4]शब्देन जगद्वाचिना परो गृह्यत एकस्य शब्दस्यानेकार्थत्वायोगादत आह— दृष्टश्चेति । उक्तमेव स्फुटयति[5]— कदाचिदिति । उभयविवक्षया ग्रामशब्दप्रयोगस्य दार्ष्टान्तिकमाह—तद्वदिति । इहेत्यव्याकृतवाक्योक्तिः[6] । निवासमात्रविवक्षया ग्रामशब्दप्रयोगस्य[7] दार्ष्टान्तिकमाह —तथेति । निवासिजनविवक्षया तत्प्रयोगस्यापि दार्ष्टान्तिकं कथयति—तथा महानिति ।

ननु परेण व्याकर्त्रा व्याकृतं[8] सर्वतो व्याप्तं सर्वदा जगत्स कथमिह प्रविष्टः परिकल्प्यते । अप्रविष्टो हि देशः परिच्छिन्नेन प्रवेष्टुं शक्यते । यथा पुरुषेण ग्रामादिर्नाऽऽकाशेन किंचिन्नित्यप्रविष्टत्वात् । पाषाणसर्पादिवद्धर्मान्तरेणेति चेत् । अथापि स्यान्न पर आत्मा स्वेनैव रूपेण प्रविवेश किं तर्हि तत्स्थ एव धर्मान्तरेणोपजायते तेन प्रविष्ट इत्युपचर्यते । यथा पाषाणे[9] सहजोऽन्तस्थः सर्पो नालिकेरे[10] वा तोयम् । न । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति श्रुतेः । यः स्रष्टा स भावान्तरमनापन्न एव कार्यं सृष्ट्वा पश्चात्प्राविशदिति हि श्रूयते[11] ।

---

१ ग. घ. च. °ति प्र° । २ क. ङ. °दिदमव्याकृतं व्याकृतं चे° ३ ध. °त्संप्रतव° । ४ क. ख. ञ. °कृतेन । ५ च. स्पष्टयति । ६ ण. °तशब्दोक्तिः । ७ क. °गस्यापि दा° । ८ क. °नमात्रवि° । ९ क. ख. च. च. ज. °षाणे स° । १० क. नारिकेले । ११ ग. घ. ङ. ज. झ. °ति श्रू° ।

अव्याकृतवाक्ये परस्य प्रकृतत्वात्तस्य प्रवेशवाक्ये सशब्देन परामृष्टस्य सृष्टे कार्ये प्रवेश उक्तस्तं च प्रकारान्तरेणाऽऽक्षिपति—नन्विति । कथमितिसूचितामनुपपत्तिमेव स्पष्टयति—अप्रविष्टो हीति । दृष्टान्तावष्टम्भेन प्रवेशवादी शङ्कते—पाषाणेति । तदेव विवृणोति—अथापीत्यादिना । परस्य परिपूर्णस्य क्वाचित्प्रवेशाभावेऽपीति यावत् । तच्छब्दः सृष्टकार्यविषयः । धर्मान्तरं जीवाख्यम् । दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । पाषाणाद्याश्रयः सर्पादिस्तत्र प्रविष्ट इति शङ्कापोहार्थं सहजविशेषणम् । सर्पादेरश्मादिरूपेण स्थितभूतपञ्चकपरिणामत्वात्तत्र सहजत्वं, पाषाणादौ यानि भूतानि स्थितानि तेषां परिणामः सर्पादिस्तद्रूपेण तत्र भूतानामनुप्रवेशवदपरिच्छिन्नस्यापि परस्य जीवाकारेण बुद्ध्यादौ प्रवेशसिद्धिरित्यर्थः । आक्षेप्ता ब्रूते—नेति । तदेव स्पष्टयति—यः स्रष्टेति ।

यथा भुक्त्वा गच्छतीति भुजिगमिक्रिययोः [1]पूर्वापरकालयोरितरेतराविच्छेदोऽविशिष्टश्च कर्ता तद्वदिहापि स्यान्नतु तत्स्थस्यैव [2]भावान्तरोपजनन एतत्संभवति । न च [3]स्थानान्तरेण वियुज्य स्थानान्तरसंयोगलक्षणः प्रवेशो निरवयवस्यापरिच्छिन्नस्य दृष्टः ।

ननु तक्ष्णा निर्मिते वेश्मनि ततोऽन्यस्यापि प्रवेशो दृश्यते तथा परेण सृष्टे जगत्यन्यस्य प्रवेशो भविष्यति नेत्याह—यथेति । पाषाणसर्पन्यायेन कार्यस्थस्यैव परस्य जीवाख्ये परिणामे तत्सृष्ट्वेत्यादिश्रवणमनुपपन्नमिति व्यतिरेकं दर्शयति—नत्विति । अस्तु तर्हि परस्य मार्जारादिवत्पूर्वावस्थानत्यागेनावस्थानान्तरसंयोगात्मा प्रवेशो नेत्याह—न चेति । निरवयवोऽपरिच्छिन्नश्चाऽऽत्मा तस्य स्थानान्तरेण [4]वियोगं प्राप्य स्थानान्तरेण सह संयोगलक्षणो यः प्रवेशः स सावयवे परिच्छिन्ने च मार्जारादौ दृष्टप्रवेशसदृशो न भवतीति योजना । वियुज्येति पाठे तु स्फुटैव योजना ।

सावयव एव प्रवेशश्रवणादिति चेन्न । "दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः" "निष्कलं निष्क्रियम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः । सर्वव्यपदेश्यधर्मविशेषप्रतिषेधश्रुतिभ्यश्च । प्रतिबिम्बप्रवेशवदिति चेन्न । वस्त्वन्तरेण विप्रकर्षानुपपत्तेः । द्रव्ये गुणप्रवेशवदिति चेत् । न । अनाश्रितत्वात् । नित्यपरतन्त्रस्यैवाऽऽश्रितस्य गुणस्य द्रव्ये प्रवेश उपचर्यते । न तु ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यश्रवणात्तथा प्रवेश उपपद्यते ।

प्रवेशश्रुत्या निरवयवत्वासिद्धिं शङ्कते—सावयव इति । प्रवेशश्रुतेरन्यथोपपत्तेर्व-

---

१ ग. पूर्वप° । २ ब. ज. °न्तरेणोप° । ३ ख. न्तर° । ४ ञ. ण. °योगप्रा° । ५ ख. ग. घ ङ ञ च ।

क्ष्यमाणत्वान्नैवमिति परिहरति—नेत्यादिना । अमूर्तत्वं निरवयवत्वम् । पुरुषत्वं पूर्णत्वम् । प्रकारान्तरेण प्रवेशोपपत्तिं शङ्कते—प्रतिबिम्बेति । आदित्यादौ जलादिना संनिकर्षादिसंभवात्प्रातिबिम्बाख्यप्रवेशोपपत्तिः । आत्मनि तु परस्मिन्नसङ्गेऽनवच्छिन्ने केनचिदपि तदभावान्न यथोक्तप्रवेशसिद्धिरित्याह—न वस्त्वन्तरेणेति । प्रकारान्तरेण प्रवेशं चोदयति—द्रव्य इति । परस्यापि कार्ये प्रवेश इति शेषः । गुणापेक्षया परस्य वैलक्षण्यं दर्शयन्परिहरति—नेत्यादिना । स्वान्त्यश्रवणमेष सर्वेश्वर इत्यादि ।

फले बीजवदिति चेन्न । सावयवत्ववृद्धिक्षयोत्पत्तिविनाशादिधर्मवत्त्वप्रसङ्गात् । न चैवं धर्मवत्त्वं ब्रह्मणः “ अजोऽजरः ” इत्यादिश्रुतिन्यायविरोधात् । अन्य एव संसारी परिच्छिन्न इह प्रविष्ट इति चेन्न । “ सेयं देवतैक्षत” इत्यारभ्य “ नामरूपे व्याकरवाणि ” इति तस्या एव प्रवेशव्याकरणकर्तृत्वश्रुतेः । तथा “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” । “स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत” । “ सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते ” “त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि” “ पुरश्चक्रे द्विपदः ” “ रूपं रूपम् ” इति च मन्त्रवर्णान्न परादन्यस्य प्रवेशः ।

पनसादिफले बीजस्य प्रवेशवत्कार्ये परस्य प्रवेशः स्यादिति शङ्कित्वा दूषयति—फल इत्यादिना । विनाशादीत्यादिशब्देनानात्मत्वादीश्वरत्वादि गृह्यते । प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे—न चेति । जन्मादीनां धर्माणां धर्मिणो भिन्नत्वाभिन्नत्वासंभवादिन्यायः । बीजफलयोरवयवावयवित्वं पाषाणसर्पयोराधाराधेयतेत्यपुनरुक्तिः । परस्य सर्वप्रकारप्रवेशासंभवे प्रवेशश्रुतेरालम्बनं वाच्यमित्याशङ्क्य पूर्वपक्षमुपसंहरति—अन्य एवेति । जगतो हि परः स्रष्टेति वेदान्तमर्यादा स्रष्टैव च प्रवेष्टा प्रविश्य व्याकरवाणीति प्रवेशव्याकरणयोरेककर्तृत्वश्रुतेस्तस्मात्परस्मादन्यस्य प्रवेशो न युक्तिमानिति सिद्धान्तयति—नेत्यादिना । तत्रैव तैत्तिरीयश्रुतिं संवादयति—तथेति । ऐतरेयश्रुतिरपि यथोक्तमर्थमुपोद्बलयतीत्याह—स एवमेवेति । श्रीनारायणाख्यमन्त्रमप्यत्रानुकूलयति—सर्वाणीति । वाक्यान्तरमुदाहरति—त्वं कुमार इति । अत्रैव वाक्यशेषस्याऽऽनुगण्यं दर्शयति—पुर इति । उदाहृतश्रुतीनां तात्पर्यमाह—न परादिति ।

प्रविष्टानामितरेतरभेदात्परानेकत्वमिति चेत् । न । “ एको देवो बहुधा संनिविष्टः ” “ एकः सन्बहुधा विचार ” “ त्वमेकोऽसि बहूननुप्रविष्टः ” “ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ”

---

१ ख. ग. ङ. च. छ. ज. विचिन्त्य । २ ञ. ण. °त्वासं° ।

इत्यादिश्रुतिभ्यः। प्रवेश उपपद्यते नोपपद्यत इति तिष्ठतु तावत्प्रविष्टानां संसारित्वात्तदनन्यत्वाच्च परस्य संसारित्वमिति चेत्। न। अशनायाद्यत्ययश्रुतेः।

परस्य प्रवेशो प्रविष्टानां मिथो भेदात्तदभिन्नस्य तस्यापि नानात्वप्रसक्तिरिति शङ्कते—प्रविष्टानामिति। न परस्यानेकत्वमेकत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति—नेत्यादिना। विचार, विचचारेति यावत्। परस्य प्रवेशो नानात्वप्रसङ्गं प्रत्याख्याय दोषान्तरं चोदयति—प्रवेश इति। तेषां संसारित्वेऽपि परस्य किमायातं तदाह—तदनन्यत्वादिति। श्रुत्यवष्टम्भेन दूषयति—नेति।

सुखित्वदुःखित्वादिदर्शनान्नेति चेत्। न। "न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः" इति श्रुतेः। प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमिति चेत्। न। उपाध्याश्रयजनितविशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादेः। "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्विज्ञातारमरे केन विजानीयादविज्ञातं विज्ञातृ" इत्यादिश्रुतिभ्यो नाऽऽत्मविषयं विज्ञानं किं तर्हि बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितोऽहं दुःखितोऽहमित्येवमादि प्रत्यक्षविज्ञानम्। अयमहमिति विषयेण विषयिणः सामानाधिकरण्योपचारात् "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ" इत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च। देहावयवविशेष्यत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्मत्वम्।

अनुभवमनुसृत्य शङ्कते—सुखित्वेति। नासंसारित्वमिति शेषः। गूढाभिसंधिरुत्तरमाह—नेति। आगमो हि परस्यासंसारित्वे मानं त्वयोच्यते स चाध्यक्षविरुद्धो न स्वार्थे मानं न च वैपरीत्यं ज्येष्ठत्वेन बलवत्त्वादिति शङ्कते—प्रत्यक्षादीति। शङ्किते पूर्ववादिनि स्वाशयमाविष्कुर्वन्निति सिद्धान्ती स्वाभिसंधिमाह—नोपाधीति। उपाधिरन्तःकरणं तदाश्रयत्वेन जनितो विशेषश्चिदाभासस्तद्वत्तदुःखादिविषयत्वात्प्रत्यक्षादेराभासत्वात्तेनाऽऽत्मन्यसंसारित्वागमस्य न विरोधोऽस्तीत्यर्थः। किंच प्रत्यक्षादीनामनात्मविषयत्वादात्मविषयत्वाच्चाऽऽगमस्य भिन्नविषयतया नानयोर्मिथो विरोधोऽस्तीत्यभिप्रेत्याऽऽत्मनोऽध्यक्षाद्यविषयत्वे श्रुतीरुदाहरति—न दृष्टेरिति। सुख्यहमित्यादिप्रतिभासस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य पूर्वोक्तमेव स्मारयति—किं तर्हीति। बुद्ध्यादिरुपाधिस्तत्राऽऽत्मप्रतिच्छाया तत्प्रतिबिम्बस्तद्विषयमेव सुख्यहमित्यादिविज्ञानमिति योजना। आत्मनो दुःखित्वाभावे हेत्वन्तरमाह—अयमिति। अयं देहोऽहमिति दृश्येन द्रष्टुस्तादा-

१ च. °श्येर्न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाद्विज्ञा°। २ झ. °त्यनात्म°। ३ ज. झ. °शेषत्वा°। ४ ग. ण. °ति। पू°।

त्म्याध्यासदर्शनाद्दृश्यविशिष्टस्यैव प्रत्यक्षविषयत्वान्न केवलस्याऽऽत्मनो दुःखादिसंसारोऽस्तीत्यर्थः। किंचास्थूलादिविशेषणमक्षरं प्रक्रम्य तस्यैव प्रत्यगात्मत्वं दर्शयन्ती श्रुतिरात्मनः संसारित्वं वारयतीत्याह—नान्यदिति। किंच पादयोर्दुःखं शिरसि दुःखमिति देहावयवावच्छिन्नत्वेन तत्प्रतीतेस्तद्धर्मत्वनिश्चयान्नाऽऽत्मनि संसारित्वं प्रामाणिकमित्याह—देहेति।

"आत्मनस्तु कामाय" इत्यात्मार्थत्वश्रुतेरयुक्तमिति चेन्न। यत्र वा अन्यदिव स्यादित्यविद्याविषयात्मार्थत्वाभ्युपगमात्। "तत्केन कं पश्येत्" "नेह नानाऽस्ति किंचन" "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" इत्यादिना विद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च नाऽऽत्मधर्मत्वम्।

श्रुतिवशादात्मनः संसारित्वं शङ्कते—आत्मनस्त्विति। सुखं तावदात्माश्रयमात्मनस्तु कामायेति सुखसाधनस्याऽऽत्मार्थत्वश्रुतेरतस्तदविनाभूतं दुःखमपि तत्रेत्यात्मन्यसंसारित्वमयुक्तमित्यर्थः। आविद्यैकसंसारित्वानुवादेनाऽऽत्मनोऽनतिशयानन्दत्वप्रतिपादकमात्मनस्तु कामायेत्यादिवाक्यमिति मत्वाऽऽह—नेति। तदाविद्यैकसंसारानुवादीत्यत्र गमकमाह—यत्रेति। अनेन हि वाक्येनाविद्यावस्थायामेवाऽऽत्मार्थत्वं सुखादेरभ्युपगम्यते। अतो न तस्याऽऽत्मधर्मत्वमित्यर्थः। आत्मनि संसारित्वस्याप्रतिपाद्यत्वेऽपि गमकमाह—तत्केनेति। आत्मनोऽसंसारित्वे विद्वदनुभवमनुकूलयितुं चशब्दः।

तार्किकसमयविरोधादयुक्तमिति चेन्न। युक्त्याऽप्यात्मनो दुःखित्वानुपपत्तेः। नहि दुःखेन प्रत्यक्षविषयेणाऽऽत्मनो विशेष्यत्वं प्रत्यक्षाविषयत्वात्। आकाशस्य शब्दगुणवत्त्ववदात्मनो दुःखित्वमिति चेन्न। एकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः।

तर्कशास्त्रप्रामाण्यादात्मनः संसारित्वमिति शङ्कते—तार्किकेति। बुद्ध्यादिचतुर्दशगुणवानात्मेति तार्किकसमयस्तेन विरोधात्तस्यासंसारित्वमयुक्तं तर्काविरुद्धो हि सिद्धान्तो भवतीत्यर्थः। सर्वतर्काविरोधी वा कतिपयतर्काविरोधी वा सिद्धान्तः। नाऽऽद्यः। तार्किकादिसिद्धान्तस्यापि मिथो वैदिकतर्कैश्च विरोधादसिद्धिप्रसङ्गात्। द्वितीये तु श्रौततर्काविरोधादात्मासंसारित्वसिद्धान्तोऽपि सिध्येदित्यभिसंधायाऽऽह—न युक्त्याऽपीति। किंच दुःखादिरात्मधर्मो न भवति वेद्यत्वाद्रूपादिवदित्याह—नहीति। प्रत्यक्षाविषयत्वोक्त्या प्रतीचस्तद्विषयदुःखादिविशेष्यत्वमयुक्तं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोः शब्दाकाशयोरिव दुःखात्मनोरपि गुणगुणित्वसंभवादिति शङ्कते—आकाशस्येति। यत्र धर्मधर्मिभावस्तत्रैक-

---

१ ण. °भवत नि°। २ क, ख, ङ. च छ. झ °दि वि°। ३ क. °थसं°। ४ क. ञ. °थसं°।

ज्ञानगम्यत्वं दृष्टं यथा शुक्लो घट इति तद्व्यापकं व्यावर्तमानं दुःखात्मनोर्धर्मधर्मित्वं व्यावर्तयति शब्दाकाशयोरपि गुणगुणिभावो नास्माकं संमतः शब्दतन्मात्रमाकाशमिति स्थितेरित्याशयेनाऽऽह — नेकेति ।

नहि सुखग्राहकेण प्रत्यक्षविषयेण प्रत्ययेन नित्यानुमेयस्याऽऽत्मनो विषयीकरणमुपपद्यते । तस्य च विषयीकरण आत्मन एकत्वाद्विषय्यभावप्रसङ्गः । एकस्यैव विषयविषयित्वं दीपवदिति चेन्न । युगपदसंभवादात्मन्यंशानुपपत्तेश्च ।

कथं तदनुपपत्तिस्तत्राऽऽह— न हीति । नित्यानुमेयस्येति जरत्तार्किकमतानुसारेण सांख्यसमयानुसारेण चोक्तम् । आधुनिकं तार्किकं प्रत्याह— तस्य चेति । सुखादिवदात्मनोऽपि प्रत्यक्षेण विषयीकरणे सत्येकस्मिन्देहे तदैक्यसमवेतात्मान्तरस्य तत्रायोगादेकत्र भोक्तृद्वयानिष्टेः पुरुषान्तरस्यान्यं प्रत्यप्रत्यक्षत्वाद्द्रष्टृभावादात्मैदृश्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । दीपस्य स्वव्यवहारहेतुत्वेन विषयविषयित्ववदेकस्यैवाऽऽत्मनो द्रष्टृदृश्यत्वसिद्धेर्द्रष्टृभावो नास्तीति शङ्कते—एकस्यैवेति । आत्मनो विषयविषयित्वं कार्त्स्न्येनांशाभ्यां वा । आद्येऽपि युगपत्क्रमेण वा । नाऽऽद्य इत्याह—न युगपदिति । क्रियायां गुणत्वं कर्तृत्वं तत्र प्राधान्यं कर्मत्वमतो युगपदेकक्रियां प्रत्येकस्य साकल्येन गुणप्रधानत्वायोगान्नैवमित्यर्थः । न द्वितीयः । एकभावेऽन्याभावादिति मत्वा कल्पान्तरं प्रत्याह—आत्मनीति । एतेन प्रदीपदृष्टान्तोऽपि प्रतिनीतस्तस्यांशाभ्यां तद्भावे प्रकृताननुकूलत्वात् ।

एतेन विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकत्वं प्रत्युक्तम् । प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोर्गुणगुणित्वेनानुमानम् । दुःखस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वाद्रूपादिसामानाधिकरण्याच्च ।

ननु विज्ञानवादिनो युगपदेकस्य विज्ञानस्य साकल्येन ग्राह्यग्राहकत्वमुपयन्ति तथा त्वदात्मनोऽपि स्यात्तत्राऽऽह— एतेनेति । एकस्योभयत्वनिरासेनेत्यर्थः । मा भूत्प्रत्यक्षमागमिकं पारिभाषिकं वाऽऽत्मनः संसारित्वम् । आनुमानिकं तु भविष्यति दुःखादि क्वचिदाश्रितं गुणत्वाद्रूपादिवदित्याश्रये सिद्धे पारिशेष्यादात्मनस्तदाश्रयत्वादित्याशङ्क्याऽऽह— प्रत्यक्षेति । नहि मिथोविरुद्धयोर्गुणगुणित्वमनुमेयं दुःखादेश्च साभासबुद्धिस्थत्वात्पारिशेष्यासिद्धिरित्यर्थः । साभासान्तःकरणनिष्ठं दुःखादीत्यत्र प्रमाणाभावात्कथं सिद्धसाधनत्वमित्याशङ्क्य दुःख्यहमित्यादिप्रत्यक्षस्य तत्र प्रमाणत्वादुक्तानुमानस्य सिद्धसाध्यत-

---

१ ख. ग. ङ. च. झ. °क्षप्र° । २ ङ. °पत्तिविषय° । ३ क. ख. ञ. °यीत्वा रे स° । ४ घ. ण. °त्मनो दृ° । ५ ख. घ. चाऽऽत्मनः । ६ ° . ञ. ण. द्रूपव° ।

या परिशेषासिद्धिरित्याह-दुःखस्येति । यत्र रूपादिमति देहे दाहच्छेदादि दृष्टं तत्रैव तत्कृतदुःखाद्युपलम्भान्नाऽऽत्मनस्तद्वत्त्वमिति हेत्वन्तरमाह—रूपादीति ।

मनःसंयोगजत्वेऽप्यात्मनि दुःखस्य सावयवत्वविक्रियावत्त्वानित्यत्वप्रसङ्गात् । नह्यविकृत्य संयोगि द्रव्यं गुणः कश्चिदुपयन्नपयन्वा दृष्टः क्वचित् । न च निरवयवं विक्रियमाणं दृष्टं क्वचिदनित्यगुणाश्रयं वा नित्यम् ।

यत्त्वात्ममनःसंयोगादात्मनि बुद्ध्यादयो नव वैशेषिका गुणा भवन्तीति तद्दूषयति— मनःसंयोगजत्वेऽपीति । दुःखस्याऽऽत्मनि मनःसंयोगजत्वेऽभ्युपगतेऽपि मनोवदात्मनः संयोगित्वात्सावयवत्वादिप्रसङ्गादात्मत्वमेव न स्यादित्यर्थः । तत्र संयोगित्वेन सक्रियत्वं साधयति—नहीति । संप्रति सक्रियत्वेन सावयवत्वं प्रतिपादयति—न चेति । यद्वा दुःखाद्यात्मनो विक्रियेति कैश्चिदिष्टत्वात्तस्य सक्रियत्वमविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह— न चेति । आत्मा न परिणामी निरवयवत्वान्नभोवदिति भावः । किंचाऽऽत्मा न गुणी नित्यत्वात्सामान्यवदित्याह— अनित्येति । नित्यं पश्याम इति शेषः । वाशब्दो नञनुकर्षणार्थः ।

न चाऽऽकाश आगमवादिभिर्नित्यतयाऽवगम्यते । न चान्यो दृष्टान्तोऽस्ति । विक्रियमाणमपि तत्प्रत्ययानिवृत्तेर्नित्यमेवेति चेन्न । द्रव्यस्यावयवान्यथात्वव्यतिरेकेण विक्रियानुपपत्तेः ।

आकाशे व्यभिचारमाशङ्क्याऽऽह—न चेति । आकाशस्य नित्यत्वं चेत् 'आत्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिश्रुतिविरोधः स्यादिति सूचयितुमागमवादिभिरित्युक्तम् । परमाण्वादौ व्यभिचारमाशङ्क्याऽऽह—न चान्य इति । न तावदणवः सन्ति त्र्यणुकेतरेसत्त्वे मानाभावाद्दिशश्चाऽऽकाशेऽन्तर्भवन्ति कालस्तु सर्वे निमेषा जज्ञिर इत्यादिश्रुतेरुत्पत्तिमान्मनोऽप्यन्नमयं श्रुतिप्रसिद्धमतो न क्वचिद्व्यभिचार इति भावः । यस्मिन्विक्रियमाणे तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते तदपि नित्यमिति न्यायेन परिणामवादी शङ्कते— विक्रियमाणमिति । तत्प्रत्ययस्तदेवेदमिति प्रत्ययः । विक्रियां वदता द्रव्यस्यावयवान्यथात्वं वाच्यं तदेव तस्यानित्यत्वमत्यन्ताभावस्य प्रामाणिकत्वे दुर्वचत्वादिति परिहरति— न द्रव्यस्येति ।

सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेन्न । सावयवस्यावयवसंयोगपूर्वकत्वे

---

१ ख °त्मम° । २ ग छ. च. झ. °नितेोऽभ्युप° । ३ ख. °याऽभ्युग° । ४ ख. ङ. छ. ज. °स्मिन्दुःखे । वि° । ५ ख. ण °रतत्तत्त्वे ।

सति विभागोपपत्तेः । वज्रादिष्वदर्शनान्नेति चेन्न । अनुमेयत्वात्संयोगपूर्वत्वस्य । तस्मान्नाऽऽत्मनो दुःखाद्यनित्यगुणाश्रयत्वोपपत्तिः ।

आत्मनः सक्रियत्वं सावयवत्वं वाऽस्तु तथाऽपि नानित्यत्वमिति स्याद्वादी शङ्कते—**सावयवत्वेऽपीति** । यत्सावयवं तदवयवसंयोगकृतं यथा पटादि तथा सति संयोगस्य विभागावसानत्वादवयवविभागे द्रव्यनाशोऽवश्यंभावीति दूषयति—**न सावयवस्येति** । यत्सावयवं तदवयवसंयोगपूर्वकमिति न व्याप्तिः । सावयवेष्वेव वज्रादिष्ववयवसंयोगपूर्वकत्वे प्रमाणाभावादिति शङ्कते—**वज्रादिष्विति** । विमतमवयवसंयोगपूर्वकं सावयवत्वात्पटवदित्यनुमानेन परिहरति—**नानुमेयत्वादिति** । आत्मनो मनःसंयोगजन्यदुःखादिगुणत्वे सावयवत्वसक्रियत्वानित्यत्वादिप्रसङ्गं प्रतिपाद्य प्रकृतमुपसंहरति—**तस्मादिति** ।

परस्यादुःखित्वेऽन्यस्य च दुःखिनोऽभावे दुःखोपशमनाय शास्त्रारम्भानर्थक्यमिति चेन्न । अविद्याध्यारोपितदुःखित्वभ्रमापोहार्थत्वात् । आत्मनि प्रकृतसंख्यापूरणभ्रमापोहवत्कल्पितदुःख्यात्माभ्युपगमाच्च ।

आत्मनोऽनर्थध्वंसार्थशास्त्रारम्भान्यथानुपपत्त्या संसारितेत्यर्थापत्त्या शङ्कते—**परस्येति** । अविद्याविद्यमानमात्मस्थमनर्थभ्रमं निराकर्तुं तदारम्भः संभवतीत्यन्यथोपपत्त्या समाधत्ते—**नाविद्येति** । परस्यैवाविद्याकृतसंसारित्वभ्रान्तिध्वंसार्थं शास्त्रमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**आत्मनीति** । यत्तु परस्यादुःखित्वमन्यस्य च दुःखिनोऽसत्त्वं तत्राऽऽह—**कल्पितेति** । न तावत्परस्मादन्यो दुःखी 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्यादिश्रुतेः । स पुनरनाद्यनिर्वाच्याज्ञानसंबन्धात्तज्जन्यैर्बुद्ध्यादिभिरैक्याध्यासमापन्नः संसरति । तथा च कल्पिताकारद्वारा दुःखिनः परस्याऽऽत्मनोऽङ्गीकारान्नार्थापत्तेरुत्थानमित्यर्थः ।

जलसूर्यादिप्रतिबिम्बवदात्मप्रवेशश्च प्रतिबिम्बवद्व्याकृते कार्य उपलभ्यत्वम् । प्रागुत्पत्तेरनुपलब्ध आत्मा पश्चात्कार्ये च सृष्टे व्याकृते बुद्धेरन्तरुपलभ्यमानः सूर्यादिप्रतिबिम्बवज्जलादौ कार्यं सृष्ट्वा प्रविष्ट इव लक्ष्यमाणो निर्दिश्यते "स एष इह प्रविष्टः" "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ।" "स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत" "सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य" इत्येवमादिभिः ।

---

१ ग. °नादेति । २ ग ङ. °वंशत्व° । च. झ. °वंग्य । ३ ख. °स्य विभागस्य । त° । च. °स्य वज्रादिषु । त° । ४ ख. घ. ण. °णवत्त्वे सा° । ५ ग. ङ. च. °शमाय । ६ क. ज. झ. °दुःखात्मा° । ७ क. घ ण. °सार्थं शा° । ८ क. ख ढ. ण. °स्य दुः° । ९ घ. ण °त्वमिति त° ।

परस्य प्रवेशे प्राप्तां दोषपरम्परां पराकृत्य तत्प्रवेशस्वरूपं निरूपयति— **जलेति** । यथा जले सूर्यादेः प्रतिबिम्बलक्षणः प्रवेशो दृश्यते तथाऽऽत्मनोऽपि सृष्टे कार्ये काल्पनिकः प्रवेश इत्यर्थः । अनवच्छिन्नाद्वयचिद्धातोर्वस्त्वन्तरेण संनिकर्षासंभवान्न प्रतिबिम्बाख्यप्रवेशः संभवतीत्याशङ्क्य वस्त्वन्तरकल्पनया कल्पितसंनिकर्षाद्यादाय प्रतिबिम्बपक्षं साधयति— **आत्मेति** । तदेव प्रपञ्चयति— **प्रागुत्पत्तेरित्यादिना** ।

न तु सर्वगतस्य निरवयवस्य दिग्देशकालान्तरापक्रमणप्राप्तिलक्षणः प्रवेशः कदाचिदप्युपपद्यते । न च परादात्मनोऽन्योऽस्ति द्रष्टा "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ" "नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ" इत्यादिश्रुतेरित्यवोचाम । उपलब्ध्यर्थत्वाच्च सृष्टिप्रवेशस्थित्यप्ययवाक्यानाम् । उपलब्धेः पुरुषार्थत्वश्रवणात् । "आत्मानमेवावेत्" "तस्मात्तत्सर्वमभवत्" "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "आचार्यवान्पुरुषो वेद" "तस्य तावदेव चिरम्" इत्यादिश्रुतिभ्यः । "ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्" "तद्ध्यग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यमृतं ततः" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । भेददर्शनापवादाच्च सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वदर्शनार्थपरत्वोपपत्तिः । तस्मात्कार्यस्थस्योपलभ्यत्वमेव प्रवेश इत्युपचर्यते ।

स्वाभिप्रेतं प्रवेशं प्रतिपाद्य परेष्टं पराचष्टे— **न त्विति** । कुतश्चिद्दिशो देशात्कालाच्चापक्रमणेन दिगन्तरे देशान्तरे कालान्तरे च प्राप्तिलक्षण इति यावत् । यत्तु परस्मादन्यस्य प्रवेष्टृत्वमिति तत्राऽऽह— **न चेति** । अथेदं प्रवेशादि वस्तुतो विद्यमानमस्तु किमित्याविद्यं कल्प्यते तत्राऽऽह— **उपलब्धीति** । आत्मज्ञानार्थत्वेन प्रवेशादीनां कल्पितत्वात्तद्वाक्यानां न स्वार्थे पर्यवसानमित्यर्थः । फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति न्यायमाश्रित्योक्तमेव प्रपञ्चयति— **उपलब्धेरित्यादिना** । ततःशब्दो भक्तियोगपरामर्शी । तदित्यात्मज्ञानमुच्यते । तस्याग्र्यत्वं साधयति— **प्राप्यते हीति** । सृष्ट्यादिवाक्यानामैक्यज्ञानार्थत्वे हेत्वन्तरमाह— **भेदेति** । कल्पितं प्रवेशं प्रतिपादितमुपसंहरति— **तस्मादिति** ।

आ नखाग्रेभ्यो नखाग्रमर्यादमात्मनश्चैतन्यमुपलभ्यते । तत्र कथमिव प्रविष्ट इत्याह— यथा लोके क्षुरधाने क्षुरो धीयतेऽस्मिन्निति क्षुरधानं

---

१ ख. अ. ण. °निःप्र° । २ क. चिद्वस्तुनो वस्त्व° । ३ ख. च. ञ. ज. अ. °वस्याऽऽत्मनो दि° । ४ क. च. छ. झ. °स्ति 'ना° । ५ क. ख. ग. च. छ. ञ र्थश्च । ६ ख. ग. ङ. च. °त्वप्रद° । ७ घ. ण. °त्रियकं क° । ८ ख. ग. च. °यदिं ह्यात्म° । ९ ख. क्षुरः क्षुर° ।

तस्मिन्क्षापितोपस्कराधाने क्षुरोऽन्तःस्थ उपलभ्यतेऽवहितः प्रवेशितः स्याद्यथा वा विश्वंभरोऽग्निर्विश्वस्य भरणाद्विश्वंभरकुलाये नीडेऽग्निः काष्ठादाववहितः स्यादित्यनुवर्तते तत्र हि स मथ्यमान उपलभ्यते। यथा च क्षुरः क्षुरधान एकदेशेऽवस्थितो यथा चाग्निः काष्ठादौ सर्वतो व्याप्यावस्थित एवं सामान्यतो विशेषतश्च देहं संव्याप्यावस्थित आत्मा। तत्र हि स प्राणनादिक्रियावान्दर्शनादिक्रियावांश्चोपलभ्यते। तस्मात्तत्रैवं प्रविष्टं तमात्मानं प्राणनादिक्रियाविशिष्टं न पश्यन्ति नोपलभन्ते।

का पुनरस्य प्रवेशस्य मर्यादेत्याशङ्क्याऽऽह—आ नखाग्रेभ्य इति। संभवति मर्यादान्तरे किमिति प्रवेशस्येयमेव मर्यादेत्याशङ्क्याऽऽह—नखाग्रेति। दृष्टान्तद्वयमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति—तत्रेति। प्रवेशाधारो देहादिः सप्तम्यर्थः। प्रथमोदाहरणप्रतीकोपादानम्—यथेति। तद्व्याचष्टे—लोक इति। तत्र प्रवेशितत्वं क्षुरस्य कथं सिद्धमत आह—अन्तःस्थ उपलभ्यत इति। विश्वंभरशब्दस्याग्निविषयत्वं व्युत्पादयति—विश्वस्येति। तस्य तद्भर्तृत्वं महाभूतत्वाज्जाठरत्वाद्वा द्रष्टव्यम्। काष्ठादावग्नेरवहितत्वे युक्तिमाह—तत्रेति। दृष्टान्तद्वये विवक्षितमंशमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह—यथेत्यादिना। आत्मनो जाग्रत्स्वप्नयोर्देहे द्वयी वृत्तिः स्वापे तु सामान्यवृत्तिरेवेत्यवान्तरविभागमाह—तत्र हीति। अवस्थाद्वयं सप्तम्यर्थः। न केवलं विशेषवृत्तिरेव तदोपलब्धा किंतु सामान्यवृत्तिश्चेति चकारार्थः। अवस्थान्तरे सैवेत्यपि तस्यैवार्थः। वाक्यान्तरमवतारयितुं भूमिकामाह—तस्मादिति। यस्मादुभयी वृत्तिरात्मनः शरीरे दृश्यते तस्मात्तत्रैव जलसूर्यवदविद्यया प्रविष्टोऽयमिति योजना। व्याकृताज्जगतः सकाशादात्मानं पृथक्कृतं न पश्यन्तीति वाक्यं तद्व्याचष्टे—तमात्मानमिति। विशिष्टं पश्यन्तोऽपि केवलमात्मानं न पश्यन्तीति यावत्। चाक्षुषत्वनिषेधस्येष्टत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे—नोपलभन्त इति।

नन्वप्राप्तप्रतिषेधोऽयं तं न पश्यन्तीति दर्शनस्याप्रकृतत्वात्। नैष दोषः। सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थपरत्वात्प्रकृतमेव तस्य दर्शनम्। "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय" इति मन्त्रवर्णात्।

उक्तनिषेधमाक्षिपति—नन्विति। प्रतिषेध्यस्य प्राप्तिं दर्शयन्परिहरति—

---

१ क. ग. च छ. अ झ. °भरः कु°। २ क. ख. °धनैक°। ३ ग. घ ख. ज. झ °था वाऽग्निः। ४ घ. °त्समर्थम°। ञ. तम°।

नेत्यादिना । तन्नामरूपाभ्यां स एष इत्यादिवाक्यानां ज्ञानार्थत्वे मानमाह— रूपमिति ।

तत्र प्राणनादिक्रियाविशिष्टस्य दर्शने हेतुमाह—अकृत्स्नोऽसमस्तो हि यस्मात्स प्राणनादिक्रियाविशिष्टः । कुतः पुनरकृत्स्नत्वमिति । उच्यते । प्राणन्नेव, प्राणनक्रियामेव कुर्वन्प्राणो नाम प्राणसमाख्यः प्राणाभिधानो भवति । प्राणनक्रियाकर्तृत्वाद्धि प्राणः प्राणितीत्युच्यते नान्यां क्रियां कुर्वन् । यथा लावकः पाचक इति । तस्मात्क्रियान्तरविशिष्टस्यानुपसंहारादकृत्स्नो हि सः ।

विशिष्टस्य दर्शनेऽपि पूर्णस्यादर्शने हेतूक्तिरनन्तरवाक्यमित्याह—तत्रेति । प्रतिज्ञावाक्यार्थे स्थिते सतीति यावत् । तस्मात्तद्दर्शनेऽपि पूर्णस्यादर्शनमिति शेषः । विशिष्टस्यापि पूर्णत्वमात्मत्वादन्यथा प्राणनादिकर्तृत्वायोगादिति शङ्कते—कुत इति । प्राणनादिक्रियाकर्ता प्राणादिभिः संहतत्वात्पूर्णो न भवतीत्युत्तरवाक्यैरुत्तरमाह—उच्यत इति । आत्मनि प्राणशब्दप्रवृत्तिमुपपादयति—प्राणनक्रियाकर्तृत्वादिति । तत्कर्तृत्वादात्मा प्राण उच्यते प्राणितीति व्युत्पत्तेरिति योजना । सदृष्टान्तमेवकारार्थमाह—नान्यामिति । एवकारार्थमनूद्य हेत्वर्थमुपसंहरति—तस्मादिति ।

तथा वदन्वदनक्रियां कुर्वन्वक्तीति वाक्पश्यंश्चक्षुश्चष्ट इति चक्षुर्द्रष्टा शृण्वञ्शृणोतीति श्रोत्रम् । प्राणन्नेव प्राणो वदन्वागित्याभ्यां क्रियाशक्त्युद्भवः प्रदर्शितो भवति, पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्श्रोत्रमित्याभ्यां विज्ञानशक्त्युद्भवः प्रदर्श्यते । नामरूपविषयत्वाद्विज्ञानशक्तेः । श्रोत्रचक्षुषी विज्ञानस्य साधने विज्ञानं तु नामरूपसाधनम् । न हि नामरूपव्यतिरिक्तं विज्ञेयमस्ति । तयोश्चोपलम्भे करणं चक्षुःश्रोत्रे । क्रिया च नामरूपसाध्या प्राणसमवायिनी । तस्याः प्राणाश्रयाया अभिव्यक्तौ वाक्करणम् । तथा पाणिपादपायूपस्थाख्यानि । सर्वेषामुपलक्षणार्था वाक् । एतदेव हि सर्वं व्याकृतम् । " त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म " इति हि वक्ष्यति । मन्वानो मनो मनुत इति ज्ञानशक्तिविकासानां साधारणं करणं मनो मनुतेऽनेनेति पुरुषस्तु कर्ता सन्मन्वानो मन इत्युच्यते ।

---

१ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. °ष्टस्याद्द° । २ ण. °दिक्रियाक° । ३ घ. ज. °वाक्यो- क्त° । ४ क. ग. ङ. च. छ. ज. झ. °दन्° । ख. °दन्क्रियां । ५ च. छ. ज. झ. °ति शृ° । ग. °ति द्रष्टा । ६ ख. ङ. चक्षुः शृ° । ७ ग. °नस्य° । ८ क. °लम्भे° । ९ ङ. °रणे च° । १० ख. ग. छ. ज. °काशानां ।

स्वापावस्थायां समस्तकरणोपसंहारेऽपि प्राणस्य व्यापारदर्शनात्प्राधान्यावगमात्प्राणन्नित्यादिवाक्यमादौ व्याख्याय क्रियाशक्तित्वेन प्राणसादृश्याद्वाचो वदन्नित्येतत्पूर्वकमुत्तरवाक्याणि व्याचष्टे—**तथेत्यादिना** । प्राणनवदनाभ्यामनुक्तकर्मेन्द्रियव्यापारमुपलक्ष्य वाक्यद्वयतात्पर्यमाह—**प्राणन्नेवेति** । प्राणवागाद्युपाधिद्वारेणाऽऽत्मनीति शेषः । दृष्टिश्रुतिभ्यामनुक्तज्ञानेन्द्रियव्यापारोपलक्षणं कृत्वाऽनन्तरवाक्ययोस्तात्पर्यमाह—**पश्यन्निति**। चक्षुराद्युपाधिद्वाराऽऽत्मनीति पूर्ववत्। उक्तबुद्धीन्द्रियव्यापाराभ्यामनु[1]क्तं तद्व्यापारमुपलक्ष्याऽऽत्मनः स्प्रष्टृत्वादिपरिच्छेदो न सिध्यति संबन्धं विनोपलक्षणायोगादित्याशङ्क्याऽऽह—**नामरूपेत्यादिना**। प्रकाश्यप्रकाशकातिरिक्तज्ञेयाभावात्तदुपलम्भे च चक्षुःश्रोत्रयोरिव त्वगादेरपि करणत्वादेकार्थत्वरूपसंबन्धादुपलक्षणसंभवादात्मनः स्प्रष्टृत्वादिसिद्धिरित्यर्थः। तथाऽप्युक्तकर्मेन्द्रियव्यापारेणानु[2]क्ततद्व्यापारोपलक्षणादात्मनो न गन्तृत्वादिपरिच्छेदः संगच्छते विना संबन्धमुपलक्षणासिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह—**क्रिया चेत्यादिना** । सर्वा क्रिया नामरूपव्यङ्ग्या प्राणाश्रया च तत्र प्राणाश्रयनामविषयोच्चारणक्रियाव्यञ्जकत्वं वाचो हस्तादीनां तदाश्रयादानादिव्यञ्जक[3]ता तस्मादेकाश्रयक्रियाव्यञ्जकत्वयोगा[4]दुपलक्षणसंभवादात्मनो गन्तृत्वादिसिद्धिरित्यर्थः। शक्तिद्वयोद्भवोक्त्या समस्तसंसारस्य प्रतीच्यध्यासोऽत्र विवक्षित इत्याह—**एतदेवेति** । उद्भू[5]तशक्तिद्वयमेतच्छब्दार्थः । उक्तेऽर्थे वाक्यशेषमनुकूलयति—**त्रयमिति** । आत्मा मन्वानः सन्मन इत्युच्यते मनुत इति व्युत्पत्तेरिति वाक्यान्तरं व्याचष्टे—**मन्वान इति** । करणे प्रसिद्धस्य मनःशब्दस्य कथमात्मनि वृत्तिरित्याशङ्क्य व्युत्पत्तिभेदमाह—**ज्ञानशक्तीत्यादिना** ।

तान्येतानि प्राणादीन्यस्याऽऽत्मनः कर्मनामानि कर्मजानि नामानि कर्मनामान्येव नतु वस्तुमात्रविषयाणि । अतो न कृत्स्नात्मवस्त्ववद्योतकानि । एवं ह्यसावात्मा प्राणनादिक्रियया तत्तत्क्रियाजनित[6]प्राणादिनामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणोऽवद्योत्यमानोऽपि ।

आत्मादिशब्देभ्यो विशेषमाह—**तानीति** । कृत्स्नात्मवस्त्ववद्योतकानि न भवन्तीत्येतदेव स्फुटयति—**एवं हीति** । प्राणादीनां कर्मनामत्वे सतीति यावत् । अवद्योत्यमानोऽपि न कृत्स्नो दृष्टः स्यादिति शेषः ।

स योऽतोऽस्मात्प्राणनादिक्रियासमुदायादेकैकं प्राणं चक्षुरिति वा विशिष्टमनुपसंहृतेत[7]रविशिष्टक्रियात्मकं मनसाऽयमात्मेत्युपास्ते । चिन्तयति

---

१ ब. ञ. ण. °नुक्तत° । २ ख. ण. °क्तव्यापा° । ३ ग. °कतां त° । ४ ब. ण. °गात्पादाद्युप° । ५ क. °भूतं श° । ६ ख. ङ. च. झ. ञ. °प्राणनादि° । ७ ग. ङ. च. °रक्रि° ।

नैस वेद न स जानाति ब्रह्म । कस्मात् । अकृत्स्नोऽसमस्तो हि यस्मादेष आत्माऽस्मात्प्राणनादिसमुदायात् । अतः प्रविभक्त एकैकेन विशेषणेन विशिष्ट इतरधर्मान्तरानुपसंहाराद्भवति । यावदयमेवं वेद पश्यामि शृणोमि स्पृशामीति वा स्वभावप्रवृत्तिविशिष्टं वेद तावदञ्जसा कृत्स्नमात्मानं न वेद ।

अकृत्स्नदर्शिनोऽप्यात्मदर्शित्वमाशङ्क्याऽऽह—स य इति । आत्मोपासितु[2]रात्मदर्शनासत्त्वमयुक्तमिति शङ्कित्वा परिहरति—कस्मादित्यादिना । तस्माद्विशिष्टात्मदर्शी न ब्रह्मात्म[3]त्वदर्शीति शेषः । उपास्तिर्ज्ञानमुपास्त इति जानाति न स्वभावादुपासनमित्युक्तत्वात् । तथा च जानन्न जानातीति व्याहतिरित्याशङ्क्याऽऽह— यावदिति । एवं वेदेत्येतदेव विव्रियते—पश्यामीत्यादिना ।

कथं पुनः पश्यन्वेदेत्याह—आत्मेत्येवाऽऽत्मेति । प्राणादीनि विशेषणानि यान्युक्तानि तानि यस्य स आप्नुवंस्तान्यात्मेत्युच्यते । स तथा कृत्स्नवि[4]शेषोपसंहारी सन्कृत्स्नो भवति । वस्तुमात्ररूपेण हि प्राणाद्युपाधिविशेषक्रियाजनितानि विशेषणानि व्याप्नोति । तथा च वक्ष्यति— " ध्यायतीव लेलायतीव " इति । तस्मादात्मेत्येवोपासीत । एवं कृत्स्नो ह्यसौ स्वेन वस्तु[5]रूपेण गृह्यमाणो भवति । कस्मात्कृत्स्न इत्या[6]शङ्क्याऽऽह—अत्रास्मिन्नात्मनि हि यस्मान्निरुपाधिके जलसूर्यप्रतिबिम्बभेदा इवाऽऽदित्ये प्राणाद्युपाधिकृ[7]ता विशेषाः प्राणादिकर्मजनामाभिधेया यथोक्ता ह्येत एकमभिन्नतां भवन्ति प्रतिपद्यन्ते[8] ।

आकाङ्क्षापूर्वकं विद्यासूत्रमवतारयति—कथमिति । तत्र व्याख्येयं पदमादत्ते—आत्मेतीति । तद्व्याचष्टे—प्राणादीनीति । तस्मिन्दृष्टे पूर्वोक्तदोषराहि[9]त्यं दर्शयति—स तथेति । तत्तद्विशेषणव्याप्तिद्वारेणेति यावत् । कथं तत्तद्विशेषोपसंहारी तेन तेनाऽऽत्मना तिष्ठन्कृत्स्नः स्यात्तत्राऽऽह—वस्तुमात्रेति । स्वतोऽस्य प्राणनादिसंबन्धे संभवति किमित्युपाधिसंबन्धेनेत्याशङ्क्याऽऽह—तथा चेति । आत्मनि सर्वोपसंहारवति दृष्टे पूर्वोक्तदोषाभावात्तं पश्यन्नेवाऽऽत्मदर्शीत्युपसंहरति—तस्मादिति । यथोक्तात्मोपासने पूर्वोक्तदोषाभावे प्रागुक्तमेव हेतुं स्मारयति—एवमिति । तस्यार्थं स्फोरयति—स्वेनेति । वाङ्मनसातीतेनाकार्य[10]कारणेन प्रत्यग्भूतेनेति यावत् । आकाङ्क्षा-

---

१ ख. घ. छ. ज. झ. न. जा° । २ घ. आत्मन उपा° । ३ ञ. ण. °त्मद° । ४ झ. °शेषगोप° । ५ घ °स्तुमात्ररू° । ६ ख. घ. छ. ज. झ. °त्याह । ७ ग. ङ. °कृतवि° । ८ क. ख. ग. ङ. छ. ज. झ. °न्तेऽत आ° । ९ ण. °त्यं संभवतीति वागादिसंबन्धं द° । १० ञ. ण. °र्यकर° ।

पूर्वकमुत्तरवाक्यमवतार्य व्याकरोति—कस्मादित्यादिना । तस्माद्यथोक्तमात्मानमेवोपासीतेति शेषः । अस्यैव द्योतको द्वितीयो हिशब्दः ।

आत्मेत्येवोपासीतेति नापूर्वविधिः । पक्षे प्राप्तत्वात् । " यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म " " कतम आत्मेति " " योऽयं विज्ञानमयः " इत्येवमाद्यात्मप्रतिपादनपराभिः श्रुतिभिरात्मविषयं विज्ञानमुत्पादितम् । तत्राऽऽत्मस्वरूपविज्ञानेनैव तद्विषयानात्माभिमानबुद्धिः कारकादिक्रियाफलाध्यारोपणात्मिकाऽविद्या निवर्तिता । तस्यां निवर्तितायां कामादिदोषानुपपत्तेरनात्मचिन्तानुपपत्तिः । पारिशेष्यादात्मचिन्तैव । तस्मात्तदुपासनमस्मिन्पक्षे न विधातव्यं प्राप्तत्वात् ।

विद्यासूत्रं विधिस्पर्शं विना विवक्षितेऽर्थे व्याख्यायापूर्वविधिरयमिति पक्षं प्रत्याह—**आत्मेत्येवेति** । अत्यन्ताप्राप्तार्थो ह्यपूर्वविधिर्यथा स्वर्गकामोऽग्निहोत्रं जुहुयादिति । नायं तथा पक्षे प्राप्तत्वादात्मोपासनस्य तस्यै तत्प्राप्तिश्च पुरुषविशेषापेक्षया विचारावसाने स्पष्टी भविष्यतीत्यर्थः । इदानीमात्मज्ञानस्याविधेयत्वख्यापनार्थं वस्तुस्वभावालोचनया नित्यप्राप्तिमाह—**यत्साक्षादिति** । उत्पाद्यतामुक्तश्रुतिभिरात्मविज्ञानं किं तावतेत्यत आह—**तत्रेति** । कारकादीत्यादिपदं तदवान्तरभेदविषयम् । नन्वविद्यायामपनीतायामपि रागद्वेषादिसद्भावाद्वैधी प्रवृत्तिः स्यान्नहि विद्वदविदुषोर्व्यवहारे कश्चिद्विशेषः पश्वादिभिश्चाविशेषादिति न्यायादत आह—**तस्यामिति** । बाधितानुवृत्तिमात्रान्न वैधी प्रवृत्तिरबाधिताभिमानमन्तरेण तदयोगादिति भावः । विदुषः सुषुप्ततुल्यत्वं व्यावर्तयति—**पारिशेष्यादिति** । श्रौतज्ञानात्पूर्वमपि सर्वासां चित्तवृत्तीनां जन्मनैवाऽऽत्मचैतन्यव्यञ्जकत्वात्प्राप्तमात्मज्ञानं श्रौते तु ज्ञाने नास्त्यनात्मेति स्फुरणमात्मज्ञानमेवेति नित्यप्राप्तिमभिप्रेत्याऽऽह—**तस्मादिति** । अस्मिन्पक्ष इति नित्यप्राप्तत्वपक्षोक्तिः ।

तिष्ठतु तावत्पाक्षिक्यात्मोपासनप्राप्तिर्नित्या वेति । अपूर्वविधिः स्यात् । ज्ञानोपासनयोरेकत्वे सत्यप्राप्तत्वात् । न स वेदेति विज्ञानं प्रस्तुत्याऽऽत्मेत्येवोपासीतेत्यभिधानाद्वेदोपासनशब्दयोरेकार्थताऽवगम्यते " अनेन ह्येतत्सर्वं वेद " " आत्मानमेवावेत् " इत्यादिश्रुतिभ्यश्च विज्ञानमुपासनम् । तस्य चाप्राप्तत्वाद्विध्यर्हत्वम् ।

---

१ ख. घ. °वाक्यं सतात्पर्यम° । २ क. ख. ग. ङ. छ. ज, झ. °ति । आत्मेत्येवोपासीतेति ना° । ३ घ ङ. नायमपू° । ण. °स्य प्राप्ति° । ५ क. ख. प्तत्वं । ६ ख, वारयति ।

अपूर्वविधिवादी शङ्कते—तिष्ठतु तावदिति । सर्वेषां स्वभावतो विषयप्रवणानीन्द्रियाणि नाऽऽत्मज्ञानवार्तामपि मृष्यन्ते तदत्यन्ताप्राप्तत्वादात्मज्ञाने भवत्यपूर्वविधिरिति भावः । विशिष्टस्याधिकारिणः शाब्दज्ञानं शब्दादेव सिद्धमिति कथमप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—ज्ञानेति । न खल्वत्र शाब्दज्ञानं विवक्षितं किंतूपासनम् । उपासनं नाम मानसं कर्म तदेव ज्ञानावृत्तिरूपत्वाज्ज्ञानमित्येकत्वे सत्यप्राप्तत्वाद्विधेयमित्यर्थः । तयोरेकत्वं विवृणोति—नेत्यादिना । अनेन हीत्यादौ वेदशब्दस्यार्थान्तरविषयत्ववन्न स वेदेत्यत्रापि किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अनेनेति । उक्तश्रुतिभ्यो यद्विज्ञानं श्रुतं तदुपासनमेवेति योजना । ' स योऽत एकैकमुपास्ते ' इत्युपक्रमात् ' आत्मेत्येवोपासीत ' इत्युपसंहाराच्च न स वेदेत्यत्र तावद्वेदशब्दस्योपासनार्थत्वमेष्टव्यमन्यथोपक्रमोपसंहारात् । तथा चार्थवैशसासंभवादुपासनमेव सर्वत्र वेदनं तच्च सर्वथैवाप्राप्तमिति तस्मिन्नपूर्वविधिः स्यादिति भावः ।

न च स्वरूपान्वाख्याने पुरुषप्रवृत्तिरुपपद्यते । तस्मादपूर्वविधिरेषायम् । कर्मविधिसामान्याच्च । यथा " यजेत जुहुयात् " इत्यादयः कर्मविधयो नैवमस्य " आत्मेत्येवोपासीत " " आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः " इत्याद्यात्मोपासनविधेर्विशेषोऽवगम्यते । मानसक्रियात्वाच्च विज्ञानस्य । यथा यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्नित्याद्या मानसी क्रिया विधीयते, तथा " आत्मेत्येवोपासीत " " मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः " इत्याद्या क्रियैव विधीयते ज्ञानात्मिका । तथाऽवोचाम वेदोपासनशब्दयोरेकार्थत्वमिति ।

इतश्च तस्मिन्नेष्टव्यो विधिरित्याह—न चेति । अतः प्रवर्तको विधिरुपेय इति शेषः । स चात्यन्ताप्राप्तविषयत्वान्नियमादिरूपो न भवतीत्याह—तस्मादिति । आत्मोपास्तिर्विधेयेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—कर्मविधीति । कर्मात्मज्ञानविध्योः शब्दानुसारेणाविशेषमभिदधाति—यथेत्यादिना । संप्रत्यर्थतोऽप्यविशेषमाह—मानसेति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । यदि क्रिया विधीयते कथं ज्ञानात्मिकेति विशेष्यते तत्राऽऽह—तथेति ।

भावनांशत्रयोपपत्तेश्च । यथा हि यजेतेत्यस्यां भावनायां किं केन कथमिति भाव्याद्याकाङ्क्षापनयकारणमंशत्रयमवगम्यते, तथोपासीतेत्यस्यामपि भावनायां विधीयमानायां किमुपासीत केनोपासीत

१ घ. ञ. ण. शाब्दं ज्ञा° । २ व. शाब्दं ज्ञा° । ३ ग. घ. ङ. झ. °त्तां ध्या° । ४ ग. ग. ङ. ज. °था चावो° । ५ ङ. °त्यस्या भावनायाः किं । ६ ग. ख. °यां विधीयमानायां किं । ७ ग. ङ. झ. भावनाका° । ख. भावनाया आका° । ८ ग. ङ. °वनका° ।

कथमुपासीतेत्यस्यामाकाङ्क्षायामात्मानमुपासीत मनसा त्यागब्रह्मचर्यशमदमोपरमतितिक्षादीतिकर्तव्यतासंयुक्तं इत्यादि शास्त्रेणैव समर्थ्यतेऽत्रयम् ।

इतश्चाऽऽत्मोपासने विधिरस्तीत्याह—भावनेति। वेदान्तेषु भावनापेक्षितांशत्रयोपपत्तिं विशदयितुं दृष्टान्तमाह—यथेति । भावनायां विधीयमानत्वे सतीति शेषः । प्रेरणाधर्मकः शब्दव्यापारः स्वज्ञानकरणकः स्तुत्यादिज्ञानेतिकर्तव्यताकः पुरुषप्रयत्नभाव्यनिष्ठः शब्दभावनोच्यते । स्वर्गं यागेन प्रयाजादिभिरुपकृत्य साधयेदिति पुरुषप्रवृत्तिरर्थभावनेति विभागः । दृष्टान्तस्थमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेत्यादिना । त्यागो निषिद्धकाम्यवर्जनम् । उपरमो नित्यनैमित्तिकत्यागः । तितिक्षादीत्यादिपदं समाधानादिसंग्रहार्थमित्यंशत्रयमिति संबन्धः । शास्त्रं शान्तो दान्त इत्यादि । उक्तप्रकारमंशत्रयमन्यदपि सुलभमितिवक्तुमादिपदम् ।

यथा च कृत्स्नस्य दर्शपूर्णमासादिप्रकरणस्य दर्शपूर्णमासादिविध्युद्देशत्वेनोपयोगः । एवमौपनिषदात्मोपासनप्रकरणस्याऽऽत्मोपासनविध्युद्देशत्वेनैवोपयोगः । नेति नेत्यस्थूलमेकमेवाद्वितीयमशनायाद्यतीतं इत्येवमादिवाक्यानामुपास्यात्मस्वरूपविशेषसमर्पणेनोपयोगः । फलं च मोक्षोऽविद्यानिवृत्तिर्वा ।

विधियुक्तानां वेदान्तानां कार्यपरत्वेऽपि तद्धीनानां तेषां वस्तुपरतेत्याशङ्क्याऽऽह—यथा चेति । विध्युद्देशत्वेन तच्छेषत्वेनेति यावत् । अस्थूलादिवाक्यानामारोपितद्वैतनिषेधेनाद्वयं वस्तु समर्पयतां कथमुपास्तिविधिशेषत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—नेत्यादिना । 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादीनां फलार्पकत्वेनोपास्तिविध्युपयोगमभिप्रेत्याऽऽह—फलं चेति । मोक्षो ब्रह्मप्राप्तिः ।

अपरे वर्णयन्त्युपासनेनाऽऽत्मविषयं विशिष्टं विज्ञानान्तरं भावयेत्तेनाऽऽत्मा ज्ञायतेऽविद्यानिवर्तकं च तदेवं नाऽऽत्मविषयं वेदवाक्यजनितं विज्ञानमिति । एतस्मिन्नर्थे वचनान्यपि—"विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत" "द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" इत्यादीनि ।

आत्मोपासनं विधेयमिति पक्षमुक्त्वा पक्षान्तरमाह—अपर इति । तस्यानुपयोग-

---

१ ख. °क्तविधिरित्या° । २ क. ख. °र्मकश° । ३ ञ. °कः शाब्द° । ४ घ. स्वलिङ्गादिज्ञा° । ५ क. ख. ग. °नकार° । ६ घं. ङ. छ. ज. झ. ञ. °वमुप° । ७ ख. ङ. °तमित्ये° । ८ ख. घ. ण. °लार्थक° । ९ घ. ञ. । °ह्मणः प्रा° । १० ङ. छ. झ. °ऽ चाऽऽत्म° ।

माशङ्क्याऽऽह—तेनेति । शाब्दस्य ज्ञानस्यासंसृष्टापरोक्षात्मविषयत्वाभावमितिशब्देन हेतू करोति । ज्ञानान्तरं वेदान्तेषु विधेयमित्यत्र मानमाह—एतस्मिन्निति ।

न, अर्थान्तराभावात् । न च "आत्मेत्येवोपासीत" इत्यपूर्वविधिः । कस्मात् । आत्मस्वरूपकथनानात्मप्रतिषेधवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेणार्थान्तरस्य, कर्तव्यस्य मानसस्य बाह्यस्य वाऽभावात् । तत्र हि विधेः साफल्यं यत्र विधिवाक्यश्रवणमात्रजनितविज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिर्गम्यते । यथा "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्येवमादौ ।

पक्षद्वये प्राप्ते प्रथमपक्षं प्रत्याह—नार्थान्तराभावादिति । तत्र नञर्थमेव स्वयं व्याचष्टे—न चेति । शाब्दज्ञानवतो विषयाभावान्न विधिः संभवत्यविद्यातत्कार्यनिवृत्तौ स्वयं फलावस्थत्वाच्चेत्यर्थः । हेतुभागं प्रश्नपूर्वकं विवृणोति—कस्मादित्यादिना । आत्मोपदेशेनानात्मनिषेधद्वारा वाक्योत्थज्ञानातिरेकेणेति यावत् । कर्तव्यान्तराभावेऽपि वाक्यजन्यविज्ञानमेव विधेयं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तत्र हीति ।

नहि दर्शपूर्णमासविधिवाक्यजनितविज्ञानमेव दर्शपूर्णमासानुष्ठानम् । तत्त्वाधिकाराद्यपेक्षानुभावि । ननु "नेति नेति" इत्याद्यात्मप्रतिपादकवाक्यजनितविज्ञानव्यतिरेकेण दर्शपूर्णमासादिवत्पुरुषव्यापारः संभवति । सर्वव्यापारोपशमहेतुत्वात्तद्वाक्यजनितविज्ञानस्य । न ह्युदासीनविज्ञानं प्रवृत्तिजनकमब्रह्मात्मविज्ञाननिवर्तकत्वाच्च "एकमेवाद्वितीयम्" "तत्त्वमसि" इत्येवमादिवाक्यानाम् । न च तन्निवृत्तौ प्रवृत्तिरुपपद्यते । विरोधात् ।

दृष्टान्तेऽपि वाक्योत्थज्ञानातिरेकेण पुरुषप्रवृत्तिरसिद्धेत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । तदनुष्ठानं तर्हि वाक्यार्थज्ञानाधीनमिति व्यर्थो विधिस्तत्राऽऽह—तच्चेति । अधिकारो, विधिपुरुषसंबन्धस्तत्कृतज्ञानापेक्षमनुष्ठानमित्यर्थवान्विधिरित्यर्थः । तर्हि प्रकृतेऽपि वाक्योत्थज्ञानव्यतिरेकेण पुरुषव्यापारसंभवाद्विधिसाफल्यमित्याशङ्क्याऽऽह—नन्विति । अथ विमतं प्रवर्तकं वैदिकज्ञानत्वाद्विधिवाक्योत्थज्ञानवदित्याशङ्क्य प्रवर्तकविषयत्वमुपाधिरित्याह—नहीति । मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वमुपाध्यन्तरमाह—अब्रह्मेति । वाक्योत्थज्ञानस्य तन्निवर्तकत्वेऽपि प्रवर्तकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति ।

---

१ ग. घ. छ. झ. 'स्य चाभा' । २ ग. ञ. ण. 'अर्थं स्वयमेव व्या' । ३ क. ण. तत्तर्हि । ४ ञ. 'र्तं वैदिकज्ञानमु' ।

वाक्यजनितविज्ञानमात्रान्नाब्रह्मानात्मविज्ञाननिवृत्तिरिति चेन्न । " तत्त्वमसि " " नेति नेति " " आत्मैवेदम्[1] " " एकमेवाद्वितीयम् " " ब्रह्मैवेदममृतम् " " नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ " " तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि[2] " इत्यादिवाक्यानां तद्वादित्वात् । द्रष्टव्यविधेर्विषयसमर्पकाण्येतानीति चेन्न । अर्थान्तराभावादित्युक्तोत्तरत्वात्[3] । आत्मवस्तुस्वरूपसमर्पकैरेव वाक्यैस्तत्त्वमसीत्यादिभिः श्रवणकाल एव तद्दर्शनस्य कृतत्वाद्द्रष्टव्यविधेर्नानुष्ठानानन्तरं कर्तव्यमित्युक्तोत्तरमेतत् ।

द्वितीयोपाधेः साधनव्याप्तिं शङ्कते—वाक्येति । ब्रह्मात्मैक्यधीपरवाक्योत्थविज्ञानस्याज्ञानतत्कार्यध्वंसित्वध्रौव्यान्न साधनव्याप्तिरित्याह—नेत्यादिना । तद्वादित्वाद्वस्तुपरत्वादिति यावत् । उक्तानां वाक्यानां विध्यपेक्षितार्थसमर्पकत्वेन तच्छेषत्वं शङ्कितमनुभाषते—द्रष्टव्येति । सिद्धान्तोपक्रमेण[4] समाहितमेतदित्याह—नेति । तदेव स्पष्टयति—आत्मेति ।

आत्मस्वरूपान्वाख्यानमात्रेणाऽऽत्मविज्ञाने विधिमन्तरेण न प्रवर्तत इति चेन्न । आत्मवादिवाक्यश्रवणेनाऽऽत्मविज्ञानस्य जनितत्वात्किं भोः कृतस्य करणम् । तच्छ्रवणेऽपि न प्रवर्तत इति चेन्न । अनवस्थाप्रसङ्गात् । यथाऽऽत्मवादिवाक्यार्थश्रवणे[6] विधिमन्तरेण न प्रवर्तते तथा विधिवाक्यार्थश्रवणेऽपि विधिमन्तरेण न प्रवर्तिष्यत इति विध्यन्तरापेक्षा । तथा तदर्थश्रवणेऽपीत्यनवस्था प्रसज्येत ।

परोक्तमुद्भावयति—आत्मस्वरूपेति । कुत्र तर्हि विधिरात्मज्ञाने वा वाक्यश्रवणे वा तदर्थज्ञानस्मृतिसंताने वा चित्तवृत्तिनिरोधे वा नाऽऽद्य इत्याह—नाऽऽत्मवादीति । द्वितीयं शङ्कते—तच्छ्रवणेऽपीति । अनिष्टार्थवादिवाक्यस्यासत्यादिलक्षणस्य विधिं विना श्रवणात्तत्त्वमादेरपि तस्माद्दते श्रवणमविरुद्धमित्याभिसंधाय दोषान्तरमाह—नेत्यादिना । तत्त्वमादिश्रवणप्रयोजको विधिरात्मनोऽपि प्रयुङ्क्ते श्रवणमिति चेन्नैवं स खल्वध्ययनविधिरन्यो वाऽऽद्ये तदपेक्षया श्रुतस्य तत्त्वमस्यादेः स्वार्थबोधित्वं कर्मवाक्यवदिति स्वार्थनिष्ठत्वाविशेषो द्वितीये तस्याप्रमाणत्वात्तदीयस्वपरनिर्वाहकत्वं दूरोत्सारितमित्याभिप्रेत्यानवस्थां विवृणोति—यथेत्यादिना ।

वाक्यजनितात्मज्ञानस्मृतिसंततेः श्रवणविज्ञानमात्रादर्थान्तरत्वमिति चेन्नार्थ-

---

१ ख. च. °वेदं सर्वमेक° । २ ख. च. °विद्धि नेदं यदिदमुपासत इत्या° । ३ घ. ज. °रमेतत् । ४ अ. ण. °मे स° । ५ ख. °वाक्यश्र° । ६ ख. ग. घ. ङ. च. ज. झ. °णेऽपि वि° । ७ घ. °त्त्वमस्यादे° । ८ घ. °त्त्वमस्यादि° । ९ ण. त्त्वमादेः ।

प्राप्तत्वात् । यदैवाऽऽत्मप्रतिपादकवाक्यश्रवणादात्मविषयं विज्ञानमुत्पद्यते तदैव तदुत्पद्यमानं तद्विषयं मिथ्याज्ञानं निवर्तयदेवोत्पद्यते । आत्मविषयमिथ्याज्ञाननिवृत्तौ च तत्प्रभवाः स्मृतयो न भवन्ति स्वाभाविक्योऽनात्मवस्तुभेदविषयाः । अनर्थत्वावगतेश्च । आत्मावगतौ हि सत्यामन्यद्वस्त्वनर्थत्वेनावगम्यते । अनित्यदुःखाशुद्ध्यादिबहुदोषवत्त्वादात्मवस्तुनश्च तद्विलक्षणत्वात् ।

तृतीयमाशङ्कते—वाक्यजनितेति । ततः सा विधेयेति शेषः । तस्या विधेयत्वं दूषयति—नेति । अर्थप्राप्तिं विवृणोति—यदैवेति । अनात्मस्मृतिहेत्वज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यस्मृत्यनुपपत्तेः स्वभावबलप्राप्तैवाऽऽत्मस्मृतिरित्युक्तमिदानीमनात्मस्मृतेरनर्थत्वस्यान्वयव्यतिरेकासिद्धत्वाच्चाऽऽत्मस्मृतिः स्वभावप्राप्तेत्याह—अनर्थत्वेति । अनात्मनोऽनर्थत्वनिश्चयाच्च तदीयस्मृत्यनुपपत्ताावितरस्मृतिरर्थप्राप्तेत्याह—आत्मावगताविति । आत्मनश्च परमेष्टत्वावगमादर्थप्राप्ता तदीयस्मृतिरित्याह—आत्मवस्तुनश्चेति ।

तस्मादनात्मविज्ञानस्मृतीनामात्मावगतेरभावप्राप्तिः । पारिशेष्यादात्मैकत्वविज्ञानस्मृतिसंततेरर्थत एव भावान्न विधेयत्वम् । शोकमोहभयायासादिदुःखदोषनिवर्तकत्वाच्च तत्स्मृतेः । विपरीतज्ञानप्रभवो हि शोकमोहादिदोषः । तथा च "तत्र को मोहः" "विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इत्यादिश्रुतयः ।

अर्थप्राप्त्या विधेयत्वाभावमुपसंहरति—तस्मादिति । अनात्मस्मृतिहेत्वज्ञानाभावादित्तच्छब्दार्थः । अर्थतश्चिदेकरसात्मस्वभावबलादिति यावत् । दृष्टफलत्वाच्चाऽऽत्मस्मृतिर्न विधेयेत्याह—शोकेति । मिथ्याज्ञानमेव सा निवर्तयति न शोकादीत्याशङ्क्याऽऽह—विपरीतेति । आत्मस्मृतेः शोकादिनिवर्तकत्वे मानमाह—तथा चेति ।

निरोधस्तर्ह्यर्थान्तरमिति चेत् । अथापि स्याच्चित्तवृत्तिनिरोधस्य वेदवाक्यजनितात्मविज्ञानादर्थान्तरत्वात् । तन्त्रान्तरेषु च कर्तव्यतयाऽवगतत्वाद्विधेयत्वमिति चेन्न । मोक्षसाधनत्वेनानवगमात् । नहि वेदान्तेषु ब्रह्मात्मविज्ञानादन्यत्परमपुरुषार्थसाधनत्वेनावगम्यते । "आत्मानमे-

---

१ ग. °न्स्ताद्वि° । घ. ज. °नरतु त° । २ क. ग छ. झ. °कवि° । ३ ग. °याशनापिपासा° । ४ ख. ग. च मोहः कः शोको वि° । ५ ख. दिति तच्छ° ।

वावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवत्" "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "आचार्यवान्पुरुषो वेद" "तस्य तावदेव चिरम्" "अभयं हि वै ब्रह्म भवति। य एवं वेद" इत्येवमादिश्रुतिशतेभ्यः।

चतुर्थमुत्थापयति—निरोधस्तर्हीति। यदि वाक्योत्थज्ञानादेरविधेयत्वं तर्हि चित्तवृत्तिनिरोधो मुक्तिसाधनत्वेन विधीयतां तस्योक्तज्ञानादेरर्थान्तरत्वादित्यर्थः। चोद्यमेव विवृणोति—अथापीति। अर्थान्तरत्वात्तस्य विधेयतेति शेषः। तस्य मुक्तिहेतुत्वेन विधेयत्वे योगशास्त्रं संवादयति—तन्त्रान्तरेष्विति। अथ योगानुशासनमिति निःश्रेयसहेतुः समाधिः सूत्रितस्तस्य च लक्षणमुक्तं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति। तन्निरोधावस्थायां चाऽऽत्मनः स्वरूपप्रतिष्ठत्वं कैवल्यमाख्यातं तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानमित्येवं योगशास्त्रे मुक्तिहेतुत्वेनेष्टो निरोधविधिरित्यर्थः। योगशास्त्रादपि बलवतीं श्रुतिमाश्रित्योत्तरमाह—नेत्यादिना।

अनन्यसाधनत्वाच्च निरोधस्य न ह्यात्मविज्ञा[3]न[4]तत्स्मृतिसंतानव्यतिरेकेण चित्तवृत्तिनिरोधस्य साधनमस्ति। अभ्युपगम्येदमुक्तं न तु ब्रह्मविज्ञानव्यतिरेकेणान्यन्मोक्षसाधनमवगम्यते।

चित्तवृत्तिनिरोधस्य मुक्तिहेतुत्वेऽपि न विधेयत्वं विधिं विना तत्सिद्धेरित्याह—अनन्येति। न तावद्यथाकथंचिन्निरोधो विधेयः सर्वस्यापि तत्संभवाद्विधिवैयर्थ्यान्नापि सर्वात्मना तन्निरोधो विधेयो ज्ञानादेव तत्सिद्धेर्विध्यानर्थक्यादित्यर्थः। नान्यः पन्था विद्यते ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यादिशास्त्रमनुसरन्नुपेत्यवादं त्यजति—अभ्युपगम्येति। निरोधस्य मुक्तिहेतुत्वमिदमा परामृष्टम्। योगशास्त्रमपि श्रुतिस्मृतिविरोधे न प्रमाणम्। एतेन योगः प्रत्युक्त इति न्यायादिति भावः।

आकाङ्क्षाभावाच्च भावनाभावः। यदुक्तं यजेतेत्यादौ किं केन कथमिति भावनाकाङ्क्षायां फलसाधनेतिकर्तव्यताभिराकाङ्क्षापनयनं यथा तद्वदिहाप्यात्मविज्ञानविधावप्युपपद्यत इति। तदसत्। एकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसि नेति नेत्यनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यार्थविज्ञानसमकालमेव सर्वाकाङ्क्षाविनिवृत्तेः। न च वाक्यार्थविज्ञाने विधिप्रयुक्तः

---

१ ख. च. 'चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये। अ'। २ क. ख. ण. °त्ततद्वृत्ति°। ३ च. °ज्ञानानुस्मृति°। ४ घ. ञ. °भवतः स्मृति°। ङ. 'नस्मृति'। ५ ग. 'संततिव्य'। ६ क. ख. ण. 'त्ततद्वृत्ति'। ७ क. ग. घ. छ. झ. ञ. °तेत्येवमादौ। ८ ख. ग. ङ. झ. 'धावुप'। ९ क. °युक्तिः प्र°।

प्रवर्तते। विध्यन्तरप्रयुक्तौ चानवस्थादोषमवोचाम। न चैकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिवाक्येषु विधिरवगम्यते। आत्मस्वरूपान्वाख्यानेनैवावसितत्वात्।

वेदान्तेषु विधेयाभावोक्त्या विधिर्निरस्तः संप्रत्यंशत्रयवती भावना तेष्वस्तीत्युक्तं दूषयति—आकाङ्क्षेति। तदेव स्फुटयितुमुक्तमनुवदति—यदुक्तमिति। आगमावष्टम्भेन निराचष्टे—तदसदिति। विधिमन्तरेण वाक्यार्थज्ञाने प्रवृत्त्ययोगाद्वैधमेव ज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति। यथा कर्मकाण्डे स्वाध्यायविधेरर्थावबोधपर्यन्तत्वेन ज्योतिष्टोमादिविध्यर्थज्ञाने विध्यन्तरं नापेक्षते तथा ज्ञानकाण्डेऽपि स्यादित्यर्थः। तत्रापि वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य इति विध्यन्तरप्रयुक्तमेव वाक्यार्थज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह—विध्यन्तरेति। श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गाच्च न विधिशेषत्वं वेदान्तानामित्याह—न चेति।

वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वादप्रामाण्यमिति चेत्। अथापि स्याद्यथा सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमित्येवमादौ वस्तुस्वरूपान्वाख्यानमात्रत्वादप्रामाण्यमेवमात्मार्थवाक्यानामपीति चेन्न। विशेषात्। न वाक्यस्य वस्त्वन्वाख्यानं क्रियान्वाख्यानं वा प्रामाण्याप्रामाण्यकारणं किं तर्हि निश्चितफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वम्। तद्यत्रास्ति तत्प्रमाणं वाक्यं यत्र नास्ति तदप्रमाणम्।

वेदान्ताः स्वार्थे न मानं सिद्धार्थवाक्यत्वात्सोऽरोदीदित्यादिवदित्यनुमानात्तेषां विधिशेषत्वं प्रामाण्यार्थमेष्टव्यमिति शङ्कते—वस्तुस्वरूपेति। तदेवानुमानं प्रपञ्चयति—अथापीति। विधेरश्रुतत्वेऽपीति यावत्। फलवन्निश्चितज्ञानाजनकत्वमुपाधिरिति मन्वानः समाधत्ते—न विशेषादिति। नञर्थं स्पष्टयति—न वाक्यस्येति। विशेषं व्याचष्टे—किं तर्हीति। तस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—तद्यत्रेति।

किंच भोः पृच्छामस्त्वामात्मस्वरूपान्वाख्यानपरेषु वाक्येषु फलवन्निश्चितं च विज्ञानमुत्पद्यते न वा। उत्पद्यते चेत्कथमप्रामाण्यमिति। किंवा न पश्यस्यविद्याशोकमोहभयादिसंसारबीजदोषनिवृत्तिं विज्ञानफलम्। न शृणोषि वा किं "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः"। "मन्त्रविदेवास्मि नाऽऽत्मवित्सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवा-

---

१ ग. °प्रवृत्तौ चा°। २ ख. ङ. वाऽप्रामाण्यका°। ढ. वाऽप्रामाण्ये का°। ३ क. ख. ग. ङ. °माण्ये का°। ४ ख. ढ. किंच।

ञ्छोकस्य पारं तारयतु " इत्येवमाद्युपनिषद्वाक्यशतानि । एवं विद्यते किं सोऽरोदीदित्यादिषु निश्चितं फलवच्च विज्ञानम् । न चेद्विद्यतेऽस्त्वप्रामाण्यम् । तदप्रामाण्ये फलवन्निश्चितविज्ञानोत्पादकस्य किमित्यप्रामाण्यं स्यात् । तदप्रामाण्ये च दर्शपूर्णमासादिवाक्येषु को विश्रम्भः ।

सामान्यन्यायं प्रकृते योजयन्पृच्छति—किंचेति । किं तेषु तादृग्ज्ञानमुत्पद्यते न वेति प्रश्नार्थः । द्वितीयेऽनुभवविरोधः स्यादिति मत्वा पक्षान्तरमनूद्य प्रत्याह—उत्पद्यते चेदिति । प्रामाण्ये हेतुसद्भावान्नाप्रामाण्यमित्यर्थः । निश्चितज्ञानजनकत्वेऽपि फलवत्त्वविशेषणमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—किंवेति । विद्वदनुभवफलश्रुतिसिद्धं विशेषणमिति भावः । दृष्टान्तं विघटयितुं प्रश्नान्तरं प्रस्तौति—एवमिति । वेदान्तेष्विवेति यावत् । किंवा नेति शेषः । आद्ये साध्यवैकल्यं मत्वा द्वितीयं दूषयति—न चेदिति । तर्हि तद्दृष्टान्तेन तत्त्वमस्यादेरपि स्यादप्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह—तदप्रामाण्य इति । विमतं स्वार्थे मानं यथोक्तज्ञानजनकत्वाद्दर्शादिवाक्यवदिति भावः । विपक्षे दोषमाह—तदप्रामाण्ये चेति ।

ननु दर्शपूर्णमासादिवाक्यानां पुरुषप्रवृत्तिविज्ञानोत्पादकत्वात्प्रामाण्यम् । आत्मविज्ञानवाक्येषु तन्नास्तीति । सत्यमेवम् । नैष दोषः । प्रामाण्यकारणोपपत्तेः । प्रामाण्यकारणं च यथोक्तमेव नान्यत् । अलंकारश्चायं यत्सर्वप्रवृत्तिबीजनिरोधफलवद्विज्ञानोत्पादकत्वमात्मप्रतिपादकवाक्यानां नाप्रामाण्यकारणम् ।

प्रवर्तकज्ञानजनकत्वमुपाधिरिति शङ्कते—नन्विति । साधनव्याप्तिं धुनीते—आत्मेति । प्रवर्तकधीजनकत्वं धर्मिणि नास्तीत्यङ्गी करोति—सत्यमिति । तर्हि यथोक्तोपाधिसद्भावादनुमानानुत्थानमित्याशङ्क्याऽऽह—नैष दोष इति । न हि प्रवर्तकधीजनकत्वं प्रामाण्ये कारणं निषेधवाक्येष्वप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च निवर्तकधीजनकत्वमपि तथा विधावप्रामाण्यप्रङ्गात् । नोभयं[११] प्रत्येकमुभयकारणत्वाभावेनाप्रामाण्यादिति भावः । वेदान्तेषु प्रवर्तकधीजनकत्वाभावो न केवलमदोषः किंतु गुण इत्याह—अलंकारश्चेति । आत्मानं चेद्वित्यादिश्रुतेरेतद्बुद्ध्वेत्यादिस्मृतेश्चाऽऽत्मज्ञानं कृतकृत्यतानिदानम् । न च ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे तद्युक्तं प्रवृत्तीनां क्लेशाक्षेपकत्वादतो यथोक्तज्ञानजनकत्वं वाक्यानां भूषणमेवेत्यर्थः ।

---

१ क. घ. ङ. झ. विद्यन्ते । २ छ. 'वत्त्वद्वि° । ३ च. °ण्ये सत्यपि फ° । ४ क. घ. ज. वा । ५ ख. विस्रम्भः । ६ क. ख. ण किंचेति । ७ क. घ. वेति । ८ च. ढ. सत्यम् । ९ ढ. °नां प्रा° । १० ख. ग. ङ. च. ढ. °माण्ये का । ११ क. नचोभयं ।

यत्तूक्तं विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादिवचनानां वाक्यार्थविज्ञानव्यतिरेणोपासनार्थत्वमिति । सत्यमेतत् । किंतु नापूर्वविध्यर्थता पक्षे प्राप्तस्य नियमार्थतैव ।

शब्दोत्थं ज्ञानं विधेयमिति प्रतिक्षिप्य पूर्वोक्तपक्षान्तरमनुवदति—यत्तूक्तमिति । उपासनार्थत्वमित्यात्मोपासनेन तत्साक्षात्कारं भावयेदित्येवमर्थत्वमित्यर्थः । अभ्युपगमवादेन परिहरति—सत्यमिति । यथोक्तेषु वाक्येष्वात्मोपासनं तत्साक्षात्कारमुद्दिश्य विधीयते चेत्प्रकृतेऽपि वाक्ये तत्संभवान्नापूर्वविधिरिति प्रक्रमो भज्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—किंत्विति । कथं तर्हि विध्यङ्गीकारवाचोयुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—पक्षे इति । यथा पक्षे प्राप्तस्यावघातस्य व्रीहीन्वहन्तीति नियमरूपो विधिरङ्गीकृतस्तथाऽऽत्मोपासनस्यापि पक्षे प्राप्तस्य तदेव कर्तव्यं नानात्मोपासनमिति यो नियमस्तदर्थता प्रकृतवाक्यस्येति न प्रक्रमविरोधोऽस्तीत्यर्थः ।

कथं पुनरुपासनस्य पक्षप्राप्तिर्यावता पारिशेष्यादात्मविज्ञानस्मृतिसंततिर्नित्यैवेत्यभिहितम् । बाढम् । यद्यप्येवं शरीरारम्भकस्य कर्मणो नियतफलत्वात्सम्यग्ज्ञानप्राप्तावप्यवश्यंभाविनी प्रवृत्तिर्वाङ्मनःकायानाम् । लब्धवृत्तेः कर्मणो बलीयस्त्वान्मुक्तेष्वादिप्रवृत्तिवत् । तेन पक्षे प्राप्तं ज्ञानप्रवृत्तिदौर्बल्यम् ।

पाक्षिकीं प्राप्तिमुक्तामाक्षिपति—कथमिति । का पुनरत्रानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—यावतेति । आत्मनि वाक्योत्थे विज्ञाने सत्यनात्मस्मृतिहेतूनां मिथ्याज्ञानादीनामपनीतत्वाद्धेत्वभावे फलाभाव इतिन्यायेन तासामसंभवादात्मस्मृतिसंततिरेव पुनः सदा स्यात्प्रकारान्तरायोगादिति सिद्धान्तिनोक्तत्वान्नाऽऽत्मोपासनस्य पक्षे प्राप्तिरित्यर्थः । तस्य नित्यप्राप्तिमुक्तामङ्गी करोति—बाढमिति । तर्हि नियमविधिवाचोयुक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह—यद्यपीति । आत्मनि नित्यापरोक्षसंविदेकताने स्मरणं विस्मरणं वा यद्यपि नोपपद्यते तथाऽपि तयोस्तस्मिन्ननुभवसिद्धत्वान्नियमविधेः सावकाशत्वमित्याशयेनाऽऽह—शरीरेति । अथाऽऽरब्धफलस्यापि कर्मणः सम्यग्ज्ञानान्निवृत्तेर्न विदुषो वागादीनां प्रवृत्तिरत आह—लब्धेति । यथा मुक्तस्येषुपाषाणादेरप्रतिबन्धाद्यावद्वेगं प्रवृत्तिरवश्यंभाविनी तथा प्रवृत्तफलस्य कर्मणो ज्ञानेनोपजीव्यतया ततो

---

१ ख. ग. च. ढ. वाक्योत्थवि° । २ क. °यतार्थे° । ३ ख. च. ढ. °तैवेति° । ४ ग. घ. ज. पक्षे प्रा° । ५ ख. °त्यात्क्रिमात्म° । ६ घ. च. ङ प्राप्तज्ञा° । ७ ख. ग. घ. ङ. च. ज. ढ. °वृत्तेर्दौर्ब° । ८ घ. वाक्यार्थवि° । ९ ञ. ण. °क्योत्थवि° । १० क. ग. न. ञ. °भावं न्या° । ११ ण. च. । १२ घ. ञ. ण. बन्धे यात्र° ।

बलवत्त्वात्तद्वशाद्विदुषोऽपि यावद्भोगं वागादिप्रवृत्तिध्रौव्यमित्यर्थः । आरब्धकर्मप्राबल्ये फलितमाह—तेनेति । आरब्धस्य कर्मणो यथोक्तेन न्यायेन प्राबल्ये तद्वशात्क्षुधादिदोषो यदोद्भवति तदाऽऽत्मनि विस्मरणादिसंभवात्तज्ज्ञानप्राप्तेः पाक्षिकत्वादवश्यंभाविकर्मापेक्षया तद्दौर्बल्यं स्यादित्यर्थः ।

तस्मात्त्यागवैराग्यादिसाधनबलावलम्बेनाऽऽत्मविज्ञानस्मृतिसंततिर्नियन्तव्या भवति न त्वपूर्वा कर्तव्या प्राप्तत्वादित्यवोचाम । तस्मात्प्राप्तविज्ञानस्मृतिसंताननियमविध्यर्थानि विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेत्यादिवाक्यान्यन्यार्थासंभवात् ।

तथाऽपि नियमविध्यङ्गीकारस्य किमायातं तदाह—तस्मादिति । ज्ञानस्य पक्षे प्राप्तत्वं तच्छब्दार्थः । आदिपदं ब्रह्मचर्यशमदमादिसंग्रहार्थम् । विज्ञायेत्यादिवाक्यानां नियमविध्यर्थत्वमुपसंहरति—तस्मादिति । आदिपदेन प्रकृतमपि वाक्यं संगृह्यते । तच्छब्दार्थमेव स्पष्टयति—अन्यार्थेति ।

अनात्मोपासनमिदमितिशब्दप्रयोगात् । यथा प्रियमित्येतदुपासीतेत्यादौ न प्रियादिगुण एवोपास्यः किं तर्हि प्रियादिगुणवत्प्राणाद्येवोपास्यम् । तथेहापीतिपरात्मशब्दप्रयोगादात्मगुणवदनात्मवस्तूपास्यमिति गम्यते । आत्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्याच्च । परेण च वक्ष्यत्यात्मानमेव लोकमुपासीतेति । तत्र च वाक्य आत्मैवोपास्यत्वेनाभिप्रेतो द्वितीयाश्रवणादात्मानमेवेति । इह तु न द्वितीया श्रूयत इतिपरश्चाऽऽत्मशब्द आत्मेत्येवोपासीतेति । अतो नाऽऽत्मोपास्य आत्मगुणश्चान्य इति त्ववगम्यते । न । वाक्यशेष आत्मन उपास्यत्वेनावगमात् । अस्यैव वाक्यस्य शेष आत्मैवोपास्यत्वेनावगम्यते । तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्माऽन्तरतरं यदयमात्माऽऽत्मानमेवावेदिति ।

शाब्दज्ञानादेव पुमर्थसिद्धेस्तस्य तदावृत्तेस्तृतीयज्ञानस्य वा विधेयत्वाभावाद्वेदान्ताः शुद्धे सिद्धेऽर्थे मानमित्युक्तमिदानीमितिशब्दप्रयुक्तं चोद्यमुत्थापयति—अनात्मेति । आत्मशब्दादूर्ध्वमितिशब्दप्रयोगादात्मशब्दार्थस्योपास्यत्वेनाविवक्षितत्वादात्मगुणकस्यानात्मनोऽव्याकृतशब्दितस्य प्रधानस्योपासनमस्मिन्वाक्ये विवक्षितमित्यर्थः । उक्तमेवार्थं दृष्टा-

---

१ ख. ङ. च. छ. झ. ढ. °लम्बनेना° । २ क. स्फोरयति । ३ घ. ङ. छ. ज. झ. °पास्य आत्मा किं । ४ ख. ग. घ. ङ. च. ज. ढ. °णाद्युग° । ५ ग. °न एवोपा° । ६ ख. घ. °स्याने ह्स्याना° ।

न्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना । अनात्मोपासनमेवात्र विधित्सितमित्यत्र हेत्वन्तरमाह—आत्मेति । तदेव प्रपञ्चयति—परेणेति । ततो वैलक्षण्यं दर्शयति—इह त्विति । वैलक्षण्यान्तरमाह—इतिपरश्चेति । वैलक्षण्यमाह—अत इति । नात्रानात्मोपासनं विवक्षितमिति परिहरति—नेत्यादिना । हेत्वर्थं स्फुटयति—अस्यैवेति ।

प्रविष्टस्य दर्शनप्रतिषेधादनुपास्यत्वमिति चेत् । यस्याऽऽत्मनः प्रवेश उक्तस्तस्यैव दर्शनं वार्यते तं न पश्यन्तीति । प्रकृतोपादानात् । तस्मादात्मनोऽनुपास्यत्व[2]मेवेति चेन्न । अकृत्स्नत्वदोषात् । दर्शनप्रतिषेधोऽकृत्स्नत्वदोषाभिप्रायेण नाऽऽत्मोपास्य[3]त्वप्रतिषेधा[4]य । प्राणनादिक्रियाविशिष्टत्वेन विशेषणात् । आत्मनश्चेदुपास्यत्वमनभिप्रेतं प्राणनाद्येकैकक्रियाविशिष्ट[5]स्याऽऽत्मनोऽकृत्स्नत्ववचनमनर्थकं स्यादकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवती[6]ति । अतो[7]ऽनेकैकविशिष्टस्त्वात्मा कृत्स्नत्वादुपास्य एवेति सिद्धम् ।

आत्मनश्चेदुपास्यत्वं तदा प्रक्रमविरोधः स्यादिति शङ्कते—प्रविष्टस्येति । आत्मनो दर्शनप्रतिषेधं प्रकटयति—यस्येति । तस्यैवेति नियमे हेतुमाह—प्रकृतेति । तच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वात्प्रविष्टस्य च प्रकृतत्वात्तस्य तेनोपादानादिति हेत्वर्थः । पूर्वपक्षं निगमयति—तस्मादिति । प्राणनादिविशिष्टस्य परिच्छिन्नत्वात्तस्य दृष्टत्वेऽपि पूर्णस्य न दृष्टतेति निषेधश्रुतिपर्यवसानान्नोपक्रमविरोधोऽस्तीति परिहरति—नेत्यादिना । तदेव विशदयति—दर्शनेति । कथमयमभिप्रायः श्रुतेरवगम्यते तत्राऽऽह—प्राणनादीति । प्राणन्नेवेत्यादिना क्रियाविशेषविशिष्टत्वेनाऽऽत्मनो विशेषणात्तस्य दृष्टत्वेऽपि नासौ परिपूर्णो दृष्टः स्यादिति श्रुतेराशयो लक्ष्यते केवलस्य तु तस्योपास्यत्वमाभिसंहितमकृत्स्नत्वदोषाभावादित्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेण साधयति—आत्मनश्चेदिति । तस्यानुपास्यत्वार्थं तद्वचनमर्थवदित्याशङ्क्य[8] तदुपास्यत्वनिषेधस्याऽऽत्मोपास्यत्वे पर्यवसानमभिप्रेत्याऽऽह—अतोऽनेकैकेति[9] ।

यस्त्वात्मशब्दस्येतिपरः प्रयो[10]ग आत्मशब्दप्रत्यययोरात्मतत्त्वस्य परमार्थतोऽविषयत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथाऽऽत्मानमुपासीतेत्येवमवक्ष्यत् । तथा चार्थादा

---

१ क. ग, छ. ज. झ. यस्त्वेवाऽऽत्म° । २ क. व. छ. ज. झ. °त्वमिति । ३ °स्यपरत्व° । ४ ख. घ. झ. ढ. °धाभिप्रायेण । ५ च. °त्स्नत्व° । ६ क. छ. झ. °तीत्यने° । ७ ख. °तो नैकै° । ८ ख. °त्माऽकृ° । ९ क. ख, त्र, °ह । नैकै° । १० ग. ङ, छ. झ, °योगः स आ° ।

[1]त्मनि शब्दप्रत्ययावनुज्ञातौ स्याताम् । तच्चानिष्टम् “ नेति नेति ” विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ” “ अविज्ञातं विज्ञातृ ” “ यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । यस्त्वात्मानमेव लोकमुपासीतेति तदनात्मोपासनप्रसङ्गनिवृत्तिपरत्वान्न वाक्यान्तरम् ।

उपक्रमोपसंहाराभ्यामुपास्यत्वमात्मनो दर्शितमिदानीमितिशब्दप्रयोगादनात्मोपासनमिदमित्युक्तं प्रत्याह—यस्त्विति । प्रयोगशब्दादुपरिष्टात्सशब्दो द्रष्टव्यः । इतिशब्दस्य यथोक्तार्थत्वाभावे दोषमाह—अन्यथेति । न चाऽऽत्मनः स्वातन्त्र्येणानुपास्यत्वार्थमितिशब्दोऽर्थवान्पूर्वापरवाक्यविरोधादिति द्रष्टव्यम् । इतिशब्दमन्तरेण वाक्यप्रयोगे दोषमाह—तथेति । तस्य शब्दप्रत्ययविषयत्वमिष्टमेवेति चेत्तत्राऽऽह तच्चेति । आत्मोपास्यत्ववाक्यवैलक्षण्यादनात्मोपासनमेतदित्युक्तं तद्दूषयति[2]—यस्त्विति ।

अनिर्ज्ञातत्वसामान्यादात्मा ज्ञातव्योऽनात्मा च । तत्र कस्मादात्मोपासन एव यत्न आस्थीयत[3] आत्मेत्येवोपासीतेति नेतरविज्ञान इति । अत्रोच्यते—तदेतदेव प्रकृतं पदनीयं, गमनीयं नान्यदस्य सर्वस्येति निर्धारणार्था षष्ठी । अस्मिन्सर्वस्मिन्नित्यर्थः । यदयमात्मा यदेतदात्मतत्त्वं किं न विज्ञातव्यमेवान्यन्न किं तर्हि ज्ञातव्यत्वेऽपि न पृथग्ज्ञानान्तरमपेक्षत आत्मज्ञानात् । कस्मात् । अनेनाऽऽत्मना[4] ज्ञातेन हि यस्मादेतत्सर्वमनात्मजातमन्यद्यत्तत्[5][6]सर्वं, समस्तं वेद, जानाति । नन्वन्यज्ञानेनान्यन्न ज्ञायत इति । अस्य परिहारं दुन्दुभ्यादिग्रन्थेन वक्ष्यामः ।

आत्मैव ज्ञातव्यो नानात्मेति प्रतिज्ञार्थमत्र हीत्यादिना हेतुरुक्तः संप्रति तदेतत्पदनीयमित्यादिवाक्यापोह्यं[10] चोद्यमुत्थापयति—अनिर्ज्ञातत्वेति । उत्तरमाह—अत्रेति । निर्धारणमेव स्फोरयति—अस्मिन्निति । नान्यदित्युक्तत्वादनात्मनो विज्ञातव्यत्वाभावश्चेदनेन हीत्यादि[11]शेषविरोधः स्यादिति शङ्कते—किं नेति । तस्याज्ञेयत्वं निषेधति—नेति । तस्यापि ज्ञातव्यत्वे नान्यदिति वचनमनवकाशमित्याशङ्क्याऽऽह—किं तर्हीति तस्य सावकाशत्वं दर्शयति—ज्ञातव्यत्वेऽपीति । आत्मनः सकाशादनात्मनोऽर्थान्तर-

---

१ ख. °त्मन्यत्मश° । छ. ज. झ. °त्मशं° । २ क. ख. ञ. ण. °त्कं दूष° । ३ छ, ज. झ. °स्थीयेताऽऽत्मे° । ४ क. ख. ज. °त्मज्ञानेन । ५ ख. च. ढ. °न्यत्स° । ङ. °न्यत्सम° । ६ ग. °त्तत्सम° । ७ च. ढ. °दिशब्देन । ८ क. ख. °यात्र । ९ क. ख. °दिहे° । १० क. ख. घ. ञ. ण. °पोह्यं चो° ११ घ. ण. °दिविशे° ।

त्वात्तस्याऽऽत्मज्ञानाज्ज्ञातव्यत्वायोगाज्ज्ञातव्यत्वे ज्ञानान्तरमपेक्षितव्यमेवेति शङ्कते-कस्मादिति । उत्तरवाक्येणोत्तरमाह—अनेनेति । आत्मन्यनात्मजातस्य कल्पितत्वात्तस्य तदतिरिक्तस्वरूपाभावात्तज्ज्ञानेनैव ज्ञातत्वसिद्धेर्नास्ति ज्ञानान्तरापेक्षेत्यर्थः । लोकदृष्टिमाश्रित्यानेनेत्यादिवाक्यार्थमाक्षिपति—नन्विति । आत्मकार्यत्वादनात्मनस्तस्मिन्नन्तर्भावात्तज्ज्ञानेन ज्ञानमुचितमिति परिहरति—अस्येति ।

कथं पुनरेतत्पदनीयमिति । उच्यते—यथा ह वै लोके पदेन गवादिखुराङ्कितो देशः पदमित्युच्यते तेन पदेन नष्टं विवित्सितं[1] पशुं पदेनान्वेषयाणोऽ[2][3]नुविन्देल्लभेत । एवमात्मनि लब्धे सर्वमनुलभत[4] इत्यर्थः[5] । नन्वात्मनि ज्ञाते सर्वमन्यज्ज्ञायत इति ज्ञाने प्रकृते कथं लाभोऽप्रकृत उच्यत इति । न । ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् । आत्मनो[6] ह्यलाभोऽज्ञानमेव । तस्माज्ज्ञानमेवाऽऽत्मनो लाभो नानात्मलाभवदप्राप्तप्राप्तिलक्षण आत्मलाभो लब्धृलब्धव्ययोर्भेदाभावात् ।

सत्योपायाभावादात्मतत्त्वस्य पदनीयत्वासिद्धिरिति शङ्कते—कथमिति । असत्यस्यापि श्रुत्याचार्यादेरर्थक्रियाकारित्वसंभवादात्मतत्त्वस्य पदनीयत्वोपपत्तिरित्याह—उच्यत इति । विवित्सितं लब्धुमिष्टम्[8] । अन्वेषणोपायत्वं दर्शयितुं पदेनेति पुनरुक्तिः । अनेनेत्यत्र वेदेति ज्ञानेनोपक्रम्यानुविन्देदिति लाभमुक्त्वा कीर्तिमित्यादिश्रुतौ पुनर्ज्ञानार्थेन विदिनोपसंहारादनुविन्देदिति श्रुतेरुपक्रमोपसंहारविरोधः स्यादिति शङ्कते—नन्विति । शङ्कितं विरोधं निराकरोति—नेति । कथं तयोरैकार्थ्यं ग्रामादौ तदेकत्वासिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मन इति । ग्रामादावप्राप्ते प्राप्तिरेव लाभो न ज्ञानमात्रं तथाऽत्रापि किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नेत्यादिना ।

यत्र ह्यात्मनोऽनात्मा लब्धव्यो भवति तत्राऽऽत्मा लब्धा लब्धव्योऽनात्मा । स चाप्राप्त उत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः[9] कारकविशेषोपादानेन क्रियाविशेषमुत्पाद्य लब्धव्यः । स त्वप्राप्तप्राप्तिलक्षणोऽनित्यो मिथ्याज्ञानजनितकामक्रियाप्रभवत्वात्स्वप्ने पुत्रादिलाभवत् । अयं तु तद्विपरीत आत्मा । आत्मत्वादेव नोत्पाद्यादिक्रियाव्यवहितः[10][11] ।

---

१ घ. च ज. ढ. °विविप्सितं । २ ग. च छ. ज झ. °तं पदे° । ३ क. ख. ग. ङ. घ. छ. ज. झ ढ °नान्विष्यमा° । ४ क. च ढ. °र्वमुल° । ख. झ. °र्वमुपलभ्यत । ५ क. इति । ६ क. ख. °नि विशा° ७ झ. °नोऽला° । ८ घ. ञ. विविप्सितं । ९ ख. च. ढ. °क्रियया व्य° । १० ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °द्यायक्रि° । ११ क. ङ. च. छ. °तः । अतो नि° ।

ज्ञानलाभशब्दयोरर्थभेदस्तर्हि कुत्रेत्याशङ्क्याऽऽह—यत्र हीति । अनात्मनि लब्धृलब्धव्ययोर्ज्ञातृज्ञेययोश्च भेदे क्रियाभेदात्फलभेदसिद्धिरित्यर्थः । नन्वात्मलाभोऽपि ज्ञानाद्भिद्यते लाभत्वादनात्मलाभवदित्याशङ्क्य ज्ञानहेतुमात्रानधीनत्वमुपाधिरित्याह—स चेति । अप्राप्तत्वं व्यक्ती करोति—उत्पाद्येति । तद्व्यवधानमेव साधयति—कारकेति । किंचानात्मलाभोऽविद्याकल्पितः कादाचित्कत्वात्संमतवदित्याह—स त्विति । किंचासावविद्याकल्पितोऽप्रामाणिकत्वात्संप्रतिपन्नवदित्याह—मिथ्येति । प्रकृते विशेषं दर्शयति—अयं त्विति । वैपरीत्यमेव स्फोरयति—आत्मत्वादिति ।

नित्यलब्धस्वरूपत्वेऽपि सत्यविद्यामात्रं व्यवधानम् । यथा गृह्यमाणाया अपि शुक्तिकाया विपर्ययेण रजताभासाया अग्रहणं विपरीतज्ञानव्यवधानमात्रं तथा ग्रहणं ज्ञानमात्रमेव विपरीतज्ञानव्यवधानापोहार्थत्वाज्ज्ञानस्य । एवमिहाप्यात्मनोऽलाभोऽविद्यामात्रव्यवधानम् । तस्माद्विद्यया तदपोहनमात्रमेव लाभो नान्यः कदाचिदप्युपपद्यते । तस्मादात्मलाभे ज्ञानादर्थान्तरसाधनस्याऽऽनर्थक्यं वक्ष्यामः । तस्मान्निराशङ्कमेव ज्ञानलाभयोरेकार्थत्वं विवक्षन्नाह—ज्ञानं प्रकृत्यानुविन्देदिति । विन्दतेर्लाभार्थत्वात् ।

आत्मनस्तर्हि नित्यलब्धत्वान्न तत्रालब्धत्वबुद्धिः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नित्येति । आत्मन्यलाभोऽज्ञानं लाभस्तु ज्ञानमित्येदृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना । शुक्तिकायाः स्वरूपेण गृह्यमाणाया अपीति योजना । आत्मलाभोऽविद्यानिवृत्तिरेवेत्यत्रोक्तं वक्ष्यमाणं च गमकं दर्शयति—तस्मादिति । अविरोधमुपसंहरति—तस्मादित्यादिना । तयोरेकार्थत्वेऽपि कथमनुविन्देदिति मध्ये प्रयुज्यते तत्राऽऽह—विन्दतेरिति ।

गुणविज्ञानफलमिदमुच्यते—यथाऽयमात्मा नामरूपानुप्रवेशेन ख्यातिं गत आत्मेत्यादिनामरूपाभ्यां प्राणादिसंहतिं च श्लोकं प्राप्तवानित्येवं यो वेद स कीर्तिं ख्यातिं श्लोकं च संघातमिष्टैः सह विन्दते लभते । यद्वा यथोक्तं वस्तु यो वेद मुमुक्षूणामपेक्षितं कीर्तिशब्दितमैक्यज्ञानं तत्फलं श्लोकशब्दितां मुक्तिमाप्नोतीति मुख्यमेव फलम् ॥ ७ ॥

---

१ ब. °ति आत्मनात्मनोर्लब्धलब्धव्य° । २ क. ख. ञ. °र्ज्ञानज्ञे° । ३ क. ख. °द्यावक° । ४ ब. °था स्वरूपेण गृ° । ५ ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °मात्रं व्य° । ६ ख. घ. ज. °हमः° । ७ क. ङ. °चिद्धु° । ८ ख. ढ. °दिना ना° । ९ ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °ते° । ॥७॥ कुत° । १० क. °ब्दितमु° ।

आदिमध्यावसानानामविरोधमुक्त्वा कीर्तिमित्यादिवाक्यमवतार्य व्याकरोति—गुणेत्यादिना । इतिशब्दादुपरिष्टाद्यथेत्यस्य संबन्धः । ज्ञानस्तुतिश्चात्र विवक्षिता ज्ञानिनामीदृक्फलस्यानभिलषितत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

**तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्माद-
न्तरतरं यदयमात्मा । स योऽन्यमात्मनः प्रियं
ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियꣳ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव
स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव
प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ ८ ॥**

कुतश्चाऽऽत्मतत्त्वमेव ज्ञेयमनादृत्या[1]न्यदित्याह—तदेतदात्मतत्त्वं प्रेयः, प्रियकरं पुत्रात् । हि पुत्रो लोके प्रियः प्रसिद्धस्तस्मादपि प्रियतरमिति, निरतिशयप्रियत्वं दर्शयति । तथा वित्ताद्धिरण्यरत्नादेस्तथाऽन्यस्माद्यद्यल्लोके प्रियत्वेन प्रसिद्धं तस्मात्सर्वस्मादित्यर्थः । तत्कस्मादात्मतत्त्वमेवं[2] प्रियतरं न प्राणादीति । उच्यते—अन्तरतरं, बाह्यात्पुत्रवित्तादेः प्राणपिण्डसमुदायो ह्यन्तरोऽभ्यन्तरः संनिकृष्ट आत्मनः । तस्मादप्यन्तरादन्तरतरं यदयमात्मा, यदेतदात्मतत्त्वम् । यो हि लोके निरतिशयप्रियः स सर्वप्रयत्नेन लब्धव्यो भवति । तथाऽयमात्मा सर्वलौकिकप्रियेभ्यः प्रियतमः । तस्मात्तल्लाभे महान्यत्न आस्थेय इत्यर्थः । कर्तव्यताप्राप्तमप्यन्यप्रियलाभे यत्नमुज्झित्वा ।

आत्मनः पदनीयत्वे तस्यैवाज्ञातत्वसंभवो हेतुरुक्तोऽधुना तत्रैव हेत्वन्तरत्वेनोत्तरवाक्यमवतारयति—कुतश्चेति[3] । अन्यदनात्मेति यावत् । विरक्तस्य पुत्रे प्रीत्यभावात्कथमात्मनस्तस्मात्प्रियतरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—पुत्रो हीति । प्रियतरमात्मतत्त्वमिति शेषः । लोकदृष्टिमेवावष्टभ्याऽऽह—तथेति । वित्तपदेन मानुषवित्तवद्दैवं वित्तमपि गृह्यते । विशेषाणामानन्त्यात्प्रत्येकं[4] प्रदर्शनमशक्यमित्याशयेनाऽऽह—तथाऽन्यस्मादिति । पुत्रादौ प्रीतिव्यभिचारेऽपि प्राणादौ तदव्यभिचारादात्मनो न प्रियतमत्वमिति शङ्कते—तत्कस्मादिति । पदान्तरमादाय व्याकुर्वन्परिहरति—उच्यत इत्यादिना । अन्तरतरत्वे प्रियतमत्वसाधने हेतुरात्मत्वमित्यभिप्रेत्य विशेष्यं

१ क. ख. ग. ङ. °त्यान्यानीत्या° । २ ग. °व सर्वस्मात्प्रियं° । ३ क. ख. ण °ति । इतश्चेति । ४ ख. ञ. °कं द° ।

व्यपदिशति—यदयमिति । आत्मनो निरतिशयप्रेमास्पदत्वेऽपि कुतस्तस्यैव पदनीयत्वमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह—यो हीत्यादिना । पुत्रादिलाभे[1] दारादीनां कर्तव्यत्वेन प्राप्तप्रयत्नविरोधादात्मलाभे प्रयत्नः सुकरो न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—कर्तव्यतेति ।

कस्मात्पुनरात्मानात्मप्रिययोरन्यतरप्रियहानेनेतरप्रियोपादानप्राप्तावात्मप्रियोपादानेनैवेतरहानं क्रियते न विपर्यय इति । उच्यते—स यः कश्चिदन्यमनात्मविशेषं [2]पुत्रादिकं प्रियतरमात्मनः सकाशाद्ब्रुवाणं, ब्रूयादात्मप्रियवादी । किम् । प्रियं तवाभिमतं पुत्रादिलक्षणं रोत्स्यत्यावरणं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति विन[3]ङ्क्ष्यतीति । स कस्मादेवं ब्रवीति । यस्मादीश्वरः, समर्थः, पर्याप्तोऽसावेवं वक्तुं ह यस्मात्तस्मात्तथैव स्याद्यत्तेनोक्तं प्राणसंरोधं प्राप्स्यति । यथाभूतवादी हि सः । तस्मात्स ईश्वरो वक्तुम् । ईश्वरशब्दः क्षिप्रवाचीति केचित् । भवेद्यदि प्रसिद्धिः स्यात् । तस्मादुज्झित्वाऽन्यत्प्रियमात्मानमेव प्रियमुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्त आत्मैव प्रियो नान्योऽस्तीति प्रतिपद्यतेऽन्यल्लौकिकं प्रियमप्यप्रियमेवेति निश्चित्योपास्ते, चिन्तयति न हास्यैवंविदः प्रियं प्रमायुकं, प्रमरणशीलं[4] भव[5]ति[6] । नित्यानुवादमात्रमेतदात्मविदोऽन्यस्य प्रियस्याप्रियस्य चाभावात् । आत्मप्रियग्रहणस्तुत्यर्थं वा प्रियगुणफलविधानार्थं वा मन्दात्मदर्शिनस्ताच्छील्यप्रत्ययोपादानात् ॥ ८ ॥

आत्मनो निरतिशयप्रेमास्पदत्वे युक्तिं पृच्छति—कस्मादिति । आत्मप्रियस्योपादानमनुसंधानमितरस्यानात्मप्रियस्य हानमननुसंधानम् । विपर्ययोऽनात्मनि पुत्रादावभिनिवेशेनाऽऽत्मप्रियस्याननुसंधानमिति विभागः । युक्तिलेशं दर्शयितुमनन्तरवाक्यमवतारयति—उच्यत इति[8] । यः कश्चिदात्मप्रियवादी स तस्मादन्यं प्रियं ब्रुवाणं प्रति ब्रूयादिति संबन्धः । वक्तव्यं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—किमित्यादिना । आत्मप्रियवादिन्येवं वदत्यपि पुत्रादिनाशस्तद्वाक्यार्थो नियतो न सिध्यतीत्याशङ्क्य परिहरति—स कस्मादित्यादिना । हशब्दोऽवधारणार्थः समर्थपदादुपरि संबध्यते । तस्मादेवं वक्तीति शेषः । उक्तं सामर्थ्यमनूद्य फलितमाह—यस्मादिति । अथाऽऽत्मप्रियवादिना यथोक्तं सामर्थ्यमेव कथं लब्धमित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । अतोऽन्यदार्तमित्यनात्मनो विनाशित्वा-

१ क. ख. ण. °भे रागादी° । २ झ. °दिवत्प्रिय° । ३ ख. ग. च. ढ. °ङ्क्ष्यति । ४ ख. घ. च. झ °लं न भ° । ५ ख. वतीति । ६ घ. च. ज. °ति ह । नि° । ङ. ढ. °ति । इह नि° । ७ ग. झ. °हणं स्तु° । ८ ख. घ. ञ. ण. °त्याशङ्कयित्वा प° ।

द्विनाशिनश्च दुःखात्मकत्वात्तत्प्रियत्वस्य भ्रान्तिमात्रत्वादात्मनस्तद्वैपरीत्यान्मुख्या प्रीतिस्त-त्रैवानात्मन्यमुख्येति भावः । पक्षान्तरमनूद्य वृद्धप्रयोगाभावेन दूषयति—ईश्वरशब्द इति । अनात्मन्यमुख्या प्रीतिरिति स्थिते फलितमाह—तस्मादिति । उपास्तिमनूद्य तत्फलं कथयति—स य इति । अनुवादद्योतको हशब्दः प्रियमात्मसुखं तस्यापि लौकिकसुखवन्नाशः सुखत्वादित्याशङ्किते तन्निरासार्थमनुवादमात्रमत्र विवक्षितमित्याह—नित्येति । फलश्रुतेर्गत्यन्तरमाह—आत्मप्रियेति । महद्धीदमात्मप्रियग्रहणं यत्तन्निष्ठस्य प्रियं न प्रणश्यति तस्मात्तदनुसंधानं कर्तव्यमिति स्तुत्यर्थं फलकीर्तनमित्यर्थः । पक्षान्तरमाह—प्रियगुणेति । यो मन्दः सन्नात्मदर्शी तस्य प्रियगुणविशिष्टात्मोपासने प्रियं प्राणादि न नश्यतीति फलं विधातुं फलवचनमित्यर्थः । नन्वात्मानं प्रियमुपासीनस्य प्रियं प्राणादि विद्यासामर्थ्यान्न नश्यति तथा च मन्दविशेषणं मन्दमित्याशङ्क्याऽऽह—ताच्छील्येति । ताच्छील्येऽर्थे विहितस्योकञ्प्रत्ययस्य श्रुत्योपादानात्स्वभावहानायोगाच्च प्रमरणशीलत्वाभावेऽपि प्राणादेरात्यन्तिकमप्रमरणमविवक्षितमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते । किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ ९ ॥

सूत्रिता ब्रह्मविद्याऽऽत्मेत्येवोपासीतेति यदर्थोपनिक्षेपतकृत्स्नाऽपि तस्यैतस्य सूत्रस्य व्याचिख्यासुः प्रयोजनाभिधित्सयोपोद्जिघांसति—तदिति वक्ष्यमाणमनन्तरवाक्येऽवद्योत्यं वस्त्वाहुर्ब्राह्मणा ब्रह्म विविदिषवो जन्मजरामरणप्रबन्धचक्रभ्रमणकृतायासदुःखोदकापारमहोदधिप्लवभूतं गुरुमासाद्य तत्तीरमुत्तितीर्षवो धर्माधर्मसाधनतत्फललक्षणात्साध्यसाधनरूपान्निर्विण्णास्तद्विलक्षणनित्यनिरतिशयश्रेयः प्रतिपित्सवः । किमाहुरित्याह—यद्ब्रह्मविद्यया ब्रह्म परमात्मा तद्यया वेद्यते सा ब्रह्मविद्या तया ब्रह्मविद्यया सर्वं निरवशेषं भविष्यन्तो, भविष्याम इत्येवं मनुष्या यन्मन्यन्ते । मनुष्यग्रहणं विशेषतोऽधिकारज्ञापनार्थम् । मनुष्या एव हि विशेषतोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनेऽधिकृता इत्यभिप्रायः । यथा कर्मविषये फलप्राप्तिं ध्रुवां कर्मभ्यो मन्यन्ते तथा ब्रह्मविद्यायाः सर्वा-

---

१ क ख. ण. °त्रैवेति । २ घ. °ति । आत्मनि मु° । ३ ख. ञ. °शङ्क्य त° । ४ ख. °पोद्घातं करोति । ५ घ. °वाक्याव° । ६ ख. ज. निर्विशेषं ।

त्मभावफलप्राप्तिं ध्रुवामेव मन्यन्ते । वेदप्रामाण्यस्योभयत्राविशेषात् ।

तदाहुरित्यादेर्गतेन ग्रन्थेन संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—**सूत्रितेति** । तस्यां प्रमाणमाह—**यदर्थेति** । तर्हि सूत्रव्याख्यानेनैव सर्वोपनिषदर्थसिद्धेस्तदाहुरित्यादि वृथेत्याशङ्क्याऽऽह—**तस्येति** । विद्यासूत्रं व्याख्यातुमिच्छन्ती श्रुतिः सूत्रितविद्याविवक्षितप्रयोजनाभिधानायोपोद्घातं चिकीर्षति । प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ संगृह्य तादर्थ्येनार्थान्तरोपवर्णनस्य तथात्वाचिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षत इति न्यायादित्यर्थः । यद्ब्रह्मविद्ययेत्यादिवाक्यप्रकाश्यं चोद्यं तच्छब्देनोच्यते प्रकृतसंबन्धासंभवादित्याह—**तदितीति** । ब्राह्मणमात्रस्य चोद्यकर्तृत्वं व्यावर्तयति—**ब्रह्मेति** । उत्प्रेक्षया ब्रह्मवेदनेच्छावत्त्वं व्यावर्तयितुं तदेव विशेषणं विभजते—**जन्मेति** । जन्म च जरा च मरणं च तेषां प्रबन्धे प्रवाहे चक्रवदनवरतं भ्रमणेन कृतं यदायासात्मकं दुःखं तदेवोदकं यस्मिन्नपारे संसाराख्ये महोदधौ तत्र प्लवभूतं तरणसाधनमिति यावत् । तत्तीरं तस्य संसारसमुद्रस्य तीरं परं ब्रह्मेत्यर्थः । तेषां विविदिषायाः साफल्यार्थं तत्प्रत्यनीके संसारे वैराग्यं दर्शयति—**धर्मेति** । निर्वेदस्य निरङ्कुशत्वं वारयति—**तद्विलक्षणेति** । उत्तरवाक्यमवतार्य व्याचष्टे—**किमित्यादिना** । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह—**तद्ययेति** । मनुष्या यन्मन्यन्ते तत्र विरुद्धं वस्तु भातीति शेषः । मनुष्यग्रहणस्य कृत्यमाह—**मनुष्येति** । ननु देवादीनामपि विद्याधिकारो देवताधिकरणन्यायेन वक्ष्यते तत्कुतो मनुष्याणामेवाधिकारज्ञापनमित्यत आह—**मनुष्या इति** । विशेषतः सर्वाविसंवादेनेति यावत् । तथाऽपि किमिति ते ज्ञानान्मुक्तिं सिद्धवद्ब्रुवन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—**यथेति** । उभयत्र कर्मब्रह्मणोरिति यावत् ।

तत्र विप्रतिषिद्धं वस्तु लक्ष्यतेऽतः पृच्छामः—किमु तद्ब्रह्म यस्य विज्ञानात्सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते तत्किमवेद्यस्माद्विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत् । ब्रह्म च सर्वमिति श्रूयते । तद्यद्यविज्ञाय[3] किंचित्सर्वमभवत्तथाऽन्येषामप्यस्तु किं ब्रह्मविद्यया । अथ विज्ञाय सर्वमभवद्विज्ञानसाध्यत्वात्कर्मफलेन तुल्यमेवेत्यनित्यत्वप्रसङ्गः सर्वभावस्य ब्रह्मविद्याफलस्य । अनवस्थादोषश्च तदप्यन्यद्विज्ञाय सर्वमभवत्ततः पूर्वमप्यन्यद्विज्ञायेति । न तावदविज्ञाय सर्वमभवत् । शास्त्रार्थवैरूप्यदोषात् । फलानित्यत्वदोषस्तर्हि, नैकोऽपि दोषोऽर्थविशेषोपपत्तेः ॥ ९ ॥

---

१ क. °कर्तव्यत्वं । २ क. ख. ञ. ण. संबन्धः । ३ ख. ग. व. ङ. छ. °य यत्किंचि° । ४ ख. ङ. 'ज्ञाय ततः पूर्वतरमप्यन्यद्विज्ञाये' ।

उत्तरवाक्यमुपादत्ते—तत्रेति । मनुष्याणां मतं तच्छब्दार्थः । वस्तुशब्देन ज्ञानात्फलमुच्यते । आक्षेपगर्भस्य चोद्यस्य प्रवृत्तौ विरोधप्रतिभासौ हेतुरित्यतःशब्दार्थः । तद्ब्रह्म परिच्छिन्नमपरिच्छिन्नं वेति कुतो ब्रह्मणि चोद्यते तत्राऽऽह—यस्येति । प्रश्नान्तरं करोति— तत्किमिति । ब्रह्म स्वात्मानमज्ञासीद्व्यतिरिक्तं वेति प्रश्नस्य प्रसङ्गं दर्शयति—यस्मादिति । सर्वस्य व्यतिरिक्तविषये ज्ञानं प्रसिद्धं तत्किं विचारेणेत्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्म चेति । सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ ब्रह्मणः सर्वात्मत्वश्रवणादतिरिक्तविषयाभावादात्मानमेवावेदिति पक्षस्य सावकाशतेत्यर्थः । किंशब्दस्य प्रश्नार्थत्वमुक्त्वाऽऽक्षेपार्थमाह—तद्यदीति । ब्रह्म हि किंचिदज्ञात्वा सर्वमभवज्ज्ञात्वा वा नाऽऽद्यो ब्रह्मविद्यानर्थक्यादित्युक्त्वा द्वितीयमनुवदति—अथेति । स्वरूपमन्यद्वा ज्ञात्वा ब्रह्मणः सर्वापत्तिरिति विकल्प्योभयत्र साधारणं दूषणमाह—विज्ञानेति । द्वितीये दोषान्तरमाह—अनवस्थेति । बहिरेवाऽऽक्षेपं परिहरति— न तावदिति । अज्ञात्वैव ब्रह्मणः सर्वभावोऽस्मदादेस्तु ज्ञानादिति शास्त्रार्थे वैरूप्यम् । न चास्मदादेरपि तदन्तरेण तद्भावः शास्त्रानर्थक्यात् । ज्ञानाद्ब्रह्मणः सर्वभावपक्षे स्वोक्तं दोषमाक्षेप्ता स्मारयति—फलेति । स्वतोऽपरिच्छिन्नं ब्रह्माविद्यातत्कार्यसंबन्धात्परिच्छिन्नवद्भाति तन्निवृत्त्यौपाधिकं सर्वभावस्य साध्यत्वं न चानवस्था- ज्ञेयान्तरानङ्गीकारान्नापि क्रियाविरोधो विषयत्वमन्तरेण वाक्यीयबुद्धिवृत्तौ स्फुरणादिति परिहरति— नैकोऽपीति । एतेन विद्यावैयर्थ्यमपि परिहृतमित्याह—अथेति । यद्यपि ब्रह्मापरिच्छिन्नं नित्यसिद्धं तथाऽपि तत्राविद्यातत्कार्यध्वंसरूपस्यार्थविशेषस्य ज्ञानादुपपत्तेर्न तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत् । अहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवꣳ सूर्यश्चेति । तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशते । आत्मा ह्येषाꣳ स भवति अथ योऽन्यां

---

१ क. घ. ञ. ण. °नमवे° । २ ख. °य सा° । ३ ख. °बुद्धौ स्फु° ।

देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवꣳ स देवानाम्। यथा ह वै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकेस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ १० ॥

यदि किमपि विज्ञायैव तद्ब्रह्म सर्वमभवत्पृच्छामः किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति । एवं चोदिते सर्वदोषानागन्धितं प्रतिवचनमाह—ब्रह्मापरं सर्वभावस्य साध्यत्वोपपत्तेः । न हि परस्य ब्रह्मणः सर्वभावापत्तिर्विज्ञानसाध्या । विज्ञानसाध्यां च सर्वभावापत्तिमाह, तस्मात्तत्सर्वमभवदिति । तस्माद्ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यपरं ब्रह्मेह भवितुमर्हति । मनुष्याधिकाराद्वा तद्भावी ब्राह्मणः स्यात् । सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्त इति हि मनुष्याः प्रकृतास्तेषां चाभ्युदयनिःश्रेयससाधने विशेषतोऽधिकार इत्युक्तम्। न परस्य ब्रह्मणो नाप्यपरस्य प्रजापतेः । अतो द्वैतैकत्वापरब्रह्मविद्यया कर्मसहितयाऽपरब्रह्मभावमुपसंपन्नो भोज्याद्‌प्रावृत्तः सर्वप्राप्त्योच्छिन्नकामकर्मबन्धनः परब्रह्मभावी ब्रह्मविद्या[2]हेतोर्ब्रह्मेत्यभिधीयते। दृष्टश्च लोके[3] भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य शब्दप्रयोगो यथौदनं पचतीति, शास्त्रे च परिव्राजकः सर्वभूताभयदक्षिणामित्यादि[4], तथे[5]हेति केचिद्ब्रह्म ब्रह्मभावी पुरुषो ब्राह्मण इति व्याचक्षते ।

इदानीं प्रश्नमनूद्य तदुत्तरत्वेन ब्रह्मेत्यादिश्रुतिमवतारयति—यदीत्यादिना । तत्र वृत्तिकृतां मतानुसारेण ब्रह्मशब्दार्थमाह—ब्रह्मेति । तस्य परिच्छिन्नत्वाज्ज्ञानेन सर्वभावस्य साध्यत्वसंभवादिति हेतुमाह—सर्वभावस्येति । सिद्धान्ते यथोक्तहेत्वनुपपत्तिं दोषमाह—न हीति । सा तर्हि विज्ञानसाध्या मा भूदित्यत आह—विज्ञानेति । हिरण्यगर्भस्य नोपदेशजन्यज्ञानाद्ब्रह्मभावः 'सहसिद्धं चतुष्टयम्' इति स्मृतेः स्वाभाविकज्ञानवत्त्वात्तस्मात्तत्सर्वमभवदिति चोपदेशाधीनधीसाध्योऽसौ श्रुतो न चाऽऽसीदित्य-

१ ख. च, छ झ. ढ, °ष्येतस्म° । २ च. ढ 'हेतुत्वेन ब्रह्मे°'। ३ क. 'केऽपि भा°' । ४ क. छ °दिस्तथे° । ५ ख ग. ङ. 'थेहापीति । ६ क. ख. ङ. च. ढ. °ह्मभा° । ७ क. °पत्तिदो° ।

तीतकालावच्छेदस्त्रिकाले तस्मिन्युज्यते[१] । समवर्ततेति च जन्ममात्रं श्रूयते । कालात्मके तत्संबन्धस्य स्वाश्रयपराहतत्वान्मनुष्याणां प्रकृतत्वाच्च नापरं ब्रह्मेह ब्रह्मशब्दमित्यपरितोषाद्वृत्तिकारमतं हित्वा ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुषो निर्दिश्यत इति भर्तृप्रपञ्चोक्तिमाश्रित्य तन्मतमाह—मनुष्येति । तदेव प्रपञ्चयति—सर्वमित्यादिना । द्वैतैकत्वं सर्वजगदात्मकमपरं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म तस्मिन्विद्या हिरण्यगर्भोऽहमित्यहंग्रहोपास्तिस्तया समुचितया तद्भावमिहैवोपगतो हिरण्यगर्भपदे यद्भोज्यं ततोऽपि दोषदर्शनाद्विरक्तः सर्वकर्मफलप्राप्त्या निवृत्तकामादिनिगडः साध्यान्तराभावाद्विद्यामेवार्थयमानस्तद्वशाद्ब्रह्मभावी जीवोऽस्मिन्वाक्ये ब्रह्मशब्दार्थ इति फलितमाह—अत इति । कथं ब्रह्मभाविनि जीवे ब्रह्मशब्दस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—दृष्टश्चेति । आदिशब्देन गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देतेत्यादि गृह्यते । इहेति प्रकृतवाक्यकथनम् ।

तन्न, सर्वभावापत्तेरनित्यत्वदोषात् । न हि सोऽस्ति लोके परमार्थतो यो निमित्तवशाद्भावान्तरमापद्यते नित्यश्चेति । तथा ब्रह्मविज्ञाननिमित्तकृता चेत्सर्वभावापत्तिर्नित्या चेति विरुद्धम् । अनित्यत्वे च कर्मफलतुल्यतेत्युक्तो दोषः । अविद्याकृतासर्वत्वनिवृत्तिं चेत्सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं मन्यसे ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्था स्यात् ।

भर्तृप्रपञ्चव्याख्यानं दूषयति—तन्नेति । ब्रह्मशब्देन परस्मादर्थान्तरस्य ग्रहे तस्य सर्वभावापत्तेः साध्यत्वादनित्यत्वापत्तेर्न तन्मतमुचितमित्यर्थः । साध्यस्यापि मोक्षस्य नित्यत्वमाशङ्क्य यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायमाश्रित्याऽऽह—न हीति । सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति—तथेति । भवतु सर्वभावापत्तेरनित्यत्वं का हानिस्तत्राऽऽह—अनित्यत्वे चेति । किंच जीवस्याब्रह्मत्वं तवाविद्याकृतं पारमार्थिकं वेति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य दूषयति—अविद्याकृतेति ।

प्राग्ब्रह्मविज्ञानादपि सर्वो जन्तुर्ब्रह्मत्वान्नित्यमेव सर्वभावापन्नः परमार्थतोऽविद्यया त्वब्रह्मत्वमसर्वत्वं चाध्यारोपितं यथा शुक्तिकायां रजतं व्योम्नि वा तलमलवत्त्वादि तथेह ब्रह्मण्यध्यारोपितमविद्ययाऽब्रह्मत्वमसर्वत्वं च ब्रह्मविद्यया निवर्त्यत इति मन्यसे यदि तदा युक्तं यत्परमार्थत आसीत्परं ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थभूतं ब्रह्म वा इदमग्र आसीदित्यस्मिन्वाक्य उच्यत इति वक्तुम् । यथाभूतार्थवादि-

---

१ ञ. °ते हिरण्यगर्भ. । स° । २ ख. °त्यर्थेऽप° । ३ ख. ञ. 'नस्तादृशो ब्रह्म' । ४ च. °स्वभावाद्व्यन्तरन्त° । ५ ख. ग. ङ. छ. ज. झ. °र्था । प्रा° । ६ ग. ङ. च. ढ. °भावमाप° । ७ झ. °लव्यमलत्वादि । ८. °लमालिनत्वादि ।

त्वाद्वेदस्य नत्वियं कल्पना युक्ता ब्रह्मशब्दार्थविपरीतो ब्रह्मभावी पुरुषो ब्रह्मेत्युच्यत इति । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वात् ।

तत्रानुवादभागं विभजते—**प्रागित्यादिना** । ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना व्यर्थेत्युक्तं व्यक्ती करोति—**तदेति** । तस्मिन्पक्षे यद्ब्रह्मज्ञानात्पूर्वमपि परमार्थतः परं ब्रह्माऽऽसीत्तदेव प्रकृते वाक्ये ब्रह्मशब्देनोच्यत इति युक्तं वक्तुं तद्धि ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालम्बनमिति योजना । गौर्वाहीक इति वदमुख्यार्थोऽपि ब्रह्मशब्दो निर्वहतीत्याशङ्क्याऽऽह—**यथेति** । निरतिशयमहत्त्वसंपन्नं वस्तु ब्रह्मशब्देन श्रुतमश्रुतस्तु ब्रह्मभावी पुरुषः श्रुतहान्यां चाश्रुतकल्पना न न्यायवती तस्मात्तत्कल्पना न युक्तेति व्यावर्त्यमाह—**नत्विति** ।

महत्तरे प्रयोजनान्तरेऽसत्यविद्याकृतव्यतिरेकेणाब्रह्मत्वमसर्वत्वं च विद्यत एवेति चेन्न । तस्य ब्रह्मविद्ययाऽपोहानुपपत्तेः । नहि कचित्साक्षाद्वस्तुधर्मस्यापोढ्री दृष्टा कर्त्री वा ब्रह्मविद्या । अविद्यायास्तु सर्वत्रैव निवर्तिका दृश्यते । तथेहाप्यब्रह्मत्वमसर्वत्वं चाविद्याकृतमेव निवर्त्यतां ब्रह्मविद्यया । नतु पारमार्थिकं वस्तु कर्तुं निवर्तयितुं वाऽर्हति ब्रह्मविद्या । तस्माद्व्यथैव श्रुतहान्यश्रुतकल्पना ।

अग्निरध्रीतेऽनुवाकमित्यादौ श्रुतहान्याऽश्रुतोपादानं दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—**महत्तर इति** । तत्राग्निशब्दस्य मुख्यार्थत्वे सत्यन्विताभिधानानुपपत्त्या वाक्यार्थासिद्धेस्तज्ज्ञाने प्रयोजने श्रुतमपि हित्वाऽश्रुतं गृह्येत प्रकृते त्वसति प्रयोजनविशेषे श्रुतहान्यादिर्न युक्तिमतीत्यर्थः । मनुष्याधिकारं निर्वोढुं ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्याशङ्क्य महत्तरविशेषणम् । यद्ब्रह्मविद्ययेति परस्यापि तुल्यमधिकृतत्वं तस्य चाविद्याद्वाराऽधिकारित्वमविरुद्धमित्यग्रे स्फुटी भविष्यतीति भावः । द्वितीयं कल्पमुत्थापयति—**अविद्येति** । ब्रह्मविद्यावैयर्थ्यप्रसङ्गान्नैवमिति दूषयति—**न तस्येति** । अनुपपत्तिमेव साधयति—**नहीति** । साक्षादारोपमन्तरेणेति यावत् । वस्तुधर्मस्य परमार्थभूतस्य पदार्थस्येत्यर्थः । विद्यायास्तर्हि कथमर्थवत्त्वं तत्राऽऽह—**अविद्यायास्त्विति** । सर्वत्र शुक्त्यादाविति यावत् । विमतमविद्यात्मकं विद्यानिवर्त्यत्वाद्रजतादिवदित्यभिप्रेत्य दार्ष्टान्तिकमाह—**तथेति** । विमतं न कारकं विद्यात्वाच्छुक्तिविद्यावदित्याशयेनाऽऽह—**नत्विति** । अब्रह्मत्वादेर्वास्तवत्वायोगादयुक्ता ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्युपसंहरति—**तस्मादिति** ।

---

१ घ. ञ. विवृणोति । २ घ. °षः । अतः श्रु° । ञ. °षः । अतोऽश्रुतक° । ३ क. °हान्यश्रु° । ४ घ. °न्याऽश्रु । ५ ख. ञ. ण. °स्मात्क° । ६ क. °हि कदाचि° । ७ ख. ग. °चित्कदाचित्सा° । ८ ग. ङ. °व विनि° । ९ ग. ङ. °तुं वा नि° । १० क. °हान्यश्रु° । ११ क. ख. गृह्यते । ण. प्रगृह्यते । १२ क. घ. ञ. ण. °क्तिमानित्य° ।

ब्रह्मण्यविद्यानुपपत्तिरिति चेन्न। ब्रह्मणि विद्याविधानात्। नहि शुक्तिकायां रजताध्यारोपणेऽसति शुक्तिकात्वं ज्ञाप्यते चक्षुर्गोचरापन्नायामियं शुक्तिका न रजतमिति। तथा सदेवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वं नेदं द्वैतमस्त्यब्रह्मेति ब्रह्मण्येकत्वविज्ञानं न विधातव्यं ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायामसत्याम्। न ब्रूमः शुक्तिकायामिव ब्रह्मण्यतद्धर्माध्यारोपणा नास्तीति किं तर्हि न ब्रह्म स्वात्मन्यतद्धर्माध्यारोपनिमित्तमविद्याकर्तृ चेति।

ब्रह्मण्यविद्यानिवृत्तिर्विद्याफलमित्यत्र चोदयति—ब्रह्मणीति। नहि सर्वज्ञे प्रकाशैकरसे ब्रह्मण्यज्ञानमादित्ये तमोवदुपपन्नमिति भावः। तस्याज्ञातत्वमज्ञत्वं वाऽऽक्षिप्यते नाऽऽद्य इत्याह—न ब्रह्मणीति। नहि तत्त्वमसीति विद्याविधानं विज्ञाते ब्रह्मणि युक्तं पिष्टपिष्टिप्रसङ्गात्। अतस्तदज्ञातमेष्टव्यमित्यर्थः। ब्रह्मात्मैक्यमज्ञातं शास्त्रेण ज्ञाप्यते तद्विषयं च श्रवणादि विधीयते तेन तस्मिन्नज्ञातत्वमेष्टव्यमित्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति—नहीति। मिथ्याज्ञानस्याज्ञानाव्यतिरेकाद्ब्रह्मण्यविद्याध्यारोपणायां शुक्तौ रूप्यारोपणं दृष्टान्तितमिति द्रष्टव्यम्। कल्पान्तरमालम्बते—न ब्रूम इति।

भवत्वेवं नाविद्याकर्तृ भ्रान्तं च ब्रह्म। किंतु नैवाब्रह्माविद्याकर्ता चेतनो भ्रान्तोऽन्य इष्यते। "नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता" "नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ" "तत्त्वमसि" "आत्मानमेवावेत्" "अहं ब्रह्मास्मि" "अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद" इत्यादिश्रुतिभ्यः। स्मृतिभ्यश्च—"समं सर्वेषु भूतेषु" "अहमात्मा गुडाकेश" "शुनि चैव श्वपाके च" "यस्तु सर्वाणि भूतानि" "यस्मिन्सर्वाणि भूतानि" इति च मन्त्रवर्णात्।

ब्रह्माविद्याकर्तृ न भवतीत्यस्य यथाश्रुतो वाऽर्थस्तदन्यस्तदाश्रयोऽस्तीति वा तत्राऽऽद्यमङ्गी करोति—भवत्विति। अनादित्वादविद्यायाः कर्त्रपेक्षाभावादिना च द्वारं ब्रह्मणि भ्रान्त्यनभ्युपगमादित्यर्थः। द्वितीयं प्रत्याह—किंत्विति। ब्रह्मणोऽन्यश्चेतनो नास्तीत्यत्र श्रुतिस्मृतीरुदाहरति—नान्योऽतोऽस्तीत्यादिना। ब्रह्मणोऽन्योऽचेतनोऽपि नास्तीत्यत्र मन्त्रद्वयं पठति—यस्त्विति।

नन्वेवं शास्त्रोपदेशानर्थक्यमिति। बाढमेवमवगतेऽस्त्वेवाऽऽनर्थ-

१ ख. च. झ, ढ. °पयित्रवि°। २ ञ. °ष्टपेषणप्र°। ३ ख. °र्थः। तथा ब्र°। ४ क. °कौ रोप्या°। ५ क. ण. °णोऽन्यश्चेत°।

क्यम् । अवगमानर्थक्यमपीति चेन्न । अनवगमनिवृत्तेर्दृष्टत्वात् । तन्निवृत्तेरप्यनुपपत्तिरेकत्व इति चेन्न । दृष्टविरोधात् । दृश्यते ह्येकत्वविज्ञानादेवानवगमानिवृत्तिः । दृश्यमानमप्यनुपपन्नमिति ब्रुवतो दृष्टविरोधः स्यात् । न च दृष्टविरोधः केनाचिद[1]प्यभ्युपगम्यते । न च दृष्टेऽनुपपन्नं नाम दृष्टत्वादेव । दर्शनानुपपत्तिरिति चेत्तत्रा[2]प्येषैव युक्तिः ।

ब्रह्मणोऽन्यस्याज्ञस्याभावे दोषमाशङ्कते—नन्विति । किमिदमानर्थक्यमवगतेऽनवगते वा चोद्यते तत्राऽऽद्यमङ्गी करोति—बाढमिति । द्वितीये नोपदेशानर्थक्यमवगमार्थत्वादिति द्रष्टव्यम् । उपदेशवदवगमस्यापि स्वप्रकाशे वस्तुनि नोपयोगोऽस्तीति शङ्कते—अवगमेति । अनुभवमनुसृत्य परिहरति—न । अनवगमेति । सा वस्तुनो भिन्ना चेदद्वैतहानिरभिन्ना चेज्ज्ञानाधीनत्वासिद्धिरिति शङ्कते—तन्निवृत्तेरिति । अनवगमनिवृत्तेर्दृश्यमानतया स्वरूपापलापायोगात्प्रकारान्तरासंभवाच्च पञ्चमप्रकारत्वमेष्टव्यमिति मत्वाऽऽह—न दृष्टेति । दृष्टमपि युक्तिविरोधे त्याज्यमित्याशङ्क्याऽऽह—दृश्यमानमिति । दृष्टविरुद्धमपि कुतो नेष्यते तत्राऽऽह—न चेति । अनुपपन्नत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह—न चेति । युक्तिविरोधे दृष्टिराभासी भवतीति शङ्कते—दर्शनेति । दृष्टिविरोधे युक्तेरेवाऽऽभासत्वं स्यादिति परिहरति—तत्रापीति । अनुपपन्नत्वं हि सर्वस्य दृष्टिबलादिष्टं दृष्टस्य त्वनुपपन्नत्वे न किंचिन्निमित्तमस्तीत्यर्थः ।

" पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति " " तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते " " मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः " इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परस्माद्विलक्षणोऽन्यः संसार्यवगम्यते । तद्विलक्षणश्च परः " स एष नेति नेति " "अशनायाद्यत्येति" "य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः " " एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने " इत्यादिश्रुतिभ्यः[3] । कणादाक्षपादादितर्कशास्त्रेषु च संसारिविलक्षण ईश्वर उपपत्तितः साध्यते । संसारदुःखापनय[4]यार्थित्वप्रवृत्तिदर्शनात्स्फुटमन्यत्वमीश्वरात्संसारिणोऽवगम्यते । " अवाक्यनादरः " " न मे पार्थास्ति " इतिश्रुतिस्मृतिभ्यः । "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" " तं विदित्वा न लिप्यते " ब्रह्मविदाप्नोति परम् " एकधैवानुद्रष्टव्यमेतत् " " यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा " " तमेव धीरो विज्ञाय "

---

१ ग. ङ. च. ढ. 'दभ्यु' । २ घ. च. ज. ढ. चेन्न तत्रा° । ३ क. च. ञ. ढ. °भ्यः । काणा° । ४ ख. ग. ङ. °नयनार्थि' । ५ ग. घ ङ च. ढ. °स्तीत्यादिश्रु° ।

" प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते " इत्यादिकर्मकर्तृनिर्देशाच्च ।

ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनां निराकृत्य स्वपक्षे शास्त्रस्यार्थवत्त्वमुक्तं संप्रति प्रकारान्तरेण पूर्वपक्षयति—पुण्य इति । आदिशब्देन ' योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ' इत्याद्या श्रुतिर्गृह्यते । ' कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम् ' इत्याद्या स्मृतिः । न्यायो मिथो विरुद्धयोरेकत्वायोगः । विलक्षणत्वमन्यत्वे हेतुः । जीवस्य परस्मादन्यत्वेऽपि न तस्य ततोऽन्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—तद्विलक्षणश्चेति । परस्य तद्विलक्षणत्वं श्रुतितो दर्शयित्वा तत्रैवोपपत्तिमाह—कणादेति । क्षित्यादिकमुपलब्धिमत्कर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्याद्योपपत्तिः । तयोर्मिथो भेदे हेत्वन्तरमाह—संसारीति । जीवस्य स्वगतदुःखध्वंसे दुःखं मे मा भूदित्यर्थित्वेन प्रवृत्तिर्दृष्टा नेशस्य साऽस्ति दुःखाभावादतो भेदस्तयोरित्यर्थः । इतश्चेश्वरस्य न प्रवृत्तिर्हेतुफलयोरभावादित्याह—अवाकीति । मिथो भेदे श्रौतं लिङ्गान्तरमाह—सोऽन्वेष्टव्य इति ।

मुमुक्षोश्च गतिमार्गविशेषदेशोपदेशात्[६] । असति भेदे कस्य कुतो गतिः स्यात्तदभावे च दक्षिणोत्तरमार्गविशेषानुपपत्तिर्गन्तव्यदेशानुपपत्तिश्चेति । भिन्नस्य तु परस्मादात्मनः सर्वमेतदुपपन्नम् । कर्मज्ञानसाधनोपदेशाच्च । भिन्नश्चेद्ब्रह्मणः संसारी स्याद्युक्तस्तं प्रत्यभ्युदयनिःश्रेयससाधनयोः कर्मज्ञानयोरुपदेशो नेश्वरस्याऽऽप्तकामत्वात् । तस्माद्युक्तं ब्रह्मेति ब्रह्मभावी पुरुष उच्यत इति चेन्न । ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गात् । संसारी चेद्ब्रह्मभाव्यब्रह्म सन्विदित्वाऽऽत्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति सर्वमभवत्तस्य संसार्यात्मविज्ञानादेव सर्वात्मभावस्य फलस्य सिद्धत्वात्परब्रह्मोपदेशस्य ध्रुवमानर्थक्यं प्राप्तम् ।

तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—मुमुक्षोश्चेति । गतिर्देवयानाद्या तस्या मार्गविशेषोऽर्चिरादिर्देशो[८] गन्तव्यं ब्रह्म तेषामुपदेशास्तेऽर्चिषमभिसंभवन्तीत्यादयस्तथाऽपि कथं भेदसिद्धिस्तत्राऽऽह—असतीति । मा भूद्गतिरित्याशङ्क्याऽऽह—तदभावे चेति । कथं तर्हि गत्यादिकमुपपद्यते तत्राऽऽह—भिन्नस्येति । जीवेश्वरयोर्मिथो भेदे हेत्वन्तरमाह—कर्मेति । भेदे सत्युपपन्ना भवन्तीति शेषः । तदेव स्फुटयति—भिन्नश्चेदिति । तद्भेदे प्रामाणिकेऽपि कथं ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्याशङ्क्योपसंहरति—तस्मादिति ।

---

१ ङ. च. °शान्मुमु° । २ क. ह— °काणा° । ३ घ. °दृ्घटादित्र° । ४ ण. °दित्युप° । ५ ञ. °त्याद्युप° । ६ क ख. छ. ज झ. ढ. °शेषेप° । च °शेषगन्तव्यदे° । ७ क ख. ग. ङ. छ. ज. झ. ट. °शाच्च । भि° । ८ ख. ञ. °दिदेशो ।

ब्रह्मभाविनो जीवस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वे ब्रह्मोपदेशस्याऽऽनर्थक्यप्रसङ्गा[1]न्नैवमिति दूषयति—नेत्यादिना । प्रसङ्गमेव प्रकटयति—संसारी चेदिति ।

तद्विज्ञानस्य क्वचित्पुरुषार्थसाधनेऽविनियोगात्संसारिण एवाहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मत्वसंपादनार्थ उपदेश इति चेत् । अनिर्ज्ञाते हि ब्रह्मस्वरूपे किं संपादयेदहं ब्रह्मास्मीति । निर्ज्ञातलक्षणे हि ब्रह्मणि शक्या संपत्कर्तुम् । "नायमात्मा ब्रह्म" "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" "य आत्मा" "तत्सत्यं स आत्मा[2]" "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति प्रकृत्य "तस्माद्वा एतस्मादात्मनः" इति सहस्रशो ब्रह्मात्मशब्दयोः सामानाधिकरण्या[3]देकार्थत्वमेवेत्यवगम्यते । अन्यस्य ह्यन्यत्वे संपत्क्रियते नैकत्वे । "इदं सर्वं यदयमात्मा" इति च प्रकृतं[4]तस्यैव द्रष्टव्यस्याऽऽत्मन एकत्वं दर्शयति । तस्मान्नाऽऽत्मनो ब्रह्मत्वसंपदुपपत्तिः ।

विधिशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशोऽर्थवानिति चेत्तत्र किं कर्मविधिशेषत्वेनोपास्तिविधिशेषत्वेन वा तदर्थवत्त्वमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—तद्विज्ञानस्येति । अविनियोगाद्विनियोजकश्रुत्याद्यभावादिति शेषः । कल्पान्तरमादत्ते—संसारिण इति । उपदेशस्य ज्ञानार्थत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च संपत्तेस्तस्य कथं तादर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अनिर्ज्ञाते हीति । व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयं[5]माचष्टे—निर्ज्ञातेति । पदयोः सामानाधिकरण्येन जीवब्रह्मणोरभेदावगमान्न संपत्पक्षः संभवतीति समाधत्ते—नेत्यादिना । कथमेकत्वे गम्यमानेऽपि संपदोऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—अन्यस्य हीति । एकत्वे हेत्वन्तरमाह—इदमिति । एकत्वे फलितमाह—तस्मादिति ।

न चाप्यन्यत्प्रयोजनं ब्रह्मोपदे[6]शस्य गम्यते "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "अभयं वै[7] जनक प्राप्तोऽसि" "अभयं हि वै ब्रह्म भवति" इति च तदापत्तिश्रवणात् । संपत्तिश्चेत्तदापत्तिर्न स्यात् । नह्यन्यस्यान्यभाव उपपद्यते । वचनात्संपत्तेरपि तद्भावापत्तिः स्यादिति चेन्न । संपत्तेः प्रत्ययमात्रत्वात्[8] । विज्ञानस्य च मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वव्यतिरेकेणाकारकत्वमित्यवोचाम । न च वचनं वस्तुनः सामर्थ्यजनकम् । ज्ञापकं हि शास्त्रं न कारकमिति स्थितिः । स एष इह प्रविष्ट इत्यादिवाक्येषु च परस्यैव

१ क. °ज्ञान्नैव° । २ ग. ङ. च. ढ. °ति च स° । ३ ग. ङ. च. ढ. °ण्यादैकार्थ्यमे° । ४ ग. ङ. °तस्य द्र° । ५ क. ख, ण. °यमन्वाच° । ६ ङ. °शस्यावग° । ७ क, ज. वै ब्र° । ग, घ. ङ. छ. झ. वै ब्रह्माभ° । ८ क. °पत्तिज्ञापकं स्या° ।

प्रवेश इति स्थितम् । तस्माद्ब्रह्मेति न ब्रह्मभाविपुरुषकल्पना साध्वी ।

किंच संपत्तिपक्षे तदापत्तिः फलमन्यद्वेति विकल्प्य द्वितीयं प्रत्याह—न चेति । आद्यं दूषयति—संपत्तिश्चेदिति । तं यथा यथेत्यादिवाक्यमाश्रित्य शङ्कते—वचनादिति । संपत्तेरमानत्वान्न तद्बलादन्यस्यान्यत्वमित्याह—नेति । तस्या मानत्वेऽप्येवं मानस्याकारकत्वात् । न च सूत्राद्युपासनादप्यन्यस्यान्यत्वं स्थितस्य नष्टस्य वाऽनुपपत्तेः । श्रुतिश्च न पूर्वसिद्धसूत्रादिभावाभिधायिनी तत्सादृश्याप्त्या तद्भावोपचारादतो ब्रह्मभावः स्वतः सिद्धो न सांपादिक इत्याह—विज्ञानस्येति । अथान्यस्यान्यभावे यथोक्तं वचनमेव शक्त्याधायकमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । ब्रह्मोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गान्न ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनेत्युक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह—स एष इति ।

इष्टार्थबाधनाच्च । सैन्धवघनवदनन्तरमबाह्यमेकरसं ब्रह्मेति विज्ञानं सर्वस्यामुपनिषदि प्रतिपिपादयिषितोऽर्थः । काण्डद्वयेऽप्यन्तेऽवधारणादवगम्यत इत्यनुशासनमेतावदरे खल्वमृतत्वमिति । तथा सर्वशाखोपनिषत्सु च ब्रह्मैकत्वविज्ञानं निश्चितोऽर्थः । तत्र यदि संसारी ब्रह्मणोऽन्य आत्मानमेवावेदिति कल्प्येत, इष्टस्यार्थस्य बाधनं स्यात् । तथा च शास्त्रमुपक्रमोपसंहारयोर्विरोधादसमञ्जसं कल्पितं स्यात् । व्यपदेशानुपपत्तेश्च । यदि चाऽऽत्मानमेवावेदिति संसारी कल्प्येत, ब्रह्मविद्येतिव्यपदेशो न स्यात् । आत्मानमेवावेदिति संसारिण एव वेद्यत्वोपपत्तेः ।

ब्रह्मोपदेशस्य संपच्छेषत्वे दोषान्तरमाह—इष्टार्थेति । तदेव विवृण्वन्निष्टमर्थमाचष्टे—सैन्धवेति । यथोक्तं वस्तु तात्पर्यगम्यमस्यामुपनिषदीत्यत्र हेतुमाह—काण्डद्वयेऽपीति । मधुकाण्डावसानगतमवधारणं दर्शयति—इत्यनुशासनमिति । मुनिकाण्डान्ते व्यवस्थितमुदाहरति—एतावदिति । न केवलमुपदेशस्य संपच्छेषत्वे बृहदारण्यकविरोधः किंतु सर्वोपनिषद्विरोधोऽस्तीत्याह—तथेति । इष्टमर्थमित्थमुक्त्वा तद्बाधनं निगमयति—तत्रेति । ननु बृहदाण्यके ब्रह्मकण्डिकायां जीवपरयोर्भेदोऽभिप्रेत उपसंहारे त्वभेद इति व्यवस्थायां तद्विरोधः शक्यः समाधातुमित्यत आह—तथाचेति । ब्रह्मभाविपुरुषकल्पनायामुपदेशानर्थक्यमिष्टार्थबाधश्चेत्युक्तमिदानीं ब्रह्मे-

---

१ ख. ग. घ. ढ. °द्वब्रह्म वा इति । २ ग. ङ. °ल्पनेह सा° । ३ घ. अन्य । ४ ग. °वद्विज्ञानवनोऽन° । ५ ग ङ. च. ढ. °न्नज्ञा° । ६ ग. ग. छ. ढ. कल्पेत । ७ क. ग ङ. छ. ढ. कल्पेत । ८ क. ग, °वग° ।

त्यादिवाक्ये ब्रह्मशब्देन परस्याग्रहणे तद्विद्यायां ब्रह्मविद्येति संज्ञानुपपत्तिं दोषान्तरमाह—व्यपदेशानुपपत्तेश्चेति ।

आत्मेति वेदितु[3]रन्यदुच्यत इति चेन्न । अहं ब्रह्मास्मीति विशेषणात् । अन्यश्चेद्वेद्यः स्यादयमसाविति वा विशेष्येत[4] नत्वहमस्मीति । अहमस्मीति विशेषणा[5]दात्मानमेवावेदिति चावधारणान्निश्चितमात्मैव ब्रह्मेत्यवगम्यते । तथाच सत्युपपन्नो ब्रह्मविद्याव्यपदेशो नान्यथा । संसारिविद्या ह्यन्यथा स्यात् । न च ब्रह्मत्वाब्रह्मत्वे ह्येकस्योपपन्ने परमार्थतस्तमःप्रकाशाविव भानोर्विरुद्धत्वात् ।

अत्रोक्तब्रह्मशब्दार्थाद्धेतुर्जीवादन्यस्तदात्मानमित्यत्राऽऽत्मशब्देन परो गृह्यते तद्विद्या च ब्रह्मविद्येति संज्ञासिद्धिरिति शङ्कते—आत्मेतीति । वाक्यशेषविरोधा[6]न्नैवमित्याह—नाहमिति । तदेव प्रपञ्चयति—अन्यश्चेदिति । यथोक्तावगमे फलितमाह—तथा च सतीति । अत्यन्तभेदे व्यपदेशानुपपत्तिं विशदयति—संसारीति । जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदोपगमादभेदेन ब्रह्मविद्येति व्यपदेशः सेत्स्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति ।

न चोभयनिमित्तत्वे ब्रह्मविद्येति निश्चितो व्यपदेशो युक्तस्तदा ब्रह्मविद्या संसारिविद्या च स्यात् । न च वस्तुनोऽर्धजरतीयत्वं कल्पयितुं युक्तं तत्त्वज्ञानविवक्षायाम् । श्रोतुः संशयो हि तथा स्यात् । निश्चितं च ज्ञानं पुरुषार्थसाधनमिष्यते " यस्य स्यादद्धा न विचिकित्साऽस्ति " " संशयात्मा विनश्यति " इति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । अतो न संशयितो वाक्यार्थो वाच्यः परहितार्थिना ।

स्यातां वा ब्रह्मात्मनोर्भेदाभेदौ तथाऽपि भिन्नाभिन्नविद्यायां ब्रह्मविद्येति नियतो व्यपदेशो न स्यादित्याह—न चेति । निमित्तं विषयः । भिन्नाभिन्नविषया विद्या ब्रह्मविषयाऽपि भवत्येवेति व्यपदेशसिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—तदेति । उभयात्मकत्वाद्वस्तुनस्तद्विद्याऽपि तथेति विकल्पोपपत्तिमाशङ्क्याऽऽह—न चेति । अस्तु तर्हि वस्तु ब्रह्म वाऽब्रह्म वा वैकल्पिकमित्याशङ्क्याऽऽह—श्रोतुरिति । संशयितमपि ज्ञानं वाक्यादुत्पद्यते चेत्तावतैव पुरुषार्थः श्रोतुः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—निश्चितं चेति । श्रोतुर्निश्चितज्ञानस्य फलवत्त्वेऽपि वक्तुः संशयितमर्थं वदतो न काचन हानिरित्याशङ्क्याऽऽह—

---

१ क. ञ. °द्यायां ब्र° । २ क. °पत्तिदो° । ३ क, ग. ङ. च. छ. ज. ढ. वेत्तुर° । ४ क. ख. °ति वि° । ५ ङ. च. ढ. °ति च वि° । ६ ख. ङ. °धान्नै । ७ ख° °नं शास्त्रादु° । ८ ग. °रित्यत आह ।

अत इति । निश्चितस्यैव ज्ञानस्य पुमर्थसाधनत्वं न संशयितस्येत्यतःशब्दार्थः ।

ब्रह्मणि साधकत्वकल्पनाऽस्मदादिष्विवापेशला तदात्मानमेवावेत्तस्मात्तत्सर्वमभवदिति चेन्न । शास्त्रोपालम्भात् । न ह्यस्मत्कल्पनेयं शास्त्रकृता तु तस्माच्छास्त्रस्यायमुपालम्भः । न च ब्रह्मण इष्टं चिकीर्षुणा शास्त्रार्थविपरीतकल्पनया स्वार्थपरित्यागः कार्यः ।

जीवपरयोरत्यन्तभेदस्य भेदाभेदयोश्चायोगात्परमेव ब्रह्म ब्रह्मशब्दवाच्यं न जीवस्तद्भावीत्युक्तं संप्रत्यत्यन्ताभेदपक्षे दोषमाशङ्कते—ब्रह्मणीति । तदात्मानमेवावेदिति ज्ञातृत्वं ब्रह्मण्युच्यते तदयुक्तं तस्य ज्ञानमूर्तित्वादत एव न तत्कर्मत्वमपि । न च स्वकर्तृकर्मकज्ञानान्मुक्तिः परस्य क्रियाकारकफलविलक्षणत्वादतो न परं ब्रह्म ब्रह्मशब्दितमित्यर्थः । शास्त्रं ब्रह्मणि साधकत्वादि दर्शयति तच्चापौरुषेयमदोषान्नोपलम्भार्हं तथाच तस्मिन्नाविद्यं साधकत्वाद्यविरुद्धमिति समाधत्ते—न शास्त्रेति । स चायुक्तस्तस्यापौरुषेयत्वेनासंभावितदोषत्वादिति शेषः । ननु ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वपरीक्षणार्थं शास्त्रमप्युपालभ्यते नेत्याह—न चेति । शास्त्राद्धि ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वं गम्यते साधकत्वादि च तस्य तेनैवोच्यते न चार्धजरतीयमुचितं तथाच वास्तवं नित्यमुक्तत्वं कल्पितमितरादित्यास्थेयम् । यदि तस्य नित्यमुक्तत्वार्थं सर्वथैव साधकत्वादि नेष्यते तदा स्वार्थपरित्यागः स्यात्साधकत्वादिना विनाऽभ्युदयनिःश्रेयसयोरसंभवात् । न च ब्रह्मणोऽन्यश्चेतनोऽचेतनो वाऽस्ति ‘ नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा ’ ‘ ब्रह्मैवेदं सर्वम् ’ इत्यादिश्रुतेस्तस्माद्यथोक्ता व्यवस्थाऽऽस्थेयेत्यर्थः ।

न चैतावत्येवाक्षमा युक्ता भवतः । सर्वं हि नानात्वं ब्रह्मणि कल्पितमेव “ एकधैवानुद्रष्टव्यम् ” “ नेह नानाऽस्ति किंचन ” “ यत्र हि द्वैतमिव भवति ” “ एकमेवाद्वितीयम् ” इत्यादिवाक्यशतेभ्यः । सर्वो हि लोकव्यवहारो ब्रह्मण्येवं कल्पितो न परमार्थः सन्नित्यत्यल्पमिदमुच्यत इयमेव कल्पनाऽपेशलेति ।

किंच सर्वस्यापि संसारस्य ब्रह्मण्यविद्ययाऽध्यासात्तदन्तर्भूतं साधकत्वाद्यपि तत्राध्यस्तमित्यभ्युपगमे काऽनुपपत्तिरित्याह—न चेति । तस्य तस्मिन्कल्पितत्वं कुतोऽव-

१ ख. ङ. ज्ञातार्थस्य । २ क. च. छ. ढ. ’दितीति । ३ ख. घ. च. छ. ज. चेत्तन्न । ४ घ. °र्तृकस्त्रक° । ५ ख. ढ. °र्मज्ञा° । ६ क. ख. ञ. ‘क्तिः क्रि° । ७ घ. ञ. °दोषं नोप° । ८ व. ञ. °विद्यकं सा° । ९ ग. परिरक्ष° । १० ग. घ. °ल्पितं साधकत्वमित्या° । ११ ग. ङ. च. ढ. °व परिक° । १२ ख. ग. छ. झ. ढ. °त्यल्प° ।

गतमित्याशङ्क्याऽऽह—एकधेति । उक्तश्रुतितात्पर्यं संकलयति—सर्वो हीति । सर्वस्य द्वैतव्यवहारस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वे प्रकृतचोद्यस्याऽऽभासत्वं फलतीत्याह—इत्यल्पमिति ।

तस्माद्यत्प्रविष्टं स्रष्टृ ब्रह्म तद्ब्रह्म । वैशब्दोऽवधारणार्थः । इदं शरीरस्थं यद्गृह्यतेऽग्रे प्राक्प्रतिबोधादपि ब्रह्मैवाऽऽसीत्सर्वं चेदम् । किंत्वप्रतिबोधादब्रह्मास्म्यसर्वं चेत्यात्मन्यध्यारोपात्कर्ताऽहं क्रियावान्फलानां च भोक्ता सुखी दुःखी संसारीति चाध्यारोपयति । परमार्थतस्तु ब्रह्मैव तद्विलक्षणं सर्वं च तत्कथंचिदाचार्येण दयालुना प्रतिबोधितं नासि संसारीत्यात्मानमेवावेत्स्वाभाविकम् । अविद्याध्यारोपितविशेषवर्जितमित्येवशब्दस्यार्थः ।

परपक्षं निराकृत्य स्वपक्षं दर्शयति—तस्मादिति । तद्व्यतिरेकेण जगन्नास्तीति सूचयति—वैशब्द इति । तत्पदार्थमुक्त्वा त्वंपदार्थं कथयति—इदमिति । तयोर्वस्तुतो भेदं शङ्कित्वा पदान्तरं व्याचष्टे—प्रागिति । तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह—सर्वं चेति । कथं तर्हि विपरीतधीरित्याशङ्क्याऽऽह—किंत्विति । यथाप्रतिभासं कर्तृत्वादेर्वास्तवत्वमाशङ्क्य शास्त्रविरोधान्मैवमित्याह—परमार्थतस्त्विति । तद्विलक्षणमध्यस्तसमस्तसंसाररहितमिति यावत् । किमु तद्ब्रह्मेति चोद्यं परिहृत्य किं तदवेदिति चोद्यान्तरं प्रत्याह—तत्कथंचिदिति । पूर्ववाक्योक्तमविद्याविशिष्टमधिकारित्वेन व्यवस्थितं ब्रह्म नासि संसारीत्याचार्येण दयावता कथंचिद्बोधितमात्मानमेवावेदिति संबन्धः । आत्मैव प्रमेयस्तज्ज्ञानमेव प्रमाणमित्येवमर्थत्वमेवकारस्य विवक्षन्नाह—अविद्येति ।

ब्रूहि कोऽसावात्मा स्वाभाविको यमात्मानं विदितवद्ब्रह्म । ननु न स्मरस्यात्मानं दर्शितो ह्यसौ य इह प्रविश्य प्राणित्यपानिति व्यानित्युदानिति समानितीति । नन्वसौ गौरसावश्व इत्येवमसौ व्यपदिश्यते भवता नाऽऽत्मानं प्रत्यक्षं दर्शयसि । एवं तर्हि द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता स आत्मेति ।

प्रकृतमात्मशब्दार्थं विविच्य वक्तुं पृच्छति—ब्रूहीति । स एष इह प्रविष्ट इत्यत्राऽऽत्मनो दर्शितत्वात्प्राणनादिलिङ्गस्य तस्य त्वयैवानुसंधातुं शक्यत्वान्नास्ति वक्तव्यमित्याह—नन्विति । आत्मानं प्रत्यक्षयितुं पृच्छतस्तत्परोक्षवचनमनुत्तरमिति

१ ङ. 'ष्टृ त° । २ ग झ. 'ह्म वै । वे° । ३ क. अ. 'स्तसं° । ४ क. ण °त ब्रह्मे° । ५ ङ. °ते ना° । ६ ख. घ. ङ. ष छ. ज. झ. °त: न प्र° । ७ ख. ढ. त्मपदार्थं ।

शङ्कते—नन्वसाविति। आत्मानं चेत्प्रत्यक्षयितुमिच्छसि तर्हि प्रत्यक्षमेव तं दर्शयामीत्याह—एवं तर्हीति।

नन्वत्रापि दर्शनादिक्रियाकर्तुः स्वरूपं न प्रत्यक्षं दर्शयसि। नहि गमिरेव गन्तुः स्वरूपं छिदिर्वा छेत्तुः। एवं तर्हि दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञाता स आत्मेति।

नेदं प्रतिज्ञानुरूपं प्रतिवचनमिति चोदयति—नन्वत्रेति। प्रत्यक्षत्वाद्दर्शनादिक्रियायास्तत्कर्तुः स्वरूपमपि तथेत्याशङ्क्याऽऽह—नहीति। यदि दर्शनादिक्रियाकर्तृस्वरूपोक्तिमात्रेण जिज्ञासा नोपशाम्यति तर्हि दृष्ट्यादिसाक्षित्वेनाऽऽत्मोक्त्या तुष्यतु भवानित्याह— एवं तर्हि दृष्टेरिति।

नन्वत्र को विशेषो द्रष्टरि। यदि दृष्टेर्द्रष्टा यदि वा घटस्य द्रष्टा सर्वथाऽपि द्रष्टैव द्रष्टव्य एव तु भवान्विशेषमाह दृष्टेर्द्रष्टेति। द्रष्टा तु यदि दृष्टेर्यदि वा घटस्य द्रष्टा द्रष्टैव। न, विशेषोपपत्तेः। अस्त्यत्र विशेषो यो दृष्टेर्द्रष्टा स दृष्टिश्चेद्भवति नित्यमेव पश्यति दृष्टिं न कदाचिदपि दृष्टिर्न दृश्यते द्रष्ट्रा तत्र द्रष्टुर्दृष्ट्या नित्यया भवितव्यम्। अनित्या चेद्द्रष्टुर्दृष्टिस्तत्र दृश्या या दृष्टिः सा कदाचिन्न दृश्येतापि यथाऽनित्यया दृष्ट्या घटादि वस्तु। न च तद्वद्दृष्टेर्द्रष्टा कदाचिदपि न पश्यति दृष्टिम्।

पूर्वस्मात्प्रतिवचनादस्मिन्प्रतिवचने द्रष्टृविषयो विशेषो नास्तीति शङ्कते—नन्विति। विशेषाभावं विशदयति—यदीत्यादिना। घटस्य द्रष्टा दृष्टेर्द्रष्टेति विशेषे प्रतीयमाने तदभावोक्तिर्व्याहतेत्याशङ्क्याऽऽह—द्रष्टव्य एवेति। तथा द्रष्टर्यपि विशेषो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—द्रष्टा त्विति। वृत्तिमदन्तःकरणावच्छिन्नः सविकारो घटद्रष्टा कूटस्थचिन्मात्रस्वभावः संनिधिसत्तामात्रेण बुद्धितद्वृत्तीनां द्रष्टेति विशेषमङ्गीकृत्य परिहरति—नेत्यादिना। एतदेव स्फुटयति—अस्तीति। सप्तमी द्रष्टारमधिकरोति। दृष्टेर्द्रष्टुस्तावदन्वयव्यतिरेकाभ्यां विशेषं विशदयति—यो दृष्टेरिति। भवतु दृष्टिसद्भावे द्रष्टुः सदा तद्द्रष्टृत्वं तथाऽपि कथं कूटस्थदृष्टित्वमित्याशङ्क्याऽऽह— तत्रेति। नित्यत्वमुपपादयति—अनित्या चेदिति। उक्तपक्षपरामर्शार्था सप्तमी। कादाचित्के द्रष्टृदृश्यत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति। घटादिवद्दृष्टिरपि कदाचिदेव द्रष्ट्रा दृश्यते न सर्वदेत्यनिष्टापत्त्यभावमाशङ्क्याऽऽह—न चेति। विकारिणश्चित्तस्याद्रष्टृत्वं क्रमद्रष्टृत्वमन्यथा द्रष्टृत्वं च दृष्टं तत्साक्षिणो व्यावर्तमानं तस्य निर्विकारत्वं गमयतीति भावः।

किं द्वे दृष्टी द्रष्टुर्नित्याऽदृश्याऽन्याऽनित्या दृश्येति। बाढम्। प्रसिद्धा

१ ण प्रत्यक्षात्तु°। २ ण. °त्तस्य द्र°। ३ क. वर्तमा°।

तावदनित्या दृष्टिरन्धानन्धत्वदर्शनात् । नित्यैव चेत्सर्वोऽनन्ध एव स्यात् । द्रष्टुस्तु नित्या दृष्टिः "नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" इति श्रुतेरनुमानाच्च । अन्धस्यापि घटाद्याभासविषया स्वप्ने दृष्टिरुपलभ्यते । सा तर्हीतरदृष्टिनाशे[1] न नश्यति सा द्रष्टुर्दृष्टिस्तयाऽविपरिलुप्तया नित्यया दृष्ट्या स्वरूपभूतया स्वयंज्योतिःसमाख्ययेतरामनित्यां दृष्टिं स्वप्नबुद्धान्तयोर्वासनाप्रत्ययरूपां[2] नित्यमेव पश्यन्दृष्टेर्द्रष्टा भवति । एवं च सति दृष्टिरेव स्वरूपमस्याग्न्यौष्ण्यवन्न काणादानामिव[3] दृष्टिव्यतिरिक्तोऽन्यश्चेतनो द्रष्टा ।

दृष्टिद्वयं प्रमाणाभावादश्लिष्टमिति शङ्कते—किमिति । तदुभयमङ्गी करोति—बाढमिति । तत्रानित्यां दृष्टिमनुभवेन साधयति—प्रसिद्धेति । उक्तमर्थं युक्त्या व्यक्ती करोति—नित्यैवेति । संप्रति नित्यां दृष्टिं श्रुत्या समर्थयते—द्रष्टुरिति । तत्रैवोपपत्तिमाह—अनुमानाच्चेति । तदेव विवृणोति—अन्धस्यापीति । जागरिते चक्षुरादिहीनस्यापि पुंसः स्वप्ने वासनामयघटादिविषया दृष्टिरुपलब्धा या च सा तस्मिन्काले चक्षुरादिजनितदृष्ट्यभावेऽपि स्वयमविनश्यन्त्यनुभूयते सा द्रष्टुः स्वभावभूतार्थदृष्टिर्नित्यैष्टव्या[5] । विमतं नित्यमव्यभिचारित्वात्परेष्टात्मवदिति प्रयोगोपपत्तेरित्यर्थः । नन्वात्मा दृष्टिस्तदभावश्चेत्कथं दृष्टेर्द्रष्टेत्युक्तमत आह—तयेति[6] । नित्यत्वे हेतुः—अविपरिलुप्तयेति । नित्यद्वयं परिहर्तुं स्वरूपभूतयेत्युक्तम् । तस्या दृष्ट्यन्तरापेक्षां वारयति—स्वयमिति । उक्तमविपरिलुप्तत्वं व्यनक्ति—इतरामिति । आत्मा दृष्टेर्द्रष्टेति स्थिते फलितमाह—एवं चेति । अन्यश्चेतनोऽचेतनो वेति[7] शेषः ।

तद्ब्रह्माऽऽत्मानमेव नित्यदृग्रूपमध्यारोपितानित्यदृष्ट्यादिवर्जितमेवावेद्विदितवत् । ननु विप्रतिषिद्धम् । "न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः" इति श्रुतेर्विज्ञातुर्विज्ञानम् । न, एवं विज्ञानान्न विप्रतिषेधः । एवं दृष्टेर्द्रष्टेति विज्ञायत एव । अन्यज्ञानानपेक्षत्वाच्च । नच द्रष्टुर्नित्यैव दृष्टिरित्येवं विज्ञाते द्रष्टृविषयां दृष्टिमन्यामाकाङ्क्षते । निवर्तते हि द्रष्टृविषयदृष्ट्याकाङ्क्षा तदसंभवादेव । नह्यविद्यमाने विषय आकाङ्क्षा कस्यचिदुपजायते । नच दृश्या दृष्टिर्द्रष्टारं विषयीकर्तुमुत्सहते । यतस्तामाकाङ्क्षेत । नच स्वरूपविषयाकाङ्क्षा स्वस्यैव । तस्मादज्ञानाध्यारोपणनिवृत्तिरेवाऽऽत्मानमेवावेदित्युक्तं नाऽऽत्मनो विषयीकरणम् ।

---

१ च. ढ. °शे सति न । २ क. °ति द्र° । ३ ग. स्वप्नान्तबु° । ४ ग. ङ. ज. °दादीना° । ५ क. ध. ङ. च. छ ज. झ. ढ. °क्तोऽन्योऽचेत° । ६ ढ. °स्वल्पभू° । ७ ग. ञ. ण. °ताद्र° । ८ ण. °त्यैवैष्ट° । ९ घ. ण. °नो वे° । १० ङ. च. ढ. °तमवे° ।

नित्यदृष्टिस्वभावमात्मपदार्थं परिशोध्य श्रुत्यक्षराणि योजयति-तद्ब्रह्मेति। वाक्य-शेषविरोधं चोदयति-नन्विति। किं कर्मत्वेनाऽऽत्मनो ज्ञानं विरुध्यते किं वा साक्षित्वेनेति वाच्यं नाऽऽद्योऽनभ्युपगमादित्याह—नेति। न द्वितीय इत्याह-एवमिति। तदेव स्पष्टयति-एवं दृष्टेरिति। तर्हि तद्विषयं ज्ञानान्तरमपेक्षितव्यमिति कुतो विरोधो न प्रसरतीत्याशङ्क्याऽऽह-अन्यज्ज्ञानेति। न विप्रतिषेध इति पूर्वेण संबन्धः। संगृहीतमर्थं विवृणोति-नचेति। नित्यैव स्वरूपभूतेति शेषः। विज्ञातत्वं[1] वाक्यीयबुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वम्। अन्यां दृष्टिं स्फुरणलक्षणाम्। आत्मविषयस्फुरणाकाङ्क्षाभावं प्रतिपादयति—निवर्तते हीति। आत्मनि स्फुरणरूपे स्फुरणस्यान्यस्यासंभवेऽपि कुतस्तदाकाङ्क्षोपशान्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—नहीति। किंच द्रष्टरि दृश्याऽदृश्या वा दृष्टिरपेक्ष्यते[2] नाऽऽद्य इत्याह—नचेति। आदित्यप्रकाश्यस्य रूपादेस्तत्प्रकाशकत्वाभावादिति भावः। न द्वितीय इत्याह-नचेति। आत्मनो वृत्तिव्याप्यत्वेऽपि स्फुरणव्याप्यत्वाङ्गीकरणान्न वाक्यशेषविरोधोऽस्तीत्युपसंहरति-तस्मादिति।

तत्कथमवेदित्याह-अहं दृष्टेर्द्रष्टाऽऽत्मा ब्रह्मास्मि भवामीति। ब्रह्मेति यत्साक्षादपरोक्षात्सर्वान्तर आत्माऽशनायाद्यतीतो नेति नेत्यस्थूलमनण्वित्येवमादिलक्षणं तदेवाहमस्मि नान्यः संसारी यथा भवानाहेति। तस्मादेवं विज्ञानात्तद्ब्रह्म सर्वमभवत्। अब्रह्माध्यारोपणापगमात्तत्कार्यस्यासर्वत्वस्य निवृत्त्या[3] सर्वमभवत्। तस्माद्युक्तमेव मनुष्या मन्यन्ते यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्याम इति। यत्पृष्टं किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति तन्निर्णीतं ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं[4] ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति।

वाक्यान्तरमाकाङ्क्षापूर्वकमादत्ते—तत्कथमिति। तदक्षराणि व्याचष्टे—दृष्टेरिति इतिपदमवेदित्यनेन संबध्यते। ब्रह्मशब्दं व्याचष्टे—ब्रह्मेतीति। ब्रह्माहंपदार्थयोर्[5]मिथो विशेषणविशेष्यभावमभिप्रेत्य वाक्यार्थमाह—तदेवेति। आचार्योपदिष्टेऽर्थे स्वस्य निश्चयं दर्शयति—यथेति। इतिशब्दो वाक्यार्थज्ञानसमाप्त्यर्थः। इदानीं फलवाक्यं व्याचष्टे—तस्मादिति। सर्वभावमेव व्याकरोति—अब्रह्मेति। ब्रह्मैवाविद्यया संसरति विद्यया च मुच्यत इति पक्षस्य निर्दोषत्वमुपसंहरति—तस्माद्युक्तमिति। वृत्तं कीर्तयति -यत्पृष्टमिति।

---

१ घ. ञ. °त्वं चात्र वा°। २ क. ख. घ. ढ. ण. °पेक्षते। ३ ख. ग. ङ. निवृत्तौ। ४ क. ख. ङ. छ. ज. झ. ढ. °वेत्तस्मा°। ५ ढ. °पद्द्यो°।

तत्तत्र यो यो देवानां मध्ये प्रत्यबुध्यत प्रतिबुद्धवानात्मानं यथोक्तेन विधिना स एव प्रतिबुद्ध आत्मा तद्ब्रह्माभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां च मध्ये । देवानामित्यादि लोकदृष्ट्यपेक्षया न ब्रह्मत्वबुद्धयोच्यते । पुरः पुरुष आविशदिति सर्वत्र ब्रह्मैवानुप्रविष्टमित्यवोचाम । अतः शरीराद्युपाधिजनित-लोकदृष्ट्यपेक्षया देवानामित्याद्युच्यते । परमार्थतस्तु तत्र तत्र ब्रह्मैवाग्र आसी-त्प्राक्प्रतिबोधाद्देवादिशरीरेष्वन्यथैव विभाव्यमानम् । तदात्मानमेवावेत्तथैव च सर्वमभवत् ।

यथाऽग्निहोत्रादि मनुष्यत्वादिजातिमन्तमर्थित्वादिविशेषवन्तं चाधिकारिणमपेक्षते न तथा ज्ञानमिति वक्तुं तद्यो यो देवानामित्यादिवाक्यं तदक्षराणि व्याचष्टे—तत्तत्रेति । यथोक्तेन विधिनाऽन्वयादिकृतपदार्थपरिशोधनादिनेत्यर्थः । ज्ञानादेव मुक्तिर्न साधनान्त-रादित्येवकारार्थः । विवक्षितमधिकार्यनियमं प्रकटयति—तथेत्यादिना । यो यः प्रत्यबुध्यत स एव तदभवदिति पूर्वेण संबन्धः । ब्रह्मैवाविद्यया संसरति मुच्यते च विद्ययेत्युक्तत्वाद्देवादीनां विद्याविद्याभ्यां बन्धमोक्षोक्तिस्तद्विरुद्धेत्याशङ्क्याऽऽह—देवाना-मित्यादीति । तत्त्वदृष्ट्यैव भेदवचने का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह—पुर इति । आविद्यकं भेदमनूद्य तत्तदात्मना स्थितब्रह्मचैतन्यस्यैव विद्याविद्याभ्यां बन्धमोक्षोक्तेर्न पूर्वापरविरो-धोऽस्तीति फलितमाह—अत इति । अविद्यादृष्टिमनूद्य तत्त्वदृष्टिमन्वाचष्टे—परमार्थत-स्त्विति । प्रबोधात्प्रागपि तत्र तत्र देवादिशरीरेषु परमार्थतो ब्रह्मैवाऽऽसीच्चेदौपदेशिकं ज्ञानमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह—अन्यथैवेति । नानाजीववादस्य तु नावकाशः प्रक्रम-विरोधादित्याशयेनाऽऽह—तदिति । तथैवेत्युत्पन्नज्ञानानुसारित्वपरामर्शः ।

अस्या ब्रह्मविद्यायाः सर्वभावापत्तिः फलमित्येतस्यार्थस्य द्रढिम्ने मन्त्रानुदाहरति श्रुतिः । कथम् । तद्ब्रह्मैतदात्मानमेवाहमस्मीति पश्यन्ने-तस्मादेव ब्रह्मणो दर्शनादृषिर्वामदेवाख्यः प्रतिपेदे ह प्रतिपन्नवान्किल । स एतस्मिन्ब्रह्मात्मदर्शनेऽवस्थित एतान्मन्त्रान्ददर्श—अहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादीन्[10] । तदेतद्ब्रह्म पश्यन्निति ब्रह्मविद्या परामृश्यते । अहं मनुरभवं सूर्यश्चेत्यादिना सर्वभावापत्तिं ब्रह्मविद्याफलं परामृशति । पश्यन्सर्वात्मभावं

---

१ ग. °बुद्धात्मा । २ घ. ङ. छ. ञ. °वद्ब्रह्माध्यारोपणापगमात्तत्कार्यस्यासर्वत्वस्य निवृत्त्या सर्वमभवत्त° । ३ क. ख. घ, ङ. छ. ज. झ. ढ. °वादीना° । ४ क. घ. छ. झ. °वान्तः प्र° । ५ घ. °वादीना° । ६ ख. घ. ढ. °वादीना° । ७ ञ. ण. °विद्यं भे° । ८ क. ख. ग, ञ. ढ. °त्र दे° । ९ ग. °वाहं ब्रह्मास्मी° । १० ढ. °श्वेतीत्या° ।

फलं प्रतिपेद इत्यस्मात्प्रयोगाद्ब्रह्मविद्यासहायसाधनसाध्यं मोक्षं दर्शयति। भुञ्जानस्तृप्यतीति यद्वत्।

तद्धैतदित्यादिवाक्यमवतार्य व्याकरोति—**अस्या इति**। मन्त्रोदाहरणश्रुतिमेव प्रश्नद्वारा व्याचष्टे—**कथमित्यादिना**। ज्ञानान्मुक्तिरित्यस्यार्थवादोऽयमिति द्योतयितुं किलेत्युक्तम्। आदिपदं समस्तवामदेवसूक्तग्रहणार्थम्। तत्रावान्तरविभागमाह—**तदेतदिति**। शतृप्रत्ययप्रयोगप्राप्तमर्थं कथयति—**पश्यन्निति**। "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" (पा० सू० ३। २। १२६) इति हेतौ शतृप्रत्ययविधानान्नैरन्तर्ये च सति हेतुत्वसंभवात्प्रकृते च प्रत्ययबलाद्ब्रह्मविद्यामोक्षयोर्नैरन्तर्यप्रतीतेस्तया साधनान्तरानपेक्षया लभ्यं मोक्षं दर्शयति श्रुतिरित्यर्थः। अत्रोदाहरणमाह—**भुञ्जान इति**। भुजिक्रियामात्रसाध्या हि तृप्तिरत्र प्रतीयते तथा पश्यन्नित्यादावपि ब्रह्मविद्यामात्रसाध्या मुक्तिर्भातीत्यर्थः।

सेयं ब्रह्मविद्यया[3] सर्वभावापत्तिरासीन्महतां देवादीनां वीर्यातिशयान्नेदानीमैदंयुगीनानां विशेषतो मनुष्याणामल्पवीर्यत्वादिति स्यात्कस्यचिद्बुद्धिस्तद्व्युत्थापनायाऽऽह—तदिदं प्रकृतं ब्रह्म यत्सर्वभूतानुप्रविष्टं दृष्टिक्रियादिलिङ्गमेतर्ह्येतस्मिन्नपि[4] वर्तमानकाले[5] यः कश्चिद्व्यावृत्तबाह्यौत्सुक्य आत्मानमेवैवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति अपोह्योपाधिजनितभ्रान्तिविज्ञानाध्यारोपितान्विशेषान्संसारधर्माननागन्धितमनन्तरमबाह्यं ब्रह्मैवाहमस्मि केवलमिति। सोऽविद्याकृतासर्वत्वनिवृत्तेर्ब्रह्मविज्ञानादिदं सर्वं भवति नहि महावीर्येषु वामदेवादिषु[6] हीनवीर्येषु वा वार्तमानिकेषु मनुष्येषु ब्रह्मणो विशेषस्तद्विज्ञानस्य वाऽस्ति[7]।

तद्धैतदित्यादि व्याख्याय तदिदमित्याद्यवतारयितुं शङ्कते[8]—**सेयमिति**। ऐदंयुगीनानां कलिकालवर्तिनामिति यावत्। उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्य व्याकरोति—**तद्व्युत्थापनायेति**। तस्य ताटस्थ्यं वारयति—**यत्सर्वभूतेति**। प्रविष्टे प्रमाणमुक्तं स्मारयति—**दृष्टीति**। व्यावृत्तं बाह्येषु विषयेषूत्सुकं साभिलाषं मनो यस्य स तथोक्तः। एवंशब्दार्थमेवाऽऽह—**अहमिति**। तदेव ज्ञानं विवृणोति—**अपोह्येति**। यद्वा मनुष्योऽहमित्यादिज्ञाने पारिपन्थिनि कथं ब्रह्माहमिति ज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह—**अपोह्येति**। अहमित्यात्मज्ञानं सदा सिद्धमिति न तदर्थं प्रयतितव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—

१ क. ख. ढ. °प्तिस्तत्र। २ ब. ञ. ण. °क्तिर्विभाती° । ३ ब. छ. ज. झ. °विद्यायाः स° । ४ क. पि च व° । ग. °पि का° । ५ ख. ङ. छ. ज. झ. °माने का° । ६ छ. ढ. वा दे° । ७ घ. छ. ज. चास्ति । ८ क. ख. ञ. ड. शङ्कयति । ण. शङ्कां कथयति । से° । ९ क. ण. °तरं वा° ।

संसारेति । केवलमित्यद्वितीयत्वमुच्यते । ज्ञानमुक्त्वा तत्फलमाह—सोऽविद्येति । यत्तु देवादीनां महावीर्यत्वाद्ब्रह्मविद्यया मुक्तिः सिध्यति नास्मदादीनामल्पवीर्यत्वादिति तत्राऽऽह—नहीति ।

वार्तमानिकेषु पुरुषेषु तु ब्रह्मविद्याफलेऽनैकान्तिकता शङ्क्यत इत्यत आह—तस्य ह ब्रह्मविज्ञातुर्यथोक्तेन विधिना देवा महावीर्याश्चनाप्यभूत्या, अभवनाय ब्रह्मसर्वभावस्य नेशते, न पर्याप्ताः किमुतान्ये ।

श्रेयांसि बहुविघ्नानीति प्रसिद्धिमाश्रित्य शङ्कते—वार्तमानिकेष्विति । शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरवाक्यमादाय व्याकरोति-अत आहेत्यादिना । यथोक्तेनान्वयादिना प्रकारेण ब्रह्मविज्ञातुरिति संबन्धः । अपिशब्दार्थं कथयति—किमुतेति । अल्पवीर्यास्तत्र विघ्नकरणे पर्याप्ता नेति किमुत वाच्यमिति योजना ।

ब्रह्मविद्याफलप्राप्तौ विघ्नकरणे देवादय ईशत इति का शङ्केति । उच्यते—देवादीन्प्रति ऋणवत्त्वान्मर्त्यानाम् । "ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः" इति हि जायमानमेवर्णवन्तं पुरुषं दर्शयति श्रुतिः । पशुनिदर्शनाच्चाथो अयं वा इत्यादिलोकश्रुतेश्चाऽऽत्मनो वृत्तिपरिपिपालयिषयाऽधमर्णानिव देवाः परतन्त्रान्मनुष्यान्प्रत्यमृतत्वप्राप्तिं प्रति विघ्नं कुर्युरिति न्याय्यैवैषा शङ्का ।

अप्राप्तप्रतिषेधायोगमभिप्रेत्य चोदयति—ब्रह्मविद्येति । शङ्कानिमित्तं दर्शयन्नुत्तरमाह—उच्यत इति । अधमर्णानिवोत्तमर्णा देवादयो मर्त्यान्प्रति विघ्नं कुर्वन्तीति शेषः। कथं देवादीन्प्रति मर्त्यानामृणित्वं तत्राऽऽह—ब्रह्मचर्येणेति । यथा पशुरेवं स देवानामिति मनुष्याणां पशुसादृश्यश्रवणाच्च तेषां पारतन्त्र्याद्देवादयस्तान्प्रति विघ्नं कुर्वन्तीत्याह—पश्विति । 'अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः' इति च तेषां सर्वप्राणिभोग्यत्वश्रुतेश्च सर्वे तद्विघ्नकरा भवन्तीत्याह—अथो इति । लोकश्रुत्यभिप्रेतमर्थं प्रकटयति—आत्मन इति । यथाऽधमर्णान्प्रत्युत्तमर्णा विघ्नमाचरन्ति तथा देवादयः स्वस्थितिपरिरक्षणार्थं परतन्त्रान्कर्मिणः प्रत्यमृतत्वप्राप्तिमुद्दिश्य विघ्नं कुर्वन्तीति तेषां तान्प्रति विघ्नकर्तृत्वशङ्का सावकाशैवेत्यर्थः ।

स्वपशून्स्वशरीराणीव च रक्षन्ति देवाः । महत्तरां हि वृत्तिं कर्माधीनां दर्शयिष्यति देवादीनां बहुपशुसमतयैकैकस्य पुरुषस्य । "तस्मा-

१ ग. ङ. च. ढ. °नैव नि° । २ घ. ढ, ण. °त्तरं वा° । ३ घ. ञ. ण. °र्यास्तु तत्र। ४ घ. ढ. °व चर्ण° । ५ ग. °र्णत्रयत्व° । ६ क. ध. च, छ. प्रतिवि° । ७ ग. °प्तिं वि° । ८ ध. ञ. °र्णान्मनुष्यान्प्रत्यु° ।

देषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः" इति हि वक्ष्यति । "यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवं हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति" इति च । ब्रह्मवित्त्वे पारार्थ्यनिवृत्तेर्न स्वलोकत्वं पशुत्वं चेत्यभिप्रायोऽप्रियारिष्टिवचनाभ्यामवगम्यते । तस्माद्ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्याफलप्राप्तिं प्रति कुर्युरेव विघ्नं देवाः । प्रभाववन्तश्च हि ते ।

पशुनिदर्शनेन विवक्षितमर्थं विवृणोति—स्वपशूनिति । पशुस्थानीयानां मनुष्याणां देवादिभी रक्ष्यत्वे हेतुमाह—महत्तरामिति । इतश्च देवादीनां मनुष्यान्प्रति विघ्नकर्तृत्वममृतत्वप्राप्तौ संभावितमित्याह—तस्मादिति । ततश्च तेषां तान्प्रति विघ्नकर्तृत्वं भातीत्याह—यथेति । स्वलोको देहः । एवंवित्त्वं सर्वभूतभोज्योऽहमिति कल्पनावत्त्वम् । क्रियापदानुषङ्गार्थश्चकारः । ब्रह्मवित्त्वेऽपि मनुष्याणां देवादिपारतन्त्र्याविघातात्किमिति ते विघ्नमाचरन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मवित्त्व इति । देवादीनां मनुष्यान्प्रति विघ्नकर्तृत्वे शङ्कामुपपादितामुपसंहरति—तस्मादिति । न केवलमुक्तहेतुबलादेव किं तु सामर्थ्याच्चेत्याह—प्रभाववन्तश्चेति ।

नन्वेवं सत्यन्यास्वपि कर्मफलप्राप्तिषु देवानां विघ्नकरणं पेयपानसमम् । हन्त तर्ह्यविस्रम्भोऽभ्युदयनिःश्रेयससाधनानुष्ठानेषु । तथेश्वरस्याचिन्त्यशक्तित्वाद्विघ्नकरणे प्रभुत्वम् । तथा कालकर्ममन्त्रौषधितपसामेषां हि फलसंपत्तिविपत्तिहेतुत्वं शास्त्रे लोके च प्रसिद्धम् । अतोऽप्यनाश्वासः शास्त्रार्थानुष्ठाने ।

सामर्थ्याच्चेद्विद्याफलप्राप्तौ तेषां विघ्नकरणं तर्हि कर्मफलप्राप्तावपि स्यादित्यतिप्रसङ्गं शङ्कते—नन्विति । भवतु तेषां सर्वत्र विघ्नाचरणमित्यत आह—हन्तेति । अविस्रम्भो विश्वासाभावः । सामर्थ्याद्विघ्नकर्तृत्वेऽतिप्रसक्त्यन्तरमाह—तथेति । अतिप्रसङ्गान्तरमाह—तथा कालेति । विघ्नकरणे प्रभुत्वमिति पूर्वेण संबन्धः । ईश्वरादीनां यथोक्तकार्यकरत्वे प्रमाणमाह—एषां हीति । एष ह्येव साधु कर्म कारयति । कर्म हैव तदूचतुरित्यादिवाक्यं शास्त्रशब्दार्थः । देवादीनां विघ्नकर्तृत्ववदीश्वरादीनामपि तत्संभवाद्वेदार्थानुष्ठाने विश्वासाभावात्तद्प्रामाण्यं प्राप्तमिति फलितमाह—अतोऽपीति ।

न, सर्वपदार्थानां नियतनिमित्तोपादानाज्जगद्वैचित्र्यदर्शनाच्च । स्वभावपक्षे च तदुभयानुपपत्तेः । सुखदुःखादिफलनिमित्तं कर्मेत्येतस्मिन्पक्षे

१ ग. °देवमेवंवि° । २ ग. छ. प्रतापवन्त° । ३ घ. ण. °ति तत्कर्तृ° । ४ ण. °ति । स्वो लो° । ५ च. ढ °रणेनासहमानत्वं चेत् । ह° । ६ ख. ग. ङ. ज. °विश्रम्भो° । ७ ण. °विश्रम्भो ।

स्थिते वेदस्मृतिन्यायलोकपरिगृहीते देवेश्वरकालास्तावन्न कर्मफलविपर्यासकर्तारः । कर्मणां[1] काङ्क्षितकारकत्वात् । कर्म हि शुभाशुभं पुरुषाणां देवकाले-[2]श्वरादिकारकमनपेक्ष्य नाऽऽत्मानं प्रति लभते । लब्धात्मकमपि फलदानेऽसमर्थम् । क्रियाया हि कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यात् । तस्मात्क्रियानुगुणा हि देवेश्वरादय इति कर्मसु तावन्न फलप्राप्तिं प्रत्यविस्रम्भः[3] ।

किमिदमवैदिकस्य चोद्यं किं वा वैदिकस्येति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—नेत्यादिना । दध्याद्युत्पिपादयिषया दुग्धाद्यादानदर्शनात्प्राणिनां सुखदुःखादितारतम्यदृष्टेः स्वभाववादे च नियतनिमित्तादान[4]वैचित्र्यदर्शनयोरनुपपत्तेस्तदयोगात्कर्मफलं जगद्वैष्टव्यमित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—सुखेति । ‘ कर्म हैव ’ इत्याद्या श्रुतिः । ‘ कर्मणा बध्यते जन्तुः ’ इत्याद्या स्मृतिः । जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिश्च न्यायः । कथमेतावता देवादीनां कर्मफले विघ्नकर्तृत्वाभावस्तत्राऽऽह—कर्मणामिति[5] । कथं हेतुसिद्धिरित्याशङ्क्य कर्मणः स्वोत्पत्तौ देवाद्यपेक्षां व्यतिरेकमुखेन(ण) दर्शयति[6]—कर्म हीति । स्वफलेऽपि तस्य तत्सापेक्षत्वमस्तीत्याह—लब्धेति । निष्पन्नमपि कर्म पूर्वोक्तं कारकमनपेक्ष्य स्वफलदाने शक्तं न भवतीत्यर्थः । कर्मणः स्वोत्पत्तौ स्वफले च कारकसापेक्षत्वे हेतुमाह—क्रियाया हीति । कारकादीनामनेकेषां निमित्तानामुपादानेन स्वभावो निष्पद्यते यस्याः सा तथोक्ता तस्या भावः कारकाद्यनेकनिमित्तोपादानस्वाभाव्यं तस्मादुभयत्र परतन्त्रं कर्मेत्यर्थः । देवादीनां कर्मापेक्षितकारकत्वे फलितमाह—तस्मादिति ।

कर्मणामप्येषां वशानुगत्वं क्वचित्स्वसामर्थ्यस्याप्रणोद्यत्वात् । कर्मकालदैवद्रव्यादिस्वभावानां गुणप्रधानभावस्त्वनियतो दुर्विज्ञेयश्चेति तत्कृतो मोहो लोकस्य । कर्मैव कारकं नान्यत्फलप्राप्ताविति केचित् । दैवमेवेत्यपरे । काल इत्येके[7] । द्रव्यादिस्वभाव इति केचित् । सर्व एते संहता एवेत्यपरे । तत्र कर्मणः प्राधान्यमङ्गीकृत्य वेदस्मृतिवादाः “ पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन ” इत्यादयः । यद्यप्येषां स्वविषये कस्यचित्प्राधान्योद्भव इतरेषां तत्कालीनप्राधान्यशक्तिस्तम्भस्तथाऽपि न कर्मणः फलप्राप्तिं प्रत्यनैकान्तिकत्वम्[8] । शास्त्रन्यायनिर्धारितत्वात्कर्मप्राधान्यस्य ।

---

१ ग. घ. छ. ज. झ. कर्मणा । २ घ. ढ. देषकालेश्व° । ३ ख. ग. ङ. ज. °विश्रम्भः । ४ घ. अ. °मित्तोपादा° । ५ घ. ञ. कर्मणेति । ण. कर्मेति । ६ घ. ञ. ण. विशङ्कयति । ७ घ. ढ. इत्यन्ये । ८ घ. छ. ढ. °र्मप्रा° ।

इतोऽपि कर्मफले नाविस्रम्भोऽस्तीत्याह-- कर्मणामिति । एषां देवादीनां क्वचिद्विघ्नलक्षणे कार्ये कर्मणां वशवर्तित्वमेष्टव्यं प्राणिकर्मापेक्षामन्तरेण विघ्नकरणेऽतिप्रसङ्गादतोऽन्यत्रापि सर्वत्र तेषां तदपेक्षा वाच्येत्यर्थः । तत्र तेषां कर्मवशवर्तित्वे हेत्वन्तरमाह—स्वसामर्थ्येस्येति । विघ्नलक्षणं हि कार्यं दुःखमुत्पादयति । न च दुःखमृते पापादुपपद्यते । दुःखविषये पापसामर्थ्यस्य शास्त्राधिगतस्याप्रत्याख्येयत्वात्तस्मात्प्राणिनामदृष्टवशादेव देवादयो विघ्नकारणमित्यर्थः । देवादीनां कर्मपारतन्त्र्ये कर्म तत्परतन्त्रं न स्यात्प्रधानगुणभाववैपरीत्यायोगादित्याशङ्क्याऽऽह-- कर्मेति । इतश्च नामीषां नियतो गुणप्रधानभावोऽस्तीत्याह— दुर्विज्ञेयश्चेति । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यतो गुणप्रधानकृतो मतिविभ्रमो लोकस्योपलभ्यते तस्मादसौ दुर्विज्ञेयो न नियतोऽस्तीति योजना । मतिविभ्रमे वादिविप्रतिपत्तिं हेतुमाह---कर्मैवेत्यादिना । कथं तर्हि निश्चयस्तत्राऽऽह—तत्रेति । वेदवादानुदाहरति—पुण्यो वा इति । आदिपदेन ' धर्मरज्ज्वा व्रजेदूर्ध्वम् ' इत्यादयः स्मृतिवादा गृह्यन्ते । सूर्योदयदाहसेचनादौ कालज्वलनसलिलादेः प्राधान्यप्रसिद्धेर्न कर्मैव प्रधानमित्याशङ्क्याऽऽह—यद्यपीति । अनैकान्तिकत्वमप्रधानत्वम् । तत्र हेतुमाह—शास्त्रेति । श्रुतिस्मृतिलक्षणं शास्त्रमुदाहृतम् । जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिर्न्यायः ।

न, अविद्यापगममात्रत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य । यदुक्तं ब्रह्मप्राप्तिफलं प्रति देवा विघ्नं कुर्युरिति तत्र न देवानां विघ्नकरणे सामर्थ्यम् । कस्मात् । विद्याकालानन्तरितत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिफलस्य । कथम् । यथा लोके द्रष्टुश्चक्षुष आलोकेन संयोगो यत्कालस्तत्काल एव रूपाभिव्यक्तिः । एवमात्मविषयं विज्ञानं यत्कालं तत्काल एव तद्विषयाज्ञानतिरोभावः स्यात् । अतो ब्रह्मविद्यायां सत्यामविद्याकार्यानुपपत्तेः प्रदीप इव तमःकार्यस्यं तत्केन कस्य विघ्नं कुर्युर्देवाः । यत्राऽऽत्मत्वमेव देवानां ब्रह्मविदः ।

कर्मफले देवादीनां विघ्नकर्तृत्वं प्रसङ्गागतं निराकृत्य विद्याफले तेषां तदाशङ्कितं निराकरोति—नाविद्येति । तत्र नञर्थमुक्तानुवादपूर्वकं विशदयति—यदुक्तमिति । तत्र प्रश्नपूर्वकं पूर्वोक्तं हेतुं स्फुटयति—कस्मादिति । आत्मनो ब्रह्मत्वप्राप्तिरूपाया मुक्तेरज्ञानध्वस्तिमात्रत्वात्तस्याश्च ज्ञानेन तुल्यकालत्वात्तस्मिन्सति तस्य फलस्याऽऽवश्यकत्वाद्देवादीनां विघ्नाचरणे नावकाशोऽस्तीत्यर्थः । उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षापूर्वकं दृष्टान्तेन समर्थ्यते—कथमित्यादिना । ब्रह्मविद्यातत्फलयोः समानकालत्वे फलितमाह—अत इति ।

---

१ घ. ञ. ण. °विश्रम्भो । २ ग. °पाद्युत्पद्य° । ३ ख. ढ. °पत्तिहे° । ४ च. °र्थस्येति के क° । ५ ख छ. ञ. झ. ढ. °स्य । के क° । ६ ग, ङ, °स्के क° ।

देवादीनां ब्रह्मविद्याफले विघ्नकर्तृत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—यत्रेति। यस्यां विद्यायां सत्यां ब्रह्मविदो देवादीनामात्मत्वमेव तस्यां सत्यां कथं ते तस्य विघ्नमाचरेयुः स्वविषये तेषां प्रातिकूल्याचरणानुपपत्तेरित्यर्थः।

तदेतदाह—आत्मा स्वरूपं ध्येयं, यत्तत्सर्वशास्त्रैर्विज्ञेयं ब्रह्म हि यस्मादेषां देवानां स ब्रह्मविद्भवति। ब्रह्मविद्यासमकालमेवाविद्यामात्रव्यवधानापगमाच्छुक्तिकाया इव रजताभासायाः शुक्तिकात्वमित्यवोचाम। अतो नाऽऽत्मनः प्रतिकूलत्वे देवानां प्रयत्नः संभवति। यस्य ह्यनात्मभूतं फलं देशकालनिमित्तान्तरितं तत्रानात्मविषये सफलः प्रयत्नो विघ्नाचरणाय देवादीनाम्। न त्विह विद्यासमकाल आत्मभूते देशकालनिमित्तानन्तरितेऽवसरानुपपत्तेः।

उक्तेऽर्थे समनन्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे—तदेतदाहेति। कथं ब्रह्मविद्यासमकालमेव ब्रह्मविद्देवादीनामात्मा [1]भवति तत्राऽऽह—अविद्यामात्रेति। यथेदं रजतमिति रजताकारायाः शुक्तिकायाः शुक्तिकात्वमविद्यामात्रव्यवहितं तथा ब्रह्मविदोऽपि सर्वात्मत्वे तन्मात्रव्यवधानात्तस्याश्च विद्योदये नान्तरीयकत्वेन निवृत्तेर्युक्तं विद्यातत्फलयोः समानकालत्वम्। उक्तं चैतत्प्रतिवचनदशायामित्यर्थः। उक्तस्य हेतोरपेक्षितं वदन्ब्रह्मविदो देवाद्यात्मत्वे फलितमाह—अत इति। कैवल्ये तेषां विघ्नाकर्तृत्वे कुत्र तत्कर्तृतेत्याशङ्क्याऽऽह—यस्य हीति। तेषां निरङ्कुशप्रसरत्वं वारयति—न त्विति। सफलः प्रयत्न इति पूर्वेण संबन्धः। तस्य निरवकाशत्वादिति हेतुमाह—अवसरेति।

एवं तर्हि विद्याप्रत्ययसंतत्यभावाद्विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनादन्त्य एवाऽऽत्मप्रत्ययोऽविद्यानिवर्तको न तु पूर्व इति। न। प्रथमेनानैकान्तिकत्वात्। यदि हि प्रथम आत्मविषयः प्रत्ययोऽविद्यां न निवर्तयति तथाऽन्त्योऽपि तुल्यविषयत्वात्।

ज्ञानस्यानन्तरफलत्वात्तत्फले देवादीनां न विघ्नकर्तृतेत्युक्तमुपेत्य स्वयूथ्यः शङ्कते—एवं तर्हीति। ज्ञानस्यानन्तरफलत्वे न तद्ज्ञानं निर्वर्तयेदज्ञानामिव तत्त्वज्ञानामपि ब्रह्मास्मीति ज्ञानसंतत्यभावात्। न चाऽऽद्यमेव ज्ञानमज्ञानध्वंसि प्रागिवोर्ध्वमपि सर्गादेस्तत्कार्यस्य च दृष्टत्वात्। अतो देहपातकालीनं ज्ञानमज्ञानं निवर्तयतीति कुतो जीवन्मुक्तिरित्यर्थः। अन्त्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वं तत्संततेर्वा प्रथमे तस्यान्त्यत्वादात्मविषयत्वाद्वा तद्ध्वंसितेति विकल्प्योभयत्र दृष्टान्ताभावं मत्वा द्वितीये दोषान्तरमाह—न प्रथमेनेति। तदेवानुमानेन [2]स्फोरयति—यदि हीति।

---

१ ग. घ. ङ झ. 'बाना'। २ व. स्फुटयति।

एवं तर्हि संततोऽविद्यानिवर्तको न विच्छिन्न इति। न। जीवनादौ सति संतत्यनुपपत्तेः। नहि जीवनादिहेतुके प्रत्यये सति विद्याप्रत्ययसंततिरुपपद्यते विरोधात्। अथ जीवनादिप्रत्ययतिरस्करणेनैवाऽऽमरणान्ताद्विद्यासंततिरिति चेन्न। प्रत्ययेयत्तासंतानानवधारणाच्छास्त्रार्थानवधारणदोषात्। इयतां प्रत्ययानां संततिरविद्याया निवर्तिकेत्यनवधारणाच्छास्त्रार्थो नावध्रियेत। तच्चानिष्टम्।

कल्पान्तरं शङ्कयति–एवं तर्हीति। अविच्छिन्ना ज्ञानसंततिरज्ञानं निवर्तयतीत्येतद्दूषयति–नेत्यादिना। जीवनादिहेतुकः प्रत्ययो बुभुक्षितोऽहं भोक्ष्येऽहमित्यादिलक्षणः। तस्य बुभुक्षाद्युपप्लुतस्य ब्रह्मास्मीत्यविच्छिन्नप्रत्ययसंततेश्च विरुद्धतया यौगपद्यायोगे हेतुमाह–विरोधादिति। प्रत्ययसंततिमुपपादयन्नाशङ्कते–अथेति। उक्तरीत्या प्रत्ययसंततिमुपेत्य दूषयति–नेत्यादिना। तमेव दोषं विशदयति–इयतामिति। शास्त्रार्थो ज्ञानसंततिरज्ञानं निवर्तयतीत्येवमात्मकः।

संततिमात्रत्वेऽवधारित एवेति चेत्, न, आद्यन्तयोरविशेषात्। प्रथमा विद्याप्रत्ययसंततिर्मरणकालान्ता वेति विशेषाभावादाद्यन्तयोः प्रत्यययोः पूर्वोक्तौ दोषौ प्रसज्येयाताम्। एवं तर्ह्यनिवर्तक एवेति चेन्न, "तस्मात्तत्सर्वमभवत्" इति श्रुतेः। "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" "तत्र को मोहः" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च।

आत्मेत्येवोपासीतेति श्रुतेरात्मज्ञानसंततिमात्रसद्भावे ततो विद्याद्वाराऽविद्याध्वस्तिरिति शास्त्रार्थनिश्चयसिद्धिरित्याह––संततीति। आत्मधीसंततेः सत्त्वेऽपि न साऽऽत्मविषयत्वाद्विद्याद्वाराऽविद्यां निवर्तयति। आद्यद्वित्रिक्षणस्थात्मधीसंततौ व्यभिचारादिति परिहरति––नाऽऽद्यन्तयोरिति। पूर्वस्मिन्प्रत्यये नाविद्यानिवर्तकत्वमन्त्ये तु तथेत्युक्ते तस्यान्यत्वात्तथात्वे चेद्दृष्टान्ताभावः। आत्मविषयत्वात्तथात्वे प्रथमप्रत्यये व्यभिचारः स्यादित्युक्तौ दोषौ। आद्या संततिर्नाविद्याध्वंसिनी। अन्त्या तु तथेत्यङ्गीकारेऽपि विशेषाभावादन्त्यत्वात्तस्या निवर्तकत्वे दृष्टान्ताभावः। आत्मविषयत्वात्तद्भावे त्वनैकान्तिकत्वमित्येतावेव दोषौ स्यातामित्युक्तं विवृणोति––प्रथमेति। अन्त्यप्रत्ययस्य तत्संततेश्चाविद्यानिवर्तकत्वासंभवे (प्रथमस्यापि रागाद्यनुवृत्त्या तदयोगाज्ज्ञानमज्ञानानिवर्तकत्वासंभवे) प्रथमस्यापि रागाद्यनुवृत्त्या तदयोगाज्ज्ञानमज्ञानानिवर्तकमेवेति चोदयति–एवं तर्हीति। श्रुतिविरोधेन परिहरति–न तस्मादिति।

---

१ ग. च. ढ. °तुकप्र°। २ झ. णान्तद्विद्या°। ख. ग. घ. ङ. च. ढ ण. °णान्ताविद्या°। ३ ग. घ. ज. झ. °द्याति°। ४ क. घ. ञ. ण. °योगे हे°। ५ च. ज. झ. °स्मात्त°। ६ ढ. °ततेर्न्नभि°। ७ ञ. ढ. °ति। त°।

अर्थवाद इति चेन्न । सर्वशाखोपनिषदामर्थवादत्वप्रसङ्गात् । एतावन्मात्रार्थत्वोपक्षीणा हि सर्वशाखोपनिषदः । प्रत्यक्षप्रमितात्मविषयत्वाद्दस्त्येवेति चेन्न । उक्तपरिहारत्वात् । अविद्याशोकमोहभयादिदोषनिवृत्तेः प्रत्यक्षत्वादिति चोक्तः परिहारः । तस्मादाद्योऽन्त्यः संततोऽसंततश्चेत्यचोद्यमेतत् । अविद्यादिदोषनिवृत्तिफलावसानत्वाद्विद्यायाः । य एवाविद्यादिदोषनिवृत्तिफलकृत्प्रत्यय आद्योऽन्त्यः संततोऽसंततो वा स एव विद्येत्यभ्युपगमान्न चोद्यस्यावतारगन्धोऽप्यस्ति ।

तासामर्थवादत्वेनाविवक्षितत्वं शङ्कते—अर्थवाद इति चेदिति । अतिप्रसङ्गेन दूषयति—न सर्वेति । यथोक्तश्रुतीनामर्थवादत्वेऽपि कथं सर्वशाखोपनिषदां तत्त्वप्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—एतावदिति । एतावन्मात्रार्थत्वमात्मज्ञानात्तदज्ञाननिवृत्तिरित्येतावन्मात्रस्यार्थस्य सद्भावः । अहंधीगम्ये प्रतीचि तासां प्रवृत्तेः संवादविसंवादाभ्यां मानत्वायोगादस्त्येवार्थवादतेति प्रसङ्गस्येष्टत्वं शङ्कते—प्रत्यक्षेति । प्रमातुरहंधीगम्यता नाऽऽत्मनस्तत्साक्षिणस्तस्य वेदान्ता ब्रह्मत्वं बोधयन्तीति न संवादादिशङ्केत्याह—नोक्तेति । विद्वदनुभवमाश्रित्यापि फलश्रुतेरर्थवादत्वं समाहितमित्याह—अविद्येति । आत्मज्ञानस्य तदज्ञाननिवर्तकत्वे स्थिते परमतस्य निरवकाशत्वं फलतीत्याह—तस्मादिति । चोद्यस्यानवकाशत्वमेव विशदयति—अविद्यादीति ।

यत्तूक्तं विपरीतप्रत्ययतत्कार्ययोश्च दर्शनादिति । न । तच्छेषस्थितिहेतुत्वात् । येन कर्मणा शरीरमारब्धं तद्विपरीतप्रत्ययदोषनिमित्तत्वात्तस्य तथाभूतस्यैव विपरीतप्रत्ययदोषसंयुक्तस्य फलदाने सामर्थ्यमिति यावच्छरीरपातस्तावत्फलोपभोगाङ्गतया विपरीतप्रत्ययं रागादिदोषं च तावन्मात्रमाक्षिपत्येव । मुक्तेषुवत्प्रवृत्तफलत्वात्तद्धेतुकस्य कर्मणः ।

ज्ञानसंततेरन्त्यज्ञानस्य वाऽज्ञानध्वंसित्वासिद्धेराद्यमेव ज्ञानं तथेत्युक्तं संप्रति परोक्तमनुवदति—यत्तूक्तमिति । दर्शनान्नाऽऽद्यं ज्ञानमज्ञानध्वंसीति शेषः । प्रारब्धकर्मशेषस्य विद्वद्देहस्थितिहेतुत्वाद्विदुषाऽपि यावदारब्धक्षयं रागाद्याभासाविरोधात्तत्क्षये च देहाभासजगदाभासयोरभावान्नाऽऽद्यज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वानुपपत्तिरित्युत्तरमाह—न तच्छेषेति । तदेव प्रपञ्चयति—येनेत्यादिना । यच्छब्दस्याऽऽक्षिपतीत्यनेन संबन्धः । आक्षेपकत्वानियमं साधयति—विपरीतेति । मिथ्याज्ञानेन रागादिदोषेण च निमित्तेन प्रवृत्तत्वादिति यावत् । तथाभूतस्येत्यस्य विवरणं विपरीतप्रत्ययेत्यादि । कर्मैव षष्ठ्या

---

१ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °दस्त्येवे° । २ च. ढ. 'दित्युक्त एव प°' । ३ क. चोक्त एव प° । ४ घ. तत्प्रत्° । ५ च. 'निष्पन्नतगात्तथा' । ज. 'निष्पत्तिहेतुत्वा°' । झ. 'निष्पत्तित्वा°' ।

विशेष्यते । तावन्मात्रं प्रतिभासमात्रशरीरम् । प्रारब्धकर्मणोऽप्यज्ञानजन्यत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वान्न ज्ञानिनस्ततो देहाभासादि संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—मुक्तेषुवदिति । यथा प्रवृत्तवेगस्येष्वादेर्वेगक्षयादेवाप्रतिबद्धस्य क्षयस्तथा भोगादेवाऽऽरब्धक्षयो भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यत इति न्यायान्न ज्ञानादित्यर्थः । तद्धेतुकस्य, विपरीतप्रत्ययादिप्रतिभासकार्यजनकस्येति यावत् ।

तेन न तस्य निवर्तिका विद्याऽविरोधात् । किं तर्हि स्वाश्रयादेव स्वात्मविरोध्यविद्याकार्यं यदुत्पित्सु तन्निरुणद्ध्यनागतत्वादतीतं हीतरत् ।

ननु ज्ञानमनारब्धकर्मवदारब्धमपि कर्म कर्मत्वाविशेषान्निवर्तयिष्यति नेत्याह—तेनेति । अविद्यालेशेन सहाऽऽरब्धस्य कर्मणो विद्या निवर्तिका न भवतीत्यत्र हेतुमाह—अविरोधादिति । नहि ज्ञानादारब्धं कर्म क्षीयते तदविरोधित्वादविद्यालेशाच्च तदवस्थितेरन्यथा जीवन्मुक्तिशास्त्रविरोधादिति भावः । आरब्धस्य कर्मणो ज्ञानानिवर्त्यत्वे ज्ञानं कर्मनिवर्तकमिति कथं प्रसिद्धिरित्याह—किं तर्हीति । प्रसिद्धिविषयमाह—स्वाश्रयादिति । ज्ञानविरोधि यदज्ञानकार्यमनारब्धं कर्म ज्ञानाश्रयप्रमात्राद्याश्रयादज्ञानात्फलात्मना जन्माभिमुखं तन्निवर्तकं ज्ञानमिति प्रसिद्धिरविरुद्धेत्यर्थः । विमतं न ज्ञाननिवर्त्यं कर्मत्वादारब्धकर्मवदित्यनुमानादनारब्धमपि कर्म न ज्ञाननिरस्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अनागतत्वादिति । अनारब्धं कर्म फलरूपेणाप्रवृत्तत्वात्प्रवृत्तेन ज्ञानेन निवर्त्यम् । आरब्धं तु कर्म फलरूपेण जातत्वात्तद्भोगादृते न निवृत्तिमर्हति । अनुमानं त्वागमापबाधितमप्रमाणमित्यर्थः ।

किंच नच विपरीतप्रत्ययो विद्यावत उत्पद्यते । निर्विषयत्वात् । अनवधृतविषयविशेषस्वरूपं हि सामान्यमात्रमाश्रित्य विपरीतप्रत्यय उत्पद्यमान उत्पद्यते । यथा शुक्तिकायां रजतमिति । स च विषयविशेषावधारणवतोऽशेषविपरीतप्रत्ययाश्रयस्योपमर्दितत्वान्न पूर्ववत्संभवति । शुक्तिकादौ सम्यक्प्रत्ययोत्पत्तौ पुनरदर्शनात् ।

नन्वनारब्धकर्मनिवृत्तावपि विदुषश्चेदारब्धकर्म न निवर्तते तथाच यथापूर्वं विपरीतप्रत्ययादिप्रवृत्तेर्विद्वदविद्वद्विशेषो न स्यादत आह—किंचेति । हेतुसिद्ध्यर्थं विपरीतप्रत्ययविषयं विशदयति—अनवधृतेति । संप्रति विद्वद्विषये विषयाभावाद्विपरीतप्रत्ययस्यानुत्पत्तिमुपन्यस्यति—स चेति । आशयस्यागृहीतविशेषस्य सामान्यमात्रस्याऽऽलम्बनस्येति यावत् । आश्रयस्येति पाठेऽप्ययमेवार्थः । विदुषो विपरीतप्रत्ययादि-

---

१ ख. ढ. विशेष्य° । २ ख. ढ. °त्ययोऽवभासमा° । ३ ख. ङ. च. ढ. °याशय° । ४ घ. ण. °रब्धं क° । ५ ख. °स्य ज्ञातसा° । ण °स्य ज्ञानसा° ।

प्रतिभासेऽपि न यथापूर्वं तत्सत्त्वं यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वमित्यादिन्यायविरोधादिति मत्वोक्तम्—न पूर्ववदिति। तत्रानुभवं प्रमाणयति—शुक्तिकादाविति।

क्वचित्तु विद्यायाः पूर्वोत्पन्नविपरीतप्रत्ययजनितसंस्कारेभ्यो विपरीतप्रत्ययावभासाः स्मृतयो जायमाना विपरीतप्रत्ययभ्रान्तिमकस्मात्कुर्वन्ति। यथा विज्ञातदिग्विभागस्याप्यकस्माद्दिग्विपर्ययविभ्रमः।

यथाऽज्ञानवतो विपरीतप्रत्ययभावोऽनुभूयते तथा तद्वतोऽपि क्वचिद्विपरीतप्रत्ययो दृश्यते तथा च कथं तवानुभवविरोधो न प्रसरेदित्याशङ्क्य परोक्षज्ञानवति विपरीतप्रत्ययसत्त्वेऽपि नापरोक्षज्ञानवति तद्दार्ढ्यमित्यभिप्रेत्याऽऽह—क्वचित्त्विति। परोक्षज्ञानाधारः सप्तम्यर्थः। पञ्चमी त्वपरोक्षज्ञानार्था। अकस्मादित्यज्ञानातिरिक्तबलवत्सामग्र्यभावोक्तिः।

सम्यग्ज्ञानवतोऽपि चेत्पूर्ववद्विपरीतप्रत्यय उत्पद्यते सम्यग्ज्ञानेऽप्यविस्रम्भाच्छास्त्रार्थविज्ञानादौ प्रवृत्तिरसमञ्जसा स्यात्सर्वं च प्रमाणमप्रमाणं संपद्येत। प्रमाणाप्रमाणयोर्विशेषानुपपत्तेः। एतेन सम्यग्ज्ञानानन्तरमेव शरीरपाताभावः कस्मादित्येतत्परिहृतम्।

विदुषो मिथ्याज्ञानाभावमुक्त्वा विपक्षे दोषमाह—सम्यगिति। तत्पूर्वकमनुष्ठानमादिशब्दार्थः। सम्यग्ज्ञानाविस्रम्भे दोषान्तरमाह—सर्वं चेति। ज्ञानादज्ञानध्वंसे तदुत्थमिथ्याज्ञानस्य सविषयस्य बाधितत्वान्न विदुषो रागादिरित्युपपाद्य ज्ञानान्मोक्षे तज्जन्ममात्रेण शरीरं स्थितिहेत्वभावात्पतेदिति सद्योमुक्तिपक्षं प्रत्याह—एतेनेति। प्रवृत्तफलस्य कर्मणो भोगादृते क्षयो नास्तीत्युक्तेन न्यायेनेति यावत्।

ज्ञानोत्पत्तेः प्रागूर्ध्वं तत्कालजन्मान्तरसंचितानां च कर्मणामप्रवृत्तफलानां विनाशः सिद्धो भवति फलप्राप्तिविघ्ननिषेधश्रुतेरेव। "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि" "तस्य तावदेव चिरम्" "सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" "तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन" "एवमु हैव ते न तरतः" "नैनं कृताकृते तपतः" "एतं ह वाव न तपति" "न बिभेति कुतश्चन" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च। "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते" इत्यादिस्मृतिभ्यश्च।

आरब्धकर्मणा देहस्थितिमुक्त्वेतरेषां ज्ञाननिवर्त्यत्वमुपसंहरति—ज्ञानोत्पत्तेरिति। तस्य ह न देवाश्चनेति विदुषो विद्याफलप्राप्तौ विघ्ननिषेधश्रुत्यनुपपत्त्या यथोक्तोऽर्थो भाती-

१ क. ख. 'द्विभाग°। २ ख. ग. ङ. च. अ. ह. °विश्रम्भा°। ३ च. ङ. 'र्थज्ञा°। ४ अ. ण. 'विश्रम्भे। ५ क. घ. ञ. ह. 'तिरस्थि°। ६ ख. ङ. 'त. कृताकृते तरति। नै°। ७ ब. 'धश्रु°।

त्यर्थः । न केवलं श्रुतार्थापत्त्या यथोक्तार्थसिद्धिः किं तु श्रुतिस्मृतिभ्यामपीत्याह—क्षीयन्ते चेत्यादिना ।

यत्तु ऋणैः प्रतिबध्यत इति । तन्न । अविद्याविषयत्वात् । अविद्यावा-न्ह्यृणी । तस्य कर्तृत्वाद्युपपत्तेः । यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदिति हि वक्ष्यति । अनन्यत्सद्वस्त्वात्माख्यं यत्राविद्यायां सत्यामन्यदिव स्यात्तिमि-रकृतद्वितीयचन्द्रवत्तत्राविद्याकृतानेककारकापेक्षं दर्शनादिकर्म तत्कृतं फलं च दर्शयति तत्रान्योऽन्यत्पश्येदित्यादिना । यत्र पुनर्विद्यायां सत्यामविद्याकृता-नेकत्वभ्रमप्रहाणं तत्केन कं पश्येदिति कर्मासंभवं दर्शयति । तस्मादविद्याव-द्विषय एव ऋणित्वं कर्मसंभवान्नेतरत्र ।

जीवन्मुक्तिं साधयता ज्ञानफले प्रतिबन्धाभाव उक्त इदानीं पूर्वोक्तं शङ्काबीजमनु-वदति—यत्त्विति । ऋणित्वं हि विदुषोऽविदुषो वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयन्द्वितीयमङ्गी करोति—तन्नेत्यादिना । ऋणित्वस्येति शेषः । तदेव स्फुटयति—अविद्यावानिति । अविदुषोऽस्ति कर्तृत्वादीत्यत्र मानमाह—यत्रेति । वक्ष्यमाणवाक्यार्थं प्रकृतोपयोगित्वेन कथयति—अनन्यदिति । ऋणित्वं विदुषो नेत्युक्तं व्यक्तीकर्तुं तस्य नास्ति कर्तृत्वादीत्य-त्रापि प्रमाणमाह—यत्र पुनरिति । विद्यायां सत्यामविद्यायास्तत्कृतानेकत्वभ्रमस्य च प्रहाणं यत्र संपद्यते तत्र तस्मादेव कारणात्तत्केनेत्यादिना कर्मादेरसंभवं दर्शयतीति योजना । प्रमाणसिद्धमर्थं निगमयति—तस्मादिति ।

एतच्चोत्तरत्र व्याचिख्यासिष्यमाणैरेव वाक्यैर्विस्तरेण प्रदर्शयिष्यामः । तद्यथेहैव तावत्—अथ यः कश्चिद्ब्रह्मविदन्यामात्मनो व्यतिरिक्तां यां कांचि-देवतामुपास्ते स्तुतिनमस्कारयागबल्युपहारप्रणिधानध्यानादिनोपास्ते तस्या गुणभावमुपगम्याऽऽस्ते । अन्योऽसावनात्मा मत्तः पृथगन्योऽहमस्म्यधिकृतो मयाऽस्मा ऋणिवत्प्रतिकर्तव्यमित्येवंप्रत्ययः सन्नुपास्ते न स इत्थंप्रत्ययो वेद, विजानाति तत्त्वं न स केवलमेवंभूतोऽविद्वानविद्यादोषवानेव किं तर्हि यथा पशुर्गवादिर्वाहनदोहनाद्युपकारैरुपभुज्यत एवं स ईज्याद्यनेकोपकारैरुपभोक्तव्य-त्वादेकैकेन देवादीनाम् । अतः पशुरिव सर्वार्थेषु कर्मस्वधिकृत इत्यर्थः ।

---

१ घ. ङ. च. झ. ढ. °वानृणी । २ ख. ङ. °न श्रुतिः । य° । ३ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °हाणात्तत्के° । ४ ङ. च. ढ. चार्णित्वं । ५ छ. ज. कर्मासं° । ६ क. ख. स्फुटय-यते । ञ. ण. स्फुटयते ।

अविद्याविषयमृणित्वमित्येतत्प्रपञ्चयन्नविद्यासूत्रमवतारयति—**एतच्चेति** । तद्दणित्वमविद्याविषयं यथा स्फुटं भवति तथाऽथ योऽन्यामित्यादावनन्तरग्रन्थ एव कथ्यते प्रथममित्यर्थः । तदक्षराणि व्याकरोति—**अथेत्यादिना** । विद्यासूत्रानन्तर्यमविद्यासूत्रस्या(स्था)-थशब्दार्थः । यागो गन्धपुष्पादिना पूजा । बल्युपहारो नैवेद्यसमर्पणम् । प्रणिधानमैकाग्र्यम् । ध्यानं तत्रैवानन्तरितप्रत्ययप्रवाहकरणम् । आदिपदं प्रदक्षिणादिग्रहणार्थम् । भेददर्शनमत्रोपासनं न शास्त्रीयमित्यभिप्रेत्यैतदेव विवृणोति—**अन्योऽसाविति** । तस्य मूलमाह—**न स इति** । वाक्यान्तरमवतार्य व्याचष्टे—**न स केवलमिति** । सोऽविद्वानेवमुक्तदृष्टान्तवशात्पशुरिव देवानां भवति तेषां मध्ये तस्यैकैकेन बहुभिरुपकारैर्भोग्यत्वादिति योजना । पशुसाम्ये सिद्धमर्थं कथयति—**अत इति** ।

एतस्य ह्यविदुषो वर्णाश्रमादिप्रविभागवतोऽधिकृतस्य कर्मणो विद्यासहितस्य केवलस्य च शास्त्रोक्तस्य कार्यं मनुष्यत्वादिको ब्रह्मान्त उत्कर्षः । शास्त्रोक्तविपरीतस्य च स्वाभाविकस्य कार्यं मनुष्यत्वादिक एव स्थावरान्तोऽपकर्षः । यथा चैतत्तथाऽथ त्रयो वाव लोका इत्यादिना वक्ष्यामः कृत्स्नेनैवाध्यायशेषेण । विद्यायाश्च कार्यं सर्वात्मभावापत्तिरित्येतत्संक्षेपतो दर्शितम् । सर्वा हीयमुपनिषद्विद्याविभागप्रदर्शनेनैवोपक्षीणा । यथा चैषोऽर्थः कृत्स्नस्य शास्त्रस्य तथा प्रदर्शयिष्यामः ।

अथानेनाविद्यासूत्रेण किं कृतं भवतीत्यपेक्षायामविद्यया: संसारहेतुत्वं सूत्रितमिति वक्तुमविद्याकार्यं कर्मफलं संक्षिपति—**एतस्येत्यादिना** । कर्मसहायभूता विद्या देवताध्यानात्मिका । शास्त्रीयवत्स्वाभाविककर्मणोऽपि द्वैविध्यं सूचयितुं चशब्दः । तत्र तु सहकारिणी विद्या नग्नस्त्रीदर्शनादिरूपेति भेदः । कथं यथोक्तं कर्मफलमविद्यावतः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**यथा चेति** । सूत्रद्वैविध्यासिद्धयर्थं विद्यासूत्रार्थमनुक्रामति—**विद्यायाश्चेति** । सूत्रान्तराशङ्कां वारयति—**सर्वा हीति** । कथमेतदवगम्यते तत्राऽऽह—**यथेति** ।

यस्मादेवं तस्माद्विद्यावन्तं पुरुषं प्रति देवा ईशत एव विघ्नं कर्तुमनुग्रहं चेत्येतद्दर्शयति—यथा ह वै लोके बहवो गोश्वादयः पशवो मनुष्यं स्वामिनमात्मनोऽधिष्ठातारं भुञ्ज्युः पालयेयुरेवं बहुपशुस्थानीय एकैकोऽविद्वान्पुरुषो

१ ध. अ. ण. °ग्रहार्थ° । २ क. ढ. ण. °नमात्रो° । ३ क. ग. °द्विवि° । ४ क. च. ढ. °तो ह्यधि° । ५ ध. °क्षिप्याऽऽह । ए° । ६ ग. रूपैवेति । ७ ख. ध. ढ. °वतां स्या° । ८ च. ङ. गोअश्वा° ।

देवांन्देवानिति पित्राद्युपलक्षणार्थं भुनक्ति पालयतीति । इम इन्द्रादयोऽन्ये मत्तो ममेशितारो भृत्य इवाहमेषां स्तुतिनमस्कारेज्यादिनाऽऽराधनं कृत्वाऽभ्युदयं निःश्रेयसं च तत्प्रत्तं फलं प्राप्स्यामीत्येवमभिसंधिः ।

मनुष्याणामविद्यावतां देवपशुत्वे स्थिते फलितमाह—यस्मादिति । तत्र प्रमाणत्वेनोत्तरं वाक्यमुत्थापयति—एतदिति । किमिदमविद्यावतो देवादिपालनमित्याशङ्क्य वाक्यतात्पर्यमाह--इम इन्द्रादय इति । अभिसंधिरविद्यावतः पुरुषस्येति शेषः ।

तत्र लोके बहुपशुमतो यथैकस्मिन्नेव पशावादीयमाने व्याघ्रादिनाऽपह्रियमाणे महदप्रियं भवति तथा बहुपशुस्थानीय एकस्मिन्पुरुषे पशुभावाद्व्युत्तिष्ठत्यप्रियं भवतीति किं चित्रं देवानां बहुपश्वपहरण इव कुटुम्बिनः । तस्मादेषां देवानां तन्न प्रियं किं तद्यदेतद्ब्रह्मात्मतत्त्वं कथंचन मनुष्या विद्युर्विजानीयुः । तथा च स्मरणमनुगीतासु भगवतो व्यासस्य—

" क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः ।
न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरुपरि वर्तनम् " इति ॥

एकस्मिन्नेवेत्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे---तत्रेति । मनुष्याणां पशुभावाद्व्युत्थानमप्रियं देवानामिति स्थिते तदुपायमपि तत्त्वज्ञानं तेषां देवा विद्विषन्तीत्याह—तस्मादिति । तत्त्वविद्याया दौर्लभ्यत्वं(भ्यं) कथंचनेत्युक्तम् । मनुष्याणामुत्कर्षं देवा न मृष्यन्तीत्यत्र प्रमाणमाह—तथा चेति । तेषां ब्रह्मविद्यया कैवल्याप्तिः सुतरामनिष्टेति भावः ।

अतो देवाः पशूनिव व्याघ्रादिभ्यो ब्रह्मविज्ञानाद्विघ्नमाचिकीर्षन्ति । अस्मदुपभोग्यत्वान्मा व्युत्तिष्ठेयुरिति । यं तु मुमोचयिषन्ति तं श्रद्धादिभिर्योक्ष्यन्ति विपरीतमश्रद्धादिभिः । तस्मान्मुमुक्षुर्देवाराधनपरः श्रद्धाभक्तिपरः प्रणेयोऽप्रमादी स्याद्विद्याप्राप्तिं प्रति विघ्नं प्रतीति वा काकैतत्प्रदर्शितं भवति देवाप्रियवाक्येण ॥ १० ॥

देवादीनां मनुष्येषु ब्रह्मज्ञानस्याप्रियत्वेऽपि किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अत इति । तेषां विघ्नमाचरतामभिप्रायमाह—अस्मादिति । तर्हि देवादिभिरुपहतानां मनुष्याणां मुमुक्षैव न संपद्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—यं त्विति । उक्तं हि—

---

१ ख. ग. ङ. च. ढ. दानि । २ ग. व. ज. 'वाहं तेषां । ३ क. रू. 'त्प्रदत्तं । ४ च. ञ. 'ति । इत्येत° । ५ च. ज. 'ब्रह्मज्ञान स्त्वं । ६ क. 'शुनानी' ।

" न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तम् " इति ॥

तर्हि किमिति सर्वानेव देवा नानुगृह्णन्तीत्याशङ्क्याऽऽह—विपरीतमिति । देवतापराङ्मुखममुमोचयिषितामिति यावत् । संप्रति देवाप्रियवाक्येन(ण) ध्वनितमर्थमाह—तस्मादिति । अविद्वत्सु मनुष्येषु देवादीनां स्वातन्त्र्यं तच्छब्दार्थः । श्रद्धादिप्रधानस्तदाराधनपरः सन्देवादीनां प्रियः स्यात्तद्विपक्षस्य मुमुक्षावैफल्यादित्यर्थः । तत्प्रीतिविषयश्च तत्प्रसादासादितवैराग्यः सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य विद्याप्रापकश्रवणादिकं प्रत्येकाग्रमनाः स्यादित्याह—अप्रमादीति । श्रवणादिकमनुतिष्ठन्नपि वर्णाश्रमाचारपरो भवेदन्यथा विद्यालक्षणे फले प्रतिबन्धसंभवादित्याशयेनाऽऽह—विद्यां मतीति । भयादिनिमित्ता ध्वनेर्विकृतिः काकुरुच्यते । यथाऽऽह—' काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ' इति । तया काक्वा काण्वश्रुतेः स्वरकम्पेन (ण) भयमुपलक्ष्य देवादिभजने कल्प्यते तात्पर्यमित्याह—काक्वेति ॥ १० ॥

सूत्रितः शास्त्रार्थ आत्मेत्येवोपासीतेति । तस्य च व्याचिख्यासितस्य सार्थवादेन तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्ययेत्यादिना संबन्धप्रयोजने अभिहिते । अविद्यायाश्च संसाराधिकारकारणत्वमुक्तमथ योऽन्यां देवतामुपास्त इत्यादिना । तत्राविद्वान्नृणी पशुवद्देवादिकर्मकर्तव्यतया परतन्त्र इत्युक्तं किं पुनर्देवादिकर्मकर्तव्यत्वे निमित्तं वर्णा आश्रमाश्च तत्र के वर्णा इत्यत इदमारभ्यते । यन्निमित्तसंबद्धेषु कर्मस्वयं परतन्त्र एवाधिकृतः संसारीत्येतस्यैवार्थस्य प्रदर्शनायाग्निसर्गानन्तरमिन्द्रादिसर्गो नोक्तः । अग्नेस्तु सर्गः प्रजापतेः सृष्टिपरिपूरणाय प्रदर्शितः । अयं चेन्द्रादिसर्गस्तत्रैव द्रष्टव्यस्तच्छेषत्वात् । इह तु स एवाभिधीयतेऽविदुषः कर्माधिकारहेतुप्रदर्शनाय ।

ब्रह्मकण्डिकामित्थं व्याख्याय ब्रह्म वा इदमित्यादिवाक्यस्यातीतेन संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—सूत्रित इति । शास्त्रार्थशब्दो ब्रह्मविद्याविषयः । तदाहुरित्यादिनोक्तमनुवदति—तस्य चेति । अर्थवादस्तद्यो यो देवानामित्यादिः । संबन्धो ज्ञानस्य सर्वापत्तिफलेन साध्यसाधनत्वमधिकारिणाऽऽश्रयाश्रयित्वमैक्येन विषयविषयित्वमिति विभागः । अविद्यासूत्रे वृत्तं कथयति—अविद्यायाश्चेति । संसारस्याधिकारः प्रवृत्तिरुत्पत्तिरिति यावत् । यथा पशुरित्यादिनोक्तमनुभाषते—तत्रेति । अविद्याधिकारः सप्तम्यर्थः ।

---

१ ब. °ह्मुखं न मुमोचयिषन्तीति । २ क. ढ. °तथा । ३ ण. °लम्य दे° । ४ क. ख. ग. ङ. छ. ज झ °बन्धेषु । ५ च. संसरतीत्ये° । झ. ढ. संसरत्ये° । ६ ब. सर्वभावाप° ।

तत्राविद्याकार्यं प्रपञ्चयितुमध्यायशेषप्रवृत्तिरिति मन्वानोऽविद्याविवर्तचातुर्वर्ण्यसृष्टिप्रकटनार्थं तदेतद्ब्रह्मेत्यस्मात्प्राक्तनं वाक्यमित्याकाङ्क्षापूर्वकमाह- किं पुनरिति । ब्रह्म वा इदमित्यादिवाक्यमिदमा परामृश्यते । वर्णानेव विशिनष्टि—यन्निमित्तेति । यैर्निमित्तैर्ब्राह्मण्यादिभिः संबद्धेषु कर्मस्वयमविद्वानधिकृतः पशुरिव संसरतीति पशुनिदर्शनश्रुतौ प्रसिद्धं तानि निमित्तानि दर्शयितुमुत्तरं वाक्यं प्रवृत्तमित्यर्थः । अथेत्यभ्यमन्थदित्यत्रानुग्राहकदेवतासर्गं प्रक्रम्याग्नेरेव सृष्टिरुक्ता नेन्द्रादीनामत्र त्वविद्यां प्रस्तुत्य तेषां सोच्यते तत्र कः श्रुतेरभिप्रायस्तत्राऽऽह—एतस्येति । पूर्वमग्निसर्गानन्तरमिन्द्रादिसर्गो वाच्योऽपि नोक्तः । फलाभावात् । इह त्वविदुषस्तत्कार्यवर्णाद्यभिमानिनः कर्माधिकृतिरित्येतस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं तदाविद्यत्वविवक्षया स व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । अग्निसर्गोऽपि तर्हि तद्वदत्रैव वाच्यो विशेषाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—अग्नेस्त्विति । प्रजापतेः सृष्टिपूर्तये चेदग्निसृष्टिस्तत्रोक्ता हन्तेन्द्रादिसर्गोऽपि तत्रैव वाच्योऽन्यथा तदपूर्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—अयं चेति । तर्हि तत्रोक्तस्य कस्मादत्रोक्तिः पुनरुक्तेरित्याशङ्क्यैतस्यैवार्थस्येत्यत्रोक्तं स्मारयति—इह त्विति ।

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकꣳ सन्न व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति । तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म । तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्वां योनिं य उ एनꣳ हिनस्ति स्वाꣳ स योनिमृच्छति स पापीयान्भवति यथा श्रेयाꣳसꣳ हिꣳसित्वा ॥ ११ ॥

ब्रह्म वा इदमग्र आसीद्यदग्निं सृष्ट्वाऽग्निरूपापन्नं ब्रह्म, ब्राह्मणजा-

१ क. ख. ङ. ण. °बन्धेषु । घ. °बन्धो येषां तेषु । २ क. घ. ञ. ण. °शङ्क्य त° ।

त्यभिमानाद्ब्रह्मेत्यभिधीयते। वा इदं क्षत्त्रादिजातं ब्रह्मैवाभिन्नमासीदेकमेव। नाऽऽसीत्क्षत्त्रादिभेदः तद्ब्रह्मैकं क्षत्त्रादिपरिपालयित्रादिशून्यं सन्न व्यभवन्न विभूतवत्कर्मणे नालमासीदित्यर्थः। ततस्तद्ब्रह्म ब्राह्मणोऽस्मि ममेत्थं कर्तव्यमिति ब्राह्मणजातिनिमित्तं[2] कर्म चिकीर्षदात्मनः कर्मकर्तृत्वविभूत्यै श्रेयोरूपं प्रशस्तरूपमत्यसृजतातिशयेनासृजत सृष्टवत्। किं पुनस्तद्यत्सृष्टं, क्षत्रं क्षत्त्रियजातिः, तद्व्यक्तिभेदेन प्रदर्शयति यान्येतानि प्रसिद्धानि लोके देवत्रा देवेषु क्षत्त्राणीति। जात्याख्यायां पक्षे बहुवचनस्मरणाद्व्यक्तिबहुत्वाद्वा भेदोपचारेण बहुवचनम्।

संगतिमुक्त्वा वाक्यमादाय व्याचष्टे––ब्रह्मेति। अग्रे. क्षत्रादिसर्गात्पूर्वमिति यावत्। वैशब्दस्यावधारणार्थत्वं वदन्वाक्यार्थोक्तिपूर्वकमेकमित्यस्यार्थमाह––इदमिति। द्वितीयमेवकारं व्याचष्टे––नाऽऽसीदिति। कथं तर्हि तस्य कर्मानुष्ठानसामर्थ्यसिद्धिरित्याशङ्क्य समनन्तरवाक्यं व्याचष्टे–तत इति। तदेव सृष्टमाकाङ्क्षाद्वारा स्पष्टयति––किं पुनरिति। एका चेत्क्षत्रजातिः सृष्टा कथं तर्हि यान्येतानीति बहूक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह–तद्व्यक्तिभेदेनेति। क्षत्रजातेरेकत्वात्कथं क्षत्राणीति बहुवचनमित्याशङ्क्य 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्' (पा० सू० १।२।५८) इति स्मृतिमाश्रित्याऽऽह––जातीति। बहूक्तेर्गत्यन्तरमाह––व्यक्तीति। तासां बहुत्वाज्जातेश्च तद्भेदात्तत्रापि भेदमुपचर्य बहूक्तिरित्यर्थः। क्षत्राणीति बहुवचनमिति संबन्धः।

कानि पुनस्तानीत्याह तत्राभिषिक्ता एव विशेषतो निर्दिश्यन्ते। इन्द्रो देवानां राजा। वरुणो यादसाम्। सोमो ब्राह्मणानाम्। रुद्रः पशूनाम्। पर्जन्यो विद्युदादीनाम्। यमः पितृणाम्। मृत्यू रोगादीनाम्। ईशानो भासामित्येवमादीनि देवेषु क्षत्त्राणि। तदन्विन्द्रादिक्षत्त्रदेवताधिष्ठितानि मनुष्यक्षत्त्राणि सोमसूर्यवंश्यानि मनुष्यक्षत्त्राणि सृष्टान्येव द्रष्टव्यानि। तदर्थं एव हि देवक्षत्त्रसर्गः प्रस्तुतः।

तेषां विशेषतो ग्रहणं क्षत्रस्योत्तमत्वं ख्यापयितुमिति मन्वानः सन्नाह––कानि पुनरित्यादिना। ननु किमिति देवेषु क्षत्रसृष्टिरुच्यते ब्राह्मणस्य कर्मानुष्ठानसामर्थ्यसिद्ध्यर्थं मनुष्येष्वेव तत्सृष्टिरुपदेष्टव्येत्याशङ्क्याऽऽह––तदन्विति। तथाऽपि विवक्षिता सृष्टिर्मुखतो वक्तव्येत्याशङ्क्योपोद्घातोऽयमित्याह––तदर्थ इति।

---

१ ग. घ. ढ. °मानवद्ब्रह्म°। २ क. च. ढ. °निर्वर्त्य क°।

यस्माद्ब्रह्मण।ऽतिशयेन सृष्टं क्षत्रं तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति ब्राह्मणजातेरपि नियन्तृ। तस्माद्ब्राह्मणः कारणभूतोऽपि क्षत्रियस्य, क्षत्रियमधस्ताद्व्यवस्थितः सन्नुपरि स्थितमुपास्ते। क्व। राजसूये। क्षत्र एव तदात्मीयं यशः ख्याति- रूपं ब्रह्मेति दधाति, स्थापयति। राजसूयाभिषिक्तेनाऽऽसन्द्यां स्थितेन राज्ञाऽऽ- मन्त्रितो ब्रह्मन्निति ऋत्विक्पुनस्तं प्रत्याह त्वं राजन्ब्रह्मासीति। तदेतदभिधी- यते क्षत्र एव तद्यशो दधातीति।

तस्मादित्यादि व्याचष्टे—यस्मादिति। क्षत्रस्य नियन्तृत्ववदुत्कर्षे हेत्वन्तरमाह— तस्मादिति। ब्रह्मेति प्रसिद्धं ब्राह्मण्याख्यमिति यावत्। उक्तमेव प्रपञ्चयति—राज- सूयेति। आसन्द्यां मञ्चिकायाम्।

सैषा प्रकृता क्षत्रस्य योनिरेव यद्ब्रह्म। तस्माद्यद्यपि राजा परमतां, राजसू- याभिषेकगुणं गच्छत्याप्नोति ब्रह्मैव ब्राह्मणजातिमेवान्ततोऽन्ते कर्मपरिसमाप्ता- वुपनिश्रयत्याश्रयति स्वां योनिं पुरोहितं, पुरो निधत्त इत्यर्थः। यस्तु पुनर्ब- लाभिमानात्स्वां योनिं ब्राह्मणजातिं ब्राह्मणं य उ एनं हिनस्ति हिंसति, न्यग्भावेन पश्यति स्वामात्मीयामेव स योनिमृच्छति स्वं प्रसवं विच्छिनत्ति, विनाशयति। स एतत्कृत्वा पापीयान्पापतरो भवति। पूर्वमपि क्षत्रियः पाप एव क्रूरत्वादात्मप्रसवहिंसया सुतराम्। यथा लोके श्रेयांसं, प्रशस्ततरं हिंसित्वा, परिभूय पापतरो भवति तद्वत्॥ ११॥

क्षत्रे स्वकीयं यशः समर्पयतो ब्राह्मणस्य निष्कर्षमाशङ्क्याऽऽह—सैषेति। तयो- र्ब्राह्मणत्वस्य तुल्यत्वात्कुतोऽवान्तरभेदः क्षत्रमपि ऋतुकाले ब्राह्मण्यं प्राप्नोतीत्याश- ङ्क्याऽऽह—तस्मादिति। क्षत्रस्य ब्रह्माभिभवे दोषश्रवणाच्च तस्य तदपेक्षया तद्गुण- त्वमित्याह—यस्त्विति। प्रमादादपीति वक्तुमुशब्दः। य उ एनं हिनस्तीति प्रतीकग्र- हणं यस्तु पुनरित्यादि व्याख्यानमिति भेदः। ईयसुनस्तरबर्थस्य प्रयोगे हेतुमाह—पूर्वम- पीति। ब्राह्मणाभिभवे पापीयस्त्वमित्येतदुदाहरणेन बुद्धावारोपयति—यथेति॥ ११॥

स नैव व्यभवत्स विशमसृजत यान्येतानि देवजा-
तानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या
विश्वे देवा मरुत इति॥ १२॥

क्षत्रे सृष्टेऽपि स नैव व्यभवत्कर्मणे ब्रह्म तथा न व्यभवद्वित्तोपार्जयितुरभा-

१ ङ. ज. ञ. 'स्माद्ब्राह्मणाति°'। २ च. ढ. क्षत्रस्य। ३ क. ढ. °ह्मगाख्य°। ४ च. ढ. °च्छति प्रभो°। ५ ग. व. ज. 'तत्कर्म कृत्वा। ६ ख. ञ. ढ. वक्तुं तुश°।

वात् । स विशमसृजत कर्मसाधनवित्तोपार्जनाय । कः पुनरसौ विट् । यान्येतानि देवजातानि स्वार्थे निष्ठा, य एते देवजातिभेदा इत्यर्थः । गणशो, गणं गणमाख्यायन्ते कथ्यन्ते । गणप्राया हि विशः । प्रायेण संहता हि वित्तोपार्जने समर्था नैकैकशः । वसवोऽष्टसंख्यो गणस्तथैकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्या विश्वे देवास्त्रयोदश विश्वाया अपत्यानि सर्वे वा देवा मरुतः सप्त सप्त गणाः ॥ १२ ॥

कर्तुर्ब्राह्मणस्य नियन्तुश्च क्षत्रियस्य सृष्टत्वात्किमुत्तरेणेत्याशङ्क्याऽऽह— क्षत्र इति । तद्व्याचष्टे— कर्मण इति । ब्रह्म ब्राह्मणोऽस्मीत्यभिमानी पुरुषः । तथा क्षत्रसर्गात्पूर्वमिवेति यावत् । कथं तर्हि लौकिकसामर्थ्यसंपादनद्वारा कर्मानुष्ठानमत आह— स विशमिति । देवजातानीत्यत्र तकारो निष्ठा । गणं गणं कृत्वा किमित्याख्यानं विशामित्याशङ्क्याऽऽह— गणेति । विशां समुदायप्रधानत्वमद्यापि प्रत्यक्षमित्याह— प्रायेणेति ॥ १२ ॥

स नैव व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै ।
पूषेयꣳ हीदꣳ सर्वं पुष्यति यदिदं किंच ॥ १३ ॥

स परिचारकाभावात्पुनरपि नैव व्यभवत्स शौद्रं वर्णमसृजत शूद्र एव शौद्रः स्वार्थेऽणि वृद्धिः । कः पुनरसौ शूद्रो वर्णो यः सृष्टः । पूषणं पुष्यतीति पूषा । कः पुनरसौ पूषेति विशेषतस्तन्निर्दिशति— इयं पृथिवी पूषा । स्वयमेव निर्वचनमाह— इयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किंच ॥ १३ ॥

कर्तृपालयितृधनार्जयितॄणां सृष्टत्वात्कृतं वर्णान्तरसृष्ट्येत्याशङ्क्याऽऽह— स परिचारकेति । शौद्रं वर्णमसृजतेत्यत्रौकारो वृद्धिः । पुष्यतीति पूषेत्युक्तत्वात्प्रश्नस्यानवकाशत्वमाशङ्क्याऽऽह— विशेषत इति । पूषशब्दस्यार्थान्तरे प्रसिद्धत्वात्कथं पृथिव्यां वृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह— स्वयमेवेति ॥ १३ ॥

स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मं तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यथो अबलीयान्बलीयाꣳसमाशꣳसते धर्मेण यथा राज्ञैवं यो वै

---

१ घ. ङ. ञ. छ. ज. झ. ढ. °वा दृ° । २ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. °र्थे वृ° । ३ ग. घ. झ. शौद्रो । ४ क. सृष्टस्तं देवशूद्रमाह । पू° । ५ ग. ख. ढ. °ति पुष्णाति य° । ष. °ति पुष्णातीति य° ।

स धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तꣳ सत्यं वदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥ १४ ॥

स चतुरः सृष्ट्वाऽपि वर्णान्नैव व्यभवदुग्रत्वात्क्षत्रस्यानियतताशङ्कया तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत किं तद्धर्मं तदेतच्छ्रेयोरूपं सृष्टं क्षत्रस्य क्षत्रं क्षत्रस्यापि नियन्तृ । उग्रादप्युग्रम् । यद्धर्मो यो धर्मस्तस्मात्क्षत्रस्यापि नियन्तृत्वाद्धर्मात्परं नास्ति । तेन हि नियम्यन्ते सर्वे । तत्कथमिति । उच्यते—अथो अप्यबलीयान्दुर्बलतरो बलीयांसमात्मनो बलवत्तरमप्याशंसते, कामयते जेतुं धर्मेण बलेन । यथा लोके राज्ञा सर्वबलवत्तमेनापि कुटुम्बिक एवं तस्मात्सिद्धं धर्मस्य सर्वबलवत्तरत्वात्सर्वनियन्तृत्वम् । यो वै स धर्मो व्यवहारलक्षणो लौकिकैर्व्यवह्रियमाणः सत्यं वै, तत्सत्यमिति यथाशास्त्रार्थता स एवानुष्ठीयमानो धर्मनामा भवति । शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानस्तु सत्यं भवति । यस्मादेवं तस्मात्सत्यं यथाशास्त्रं वदन्तं व्यवहारकाल आहुः समीपस्था उभयविवेकज्ञा धर्मं वदतीति प्रसिद्धं लौकिकं न्यायं वदतीति तथा विपर्ययेण धर्मं वा लौकिकं व्यवहारं वदन्तमाहुः सत्यं वदति । शास्त्रादनपेतं वदतीति । एतद्यदुक्तमुभयं ज्ञायमानमनुष्ठीयमानं चैतद्धर्म एव भवति । तस्मात्स धर्मो ज्ञानानुष्ठानलक्षणः शास्त्रज्ञानितरांश्च सर्वानेव नियमयति । तस्मात्स क्षत्रस्यापि क्षत्रमतस्तदभिमानोऽविद्वांस्तद्विशेषानुष्ठानाय ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रविशेषमभिमन्यते । तानि च निसर्गत एव कर्माधिकारनिमित्तानि ॥ १४ ॥

ननु चातुर्वर्ण्ये सृष्टे तावतैव कर्मानुष्ठानसिद्धेरलं धर्मसृष्टचेत्यत आह—स चतुर इति । अनियतताशङ्कया नियामकाभावे तस्यानियतत्वसंभावनयेति यावत् । तच्छब्दः स्रष्टृब्रह्मविषयः । कुतो धर्मस्य सर्वनियन्तृत्वं क्षत्रस्यैव तत्प्रसिद्धेरित्याह—तत्कथमिति । अनुभवमनुसृत्य परिहरति—उच्यत इत्यादिना । तदेवोदाहरति—यथेति । राज्ञा स्पर्धमान इति शेषः । धर्मस्योत्कृष्टत्वेन नियन्तृत्वे सत्यादभिन्नत्वं हेत्वन्त-

---

१ क. ढ. °रोऽपि व° । २ ख. °के कश्चिद्राज्ञा । ३ च. °ज्ञा बलेनात्यन्तबलीयांसं जेतुमाशंसत ए° । ४ च. वै ध° । ५ ख. घ. ङ. च. ज. झ. ढ. °णः स स° । ६ ख. ग. झ. °र्थतः स° । ७ ढ. °दतीति । ८ ग. ङ. च. छ. झ. ढ. °णः सच्छास्त्र° ।

रमाह—यो वा इति । कथं धर्मस्य सत्यत्वं स हि पुरुषधर्मो वचनधर्मः सत्यत्वमित्यवान्तरभेदादित्याशङ्क्याऽऽह—स एवेति । यथोक्ते विवेके लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—यस्मादिति । उभयशब्दो धर्मसत्यविषयो धर्मं वदतीत्येतदेव विभजते—प्रसिद्धमिति । यथा शास्त्रानुसारेण वदन्तं धर्मं वदती[1]ति वदन्ति तथा पूर्वोक्तवदनैव रीत्येन धर्मं वदन्तं सत्यं वदतीत्याहुरिति योजना । धर्ममेव व्याचष्टे—लौकिकमिति । सत्यं वदतीत्येतदेव स्फुटयति—शास्त्रादिति । कार्यकारणभावेनानयोरेकत्वमुपसंहरति—एतदिति । शास्त्रार्थसंशये शिष्टव्यवहारान्निश्चयो यथा यववराहादिशब्देषु । धर्मसंशये तु शास्त्रार्थवशान्निर्णयो यथा चैत्यवन्दनादिव्युदासेनाग्निहोत्रादौ । अतो हेतुहेतुमद्भावादुभयोरैक्यमिति भावः, धर्मस्य सत्याद्भेदे फलितमाह—तस्मादिति । तस्य सर्वनियन्तृत्वेऽपि प्रकृते किमायातं तदाह—तस्मात्स इति । तर्हि यथोक्तधर्मवशादेव कर्मानुष्ठानसिद्धेर्वर्णाश्रमाभिमानस्याकिंचित्करत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—अत इति । धार्मिकत्वाद्यभिमानो ब्राह्मण्याद्यभिमानं पुरोधायानुष्ठापकश्चेत्तदभिमानोऽपि तथैवाभिमानान्तरं पुरस्कृत्यानुष्ठापयेदित्याशङ्क्याऽऽह—तानि चेति । न खल्वविदुषो धार्मिकस्य ब्राह्मण्यादिषु निमित्तेषु सत्सु कर्मप्रवृत्तौ निमित्तान्तरमपेक्ष्यते प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ १४ ॥

तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विट्शूद्रस्तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येष्वेताभ्याꣳ हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् । अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाऽननुक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदिह वा अप्यनेवंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति तद्धास्यान्ततः क्षीयत एवाऽऽत्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते । अस्माद्ध्येवाऽऽत्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते ॥ १५ ॥

---

[1] क. ख. ङ. ण. 'ति त° ।

तदेतच्चातुर्वर्ण्यं सृष्टं ब्रह्म क्षत्रं विट्शूद्र इत्युत्तरार्थ उपसंहारः। यत्तत्स्रष्टृ ब्रह्म तदग्निनैव नान्येन रूपेण देवेषु ब्रह्म, ब्राह्मणजातिरभवद्ब्राह्मणो ब्राह्मणस्वरूपेण मनुष्येषु ब्रह्माभवदितरेषु वर्णेषु विकारान्तरं प्राप्य क्षत्रियेण क्षत्रियोऽभवदिन्द्रादिदेवताधिष्ठितो वैश्येन[1] वैश्यः शूद्रेण[2] शूद्रः। यस्मात्क्षत्रादिषु विकारापन्नमग्नौ ब्राह्मण एवं[3][4] चाविकृतं स्रष्टृ ब्रह्म तस्मादग्नावेव देवेषु, देवानां मध्ये लोकं, कर्मफलमिच्छ[5]न्त्यग्निसंबद्धं कर्म कृत्वेत्यर्थः। तदर्थमेव हि तद्ब्रह्म कर्माधिकरणत्वेनाग्निरूपेण व्यवस्थितम्। तस्मात्तस्मिन्नग्नौ कर्म कृत्वा तत्फलं प्रार्थयन्त इत्येतदुपपन्नम्।

पुनरुक्तिवैयर्थ्यमाशङ्क्योक्तम्—**उत्तरार्थ** इति। पूर्वत्र देवेषु दर्शितस्य वर्णविभागस्य मनुष्येषूत्तरग्रन्थेन योजनार्थ इति यावत्। सृष्टवर्णचतुष्टयनिविष्टमवान्तरविभागमभिधातुमारभते—**यत्तदिति**। नान्येन, देवान्तर[6]रूपेण क्षत्रादिविकारमन्तरेणेति यावत्। विकारान्तरमग्निब्राह्मणलक्षणम्। क्षत्रियेणेत्यत्र विवक्षितमर्थमाह—**इन्द्रादिदेवताधिष्ठित** इति। वैश्येनेति वस्वाद्यधिष्ठितत्वमुच्यते। शूद्रेणेति पूषाधिष्ठितत्वम्। अग्न्यादिभावमापन्नस्य क्षत्रादिभावो न तु क्षत्रादिभावमापन्नस्याग्न्यादिभाव इत्येतावन्मात्रेण ब्रह्मणो विकृतत्वाविकृतत्वमाग्निब्राह्मणस्तुत्यर्थमुक्तमित्यभिप्रेत्य तस्मादित्यादि व्याचष्टे—**यस्मादिति**। यथोक्तप्रार्थनाया न्याय्यत्वं साधयति—**तदर्थमेवेति**। कर्मफलदानार्थमिति यावत्।

ब्राह्मणे मनुष्येषु मनुष्याणां पुनर्मध्ये कर्मफलेच्छायां नाग्न्यादिनिमित्तक्रियापेक्षा किं तर्हि जातिमात्रस्वरूपप्रतिलम्भेनैव पुरुषार्थसिद्धिः। यत्र तु देवाधीना पुरुषार्थसिद्धिस्तत्रैवाग्न्यादिसंबद्धक्रियापेक्षा। स्मृतेश्च—

“ जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ” इति ॥

पारिव्राज्यदर्शनाच्च। तस्माद्ब्राह्मणत्व एव मनुष्येषु लोकं, कर्मफलमिच्छ[7]न्ति। यस्मादेताभ्यां हि ब्राह्मणाग्निरूपाभ्यां कर्मकर्त्रधिकरणरूपाभ्यां यत्स्रष्टृ ब्रह्म साक्षादभवत्।

---

१ च. ढ. ‘न वस्वादिदेववैश्येनाधिष्ठितः सन्मनुष्यवै°’। २ च. ढ. °ण पूषरूपेण देवशूद्रेणाधिष्ठितः सन्मनुष्यशू°। ३ ग. एवावि°। ४ घ ङ. ज. ‘व चाऽवि°’। ५ व. °च्छन्तेऽग्नि°। ६ ङ. व. ञ. ग. ‘रस्वरू’। ७ व. च. ढ. °च्छन्ते। य°।

मनुष्याणां मध्ये कमपि मनुष्यमवलम्ब्य कर्मफलभोगापेक्षायामधिकरणसंप्रदानभावेनावस्थिताग्नीन्द्रादिनिमित्तक्रियापेक्षा नास्ति किंतु ब्राह्मणजातिप्राप्तिमात्रेण तत्संबद्धं जप्यादि कर्मावश्यंभावीति तन्मात्रेण पुरुषार्थः सिध्यतीति प्रतीकग्रहणपूर्वकमाह—**मनुष्याणामिति** । कुत्र तर्हि यथोक्तक्रियापेक्षेति तत्राऽऽह—**यत्र त्विति** । देवानां मध्येऽग्निसंबद्धमेव कर्म कृत्वा पुरुषार्थलाभो मनुष्याणां मध्ये तु ब्राह्मण्यप्रयुक्तजप्यादिमात्रेण तत्प्राप्तिरित्यत्र प्रमाणमाह—**स्मृतेश्चेति** । जप्यग्रहणं जातिमात्रप्रयुक्तकर्मोपलक्षणार्थम् । अन्यदग्निसंबद्धं कर्म । कोऽयं ब्राह्मणो नाम तत्राऽऽह—**मैत्र इति** । सर्वेषु भूतेष्वभयप्रदो विशिष्टजातिमानिति यावत् । ननु यथोक्तस्मृतेर्ब्राह्मण्यप्रतिलम्भमात्रादभ्युदयलाभेऽपि कुतस्ततो निःश्रेयससिद्धिस्तत्राऽऽह—**पारिव्राज्येति** । ब्राह्मणा व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति ब्राह्मणस्य पारिव्राज्यं श्रूयते तच्च संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानमिति ब्रह्मलोकसाधनं मन्यते । अतश्च ब्राह्मणजातिनिमित्तं लोकमिच्छन्तीति युक्तमित्यर्थः । ब्राह्मणे मनुष्येष्वित्यस्यार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति** । हेतुवाक्यमादाय व्याचष्टे—**यस्मादिति** । हिशब्दार्थो यस्मादित्युक्तः । यत्स्रष्टृ ब्रह्म तदेताभ्यां यस्मात्साक्षादभवत्तस्मादग्नावेवेत्यादि युक्तमिति योजना ।

अत्र तु परमात्मलोकमग्नौ ब्राह्मणे चेच्छन्तीति केचित् । तदसत् । अविद्याधिकारे कर्माधिकारार्थं वर्णविभागस्य प्रस्तुतत्वात्परेण च विशेषणात् । यदि ह्यत्र लोकशब्देन परं एवाऽऽत्मोच्येत परेण विशेषणमनर्थकं स्यात्स्वं लोकमदृष्ट्वेति । स्वलोकव्यतिरिक्तश्चेदग्न्यधीनतया प्रार्थ्यमानः प्रकृतो लोकस्ततः स्वमिति युक्तं विशेषणं प्रकृतपरलोकनिवृत्त्यर्थत्वात् । स्वत्वेन चाव्यभिचारात्परमात्मलोकस्य । अविद्याकृतानां च स्वत्वव्यभिचारात् । ब्रवीति च कर्मकृतानां व्यभिचारं क्षीयत एवेति ।

अग्नौ हुत्वा ब्राह्मणे च दत्त्वा परमात्मलक्षणं लोकमाप्तुमिच्छन्तीति भर्तृप्रपञ्चव्याख्यानमनुवदति—**अत्रेति** । सप्तमी तस्मादित्यादिवाक्यविषया । प्रक्रमालोचनायां कर्मफलमिह लोकशब्दार्थो न परमात्मा प्रक्रमभङ्गप्रसङ्गादिति दूषयति—**तदसदिति** । कर्माधिकारार्थं कर्मसु प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमिति यावत् । वाक्यशेषगतविशेषणवशादपि कर्मफलस्यैवात्र लोकशब्दवाच्यत्वमित्याह—**परेण चेति** । तदेव प्रपञ्चयति—**यदि हीति** ।

---

१ घ. °ध्येऽवरम° । २ घ. °पेक्ष्यत इति । ञ. ण. पेक्षिनेति । ३ क. ञ. ण. ब्राह्मणो । ४ घ. ङ. ज. °कमेवाग्नौ । ५ ग. ङ. च. ढ. °च्छन्त इति । ६ च. ढ. °ङ्गेनेश्वर° । ७ घ. ज. °रमात्मो° । ८ घ. स्वयम° । ९ ख. ढ. प्रकृतभ° ।

परपक्षे स्वमिति विशेषणं व्यावर्त्याभावान्न घटते चेत्स्वपक्षेऽपि कथं तदुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह— स्वलोकेति । परशब्दोऽनात्मविषयः । ननु प्रकृते वाक्ये लोकशब्देन परमात्मा नोच्यते चेदुत्तरवाक्येऽपि तेन नासावुच्येत विशेषाभावादित्याशङ्क्य विशेषणसामर्थ्यान्नैवमित्याह— स्वत्वेन चेति । कर्मफलविषयत्वेनापि विशेषणस्य नेतुं शक्यत्वान्न विशेषसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह— अविद्येति । तेषां स्वरूपव्यभिचारे वाक्यशेषं प्रमाणयति— ब्रवीति चेति ।

ब्रह्मणा सृष्टा वर्णाः कर्मार्थम् । तच्च कर्म धर्माख्यं सर्वानेव कर्तव्यतया नियन्तृ पुरुषार्थसाधनं च । तस्मात्तेनैव चेत्कर्मणा स्वो लोकः परमात्माख्यो[3]ऽविदितोऽपि प्राप्यते किं तस्यैव[6] पदनीयत्वेन क्रियत इत्यत आह- अथेति पूर्वपक्षविनिवृत्त्यर्थः । यः कश्चिद्ध वा अस्मात्सांसारिकात्पिण्डग्रहणलक्षणादविद्याकामकर्महेतुकादन्यधीनकर्माभिमानतया वा ब्राह्मणजातिमात्रकर्माभिमानतया वाऽऽगन्तुकादस्वभूताल्लोकात्स्वं लोकमात्माख्यमात्मत्वेनाव्यभिचारित्वाददृष्ट्वाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रैति म्रियते । स यद्यपि स्वो लोकोऽविदितोऽविद्यया व्यवहितोऽस्व इवाज्ञात एनं संख्यापूरण इव लौकिक आत्मानं न भुनक्ति न पालयति शोकमोहभयादिदोषापनयेन ।

उत्तरवाक्यव्यावर्त्यं पूर्वपक्षमाह— ब्रह्मणेति । तत्पुनरचेतनमकिंचित्करमित्याशङ्क्याऽऽह— तच्चेति । सर्वैरेव वर्णैः स्वस्य कर्तव्यतया तान्प्रति नियन्तृ भूत्वेति योजना । तस्य पुमर्थोपायत्वप्रसिद्धिमादाय फलितमाह— तस्मादिति । अविदितोऽपीति च्छेदः । देवतागुणकर्म मुक्तिहेतुरिति पक्षं प्रतिक्षेप्तुमुत्तरं वाक्यमुत्थापयति— अत आहेति । ज्ञानादेव मुक्तिर्न कर्मणेत्यागमप्रसिद्धमिति निपातयोरर्थः । तत्र निमित्तमुपादानं चेति द्वयं संक्षिपति— अविद्येति । निमित्तं विवृणोति— अन्यधीनेति । आत्माख्यस्य लोकस्य सत्त्वे हेतुमाह— आत्मत्वेनेति । अहं ब्रह्मास्मीत्यदृष्ट्वेति संबन्धः । यः परमात्मानमविदित्वैव म्रियते तमेनं परमात्मा न पालयतीति योजना । परमात्मनः स्वरूपत्वादविदितस्यापि पालयितृत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह— स यद्यपीति । लोकशब्दादुपरिष्टात्तथाऽपीति द्रष्टव्यम् । अविदित इत्यस्य व्याख्यानमविद्ययेत्यादि । परमात्माख्यो

१ घ. °टत इति चे° । २ ख. ढ °षण सि° । ३ ग. व ङ. छ. ज झ. °ति प° । ४ ख. ग. घ. च. ज. झ. झ, ढ. °क्षनि° । ५ ग. °त्त्यर्थम् । यः । ६ ख. च. ढ. °श्चिज्जीवो ह वा । ७ घ. च. ज. °मानित° । ८ क. व. च छ. ज. °मानित° । ९ क. ख. °स्वरूपभू° । १० क. ख. ग. व. च. ज. झ. ढ. °त्मा न । ११ ख. ढ. °गुणं क° । १२ घ. °णवत्कर्म । १३ क. घ. °त्तरवा° ।

लोको नाज्ञातो भुनक्तीत्यत्र कर्मफलभूतं लोकं वैधर्म्यदृष्टान्ततया दर्शयति—**अस्व इवेति** । अज्ञातस्यापालयितृत्वे साधर्म्यदृष्टान्तमाह—**संख्येति** । यथा लौकिको दशमो दशमोऽस्मीत्यज्ञातो न शोकादिनिवर्तनेनाऽऽत्मानं भुनक्ति तथा परमात्माऽपी-त्यर्थः ।

यथा च लोके वेदोऽननुक्तोऽनधीतः कर्माद्यवबोधकत्वेन न भुनक्त्यन्यद्वा, लौकिकं कृष्यादि कर्माकृतं स्वात्मनाऽनभिव्यञ्जितमात्मीयफलप्रदानेन न भुनक्त्येवमात्मा स्वो लोकः स्वेनैव नित्यात्मस्वरूपेणानभिव्यञ्जितोऽविद्या-दिप्रहाणेन न भुनक्त्येव ।

तत्रैव श्रुत्युक्तं दृष्टान्तद्वयं व्याचष्टे—**यथा चेत्यादिना** । अविद्यादीत्यादिशब्देन तदुत्थं सर्वं संगृह्यते ।

ननु किं स्वलोकदर्शननिमित्तपरिपालनेन कर्मणः फलप्राप्तिध्रौव्यादिष्टफल-निमित्तस्य च कर्मणो बाहुल्यात्तन्निमित्तं पालनमक्षयं भविष्यति । तन्न । कृतस्य क्षयवत्त्वादित्येतदाह—यदिह वै संसारेऽद्भुतवत्कश्चिन्महात्माऽप्यनेवं-वित्स्वं लोकं यथोक्तेन विधिनाऽविद्वान्महदश्वमेधादि पुण्यं कर्मेष्टफलमेव नैरन्तर्येण करोत्यनेनैवाऽऽनन्त्यं मम भविष्यतीति । तत्कर्म हास्याविद्यावतोऽ-विद्याजनितकामहेतुत्वात्स्वप्नदर्शनविभ्रमोद्भूतविभूतिवदन्ततोऽन्ते फलोपभो-गस्य क्षीयत एव । तत्कारणयोरविद्याकामयोश्चलत्वात्कृतक्षयध्रौव्योपपत्तिस्त-स्मान्न पुण्यकर्मफलपालनानन्त्याशाऽस्त्येव ।

यदिहेत्यादिवाक्यापोह्यं चोद्यमुत्थापयति—**नन्विति** । नन्वनिष्टफलनिमित्तस्यापि कर्मणः फलप्राप्तिध्रौव्यात्कथं कर्मणः मोक्षः सेत्स्यति तत्राऽऽह—**इष्टेति** । बाहुल्यमश्व-मेधादिकर्मणो महत्तरत्वं तद्धि दुरितमभिभूय मोक्षमेव संपादयिष्यतीत्यर्थः । यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायमाश्रित्य परिहरति—**तन्नेत्यादिना** । सप्तम्यर्थः संसारे इति निपा-तार्थं सूचयति—**अद्भुतवदिति** । अनेवंवित्त्वं व्याकरोति—**स्वं लोकमिति** । यथोक्तो विधिरन्वयव्यतिरेकादिः । पुण्यकर्मच्छिद्रेषु दुरितप्रसक्तिं निवारयति—**नैरन्तर्ये-णेति** । तथा पुण्यं संचिन्वतोऽभिप्रायमाह—**अनेनेति** । प्रक्रान्तयच्छब्दापेक्षितं कथ-

---

१ घ. ज. वा । २ ग. °द्यनवबोधनेन । घ. ज. °द्यर्थव° । ३ ङ. छ. °धनत्वेन । ४ घ. °था वेत्या° । ५ ख. °मित्तपा° । घ. °मित्तपरिपा° । ६ घ. ङ. ज. °तत्कस्य । ७ ग. °स्य कर्मणः क्ष° । ८ ङ. च. ढ. °मोद्भवावि° । ९ क. ख. घ. ञ. ढ. ण. °पोह्यं चो° । १० घ. ण. °सारः । इहेति । ढ. °सारः । इह नि° ।

यति-तत्कर्मेति । प्रागुक्तन्यायद्योती हेति निपातः । कारणरूपेण कार्यस्य ध्रुवत्वमाशङ्क्याऽऽह-तत्कारणयोरिति ।

अत आत्मानमेव स्वं लोकमात्मानमिति स्वं लोकमित्यस्मिन्नर्थे स्वं लोकमिति प्रकृतत्वादिह च स्वशब्दस्याप्रयोगादुपासीत । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते । तस्य किमित्युच्यते-न हास्य कर्म क्षीयते । कर्माभावादेवेति नित्यानुवादः । यथाऽविदुषः कर्मक्षयलक्षणं संसारदुःखं संततमेव न तथा तदस्य विद्यत इत्यर्थः । मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किंचनेति यद्वत् ।

मुक्तेरनित्यत्वदोषसमाधिस्तर्हि केन प्रकारेण स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-अत इति । आत्मशब्दार्थमाह-स्वं लोकमिति । तदेव स्फुटयति-आत्मानमितीति । आत्मशब्दस्य प्रकृतस्वलोकविषयत्वे हेत्वन्तरमाह-इह चेति । प्रयोगे तु पुनरुक्तिभयादर्थान्तरविषयत्वमपि स्यादित्यर्थः । विद्याफलमाकाङ्क्षाद्वारा निक्षिपति-स य इति । कर्मफलस्य क्षयित्वमुक्त्वा कर्मणोऽक्षयत्वं वदतो व्याहतिमाशङ्क्याऽऽह-कर्मेति । वाक्यस्य विवक्षितमर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेन व्याचष्टे-यथेति । अविदुष इति च्छेदः । कर्मक्षयेऽपि वा विदुषो दुःखाभावे दृष्टान्तमाह-मिथिलायामिति ।

स्वात्मलोकोपासकस्य विदुषो विद्यासंयोगात्कर्मैव न क्षीयत इत्यपरे वर्णयन्ति । लोकशब्दार्थं च कर्मसमवायिनं द्विधा परिकल्पयन्ति किल, एको व्याकृतावस्थः कर्माश्रयो लोको हिरण्यगर्भाख्यस्तं कर्मसमवायिनं लोकं व्याकृतं परिच्छिन्नं य उपास्ते तस्य किल परिच्छिन्नकर्मात्मदर्शिनः कर्म क्षीयते । तमेव कर्मसमवायिनं लोकमव्याकृतावस्थं कारणरूपमापाद्य यस्तूपास्ते तस्यापरिच्छिन्नकर्मात्मदर्शित्वात्तस्य कर्म न क्षीयत इति ।

आत्मानमित्यादि केवलज्ञानान्मुक्तिरित्येवंपरतया व्याख्यातं संप्रति तत्र भर्तृप्रपञ्चव्याख्यामुत्थापयति-स्वात्मेति । आत्मलोकोपासकस्य कर्माभावे कथं तदक्षयवाचो युक्तिरित्याशङ्क्य कर्माभावस्यासिद्धिमभिसंधाय कर्मसाध्यं लोकं व्याकृताव्याकृतरूपेण भिनत्ति-लोकशब्दार्थं चेति । औत्प्रेक्षिकी कल्पना न तु श्रौतीति वक्तुं किलेत्युक्तम् । तत्राऽऽद्यं लोकशब्दार्थमनूद्य तदुपासकस्य दोषमाह-एक इति । परिच्छिन्नः कर्मात्मा तत्साध्यो व्याकृतावस्थो लोकस्तस्मिन्नहंग्रहोपासकस्येति यावत् । किलशब्दस्तु

---

१ ख. घ. ङ. ण. °न्तेनाऽऽच° । २ क. ख. छ. ज. झ. °को हिर° । ३ क छ. झं. °स्य च क° । ४ घ. °ख्यानमु° । ५ ख. ढ. ण. °च्छिन्नक° ।

पूर्ववत् । द्वितीयं लोकशब्दार्थमनूद्य तदुपासकस्य लाभं दर्शयति—तमेवेति । यथा कुण्डलादेरन्तर्बहिरन्वेषणे सुवर्णातिरिक्तरूपानुपलम्भात्तद्रूपेणास्य नित्यत्वं तथा कर्मसाध्यं हिरण्यगर्भादिलोकं कार्यत्वादव्याकृतं कारणमेवेत्यङ्गीकृत्य यस्तस्मिन्नहंबुद्ध्योपास्ते तस्यापरिच्छिन्नकर्मसाध्यलोकात्मोपासकत्वाद्ब्रह्मविक्त्वं कार्मित्वं च घटते तस्य खल्वात्मैव कर्म तेन तस्य तन्न क्षीयते। यः पुनरद्वैतावस्थामुपास्ते तस्याऽऽत्मैव कर्म भवतीति हि भर्तृप्रपञ्चैरुक्तमित्यर्थः ।

भवतीयं शोभना कल्पना न तु श्रौती । स्वलोकशब्देन प्रकृतस्य परमात्मनोऽभिहितत्वात् । स्वं लोकमिति प्रस्तुत्य स्वशब्दं विहायाऽऽत्मशब्दप्रक्षेपेण पुनस्तस्यैव प्रतिनिर्देशादात्मानमेव लोकमुपासीतेति । तत्र कर्मसमवायिलोककल्पनाया अनवसर एव ।

आत्मानमित्यादिसमुच्चयपरमिति प्राप्तं पक्षं प्रत्याह—भवतीति । श्रौतत्वाभावे हेतुमाह—स्वलोकेति । स्वं लोकमदृष्ट्वेत्यत्र स्वलोकशब्देन परस्य प्रकृतस्याऽऽत्मानमेवेत्यत्र प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहारार्थमुक्तत्वान्नात्र लोकद्वैविध्यकल्पना युक्तेत्यर्थः । लोकशब्देनात्र परमात्मपरिग्रहे हेत्वन्तरमाह—स्वं लोकमितीति । यथा लोकस्य स्वशब्दार्थो विशेषणं तथाऽऽत्मानमित्यत्र स्वशब्दपर्यायात्मशब्दार्थस्तस्य विशेषणं दृश्यते न च कर्मफलस्य मुख्यमात्मत्वमतो लोकशब्दोऽत्र परमात्मैवेत्यर्थः । प्रकरणाद्विशेषणाच्च सिद्धमर्थं दर्शयति—तत्रेति ।

परेण च केवलविद्याविषयेण विशेषणात्किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति । पुत्रकर्मापरविद्याकृतेभ्यो हि लोकेभ्यो विशिनष्टचयमात्मा नो लोक इति । " न हास्य केनचन कर्मणा लोको मीयत एषोऽस्य परमो लोकः " इति च । तैः सविशेषणैरस्यैकवाक्यता युक्ता । इहापि स्वं लोकमिति विशेषणदर्शनात् ।

परस्यैव लोकशब्दार्थत्वे हेत्वन्तरमाह—परेणेति । उक्तमेव प्रपञ्चयति—पुत्रेति । अथ परेषु वाक्येषु परमात्मा लोकशब्दार्थः प्रकृते तु कर्मफलमिति व्यवस्थेति चेन्नैवमेकवाक्यत्वसंभवे तद्भेदस्यान्याय्यत्वादित्याह—तैरिति । एकवाक्यत्वसंभावनामेव दर्शयति—इहापीति । यथोत्तरत्राऽऽत्मादिशब्देन लोको विशेषितस्तथाऽऽत्मानमित्यत्राप्यात्मशब्देन विशेष्यते । पूर्ववाक्ये च स्वं लोकमदृष्ट्वेति स्वशब्देनाऽऽत्मवाचिना तस्य विशेषणं दृश्यते । तथा च पूर्वापरालोचनायामेकवाक्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ।

अस्मात्कामयत इत्ययुक्तमिति चेदिह स्वो लोकः परमात्मा तदुपासनात्स

---

१ घ. ण. °कशब्दस्य । २ ख. घ. ज. च क° । ३ ख. ढ. ण. °वनमे° ।

एव भवतीति स्थिते यद्यत्कामयते तत्तदस्मादात्मनः सृजत इति तदात्मप्राप्त्यतिरेकेण फलवचनमयुक्तमिति चेन्न । स्वलोकोपासनस्तुतिपरत्वात् । स्वस्मादेव लोकात्सर्वमिष्टं संपद्यत इत्यर्थो नान्यदतः प्रार्थनीयमाप्तकामत्वात् । "आत्मतः प्राण आत्मत आशा" इत्यादि श्रुत्यन्तरे यथा । सर्वात्मभावप्रदर्शनार्थो वा पूर्ववत् ।

प्रकरणेन परस्य लोकशब्दार्थत्वमयुक्तं लिङ्गविरोधादिति चोदयति—**अस्मादिति** । तदेव विवृणोति—**इहेत्यादिना** । अर्थवादस्थं लिङ्गं न प्रकरणाद्बलवदिति मत्वा समाधत्ते—**नेत्यादिना** । स्मृतिमेव स्पष्टयति—**स्वस्मादेवेति** । लोकाज्ज्ञातादिति शेषः । यथा छान्दोग्ये स्तुत्यर्थमात्मनः स्रष्टृत्वमुच्यते तथाऽत्राप्यात्मलोकं स्तोतुमेतत्फलवचनमित्याह—**आत्मत इति** । भवतु वा मा वा भूदस्माद्ध्येवेत्यादिरर्थवादस्तथाऽपि तस्य सर्वात्मत्वप्रदर्शनार्थत्वाद्युक्तमत्र लोकशब्देन परमात्मग्रहणमित्याह—**सर्वात्मेति** । तस्मात्तत्सर्वमभवदिति वाक्यं दृष्टान्तयति—**पूर्ववदिति** ।

यदि हि पर एवाऽऽत्मा संपद्यते तदा युक्तोऽस्माद्ध्येवाऽऽत्मन इत्यात्मशब्दप्रयोगः स्वस्मादेव प्रकृतादात्मनो लोकादित्येवमर्थः । अन्यथाऽव्याकृतावस्थात्कर्मणो लोकादिति सविशेषणमवक्ष्यत्प्रकृतपरमात्मलोकव्यावृत्तये व्याकृतावस्थाव्यावृत्तये च । न ह्यस्मिन्प्रकृते विशेषितेऽश्रुतान्तरालावस्था प्रतिपत्तुं शक्यते ॥ १५ ॥

किंचाऽऽत्मशब्दस्य त्रिधापरिच्छेदशून्यार्थवाचिताया यच्चाऽऽप्नोतीत्यादिन्यायेन सिद्धत्वात्तत्समानाधिकरणलोकशब्दस्यापि तदर्थत्वात्परस्यैवात्र लोकत्वमित्याह—**यदि हीति** । किं च यदि लोकशब्देन परं हित्वाऽर्थान्तरमुच्यते तदा सविशेषणं वाक्यं स्यादन्यथा स्वं लोकमिति प्रकृतपरमात्मलोकस्य त्वत्पक्षेऽनन्तरोक्तब्रह्मलोकस्य च व्यावृत्त्ययोगात् । न चात्र सविशेषं वाक्यं दृष्टमतः स्वं लोकमिति प्रकृतः परमात्मैवात्रापि लोक इत्याह—**अन्यथेति** । विशेषणं विनैवास्मादित्यत्र परापराभ्यामर्थान्तरं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**न हीति** । स्वं लोकमिति प्रकृते परमात्मन्यात्मानमेवेति विशेषिते चाव्याकृताख्या परापराभ्यामन्तरालावस्था न प्रतिपत्तुं शक्यते तस्याः श्रुतत्वाभावादित्यर्थः ॥ १९ ॥

अथो अयं वा आत्मा । अत्राविद्वान्वर्णाश्रमाद्यभिमानो धर्मेण नियम्यमानो देवादिकर्मकर्तव्यतया पशुवत्परतन्त्र इत्युक्तम् । कानि पुन-

---

१ घ. ङ. ज. झ. °न्यतः । २ क. ख. ग. ङ. छ. ज. झ. °रेण य° । ३ ख. ढ. °तिमा ४ ङ. छ. झ. °ये व्यक्ताव° । ५ घ. ञ. ण. °कव्यक्तत्र° ।

स्तानि कर्माणि यत्कर्तव्यतयाँ पशुवत्परतन्त्रो भवति । के वा ते देवादयो येषां कर्मभिः पशुवदुपकरोतीति तदुभयं प्रपञ्चयति—

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति[2] यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणा[3]मथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाꣳस्या पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवꣳ हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमाꣳसितम् ॥ १६ ॥

अथो इत्ययं वाक्योपन्यासार्थः । अयं यः प्रकृतो गृही कर्माधिकृतोऽविद्वाञ्छरीरेन्द्रियसंघातादिविशिष्टः पिण्ड आत्मेत्युच्यते । सर्वेषां देवादीनां पिपीलिकान्तानां भूतानां लोको भोग्य आत्मेत्यर्थः । सर्वेषां वर्णाश्रमादिविहितैः कर्मभिरुपकारित्वात् ।

कण्डिकान्तरमवतार्य वृत्तमनूद्याऽऽकाङ्क्षापूर्वकं तात्पर्यमाह—अथो इत्यादिना । अत्रेत्यविद्यावस्था पूर्वग्रन्थो वा गृह्यते । अपिपर्यायस्याथोशब्दस्यासंगतिमाशङ्क्य व्याकरोति—अथो इतीति । परस्यापि प्रकृतत्वोक्तितो विशिनष्टि—गृहीति । गृहित्वे हेतुरविद्वानित्यादि । इतरपर्युदासार्थं कर्माधिकृत इत्युक्तम् । कथमुक्तस्याऽऽत्मनः सर्वभोग्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेषामिति ।

कैः पुनः कर्मविशेषैरुपकुर्वन्केषां भूतविशेषाणां लोक इत्युच्यते—स गृही यज्जुहोति यद्यजते । यागो देवतामुद्दिश्य स्वत्वपरित्यागः । स एवाऽऽसेचनाधिको होमस्तेन होमयागलक्षणेन कर्मणाऽवश्यकर्तव्यत्वेन देवानां पशुवत्प-

१ क. ग. छ. झ. ढ. °या पर° । २ ग. ध. च. छ. ज. ट. ड. निमृणा° । ङ निसृणा° । ३ क. ण. घ. ङ. छ. ड पितॄण° । ४ ग. ङ. च. ढ. °धातवि° । ५ ख. °त्वादिशि° । ६ क. ण. °ह्रित° ।

रतन्त्रत्वेन प्रतिबद्ध इति लोकोऽथ यदनुब्रूते स्वाध्यायमधीतेऽहरहस्तेन ऋषीणां लोकोऽथ यत्पितृभ्यो निपृणाति प्रयच्छति पिण्डोदकादि। यच्च प्रजामिच्छेत, प्रजार्थमुद्यमं करोतीच्छा चोत्पत्त्युपलक्षणार्था प्रजां चोत्पादयतीत्यर्थः। तेन कर्मणाऽवश्यकर्तव्यत्वेन पितृणाँ लोकः पितृणां भोग्यत्वेन परतन्त्रो लोकः। अथ यन्मनुष्यान्वासयते भूम्युदकादिदानेन गृहे यच्च तेभ्यो वसद्भ्योऽवसद्भ्यो वाऽर्थिभ्योऽशनं ददाति तेन मनुष्याणाम्। अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति लम्भयति तेन पशूनाम्। यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांसि च पिपीलिकाभिः सह कणबलिभाण्डक्षालनाद्युपजीवन्ति तेन तेषां लोकः।

तदेव प्रश्नद्वारा प्रकटयति—कैः पुनरिति। यजतिजुहोत्योस्त्यागार्थत्वेनाविशेषात्पुनरुक्तिमाशङ्क्य यजतिचोदना द्रव्यदेवताक्रियासमुदाये कृतार्थत्वादिति न्यायेनाऽऽह—याग इति। आसेचनं प्रक्षेपः। उक्तं च जुहोतिरासेचनाधिकः स्यादिति।

यस्मादयमेतानि कर्माणि कुर्वन्नुपकरोति देवादिभ्यस्तस्माद्यथा ह वै लोके स्वाय लोकाय स्वस्मै देहायारिष्टिमविनाशं स्वत्वभावाप्रच्युतिमिच्छेत्स्वत्वभावप्रच्युतिभयात्पोषणरक्षणादिभिः सर्वतः परिपालयेदेवं हैवंविदे सर्वभूतभोग्योऽहमनेन प्रकारेण मयाऽवश्यमृणिवत्प्रतिकर्तव्यमित्येवमात्मानं परिकल्पितवते सर्वाणि भूतानि देवादीनि यथोक्तान्यरिष्टिमविनाशमिच्छन्ति स्वत्वाप्रच्युत्यै सर्वतः संरक्षन्ति कुटुम्बिन इव पशूंस्तस्मादेषां तन्न प्रियमित्युक्तम्। तद्वा एतत्तदेतद्यथोक्तानां कर्मणामृणवदवश्यकर्तव्यत्वं पञ्चमहायज्ञप्रकरणे विदितं कर्तव्यतया मीमांसितं विचारितं चावदानप्रकरणे॥ १६॥

यथोक्तहोमादिभिर्देवादीन्प्रत्युपकुर्वतो गृहिणो विद्यया प्रतिबन्धसंभवात्तदुपकारित्वव्यावृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—यस्मादिति। पूर्वेषामथशब्दानामभिप्रेतमर्थमनूद्य समनन्तरवाक्यमवतार्य तदर्थमाह—तस्मादिति। देवादीनां कर्माधिकारिणि कर्तृत्वादिपरिपालनमेव परिरक्षणमिति विवक्षित्वा पूर्वोक्तं स्मारयति—तस्मादिति। यथोक्तं

---

१ ग. घ. च. झ. निमृणा°। २ ग. झ. °च्छति प्र°। ३ क. ख. ग. घ. ङ. छ. झ. ढ. पितृणां। ४ ख. ग. ङ. °णां भो°। ५ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. भोज्यत्वे°। ६ ग. घ. ज. वै स्वा°। ७ च. ढ. °णभक्ष°। ८ ग. घ. ङ. छ. ञ. झ. °भोज्योऽह°। ९ ख. च. छ. ढ. °मिति लुक°।

कर्म कुर्वन्यद्यपि देवादीन्प्रत्युपकरोति तथाऽपि न तत्कर्तृत्वमावश्यकं मानाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—तद्वा इति । भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञश्चे[1]त्येवं पञ्च महायज्ञाः । ननु श्रुतमपि विचारं विना नानुष्ठेयं न हि रुद्ररोदनादि श्रुतमित्येवानुष्ठीयते तत्राऽऽह—मीमांसितामिति । तदेतदवदयते यद्यजते स यदग्नौ जुहोतीत्याद्यवदानप्रकरणम् । ऋणं ह वाव जायते जायमानो योऽस्तीत्यादिना[2]ऽर्थवादेनेति शेषः ॥ १६ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत् । ब्रह्म विद्वांश्चेत्तस्मात्पशुभावात्कर्तव्यताबन्धनरूपात्प्रतिमुच्यते । केनायं कारितः कर्मबन्धनाधिकारेऽवश इव प्रवर्तते न पुनस्तद्विमोक्षणोपाये विद्याधिकार इति । ननूक्तं देवा रक्षन्तीति । बाढम् । कर्माधिकारस्वगोचरारूढानेव तेऽपि रक्षन्ति । अन्यथाऽकृताभ्यागमकृतनाशप्रसङ्गात् । न तु सामा[3]न्यं पुरुषमात्रं विशिष्टाधिकारानारूढम् । तस्माद्भ[5]वितव्यं तेन येन प्रेरितोऽवश एव बहिर्मु[4]खी भवति स्वस्माल्लोकात् । नन्वविद्या साऽविद्यावान्हि बहिर्मुखीभूतः प्रवर्तते । साऽपि नैव प्रवर्तिका । वस्तुस्वरूपावरणात्मिका हि सा । प्रवर्तकबीजत्वं तु प्रतिपद्यतेऽन्धत्वमिव गर्तादिपतनप्रवृत्तिहेतुः । एवं तर्ह्युच्यतां किं[6] यत्प्रवृत्तिहेतुरिति । तदिहाभिधीयत एषणाकामः सः, "स्वाभाविक्यामविद्यायां वर्तमाना बालाः प[7]राचः कामाननुयन्ति" इ[8]ति काठकश्रुतौ । स्मृतौ च—" काम एष क्रोध एषः " इत्यादि । मानवे च सर्वा प्रवृत्तिः का[9]महेतुक्येवेति । स ए[10]षोऽर्थः सविस्तरः प्रदर्श्यत इहाऽऽध्यायपरिसमाप्तेः ।

वाक्यान्तरमादाय व्याख्यातुं पातनिकां करोति—आत्मैवेत्यादिना । कर्मैव बन्धनं तत्राधिकारोऽनुष्ठानं तस्मिन्निति यावत् । विद्याधिकारस्तदुपाये श्रवणादौ प्रवृत्तिस्तत्रेत्यर्थः । यथोक्ताधिकारिणो देवादिभी रक्षणं प्रवृत्तिमार्गे नियमेन प्रवर्तकमिति शङ्कते—नन्विति । उक्तमङ्गी करोति—बाढमिति । तर्हि प्रवर्तकान्तरं न वक्तव्यं तत्राऽऽह—कर्माधिकारेति । कर्मस्वधिकारेण स्वगोचरत्वं प्राप्तानेव देवादयोऽपि रक्षन्ति न सर्वाश्रमसाधारणं ब्रह्मचारिणमतोऽस्य कर्ममार्गे प्रवृत्तौ देवादिरक्षणस्याहेतुत्वाद्ब्रह्मचारिणो निवृत्तिं त्यक्त्वा प्रवृत्तिपक्षपाते कारणं वाच्यमित्यर्थः । मनुष्यमात्रं कर्मण्येव ते बलात्प्रवर्तयन्ति तेषामचिन्त्य-

---

१ ख. ढ. °त्येते प° । घ. ञ. °त्येवमेते प° । ण. °त्येवैते प° । २ घ. ण. °नाऽप्यर्थ° । ३ क. घ. च. छ. ज. झ. °मान्यपु° । ४ ख. ग. झ. °मुखो भ° । ५ ख. ग. °विद्ययाऽविद्वानेव हि ब° । ६ ग. किं तद्यत्प्र° । च ढ. किं तत्प्र° । ७ क. ग. छ. पराञ्चः । ८ ग. च. ढ. °ति हि काठके । स्मृ° । ९ ग. घ. ङ. °महेतु° । १० ग. घ. ङ. छ. ज. झ. एवार्थः ।

शक्तित्वादित्याशङ्क्या ऽऽह—**अन्यथेति** । स्वगोचरारूढानेवेत्येवकारस्य व्यावर्त्यं कीर्तयति—**न त्विति** । विशिष्टाधिकारो गृहस्थानुष्ठेयकर्मसु गृहस्थत्वेन स्वामित्वं तेन देवगोचरतामप्राप्तमित्यर्थः । देवादिरक्षणस्याकारणत्वे फलितमाह—**तस्मादिति** । प्रत्यगविद्या यथोक्ताधिकारिणो नियमेन प्रवृत्त्यनुरागे हेतुरिति शङ्कते—**नन्विति** । तदेव स्फुटयति—**अविद्यावानिति** । तस्याः स्वरूपेण प्रवर्तकत्वं दूषयति—**साऽपीति** । अविद्यायास्तर्हि प्रवृत्त्यन्वयव्यतिरेकौ कथमित्याशङ्क्य कारणकारणत्वेनेत्याह—**प्रवर्तकेति** । सत्यन्यस्मिन्कारणेऽकारणमेवाविद्याप्रवृत्तेरिति चेत्तत्राऽऽह—**एवं तर्हीति** । उत्तरवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्य तस्मिन्विवक्षितं प्रवर्तकं संक्षिपति—**तदिहाभिधीयत इति** । तत्रार्थतः श्रुत्यन्तरं संवादयति—**स्वाभाविक्यामिति** । तत्रैव भगवतः संमतिमाह—**स्मृतौ चेति** । 'अथ केन प्रयुक्तोऽयम्' इत्यादिप्रश्नस्योत्तरम्—

'काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः' इत्यादि ।
'अकामतः क्रिया काचिद्दृश्यते नेह कस्यचित् ।
यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम्' ॥

इति वाक्यमाश्रित्याऽऽह—**मानवे चेति** । दर्शितमिति शेषः । उक्तेऽर्थे तृतीयाध्यायशेषमपि प्रमाणयति—**स एषोऽर्थ इति** ।

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै कामो नेच्छꣳश्चनातो भूयो विन्देत्तस्मादप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवास्याऽऽत्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दते श्रोत्रं दैवꣳ श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्माऽऽत्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः

---

१ ख, ढ. °विद्वानि° । २ ख. ढ. °ति । एत्रोति द° । ३ घ. एवेति ।

पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तमिदꣳ सर्वं यदिदं किंच तदिदं सर्वमाप्नोति य एवं वेद ॥ १७ ॥

इति प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत् । आत्मैव स्वाभाविकोऽविद्वान्कार्यकरणसंघातलक्षणो वर्ण्यग्रे, प्राग्दारसंबन्धादात्मेत्यभिधीयते । तस्मादात्मनः पृथग्भूतं काम्यमानं जायादिभेदरूपं नाऽऽसीत्स एवैक आसीज्जायाद्येषणाबीजभूताविद्यावानेक एवाऽऽसीत् । स्वाभाविक्या स्वात्मनि कर्त्रादिकारकक्रियाफलात्मकताध्यारोपलक्षणयाऽविद्यावासनया वासितः सोऽकामयत, कामितवान् ।

एवं तात्पर्यमुक्त्वा प्रतीकमादाय पदानि व्याकरोति—आत्मैवेत्यादिना । वर्णी द्विजत्वद्योतको ब्रह्मचारीति यावत् । कथं तर्हि हेत्वभावे तस्य कामित्वमपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह- जायादीति । सशब्दं व्याकुर्वन्नुत्तरवाक्यमादायावशिष्टं व्याचष्टे—स्वाभाविक्येति ।

कथम् । जाया कर्माधिकारहेतुभूता मे, मम कर्तुः स्यात्तया विनाऽहमनधिकृत एव कर्मण्यतः कर्माधिकारसंपत्तये भवेज्जाया । अथाहं प्रजायेय, प्रजारूपेणाहमेवोत्पद्येय । अथ वित्तं मे स्यात्कर्मसाधनं गवादिलक्षणमथाहमभ्युदयनिःश्रेयससाधनं कर्म कुर्वीय । येनाहमनृणी भूत्वा देवादीनां लोकान्प्राप्नुयां तत्कर्म कुर्वीय ।

कामनाप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमिति । कर्माधिकारहेतुत्वं तस्याः साधयति—तयेति । प्रजां प्रति जायाया हेतुत्वद्योतकोऽथशब्दः । प्रजाया मानुषवित्तान्तर्भावमभ्युपेत्य द्वितीयोऽथशब्दः । तृतीयस्तु वित्तस्य कर्मानुष्ठानहेतुत्वविवक्षयेति विभागः । कर्मानुष्ठानफलमाह—येनेति ।

काम्यानि च पुत्रवित्तस्वर्गादिसाधनान्येतावान्वै काम, एतावद्विषयपरिच्छिन्न इत्यर्थः । एतावानेव हि कामयितव्यो विषयो यदुत जायापुत्रवित्तकर्माणि साधनलक्षणैषणा । लोकाश्च त्रयो मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति फलभूताः साधनैषणायाश्चास्याः । तदर्था हि जायापुत्रवित्तकर्मलक्षणा

---

१ ण. °ति । किं नि° । २ क. °स्याः । एत° ।

साधनैषणा । तस्मात्[1]सैवैकैषणा या लोकैषणा सैव[2] सत्येषणा साधनापेक्षेति द्विधाऽतोऽवधारयिष्यत्युभे ह्येते एषणे एवेति ।

तर्हि[3] किं नित्यनैमित्तिककर्मणामेवानुष्ठानं नेत्याह—काम्यानि चेति । क्रियापदमनुक्रष्टुं चशब्दः । कामशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वैतावानित्यादिवाक्यस्याभिप्रायमाह—साधनलक्षणेति । अस्याः साधनैषणायाः फलभूता इति संबन्धः । द्वयोरेषणात्वमुक्त्वा लोकैषणां परिशिनष्टि[4]—तदर्था हीति । कथं तर्हि[5] साधनैषणोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—सैवैकेति[6] । एतेन वाक्यशेषोऽप्यनुगुणी भवतीत्याह—अत इति ।

फलार्थत्वात्सर्वारम्भस्य लोकैषणाऽर्थप्राप्तोक्तैवेत्येतावान्वा एतावानेव काम इत्यवध्रियते । भोजनेऽभिहिते तृप्तिर्न हि पृथगभिधेया । तदर्थत्वाद्भोजनस्य ते एते एषणे साध्यसाधनलक्षणे कामो येन प्रयुक्तोऽविद्वानवश एव कोशकारवदात्मानं वेष्टयति कर्ममार्ग एवाऽऽत्मानं प्रणिदधद्बहिर्मुखीभूतो न स्वं लोकं प्रतिजानाति । तथा च तैत्तिरीयके—"अग्निमुग्धो हैव धूमतान्तः स्वं लोकं न प्रतिजानाति[7]" इति ।

साधनवत्फलमपि काममात्रं चेत्कथं तर्हि श्रुत्या साधनमात्रमभिधायैतावानवध्रियते तत्राऽऽह—फलार्थत्वादिति । उक्ते साधने साध्यमार्थिकमित्यत्र दृष्टान्तमाह[8]—भोजन इति । साधनोक्तौ साध्यस्यार्थादुक्तेरेतावानिति द्वयोरनुवादेऽपि कथमेषणात्वे कामशब्दस्तत्र प्रयुज्यते न हि तौ पर्यायौ न च तद्वाच्यत्वे तयोरनर्थकतेत्याशङ्क्य[9] पर्यायत्वमेषणाकामशब्दयोरुपेत्याऽऽह—ते एते इति । वेष्टनमेव स्पष्टयति—कर्ममार्ग इति । अग्निमुग्धोऽग्निरेव होमादिद्वारेण मम श्रेयःसाधनं नाऽऽत्मज्ञानमित्यभिमानवान्धूमतान्तो धूमेन ग्लानिमापन्नो धूमता वा ममान्ते देहावसाने भवतीति मन्यमानस्ते धूममभिसंभवन्तीति श्रुतेः । स्वं लोकमात्मानम् ।

कथं पुनरेतावत्त्वमवधार्यते कामानामनन्तत्वादनन्ता हि कामा इत्येतदाशङ्क्य हेतुमाह—यस्मान्नेच्छंश्चनेच्छन्नप्यतोऽस्मात्फलसाधनलक्षणाद्भूयोऽधिकतरं न विन्देन्न लभेत । न हि लोके फलसाधनव्यतिरिक्तं दृष्टमदृष्टं वा लब्धव्यमस्ति लब्धव्यविषयो हि कामस्[10]तस्य चैतद्व्यतिरेकेणाभावाद्युक्तं वक्तुमेतावान्वै काम इति । एतदुक्तं भवति—दृष्टार्थमदृ-

---

१ क. °त्सैकैवैष° । ख. °त्सैकैष° । २ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. सैकैव । ३ ख. ढ. तत्र किं नि° । ४ क. °ष्टि । एत° । ५ घ. °तत्र । ६ क. ख. ञ. ण. सैकेति । ७ घ. ङ. च. °ति प्रजा । ८ घ. ञ. °णार्थे का° । ९ ख. घ. ञ. ढ. °र्थत्वे° । १० ख. ग. ङ. °स्तस्यैवैत° ।

ष्टार्थं वा साध्यसाधनलक्षणमविद्यावत्पुरुषाधिकारविषयमेषणाद्वयं कामोऽतोऽस्माद्विदुषा व्युत्थातव्यमिति ।

वाक्यान्तरमुत्थाप्य व्याचष्टे—कथमित्यादिना । तस्मादेतावत्त्वमवधार्यते तेषामिति शेषः । उक्तमेवार्थं लोकदृष्टिमवष्टभ्य स्पष्टयति—न हीति । लब्धव्यान्तराभावेऽपि कामयितव्यान्तरं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—लब्धव्येति । एतद्व्यतिरेकेण साध्यसाधनातिरेकेणेति यावत् । तयोर्द्वयोरपि कामत्वविधायिश्रुतेरभिप्रायमाह—एतदुक्तमिति । कामस्यानर्थत्वात्साध्यसाधनयोश्च तावत्मात्रत्वात्सुर्गादौ पुमर्थताविश्वासं त्यक्त्वा स्वप्नलाभतुल्याभ्यस्तिसृभ्योऽप्येषणाभ्यो व्युत्थानं संन्यासात्मकं कृत्वा काङ्क्षितमोक्षहेतुं ज्ञानमुद्दिश्य श्रवणाद्यावर्तयेदित्यर्थः ।

यस्मादेवमविद्वानात्मा कामी पूर्वं[1] कामयामास तथा पूर्वतरोऽप्येषा लोकस्थितिः । प्रजापतेश्चैवमेष सर्ग आसीत्सोऽबिभेदविद्यया ततः कामप्रयुक्त एकाक्यरममाणोऽरत्युपघाताय स्त्रियमैच्छत्तां[2] समभवत्ततः सर्गोऽयमासीदिति ह्युक्तम् । तस्मात्तत्सृष्टावेतर्ह्येतस्मिन्नपि काल एकाकी सन्प्राग्दारक्रियातः कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्युक्तार्थं वाक्यम् । स एवं[3] कामयमानः संपादयंश्च जायादीन्यावत्समस्तान्स एतेषां यथोक्तानां जायादीनामेकैकमपि न प्राप्नोत्यकृत्स्नोऽसंपूर्णोऽहमित्येव[4] तावदात्मानं मन्यते । पारिशेष्यात्समस्तानेवैतान्संपादयति यदा तदा तस्य कृत्स्नता ।

तस्मादपीत्यादि व्याचष्टे—यस्मादिति । प्राकृतस्थितिरेषा न बुद्धिपूर्वकारिणामिदं वृत्तमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रजापतेश्चेति । तत्र हेतुत्वेन पूर्वोक्तं स्मारयति—सोऽबिभेदित्यादिना । तत्रैव कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति—तस्मादिति । स यावदित्यादिवाक्यमादाय व्याचष्टे—स एवमिति । पूर्वः सशब्दो वाक्यप्रदर्शनार्थः । द्वितीयस्तु व्याख्यानमध्यपातीत्यविरोधः । अर्थसिद्धमर्थमाह—पारिशेष्यादिति ।

यदा तु न शक्नोति कृत्स्नतां संपादयितुं तदाऽस्य कृत्स्नत्वसंपादनायाऽऽह—तस्यो[5] तस्याकृत्स्नत्वाभिमानिनः कृत्स्नतेयमेवं भवति । कथम् । अयं कार्यकरणसंघातः[6] प्रविभज्यते तत्र मनोऽनुवृत्ति हीतरत्सर्वं

---

१ घ. ङ. च. छ. ञ. झ. ढ. पूर्वः । २ ग. च. झ. ङ. °रत्यप° । ३ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °स्स ए° । ४ ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °त्येवं ता° । ५ क. ख छ. ज. झ. °तुं तदाऽस्याकृत्स्नत्वं त° । ६ ग. घ. ज. °र्यकार° ।

कार्यकरणजातमिति मनः प्रधानत्वादात्मेवाऽऽत्मा । यथा जायादीनां कुटुम्बपतिरात्मैव तदनुकारित्वाज्जायादिचतुष्टयस्य । एवमिहापि मन आत्मा परिकल्पते कृत्स्नतायै । तथा वाग्जाया मनोनुवृत्तित्वसामान्याद्वाचः । वागिति शब्दश्चोदनादिलक्षणो मनसा श्रोत्रद्वारेण गृह्यतेऽवधार्यते प्रयुज्यते चेति मनसो जायेव वाक् ।

तस्यो कृत्स्नतेत्येतदवतार्य व्याकरोति——यदेत्यादिना । अकृत्स्नत्वाभिमानिनो विरुद्धं कृत्स्नत्वमित्याह——कथमिति । विरोधमन्तरेण कात्स्न्र्यार्थं विभागं दर्शयति——अयमिति । विभागे प्रस्तुते मनसो यजमानत्वकल्पनायां निमित्तमाह——तत्रेति । उक्तमेव व्यनक्ति——यथेति । तथा मनसो यजमानत्वकल्पनावदित्यर्थः । वाचि जायात्वकल्पनायां निमित्तमाह——मन इति । वाचो मनोनुवृत्तित्वं स्वरूपकथनपुरःसरं स्फोरयति——वागितीति ।

ताभ्यां च वाङ्मनसाभ्यां जायापतिस्थानीयाभ्यां प्रसूयते प्राणः कर्मार्थमिति प्राणः प्रजेव । तत्र प्राणचेष्टादिलक्षणं कर्म चक्षुर्दृष्टवित्तसाध्यं भवतीति चक्षुर्मानुषं वित्तम् । तद्द्विविधं वित्तं मानुषमितरच्चातो विशिनष्टीतरवित्तनिवृत्त्यर्थं मानुषमिति । गवादि हि मनुष्यसंबन्धिवित्तं चक्षुर्ग्राह्यं कर्मसाधनं तस्मात्तत्स्थानीयम् । तेन संबन्धाच्चक्षुर्मानुषं वित्तम् । चक्षुषा हि यस्मात्तन्मानुषं वित्तं विन्दते गवाद्युपलभत इत्यर्थः ।

प्राणस्य प्रजात्वकल्पनां साधयति——ताभ्यां चेति । कथं पुनश्चक्षुर्मानुषं वित्तमित्युच्यते पशुहिरण्यादि तथेत्याशङ्क्याऽऽह——तत्रेति । आत्मादित्रये सिद्धे सतीति यावत् । आदिपदेन कायचेष्टा गृह्यते । मानुषमिति विशेषणस्यार्थवत्त्वं समर्थयते——तद्द्विविधमिति । संप्रति चक्षुषो मानुषवित्तत्वं प्रपञ्चयति——गवादीति । तत्पदपरामृष्टमेवार्थं व्याचष्टे——तेन संबन्धादिति । तत्स्थानीयं, मानुषवित्तस्थानीयं तेन मानुषेण वित्तेनेत्येतत् । संबन्धमेव साधयति——चक्षुषा हीति । तस्माच्चक्षुर्मानुषं वित्तमिति शेषः ।

किं पुनरितरद्वित्तं श्रोत्रं दैवं देवविषयत्वाद्विज्ञानस्य । विज्ञानं दैवं वित्तं तदिह श्रोत्रमेव संपत्तिविषयम् । कस्मात्, श्रोत्रेण हि यस्मात्तद्दैवं वित्तं विज्ञानं शृणोति । अतः श्रोत्राधीनत्वाद्विज्ञानस्य श्रोत्रमेव तदिति । किं पुनरेतैरात्मादिवित्तान्तैरिह निर्वर्त्यं कर्मेत्युच्यते——आ-

---

१ ख. ज. °र्थंकार° । २ क. च. ढ श्रोत्रादिद्वा° । ३ क. °त्याशङ्क्याऽऽह ।

त्मैवाऽऽत्मेति शरीरमुच्यते । कथं पुनरात्मा कर्मस्थानीयोऽस्य कर्महेतुत्वात् । कथं कर्महेतुत्वम् । आत्मना हि शरीरेण यतः कर्म करोति । तस्याकृत्स्नत्वाभिमानिन एवं कृत्स्नता संपन्ना । यथा बाह्यजायादिलक्षणैवम् । तस्मात्स एष पाङ्क्तः पञ्चभिर्निर्वृत्तः पाङ्क्तो यज्ञो दर्शनमात्रनिर्वृत्तोऽकर्मिणोऽपि ।

आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमुपादत्ते—किं पुनरिति । तद्व्याचष्टे—देवेति । तत्र हेतुमाह—कस्मादित्यादिना । यजमानादिनिर्वर्त्यं कर्म प्रश्नपूर्वकं विशदयति—किं पुनरित्यादिना । इहेति संपत्तिपक्षोक्तिः[२] शरीरस्य कर्मत्वमप्रसिद्धमिति शङ्कित्वा परिहरति—कथं पुनरिति । अस्येति यजमानोक्तिः । हिशब्दार्थो यत इत्यनूद्यते । तस्यो कृत्स्नतेत्युक्तमुपसंहरति—तस्येति । उक्तरीत्या कृत्स्नत्वे सिद्धे फलितमाह—तस्मादिति ।

कथं पुनरस्य पञ्चत्वसंपत्तिमात्रेण यज्ञत्वम्[३], उच्यते—यस्माद्बाह्योऽपि यज्ञः पशुपुरुषसाध्यः, स च पशुः पुरुषश्च पाङ्क्त एव । यथोक्तमनआदिपञ्चत्वयोगात् । तदाह—पाङ्क्तः पशुर्गवादिः पाङ्क्तः पुरुषः पशुत्वेऽप्यधिकृतत्वेन[४]ास्य विशेषः पुरुषस्येति पृथक्पुरुषग्रहणम् । किं बहुना पाङ्क्तमिदं सर्वं कर्मसाधनं फलं च यदिदं किंच, यत्किंचिदिदं सर्वमेवं पाङ्क्तं यज्ञमात्मानं यः संपादयति स तदिदं सर्वं जगदात्मत्वेनाऽऽप्नोति य एवं वेद ॥ १७ ॥

इति बृहदारण्यकभाष्ये प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अस्येति दर्शनोक्तिः । पशोः पुरुषस्य च पाङ्क्तत्वं तच्छब्दार्थः । पुरुषस्य पशुत्वाविशेषात्पृथग्ग्रहणमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—पशुत्वेऽपीति । न केवलं पशुपुरुषयोरेव पाङ्क्तत्वं किं तु सर्वस्येत्याह—किं बहुनेति । तस्मादाध्यात्मिकस्य दर्शनस्य यज्ञत्वं पञ्चत्वयोगादविरुद्धमिति शेषः । संपत्तिफलं व्याकरोति—एवमिति । व्याख्यातार्थवाक्यमनुवदन्ब्राह्मणमुपसंहरति—य एवं वेदेति । साध्यं साधनं च पाङ्क्तं सूत्रात्मना ज्ञात्वा तच्चाऽऽत्मत्वेनानुसंदधानस्य तदाप्तिरेव फलं तत्क्रतुन्यायादित्यर्थः ॥ १७ ॥

इति बृहदारण्यकभाष्यटीकायां प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

---

१ ख. ग. घ. ङ. छ. झ. बाह्या जा° । २ घ. ञ. ण. °त्तिशब्दोक्तिः । ३ च. ढ. °त्वमित्युच्य° । ४ ख. म. ङ. °त्वेन वि° ।

(अथ प्रथमाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ।)

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पिता । एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् । त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत् । तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा । यो वैतामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया । अविद्या प्रस्तुता । तत्राविद्वानन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति सवर्णाश्रमाभिमानः कर्मकर्तव्यतया नियतो जुहोत्यादिकर्मभिः कामप्रयुक्तो देवादीनामुपकुर्वन्सर्वेषां भूतानां लोक इत्युक्तम् । यथा च स्वकर्मभिरेकैकेन सर्वैर्भूतैरसौ लोको भोज्यत्वेन सृष्टः । एवमसावपि जुहोत्यादिपाङ्क्तकर्मभिः सर्वाणि भूतानि सर्वं च जगदात्मभोज्यत्वेनासृजत । एवमेकैकः स्वकर्मविद्यानिरूप्येण सर्वस्य जगतो भोक्ता भोज्यं च सर्वस्य सर्वः कर्ता कार्यं चेत्यर्थः । एतदेव च विद्याप्रकरणे मधुविद्यायां वक्ष्यामः । सर्वं सर्वस्य कार्यं मध्वित्यात्मैकत्वविज्ञानार्थम् । यदसौ जुहोती[१]त्यादिना[२] पाङ्क्तेन काम्येन कर्मणाऽऽत्मभोज्यत्वेन जगदसृजत विज्ञानेन च तज्जगत्सर्वं सप्तधा[३] प्रविभज्यमानं कार्य[४]कारणत्वेन सप्तान्नान्युच्यन्ते भोज्यत्वात्तेनासौ पिता तेषामन्नानाम् । एतेषामन्नानां सूत्रभूताः संक्षेपतः प्रकाशकत्वादिमे मन्त्राः ॥ १ ॥

ब्राह्मणान्तरमवतार्य संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—यत्सप्तान्नानीत्यादिना । तत्रेत्यतिक्रान्तब्राह्मणोक्तिः । उपास्तिशब्दितं भेददर्शनमविद्याकार्यमनेनानूद्य न स वेदेति तद्धेतुरविद्या पूर्वत्र प्रस्तुतेति योजना । अथो अयमित्यत्रोक्तमनुवदति—सवर्णाश्रमाभिमान इति । आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादावुक्तं स्मारयति—कामप्रयुक्त इति । वृत्तमनूद्योत्तरग्रन्थमवतारयितुमपेक्षितं पूरयति—यथा चेति । गृहिणो जगतश्च पर-

---

१ ङ. च. छ. झ. ढ. °होत्या° । २ च. ढ. °दिपा° । ३ ब. ञ. °धा वि° ४ ब. च. छ. झ. °र्यैकर° ।

स्परं स्वकर्मोपार्जितत्वमेष्टव्यमन्यथाऽन्योन्यमुपकारकत्वायोगादित्यर्थः। ननु सूत्रस्यैव जगत्कर्तृत्वं ज्ञानक्रियातिशयवत्त्वान्नेतरेषां तदभावादत आह—**एवमिति**। पूर्वकल्पीयविहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्मानुष्ठाता सर्वो जन्तुरुत्तरसर्गस्य पितृत्वेनात्र विवक्षितो न तु प्रजापतिरेवेत्युक्तमर्थं संक्षिप्याऽऽह—**सर्वस्येति**। सर्वस्य मिथो हेतुहेतुमत्त्वे प्रमाणमाह—**एतदेवेति**। सर्वस्यान्योन्यकार्यकारणत्वोक्त्या कल्पितत्ववचनं कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह—**आत्मैकत्वेति**। एवं भूमिकां कृत्वोत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह—**यदसाविति**। उच्यन्ते ध्यानार्थमिति शेषः। अन्यत्वे हेतुः—**भोज्यत्वादिति**। तेन, ज्ञानकर्मभ्यां जनकत्वेनेति यावत्। ब्राह्मणमवतार्य मन्त्रमवतारयति—**एतेषामिति**॥ १॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेति मेधया हि तपसाऽजनयत्पिता। एकमस्य साधारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते। स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रꣳ ह्येतत्। द्वे देवानभाजयदिति हुतं च प्रहुतं च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च जुह्वत्यथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति। तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात्। पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति तत्पयः। पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मात्कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनुधापयन्त्यथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति। तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि हीदꣳ सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न। तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमप

१ ख. ढ. °यबलान्ने°। २ ण. °ष्ठानात्सर्वो°। ३ ख. ढ. ण. °न्योन्यं का°। ४ क. ग. ज. प्रजु°। ५ क. °र्शपौर्ण°। ६ घ. ङ. ज. ट. ड. प्रलिले°।

जयत्येवं विद्वान्सर्वेꣳ हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वैतामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत् । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशꣳसा ॥ २ ॥

यत्सप्तान्नानि यदजनयदितिक्रियाविशेषणं मेधया प्रज्ञया विज्ञानेन तपसा च कर्मणा ज्ञानकर्मणी एव हि मेधातपःशब्दवाच्ये तयोः प्रकृतत्वान्नेतरे मेधातपसी अप्रकरणात् । पाङ्क्तं हि कर्म जायादिसाधनं य एवं वेदेति चानन्तरमेव ज्ञानं प्रकृतम् । तस्मान्न प्रसिद्धयोर्मेधातपसोराशङ्का कार्या । अतो यानि सप्तान्नानि ज्ञानकर्मभ्यां जनितवान्पिता तानि प्रकाशयिष्याम इति वाक्यशेषः । तत्र मन्त्राणामर्थस्तिरोहितत्वात्प्रायेण दुर्विज्ञेयो भवतीति तदर्थव्याख्यानाय ब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्र यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्पितेत्यस्य कोऽर्थ उच्यत इति हिशब्देनैव व्याचष्टे प्रसिद्धार्थावद्योतकेन । प्रसिद्धो ह्यस्य मन्त्रस्यार्थ इत्यर्थः । यदजनयदिति चानुवादस्वरूपेण मन्त्रेण प्रसिद्धार्थतैव प्रकाशिता । अतो ब्राह्मणमविशङ्कयैवाऽऽह--मेधया हि तपसाऽजनयत्पितेति ।

तत्राऽऽद्यमन्त्रभागमादाय व्याचष्टे--यत्सप्तान्नानीति । अजनयदितिक्रियाया विशेषणं यदिति पदम् । तथा च तद्युक्तं पितृत्वादिति शेषः । ग्रन्थार्थधारणशक्तिर्मेधा, कृच्छ्रचान्द्रायणादि तपः, ते कस्मादत्र न गृह्येते तत्राऽऽह—ज्ञानकर्मणी इति । तयोः प्रकृतत्वं प्रकटयति—पाङ्क्तं हीति । इतरयोरप्रकृतत्वं हेतूकृतमनूद्य[2] फलितमाह—तस्मादिति । ज्ञानकर्मणोः प्रकृतत्वमुक्तं हेतुमादाय वाक्यं पूरयति—अत इति । यत्सप्तान्नानीत्यादिमन्त्रभागं व्याख्याय ब्राह्मणवाक्यसमुदायतात्पर्यमाह—

---

१ घ. ज °द्धमेधा° । २ ध. ण. हेतुम° ।

तत्रेति । मन्त्रब्राह्मणात्मको ग्रन्थः सप्तम्यर्थः । मेधया हीत्यादिब्राह्मणमाकाङ्क्षापूर्वक- मुत्थापयति—**तत्र यदिति** । प्रकृतमन्त्रसमुदायः सप्तम्या परामृश्यते । व्याख्यानमेव संगृह्णाति—**प्रसिद्धो हीति** । न केवलं हिशब्दान्मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थत्वं किंतु मन्त्रस्व- रूपालोचनायामपि तत्सिध्यतीत्याह—**यदिति** । मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वे मन्त्रस्यानुगुणत्वं हेतूकृत्य फलितमाह—**अत इति** ।

ननु कथं प्रसिद्धता[१]ऽस्यार्थस्येति, उच्यते—जायादिकर्मान्तानां लोकफलसा- धनानां पितृत्वं तावत्प्रत्यक्षमेव, अभिहितं च जाया मे स्यादित्यादिना । तत्र च दैवं वित्तं विद्या कर्म पुत्रश्च फलभूतानां लोकानां साधनं स्रष्टृत्वं प्रतीत्य- भिहितम् । वक्ष्यमाणं च प्रसिद्धमेव । तस्माद्युक्तं वक्तुं मेधयेत्यादि ।

तत्प्रसिद्धिमुपपादयितुं पृच्छति—**नन्विति** । साध्यसाधनात्मके जगति यत्पितृत्वम- विद्यावतो भावि तत्प्रत्यक्षत्वात्प्रसिद्धमनुभूयते हि जायादि संपादयन्नविद्वानित्याह— **उच्यत इति** । श्रुत्या च प्रागुक्तत्वात्प्रसिद्धमेतदित्याह—**अभिहितं चेति** । यच्च मेधातपोभ्यां स्रष्टृत्वं मन्त्रब्राह्मणयोरुक्तं तदपि प्रसिद्धमेव विद्याकर्मपुत्राणामभावे लोकत्रयो- त्पत्त्यनुपपत्तेरित्याह—**तत्र चेति** । पूर्वोत्तरग्रन्थः सप्तम्यर्थः । पुत्रेणैवायं लोको जय्य इत्यादौ वक्ष्यमाणत्वाच्चास्यार्थस्य प्रसिद्धतेत्याह—**वक्ष्यमाणं चेति** । मन्त्रार्थस्येत्थं प्रसिद्धत्वे मन्त्रस्य प्रसिद्धार्थविषयं ब्राह्मणमुपपन्नमित्युपसंहरति—**तस्मादिति** ।

एषणा हि फलविषया प्रसिद्धैव च लोके । एषणा च जायादीत्युक्तमेता- वान्वै काम इत्यनेन[२] । ब्रह्मविद्याविषये च सर्वैकत्वात्कामानुपपत्तेः । एतेनाशा- स्त्रीयप्रज्ञातपोभ्यां स्वाभाविकाभ्यां जगत्स्रष्टृत्वमुक्त[३]मेव भवति ।

प्रकारान्तरेण मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वमाह—**एषणा हीति** । फलविषयत्वं तस्याः स्वानुभवसिद्धमिति वक्तुं हिशब्दः । तस्याँ[४] लोकप्रसिद्धत्वेऽपि कथं मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धत्वमत आह—**एषणा चेति** । जायाद्यात्मकस्य कामस्य संसारारम्भकत्ववन्मोक्षेऽपि कामः संसारमारभेत कामत्वाविशेषा[५]दित्यतिप्रसङ्गमाशङ्क्याऽऽह—**ब्रह्मविद्येति** । तस्या विषयो मोक्षः । तस्मिन्नद्वितीयत्वाद्रागादिपरिपन्थिनि कामापरपर्यायो रागो नावकल्पते । नहि मिथ्याज्ञाननिदानो रागः सम्यग्ज्ञानाधिगम्ये मोक्षे संभवति । श्रद्धा तु तत्र भवति तत्त्व-

---

१ च. ढ. °तार्थ° । २ च. ढ °नेनैव ब्र° । ३ च. ज ढ. °गत्सृष्टत्व° । ४ ख. घ. ञ. °स्याश्च लो° । ५ ख. ढ. °शेषत्वादि° ।

बोधाधीनतया संसारविरोधिनी तत्र संसारानुषक्तिर्मुक्तावित्यर्थः । शास्त्रीयस्य जायादेः संसारहेतुत्वे कर्मादेरशास्त्रीयस्य कथं तद्धेतुत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—एतेनेति । अविद्योत्थस्य कामस्य संसारहेतुत्वोपदर्शनेनेति यावत् । स्वाभाविकाभ्यामविद्याधीनकामप्रयुक्ताभ्यामित्यर्थः ।

स्थावरान्तस्य चानिष्टफलस्य कर्मविज्ञाननिमित्तत्वात् । विवक्षितस्तु शास्त्रीय एव साध्यसाधनभावो ब्रह्मविद्याविधित्सया तद्वैराग्यस्य विवक्षितत्वात् । सर्वो ह्ययं व्यक्ताव्यक्तलक्षणः संसारोऽशुद्धोऽनित्यः साध्यसाधनरूपो दुःखोऽविद्याविषय इत्येतस्माद्विरक्तस्य ब्रह्मविद्याऽऽरब्धव्येति ।

इतश्च तयोर्जगत्सृष्टिप्रयोजकत्वमेष्टव्यमित्याह—स्थावरान्तस्येति । यत्सप्तान्नानीत्यादिमन्त्रपदस्य मेधया हीत्यादिब्राह्मणस्य चाक्षरोत्थमर्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—विवक्षितस्त्विति । शास्त्रपरवशस्य शास्त्रवशादेव साध्यसाधनभावादशास्त्रीयाद्वैमुख्यसंभवान्न तस्यात्र विवक्षितत्वमित्यर्थः । शास्त्रीयस्य साध्यसाधनभावस्य विवक्षितत्वे हेतुमाह—ब्रह्मेति । तदेव प्रपञ्चयति—सर्वो हीति । दुःखयतीति दुःखस्तद्धेतुरिति यावत् । प्रकृतमन्त्रब्राह्मणव्याख्यासमाप्ताविति शब्दो विवक्षितार्थप्रदर्शनसमाप्तौ वा ।

तत्रान्नानां विभागेन विनियोग उच्यते—एकमस्य साधारणमिति मन्त्रपदं तस्य व्याख्यानमिदमेवास्य तत्साधारणमन्नमित्युक्तमस्य भोक्तृसमुदायस्य, किं तद्यदिदमद्यते भुज्यते सर्वैः प्राणिभिरहन्यहनि तत्साधारणं सर्वभोक्त्रर्थमकल्पयत्पिता सृष्ट्वाऽन्नम् ।

मन्त्रब्राह्मणयोः श्रुत्यर्थाभ्यामर्थमुक्त्वा समनन्तरग्रन्थमवतारयति—तत्रेति । सप्तविधेऽन्ने सृष्टे सतीति यावत् । व्याख्यानमेव विवृणोति—अस्येत्यादिना ।

स य एतत्साधारणं सर्वप्राणभृत्स्थितिकरं भुज्यमानमन्नमुपास्ते तत्परो भवतीत्यर्थः । उपासनं हि नाम तात्पर्यं दृष्टं लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इत्यादौ । तस्माच्छरीरस्थित्यर्थान्नोपभोगप्रधानो नादृष्टार्थकर्मप्रधान इत्यर्थः । स एवंभूतो न पाप्मनोऽधर्माद्व्यावर्तते न विमुच्यत इत्येतत् । तथाच मन्त्रवर्णः— "मोघमन्नं विन्दते" इत्यादिः । स्मृतिरपि— "नाऽऽत्मार्थं पाचयेदन्नम्" "अप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः" "अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि" इत्यादिः ।

साधारणमन्नमसाधारणीकुर्वतो दोषं दर्शयति—स य इति । तत्परो भवतीत्युक्त

---

१ च. ढ. 'निर्मितत्वा' । २ ग. ङ. छ. ज. झ. 'पयोग' ।

विवृणोति—उपासनं हीति । ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रं प्रमाणयति—तथा चेति । मोघं विफलं देवाद्यनुपभोग्यमन्नं यदि ज्ञानदुर्बलो लभते तदा स वध एव तस्येति साधारणान्नस्यासाधारणीकरणं निन्दितमित्यर्थः । तत्रैव स्मृतीरुदाहरति—स्मृतिरपीति । ' न वृथा घातयेत्पशुम् । न चैकः स्वयमश्नीयाद्विधिवर्जं न निर्वपेत् ' इति पादत्रयं द्रष्टव्यम् । ' इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तान् ' इति शेषः । ' अन्नेना अभिशंसति । स्तेनः प्रमुक्तो राजनि यौवनानृतसंकरः ' इत्युत्तरं पादत्रयम् । तत्राऽऽद्यपादस्यार्थो भ्रूणहा श्रेष्ठब्राह्मणघातकः । यथाऽऽहुः—'वरिष्ठब्रह्महा चैव भ्रूणहेत्यभिधीयते ' इति । स्वस्यान्नभक्षके स्वपापं मार्ष्टि शोधयतीत्यन्नदातुः पापक्षयोक्तेरितरस्यासाधारणीकृत्य भुञ्जानस्य पापितेति ।

" अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः " ॥

इत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः ।

कस्मात्पुनः पाप्मनो न व्यावर्तते । मिश्रं ह्येतत्सर्वेषां हि स्वं तदप्रविभक्तं यत्प्राणिभिर्भुज्यते । सर्वभोज्यत्वादेव यो मुखे प्रक्षिप्यमाणोऽपि ग्रासः परस्य पीडाकरो दृश्यते ममेदं स्यादिति हि सर्वेषां तत्राऽऽशा प्रतिबद्धा । तस्मान्न परमपीडयित्वा ग्रसितुमपि शक्यते । " दुष्कृतं हि मनुष्याणाम् " इत्यादिस्मरणाच्च ।

आकाङ्क्षापूर्वकं हेतुमवतार्य व्याकरोति—कस्मादित्यादिना । सर्वभोज्यत्वं साधयति—यो मुख इति । परस्य श्वमार्जारादेरिति यावत् । पीडाकरत्वे हेतुमाह—ममेदमिति । प्रागुक्तदृष्टिफलमाचष्टे—तस्मादिति । साधारणमन्नमसाधारणीकुर्वाणस्य पापानिवृत्तिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह—दुष्कृतं हीति । यदा हि मनुष्याणां दुष्कृतमन्नमाश्रित्य तिष्ठति तदा तदसाधारणीकुर्वतो महत्तरं पापं भवतीत्यर्थः ।

गृहिणा वैश्वदेवाख्यमन्नं यदहन्यहानि निरु(रु)प्यत इति केचित् । तन्न । सर्वभोक्तृसाधारणत्वं वैश्वदेवाख्यस्यान्नस्य न सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नवत्प्रत्यक्षम् । नापि यदिदमद्यत इति तद्विषयं वचनमनुकूलम् । सर्वप्राणभृद्भुज्यमानान्नान्तःपातित्वाच्च वैश्वदेवाख्यस्य युक्तं श्वचाण्डालाद्याद्यस्यान्नस्य ग्रहणं

---

१ ख. ढ प्रयुक्तो । २ घ. यावन्नृ° । ३ घ. °संगरः । ४ क. °त्रयं द्रष्टव्यम् । ५ च. ढ. °णामन्नमाश्रित्य तिष्ठते । यो हि यस्यान्नमश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषम् ' इ° । ६ ख. ढ. °षार्थे य° । ७ घ. ङ. ज झ. श्वचण्डा° ।

वैश्वदेवव्यतिरेकेणापि श्वचाण्डालाद्यन्नदर्शनात्तत्र युक्तं यदिदमद्यत इति वचनम् ।

एकमस्येत्यादिमन्त्रब्राह्मणयोः स्वपक्षार्थमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चपक्षमाह—गृहिणेति । यदन्नं गृहिणा प्रत्यहमग्नौ वैश्वदेवाख्यं निर्वर्त्यते तत्साधारणमिति भर्तृप्रपञ्चैरुक्तमित्यर्थः। साधारणपदानुपपत्तेर्न युक्तमिदं व्याख्यानमिति दूषयति—तन्नेति । वैश्वदेवस्य साधारणत्वमप्रामाणिकमित्युक्तमिदानीं तस्याप्रत्यक्षत्वादिदमा परामर्शश्च न युक्तिमानित्याह—नापीति । इतश्च साधारणशब्देन सर्वप्राण्यन्नं ग्राह्यमित्याह—सर्वेति । वैश्वदेवग्रहेऽपीतरग्रहः स्यादिति चेन्नेत्याह—वैश्वदेवेति । यत्तु परपक्षे यदिदमद्यत इति वचो नानुकूलमिति तन्नास्मत्पक्षेऽस्तीत्याह—तत्रेति । प्रत्यक्षं साधारणान्नं सप्तम्यर्थः ।

यदि हि तन्न गृह्येत साधारणशब्देन पित्राऽसृष्टत्वाविनियुक्तत्वे तस्य प्रसज्येयाताम् । इष्यते हि तत्स्रष्टृत्वं तद्विनियुक्तत्वं च सर्वस्यान्नजातस्य । न च वैश्वदेवाख्यं शास्त्रोक्तं कर्म कुर्वतः पाप्मनोऽविनिवृत्तिर्युक्ता । न च तस्य प्रतिषेधोऽस्ति । न च मत्स्यबन्धनादिकर्मवत्स्वभावजुगुप्सितमेतच्छिष्टनिर्वर्त्यत्वादकरणे च प्रत्यवायश्रवणादितरत्र च प्रत्यवायोपपत्तेः । "अहमन्नमन्नमदन्तमाद्मि" इति मन्त्रवर्णात् ।

विपक्षे दोषमाह—यदि हीति । प्रसङ्गस्येष्टत्वं निराचष्टे—इष्यते हीति । परपक्षे वाक्यशेषविरोधं दोषान्तरमाह—न चेति । श्येनादितुल्यत्वं तस्य व्यावर्तयति—न च तस्येति । अनिषिद्धस्यापि तस्य स्वभावजुगुप्सितत्वात्तदनुष्ठायिनः पापानिवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति ।

'अवश्यं याति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः' ।

इत्यकरणे वैश्वदेवस्य प्रत्यवायश्रवणाच्च तदनुष्ठायिनो न पाप्मलेशोऽस्तीत्याह—अकरणे चेति । सर्वसाधारणान्नग्रहे तु तत्परस्य निन्दावचनमुपपद्यते तेन तदेव ग्राह्यमित्याह—इतरत्रेति । तत्रैव श्रुत्यन्तरं संवादयति—अहमिति । अर्थिभ्योऽविभज्यान्नमदत्त्वा स्वयमेव भुञ्जानं नरमहमन्नमेव भक्षयामि तमनर्थभाजं करोमीत्यर्थः ।

द्वे देवानभाजयदिति मन्त्रपदं ये द्वे अन्ने सृष्ट्वा देवानभाजयत् । के ते द्वे इत्युच्येते—हुतं च प्रहुतं च । हुतमित्यग्नौ हवनम् । प्रहुतं हुत्वा बलिहरणम् । यस्माद्द्वे एते अन्ने हुतप्रहुते देवानभाजयत्पिता । तस्मादेतर्ह्यपि गृहिणः काले देवेभ्यो जुह्वति देवेभ्य इदमन्नमस्माभिर्दीयमान-

१ घ. ङ. ज. झ. श्वचण्डा° । २ क. ञ. पक्षमु° । ३ घ. वाचो । ४ घ. °लत्वमि° । ५ ख. ग. झ. ढ. °प्सितं तच्छि° । ६ ब. ञ. ण. °प्मवेधोऽस्ती° । ७ ख. घ. च छ. ज. झ. ढ. °त्युच्यते ८ ख. ङ. °त्वा च ब° ।

मिति मन्वाना[1] जुह्वति[2] प्रजुह्वति[3] हुत्वा[4] बलिहरणं[5] च कुर्वत इत्यर्थः । अथो अप्यन्य आहुर्द्वे अन्ने पित्रा देवेभ्यः प्रत्ते न हुतप्रहुते किं तर्हि दर्शपूर्णमासाविति । द्वित्वश्रवणाविशेषादत्यन्तप्रसिद्धत्वाच्च हुतप्रहुते इति प्रथमः पक्षः ।

मन्त्रान्तरमादायाऽऽकाङ्क्षाद्वारा ब्राह्मणमुत्थाप्य व्याचष्टे—द्वे देवानित्यादिना । हुतप्रहुतयोर्देवान्नत्वे संप्रतितनमनुष्ठानमनुकूलयति—यस्मादिति । पक्षान्तरमुपन्यस्य व्याकरोति—अथो इति । यदि दर्शपूर्णमासौ देवान्ने कथं तर्हि हुतप्रहुते इति पक्षस्य प्राप्तिस्तत्राऽऽह—द्वित्वेति ।

यद्यपि द्वित्वं हुतप्रहुतयोः संभवति तथाऽपि श्रौतयोरेव तु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वं प्रसिद्धतरं मन्त्रप्रकाशितत्वात् । गुणप्रधानप्राप्तौ च प्रधाने प्रथमतराऽवगतिः । दर्शपूर्णमासयोश्च प्राधान्यं हुतप्रहुतापेक्षया । तस्मात्तयोरेव ग्रहणं युक्तं द्वे देवानभाजयदिति ।

तर्हि द्वे देवानिति श्रुतद्वित्वस्य हुतप्रहुतयोरपि संभवान्न प्रथमपक्षस्य पूर्वपक्षत्वमत आह—यद्यपीति । प्रसिद्धतरत्वे हेतुमाह—मन्त्रेति । 'अग्नये जुष्टं निर्वपाम्यग्नि-रिदं हविरजुषत' इत्यादिमन्त्रेषु दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वस्य प्रतिपन्नत्वादिति यावत् । इतश्च दर्शपूर्णमासयोरेव देवान्नत्वमिति वक्तुं सामान्यन्यायमाह—गुणेति । गुणप्रधानयोरेकत्र साधारणशब्दात्प्राप्तौ सत्यां प्रथमतरा प्रधाने भवत्यवगतिर्गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति न्यायादित्यर्थः । अस्त्वेवं प्रस्तुते किं जातं तदाह—दर्शपूर्णमासयोश्चेति । तयोर्निरपेक्षश्रुतिदृष्टतया सापेक्षस्मृतिसिद्धहुताद्यपेक्षया प्राधान्यं सिद्धं तथा च प्रधानयोस्तयोरितरयोश्च गुणयोरेकत्र प्राप्तौ प्रधानयोरेव द्वे देवानिति मन्त्रेण ग्रहो युक्तिमानित्यर्थः ।

यस्माद्देवार्थमेते पित्रा प्रक्लृप्ते दर्शपूर्णमासाख्ये अन्ने तस्मात्तयोर्देवार्थत्वाविघाताय नेष्टियाजुकः इष्टियजनशीलः । इष्टिशब्देन किल काम्या इष्टयः शात-पथीयं[8] प्रसिद्धिस्ताच्छील्यप्रत्ययप्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानो न स्यादित्यर्थः ।

दर्शपूर्णमासयोर्देवान्नत्वे समनन्तरनिषेधवाक्यमनुकूलयति—यस्मादिति । इष्टियजनशीलो न स्यादिति संबन्धः । ननु तद्यजनशीलत्वाभावे कुतो दर्शपूर्णमासयोर्देवार्थत्वं

---

१ क. °न्वानाः प्र च जु° । २ क. घ ङ. ज झ. ढ °ति च प्र° । ३ ख. छ. प्र च जु° । ४ छ. ञ. °ति प्रजुह्वति च । ५ क. °त्वा च ब° । ६ ङ. °णं कु° । ७ °दन्यत्र प्र° । ८ ग. घ. ङ. च. ज झ. °र्थीयप्र° । ९ ग. °सिद्धास्ता° ।

नहि तावन्निष्पन्नौ तदर्थावित्याशङ्क्याऽऽह—इष्टिशब्देनेति। किं पुनरस्मिन्वाक्ये काम्येष्टिविषयत्वमिष्टिशब्दस्येत्यत्र नियामकं तत्र किलशब्दसूचितां पाठकप्रसिद्धिमाह—शातपथीति। काम्येष्टीनामनुष्ठाननिषेधे स्वर्गकामवाक्यविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—ताच्छील्येति। तत्र विहितस्योकञ्प्रत्ययस्यात्र प्रयोगात्काम्येष्टियजनप्रधानत्वमिह निषिध्यते तच्च देवप्रधानयोर्दर्शपूर्णमासयोरवश्यानुष्ठेयत्वसिद्ध्यर्थं न तु ताः स्वतो निषिध्यन्ते तन्न स्वर्गकामवाक्यविरोधोऽस्तीत्यर्थः।

पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति यत्पशुभ्य एकं प्रायच्छत्पिता किं पुनस्तदन्नं तत्पयः। कथं पुनरवगम्यते पशवोऽस्यान्नस्य स्वामिन इत्यत आह—पयो ह्यग्रे प्रथमं यस्मान्मनुष्याश्च पशवश्च पय एवोपजीवन्तीति। उचितं हि तेषां तदन्नमन्यथा कथं तदेवाग्रे नियमेनोपजीवेयुः।

पश्वन्नविषयं मन्त्रपदमादाय प्रश्नपूर्वकं तदर्थं कथयति—पशुभ्य इति। पशूनां पयोऽन्नमित्येतदुपपादयितुं पृच्छति—कथं पुनरिति। पयो हीति प्रतीकमुपादाय व्याकरोति—अग्र इति। 'पशवो द्विपादश्चतुष्पादश्च' इति श्रुतिमाश्रित्य मनुष्याश्चेत्युक्तम्। उचितं हीत्यत्र हिशब्दस्तस्मादर्थे यस्मादित्युपक्रमात्। औचित्यं व्यतिरेकद्वारा साधयति—अन्यथेति।

कथमग्रे तदेवोपजीवन्तीति। उच्यते—मनुष्याश्च पशवश्च यस्मात्तेनैवान्नेन वर्तन्तेऽद्यत्वेऽपि यथा पित्राऽऽदौ विनियोगः कृतस्तस्मात्कुमारं बालं जातं घृतं वा त्रैवर्णिका जातकर्मणि जातरूपसंयुक्तं प्रतिलेहयन्ति प्राशयन्ति स्तनं वाऽनुधापयन्ति, पश्चात्पाययन्ति। यथासंभवमन्येषां स्तनमेवाग्रे धापयन्ति मनुष्येभ्योऽन्येषां पशूनाम्। अथ वत्सं जातमाहुः कियत्प्रमाणो वत्स इत्येवं पृष्टाः सन्तोऽतृणाद इति। नाद्यापि तृणमत्त्यतीव बालः पयसैवाद्यापि वर्तत इत्यर्थः।

नियमेन प्रथमं पशूनां तदुपजीवनमसंप्रतिपन्नमिति शङ्कते—कथमिति। मनुष्यविषये वा प्रश्नस्तदितरपशुविषये वेति पृच्छति—उच्यत इति। तत्राऽऽद्यमनुभवावष्टम्भेन प्रत्याचष्टे—मनुष्याश्चेति। चकारो मनुष्यमात्रसंग्रहार्थः। तेनैव, पयसैवेति यावत्। घृतं वेति वाशब्दो वक्ष्यमाणविकल्पद्योतकः। जातरूपं हेम त्रैवर्णिकेभ्योऽन्येषां जातकर्माभावाद्योग्यतामनतिक्रम्य स्तनमेव जातं कुमारं प्रथमं पाययन्तीत्याह—यथासंभवमिति। यद्वा तेषां जातकर्मानधिकृतानां जातं कुमारं घृतं वा स्तनं वा

---

१ ख. ग. घ. ङ. ज. झ. ढ. °शुभ्यः प्रा°। २ ण. °स्मादित्यर्थे°। ३ ख. ङ. ढ. °स्तथा तस्मा°। ४ घ. ज. °संयु°। ५ घ. ङ. ज. झ प्रलिहे°। ६ ख. ढ. ण. °मद्यभा°।

प्रथमं पाययन्तीति यावत् । पशुविषयं प्रश्नं पशवश्चेतिसूचितसमाधानं प्रत्याह—स्तनमेवेति । पशूनां जातं वत्समिति संबन्धः । पशूनां पयोऽन्नमित्यत्र लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयति—अथेति । द्विपात्पश्वधिकारविच्छेदार्थोऽथशब्दः । प्रतिवचनं व्याचष्टे—नाद्यापीति ।

यच्चाग्रे जातकर्मादौ घृतमुपजीवन्ति यच्चेतरे पय एव तत्सर्वथाऽपि पय एवोपजीवन्ति । घृतस्यापि पयोविकारत्वात्पयस्त्वमेव । कस्मात्पुनः सप्तमं सत्पश्वन्नं चतुर्थत्वेन व्याख्यायते । कर्मसाधनत्वात् । कर्म हि पयःसाधनाश्रयमग्निहोत्रादि । तच्च कर्म साधनं वित्तसाध्यं वक्ष्यमाणस्यान्नत्रयस्य साध्यस्य । यथा दर्शपूर्णमासौ पूर्वोक्तावन्ने । अतः कर्मपक्षत्वात्कर्मणा सह पिण्डीकृत्योपदेशः ।

ननु येषामग्रे घृतोपजीवित्वमुपलभ्यते पयस्ते नोपजीवन्ति घृतपयसोर्भेदादतः पश्वन्नत्वं पयसो भागासिद्धमत आह—यच्चेति । ननु घृतमुपजीवन्तोऽपि पय एवोपजीवन्तीत्ययुक्तं तद्भेदस्योक्तत्वात्तत्राऽऽह—घृतस्यापीति । मन्त्रपाठक्रममतिक्रम्य पश्वन्ने व्याख्याते प्रत्यवतिष्ठते—कस्मादिति । द्वे देवानभाजयदिति व्याख्याते साधने साधनत्वाविशेषात्पयोऽपि बुद्धिस्थमित्यर्थक्रममाश्रित्य परिहरति—कर्मेति । तदेव स्पष्टयति—कर्म हीति । यद्यपि पयोरूपं साधनमाश्रित्य कर्म प्रवृत्तं तथाऽपि दर्शपूर्णमासानन्तर्यं कथं पयसः सिध्यति तत्राऽऽह—तच्चेति । वित्तेन पयसा साध्यं कर्मान्नत्रयस्य साधनमित्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । पूर्वोक्तौ दर्शपूर्णमासौ द्वे देवान्ने वक्ष्यमाणस्यान्नत्रयस्य यथा साधनं तथा पयसोऽप्यग्निहोत्रादिद्वारा तत्साधनत्वात्कर्मकोटिनिविष्टत्वात्तद्व्याख्यानानन्तर्यं पयोव्याख्यानस्य युक्तमित्यर्थः ।

साधनत्वाविशेषादर्थसंबन्धादानन्तर्यमकारणमिति च । व्याख्याने प्रतिपत्तिसौकर्याच्च । सुखं हि नैरन्तर्येण व्याख्यातुं शक्यन्तेऽन्नानि व्याख्यातानि च सुखं प्रतीयन्ते ।

पाठक्रमस्तर्हि कथमित्याशङ्क्यार्थक्रमेण तद्बाधमभिप्रेत्याऽऽह—साधनत्वेति । आनन्तर्यं पाठक्रमः । अकारणत्वमविवक्षितत्वम् । पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वात्तेनेतरस्यै वाक्यत्वमित्येतत्प्रथमे तन्त्रे स्थितमित्यभिप्रेत्याऽऽह—इति चेति । पश्वन्नस्य चतुर्थत्वेन व्याख्याने हेत्वन्तरमाह—व्याख्यान इति । व्याख्यानसौकर्यं साधयति—सुखं हीति । प्रतिपत्तिसौकर्यं प्रकटयति—व्याख्यातानीति । चत्वारि

---

१ घ. ञ. ण. 'दतश्च प° । २ घ. °होत्रद्वा° । ३ क. च. ढ. °ख्यानप्र° ४ ख. ग. °क्यतेऽन्ना° । ५ ख. ढ. ण. °स्य च वा° । ६ ख. घ. ढ. °ख्याने सं° । ७ घ. ञ. °ति । पश्वन्नस्य च प्र° ।

साधनानि त्रीणि साध्यानीति विभज्योक्तौ वक्तृश्रोत्रोः सौकर्येण धीर्भवति ततश्च पाठक्रमातिक्रमः श्रेयानित्यर्थः ।

तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते— तस्मिन्पश्वन्ने पयसि सर्वमध्यात्माधिभूताधिदैवलक्षणं कृत्स्नं जगत्प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति प्राणचेष्टावद्यच्च न स्थावरं[1] शैलादि । तत्र[2] हिशब्दे-[3]नैव प्रसिद्धावद्योतकेन व्याख्यातम् ।

पश्वन्नस्य सर्वाधिष्ठानविषयं मन्त्रमवतार्य प्रश्नपूर्वकं तदीयं ब्राह्मणं व्याचष्टे—तस्मिन्नित्यादिना । मन्त्राद्भेदो ब्राह्मणे न प्रतिभातीत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । पयसि हीति ब्राह्मणे हिशब्दस्य प्रसिद्धावद्योतकत्वमस्ति । तेन च हेतुना हिशब्देन तस्मिन्नित्यादिकं[4] मन्त्रपदं व्याख्यातमिति योजना ।

कथं पयोद्रव्यस्य सर्वप्रतिष्ठात्वम् । कारणत्वोपपत्तेः । कारणत्वं[5] चाग्निहोत्रादिकर्मसमवायित्वमग्निहोत्राद्याहुतिपरिणामात्मकं च जगत्कृत्स्नमिति श्रुतिस्मृतिवादाः शतशो व्यवस्थिताः । अतो युक्तमेव हिशब्देन व्याख्यानम्[6] ।

मन्त्रार्थस्य लोकप्रसिद्ध्यभावान्न प्रसिद्धावद्योतिना हिशब्देन व्याख्यानं युक्तमिति शङ्कते—कथमिति । कार्यं कारणे प्रतिष्ठितमिति न्यायेन वैदिकीं प्रसिद्धिमादाय समाधत्ते—कारणत्वेति । पयसो द्रवद्रव्यमात्रस्य कुतः सर्वजगत्कारणत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—कारणत्वं चेति । तत्समवायित्वेऽपि कुतो जगतः[7] कारणतेत्याशङ्क्याऽऽह—अग्निहोत्रादीति । 'ते वा एते आहुती हुत उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशतः' इत्यादयः श्रुतिवादा द्युपर्जन्यव्रीह्यादिक्रमेणाग्निहोत्राहुत्योर्गर्भाकारप्राप्तिं दर्शयन्ति ।

'अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' ॥

इत्यादयः स्मृतिवादाः । पयसि हीत्यादि ब्राह्मणमुपसंहरति—अत इति । पयसः सर्वजगदाधारत्वस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वादिति यावत् ।

यत्तद्ब्राह्मणान्तरे[8]ष्विदमाहुः—संवत्सरं पयसा जुह्वदप पुनर्मृत्युं जयतीति । संवत्सरेण किल त्रीणि षष्टिशतान्याहुतीनां सप्त[9] च

१ ग घ. ङ. च. छ. ज. झ. °वरशै° । २ क. च. 'त्र च हि' । ३ च. ढ. °ब्देन प्र° । ४ घ. ञ. ण. °दिम° । ५ ख. च. छ झ. ढ. °ति हि श्रु° । ६ क. घ. ज व्याख्यातुम् । ङ. छ. झ. व्याख्यातम् । ७ ञ. ण. °गत्कार° । ८ ढ. °रे त्विद° । ९ क. ग. घ. ङ. तान्यहानि तेषु चाऽऽहु° ।

शतानि विंशतिश्चेति याजुष्मतीरिष्टका अभिसंपद्यमानाः संवत्सरस्य चाहोरात्राणि । संवत्सरमग्निं प्रजापतिमाप्नुवन्ति ।

सर्वं पयसि प्रतिष्ठितमिति विधित्सितदर्शनस्तुतये शाखान्तरीयमतं निन्दितुमुद्भावयति-**यत्तदिति** । न केवलेन कर्मणा मृत्युजयः किं तु दर्शनसहितेनेति दर्शयितुमग्निहोत्राहुतिषु संख्यां कथयति—**संवत्सरेणेति** । उक्ताहुतिसंख्यायां संवत्सरावच्छिन्नायामग्निहोत्रविदां संप्रतिपत्त्यर्थं किलेत्युक्तम् । ननु प्रत्यहं सायं प्रातश्चेत्याहुती द्वे विद्येते तत्कथमाहुतीनां षष्ट्यधिकानि त्रीणि शतानि संवत्सरेण भवन्ति तत्राऽऽह—**सप्त चेति** । प्रत्येकमहोरात्रावच्छिन्नाहुतिप्रयोगाणामेकस्मिन्संवत्सरे पूर्वोक्ता संख्या तत्रैव प्रयोगार्थानां विंशत्यधिका सप्तशतरूपा संख्येति सिद्धमित्यर्थः । आहुतीनां संख्यामुक्त्वा तासु याजुष्मतीनामिष्टकानां दृष्टिमाह—**याजुष्मतीरिति** । तासामपि षष्ट्यधिकानि त्रीणि शतानि संख्यया भवन्ति । तथाच प्रत्यहमाहुतीरभिनिष्पद्यमानाः संख्यासामान्येन याजुष्मतीरिष्टकाश्चिन्तयेदित्यर्थः । आहुतिमयीनामिष्टकानां संवत्सरावयवाहोरात्रेषु संख्यासामान्येनैव दृष्टिमन्वाचष्टे—**संवत्सरस्येति** । तान्यपि षष्ट्यधिकानि त्रीणि शतानि प्रसिद्धानि । तथाच तेषु यथोक्तेष्विष्टकादृष्टिः श्लिष्टेत्यर्थः । चित्येऽग्नौ संवत्सरात्मप्रजापतिदृष्टिमाह—**संवत्सरमिति** । यः संवत्सरः प्रजापतिस्तं चित्यमग्निं विद्वांसः संपादयन्ति । अहोरात्रेष्टकाद्वारा तयोः संख्यासामान्यादित्यर्थः ।

एवं कृत्वा संवत्सरं जुह्वदपजयाति पुनर्मृत्युमितः प्रेत्य देवेषु संभूतः पुनर्न म्रियत इत्यर्थः ।

दृष्टिमनूद्य फलं दर्शयति—**एवमिति** । उक्तसंख्यासामान्येनाग्निहोत्राहुतीरग्न्यवयवभूतयाजुष्मतीसंज्ञकेष्टकाः संपाद्य तद्रूपेणाऽऽहुतीर्ध्यायन्नाहुतीमयीश्चेष्टकाः संवत्सरावयवाहोरात्राणि तेनैव संपाद्य पुरुषनाडीस्थसंख्यासामान्येन तन्नाडीस्तान्येवाहोरात्राण्यापाद्य तद्रूपेणाऽऽहुतीरिष्टका नाडीश्चानुसंदधानो नाड्यहोरात्रयाजुष्मतीद्वारा पुरुषसंवत्सरचित्यानां समत्वमापाद्याहमग्निः संवत्सरात्मा प्रजापतिरेवेति ध्यायन्नग्निहोत्रं पयसा संवत्सरं जुह्वद्विद्यया सहितहोमवशात्प्रजापतिं संवत्सरात्मकं प्राप्य मृत्युमपजयतीत्यर्थः ।

इत्येवं ब्राह्मणवादा आहुर्न तथा विद्यान्न तथा द्रष्टव्यम् । यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयाति न संवत्सराभ्यासमपेक्षत एवं विद्वान्सन् । यदुक्तं पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं पयआहुतिविपारिणामात्मकत्वात्सर्वस्येति । तदेकेने-

---

१ घ. ङ. मृत्युं जयति किं° । २ क. र. ञ. ण, °साम्यादि° । ३ य. ञ. °मन्वयम° ।

वाह्वा जगदात्मत्वं प्रतिपद्यते । तदुच्यतेऽपजयति पुनर्मृत्युं पुनर्मरणं सकृन्मृत्वा विद्वाञ्छरीरेण वियुज्य सर्वात्मा भवति न पुनर्मरणाय परिच्छिन्नं शरीरं गृह्णातीत्यर्थः ।

एकीयमतमुपसंहृत्य तन्निन्दापूर्वकं मतान्तरमाह—इत्येवमित्यादिना । एवं विद्वानित्युक्तं व्यक्ती करोति—यदुक्तमिति । तत्तथैव विद्वानेकाहोरात्रावच्छिन्नाहुतिमात्रेण जगद्रूपं प्रजापतिं प्राप्य मृत्युमपजयतीत्याह—तदेकेनेति । उक्तेऽर्थे श्रुतिमवतार्य व्याचष्टे—तदुच्यत इति ।

कः पुनर्हेतुः सर्वास्माप्त्या मृत्युमपजयतीति ! उच्यते—सर्वं, समस्तं हि, यस्माद्देवेभ्यः, सर्वेभ्योऽन्नाद्यमन्नमेव तदाद्यं च सायंप्रातराहुतिप्रक्षेपेण, प्रयच्छति । तद्युक्तं सर्वमाहुतिमयमात्मानं कृत्वा सर्वदेवान्नरूपेण सर्वैर्देवैरेकात्मभावं गत्वा सर्वदेवमयो भूत्वा पुनर्न म्रियत इति । अथैतदप्युक्तं ब्राह्मणेन—ब्रह्म वै स्वयंभु तपोऽतप्यत तदैक्षत न वै तपस्यानन्त्यमस्ति हन्ताहं भूतेष्वात्मानं जुहवानि भूतानि चाऽऽत्मनीति तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानं हुत्वा भूतानि चाऽऽत्मनि सर्वेषां भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्यैदिति ।

सर्वं हीत्यादिहेतुवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थाप्य व्याकरोति—कः पुनरित्यादिना । यथोक्तदर्शनवशादेकयैवाऽऽहुत्या मृत्युमपजयतीत्यत्र ब्राह्मणान्तरं संवादयति—अथेति । यथा संवत्सरमित्याद्युक्तं तथा यदहरेवेत्याद्यपि ब्राह्मणान्तरे सूचितमित्यर्थः । ब्रह्म, हिरण्यगर्भभावी जीवः स्वयंभु, परस्यैव तदात्मनाऽवस्थानात्तपोऽतप्यत कर्मान्वतिष्ठत् । यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायेन कर्मनिन्दाप्रकारमाह—तदैक्षतेति । कर्मसहायभूतामुपासनामुपदिशति—हन्तेति । उपासनामनूद्य समुच्चयफलं कथयति—तत्सर्वेष्विति । श्रेष्ठत्वेऽपि राजकुमारवदस्वातन्त्र्यमाशङ्क्याऽऽह—स्वाराज्यमिति । अधिष्ठाय पालयितृत्वमाधिपत्यम् ।

कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति । यदा पित्राऽन्नानि सृष्ट्वा सप्त पृथक्पृथग्भोक्तृभ्यः प्रत्तानि तदाप्रभृत्येव तैर्भोक्तृभिरद्यमानानि । तन्निमित्तत्वात्तेषां स्थितेः । सर्वदा नैरन्तर्येण कृतक्षयोपपत्तेश्च युक्तस्तेषां क्षयः । न च तानि क्षीयमाणानि जगतोऽविभ्रष्टरूपेणैवाव-

---

१ क. व. छ. ज. °ज्य स स° । २ च. °प्त्या पुनर्मृत्यु° । ३ च. ढ. सर्वदेवै° । ४ ग. ङ. च. ढ. °यंभूस्तपोऽ° । ५ घ. ज. ढ. °पसाऽऽन° । ६ ग. च ढ °वानीति भू° । ७ च. ढ. °र्यैतीति । ८ ख. ञ ढ. °यंभूः प° । ९ ख. ग. च. ज. ढ. °थग्भो° । १० ख. ग. ङ छ. झ. °ष्टस्वरू° ।

स्थानदर्शनात् । भवितव्यं चाक्षयकारणेन । तस्मात्कस्मात्पुनस्तानि न क्षीयन्त इति प्रश्नः ।

पश्चान्ने व्याख्याते प्रश्नरूपं मन्त्रपदमादत्ते—कस्मादिति । ननु चत्वार्यन्नानि व्याख्यातानि त्रीणि व्याचिख्यासितानि तेष्वव्याख्यातेषु कस्मादित्यादिप्रश्नः कस्मादित्याशङ्क्य साधनेषूक्तेषु साध्यानामपि तेषामर्थादुक्तत्वमस्तीत्यभिप्रेत्य प्रश्नप्रवृत्तिं मन्वानो व्याचष्टे—यदेति । सर्वदेत्यस्य व्याख्या नैरन्तर्येणेति । अन्नानां सदा भोक्तृभिरद्यमानत्वे हेतुमाह—तन्निमित्तत्वादिति । भोक्तॄणां स्थितेरन्ननिमित्तत्वात्तैः सदाऽद्यमानानि तानि यवपूर्णकुसूलवद्भवन्ति क्षीणानीत्यर्थः । किंच ज्ञानकर्मफलत्वादन्नानां यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायेन क्षयः संभवतीत्याह—कृतेति । अस्तु तर्हि तेषां क्षयो नेत्याह—नेति । भवतु तर्हि स्वभावादेव सप्तान्नात्मकस्य जगतोऽक्षीणत्वं नेत्याह—भवितव्यं चेति । स्वभाववादस्यातिप्रसङ्गित्वादित्यर्थः । प्रश्नं निगमयति—तस्मादिति ।

तस्येदं प्रतिवचनम्—पुरुषो वा अक्षितिर्यथाऽसौ पूर्वमन्नानां स्रष्टाऽऽसीत्पिता मेधया जायादिसंबन्धेन च पाङ्क्तकर्मणा भोक्ता च तथा येभ्यो दत्तान्यन्नानि तेऽपि तेषामन्नानां भोक्तारोऽपि सन्तः पितर एव मेधया तपसा च यतो जनयन्ति तान्यन्नानि । तदेतदभिधीयते पुरुषो वै योऽन्नानां भोक्ता सोऽक्षितिरक्षयहेतुः । कथमस्याक्षितित्वमित्युच्यते—स हि यस्मादिदं भुज्यमानं सप्तविधं कार्यकरणलक्षणं क्रियाफलात्मकं पुनः पुनर्भूयो भूयो जनयत उत्पादयति धिया धिया तत्तत्कालभाविन्या तया तया प्रज्ञया कर्मभिश्च वाङ्मनःकायचेष्टितैर्यद्यदि ह यद्येतत्सप्तविधमन्नमुक्तं क्षणमात्रमपि न कुर्यात्प्रज्ञया कर्मभिश्च ततो विच्छिद्येत भुज्यमानत्वात्सातत्येन क्षीयेत ह । तस्माद्यथैवायं पुरुषो भोक्ताऽन्नानां नैरन्तर्येण यथाप्रज्ञं यथाकर्म च करोत्यपि । तस्मात्पुरुषोऽक्षितिः सातत्येन कर्तृत्वात् । तस्माद्भुज्यमानान्यप्यन्नानि न क्षीयन्त इत्यर्थः ।

प्रतिवचनमादाय व्याचष्टे—तस्येत्यादिना । तेषां पितृत्वे हेतुमाह—मेधयेति । भोगकालेऽपि विहितप्रतिषिद्धज्ञानकर्मसंभवात्प्रवाहरूपेणान्नाक्षयः संभवतीत्यर्थः । तत्र प्रतिज्ञाभागमुपादायाक्षराणि व्याचष्टे—तदेतदिति । हेतुभागमुत्थाप्य विभजते—कथमि·

---

१ क. ग. छ. °बद्धेन । २ ग. च. ज. ढ. कथं तस्या° । ३ क. ङ. ज. °र्यकार° । ४ क. घ. ङ. छ. झ. °दि य° । ५ ग. ग. च. ढ. यद्येत° । ६ ख. ङ. हेतुः ।

स्यादिना । तस्मात्तदक्षयः संभवति प्रवाहात्मनेति शेषः । उक्तहेतुं व्यतिरेकद्वारोपपाद-यितुं यद्धैतदित्यादि वाक्यं तद्व्याचष्टे-यदिति । अन्वयव्यतिरेकसिद्धं हेतुं निगमयति—तस्मादिति । तथा यथाप्रज्ञमिति पठितव्यम् । साध्यं निगमयति—तस्मादिति । अक्षयहेतौ सिद्धे फलितमाह—तस्माद्भुज्यमानानीति ।

अतः प्रज्ञाक्रियालक्षणप्रबन्धारूढः सर्वो लोकः साध्यसाधनलक्षणः क्रियाफलात्मकः संहतानेकप्राणिकर्मवासनासंतानावष्टब्धत्वात्क्षणिकोऽशुद्धोऽसारो नदीस्रोतःप्रदीपसंतानकल्पः कदलीस्तम्भवदसारः फेनमायामरीच्यम्भःस्वप्ना-दिसमस्तदात्मगतदृष्टीनामविकीर्यमाणो नित्यः सारवानिव लक्ष्यते । तदेतद्वै-राग्यार्थमुच्यते —धिया धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत हेति । विरक्तानां ह्यस्माद्ब्रह्मविद्याऽऽरब्धव्या चतुर्थप्रमुखेने(णे) ति ।

धिया धियेत्यादिश्रुतेः स हीदमित्यत्रोक्तं परिहारं प्रपञ्चयन्त्याः सप्तविधान्नस्य कार्यत्वात्प्रतिक्षणध्वंसित्वेऽपि पुनः पुनः क्रियमाणत्वात्प्रवाहात्मना तदचलं मन्दाः पश्यन्तीत्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यमाह—अत इति । प्रज्ञाक्रियाभ्यां हेतुभ्यां लक्ष्यते व्यावर्त्यते, निष्पाद्यते यः प्रबन्धः समुदायस्तदारूढस्तदात्मकः सर्वो लोकश्चेतनाचेतनात्मको द्वैतप्रपञ्चः साध्यत्वेन साधनत्वेन च वर्तमानो ज्ञानकर्मफलभूतः क्षणिकोऽपि नित्य इव लक्ष्यते । तत्र हेतुः—संहतेति । संहतानां मिथः सहायत्वेन स्थितानामनेकेषां प्राणिनामनन्तानि कर्माणि वासनाश्च तत्संतानेनावष्टब्धत्वाद्दृढीकृतत्वादिति यावत् । प्रातीतिकमेव संसारस्य स्थैर्यं न तात्त्विकमिति वक्तुं विशिनष्टि—नदीति । असारोऽपि सारवद्भातीत्यत्र दृष्टान्तमाह—कदलीति । अशुद्धोऽपि शुद्धवद्भातीत्यत्रोदाहरणमाह—मायेत्यादिना । अनेकोदाहरणं संसारस्यानेकरूपत्वद्योतनार्थम् । केषां पुनरेष संसारोऽन्यथा भातीत्यपेक्षायां संसाराय पराग्दृशामिति न्यायेनाऽऽह—तदात्मेति । किमिति प्रतिक्षणप्रध्वंसि जगदिति श्रुत्योच्यते तत्राऽऽह—तदेतादिति । वैराग्यमपि कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह—विरक्तानां हीति । इति वैराग्यमर्थवदिति शेषः ।

यो वैतामक्षितिं वेदेति वक्ष्यमाणान्यपि त्रीण्यन्नान्यस्मिन्नवसरे व्याख्यातान्येवेति कृत्वा तेषां याथात्म्यविज्ञानफलमुपसंह्रियते—यो वैतामक्षितिमक्षयहेतुं यथोक्तं वेद पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं धिया

---

१ ण. उक्तं हे° । २ ख. ढ. °द्वारा प्रसाधयि° । ३ क. ख. व. ङ. छ. ज. झ. ड. °थाफलल° । ४ ख. ग. ङ. च. छ. झ. ढ. °तानोपष्ट° । ५ च. °नां हि यस्मा° । ग. अ. °नां यस्मा° । ६ घ. °भ्यां फलेन च ल° । ७ ढ. ण. °दि । अ° । ८ घ. ढ. °णध्वं° ।

धिया जनयते कर्मभिर्यद्धैतन्न कुर्यात्क्षीयेत हेति । सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेत्यस्यार्थ उच्यते—मुखं,मुख्यत्वं प्राधान्यमित्येतत्। प्राधान्येनैवान्नानां पितुः पुरुषस्याक्षितित्वं यो वेद सोऽन्नमत्ति नान्नं प्रति गुणभूतः सन्यथाऽज्ञो न तथा विद्वानन्नानामात्मभूतो भोक्तैव भवति न भोज्यतामापद्यते । स देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवति देवानपिगच्छति देवात्मभावं प्रतिपद्यत ऊर्जममृतं चोपजीवतीति यदुक्तं सा प्रशंसा नापूर्वोर्थोऽन्योऽस्ति ॥ २ ॥

पुरुषोऽन्नानामक्षयहेतुरित्युपपाद्य तज्ज्ञानमनूद्य—यो वैतामित्यादिना । यथोक्तमनुवदति—पुरुष इति । फलविषयं मन्त्रपदमुपादाय तदीयं ब्राह्मणमवतार्य व्याकरोति—सोऽन्नमित्यादिना । यथोक्तोपासनवतो यथोक्तं फलम् । प्राधान्येनैव सोऽन्नमत्तीति संबन्धः । विदुषोऽन्नं प्रति गुणत्वाभावे हेतुमाह—अन्नानामिति । उक्तमर्थं प्रतिगृह्णाति—भोक्तैवेति । प्रशस्तिसिद्धये प्रपञ्चयति—स देवानित्यादिना ॥ २ ॥

त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुतान्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति । कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्च शब्दो वागेव सा । एषा ह्यन्तमायत्तैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ ३ ॥

पाङ्क्तस्य कर्मणः फलभूतानि यानि त्रीण्यन्नान्युपक्षिप्तानि तानि कार्यत्वाद्विस्तीर्णविषयत्वाच्च पूर्वेभ्योऽन्नेभ्यः पृथगुत्कृष्टानि तेषां व्या-

---

१ ख. घ. °नां जाया पुत्रो वित्तद्वयं कर्म चैतैः पञ्चभिर्निर्वर्त्यत्वात्पितुः । २ ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °पूर्वोऽर्थो° । ३ क. °क्षये हे° । ४ क. ण. °सनाव° । ५ क. ख. ञ. ढ. ण. °लसुपास्तिप्रा° । ६ ख. ढ. °र्थं संगृ° ।

ख्यानार्थ[1] उत्तरो[2] ग्रन्थ आ ब्राह्मणपरिसमाप्तेः । त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति । कोऽस्यार्थ इत्युच्यते । [3]मनोवाक्प्राणा एतानि त्रीण्यन्नानि तानि मनो वाचं प्राणं चाऽऽत्मन आत्मार्थमकुरुत कृतवान्सृष्ट्वाऽऽदौ पिता ।

साधनात्मकमन्नचतुष्टयमन्नाक्षयकारणमक्षितित्वगुणप्रक्षेपेण पुरुषोपासनस्य फलं चोक्तमिदा[4]नीमा ब्राह्मणसमाप्तेरुत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह—पाङ्क्तस्येत्यादिना । ब्राह्मणशेषस्य तात्पर्यमुक्त्वा मन्त्रभेदमनूद्याऽऽकाङ्क्षाद्वारा ब्राह्मणमुत्थाप्य व्याचष्टे—त्रीणीत्यादिना । ज्ञानकर्मभ्यां सप्तान्नानि सृष्ट्वा चत्वारि भोक्तृभ्यो विभज्य त्रीण्यात्मार्थं कल्पादौ पिता कल्पितवानित्यर्थः ।

तेषां मनसोऽस्तित्वं स्वरूपं च प्रति संशय इत्यत आह—अस्ति तावन्मनः श्रोत्रादिबाह्यकरणव्यतिरिक्तम् । यत एवं प्रसिद्धं बाह्यकरणविषयात्मसंबन्धे सत्यप्यभिमुखीभूतं विषयं न गृह्णाति किं दृष्टवानसीदं रूपमित्युक्तो वदत्यन्यत्र मे गतं मन आसीत्सोऽहमन्यत्रमना[5] आसं नादर्शम् । तथेदं श्रुतवानसि मदीयं वच इत्युक्तोऽन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषं न श्रुतवानस्मीति । तस्माद्यस्यासंनिधौ रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सतश्चक्षुरा[6]दे[7]ः स्वस्वविषयसंबन्धे रूपशब्दादिज्ञानं न भवति । यस्य च भावे भवति तदन्यदस्ति मनो नामान्तःकरणं सर्वकरणविषयोयोगीत्यवगम्यते । तस्मात्सर्वो हि लोको मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति तद्व्यग्रत्वे दर्शनाद्यभावात् ।

अन्यत्रेत्यादि वाक्यमुपादत्ते—तेषामिति । षष्ठी निर्धारणार्था । तत्र मनसोऽस्तित्वमादौ साधयति—अस्ति तावदिति । आत्मेन्द्रियार्थसांनिध्ये[9] सत्यपि कदाचिदेवार्थधीर्जायमाना हेत्वन्तरमाक्षिपति न चादृष्टादि सदिति युक्तं तस्य दृष्टसंपादित्वात्तस्मादर्थादिसांनिध्ये ज्ञानकादाचित्कत्वानुपपत्तिर्मनःसाधिकेत्यर्थः । लोकप्रसिद्धिरपि तत्र प्रमाणमित्याह—यत इति । अतोऽस्ति बाह्यकरणा[10]द्व्यतिरिक्तं विषयग्राहि करणमिति शेषः । तामेव प्रसिद्धिमुदाहरणनिष्ठतयोदाहरति—किं दृष्टवानित्यादिना । तत्रैवान्वयव्यतिरेकावुपन्यस्यति—तस्मादिति । यथोक्तार्थापत्तिलोकप्रसिद्धिवशादिति यावत् । विमतमा[11]त्माद्यतिरिक्तापेक्षं तस्मिन्सत्यपि कादाचित्कत्वाद्घटवदित्यनुमानं तच्छब्दार्थः । तस्मादनुमाना[12]दन्यदस्ति मनो नामेति संबन्धः । रूपादिग्रहणसमर्थस्यापि सत

१ ख. °र्थमुत्त° । २ च. ढ. °त्तरग्र° । ३ ग. घ. ज. झ. मनो वाक्प्राण ए° । ४ ख. ढ. °दानीं चाऽऽब्रा° । ५ ख. ग. ङ. छ. ज. झ. °मनाः सन्नाद° । ६ च. छ. झ. ढ. °रादेश्च स्ववि° । घ. ज. °रादेश्च वि° । ७ ग. ङ. °देः स्ववि° । ८ क. ख. °षयोपयो° । ९ क. ञ. संवादि° । १० घ. ण. °णाद्व्यति° । ११ ञ. °मात्मव्यति° । १२ क. घ. °नादिमानाद° । ञ. ण. नादिमानात्तद° ।

इति प्रमातोच्यते । अन्तःकरणस्य चक्षुरादिभ्यो वैलक्षण्यमाह—सर्वैति । समनन्तरवाक्यं फलितार्थविषयत्वेनाऽऽदत्ते—तस्मादिति । तच्छब्देनोक्तं हेतुं स्पष्टयति—तद्व्यग्रत्व इति ।

अस्तित्वे सिद्धे मनसः स्वरूपार्थमिदमुच्यते—कामः स्त्रीव्यतिकराभिलाषादिः । संकल्पः प्रत्युपस्थितविषयविकल्पनं शुक्लनीलादिभेदेन । विचिकित्सा संशयज्ञानम् । श्रद्धाऽदृष्टार्थेषु कर्मस्वास्तिक्यबुद्धिर्देवतादिषु च । अश्रद्धा तद्विपरीता बुद्धिः । धृतिर्धारणं देहाद्यवसाद उत्तम्भनम् । अधृतिस्तद्विपर्ययः । ह्रीर्लज्जा । धीः प्रज्ञा । भीर्भयमित्येतदेवमादिकं सर्वं मन एव मनसोऽन्तःकरणस्य रूपाण्येतानि । मनोऽस्तित्वे प्रत्यन्यच्च कारणमुच्यते । तस्मान्मनो नामास्त्यन्तःकरणम् । यस्माच्चक्षुषो ह्यगोचरे पृष्ठतोऽप्युपस्पृष्टः केनचिद्धस्तस्यायं स्पर्शो जानोरयमिति विवेकेन प्रतिपद्यते । यदि विवेककृन्मनो नाम नास्ति तर्हि त्वङ्मात्रेण कुतो विवेकप्रतिपत्तिः स्यात् । यत्तद्विवेकप्रतिपत्तिकारणं तन्मनः ।

कामादिवाक्यमवतार्य व्याकुर्वन्मनसः स्वरूपं प्रति संशयं निरस्यति—अस्तित्व इति । अश्रद्धादिवद्कामादिरपि विवक्षितोऽत्रेति मत्वा मनोबुद्ध्योरेकत्वमुपेत्योपसंहरति—इत्येतदिति । द्वैतप्रवृत्त्युन्मुखं मनो भोक्तृकर्मवशान्नानार्थाकारेण विवर्तत इत्यभिप्रेत्यानन्तरवाक्यमवतारयति—मनोऽस्तित्वमिति । तदेवान्यत्कारणं स्फोरयति—यस्मादिति । तस्मादस्ति विवेककारणमन्तःकरणमिति संबन्धः । चक्षुरसंप्रयोगात्तेन स्पर्शविशेषादर्शनेऽपि संप्रयुक्तया त्वचा विनाऽपि मनो विशेषदर्शनं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यदीति । त्वङ्मात्रस्य स्पर्शमात्रग्राहित्वेन विवेचकत्वायोगादित्यर्थः । विवेचके कारणान्तरे सत्यपि कुतो मनःसिद्धिस्तत्राऽऽह—यत्तदिति ।

अस्ति तावन्मनः स्वरूपं च तस्याधिगतम् । त्रीण्यन्नानीह फलभूतानि कर्मणां मनोवाक्प्राणाख्यान्यध्यात्ममधिभूतमधिदैवं च व्याचिख्यासितानि । तत्राऽऽध्यात्मिकानां वाङ्मनःप्राणानां मनो व्याख्यातम् । अथेदानीं वाग्वक्तव्येत्यारम्भः—यः कश्च लोके शब्दो ध्वनिस्ताल्वादिव्यङ्ग्यः प्राणिभिर्वर्णादिलक्षण इतरो वा वादित्रमेघादिनिमित्तः सर्वो ध्वनिर्वागेव सा ।

वृत्तं कीर्तयति—अस्ति तावदिति । उत्तरग्रन्थमवतारयितुं भूमिकां करोति—

---

१ क. थ. °न्तरं वा° । २ ख. ढ. °नाऽऽह—त° । ३ क. ख. ग. ङ. झ. ढ. °स्ति त्व° । ४ घ. ञ. ढ. ण. °के कर° ।

-त्रीणीति। एवं भूमिकामारचय्याऽऽध्यात्मिकवाग्व्याख्यानार्थं यः कश्चेत्यादि वाक्य-मादाय व्याकरोति—अथेत्यादिना। शब्दपर्यायो ध्वनिर्द्विविधो वर्णात्मकोऽवर्णात्मकश्च। तत्राऽऽद्यो व्यवहर्तृभिस्ताल्वादिस्थानव्यङ्ग्यो द्वितीयो मेघादिकृतः। स सर्वोऽपि प्रकृता वागेवेत्यर्थः।

इदं तावद्वाचः स्वरूपमुक्तम्। अथ तस्याः कार्यमुच्यते—एषा वाग्घि यस्मादन्तमभिधेयावसानमभिधेयनिर्णयमायत्ताऽनुगता। एषा पुनः स्वयं नाभिधेयवत्प्रकाश्याऽभिधेयप्रकाशिकैव प्रकाशात्मकत्वात्प्रदीपादिवत्। न हि प्रदीपादिप्रकाशः प्रकाशान्तरेण प्रकाश्यते तद्वद्वाक्प्रकाशिकैव स्वयं न प्रकाश्येत्यनवस्थां श्रुतिः परिहरत्येषा हि न प्रकाश्या प्रकाशकत्वमेव वाचः कार्यमित्यर्थः।

प्रकाशकमात्रं वागित्युक्त्वा तत्र प्रमाणमाह—इदं तावदिति। तस्मादभिधेयनिर्णायकत्वान्नासावपलापार्हेति शेषः। वाचोऽपि प्रकाश्यत्वात्कथं प्रकाशकमात्रं वागित्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—एषेति। दृष्टान्तं समर्थयते—न हीति। प्रकाशान्तरेण सजातीयेनेति शेषः। प्रकाशिकाऽपि वाक्प्रकाश्या चेत्तत्रापि प्रकाशकान्तरमेष्टव्यमित्यनवस्था स्यात्तन्निरासार्थमेषा हि नेति श्रुतिः प्रकाशकमात्रं वागित्याह। स्वपरनिर्वाहकस्तुशब्दः। तस्मात्प्रकाशकत्वं कार्यं यत्र दृश्यते तत्र वाचः स्वरूपमनुगतमेवेत्याह—तद्वदित्यादिना।

अथ प्राण उच्यते—प्राणो मुखनासिकासंचार्या हृदयवृत्तिः प्रणयनात्प्राणः। अपनयनान्मूत्रपुरीषादेरपानोऽधोवृत्तिरानाभिस्थानः। व्यानो व्यायमनकर्मा व्यानः प्राणापानयोः संधिर्वीर्यवत्कर्महेतुश्च। उदान उत्कर्षोर्ध्वगमनादिहेतुरापादतलमस्तकस्थान ऊर्ध्ववृत्तिः। समानः समं नयनाद्भुक्तस्य पीतस्य च कोष्ठस्थानोऽन्नपक्ता। अन इत्येषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टाभिसंबन्धिनी वृत्तिः। एवं यथोक्तं प्राणादिवृत्तिजातमेतत्सर्वं प्राण एव।

आध्यात्मिकप्राणविषयं वाक्यमवतार्य व्याकरोति—अथेति। मुखादौ संचार्या, संचरणार्हा हृदयसंबन्धिनी या वायुवृत्तिः, तत्र प्राणशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह—प्रणयनादिति। पुरतो निःसरणादिति यावत्। हृदयादधोदेशे वृत्तिरस्येत्यधोवृत्तिरानाभिस्थानो हृदयादारभ्य नाभिपर्यन्तं वर्तमान इति यावत्। व्यायमनं प्राणापानयोर्नियमनं

---

१ घ. ङ. हि नेति न। २ क. °शमा°। ३ क. °शमा°। ४ क. घ. ञ. °शमा°। ५ ख. घ्रादिसं°। ६ क. ञ. ङ. °तू। व्या°।

कर्मास्येति तथोक्तः। वीर्यवत्कर्मारण्यामग्न्युत्पादनादि। उत्कर्षो देहे पुष्टिः। आदिपदेनोत्क्रान्तिरुक्ता। प्राणशब्देनानशब्दस्य पुनरुक्तिमाशङ्क्याऽऽह—अन इत्येषामिति।

प्राण इति वृत्तिमानाध्यात्मिकोऽन उक्तः। कर्म चास्य वृत्तिभेदप्रदर्शनेनैव व्याख्यातम्। व्याख्यातान्याध्यात्मिकानि मनोवाक्प्राणाख्यान्यन्नान्येतन्मय एतद्विकारः प्राजापत्यैरेतैर्वाङ्मनःप्राणैरारब्धः। कोऽसावयं कार्यकरणसंघात आत्मा, पिण्ड आत्मस्वरूपत्वेनाभिमतोऽविवेकिभिः। अविशेषेणैतन्मय इत्युक्तस्य विशेषेण वाङ्मयो मनोमयः प्राणमय इति स्फुटीकरणम्॥ ३॥

तथाऽपि तृतीयस्य प्राणशब्दस्य ताभ्यां पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—प्राण इतीति। साधारणासाधारणवृत्तिमान्प्राण इत्यपौनरुक्त्यर्थः। मनसो दर्शनादिवद्वाचोऽभिधेयप्रकाशनवच्च प्राणस्यापि कार्यं वक्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—कर्म चेति। एतन्मय इत्यत्र मयटो विकारार्थत्वं वृत्तसंकीर्तनपूर्वकं कथयति—व्याख्यातानीति। आध्यात्मिकानां वागादीनामन्नारम्भकत्वं वारयति—प्राजापत्यैरिति। आरब्धस्वरूपं प्रश्नपूर्वकमनन्तरवाक्येन(ण) निर्धारयति—कोऽसाविति। कार्यकरणसंघाते कथमात्मशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मस्वरूपत्वेनेति। वाङ्मय इत्यादिवाक्यस्य पूर्वेण पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह—अविशेषेणेति॥ ३॥

तेषामेव प्राजापत्यानामन्नानामाधिभौतिको विस्तारोऽभिधीयते—

त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः॥ ४॥

त्रयो लोका भूर्भुवःस्वरित्याख्या एत एव वाङ्मनःप्राणास्तत्र विशेषो वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः॥ ४॥

वागादीनामाध्यात्मिकविभूतिप्रदर्शनानन्तरमाधिभौतिकविभूतिप्रदर्शनार्थमुत्तरग्रन्थमवतारयति—तेषामेवेति। तत्रेत्युक्तं सामान्यं परामृशति॥ ४॥

त्रयो वेदा एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः॥ ५॥

---

१ ख. ढ. °र्षो हेतुपु°। २ क. ग. °यंकार°। ३ क. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. ढ. विशेषणं। ४ क. इत्यपि प्राणस्फु°। ५ छ. °ति प्राणस्फु°। ६ क. ख. ञ. ड. ण. °नामार°। ७ ख. °यंकार°। ८ ङ. च. °त्यान्ना°। ९ ञ. ढ. स्व इत्या°।

देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥

पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥ ७ ॥

तथा त्रयो वेदा इत्यादीनि वाक्यानि ऋज्वर्थानि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

त्रिलोकीवाक्यवदुत्तरं वाक्यं विज्ञातादिवाक्यात्प्राक्तनं नेतव्यमित्याह—तथेति ॥५॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किंच विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्घि विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वाऽवति॥८॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव तत्र विशेषो यत्किंच विज्ञातं[1] विस्पष्टं ज्ञातं वाचस्तद्रूपम् । तत्र स्वयमेव हेतुमाह—वाग्घि विज्ञाता प्रकाशात्मकत्वात्कथमविज्ञाता भवेद्याऽन्यानपि विज्ञापयति वाचैव सम्राड्बन्धुः प्रज्ञायत इति हि वक्ष्यति । वाग्विशेषविद इदं फलमुच्यते—वागेवैनं यथोक्तवाग्विभूतिविदं तद्विज्ञातं भूत्वाऽवति[2] पालयति विज्ञातरूपेणैवास्यान्नं भोज्यतां प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

विज्ञातादिवाक्यमादाय तद्गतं विशेषं दर्शयति—विज्ञातमिति । विज्ञातं सर्वं वाचो रूपमिति प्रतिज्ञातोऽर्थः सप्तम्यर्थः । प्रकाशकत्वेऽपि कथं वाचो विज्ञातत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—कथमिति । प्रकाशात्मकत्वमेव कुतो वाचः सिद्धमित्याशङ्क्या[3]ऽऽह—वाचेति । वाग्विशेषस्तद्विभूतिः ॥ ८ ॥

यत्किंच विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ ९ ॥

तथा यत्किंच[4] विजिज्ञास्यं[5] विस्पष्टं ज्ञातुमिष्टं विजिज्ञास्यं तत्सर्वं मनसो रूपं मनो हि यस्मात्संदिह्यमानाकारत्वाद्विजिज्ञास्यम् । पूर्ववन्मनोविभूतिविदः फलं मन एनं तद्विजिज्ञास्यं भूत्वाऽवति विजिज्ञास्य[6]स्वरूपेणैवान्नत्वमापद्यते ॥ ९ ॥

---

१ घ. ज. वाचा वै स° । २ ख. ग. ङ. छ. झ. ढ. °ति प्रतिपा° । ३ क. घ. ञ. ण. त्याह । ४ क. ग. च. °त्किंचाविस्पष्टं विस्प° । झ. °त्किंचावशिष्टं बिस्प° । ५ ङ. °च. विशिष्टं विस्प° । ६ च. ढ. °स्यरू° ।

संदिह्यमानाकारत्वात्संकल्पविकल्पात्मकत्वादिति यावत् । तस्मात्सर्वं विजिज्ञास्यं मनोरूपमिति संबन्धः । पूर्ववद्वाग्विभूतिविदो यथा फलमुक्तं तद्वदिति यावत् ॥ ९ ॥

यत्किंचाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ १० ॥

तथा यत्किंचाविज्ञातं विज्ञानागोचरं न च संदिह्यमानं प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातोऽविज्ञातरूपो हि यस्मात्प्राणोऽनिरुक्तश्रुतेः । विज्ञातविजिज्ञास्याविज्ञातभेदेन वाङ्मनःप्राणविभागे स्थिते त्रयो लोका इत्यादयो वाचनिका एव । सर्वत्र विज्ञातादिरूपदर्शनाद्वचनादेवं नियमः स्मर्तव्यः । प्राण एनं तद्भूत्वाऽवत्यविज्ञातरूपेणैवास्य प्राणोऽन्नं भवतीत्यर्थः । शिष्यपुत्रादिभिः संदिह्यमानाविज्ञातोपकारका अप्याचार्यपित्रादयो दृश्यन्ते । तथा मनःप्राणयोरपि संदिह्यमानाविज्ञातयोरन्नत्वोपपत्तिः ॥ १० ॥

अनिरुक्तश्रुतेरविज्ञातरूपो यस्मात्प्राणस्तस्मादविज्ञातं सर्वं प्राणस्य रूपमिति योजना। विज्ञातादिरूपातिरेकेण लोकवेदाद्यभावाद्विज्ञातादिरूपत्वाभिधानेनैव वागादीनां लोकाद्यात्मत्वे सिद्धे किमर्थं त्रयो लोका इत्यादिवाक्यमित्याशङ्क्य तथैव ध्यानार्थमित्याह—विज्ञातेति । भूरादिष्वेकैकत्र विज्ञातादित्रयदृष्टेर्वागादेश्च व्यवस्थितत्वात्कुतो विज्ञातादेर्वागाद्यात्मैकत्वं नियन्तुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वत्रेति । प्राणविभूतिविदः संप्रति फलं कथयति-प्राण इति । लोके विज्ञातस्यैव भोज्यत्वोपलम्भादविज्ञातादिरूपेण प्राणादेर्न भोज्यत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—शिष्येति । शिष्यैरविवेकिभिः संदिह्यमानोपकारा अपि गुरवस्तेषां भोज्यतामापद्यमाना दृश्यन्ते पुत्रादिभिश्चातिबालैरविज्ञातोपकाराः पित्रादयस्तेषां भोज्यत्वमापद्यन्ते तथा प्रकृतेऽपि संभवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

व्याख्यातो वाङ्मनःप्राणानामाधिभौतिको विस्तारोऽथायमाधिदैविकार्थ आरम्भः—

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी तावानयमग्निः ॥ ११ ॥

तस्यै तस्या वाचः प्रजापतेरन्नत्वेन प्रस्तुतायाः पृथिवी शरीरं बाह्य

१ क. °व तस्य नि° । २ क. °कारा आचा° । च. °कारा अ° । ३ ख. ग. °का आचा° । ४ घ. °त्मत्वसिद्धेः कि° । ज. °त्मकत्वे । ५ ज. °त्मत्वं । ६ ढ. °रा गु° । ७ घ. ज. °ज्यतामा° ।

आधारो ज्योतीरूपं प्रकाशात्मकं करणं पृथिव्या आधेयभूतमयं पार्थिवोऽग्निः । द्विरूपा हि प्रजापतेर्वाक्कार्यमाधारोऽप्रकाशः करणं चाऽऽधेयं प्रकाशस्तदुभयं पृथिव्यग्नी वागेव प्रजापतेः । तत्तत्र यावत्येव यावत्परिमाणैवाध्यात्माधिभूत-भेदभिन्ना सती वाग्भवति तत्र सर्वत्राऽऽधारत्वेन पृथिवी व्यवस्थिता तावत्येव भवति कार्यभूता तावानयमग्निराधेयः करणरूपो ज्योतीरूपेण पृथिवीमनुप्र-विष्टस्तावानेव भवति समानमुत्तरम् ॥ ११ ॥

वृत्तमनूद्य तस्यै वाचः पृथिवीत्याद्यवतारयति—व्याख्यात इति आधिदैविका-र्थस्तद्विभूतिप्रदर्शनार्थ इति यावत् । समनन्तरसंदर्भस्य तात्पर्यमुक्त्वा वाक्याक्षराणि योजयति—तस्या इति । कथमाधाराधेयभावो वाचो निर्दिश्यते तत्राऽऽह—द्विरूपा हीति । उक्तमर्थं संक्षिप्य निगमयति—तदुभयमिति । अध्यात्ममधिभूतं च या वाक्परिच्छिन्ना तस्यास्तुल्यपरिमाणत्वमाधिदैविकवागंशत्वादंशांशिनोश्च तादात्म्यात्तया सह दर्शयति—तत्तत्रेति । तावानयमग्निरिति प्रतीकमादाय व्याकरोति—आधेय इति । समानमुत्तरमित्यस्यायमर्थोऽध्यात्ममधिभूतं च मनःप्राणयोराधिदैविकमनःप्राणांशत्वात्तादा-त्म्याभिप्रायेण तुल्यपरिमाणत्वमुच्यते । तथा च वाचा समानं प्राणादावुत्तरवाक्ये कथ्यमानं समानपरिमाणत्वमिति ॥ ११ ॥

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावा दित्यस्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादि-त्यस्तौ मिथुनꣳ समैतां ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥

अथैतस्य प्राजापत्यान्नोक्तस्यैव मनसो द्यौर्द्युलोकः शरीरं कार्यमा-धारो ज्योतीरूपं करणमाधेयोऽसावादित्यः । तत्तत्र यावत्परिमाणमेवा-ध्यात्ममधिभूतं वा मनस्तावती तावद्विस्तारा तावत्परिमाणा मनसो ज्योतीरूपस्य करणस्याऽऽधारत्वेन व्यवस्थिता द्यौस्तावानसावादित्यो ज्योतीरूपं करणमाधेयं तावग्न्यादित्यौ वाङ्मनसे आधिदैविके मातापि-तरौ मिथुनं मैथुन्यमितरेतरसंसर्गं समैतां समगच्छेताम् । मनसाऽऽदि-

१ ख. घ. ङ. च. ज. ड. °काशकः क° । २ घ. च. ज. ढ. °वती भ° । ३ ख. ढ. °स्यार्थो° । ४ क. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °तां संग° ।

त्येन प्रसूतं पित्रा वाचाऽग्निना मात्रा प्रकाशितं कर्म करिष्यामीत्यन्तरा रोदस्योः । ततस्तयोरेव संगमनात्प्राणो वायुरजायत परिस्पन्दाय कर्मणे । यो जातः स इन्द्रः परमेश्वरो न केवलमिन्द्र एवासपत्नोऽविद्यमानः सपत्नो यस्य कः पुनः सपत्नो नाम द्वितीयो वै प्रतिपक्षत्वेनोपगतः स द्वितीयः सपत्न इत्युच्यते । तेन द्वितीयत्वेऽपि सति वाङ्मनसे न सपत्नत्वं भजेते प्राणं प्रति गुणभावोपगते एव हि ते अध्यात्ममिव । तत्र प्रासङ्गिकासपत्नविज्ञानफलमिदं नास्य विदुषः सपत्नः प्रतिपक्षो भवति य एवं यथोक्तं प्राणमसपत्नं वेद ॥ १२ ॥

आधिदैविकवाग्विभूतिव्याख्यानानन्तर्यमथशब्दार्थः । मनसो द्वैरूप्यमुक्त्वा व्याप्तिमभिधत्ते—तत्त्रेति । मन एवास्याऽऽत्मा वाग्जाया प्राणः प्रजेत्यध्यात्मं मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजेत्यधिभूतं च वाङ्मनसयोः प्राणस्य प्रजात्वमुक्तं तथाऽधिदैवेऽपि तस्य तत्प्रजात्वं वाच्यमित्यभिप्रेत्याऽऽह—ताविति । कथमादित्यस्य मनसः प्राणं प्रति पितृत्वं वाचो वाऽग्नेर्मातृत्वं तत्राऽऽह—मनसेति । सावित्रं पाकमाग्नेयं च प्रकाशमृते कार्यसिद्ध्यदर्शनात्तयोः सिद्धं जनकत्वमित्यर्थः । कर्मशब्देन, कार्यमुच्यते तत्करिष्यामीति, प्रत्येकमभिसंधिपूर्वकमादित्याग्न्योर्द्यावापृथिव्योरन्तराले संगतिरासीदित्याह—कर्मेति । संगतिकार्यमभिप्रायानुसारि दर्शयति—तत इति । वायोरिन्द्रत्वासपत्नत्वगुणविशिष्टस्योपासनमभिप्रेत्याऽऽह—यो जात इति । द्वितीयस्य सपत्नत्वे वागादेरपि तथात्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रतिपक्षत्वेनेति । यथोक्तसपत्नव्याख्यानफलमाह—तेनेति । असपत्नगुणकप्राणोपासने फलवाक्यं प्रमाणयति—तत्रेति । प्राणस्यासपत्नत्वे सिद्धे सतीति यावत् । प्रासङ्गिकत्वं प्रजोत्पत्तिप्रसङ्गादागतत्वम् ॥ १२ ॥

अथैतस्य प्राणस्याऽऽपः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रस्त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्तꣳ स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तꣳ स लोकं जयति ॥ १३ ॥

अथैतस्य प्रकृतस्य प्राजापत्यान्नस्य प्राणस्य न प्रजोक्तस्यानन्तर-

---

१ ग. ङ. छ. ज. झ. °स्य वाङ्मनःप्र° ।

निर्दिष्टस्याऽऽपः शरीरं कार्यं[1] करणाधारः पूर्ववज्ज्योतीरूपमसौ चन्द्रस्तत्र यावानेव प्राणो यावत्परिमाणोऽध्यात्मादिभेदेषु तावद्व्याप्तिमत्य आपस्तावत्परिमाणास्तावानसौ चन्द्रोऽ[2]वाधेयस्तास्वप्स्वनुप्रविष्टः करणभूतोऽध्यात्ममधिभूतं च तावद्व्याप्तिमानेव । तान्येतानि पित्रा पाङ्क्तेन कर्मणा सृष्टानि त्रीण्यन्नानि वाङ्मनःप्राणाख्यानि[3] । अध्यात्ममधिभूतं च जगत्समस्तमेतैर्व्याप्तं नैतेभ्योऽन्यदतिरिक्तं किंचिदस्ति कार्यात्मकं[4] करणात्मकं वा[5] । समस्तानि त्वेतानि प्रजापतिस्त एते वाङ्मनःप्राणाः सर्व एव समास्तुल्या[6] व्याप्तिमन्तो यावत्प्राणिगोचरं साध्यात्माधिभूतं व्याप्य व्यवस्थिता अत एवानन्ता यावत्संसारभाविनो हि ते । कार्यकरणप्रत्याख्यानेन संसारोऽवगम्यते । कार्यकरणात्मका हि त इत्युक्तम् । स यः कश्चिद्धैतान्प्रजापतेरात्मभूतानन्तवतः परिच्छिन्नानध्यात्मरूपेण वाऽधिभूतरूपेण वोपास्ते स च तदुपासनानुरूपमेव फलमन्तवन्तं लोकं जयति परिच्छिन्न एव जायते नैतेषामात्मभूतो भवतीत्यर्थः । अथ पुनर्यो हैतानन्तान्सर्वात्मकान्सर्वप्राण्यात्मभूतानपरिच्छिन्नानुपास्ते सोऽनन्तमेव लोकं जयति ॥ १३ ॥

आधिदैविकयोर्वाङ्मनसयोर्विभूतिनिर्देशानन्तर्यमथेत्युक्तम् । नन्वेतस्येत्येतच्छब्देन प्रजात्वेनोक्तस्य प्राणस्य किमिति न ग्रहणं तत्राऽऽह—न प्रजेति । अन्नत्रयस्य समप्रधानत्वेन प्रकृतत्वादेतच्छब्देन प्रधानपरामर्शोपपत्तौ नाप्रधानं परामृश्यत[7] इत्यर्थः । पूर्ववद्वाचो मनसश्च पृथिवी द्यौश्च शरीरं यथा तथेत्यर्थः । द्वैरूप्ये प्राणस्योक्ते व्याप्तिमविशिष्टां व्याचष्टे—तत्रेति । तावानित्यादि प्रतीकमादाय व्याचष्टे—चन्द्र इति । वाङ्मनःप्राणानामाधिदैविकरूपेणोपासनं विधातुं वृत्तं कीर्तयति—तानीति । एतेभ्योऽतिरिक्तमधिष्ठानमस्तीत्याशङ्क्य विशिनष्टि—कार्यात्मकमिति । प्रजापतिरेतेभ्योऽतिरिक्तोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—समस्तानीति । सोपस्करं वृत्तमनूद्य वाक्यमादाय व्याचष्टे—त एत इति । तुल्यां व्याप्तिमेव व्यनक्ति—यावदिति । तावदशेषं जगद्व्याप्येति योजना । तुल्यव्याप्तिमत्त्वमुपजीव्याऽऽह[8]—अत एवेति । तेषां यावत्संसारभावित्वमभिव्यनक्ति—न हीति । कार्यकरणयोर्यावत्संसारभावित्वेऽपि प्राणानां किमायातमत आह—कार्येति । तेषु परिच्छिन्नत्वेन ध्याने दोषमाह—स य इति । एवं पातनिकां कृत्वा विवक्षितमुपासनमुपदिशति—अथेति ॥ १३ ॥

---

१ च. ढ. कार्यमाधा॰ । २ क. ख. ढ. चन्द्र आधे॰ । ३ ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. ॰प्राणाः । अ॰ । ४ क. झ. ढ. ॰कं कार॰ । ५ घ. ज. च । ६ ग. ङ. च. ढ. ॰स्तुल्यव्या॰ । ७ क. ज. ॰मृश्येतेत्य॰ । ८ घ. ज. ॰प्तित्वमु॰ ।

पिता पाङ्क्तेन कर्मणा सप्तान्नानि सृष्ट्वा त्रीण्यन्नान्यात्मार्थमकरोदित्युक्तं तान्येतानि पाङ्क्तकर्मफलभूतानि व्याख्यातानि । तत्र कथं पुनः पाङ्क्तस्य कर्मणः फलमेतानीति । उच्यते । यस्मात्तेष्वपि त्रिष्वन्नेषु पाङ्क्तताऽवगम्यते । वित्तकर्मणोरपि तत्र संभवात् । तत्र पृथव्यग्नी माता । दिवादित्यौ पिता । योऽयमनयोरन्तरा प्राणः स प्रजेति व्याख्यातम् । तत्र वित्तकर्मणी संभावयितव्ये इत्यारम्भः—

स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रिभिरेवाऽऽ च पूर्यतेऽप च क्षीयते सोऽमावास्याꣳ रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताꣳ रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १४ ॥

स एष संवत्सरो योऽयं त्र्यन्नात्मा प्रजापतिः प्रकृतः स एष संवत्सरात्मना विशेषतो निर्दिश्यते । षोडशकलः षोडश कला अवयवा अस्य सोऽयं षोडशकलः संवत्सरः संवत्सरात्मा कालरूपः । तस्य च कालात्मनः प्रजापते रात्रय एवाहोरात्राणि तिथय इत्यर्थः । पञ्चदश कलाः । ध्रुवैव, नित्यैव व्यवस्थिताऽस्य प्रजापतेः षोडशी, षोडशानां पूरणी कला स रात्रिभिरेव तिथिभिः कलोक्ताभिरापूर्यते चापक्षीयते च । प्रतिपदाद्याभिर्हि चन्द्रमाः, प्रजापतिः शुक्लपक्ष आपूर्यते कलाभिरुपचीयमानाभिर्वर्धते यावत्संपूर्णमण्डलः पौर्णमास्याम् । ताभिरेवापचीयमानाभिः कलाभिरपक्षीयते कृष्णपक्षे यावद्ध्रुवैका कला व्यवस्थिताऽमावास्यायाम् ।

अन्नत्रये फलवद्ध्यानविषये व्याख्याते वक्तव्याभावात्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य वृत्तं कीर्तयति—पितेति । तेषां तत्फलत्वे प्रमाणाभावमादाय शङ्कते—तत्रेति । [1]प्रकृतं व्याख्यानं सप्तम्यर्थः । कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयन्नुत्तरमाह—उच्यत इति । अनुमानमेव स्फुट·

---

१ घ. प्रस्तुतव्या° । ञ. ण. प्रस्तुतं ।

यितुमन्त्रेषु पाङ्क्तत्वावगतिं दर्शयति—यस्मादिति । तस्मात्तत्कारणमपि तादृशमिति शेषः । कथं पुनस्तत्र पाङ्क्तत्वधीरित्याशङ्क्याऽऽह—वित्तेति । आत्मा जाया प्रजेति त्रयं संग्रहीतुमपिशब्दः । उक्तं हेतुं व्यक्तीकुर्वन्नुक्तं स्मारयति—तत्रेति । अन्नत्रयं सप्तम्यर्थः । तथाऽपि कथं पाङ्क्तत्वमित्याशङ्क्यानन्तरग्रन्थमवतारयति-तत्र वित्तेति । सप्तमी पूर्ववत् । अवतारितं ग्रन्थं व्याचष्टे—योऽयमित्यादिना । कथं प्रजापतेस्तिथिभिरापूर्यमाणत्वमपक्षीयमाणत्वं च तत्राऽऽह—प्रतिपदाद्याभिरिति । वृद्धेर्मर्यादां दर्शयति यावदिति । अपक्षयस्य मर्यादामाह—यावद्ध्रुवेति ।

स प्रजापतिः कालात्माऽमावास्याममावास्यायां रात्रिं रात्रौ या व्यवस्थिता ध्रुवा कलोक्तैतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृत्प्राणिजातमनुप्रविश्य यदपः पिबति यच्चौषधीरश्नाति तत्सर्वमेवौषध्यात्मना सर्वं व्याप्यामावास्यां रात्रिमवस्थाय ततोऽपरेद्युः प्रातर्जायते द्वितीयया कलया संयुक्तः । एवं पाङ्क्तात्मकोऽसौ प्रजापतिः । दिवादित्यौ मनः पिता । पृथिव्यग्नी वाग्जाया माता । तयोश्च प्राणः प्रजा । चान्द्रमस्यस्तिथयः कला वित्तमुपचयापचयधर्मित्वाद्वित्तवत्तासां च कलानां कालावयवानां जगत्परिणामहेतुत्वं कर्म । एवमेष कृत्स्नः प्रजापतिर्जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येषणानुरूप एव पाङ्क्तस्य कर्मणः फलभूतः संवृत्तः । कारणानुविधायि हि कार्यमिति लोकेऽपि स्थितिः ।

अवशिष्टाममावास्यायां निविष्टां कलां प्रपञ्चयन्द्वितीयकलोत्पत्तिं शुक्लप्रतिपदि दर्शयति—**स प्रजापतिरिति** । प्राणिजातमेव विशिनष्टि—यदप इति । स्थावरं जङ्गमं चेत्यर्थः । ओषध्यात्मनेत्युपलक्षणं जलात्मनेत्यपि द्रष्टव्यम् । फलभूते प्रजापतौ पाङ्क्तत्वं वक्तुमुपक्रान्त तदद्यापि नोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति । तदेव पाङ्क्तत्वं व्यनक्ति—दिवेति । कलानां वित्तवद्वित्तत्वे हेतुमाह—उपचयेति । पाङ्क्तत्वनिर्देशेन लब्धमर्थमाह—एवमेष इति । संप्रति कृत्स्नस्य प्रजापतेरुपक्रमानुसारित्वं दर्शयति—जायेति । भवतु प्रजापतेरुक्तरीत्या पाङ्क्तत्वं तथाऽपि कथं पाङ्क्तकर्मफलत्वं तत्राऽऽह—कारणेति ।

यस्मादेष चन्द्र एतां रात्रिं सर्वप्राणिजातमनुप्रविष्टो ध्रुवया कलया वर्तते तस्माद्धेतोरेताममावास्यां रात्रिं प्राणभृतः प्राणिनः प्राणं न विच्छिन्द्यात्प्राणिनं न प्रमापयेदित्येतदपि कृकलासस्य । कृकलासो

---

१ ख. घ. ञ. ढ. ण. °द्दगिति । २ ख. ढ. °यम° ३ ख. °वदासां । ४ घ. ङ. छ. ज़. °त्ता । आसां । ५ च. ढ. °गद्विपरि° । ६ क. ञ. ढ. °वास्यां नि° । ७ ख. ण. °स्यानि° । ८ क. ढ. °क्तनीत्या । ९ ङ. °लभूतत्वं । १० च ढ. °चन्द्रमा ।

हि पापात्मा स्वभावेनैव हिंस्यते प्राणिभिर्दृष्टोऽप्यमङ्गल इति कृत्वा । ननु प्रतिषिद्धैव प्राणिहिंसा न हिंस्यात्सर्वा भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति । बाढं प्रतिषिद्धा तथाऽपि नामावास्याया अन्यत्र प्रतिप्रसवार्थं वचनं हिंसायाः कृकलासविषये वा किं तर्ह्येतस्याः सोमदेवताया अपचित्यै, पूजार्थम् ॥ १४ ॥

पाङ्क्तकर्मफलत्वं प्रजापतेरुक्त्वा प्रासाङ्गिकमर्थमाह——यस्मादिति । अपि कृकलासस्येति कुतो विशेषोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—कृकलासो हीति । कुतस्तस्य पापात्मत्वं तत्राऽऽह——दृष्टोऽपीति । विशेषनिषेधस्य शेषानुज्ञानपरत्वाद्विरोधः सामान्यशास्त्रेण स्यादिति शङ्कते— नन्विति । तीर्थशब्दः, शास्त्रविहितप्रदेशविषयः । साधारण्येन सर्वत्र निषिद्धाऽपि हिंसा विशेषतोऽमावास्यायां निषिध्यमाना सोमदेवतापूजार्था ततः शेषानुज्ञाभावान्न सामान्योक्तिविरोधोऽस्तीति परिहरति—बाढमिति ॥ १४ ॥

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश कला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनैवाऽऽ च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्तं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं जीयत आत्मना चेज्जीवति प्रधिनाऽगादित्येवाऽऽहुः ॥ १५ ॥

यो वै परोक्षाभिहितः संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलः स नैवात्यन्तं परोक्षो मन्तव्यो यस्मादयमेव स प्रत्यक्ष उपलभ्यते । कोऽसावयं यो यथोक्तं त्र्यन्नात्मकं प्रजापतिमात्मभूतं वेत्ति स एवंवित्पुरुषः केन सामान्येन प्रजापतिरिति तदुच्यते— तस्यैवंविदः पुरुषस्य गवादिवित्तमेव पञ्चदश कला उपचयापचयधर्मित्वात्तद्वित्तसाध्यं च कर्म । तस्य कृत्स्नताया आत्मैव पिण्ड एवास्य विदुषः षोडशी कला ध्रुवस्थानीया स चन्द्रवद्वित्तेनैवाऽऽपूर्यते चापक्षीयते च । तदेतल्लोके प्रसिद्धम् । तदेतन्नभ्यं, नाभ्यै हितं नभ्यं

१ क. °साऽहिंसन्सर्वभू° । २ च. छ. ज. झ. °त्सर्वभू° । ख. °त्सर्वाणि भू° । ३ च. °दित्याहुः । ४ क. ग. ङ. च. छ. झ. वै स प° । ५ ङ. छ. ज. झ. °थोक्तमन्ना° । ६ घ. ज. झ. साम्येन । ७ ख. °त्वाद्धि° । ८ ख. घ. ङ. च. ज. ङ. °षः शोडशानां पूरणी षो° ।

नाभिं वा[1]ऽर्हतीति । किं तद्यदयं योऽयमात्मा पिण्डः प्रधिर्वित्तं परिवारस्थानीयं बाह्यं[2] चक्रस्येवारनेम्यादि । तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानिं[3] सर्वस्वापहरणं जीयते हीयते ग्लानिं प्राप्नोत्यात्मना चक्रनाभिस्थानीयेन चेद्यदि जीवति प्रधिना बाह्येन परिवारेणायमगात्क्षीणोऽयं यथा चक्रमरनेमिविमुक्तमेवमाहुर्जीवंश्चेदरनेमिस्थानीयेन वित्तेन पुनरुपचीयत इत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥

यत्पूर्वमाधिदैविकव्यन्नात्मकप्रजापत्युपासनमुक्तं तदहमस्मि प्रजापतिरित्यहंग्रहेण कर्तव्यमित्याह—यो वा इति । प्रत्यक्षमुपलभ्यमानं प्रजापतिं प्रश्नद्वारा प्रकटयति—कोऽसाविति । तस्य प्रजापतित्वमप्रसिद्धमित्याशङ्क्य परिहरति—केनेत्यादिना । कलानां जगद्विपरिणामहेतुत्वं कर्मेत्युक्तं वित्तेऽपि कर्महेतुत्वमस्ति तेन तत्र कलाशब्दप्रवृत्तिरुचितेत्याह—वित्तेति । यथा चन्द्रमाः कलाभिः शुक्लकृष्णपक्षयोरापूर्यतेऽपक्षीयते च तथा स विद्वान्वित्तेनैवोपचीयमानेनाऽऽपूर्यतेऽपचीयमानेन चापक्षीयते । एतच्च लोकप्रसिद्धत्वान्न प्रतिपादनसापेक्षमित्याह—स चन्द्रवदिति । आत्मैव ध्रुवा कलेत्युक्तं तदेव रथचक्रदृष्टान्तेन स्पष्टयति—तदेतदिति । नाभिचक्रपिण्डिका तत्स्थानीयं वा नभ्यं तदेव प्रश्नद्वारा स्फोरयति—किं तदिति । शरीरस्य चक्रपिण्डिकास्थानीयत्वमुक्तं परिवारादर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रधिरिति । शरीरस्य रथचक्रपिण्डिकास्थानीयत्वे फलितमाह—तस्मादिति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—जीवंश्चेदिति ॥ १५ ॥

एवं पाङ्क्तेन दैववित्तविद्यासंयुक्तेन कर्मणा[10] [11]व्यन्नात्मकः प्रजापतिर्भवतीति व्याख्यातमनन्तरं च जायादिवित्तं परिवारस्थानीयमित्युक्तम् । तत्र पुत्रकर्मापरविद्यानां लोकप्राप्तिसाधनत्वमात्रं सामान्येनावगतं न पुत्रादीनां लोकप्राप्तिफलं प्रति विशेषसंबन्धनियमः । सोऽयं पुत्रादीनां साधनानां साध्यविशेषसंबन्धो वक्तव्य इत्युत्तर[12]कण्डिका प्रणीयते—

अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृ-

---

१ घ. ज. चार्हति । ङ. च. ड. वाऽर्हति । २ ख. ङ. °ह्यं वित्तं च° । ३ घ. च. ज. °निं सर्वहानिं स° । ४ घ. ज. प्राप्तोऽप्यात्म° । ५ क. ख. छ. °प्नोतीत्या° । ६ ग. ङ. च. छ. ज. झ. °यमागा° । ७ ख. घ. च. ज. ढ. °वियुक्त° । ८ ण. °विकान्ना° । ९ ख. ढ. °यं न° । १० ग. झ. °णाऽन्ना° । ११ घ. ज. व्यन्नात्मा । १२ ख. छ. ढ. °त्तरा क° ।

लोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकानाꣳ
श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशꣳसन्ति ॥ १६ ॥

अथेति वाक्योपन्यासार्थः। त्रयो वावेत्यवधारणार्थः। त्रय एव शास्त्रोक्तसाधनार्हा लोका न न्यूना नाधिका वा। के त इत्युच्यते—मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति। तेषां सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव साधनेन जय्यो जेतव्यः साध्यो यथा च पुत्रेण जेतव्यस्तथोत्तरत्र वक्ष्यामो नान्येन कर्मणा विद्यया वेति वाक्यशेषः। कर्मणाऽग्निहोत्रादिलक्षणेन केवलेन पितृलोको जेतव्यो न पुत्रेण नापि विद्यया। विद्यया देवलोको न पुत्रेण नापि कर्मणा। देवलोको वै लोकानां त्रयाणां श्रेष्ठः प्रशस्यतमः। तस्मात्तत्साधनत्वाद्विद्यां प्रशंसन्ति ॥ १६ ॥

अन्नत्रयात्मनि प्रजापतावहंग्रहोपासनस्य सफलस्योक्तत्वाद्वक्तव्याभावादुत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य तद्विषयं वक्तुं वृत्तमनुवदति—एवमिति। साधनोक्त्यैव फलमुक्तं तयोर्मिथोबद्धत्वात्प्राजापत्यं च फलं प्रागेव दर्शितं तत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य सामान्येन तत्प्रतीतावपीदमस्येति विशेषो नोक्तस्तदुक्त्यर्थमुत्तरा श्रुतिरित्याह—तत्रेति। पूर्वग्रन्थः सप्तम्यर्थः। नियमो नावगत इति संबन्धः। उपन्यासः प्रारम्भः। वावशब्दस्यावधारणरूपमथ विवृणोति—त्रय एवेति। तदेव लोकत्रयं प्रश्नद्वारा स्फोरयति—के त इत्यादिना। जयो नाम, पुत्रेण मनुष्यलोकस्यातिक्रम इति केचित्तान्प्रत्याह—साध्य इति। पुत्रेणास्य साध्यत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—यथा चेति। द्विविधो हि मनुष्यलोकजयः कर्तव्यशेषानुष्ठानं भोगश्च। तत्राऽऽद्यमाश्रित्यान्ययोगव्यवच्छेदमेवकारार्थं दर्शयति—नान्येनेति। द्वितीये त्वयोगव्यवच्छेदस्तदर्थो ज्योतिषेमं लोकं जयतीति साधनान्तरेणापि मनुष्यलोकजयश्रुतेरिति भावः। पूर्ववाक्यस्थमेवकारमुत्तरवाक्ययोरनुषक्तमुपेत्य वाक्यद्वयं व्याचष्टे—कर्मणेत्यादिना। साधनद्वयापेक्षया फलद्वारकमुत्कर्षं विद्यायां दर्शयति—देवलोक इति ॥ १६ ॥

अथातः संप्रत्तिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं
ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याहाहं
ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति यद्वै किंचानूक्तं तस्य

---

१ ग. 'नोक्तौ च फ'। २ ख. घ. 'व प्रद'। ३ घ. ज. ण. नोक्ति विनेत्यतस्त'।

सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यज्ञास्तेषाꣳ सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषाꣳ सर्वेषां लोक इत्येकतैतावद्वा इदꣳ सर्वमेतन्मा सर्वꣳ सन्नयमितोऽभुनजदिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्य-माहुस्तस्मादेनमनुशासति स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रै-त्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति । स यद्यनेन किंचिदक्ष्णयाऽकृतं भवति तस्मादेनꣳ सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिँल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते दैवाः प्राणा अमृता आवि-शन्ति ॥ १७ ॥

एवं साध्यलोकत्रयफलभेदेन विनियुक्तानि पुत्रकर्मविद्याख्यानि त्रीणि साध-नानि । जाया तु पुत्रकर्मार्थत्वान्न पृथक्साधनमिति पृथङ्नाभिहिता । वित्तं च कर्मसाधनत्वान्न पृथक्साधनम् । विद्याकर्मणोर्लोकजयहेतुत्वं स्वात्मप्रतिला-भेनैव भवतीति प्रसिद्धम् । पुत्रस्य त्वक्रियात्मकत्वात्केन प्रकारेण लोकजय-हेतुत्वमिति न ज्ञायतेऽतस्तद्वक्तव्यमित्यथानन्तरमारभ्यते—संप्रत्तिः संप्रदानम् । संप्रत्तिरिति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । पुत्रे हि स्वात्मव्यापारसंप्रदानं करोत्यनेन प्रकारेण पिता तेन संप्रत्तिसंज्ञकमिदं कर्म । तत्कस्मिन्काले कर्तव्य-मित्याह—स पिता यदा यस्मिन्काले प्रैष्यन्मरिष्यन्मरिष्यामीत्यरिष्टादिदर्शनेन मन्यतेऽथ तदा पुत्रमाहूयाऽऽह—त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स एवमुक्तः पुत्रः प्रत्याह स तु पूर्वमेवानुशिष्टो जानाति मयैतत्कर्तव्यमिति तेनाऽऽहाहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति । एतद्वाक्यत्रयम् ।

वृत्तमनुवदति—एवमिति । पुत्रादिवज्जायावित्तयोरपि प्रकृतत्वात्फलविशेषे विनि-योगो वक्तव्य इत्याशङ्क्याऽऽह—जाया त्विति । न पृथक्पुत्रकर्मभ्यामिति शेषः । न पृथक्साधनं कर्मणः सकाशादिति द्रष्टव्यम् । भवत्वेवं साधनत्रयनियमस्तथाऽपि विद्या-कर्मणी हित्वा समनन्तरग्रन्थे किमिति पुत्रनिरूपणमित्याशङ्क्याऽऽह—विद्याकर्मणो-

---

१ ख. ढ. °ण सलो° । २ घ, ङ. °तुरिति । ३ ख. ग. घ. °रिष्या° । ४ ख. ढ. ण. °शेषवि°।

रिति । यथोक्ते चोद्ये पुत्रस्य लोकहेतुत्वज्ञा[1]पनार्थं संप्रत्तिवाक्यमित्याह—अत इति । अथात इति पदद्वयं व्याख्याय संप्रत्तिपदं व्याचष्टे—संप्रत्तिरिति । किमिदं संप्रदानं नाम तदाह—संप्रत्तिरितीति । तदेव कर्म विशदयति—पुत्रे हीति । अनेन प्रकारेणेति, वक्ष्यमाणप्रकारोक्तिः । अरिष्टादीत्यादिपदेन दुःस्वप्नादिसंग्रहः । प्रत्याह वाक्यत्रयमिति संबन्धः । पुत्रस्याहं ब्रह्मेत्यादिप्रतिवचने हेतुमाह—स त्विति । मया कार्यं यदध्ययनादि तदेवावशिष्टं त्वया कार्यमिति पुत्रस्य प्रागनुशिष्ट[2]ताभावे प्रतिवचनानुपपत्तिरित्यर्थः ।

एतस्यार्थस्तिरोहित इति मन्वाना श्रुतिर्व्याख्यानाय प्रवर्तते—यद्वै किंच, यत्किंचावशिष्टमनूक्तमधीतमनधीतं च तस्य सर्वस्यैव ब्रह्मेत्येतस्मिन्पद एकतै-कत्वं[3] योऽध्ययनव्यापारो मम कर्तव्य आसीदेतावन्तं कालं वेदविषयः स इत ऊर्ध्वं त्वं ब्रह्म त्वत्कर्तृकोऽस्त्वित्यर्थः । तथा ये वै के च यज्ञा अनुष्ठेयाः सन्तो मयाऽनुष्ठिताश्चाननुष्ठिताश्च तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येतस्मिन्पद एकतैकत्वं मत्क-र्तृका यज्ञा य आसंस्त इत ऊर्ध्वं त्वं यज्ञस्त्वत्कर्तृका भवन्त्वित्यर्थः । ये वै के च लोका मया जेतव्याः सन्तो जिता अजिताश्च तेषां सर्वेषां लोक इत्येतस्मि-न्पद एकता । इत ऊर्ध्वं त्वं लोकस्त्वया जेतव्यास्ते । इत ऊर्ध्वं मयाऽध्ययन-यज्ञलोकजयकर्त[4]व्यक्रतुस्त्वयि समर्पितोऽहं तु मुक्तोऽस्मि कर्तव्यताबन्धनविष-यात्क्रतोः । स च सर्वं तथैव प्रतिपन्नवान्पुत्रोऽनुशिष्टत्वात् ।

यद्वै किंचेत्यादिवाक्यानां पुत्रानुमन्त्रणवाक्यैरर्थभेदाभावात्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—एतस्येति । यद्वै किंचेत्यादिवाक्ये वाक्यार्थमाह——योऽध्ययनेति । त्वं ब्रह्मेतिवाक्य-वत्त्वं यज्ञ इति वाक्यमपि शक्यं व्याख्यातुमित्याह——तथेति । ब्राह्मणार्थं संगृह्णाति——मत्कर्तृका इति । त्वं लोक इत्यस्य व्याख्यानं ये वै केचेत्यादि । तत्र पदार्थानुक्त्वा वाक्यार्थमाह——इत इति । किमिति त्वत्कर्तृकमध्ययनादि मयि समर्प्यते त्वय्येव किं नानुष्ठीयते तत्राऽऽह——इत ऊर्ध्वमिति । कर्तव्यतैव बन्धनं तद्विषयः क्रतुः संकल्पस्त-स्मादिति यावत् । स पुत्र इत्यादेस्तात्पर्यमाह——स चेति ।

तत्रेमं पितुरभिप्रायं मन्वाना[5]ऽऽचष्टे श्रुतिरेतावदेतत्परिमाणं वा इदं सर्वं यद्गृहिणा कर्तव्यं यदुत वेदा अध्येतव्या यज्ञा यष्टव्या लोकाश्च जेतव्या एतन्मा[6] सर्वं सन्नयं, सर्वं हीमं भारं मदधीनं मत्तोऽप्रच्छिद्या[7]ऽऽत्मनि

१ ख. ढ. °ज्ञाना° । २ क. ख. ञ. ढ. °ष्टत्वभा° । ३ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ढ. °कत्वं । ४ ख. ङ. ढ. °र्तव्यः क्र° । ५ ग. मत्वाऽऽच° । ६ ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °तत्सर्वं । ७ ङ. झ. ढ. °तोऽनच्छि° ।

निधायेतोऽस्माल्लोकान्मां मामभुनजत्पालयिष्यतीति लृडर्थे लङ् छन्दसि काल-नियमाभावात् । यस्मादेवं संपन्नः पुत्रः पितरमस्माल्लोकात्कर्तव्यताबन्धनेतो मोचयिष्यति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यं लोकहितं पितुराहुर्ब्राह्मणाः । अत एव ह्येनं पुत्रमनुशासति लोक्योऽयं नः स्यादिति पितरः ।

तत्रेति यथोक्तानुशासनोक्तिः । एतन्मा सर्वमित्यादि प्रतीकमादाय व्याचष्टे––सर्वं हीति । अनद्यतने भूतेऽर्थे विहितस्य लङो भविष्यदर्थत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह––छन्दसीति । पुत्रानुशासनस्य फलवत्त्वमाह––यस्मादित्यादिना ।

स पिता यदा यस्मिन्काल एवंवित्पुत्रसमर्पितकर्तव्यताक्रतुरस्माल्लोकात्प्रैति, म्रियतेऽथ तदैभिरेव प्रकृतैर्वाङ्मनःप्राणैः पुत्रमाविशति पुत्रं व्याप्नोति । अध्यात्म-परिच्छेदहेत्वपगमात्पितुर्वाङ्मनःप्राणाः स्वेनाऽऽधिदैविकेन रूपेण पृथिव्यग्न्या-द्यात्मना भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वमाविशन्ति । तैः प्राणैः सह पिताऽप्याविशति वाङ्मनःप्राणात्मभावित्वात्पितुः । अहमस्म्यनन्ता वाङ्मनःप्राणा अध्यात्मादि-भेदविस्तारा इत्येवं भावितो हि पिता । तस्मात्तत्प्राणानुवृत्तित्वं पितुर्भवतीति युक्त-मुक्तमेभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशतीति । सर्वेषां ह्यसावात्मा भवति पुत्रस्य च । एतदुक्तं भवति––यस्य पितुरेवमनुशिष्टः पुत्रो भवति सोऽस्मिन्नेव लोके वर्तते पुत्ररूपेण नैव मृतो मन्तव्य इत्यर्थः । तथा च श्रुत्यन्तरे––" सोऽस्याय-मितर आत्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते " इति ।

कृतसंप्रत्तिकः सन्पिता किं करोतीत्यपेक्षायामाह––स पितेति । कोऽयं प्रवेशो न हि विशिष्टस्य केवलस्य वा बिले सर्पवत्प्रवेशः संभवत्यत आह––अध्यात्मेति । हेतुः मिथ्याज्ञानादिः । वागादिष्वाविष्टेष्वपि कुतोऽर्थान्तरस्य पितुरावेशधीरित्याशङ्क्याऽऽह––वागिति । तद्भावित्वमेव स्फोरयति––अहमिति । भावनाफलमाह––तस्मादिति । पुत्रविशेषणात्परिच्छिन्नत्वं पितुस्तदवस्थमित्याशङ्क्याऽऽह––सर्वेषां हीति । मृतस्य पितुरितो लोकाद्व्यावृत्तस्य कथं यथोक्तरूपत्वमित्याशङ्क्याऽऽह––एतदुक्तमिति ।

---

१ ग. ङ. च. ज. ढ. °न्माम° । २ ङ. °धनान्मोच° । ३ ख. घ. छ. ज. °नवतो । ४ च. °ह्मणास्तस्मादुक्तहेतोरेवायतना अप्येनं । ५ च. ढ. °क्योऽयमस्माकं स्या° । ६ क. ख. घ. ञ. ढ. ण. °तत्सर्वं° । ७ ख. ध. ढ. भूतार्थे । ८ क. ख. ङ. छ. °वितत्वा° । ९ च. °वंभावनो हि । १० ख. ग. ङ. °स्मात्प्रा° ११ ढ. कः पिता । १२ ण. स पिता ।

पुत्ररूपेणात्र स्थितिमेव विभजते—नैवेति । मृतोऽपि पिताऽनुशिष्टपुत्रात्मनाऽत्र वर्तते नास्मादत्यन्तं व्यावृत्तः फलरूपेण च परत्रेति भावः । उक्तेऽर्थे ऐतरेयश्रुतिं संवादयति—तथा चेति । षष्ठीप्रथमाभ्यां पितापुत्रा उच्येते ।

अथेदानीं पुत्रनिर्वचनमाह—स पुत्रो यदि कदाचिदनेन पित्राऽक्षणया, कोणच्छिद्रतोऽन्तराऽकृतं भवति कर्तव्यम् । तस्मात्कर्तव्यतारूपात्पित्राऽकृतात्सर्वस्माल्लोकप्राप्तिप्रतिबन्धरूपात्पुत्रो मुञ्चति मोचयति तत्सर्वं स्वयमनुतिष्ठन्पूरयित्वा । तस्मात्पूरणेन त्रायते स पितरं यस्मात्तस्मात्पुत्रो नाम । इदं तत्पुत्रस्य पुत्रत्वं यत्पितुश्छिद्रं पूरयित्वा त्रायते । स पितैवंविधेन पुत्रेण मृतोऽपि सन्नमृतोऽस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्येवमसौ पिता पुत्रेणेमं मनुष्यलोकं जयति । न तथा विद्याकर्मभ्यां देवलोकपितृलोकौ स्वरूपलाभसत्तामात्रेण । न हि विद्याकर्मणी स्वरूपलाभव्यतिरेकेण पुत्रवद्व्यापारान्तरापेक्षया लोकजयहेतुत्वं प्रतिपद्येते । अथ कृतसंप्रत्तिकं पितरमेनमेते वागादयः प्राणा दैवा हैरण्यगर्भा अमृता अमरणधर्माण आविशन्ति ॥ १७ ॥

स यदीत्यादिवाक्यमवतार्य व्याकरोति—अथेत्यादिना । अकृतमकृतादिति[3] च च्छेदः । तस्मादिति प्रतीकमादाय व्याकरोति—पूरणेनेति । तदेव प्रपञ्चयति—इदं तदिति । पुत्रवैशिष्ट्यं निगमयति—स पितेति । पुत्रेणैतल्लोकजयमुपसंहरति—एवमिति । यथोक्तात्पुत्राद्विद्याकर्मणोर्विशेषमाह—न तथेति । कथं तर्हि ताभ्यां पिता तौ जयति तत्राऽऽह—स्वरूपेति । तदेव स्फुटयति[4]—न हीति । अनुशिष्टपुत्रेणैतल्लोकजयिनं पितरमाधिकृत्याथैनमित्यादि वाक्यं तद्व्याकरोति—अथेति । पुत्रप्रकरणविच्छेदार्थोऽथशब्दः ॥ १७ ॥

पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥ १८ ॥

कथमिति वक्ष्यति पृथिव्यै चैनमित्यादि । एवं पुत्रकर्मापरविद्यानां मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकसाध्यार्थता[5] प्रदर्शिता श्रुत्या स्वयमेवात्र केचिद्वावदूकाः श्रुत्युक्तविशेषार्थानभिज्ञाः सन्तः पुत्रादिसाधनानां मोक्षार्थतां वदन्ति । तेषां मुखापिधानं श्रुत्येदं कृतं जाया मे स्यादि-

---

१ क. ढ. °न्धनरू° । २ च. ज. ढ. °पेक्षं लो° । ३ क. घ. ज. ढ. ण. °ति च्छे° । ४ क. स्पष्टयति । ५ घ. ज. °साध्यता ।

त्यादि पाङ्क्तं काम्यं कर्मेत्युपक्रमेण पुत्रादीनां च साध्यविशेषविनियोगोपसंहारेण च। तस्मादृणश्रुतिरविद्वद्विषया न परमात्मविद्विषयेति सिद्धम्। वक्ष्यति च—किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति।

आवेशप्रकारबुभुत्सायामुत्तरवाक्यप्रवृत्तिं प्रतिजानीते—कथमित्यादिना। पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यस्य व्यावर्त्यं पक्षं वृत्तानुवादपूर्वकमुत्थापयति—एवमिति। अत्रेति वैदिकान्निर्धारयितुं सप्तमी। बहुवदनशीलत्वे हेतुः—श्रुत्युक्तेति। मोक्षार्थतामृणापाकरणश्रुतिस्मृतिभ्यां वदन्तीति शेषः। मीमांसकपक्षं प्रकृतश्रुतिविरोधेन दूषति—तेषामिति। कथमित्याशङ्क्य श्रुतेरादिमध्यावसानालोचनया पुत्रादेः संसारफलत्वावगमान्न मुक्तिफलतेत्याह—जायेत्यादिना। पुत्रादीनां चेति चकारादेतावान्वै काम इति मध्यसंग्रहः। यदुक्तमृणापाकरणश्रुतिस्मृतिभ्यां पुत्रादेर्मुक्तिफलतेति तत्राऽऽह—तस्मादिति। पुत्रादेः श्रुतं संसारफलत्वं परामृष्टुं तच्छब्दः। श्रुतिशब्दः स्मृतेरुपलक्षणार्थः। श्रुतिस्मृत्योरविरक्तविषयत्वे वाक्यशेषमनुकूलयति—वक्ष्यति चेति।

केचित्तु पितृलोकदेवलोकजयोऽपि पितृलोकदेवलोकाभ्यां व्यावृत्तिरेव। तस्मात्पुत्रकर्मापराविद्याभिः समुच्चित्यानुष्ठिताभिस्त्रिभ्य एतेभ्यो लोकेभ्यो व्यावृत्तः परमात्मविज्ञानेन मोक्षमधिगच्छतीति परम्परया मोक्षार्थान्येव पुत्रादिसाधनानीच्छन्ति। तेषामपि मुखापिधानायेयमेव श्रुतिरुत्तरा कृतसंप्रत्तिकस्य पुत्रिणः कर्मिणस्त्यन्नात्मविद्याविदः फलंप्रदर्शनाय प्रवृत्ता।

मीमांसकपक्षं निराकृत्य भर्तृप्रपञ्चपक्षमुत्थापयति—केचित्त्विति। मनुष्यलोकजयस्ततो व्यावृत्तिर्यथेत्यपेरर्थः। पुत्रादिसाधनाधीनतया लोकत्रयव्यावृत्तावपि कथं मोक्षः संपद्यते न हि पुत्रादीन्येव मुक्तिसाधनानि विरक्तत्वविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति। पृथिव्यै चेत्याद्योत्तरा श्रुतिरेव मीमांसकमतवद्भर्तृप्रपञ्चमतमपि निराकरोतीति दूषयति—तेषामिति। कथं सा तन्मतं निराकरोतीत्याशङ्क्य श्रुतिं विशिनष्टि—कृतेति।

न चेदमेव फलं मोक्षफलमिति शक्यं वक्तुम्। त्र्यन्नसंबन्धान्मेधातपःकार्यत्वाच्चान्नानां पुनः पुनर्जनयत इति दर्शनात्। यद्धैतन्न कुर्या-

---

१ क. ग. घ. ङ. च. छ. झ. ञ. ढ. °विद्याविष°। २ ख. श्रुतम्। ३ घ. °दिकं पक्षं निर्धा°। ञ. ण. °दिकं निर्धा°। ४ घ. च. ज. °च्छन्तीति। ते°। ५ ग. °र्मिणोऽन्ना°। ६ ग. घ. ङ. ज. झ. °लद°। ७ घ. ञ °ति। अन्ना°। ८ घ. ङ. ज. च. °क्ष इति। ९ ग. °म्। अन्न°। १० क. °पःक-र्मत्वा°।

त्क्षीयेत होति च क्षयश्रवणाच्छरीरं ज्योतीरूपमिति च [1]कार्यकरणत्वोपपत्तेस्त्रयं वा इदमिति च नामरूपकर्मात्मकत्वेनोपसंहारात् । न चेदमेव साधनत्रयं संहतं सत्कस्यचिन्मोक्षार्थं कस्यचि[2]त्त्र्यन्नात्मफलमित्यस्मादेव वाक्यादव[3]गन्तुं शक्यं पुत्रादिसाधना[4]नां त्र्यन्नात्मफल[5]दर्शनेनैवोपक्षीणत्वाद्वाक्यस्य ।

त्र्यन्नात्मोपासितुस्तदाप्तिवचनाविरुद्धं परमतामि[6]त्ययुक्तं तदा[7]प्तेरेव मुक्तित्वादित्याशङ्क्याऽऽह—**न चेति** । तथाऽपि कथं यथोक्तं फलं मोक्षो न भवति तत्राऽऽह—**मेधे[8]ति** । त्र्यन्नात्मनो ज्ञानकर्मजन्यत्वे हेतुमाह—**पुनः पुनरिति** । सूत्राप्तेरमुक्तित्वे हेत्वन्तरमाह—**यद्धेति** । का[9]र्यकर[10]णवत्त्वश्रुतेरपि सूत्रभावो न मुक्तिरित्याह—**शरीरमिति** । अविद्यातदुत्थद्वैतस्य त्र्यात्मकत्वेनोपसंहारात्तदात्मसूत्रभावो बन्धान्तर्भूतो न मुक्तिरिति युक्त्यन्तरमाह—**त्रयमिति** । नन्वविरक्तस्याज्ञस्य सूत्रा[11]प्तिफलमपि कर्मादिविरक्तस्य विदुषो मुक्तिफलमिति व्यवस्थितिर्नेत्याह—**न चेदमिति** । न हि पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यस्यैकस्य सकृच्छ्रुतस्यानेकार्थत्वम् । भिद्यते हि तथा वाक्यमिति न्यायादित्यर्थः ।

पृथिव्यै, पृथिव्याश्चैनमग्नेश्च दैव्यधिदैवात्मिका वागे[12]नं कृतसंप्रत्तिकमाविशति । सर्वेषां हि वाच उपादानभूता दैवी वाक्पृथिव्यग्निलक्षणा । सा ह्याध्यात्मिकासङ्गादिदोषैर्निरुद्धा[13] । विदुषस्तद्दोषापगम आवरणभङ्ग इवोदकं प्रदीपप्रकाशवच्च व्याप्नोति । तदेतदुच्यते पृथिव्या अग्नेश्चैनं दैवी वागाविशतीति । सा च [14]दैवी वागनृतादिदोषरहिता शुद्धा यया वाचा दैव्या यद्यदेवाऽऽत्मने परस्मै वा वदति तत्तद्भवत्यमोघाऽप्रतिबद्धाऽस्य वाग्भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

पृथिव्यै चेत्यादिवाक्यावष्टम्भेन पक्षद्वयं प्रतिक्षिप्य तदक्षराणि व्याचष्टे—**पृथिव्या इति** । एनमित्युक्तमनूद्य व्याकरोति—**एनमिति** । कथं पुनः सूत्रात्मभूता वागुपासकमाविशति तत्राऽऽह—**सर्वेषां हीति** । तर्हि तयोरभेदादविदुषोऽपि व्याप्तैव वागिति विदुषि विशेषो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—**सा हीति** । दैव्यां वाचि दोषविगममुत्तरवाक्येन (ण) साधयति **सा चेति** । विद्वद्वाचः स्वरूपं संक्षिपति—**अमोघेति** ॥ १८ ॥

---

१ ज. °थैकार° । २ ग. छ. झ. °चिदन्ना° । ३ ज. गन्तव्यं पु° । ४ ग. झ. °नानामन्त्रा° । ५ च. ढ. °लप्रद° । ६ ख. ढ. °मित्युक्तं । ७ ख. ढ. °दाप्तिरे° । ८ घ. °ति । अन्ना° । ९ क. °थैकार° । १० ढ. °णत्वश्रु° । ११ ख. ढ. °त्राप्तिः फ । १२ ङ. °नं पितरं कृ° । १३ च. °द्धाऽवि° । १४ ग. वै ।

दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति तद्वै दैवं मनो येनाऽऽनन्द्येव भवत्यथो न शोचति ॥ १९ ॥

तथा दिवश्चैनमादित्याच्च दैवं मन आविशति । तच्च दैवं मनः स्वभावनिर्मलत्वात् । येन मनसाऽसावानन्द्येव भवति, सुख्येव भवत्यथो अपि न शोचति शोकादिनिमित्तासंयोगात् ॥ १९ ॥

वाचि दर्शितन्यायं मनस्यतिदिशति–तथेति । यन्मनः स्वभावनिर्मलत्वेन दैवमित्युक्तं तदेव विशिनष्टि––येनेति । असाविति विद्वदुक्तिः । येन मनसा विद्वान्न शोचत्यपि तद्धेत्वभावात्तद्दैवमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ १९ ॥

अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति स वै दैवः प्राणो यः संचरꣲश्चासंचरꣲश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति सँ एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैवꣲ स यथैतां देवताꣲ सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवꣲ हैवंविदꣲ सर्वाणि भूतान्यवन्ति । यदु किंचेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवाऽऽसां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति ॥ २० ॥

तथाऽद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति । स वै दैवः प्राणः किंलक्षण इत्युच्यते––यः संचरन्प्राणिभेदेष्वसंचरन्समष्टिव्यष्टिरूपेणाथवा संचरञ्जङ्गमेष्वसंचरन्स्थावरेषु न व्यथते न दुःखनिमित्तेन भयेन युज्यते । अथो अपि न रिष्यति न विनश्यति न हिंसामापद्यते । स यो यथोक्तमेवं वेत्ति त्र्यन्नात्मदर्शनं सँ सर्वेषां भूतानामात्मा भवति सर्वेषां भूतानां प्राणो भवति सर्वेषां भूतानां मनो भवति सर्वेषां भूतानां वाग्भवतीत्येवं सर्वभूतात्मतया सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । सर्वकृच्च । यथैषा पूर्वसिद्धा हिरण्यगर्भदेवतैवमेव नास्य सर्वज्ञत्वे सर्व-

१ घ. ज. शोकनि° । २ ङ. °त्तासङ्गयो° । ३ घ. ढ. ण. °र्शितं न्या° । ४ ङ. स य ए° । ५ ग. ङ. ज. झ. वेत्यन्ना° । ६ ग. ङ. च. सर्वे° । ७ क. ग. घ. च. छ. ज. झ. °ति वा° । ८ ग. °र्वकर्तृत्वे वा ।

कृत्त्वे वा क्वचित्प्रतिघातः[1] । स इति[2] दार्ष्टान्तिकनिर्देशः[3] । किंच यथैतां हिरण्यगर्भदेवतामिज्यादिभिः सर्वाणि भूतान्यवन्ति, पालयन्ति पूजयन्त्येवं हैवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्तीज्यादिलक्षणां पूजां सततं प्रयुञ्जत इत्यर्थः ।

मनस्युक्तं न्यायं प्राणेऽतिदिशति––तथेति । तमेव दैवं प्राणं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति––स वा इति । स एवंविदित्यादि व्याचष्टे—स य इति । विदिरत्र लाभार्थः । न केवलं यथोक्तमेव विद्याफलं किंतु फलान्तरमप्यस्तीत्याह––किंचेति ।

अथेदमाशङ्क्यते—सर्वप्राणिनामात्मा भवतीत्युक्ते तस्य च सर्वप्राणिकार्य[4]करणात्म[5]त्वे सर्वप्राणिसुखदुःखैः सं[6]बध्येतेति । तन्न । अपरिच्छिन्नबुद्धित्वात् । परिच्छिन्नात्मबुद्धीनां ह्याक्रोशादौ दुःखसंबन्धो[7] दृष्टोऽनेनाहमाक्रुष्ट इति । अस्य तु सर्वात्मनो य आक्रुश्यते, यश्चाऽऽक्रोशति तयोरात्मत्वबुद्धिविशेषाभावान्न तन्निमित्तं[8] दुःखमुपपद्यते । मरणदुःखवच्च निमित्ताभावात् । यथा हि कस्मिंश्चिन्मृते कस्यचिद्दुःखमुत्पद्यते ममासौ पुत्रो भ्राता चेति पुत्रादिनिमित्तम् । तन्निमित्ताभावे तन्मरणदर्शिनोऽपि नैव दुःखमुपजायते । तथेश्वरस्याप्यपरिच्छिन्नात्मनो ममतवतादिदुःखनिमित्तमिथ्याज्ञानादिदोषाभावान्नैव दुःखमुपजायते । तदेतदुच्यते––यदु किंच, यत्किंचेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैव, सहैव प्रजाभिस्तच्छोकादिनिमित्तं दुःखं संयुक्तं भवत्यासां प्रजानां परिच्छिन्नबुद्धिजनितत्वात् । सर्वात्मनस्तु केन सह किं संयुक्तं भवेद्वियुक्तं वा । अमुं तु प्राजापत्ये पदे वर्तमानं पुण्यमेव, शुभमेव फलमभिप्रेतं, पुण्यमिति । निरतिशयं हि तेन पुण्यं कृतं तेन तत्फलमेव गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति, पापफलस्यावसराभावात्पापफलं दुःखं न गच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

सर्वभूतात्मत्वे तद्दोषयोगात्[9]प्राजापत्यं पदमनादेयमित्युत्तरवाक्यव्यावर्त्यमाशङ्कामाह—अथेति । सर्वप्राणिसुखदुःखैरित्यस्मादूर्ध्वं सशब्दोऽध्याहर्तव्यः । सर्वात्मके विदुष्येकैकभूतनिष्ठदुःखयोगो नास्तीत्युत्तरमाह––तन्नेति । तदेव प्रपञ्चयति—परिच्छिन्नेति । अपरिच्छिन्नधीत्वेऽपि सूत्रात्मके विदुषि सर्वभूतान्तर्भावात्तद्दुःखादियोगः स्यादेवेत्याशङ्क्य

---

१ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ड. °तः । किंच स । २ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °ति दृष्टान्तनि° । ३ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °शः । य° । ४ ज. °र्यकार° । ५ क. °त्मकत्वे । ६ क. ख. ग. च. छ. झ. ढ. °बध्यत इति । ७ ज. °न्धो युक्तोऽने° । ८ क. ग. ढ. °मता° । ९ क. घ. ञ. ण. °द्दोषयो° ।

जठरकुहरविपरिवर्तिक्रिमिदोषैरस्माकमसंसर्गवत्प्रकृतेऽपि संभवो नैवमित्यभिप्रेत्याऽऽह-**मर-णेति**। नोपपद्यते विदुषो दुःखमिति पूर्वेण संबन्धः। दृष्टान्तं विवृणोति—**यथेति**। मैत्रस्य स्वहस्ताद्यभिमानवतस्तद्दुःखादियोगवद्विदुषः सूत्रात्मनः स्वांशभूतसर्वभूताभिमानि-नस्तद्दुःखादिसंसर्गः स्यादित्याशङ्क्य दार्ष्टान्तिकमाह-**तथेति**। ममैतवतादीत्यादिपदे-नाहंताग्रहणं तदेव दुःखनिमित्तं मिथ्याज्ञानम्। आदिशब्देन रागादिरुक्तः। उक्तेऽर्थे श्रुतिमवतार्य व्याचष्टे—**तदेतादिति**। शुभमेव गच्छतीति संबन्धः। फलरूपेण वर्तमा-नस्य कथं कर्मसंबन्धः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**फलमिति**। उक्तमेव व्यनक्ति—**निर-तिशयं हीति** ॥ २० ॥

त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ता इत्यविशेषेण वाङ्मनःप्राणानामुपा-सनमुक्तं नान्यमतगतो विशेष उक्तः। किमेवमेव प्रतिपत्तव्यं किं वा विचार्य-माणे कश्चिद्विशेषो व्रतमुपासनं प्रति प्रतिपत्तुं शक्यत इत्युच्यते—

अथातो व्रतमीमाꣳसा प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धन्त वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे तान्याप्नोत्तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्ध तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति श्रोत्रमथेममेव नाऽऽप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं दध्रिरे। अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरꣳश्चासंच-रꣳश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्तास्यैव सर्वे रूप-मसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवꣳस्तस्मादेत एते-नाऽऽख्यायन्ते प्राणा इति तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते

---

१ घ. झ. ञ. °र्तिक्रमि°। २ घ. ञ. °वान्नैव°। ३ ण. °मता°। ४ च. ढ. °णानां चोपा-स्यत्वमुक्तं। ५ घ. ज. °पास्यत्वमु°। ६ ग. घ. ढ. °तिप°। ७ ख. च. ढ. इत्यतोऽथान°। ८ ख. च. °माख्यायते।

यस्मिन्कुले भवति य एवं वेद य उ हैवंविदा स्पर्धतेऽनुशुष्यत्यनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मम् ॥ २१ ॥

अथातोऽनन्तरं व्रतंमीमांसोपासनकर्मविचारणेत्यर्थः । एषां प्राणानां कस्य कर्म व्रतत्वेन धारयितव्यमिति मीमांसा प्रवर्तते । तत्र प्रजापतिर्ह हशब्दः किलार्थे प्रजापतिः किल प्रजाः सृष्ट्वा कर्माणि करणानि वागादीनि कर्मार्थानि हि तानीति कर्माणीत्युच्यन्ते ससृजे सृष्टवान्वागादीनि करणानीत्यर्थः । तानि पुनः सृष्टान्यन्योन्येनेतरेतरमस्पर्धन्त स्पर्धां संघर्षं चक्रुः । कथम् । वदिष्याम्येव स्वव्यापाराद्वदनादनुपरतैवाहं स्यामिति वाग्व्रतं दध्रे धृतवती । यद्यन्योऽपि मत्समोऽस्ति स्वव्यापारादनुपरन्तुं शक्तः सोऽपि दर्शयत्वात्मनो वीर्यमिति । यथा द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि करणानि यथाकर्म यद्यद्यस्य कर्म यथाकर्म तानि करणानि मृत्युर्मारकः श्रमः श्रमरूपी भूत्वोपयेमे संजग्राह ।

अथेत्यादिवाक्यस्य वक्तव्यशेषाभावादानर्थक्यमाशङ्क्य व्यवहितोपासनानुवादेन तदङ्गव्रतविधानार्थमुत्तरं वाक्यमित्यानर्थक्यं परिहरति—त एत इत्यादिना । व्रतमित्यवश्यानुष्ठेयं कर्मोच्यते । जिज्ञासायाः सत्त्वमतःशब्दार्थः । उपासनोक्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थं कथयति—अनन्तरमिति । विचारणामेव स्फोरयति—एषामिति । प्रवृत्तायां मीमांसायां प्राणव्रतमभग्नत्वेन धारणीयमिति निर्धारणार्थमाख्यायिकां प्रणयति—तत्रेत्यादिना । कथं वागादिषु करणेषु कर्मशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—कर्मार्थानीति । तदीयसृष्टेरुपयोगमुपदर्शयितुं भूमिकां करोति—तानीति । स्पर्धाप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कथमित्यादिना । यथाकर्म स्वीयं स्वीयं व्यापारमनुसृत्य व्रतं दध्रिरे वागादीनि करणानीत्यर्थः ।

कथम् । तानि करणानि स्वव्यापारे प्रवृत्तान्याश्रमोऽल्लमरूपेणाऽऽत्मानं दर्शितवानाप्त्वा च तान्यवारुन्धावरोधं कृतवान्मृत्युः स्वकर्मभ्यः प्रच्यावितवानित्यर्थः । तस्माद्द्यत्वेऽपि वदने स्वकर्मणि प्रवृत्ता वाक्श्राम्य-

१ क. ख. ङ. च. छ. ज. ठ. ड. °ष्य है° । २ क. ख. °तस्योपासनस्य मी° । घ. च. ज. ढ. °तस्य मी° । ङ. °तस्य मीमांसा व्रतमी° । ३ च. ढ. प्रजास्रष्टा क° । ४ घ. ज. यदन्योऽ° । ५ क. छ. °न्यान्यपि क° । ६ ग. ङ. °नि च य° । ७ ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °द्यस्य । ८ घ. ङ. ज. °ह स्वकर्मभ्यः प्रच्यावितवानित्यर्थः । क° ।

स्येव श्रमरूपिणा मृत्युना संयुक्ता स्वकर्मतः प्रच्यवते । तथा श्राम्यति चक्षुः । श्राम्यति श्रोत्रम् । अथेममेव मुख्यं प्राणं नाऽऽप्नोन्न प्राप्तवान्मृत्युः श्रमरूपी योऽयं मध्यमः प्राणस्तम् । तेनाप्त्वेऽप्यश्रान्त एवं स्वकर्मणि प्रवर्तते तानीतराणि करणानि तं ज्ञातुं दध्रिरे धृतवन्ति मनः । अयं वै नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठः प्रशस्यतमोऽभ्यधिको यस्माद्यः संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति हन्तेदानीमस्यैव प्राणस्य सर्वे वयं रूपमसाम, प्राणमात्मत्वेन प्रतिपद्येमहि । एवं विनिश्चित्य त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्प्राणरूपमेवाऽऽत्मत्वेन प्रतिपन्नाः प्राणव्रतमेव दध्रिरेऽस्मद्व्रतानि न मृत्योर्वारणाय पर्याप्तानीति ।

प्रजापतेर्वागादिषु श्रमद्वारा स्वकर्मप्रच्युतिरासीदित्यत्र कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति— तस्मादिति । वागादीनां भग्नव्रतत्वनिर्धारणानन्तर्यमथशब्दार्थः । प्राजापत्ये प्राणे मृत्युग्रस्तत्वाभावे कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति—तेनेति । प्रवर्तते प्राण इति संबन्धः । तथाऽपि कथं प्राणस्यैव व्रतं धार्यमित्यपेक्षायामाह—तानीति । ज्ञानार्थमनुसंधानप्रकारमेव दर्शयति—अयमिति । तस्य श्रेष्ठत्वे फलितमाह—हन्तेति । इतिशब्दं व्याकरोति—एवं विनिश्चित्येति । अस्माकं वागादीनां व्रतानि मृत्योर्वारणाय न पर्याप्तानीति विनिश्चित्य दध्रिरे प्राणव्रतमेवेति संबन्धः ।

यस्मात्प्राणेन रूपेण रूपवन्तीतराणि करणानि चलनात्मना स्वेन च प्रकाशात्मना । न हि प्राणादन्यत्र चलनात्मकत्वोपपत्तिः । चलनव्यापारपूर्वकाण्येव हि सर्वदा स्वव्यापारेषु लक्ष्यन्ते । तस्मादेते वागादय एतेन प्राणाभिधानेनाऽऽख्यायन्तेऽभिधीयन्ते प्राणा इत्येवम् । य एवं प्राणात्मतां सर्वकरणानां वेत्ति, प्राणशब्दाभिधेयत्वं च तेन ह वाव तेनैव विदुषा तत्कुलमाचक्षते लौकिकाः । यस्मिन्कुले स विद्वाञ्जातो भवति तत्कुलं विद्वन्नाम्नैव प्रथितं भवत्यमुष्येदं कुलमिति । यथा तापत्य इति । य एवं, यथोक्तं वेद, वागादीनां प्राणरूपतां प्राणाख्यत्वं च तस्यैतत्फलम् । किं च यः कश्चिदु हैवंविदा प्राणात्मदर्शिना स्पर्धते, तत्प्रतिपक्षी सन्सोऽस्मिन्नेव शरीरेऽनुशुष्यति, शोषमुपगच्छति । अनुशुष्य हैव शोषं गत्वैवान्ततोऽन्ते म्रियते न सहसाऽनुपद्रुतो

---

१ क. ग. °व क° । २ घ. च. ज. ढ. °णि स प्र° । ३ क. प्रजापतेः । ४ घ. ज. °त्प्राणरू° । ५ क. °माख्यातमाघ° । ख. ग. ङ. °माख्यायत आच° । ६ क. °णस्वरू° । ७ ख. ग. ङ. छ. ज. झ. °ते प्रति° । ८ ख. ङ. च. ढ. °तो म्रि° ।

म्रियत इत्येवमुक्तमध्यात्मं प्राणात्मदर्शनमित्युक्तोपसंहारोऽधिदैवतप्रदर्शनार्थः ॥ २१ ॥

प्राणरूपत्वमुक्त्वा करणानां तन्नामत्वमाह—यस्मादिति । यस्मादित्यस्य तस्मादिति व्यवहितेन संबन्धः । प्राणरूपं चलनात्मत्वमिति कुतो निश्चीयते तत्राऽऽह—न हीति । तर्हि करणेषु प्रकाशात्मकत्वमेव न चलनात्मत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—चलनेति । संप्रति विद्याफलमाह—य एवमिति । तदेव स्पष्टयति—यस्मिन्निति । तपती, सूर्यसुता तस्या वंशस्तापत्यः । कस्येदं फलमित्युक्ते पूर्वोक्तमेव स्फुटयति—य एवमित्यादिना । न केवलं विद्याया यथोक्तमेव फलं किंतु फलान्तरमप्यस्तीत्याह—किंचेति । प्राणविदा सह स्पर्धा न कर्तव्येति भावः । इत्यध्यात्ममित्यस्याऽऽनर्थक्यमाशङ्क्याऽऽह—इत्येवमिति ॥ २१ ॥

[3]अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादैवतं[4] स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्म्लोचन्ति ह्यन्या देवता न वायुः सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः ॥ २२ ॥

अथानन्तरमधिदैवतं देवताविषयं दर्शनमुच्यते । कस्य देवताविशेषस्य व्रतधारणं श्रेय इति मीमांस्यते । अध्यात्मवत्सर्वं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे । तप्स्याम्यहमित्यादित्यः । भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः । एवमन्या देवता यथादैवतम्[5] । सोऽध्यात्मं वागादीनामेषां प्राणानां मध्ये मध्यमः प्राणो मृत्युनाऽनाप्तः स्वकर्मणो न प्रच्यावितः[6] स्वेन प्राणव्रतेनाभग्नव्रतो यथैवमेतासामग्न्यादीनां देवतानां वायुरपि । म्लोचन्त्यस्तं यन्ति स्वकर्मभ्य उपरमन्ते यथाऽध्यात्मं वागादयोऽन्या देवता अग्न्याद्या न वायुरस्तं याति यथा मध्यमः प्राणोऽतः सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुर्योऽयं वायुः । एवमध्यात्ममधिदैवं च मीमांसित्वा निर्धारितं[7] प्राणवाय्वात्मनोर्व्रतमभग्नमिति ॥ २२ ॥

---

१ क. ग. °वप्र° । २ ढ. स्फुटयति । ३ ग. ज. °दैवं ज्व° । ४ क. ढ. °ता विद्युदादिरूपा य° । ५ क. घ. च. ज. झ. °म् । स दृष्टान्तोऽध्या° । ख. छ. ढ. °म् । स दृष्टान्तः सोऽध्या° । ६ घ. च. वित इति स्वे° । ७ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. ड. °तं वाय्वात्मनो व्रत° ।

अध्यात्मदर्शनमुक्त्वाऽधिदैवतदर्शनं वक्तुमनन्तरवाक्यमवतारयति—अथेति। तर्हि ज्वलिष्यामीत्यादि किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह—कस्येति। वदिष्यामीत्यादावुक्तं व्याख्यानमिहापि द्रष्टव्यमित्याह—अध्यात्मवदिति। यथादैवतं स्वं स्वं देवताव्यापारमनतिक्रम्यान्या देवता विद्युदाद्या दध्रिरे व्रतमित्यर्थः। स यथेत्यादि व्याचष्टे—सोऽध्यात्ममिति। वायुरपि मृत्युनाऽनाप्तः स्वकर्मणो न प्रच्यावितः स्वेन वायुव्रतेनाभग्नव्रत इति शेषः। तदेव साधयति—श्लोचन्तीति। ब्राह्मणोक्तमर्थमुपसंहरति—एवमिति॥ २२॥

अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मꣳ स एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एतेऽमुर्ह्यध्रियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति। तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यद्यु चरेत्समापिपयिषेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यꣳ सलोकतां जयति॥ २३॥

इति प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम्॥ ५॥

अथैतस्यैवार्थस्य प्रकाशक एष श्लोको मन्त्रो भवति। यतश्च यस्माद्वायोरुदेत्युद्गच्छति सूर्योऽध्यात्मं च चक्षुरात्मना प्राणादस्तं च यत्र वायौ प्राणे च गच्छत्यपरसंध्यासमये स्वापसमये च पुरुषस्य तं देवास्तं धर्मं देवाश्चक्रिरे धृतवन्तो वागादयोऽग्न्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं च पुरा विचार्य च स एवाद्येदानीं श्वोऽपि भविष्यत्यपि कालेऽनुवर्ततेऽनुवर्तिष्यते च देवैरित्यभिप्रायः। तत्रेमं मन्त्रं संक्षेपतो व्याचष्टे ब्राह्मणम्। प्राणाद्वा एष सूर्य उदेति प्राणेऽस्तमेति।

ब्राह्मणार्थदार्ढ्यार्थं मन्त्रमवतार्य व्याकरोति—अथेत्यादिना। सूर्योऽधिदैवमुदयकाले वायोरुद्गच्छति तत्र चापरसंध्यासमयेऽस्तं गच्छति। स एव चाध्यात्मं प्रबोधसमये चक्षुरात्मना प्राणादुदेति पुरुषस्य स्वापसमये च तस्मिन्नेवास्तं गच्छतीति यतश्चे-

१ क. घ. ञ. °ष्टे स दृष्टान्तोऽध्या°। २ क. घ. ञ. ण. °वित इति स्वे°। ३ ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ट. °द्युचरे°। ४ ग. घ. ज. चक्षु°। ५ च. °स्तं य°। ६ ग. ज. °ये च।

त्यादौ विभागः । श्लोकस्योत्तरार्धं प्राणादित्यादिब्राह्मणव्यवहितं श्लोके पूर्णताज्ञापनार्थं प्रथमं व्याचष्टे—तं देवा इति । धारणस्य प्रकृतत्वात्सामान्येन च विशेषं लक्षयित्वाऽऽह—धृतवन्त इति । स एवेति धर्मपरामर्शः । तत्रेति सप्तमी संपूर्णमन्त्रमधिकरोति । इमं मन्त्रमिति पूर्वार्धोक्तिः ।

तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्व इत्यस्य कोऽर्थ इत्युच्यते । यद्वा एते व्रतममुर्ह्यमुष्मिन्काले वागादयोऽग्न्यादयश्च प्राणव्रतं वायुव्रतं चाध्रियन्त, तदेवाद्यापि कुर्वन्त्यनुवर्तन्तेऽनुवर्तिष्यन्ते च व्रतं तैरभग्नमेव । यत्तुवागादिव्रतमग्न्यादिव्रतं च तद्भग्नमेव । तेषामस्तमनकाले स्वापकाले च वायौ प्राणे च निम्लुक्तिदर्शनात् ।

उत्तरार्धस्य ब्राह्मणमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे—तामित्यादिना । तैरभग्नं देवैरभग्नत्वेन मीमांसितं तेऽनुगच्छन्तीत्यर्थः । विशेषणस्यार्थवत्त्वं साधयति—यत्त्विति ।

अथैतदन्यत्रोक्तम्—“ यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं मनः प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्त इत्यध्यात्ममथाधिदैवतं यदा वा अग्निरनुगच्छति वायुं तर्ह्यनूद्वाति तस्मादेनमुदवासीदित्याहुर्वायुं ह्यनूद्वाति यदादित्योऽस्तमेति वायुं तर्हि प्रविशति वायुं चन्द्रमा वायौ दिशः प्रतिष्ठिता वायोरेवाधि पुनर्जायन्ते ” इति ।

उक्तं हेतुमग्निरहस्यमाश्रित्य विशदयति—अथेति । यथाऽत्रेत्युपमार्थोऽथशब्दः । अनुगच्छति, शाम्यतीत्येतत् । वायुमनु तदधीन एव तस्मिन्काल उद्वात्यस्तमेति । उदवासीदस्तं गत इत्यर्थः । इतिशब्दोऽग्निरहस्यवाक्यसमाप्त्यर्थः ।

यस्मादेतदेव व्रतं वागादिष्वग्न्यादिषु चानुगतं यदेतद्वायोश्च प्राणस्य च परिस्पन्दात्मकत्वं सर्वैर्देवैरनुवर्त्यमानं व्रतं तस्मादन्योऽप्येकमेव व्रतं चरेत् । किं तत्प्राण्यात्प्राणनव्यापारं कुर्यादपान्यादपाननव्यापारं च । न हि प्राणापानव्यापारस्य प्राणापाननलक्षणस्योपरमोऽस्ति । तस्मात्तदेवैकं व्रतं

---

१ ख. ढ. °कस्यापरा° । २ ख. घ. ढ. ण. °न वि° । ३ क. ख. ग. ङ. ज. ढ. °तं तयोर° । ४ घ. ङ. छ. ज. झ. निर्मुक्ति° । ५ ख. ढ. ण. °धेत्रा° । ६ घ. °युं तर्ह्यनू° । ७ ण. °मार्थेऽथ° । ८ ज. ण. °ग्निविषयवा° । ९ क. °स्यविषयवा° । १० ग. °णव्या° । ११ ग. घ. छ. ज. ढ. °नव्या° । १२ क. ख. घ. ङ. च. छ. झ. ढ. प्राणव्या° ।

चरेद्धित्वेन्द्रियान्तरव्यापारं नेन्मा मां पाप्मा मृत्युः श्रमरूप्याप्नुवदाप्नुयात् । नेच्छब्दः परिभये । यद्यहमस्माद्व्रतात्प्रच्युतः स्यां ग्रस्त एवाहं मृत्युनेत्येवं त्रस्तो धारयेत्प्राणव्रतमित्यभिप्रायः । यदि कदाचिदु चरेत्प्रारभेत प्राणव्रतं समापिपयिषेत्समापयितुमिच्छेद्यदि ह्यस्माद्व्रतादुपरमेत्प्राणः परिभूतः स्यादेवाश्च । तस्मात्समापयेदेव ।

अध्यात्मं प्राणव्रतमधिदैवं च वायुव्रतमित्येकमेव व्रतं धार्यमिति मन्त्रब्राह्मणाभ्यां प्रतिपाद्य तस्मादिति व्याचष्टे—यस्मादिति । न हि वागादयोऽग्न्यादयो वा परिस्पन्दविरहिणः स्थातुमर्हन्ति तेन प्राणादिव्रतं तैरनुवर्त्यत एवेत्यर्थः । एकमेवेति नियमे प्राणव्यापारस्याभग्नत्वं हेतुमाह—न हीति । तदनुपरमे फलितमाह—तस्मादिति । ननु प्राणनाद्यभावे जीवनासंभवात्तस्याऽऽर्थिकत्वात्तदनुष्ठानमविधेयमित्याशङ्क्यैवकारलभ्यं नियमं दर्शयति—हित्वेति । नेदित्यादिवाक्यस्याक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थमाह—यद्यहमिति । प्राणव्रतस्य सकृदनुष्ठानमाशङ्क्य सर्वेन्द्रियव्यापारनिवृत्तिरूपं संन्यासमामरणमनुवर्तयेदित्याह—यदीति । विपक्षे दोषमाह—यदि हीति । प्राणादिपरिभवपरिहारार्थं नियमं निगमयति—तस्मादिति ।

तेन उ, तेनानेन व्रतेन प्राणात्मप्रतिपत्त्या सर्वभूतेषु वागादयोऽग्न्यादयश्च मदात्मका एवाहं प्राण आत्मा सर्वपरिस्पन्दकृदेवं तेनानेन व्रतधारणेनैतस्या एव प्राणदेवतायाः सायुज्यं सयुग्भावमेकात्मत्वं सलोकतां समानलोकतां वैकस्थानत्वं विज्ञानमान्द्यापेक्षमेतज्जयति प्राप्नोतीति ॥ २३ ॥

इति बृहदारण्यकभाष्ये प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

विद्याफलं वक्तुं भूमिकां करोति—तेनेति । व्रतमेव विशिनष्टि—प्राणेति । प्रतिपत्तिमेव प्रकटयति—सर्वभूतेष्विति । संप्रति विद्याफलं कथयति—एवमिति । कथमेकस्मिन्नेव विज्ञाने फलविकल्पः स्यादित्याशङ्क्य विज्ञानप्रकर्षापेक्षं सायुज्यं तन्निकर्षापेक्षं च सालोक्यमित्याह—विज्ञानेति ॥ २३ ॥

इति बृहदारण्यकभाष्यटीकायां प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ।)

त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म तेषां नाम्नां वागि-

---

१ ख. ग. घ. ङ. च. ज. °दुचरे° । २ क. °दैवतं च । ३ ख. ग. तेन । ४ ख. ङ. छ. झ. °त्मकत्वं । ५ ख. ग. ङ. झ. °प्नोति ।

त्येतदेषामुक्थमथो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति ।
एतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वैर्नामभिः सममेतदेषां ब्रह्मै-
तद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्ति ॥ १ ॥

यदेतदविद्याविषयत्वेन प्रस्तुतं साध्यसाधनलक्षणं व्याकृतं जगत्प्राणात्मप्राप्त्यन्तोत्कर्षवदपि फलम् । या चैतस्य व्याकरणात्प्रागवस्थाऽव्याकृतशब्दवाच्या वृक्षबीजवत्सर्वमेतत्त्रयम् । किं तत्त्रयमित्युच्यते । नाम रूपं कर्म चेत्यनात्मैव नाऽऽत्मा यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । तस्मादस्माद्विरज्येतेत्येवमर्थस्त्रयं वा इत्याद्यारम्भः । न ह्यस्मादनात्मनोऽव्यावृत्तचित्तस्याऽऽत्मानमेव लोकमहं ब्रह्मास्मीत्युपासितुं बुद्धिः प्रवर्तते । बाह्यप्रत्यगात्मप्रवृत्त्योर्विरोधात् । तथा च काठके–

" पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभू-
स्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष-
दावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् " ॥ इत्यादि ।

प्रपञ्चितस्याविद्याकार्यस्य संक्षेपेणोपसंहारार्थं ब्राह्मणान्तरमवतारयति––तदेतादिति । फलमपि ज्ञानकर्मणोरुक्तविशेषणवद्यदेतत्प्रस्तुतमिति संबन्धः । अव्याकृतप्रक्रियायामुक्तं स्मारयति––या चेति । व्याकृताव्याकृतस्य जगतः संगृहीतं रूपमाह––सर्वमिति । वाङ्मनःप्राणाख्यं त्रयमिति शङ्कां प्रत्याह––किं तदित्यादिना । किमर्थः पुनरयमुपसंहार इत्याशङ्क्याऽऽह––अनात्मैवेति । आत्मशब्दार्थमाह––यत्साक्षादिति । अनात्मत्वेन जगतो हेयत्वं तच्छब्देन परामृश्यते । वैराग्यमपि किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह–न हीति । अविरक्तोऽपि कुतूहलितया तत्राधिकारी स्यादित्याशङ्क्याऽऽह–बाह्येति । अनात्मप्रवणमप्यात्मानं प्रत्याययिष्यत्यात्मनः सर्वात्मत्वात्कुतो विरोध इत्याशङ्क्याऽऽह–तथेति । कथं तर्हि प्रत्यगात्मधीस्तत्राऽऽह––कश्चिदिति ।

कथं पुनरस्य व्याकृताव्याकृतस्य क्रियाकारकफलात्मनः संसारस्य नामरूपकर्मात्मकतैव न पुनरात्मत्वमित्येतत्संभावयितुं शक्यत इति ।

---

१ ग. °स्मादेतस्मा° । २ क. ख. ढ. °था का° । ३ ग. ढ. °त्यादिः क° । ४ ख. ढ. हेयता । ५ क. ञ. ढ. °प्रमाण° ।

अत्रोच्यते—तेषां नाम्नां यथोपन्यस्तानां वागिति शब्दसामान्यमुच्यते । यः कश्च शब्दो वागेव सेत्युक्तत्वाद्वागित्येतस्य शब्दस्य योऽर्थः शब्दसामान्यमात्रमेतदेषां नामविशेषाणामुक्थं कारणमुपादानं सैन्धवलवणकणानामिव सैन्धवाचलस्तदाहातो ह्यस्मान्नामसामान्यात्सर्वाणि नामानि यज्ञदत्तो देवदत्त इत्येवमादिप्रविभागान्युत्तिष्ठन्त्युत्पद्यन्ते प्रविभज्यन्ते लवणाचलादिव लवणकणाः । कार्यं च कारणेनाव्यतिरिक्तम् । तथा विशेषाणां च सामान्येऽन्तर्भावात् ।

उपसंहारस्येत्थं सफलत्वेऽपि सर्वस्य जगतो नामादिमात्रत्वं प्रमाणाभावादयुक्तमिति शङ्कते—कथमिति । अनुमानैः संभावनां दर्शयति—अत्रेति । तत्र, तत्कार्यत्वहेतुकमनुमानमाह—तेषामिति । वागित्येतदुक्थमिति संबन्धः । इन्द्रियव्यावृत्त्यर्थं वाक्पदार्थमाह—शब्देति । संगृहीतमर्थं विवृणोति—यः कश्चेत्यादिना । [1]उ[2]क्थत्वमुपपादयितुमुत्तरं वाक्यमित्याह—तदाहेति । कार्यकारणभावेऽपि किमायातमत आह—कार्यं चेति । सर्वे नामविशेषास्तन्[3]मात्रात्तत्त्वतो न भिद्यन्ते तत्कार्यत्वाद्यद्यत्कार्यं त[4]त्ततो न भिद्यते यथा मृदो घट इत्यर्थः । सर्वे नामविशेषास्तत्सामान्ये कल्पिताः प्रत्येकं तदनुविद्धत्वाद्रज्जिवदंशानुविद्धसर्पादिवदित्यनुमानान्तरमाह—तथेति । कार्याणां कारणेऽन्तर्भा[5]वादिति यावत् ।

कथं सामान्यविशेषभा[6]व इति । एतच्छब्दसामान्यमेषां नामविशेषाणां साम समत्वात्[7]सा[8]र्म सामान्यमित्यर्थः । एतद्धि यस्मात्सर्वै[9]र्नामभिरात्मविशेषैः समम् । किंचाऽऽत्मलाभाविशेषाच्च नामविशेषाणाम् । यस्य च यस्मादात्मलाभो भवति स तेनाप्रविभक्तो दृष्टो यथा घटादीनां मृदा[10] । कथं नामविशेषाणामात्मलाभो [11]वाच इत्युच्यते यत एतदेषां वाक्शब्दवाच्यं वस्तु ब्रह्माऽऽत्मा । ततो ह्यात्मलाभो नाम्नां शब्दव्यतिरिक्तस्वरूपानुपपत्तेः । तत्प्रतिपादयत्येतच्छब्दसामान्यं हि यस्माच्छब्दविशेषान्सर्वाणि नामानि बिभर्ति धारयति स्वरूपप्रदानेन । एवं कार्यकारणत्वोपपत्तेः सामान्यविशेषोपपत्तेरात्मप्रदानोपपत्तेश्च नामविशेषाणां शब्दमात्रता सिद्धा । एवमुत्तरयोरपि सर्वं योज्यं यथोक्तम् ॥ १ ॥

---

१ क. ण. उक्तमु° । २ घ. ञ. °क्थमु° । ३ घ. ठ. °न्मात्रत्वात्त° । ४ ख. ठ. °त्ततस्तत्वतो । ५ ख. ढ. °वत् । ६ ग. च. °भावः । ए° । ७ ख. ङ °त्सामा° । ८ ग. °मनाम । सा° । ९ क. ङ. च. छ. झ. ढ. °नावि° । १० ख. दादि तथा । क° । ११ क. घ, वाच्य ।

उक्तमेव प्रश्नपूर्वकं प्रपञ्चयति—कथमित्यादिना । सामत्वं साधयति—एतद्धीति । इतश्च नामविशेषा नाममात्रेऽन्तर्भवन्तीत्याह—किंचेति । नामविशेषाणां नाममात्रादात्मलाभात्तस्माद्विशेषात्तत्रैवान्तर्भाव इत्यक्षरार्थः । सर्वे नामविशेषास्तत्सामान्यान्न पृथग्वस्तुतः सन्ति तेनाऽऽत्मवत्त्वाद्ये येनाऽऽत्मवन्तस्ते ततोऽन्ये वस्तुतो न सन्ति यथा मृदाऽऽत्मवन्तो घटादयो वस्तुतस्ततोऽन्ये न सन्तीत्युक्तेऽनुमाने व्याप्तिं साधयति—यस्य चेति । हेतुसमर्थनार्थमुत्तरं वाक्यमुत्थापयति—कथमित्यादिना । अतः शब्दमात्रात्तद्विशेषाणामात्मलाभो भवतीति[1] शेषः । तत्रैव युक्तिमाह—ततो हीति । तत्रैव वाक्यमवतार्य व्याचष्टे— तदित्यादिना । तस्मात्तन्मात्रात्तद्विशेषाणामात्मलाभ इति वाक्यशेषः । प्रथमकण्डिकया सिद्धमर्थमुपसंहरति—एवमिति । उपपत्तित्रयमुत्तरवाक्यद्वयेऽपि तुल्यमित्यादिशति—एवमुत्तरयोरिति ॥ १ ॥

अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥ २ ॥

अथेदानीं रूपाणां सितासितप्रभृतीनां चक्षुरिति, चक्षुर्विषयसामान्यं चक्षुःशब्दाभिधेयं रूपसामान्यं[2] प्रकाश्यमात्रमभिधीयते[3] । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषां सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बिभर्ति ॥ २ ॥

तत्र व्याख्यानसापेक्षाणि पदानि व्याकरोति—अथेत्यादिना । नामव्याख्यानानन्तर्यमथशब्दार्थः । चक्षुरुक्थमिति संबन्धः । चक्षुरिति, चक्षुःशब्दाभिधेयं चक्षुर्विषयसामान्यमभिधीयते तच्च रूपसामान्यं तदपि प्रकाश्यमात्रमिति योजना ॥ २ ॥

अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्त्येतदेषाꣳ सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति तदेतत्त्रयꣳ सदेकमयमात्माऽऽत्मो एकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतꣳ सत्येन च्छन्नं प्राणो वा अमृतं

---

१ ख. ढ. °लाभो भवतीति । २ क. ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °मान्यमात्रं प्र° । ३ झ. °यत एतदेषामुक्थम् । अ° ।

नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

इति प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

बृहदारण्यकक्रमेण तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथेदानीं सर्वकर्मविशेषाणां मननदर्शनात्मकानां चलनात्मकानां च क्रियासामान्यमात्रेऽन्तर्भाव उच्यते । कथं, सर्वेषां कर्मविशेषाणामात्मा[1], शरीरं[2] सामान्यमात्माऽऽत्मनः कर्मा[3]ऽऽत्मेत्युच्यते । आत्मना हि शरीरेण कर्म करोतीत्युक्तम् । शरीरे च सर्वं कर्माभिव्यज्यते । अतस्तात्स्थ्यात्तच्छब्दं कर्म कर्मसामान्यमात्रं सर्वेषामुक्थमित्यादि पूर्ववत् ।

रूपप्रकरणानन्तर्यमथेत्युच्यते । क्रियाविशेषाणां क्रियामात्रेऽन्तर्भावं प्रश्नद्वारा स्फोरयति—कथमित्यादिना । आत्मशब्देनात्र शरीरनिर्वर्त्यग्रहणे पुरुषविधब्राह्मणशेषमनुकूलयति—आत्मना हीति । तत्रैवोपपत्तिमाह—शरीरे चेति । तथाऽपि कथमात्मशब्दः[4] शरीरनिर्वर्त्यं कर्म ब्रूयादित्याशङ्क्य लक्षणयेत्याह—अत इति ।

तदेतद्यथोक्तं नाम रूपं[5] कर्म त्रयमितरेतराश्रयमितरेतराभिव्यक्तिकारणमितरेतरप्रलयं संहतं[6] त्रिदण्डविष्टम्भवत्[7]सदेकम् । केनाऽऽत्मनैकत्वमित्युच्यते । अय[8]त्मा[9]ऽयं पिण्डः कार्य[10]करणात्मसंघातस्तथाऽन्नत्रये व्याख्यात एतन्मयो वा अयमात्मेत्यादिना । एतावद्वीदं सर्वं व्याकृतमव्याकृतं च यदुत नाम रूपं कर्मेत्यात्मा उ एकोऽयं कार्य[11]करणसंघातः सन्नध्यात्माधिभूताधिदैवभावेन व्यवस्थितमेतदेव त्रयं नाम रूपं कर्मेति ।

संक्षेपस्यापि संक्षेपान्तरमाह—तदेतदिति । तदेतत्त्रयं त्रिदण्डविष्टम्भवत्संहतं सदेकमिति संबन्धः । कथं संहतत्वमत आह—इतरेतराश्रयमिति । रूपं विषयमाश्रित्य नामकर्मणी सिध्यतः स्वातन्त्र्येण निर्विषययोस्तयोः सिद्ध्यदर्शनान्नामकर्मणी

१ घ. छ. झ. °त्माऽऽत्म° । २ ङ. °रीरमात्म° । ३ ज. कर्मेत्यु° । ४ ख. ढ. °शब्देन श° । घ. शब्देनात्र श° । ५ ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. रूपक° । ६ घ. ज. °तं सत्त्रिद° । ७ घ. °वदे° । ८ घ. ज. °यमेषाऽऽत्मा° । ९ ख. घ. °त्मा पि° । १० क. ग. झ. °र्यंकार° । ११ ग. ज. °र्थकार° ।

त्वाऽऽश्रित्य रूपं सिध्यति । न हि ते हित्वा किंचिदुत्पद्यत इत्यर्थः । वाचकेन वाच्यस्य तेनेतरस्य ताभ्यां च क्रियायास्तया तयोरपेक्षादर्शनादन्योन्यमभिव्यञ्जकत्वमाह—इतरेतरेति । सति नाम्नि रूपसंहारदर्शनाद्रूपे च सति नामसंहारदृष्टेः सतोश्च तयोः कर्मणस्तस्मिंश्च सति तयोरुपसंहारोपलम्भादितरेतरप्रलयामित्याह—इतरेतरप्रलयमिति । त्रयाणामेकत्वं विरुद्धमिति शङ्कित्वा परिहरति—केनेत्यादिना । कथं कार्यकरणसंघातात्मना त्रयाणामेकत्वं तत्राऽऽह—तथेति । नामरूपकर्मणां कार्यकरणसंघातमात्रत्वेऽपि ततो व्यतिरिक्तः संघातादन्यत्स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—एतावदिति । नामादित्रयस्य संघातमात्रत्वे कथं व्यवहारासांकर्यमित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मेति । संघातोऽयमात्मशब्दितः स्वयमेकोऽपि सन्नध्यात्मादिभेदेन स्थितं त्रयमेव भवतीति व्यवहारासांकर्यमित्यर्थः ।

तदेतद्वक्ष्यमाणम् । अमृतं सत्येन च्छन्नमित्येतस्य वाक्यस्यार्थमाह—प्राणो वा अमृतं करणात्मकोऽन्तरुपष्टम्भक आत्मभूतोऽमृतोऽविनाशी । नामरूपे सत्यं कार्यात्मके शरीरावस्थे क्रियात्मकस्तु प्राणस्तयोरुपष्टम्भको बाह्याभ्यां शरीरात्मकाभ्यामुपजनापायधर्मिभ्यां मर्त्याभ्यां छन्नोऽप्रकाशीकृतः । एतदेव संसारसतत्त्वमविद्याविषयं प्रदर्शितम् । अत ऊर्ध्वं विद्याविषय आत्माऽधिगन्तव्य इति चतुर्थ आरभ्यते ॥ ३ ॥

इति बृहदारण्यकभाष्ये प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ बृहदारण्यकभाष्ये
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

एकस्मिन्नपि संघाते कारणरूपेणावान्तरविभागमाह—तदेतदिति । आत्मभूतस्तस्योपाधित्वेन स्थित इति यावत् । अविनाशी स्थूलदेहे गच्छत्यपि यावन्मोक्षं न गच्छतीत्यर्थः । सच्च त्यच्च सत्यं भूतपञ्चकं तदात्मके नामरूपे इत्याह—नामेति । कारणयाथात्म्यं कथयति—क्रियात्मकस्त्विति । पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मकं तत्कार्यं सर्वं सच्च त्यच्चेति व्युत्पत्तेः सत्यं वैराजं शरीरं कार्यमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मककरणरूपसप्तदशकलिङ्गस्य सूत्राख्यस्याऽऽयतनं तस्यैवाऽऽच्छादकं तैत्वत्वनात्माऽपि स्थूलदेहच्छन्नत्वाद्दुर्विज्ञानं तेनापि च्छन्नं प्रत्यग्वस्तु सुतरामिति तज्ज्ञानेऽवहितैर्भाव्यमिति भावः । इदानीमविद्याकार्य-

१ ख. ढ. ण. °तोऽपि व्य° । २ क. ग. °म्भनकर्माऽऽत्म° । ३ घ. ज. °त्मकश° । ४ क. °सत्त्व° । ङ. °सत्यत्वमविद्यादिविष° । ढ. °सत्तत्त्वं° । ५ ञ. ण. तत्तत्त्व° ।

प्रपञ्चमुपसंहरति–एतदिति । अविद्याविषयविवरणस्य वक्ष्यमाणोपयोगमुपसंहरति–अत इति । प्रपञ्चिते सत्यविद्याविषये ततो विरक्तस्याऽऽत्मानं विविदिषोस्तज्ज्ञापनार्थं चतुर्थप्रमुखः संदर्भो भविष्यति । तस्मादविद्याविषयविवरणमुपयोगीति भावः ॥ ३ ॥

इति बृहदारण्यकभाष्यटीकायां षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्येण भगवदानन्दज्ञानेन कृतायां बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ।

आत्मेत्येवोपासीत तदन्वेषणे च सर्वमन्विष्टं स्यात्तदेव चाऽऽत्मतत्त्वं सर्वस्मात्प्रेयस्त्वादन्वेष्टव्यम् । आत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्यात्मतत्त्वमेकं विद्याविषयः । यस्तु भेददृष्टिविषयः सोऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेत्यविद्याविषयः ।

तृतीयेऽध्याये सूत्रितविद्याविद्ययोरविद्या प्रपञ्चिता, संप्रति विद्यां प्रपञ्चयितुं चतुर्थमध्यायमारभमाणो वृत्तं कीर्तयति––आत्मेति । किमित्यर्थान्तरेषु सत्स्वात्मतत्त्वमेवानुसंधातव्यं तत्राऽऽह––तदन्वेषणे चेति । तस्यैवान्वेष्टव्यत्वे परप्रेमास्पदत्वेन परमानन्दत्वं हेत्वन्तरमाह––तदेवेति । आत्मतत्त्वज्ञानस्य सर्वापत्तिफलत्वाच्च तदेवान्वेष्टव्यमित्याह–आत्मानमिति । उक्तया परिपाट्या सिद्धमर्थं संगृह्णाति––आत्मतत्त्वमिति । उक्तमर्थान्तरमनुवदति––यस्त्विति । सोऽविद्याविषय इति संबन्धः । कथं भेददृष्टिविषयस्याविद्याविषयत्वं तत्राऽऽह––अन्योऽसाविति । यो भेददृष्टिपरः स न वेदेत्यविद्या तद्दृष्टिमूलं सूत्रिता तेन तद्विषयो भेददृष्टिविषय इत्यर्थः ।

"एकधैवानुद्रष्टव्यम्" "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इत्येवमादिभिः प्रविभक्तौ विद्याविद्याविषयौ सर्वोपनिषत्सु । तत्र चाविद्याविषयः सर्व एव साधनादिभेदविशेषविनियोगेन व्याख्यात आ तृतीयाध्यायपरिसमाप्तेः । स च व्याख्यातोऽविद्याविषयः सर्व एव द्विप्रकारः । अन्तःप्राण उपष्टम्भको गृहस्येव स्तम्भादिलक्षणः प्रकाशकोऽमृतः । बाह्यश्च कार्यलक्षणोऽप्रकाशक उपजनापायधर्मकस्तृणकुशमृत्तिकासमो गृहस्येव सत्यशब्दवाच्यो मर्त्यः । तेनामृतशब्दवाच्यः प्राणश्छन्न इति चोपसंहृतम् ।

---

१ ख. घ. ङ. °र्वासिफ° । २ ख. ण. °नुद्रवति । ३ क. ग. °त्र च योऽवि° । ४ क. ग. स सर्वं ।

कथं यथोक्तौ विद्याविद्याविषयावसंकीर्णौ व्यवसातुं शक्येते तत्राऽऽह—**एकधेति** । सप्तान्नब्राह्मणे वृत्तमर्थं कथयति—**तत्र चेति** । विद्याविद्याविषययोरिति यावत् । आदिपदं साध्यसाधनान्तरभेदसंग्रहार्थम् । यथोक्तो भेद एव विशेषः । तस्मिन्विनियोगो, व्यवस्थापनं तेनेत्यर्थः । उपसंहारब्राह्मणान्ते वृत्तमनुभाषते—**स चेति** । अथवोक्तौ विद्याविद्याविषयौ कथमसंकीर्णौ मन्तव्यावित्याशङ्क्याऽऽह—**एकधेति** । तत्रोत्तरग्रन्थस्य विषयपरिशेषार्थं पुरुषविधब्राह्मणशेषमारभ्योक्तं दर्शयति—**तत्र चेति** । तर्हि समाप्तत्वादविद्याविषयस्य कथमविदुषो गार्ग्यस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तदर्थमवान्तरविभागमनुवदति—**स चेति** । तावेव प्रकारौ दर्शयन्नादौ सूक्ष्मं शरीरमुपन्यस्यति—**अन्तरिति** । तस्य बाह्यकरणद्वारा स्थूलेषु विषयेषु प्रकाशकत्वममृतत्वं च व्युत्पादितम् । द्वितीयं प्रकारमाचक्षाणः स्थूलं शरीरं दर्शयति—**बाह्यश्चेति** । तस्य कयाऽपि विधया सूक्ष्मदेहं प्रत्यप्रकाशकत्वादप्रकाशकत्वम् । आगमापायित्वेनावहेयत्वं सूचयति—**उपजनेति** । यथा गृहस्य तृणादि बहिरङ्गं तथा सूक्ष्मस्य देहस्य स्थूलो देहस्तथाऽपि तृणादि[2] विना गृहस्य व्यवहारायोग्यत्ववत्तस्यापि स्थूलदेहं विना न तद्योग्यत्वमिति मत्वाऽऽह—**तृणेति** । तस्य पूर्वप्रकरणान्ते नामरूपे सत्यमित्यत्र प्रस्तुतत्वमस्तीत्याह—**सत्येति** । सर्वथा बाधवैधुर्यं सत्यत्वमिति शङ्कां निरसितुं विशिनष्टि—**मर्त्य इति** । तस्य कार्यं दर्शयति—**तेनेति** ।

स एव च प्राणो बाह्याधारभेदेष्वनेकधा विस्तृतः । प्राण एको देव इत्युच्यते । तस्यैव बाह्यः पिण्ड एकः साधारणो विराड्वैश्वानर आत्मा पुरुषविधः प्रजापतिः को हिरण्यगर्भ इत्यादिभिः पिण्डप्रधानैः शब्दैराख्यायते सूर्यादिप्रविभक्तकरणः । एकं चानेकं च ब्रह्मैतावदेव नातः परमस्ति प्रत्येकं च शरीरभेदेषु परिसमाप्तं चेतनावत्कर्तृ भोक्तृ चेत्यविद्याविषयमेवाऽऽत्मत्वेनोपगतो गार्ग्यो ब्राह्मणो वक्तोपस्थाप्यते । तद्विपरीतात्मदृगजातशत्रुः श्रोता ।

वृत्तमनूद्याजातशत्रुब्राह्मणमवतारयति—**स एवेति** । आदित्यचन्द्रादयो बाह्याधारभेदा अनेकधात्वमतिष्ठा मूर्धेत्यादिवक्ष्यमाणगुणवशाद्द्रष्टव्यम् । कथं तर्हि तस्यैकत्वं तत्राऽऽह—**प्राण इति** । प्राणस्य नानात्वमेकत्वं चोक्तं तत्रैकत्वं विवृणोति—**तस्यैवेति** । प्राणस्यैव स्वभावभूतोऽनात्मलक्षणः पिण्डः समष्टिरूपो हिरण्यगर्भादिशब्दैरुपाधिविषयैस्तत्र तत्र श्रुतिस्मृत्योरुच्यते । स च " अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ " इत्यादिश्रुतेः सूर्यादिभिः

---

१ ख. ढ. °वगन्तुं श° । २ क. °दिना वि° । ३ घ. °वैब्राह्मणा° । ४ ग. घ. ङ. ज. °धानश° । ५ ख. ढ. °विशेषस्त° ।

प्रविभक्तैः करणैरुपेतो भवतीत्यर्थः । यद्ब्रह्म समस्तं व्यस्तं च तदिदं हिरण्यगर्भमात्रमेव न तस्मादधिकमस्तीति हिरण्यगर्भं स्तौति—एकं चेति । एकत्वं विशदीकृत्य प्राणस्य नानात्वं विशदयति—प्रत्येकं चेति । गोत्वादिसामान्यतुल्यत्वं व्यावर्तयति—चेतनावदिति । केवलभोक्तृत्वपक्षं वारयति—कर्त्रिति । वक्ता पूर्वपक्षवादीति यावत् । तस्मादमुख्याद्ब्रह्मणो विपरीतं मुख्यं ब्रह्म तस्मिन्नात्मदर्शी राजा श्रोता सिद्धान्तवादीत्यर्थः ।

एवं हि यतः । पूर्वपक्षसिद्धान्ताख्यायिकारूपेण समर्प्यमाणोऽर्थः श्रोतुश्चित्तस्य वशमेति । विपर्यये हि तर्कशास्त्रवत्केवलार्थानुगमवाक्यैः समर्प्यमाणो दुर्विज्ञेयः स्यादत्यन्तसूक्ष्मत्वाद्वस्तुनः । तथा च काठके—" श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः " इत्यादिवाक्यैः सुसंस्कृतदेवबुद्धिगम्यत्वं सामान्यमात्रबुद्ध्यगम्यत्वं च समर्पश्च दर्शितम् । " आचार्यवान्पुरुषो वेद " " आचार्याद्धैव विद्या " इति च च्छान्दोग्ये । " उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः " इति च गीतासु । इहापि च शाकल्ययाज्ञवल्क्यसंवादेनातिगह्वरत्वं महता संरम्भेण ब्रह्मणो वक्ष्यति । तस्माच्छ्लिष्ट एवाऽऽख्यायिकारूपेण पूर्वपक्षसिद्धान्तरूपमापाद्य वस्तुसमर्पणार्थ आरम्भः ।

किमिति वक्तृश्रोतृरूपाख्यायिका प्रणीयते तत्राऽऽह—एवं हीति । एवंशब्दार्थमेव स्फुटयति—पूर्वपक्षेति । अतो भवितव्यमाख्यायिकयेति शेषः । आख्यायिकानङ्गीकारे दोषमाह—विपर्यये हीति । यथा तर्कशास्त्रेण समर्प्यमाणोऽर्थो ज्ञातुं न शक्यत औत्प्रेक्षिकतर्काणां निरङ्कुशत्वात्तथा केवलमर्थोऽनुगम्यते प्रश्नप्रतिवचनभावरहितैर्वाक्यैस्तैः समर्प्यमाणोऽपि दुर्विज्ञेयोऽर्थः स्याद्यद्याख्यायिका नानुश्रीयेत तेन सा सुखप्रतिपत्त्यर्थमनुसर्तव्येत्यर्थः । कुतो दुर्विज्ञेयत्वं तत्राऽऽह—अत्यन्तेति । यथोक्तस्य वस्तुनो दुर्विज्ञेयत्वे श्रुतिस्मृतिसंवादं दर्शयति—तथा चेति । सुसंस्कृता परिशुद्धा देवबुद्धिः सात्त्विकी बुद्धिः । सामान्यमात्रबुद्धिस्तामसी राजसी च बुद्धिः । अतिगह्वरत्वमत्यन्तगम्भीरत्वम् । संरम्भस्तात्पर्यम् । ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयत्वे फलितमाह—तस्मादिति ।

आचारविध्युपदेशार्थश्च । एवमाचारवतोर्वक्तृश्रोत्रोराख्यायिकानुर्गतोऽर्थोऽवगम्यते । केवलतर्कबुद्धिनिषेधार्था चाऽऽख्यायिका । नैषा

---

१ ख. ढ. °गर्भादिमा° । २ क. छ. दुर्ज्ञेयः । ३ घ. °बुद्धया त्वग° । ङ. °बुद्धेरग° । ४ ग. छ. °र्थं प्रद° । ५ ख. घ. ङ. च. छ. ज. ढ. वान् । आ° । ६ ङ. °क्ष्यतीति । ७ ञ. ण. °तेऽतः सा । ८ ग. °गतार्थो ग° । ९ ख. ङ. च. ढ. °र्थो ग° ।

तर्केण मतिरापनेया । न तर्कशास्त्रदग्धायेति श्रुतिस्मृतिभ्याम् । श्रद्धा च ब्रह्मविज्ञाने परमं साधनमित्याख्यायिकार्थः । तथा हि गार्ग्याजातशत्र्वोरतीव श्रद्धालुता दृश्यत आख्यायिकायाम् । " श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानम् " इति च स्मृतिः ।

आख्यायिकायाः सुखप्रतिपत्त्यर्थत्वमुक्त्वाऽर्थान्तरमाह—आचारेति । उत्तमादधमेन प्रणिपातोपसदनादिद्वारा विद्या ग्राह्या । अधमात्तूत्तमेन तद्व्यतिरेकेण श्रद्धादिमात्रेण सा लभ्येत्याचारप्रकारज्ञापनार्थश्चायमारम्भ इत्यर्थः । आख्यायिकाया यथोक्तेऽर्थेऽन्वितत्वं कथयति—एवमिति । वक्तृश्रोत्रोर्मध्ये यथोक्ताचारवता श्रोत्रा विद्या लब्धव्या । वक्त्रा च तादृशेन सोपदेष्टव्येत्येषोऽर्थोऽस्यामाख्यायिकायामनुगतो गम्यते । तस्मादाचारविशेषं दर्शयितुमेषाऽऽख्यायिका युक्तेत्यर्थः । आगमानुसारिगुरुसंप्रदायादेव तत्त्वधीर्लभ्यते । यस्तु केवलस्तर्कस्तद्वशान्नैषा बुद्धिः सिध्यति । तथा च केवलतर्कप्रयुक्ता तत्त्वबुद्धिरिति संभावनानिषेधार्थाऽऽख्यायिकेति पक्षान्तरमाह—केवलेति । केवलेन तर्केण तत्त्वबुद्धिर्न सिध्यतीत्यत्र श्रुतिस्मृती दर्शयति—नैषेति । मतिं दद्यादिति शेषः । प्रकारान्तरेणाऽऽख्यायिकामवतार्य तत्राऽऽख्यायिकानुगुण्यं दर्शयति—तथा हीति । श्रद्धा ब्रह्मज्ञाने परमं साधनमित्यत्र भगवतोऽपि संमतिमाह—श्रद्धावानिति ।

ॐ ॥ दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस स
होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स
होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दद्मो
जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥

तत्र पूर्वपक्षवाद्यविद्याविषयब्रह्मविद् दृप्तबालाकिर्दृप्तो, गर्वितोऽसम्यग्ब्रह्मवित्त्वादेव बलाकाया अपत्यं बालाकिर्दृप्तश्चासौ बालाकिश्चेति दृप्तबालाकिर्हशब्द ऐतिह्यार्थ आख्यायिकायामनूचानोऽनुवचनसमर्थो वक्ता वाग्मी गार्ग्यो गोत्रत आस बभूव कस्मिंश्चित्कालविशेषे स होवाचाजातशत्रुमजातशत्रुनामानं काश्यं काशिराजमभिगम्य ब्रह्म ते ब्रवा-

---

१ ग. घ. ङ. च. ञ. ढ. °ति च श्रु° । २ ग. ङ. च. छ. झ. °द्धा वा ब्र° । ३ ख. ग. झ. °ति स्मृ° । ४ ख. ग. ङ. ढ. स्मृतेः । ५ झ. °ह्मवेदित्वादे° । ६ क. °विज्ञत्वादे° । ७ क. °किश्च दृ° । ८ ञ. झ. °र्हृ हश° । ९ ग. च. ढ. °कास्वनु° । १० घ. छ. ज. झ. °या अनु° ।

णीति ब्रह्म ते तुभ्यं ब्रवाणि कथयानि । स एवमुक्तोऽजातशत्रुरुवाच—सहस्रं गवां दद्म एतस्यां वाचि यां मां प्रत्यवोचो ब्रह्म ते ब्रवाणीति तावन्मात्रमेव गोसहस्रप्रदाने निमित्तमित्यभिप्रायः । साक्षाद्ब्रह्मकथनमेव निमित्तं कस्मान्नापेक्ष्यते सहस्रदाने ब्रह्म ते ब्रवाणीति । इयमेव तु वाङ्निमित्तमपेक्ष्यत इत्युच्यते । यतः श्रुतिरेव राज्ञोऽभिप्रायमाह—जनको दाता जनकः श्रोतेति चैतस्मिन्वाक्यद्वये पदद्वयमभ्यस्यते जनको जनक इति । वैशब्दः प्रसिद्धावद्योतनार्थः । जनको दित्सुर्जनकः[3] शुश्रूषुरिति ब्रह्म शुश्रूषवो विवक्षवः प्रतिजिघृक्षवश्च जना धावन्त्यभिगच्छन्ति । तस्मात्तत्सर्वं[4] मय्यपि संभावितवानसीति ॥ १ ॥

आख्यायिकार्थे बहुधा स्थिते तदक्षराणि व्याचष्टे—तत्रेत्यादिना । पूर्वपक्षवादित्वे हेतुमाह—अविद्याविषयेति । गर्वितत्वे हेतुमाह—असम्यगिति । इयमेव तु वाङ्निमित्तमित्यत्रापि कस्मादित्यनुषज्यते । अतो ब्रह्म ते ब्रवाणीति वागेव सहस्रदाने निमित्तमिति शेषः । श्रुतिं व्याचष्टे—जनक इति । प्रसिद्धं जनकस्य दातृत्वादि तद्वद्योतको वैनिपात इति यावत् । वाक्यार्थमाह—जनको दित्सुरित्यादिना । संभावितवानसीति प्रागुक्तं वाङ्मात्रं सहस्रदाने निमित्तमिति शेषः । तस्मान्मुग्धप्रसिद्ध्यतिक्रमणादिति यावत् । तत्सर्वं दातृत्वादिकमित्यर्थः । इतिशब्दोऽभिप्रायसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥ २ ॥

एवं राजानं शुश्रूषुमभिमुखीभूतं[5] स होवाच गार्ग्यः । य एवासावादित्ये चक्षुषि चैकोऽभिमानी चक्षुर्द्वारेणेह हृदि प्रविष्टोऽहं भोक्ता कर्तेत्यवस्थितः । एतमेवाहं ब्रह्म पश्याम्यस्मिन्कार्यकरणसंघात[6] उपासे । तस्मात्तमहं पुरुषं ब्रह्म तुभ्यं ब्रवीम्युपास्स्वेति । स एवमुक्तः प्रत्युवा-

---

१ क. ख. ढ. यो । २ ख. ग. च. झ. ढ. °स्रप्रदा° । ३ च. ढ. °नको हि शु° । ४ ख. घ. ङ. °त्सर्वमप्यभिसं° । ५ च. ढ. °खीकृत्य तं । ६ ज. झ. °र्यैकार° ।

चाजातशत्रुर्मा मा मा मेति हस्तेन विनिवारयन् । एतस्मिन्ब्रह्मणि विज्ञेये मा संवदिष्ठाः । मा मेत्याबाधनार्थे द्विर्वचनम् । एवं समाने विज्ञानविषये आवयोरस्मानविज्ञानवत इव दर्शयता बाधिताः स्यामोऽतो मा संवदिष्ठा, मा संवादं कार्षीरस्मिन्ब्रह्मणि । अन्यच्चेज्जानासि तद्ब्रह्म वक्तुमर्हसि न तु यन्मया ज्ञायत एव । अथ चेन्मन्यसे जानीषे त्वं ब्रह्ममात्रं न तु तद्विशेषणोपासनफलानीति । तन्न मन्तव्यं यतः सर्वमेतदहं जाने यद्ब्रवीषि । कथम्, अतिष्ठा अतीत्य भूतानि तिष्ठतीत्यतिष्ठाः । सर्वेषां च भूतानां मूर्धा शिरो राजेति वै राजा दीप्तिगुणोपेतत्वादेतैर्विशेषणैर्विशिष्टमेतद्ब्रह्मास्मिन्कार्यकरणसंघाते कर्तृ भोक्तृ चेत्यहमेतमुपास इति फलमप्येवं विशिष्टोपासकस्य । स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति । यथागुणोपासनमेव हि फलम् । "तं यथा यथोपासते तदेव भवति" इति श्रुतेः ॥ २ ॥

हृदि प्रविष्टो भोक्ताऽहमित्यादि प्रत्यक्षं प्रमाणयति—अहमिति । दृष्टिफलं नैरन्तर्याभ्यासं दर्शयति—उपास इति । तावता मम किमायातं तदाह—तस्मादिति । मा मेति प्रतीकमादायाभ्यासस्यार्थमाह—मा मेतीति । विनिवारयन्प्रत्युवाचेति संबन्धः । एकस्य माङो निवारकत्वमपरस्य संवादेन संगतिरिति विभागे संभवति कुतो द्विर्वचनमित्याशङ्क्याऽऽह— मा मेत्याबाधनार्थमिति । तदेव स्फुटयति—एवमिति । त्वदुक्तेन प्रकारेण यो विज्ञानविषयोऽर्थस्तस्मिन्नावयोर्विज्ञानसाम्यादेव समानेऽपि विज्ञानवत्त्वे सत्यस्मानविज्ञानवत इव स्वीकृत्य तमेवार्थमस्मान्प्रत्युपदेशेन ज्ञापयता भवता वयं बाधिताः स्याम इति योजना । तथाऽपि गार्ग्यस्य कथमीषद्बाधनं तत्राऽऽह—अत इति । अतिष्ठाः सर्वेषामित्यादि वाक्यं शङ्काद्वाराऽवतार्य व्याकरोति—अथेत्यादिना । एतं पुरुषमिति शेषः । इतिशब्दो गुणोपास्तिसमाप्त्यर्थः । पूर्वोक्तरीत्या त्रिभिर्गुणैर्विशिष्टं ब्रह्म तदुपासकस्य फलमपि जानामीत्युक्त्वा फलवाक्यमुपादत्ते—स य इति । किमिति यथोक्तं फलमुच्यते तत्राऽऽह—यथेति ॥ २ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संव-

---

१ ख. घ. ङ. च. ज. झ. ढ. °र्मा मे° । २ ग. च. छ. झ. ढ. °मानवि° । ३ क. ख. °य एवाऽऽव° । ४ क. छ. °नज्ञा° । ५ ङ. °दं कर्तुमर्हस्यस्मि° । ६ च. झ. ढ. °षां भू° । ७ ग. °र्यकार° । ८ क. ख. हि च फ° । ९ क. च. मेति ।

दिष्ठा बृहन्पाण्डरवासाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥

संवादेनाऽऽदि[1]त्यब्रह्मणि प्रत्याख्यातेऽजातशत्रुणा चन्द्रमसि ब्रह्मा[2]न्तरं प्रतिपेदे गार्ग्यः । य एवासौ चन्द्रे मनसि चैकः पुरुषो भोक्ता कर्ता चेति पूर्ववद्विशे[3]षणम् । बृहन्महान्पाण्डरं शुक्लं वासो यस्य सोऽयं पाण्डरवासा अप्शरीरत्वा[4]त्प्राणस्य[5] । यश्चान्नभूतोऽभिषूयते लता[6]त्मको यज्ञे तमेकीकृत्यैतमेवाहं ब्रह्मोपासे यथोक्तगुणं य उपास्ते तस्याहरह[7]ः सुतः सोमोऽभिषु[8]तो भवति यज्ञे प्रसु[9]तश्च विकारेष्वन्नं चास्य न क्षीयतेऽन्नात्मकोपासकस्य ॥ ३ ॥

मनसि चेति चकाराद्बुद्धौ चेत्यर्थ[10]ः । य एकः पुरुषस्तमेवाहं ब्रह्मोपासे त्वं चेत्थमुपास्स्वेत्युक्ते मा मेत्यादिना प्रत्युवाचेत्याह—इति पूर्ववदिति । भानुमण्डलतो द्विगुणं चन्द्रमण्डलमिति प्रसिद्धिमाश्रित्याऽऽह—महानिति । कथं पाण्डरं वासश्चन्द्राभिमानिनः प्राणस्य संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—अप्शरीरत्वादिति । पुरुषो हि शरीरेण वाससेव वेष्टितो भवति पाण्डरत्वं चापां प्रसिद्धमापो वासः प्राणस्येति च श्रुतिरतो युक्तं प्राणस्य पाण्डरवासस्त्वमित्यर्थः । न केवलं सोमशब्देन चन्द्रमा गृह्यते किं तु लताऽपि समाननामधर्मत्वादित्याह—यश्चेति । तं चन्द्रमसं लतात्मकं बुद्धिनिष्ठं च पुरुषमेकीकृत्याहंग्रहेणोपास्तिरित्यर्थः । संप्रत्युपास्तिफलमाह—यथोक्तेति । यज्ञशब्देन प्रकृतिरुक्ता । विकारशब्देन विकृतयो गृह्यन्ते । यथोक्तोपासकस्य प्रकृतिविकृत्यनुष्ठानसामर्थ्यं [11]लीलया लभ्यमित्यर्थः । अन्नाक्षय[12]स्योपासनानुसारित्वादुपपन्नत्वमभिप्रेत्योपासकं विशिनष्टि—अन्ना[13]त्मकेति ॥ ३ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति

---

१ ख. °दिले ब्र° । २ च. ब्रह्म प्र° । ३ छ. °षणे । वृ° । ४ च. °त्वाच्चन्द्राभिमानिनः । प्राण° । ५ च. °स्य । सोमो राजा चन्द्रः । य° । ६ च. °त्मकः सोमवल्ल्यात्मकः प्रकृत्यात्मके य° । ढ. °त्मकः । सोमवल्ल्यात्मकोऽस्योपासकस्य प्रकृत्यात्मके य° । ७ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °हः सो° । ८ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °तो य° । ९ च. ढ. °सुतः प्रकृष्टं सुतरां सुतो भवति विकारे । उभयविधयज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं भवतीत्यर्थः । अन्नं । १० क. ख. ञ. ड. ण. °र्थः । ए° । ११ घ. ञ. ण. लीलाल° । १२ ख. ढ. °यत्वस्यो° । १३ क. घ. ञ. ढ. ण. °न्नात्मेति ।

पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

तथा विद्युति त्वचि हृदये चैका देवता तेजस्वीति विशेषणं तस्यास्तत्फलं तेजस्वी ह भवति। तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति। विद्युतां वहुत्वस्याङ्गीकरणादात्मनि प्रजायां च फलवाहुल्यम् ॥ ४ ॥

संवाददोषेण चैन्द्रे ब्रह्मण्यपि प्रत्याख्याते ब्रह्मान्तरमाह—तथेति। कथमेकमुपासनमनेकफलमित्या[3]शङ्क्याऽऽह—विद्युतामिति ॥ ४ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तते ॥ ५ ॥

तथाऽऽकाशे हृद्याकाशे चैका पूर्णमप्रवर्ति चेति विशेषणद्वयं पूर्णत्वविशेषणफलमिदं पूर्यते प्रजया पशुभिरप्रवर्तिविशेषणफलं नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्तेत इति प्रजा संतानाविच्छित्तिः ॥ ५ ॥

अप्रवर्तित्वमप्रवर्तकत्वमक्रियावत्त्वं वा ॥ ९ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजि-

---

१ च. ढ. हृदि चै°। २ घ. ङ. ण. चन्द्रब्र°। ३ ण. °मित्यत आह। ४ घ. ञ. °त्याह। ५ ख. हृदि। चै°। ६ क. ग. छ. झ. °काशेऽपि चै°। ७ च. झ. ढ. °का देवता पू°। ८ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °ते ह प्र°। ९ च. ढ. °लं प्रवर्तयाति स्वयं वा न प्रवर्तत इत्यप्रवर्ति यत्तद्गुणफलं ना°।

ष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

तथा वायौ प्राणे हृदि चैका विशेषणमिन्द्रः परमेश्वरो वैकुण्ठोऽप्रसह्यो न परैर्जितपूर्वाऽपराजिता सेना मरुतां गुणत्वप्रसिद्धेरुपासनफलमपि । जिष्णुर्हि जयनशीलोऽपराजिष्णुर्न च परैर्जितस्वभावो भवति । अन्यतस्त्यजाय्यन्यतस्त्यानां सपत्नानां जयनशीलो भवति ॥ ६ ॥

कथमेकस्मिन्वायावपराजिता सेनेति गुणः संभवति तत्राऽऽह—मरुतामिति । विशेषणत्रयस्य फलत्रयं क्रमेण व्युत्पादयति—जिष्णुरित्यादिना । अन्यतस्त्यानामन्यतो मातृतो जातानाम् ॥ ६ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥

अग्नौ वाचि हृदि चैका विशेषणं विषासहिर्मर्षयिता परेषाम् । अग्निबाहुल्यात्फलबाहुल्यं पूर्ववत् ॥ ७ ॥

यद्धविर्विष्यते, क्षिप्यते तत्सर्वं भस्मीकरणेन सहते तेनाग्निर्विषासहिः । यथा पूर्वं विद्युतां बाहुल्यादात्मनि प्रजायां च फलबाहुल्यमुक्तं तथाऽत्राप्यग्नीनां बहुलत्वादुपासकस्याऽऽत्मनि प्रजायां च दीप्ताग्नित्वं सिध्यतीत्याह—अग्नीति ॥ ७ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपꣳ हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥

---

१ च. ढ. °का देवता तस्या वि° । झ. °का देकता वि° । २ ख. ढ. °तो जा° । ३ च. ढ. °का देवता तस्या वि° ।

अप्सु रेतसि हृदि चैका विशेषणं प्रतिरूपोऽनुरूपः श्रुतिस्मृत्यप्रतिकूल इत्यर्थः । फलं प्रतिरूपं श्रुतिस्मृतिशासनानुरूपमेवैनमुपगच्छाति, प्राप्नोति न विपरीतमन्यच्चास्मात्तथाविध एवोपजायते ॥ ८ ॥

प्रतिरूपत्वं प्रतिकूलत्वमित्येतद्व्यावर्तयति—अनुरूप इति । अन्यच्च फलमिति संबन्धः । अस्मादुपासितुरित्यर्थः । तथाविधः श्रुतिस्मृत्यनुकूल इति यावत् ॥ ८ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शे पुरुष एत-
मेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा
मैतस्मिन्संवदिष्ठा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचि-
ष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः संनिगच्छति सर्वा꣡ꣳ-
स्तानतिरोचते ॥ ९ ॥

आदर्शे प्रसादस्वभावे चान्यत्र खड्गादौ हार्दे च सत्त्वशुद्धिस्वाभाव्ये चैका विशेषणं रोचिष्णुर्दीप्तिस्वभावः फलं च तदेव रोचनाधारबाहुल्यात्फलबाहुल्यम् ॥ ९ ॥

हार्दे चेत्येतदेव स्पष्टयति—सत्त्वेति । सर्वत्रैकेति विशेषणस्य देवतेति विशेष्यतया संबध्यते । तदेव रोचिष्णुत्वमित्यर्थः ॥ ९ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽ-
नूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा
मैतस्मिन्संवदिष्ठा असुरिति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते सर्व꣡ꣳ हैवास्मिँल्लोक आयु-
रेति नैनं पुरा कालात्प्राणो जहाति ॥ १० ॥

यन्तं, गच्छन्तं य एवायं शब्दैः पश्चात्पृष्ठतोऽनूदेत्यध्यात्मं च जीवनहेतुः प्राणस्तमेकीकृत्याऽऽहासुः, प्राणो जीवनहेतुरिति गुणस्य फलं

---

१ च. ढ. °का देवता तस्या वि° । २ च. ढ. °का देवता तस्या वि° । ३ ङ. °ल्यात्तु फल° ।
४ क. ग. घ. ज. °ब्दः पृष्ठ° ।

सर्वमायुरस्मिँल्लोक एतीति। यथोपात्तं कर्मणाऽऽयुः कर्मफलपरिच्छिन्नकालात्पुरा पूर्वं रोगादिभिः पीडयमानमप्येनं प्राणो न जहाति ॥ १० ॥

आहैतमेवाहमित्यादीति शेषः। तस्य गुणवदुपासनस्येत्यर्थः। सर्वमायुरित्येतद्व्याचष्टे—यथोपात्तमिति ॥ १० ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान्ह भवति नास्माद्गणश्छिद्यते ॥ ११ ॥

दिक्षु कर्णयोर्हृदि चैको[1]ऽश्विनौ देवाववियुक्तस्वभावौ गुणस्तस्य द्वितीयवत्त्वमनपग[2]त्वमवियुक्तता चान्योन्यं दिशामश्विनोश्चैवंधर्मित्वात्तदेव च फलमुपासकस्य गणाविच्छेदो द्वितीयवत्त्वं च ॥ ११ ॥

का पुनरसावेका देवता तत्राऽऽह—अश्विनाविति। तस्य देवस्येति यावत्। यथोक्तं गुणद्वयमुपपादयति—दिशामिति। द्वितीयवत्त्वं साधुभृत्यादिपरिवृतत्वम् ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वꣳ हैवास्मिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

छायायां बाह्ये तमस्यध्[3]यात्मे चाऽऽवरणात्मकेऽज्ञाने हृदि चैका देवता[4] विशेषणं मृ[5]त्युः फलं[6] सर्वं पूर्ववन्मृत्योरनाग[7]मनेन रोगादिपीडाभावो विशेषः ॥ १२ ॥

शब्दब्रह्मोपासकस्येव तमोब्रह्मोपासकस्यापि फलमित्याह—फलमिति। फलभेदाभावे कथमुपासनभेदः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—मृत्योरिति ॥ १२ ॥

---

१ च. ढ. °का देवताऽश्वि° । २ ख. च. झ. ढ. °गतत्व° । ३ ङ. छ. झ. °ध्यात्मं चा° । ४ च. ढ. °ता तस्या वि° । ५ ख. मृत्युर्मृत्यवतितरणं फ° । ढ. मृत्युर्मृतितरणं फ° । ६ ग. च. ढ. °लं च स° । ७ क. ख. °गमे रो° ।

स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

आत्मनि प्रजापतौ बुद्धौ[1] च हृदि चैका[2]ऽऽत्मन्व्यात्म[3]वानिति विशेष[4]णं फलमात्मन्वी ह भवत्यात्मवान्भवति । आत्मन्विनी हास्य प्रजा भवति बुद्धिबहु[5]लत्वात्प्रजायां संपाद[6]नमिति[7] विशेषः । स्वयं परिज्ञातत्वेनैवं[8] क्रमेण प्रत्याख्यातेषु ब्रह्मसु स गार्ग्यः क्षीणब्रह्मविज्ञानोऽप्रतिभासमानोत्तरस्तूष्णीमवाक्शिरा आस ॥ १३ ॥

व्यस्तानि ब्रह्माण्युपन्यस्य समस्तं ब्रह्मोपदिशति—प्रजापताविति । आत्मवत्त्वं वश्यात्मकत्वम् । फलस्याऽऽत्मगामित्वान्न प्रजायां तदभिधानमुचितमित्याशङ्क्याऽऽह—बुद्धीति ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू३ इत्येतावद्धीति नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उप त्वा यानीति ॥ १४ ॥

तं तथाभूतमालक्ष्य गार्ग्यं स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू३ इति । किमेतावद्ब्रह्म निर्ज्ञातमाहोस्विदधिकमप्य[9]स्तीतीतरं आहैतावद्धीति । नैतावता विदितेन ब्रह्म विदितं भवतीत्याहाजातशत्रुः किमर्थं गर्वितोऽसि ब्रह्म ते ब्रवाणीति । किमेता[10]वद्विदितं विदितमेव न भवतीत्युच्यते । न फलवद्विज्ञानश्रवणात् । न चार्थवादत्वमेव वाक्यानामवगन्तुं शक्यम् । अपूर्वविधानपराणि हि वाक्यानि प्रत्युपासनोपदेशं लक्ष्यन्तेऽतिष्ठाः सर्वेषां भूतानामित्यादीनि । तदनुरूपाणि च फलानि सर्वत्र श्रूयन्ते विभक्तानि । अर्थ[11]वादत्व एतदसमञ्जसम् । कथं तर्हि नैतावता विदितं

---

१ ख. ग. च. छ. ढ. °द्धौ हृ° । २ च. ढ. °का देवता तस्या विशेषणमात्म° । झ. °का देवताऽऽत्म° । ३ ख. °त्मन्वीति । ४ च. ढ. °षणफ° । ५ ग. ङ. च. छ. झ. ढ. °हुत्वा° । ६ घ. ङ. छ. ज. झ. °नम् । स्व° । ७ ग. च. °ति । स्व° । ८ ग. ङ. च. °ह्म विज्ञात° । ९ क. ग. च. °स्तीति । १० घ. ङ. °वतां विदि° । ११ छ. °वादे त्वेत° ।

भवतीति । नैष दोषो[1]ऽधिकृतापेक्षत्वात् । ब्रह्मोपदेशार्थं[2] हि शुश्रूषवेऽजातशत्रवेऽमुख्यब्रह्मविद्गार्ग्यः प्रवृत्तः स युक्त एव मुख्यब्रह्मविदाऽजातशत्रुणाऽमुख्यब्रह्मविद्गार्ग्यो वक्तुं यन्मुख्यं ब्रह्म वक्तुं प्रवृत्तस्त्वं तन्न जानीष इति । यद्यमुख्यब्रह्मविज्ञानमपि प्रत्याख्यायेत[3] तदैतावदि[4]तीति न ब्रूयान्न किंचिज्ज्ञातं त्वयेत्येवं ब्रूयात्तस्माद्भवन्त्येतावन्त्यविद्याविषये ब्रह्माणि । एतावद्विज्ञानद्वारत्वाच्च[5] परब्रह्मविज्ञानस्य युक्तमेव वक्तुं नैतावता विदितं भवतीति । अविद्याविषये विज्ञेयत्वं नामरूपकर्मात्मकत्वं चैषां तृतीयेऽध्याये प्रदर्शितम् । तस्मान्नैतावता विदितं भवतीति[6] ब्रुवताऽधिकं ब्रह्म ज्ञातव्यमस्तीति दर्शितं भवति । तच्चानुपसन्नाय न वक्तव्यमित्याचारविधिज्ञो गार्ग्यः स्वयमेवाऽऽहोप त्वा यानीत्युपगच्छानीति त्वां यथाऽन्यः शिष्यो गुरुम् ॥ १४ ॥

विचारार्था श्रुतिरिति कथयति—किमेतावदिति । वाक्यार्थं चोद्यसमाधिभ्यां स्फुटयति—किमित्यादिना । आदित्यादेरविदितत्वनिषेधं प्रतिज्ञाय हेतुमाह—न-फलवदिति । नैतानि वाक्यानि फलवद्विज्ञानपराण्यर्थवादत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । फलवत्त्वाच्चापूर्वविधिपराण्येतानि वाक्यानीत्याह—तदनुरूपाणीति । अर्थवादत्वेऽपि तेषामपूर्वार्थत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अर्थवादत्व इति । वाक्यानां फलवद्विज्ञानपरत्वमुपेत्य निषेधवाक्यस्य गतिं पृच्छति—कथं तर्हीति । तस्याऽऽनर्थक्यं परिहरति—नैष दोष इति । अधिकृतापेक्षत्वाद्वेदनप्रतिषेधस्येत्युक्तं स्फुटयति—ब्रह्मेति । नैतावतेत्यविशेषेणामुख्यब्रह्मज्ञानमपि निषिद्धमिति चेन्नेत्याह—यदीति । किंच निष्कामेन(ण) चेदेतान्युपासनान्यनुष्ठीयन्ते तदैतेषां ब्रह्मज्ञानार्थत्वादमुख्यब्रह्मज्ञाननिषेधमन्तरेण निषेधोपपत्तिरि[11]त्याह—एतावद्विज्ञानेति[12] । आदित्यादिकमेव मुख्यं ब्रह्मेति निषेधानर्थक्यं तदवस्थमित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्येति । आदित्यादेर्मुख्यब्रह्मत्वासंभवान्निषेधस्योपपन्नत्वात्तत्सामर्थ्यसिद्धमर्थमुपन्यस्यति—तस्मादिति । उपगमनवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे—तच्चेति ।

" अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।
अनुव्रज्या च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥
नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् " ॥

इत्यादीन्याचारविधिशास्त्राणि ॥ १४ ॥

---

१ च, ढं. °षोऽस्त्यधि° । २ ग. °शाय शु° । ३ घ. ज. °त वै गार्ग्यस्तदै° । ४ ढ. °वदिति । ५ घ. छ. °रत्वाच्च । ६ ज. °च्च परत्वाच्च प° । ७ ङ. च. ढ. °तीयाध्या° । ८ च. ढ. °ति वदता° । ९ च. ढ. °ति प्रद° । १० ग. °च्छामि त्वां । घ. ङ. च. ज. ढ. °च्छानि त्वां । झ. °च्छामीति । ११ घ. ञ °पत्तेरि° । १२ घ. ञ. ढ. ण. एतद्वि° ।

स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं चैतद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषꣳ सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयांचक्रे बृहन्पाण्डरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ तं पाणिनाऽऽपेषं बोधयांचकार स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं, विपरीतं चैतत्किं तद्यद्ब्राह्मण उत्तमवर्ण आचार्यत्वेऽधिकृतः सन्क्षत्रियमनाचार्यस्वभावमुपेयादुपगच्छेच्छिष्यवृत्त्या ब्रह्म मे वक्ष्यतीत्येतदाचारविधिशास्त्रेषु निषिद्धम्[1] । तस्मात्तिष्ठ त्वमाचार्य एव सन् । वि[2]ज्ञपयिष्याम्येव त्वामहम् । यस्मिन्विदिते ब्रह्म विदितं भवति यत्तन्मुख्यं ब्रह्म वेद्यम् । तं गार्ग्यं सलज्जमालक्ष्य विश्रम्भजननाय पाणौ हस्त आदाय, गृहीत्वोत्तस्था उत्थितवान् । तौ ह गार्ग्याजातशत्रू[3] पुरुषं सुप्तं राजगृहप्रदेशे कचिदाजग्मतुरागतौ । तं च पुरुषं सुप्तं प्राप्य तैर्नामभिर्बृहन्पाण्डरवासः सोम राजन्नित्येतैरामन्त्रयांचक्रे । एवमामन्त्र्यमाणोऽपि स सुप्तो नोत्तस्थौ । तमप्रतिबुध्यमानं पाणिनाऽऽपेषमापिष्याऽऽपिष्य बोधयांचकार, प्रतिबोधितवान् । तेन[4] स होत्तस्थौ । तस्माद्यो[5] गार्ग्येणाभिप्रेतो[6] नासावस्मिञ्छरीरे कर्ता भोक्ता ब्रह्मेति ।

आदित्यादिब्रह्मभ्यो विशेषमाह— यस्मिन्निति । प्राणस्य व्याप्रियमाणस्यैव संबोधनार्थं प्रयुक्तनामाश्रवणादापेषणाचोत्थानात्तस्याभोक्तृत्वं सिध्यतीति फलितमाह— तस्मादिति ।

कथं पुनरिदमवगम्यते सु[7]प्तपुरुषगमनतत्संबोधनानुत्थानैर्गार्ग्याभिमतस्य ब्रह्मणोऽब्रह्मत्वं ज्ञापितमिति । जागरितकाले यो गार्ग्याभिप्रेतः[8] पुरुषः कर्ता भोक्ता[9] ब्रह्म संनिहितः करणेषु यथा तथाऽजातश[10]त्रवभिप्रेतोऽपि तत्स्वामी भृत्येष्विव राजा संनिहित एव । किं तु भृत्यस्वामिनोर्गार्ग्याजातशत्रवभिप्रेत-

१ ग. च. ढ. विरुद्धम् । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. ज. झ. विज्ञाप° । ३ ढ. °त्रू ह किल पु° । ४ च. ढ. ततः । ५ ग. च. ढ. °स्मान्न स यो गा° । ६ ग. च. ढ. °तोऽस्मि° । ७ क. ख. सुषुप्त° । ८ ग. ङ. च. ढ. °भिप्रेत° । ९ ध. ज. °क्ता च ब्र° । १० च. ढ. °शत्रोरभि° ।

योर्यद्विवेकावधारणकारणं तत्संकीर्णत्वादनवधारितविशेषम् । यद्द्रष्टृत्वमेव भोक्तुर्न दृश्यत्वं यच्चाभोक्तुर्दृश्यत्वमेव न तु द्रष्टृत्वं तच्चोभयमिह संकीर्णत्वाद्विविच्य दर्शयितुमशक्यमिति[1] सुप्तपुरुषगमनम्[2] ।

तौ ह सुप्तमित्यादिसुप्तपुरुषगत्युक्तिमाक्षिपति—कथमिति । गार्ग्यकाश्याभिमतयोरुभयोरपि जागरिते करणेषु संनिधानाविशेषात्तत्रैव किमिति विवेको न दर्शित इत्यर्थः । जागरिते करणेषु द्वयोः संनिधानेऽपि सांकर्याद्दुष्करं विवेचनमिति परिहरति—जागरितेति । ब्रह्मशब्दादूर्ध्वं सशब्दमध्याहृत्य योजना । तर्हि स्वामिभृत्यन्यायेन तयोर्विवेकोऽपि सुकरः स्यादिशङ्क्याऽऽह—किं त्विति[3] । किं तद्विवेकावधारणकारणं तदाह—यद्द्रष्टृत्वमिति । कथं तदनवधारितविशेषमिति तदाह—तच्चेति । इहेति जागरितोक्तिः ।

ननु सुप्तेऽपि पुरुषे[5] विशिष्टैर्नामभिरामन्त्रितो भोक्तैव प्रतिपत्स्यते नाभोक्तेति नैव निर्णयः स्यादिति[4] । न । निर्धारितविशेषत्वाद्गार्ग्याभिमेतस्य[6] । यो हि सत्येन च्छन्नः प्राण आत्माऽमृतो[7] वागादिष्वनस्तमितो निम्लोचत्सु यस्याऽऽपः शरीरं पाण्डरवासा यश्चासपत्नत्वाद्बृहन्यश्चं सोमो राजा षोडशकलः स स्वव्यापारारूढो यथानिर्ज्ञात एवानस्तमितस्वभाव आस्ते । न चान्यस्य कस्यचिद्व्यापारस्तस्मिन्काले गार्ग्येणाभिप्रेयते तद्विरोधिनः । तस्मात्स्वनामभिरामन्त्रितेन प्रतिबोद्धव्यं न च प्रत्यबुध्यत तस्मात्पारिशेष्याद्गार्ग्याभिप्रेतस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मणः ।

यद्यपि जागरितं हित्वा सुप्ते[8] पुरुषे विवेकार्थं तयोरुपगतिस्तत्र च[9] भोक्तैव संबोधितः स्वनामभिस्तच्छब्दं श्रोष्यति नाचेतनस्तथाऽपि नेष्टविवेकसिद्धिर्गार्ग्यकाश्याभीष्टात्मनोरुत्थितिसंशयादिति शङ्कते—नन्विति । संशयं निराकरोति—नेत्यादिना । विशेषावधारणमेव विशदयति—यो हीत्यादिना । स्वव्यापारस्तु मूलशब्दादिः । यथानिर्ज्ञातो यथोक्तैर्विशेषणैरुपलब्धं रूपमनतिक्रम्य वर्तमानः । प्राणस्योक्तविशेषणवतः । स्वापेऽवस्थानेऽपि तस्य तदा भोगाभावस्तत्र भोक्त्रन्तराभ्युपगमादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । तस्यैव भोक्तृत्वे फलितमाह—तस्मादिति । अस्तु तस्य प्राप्तशब्दश्रवणं तत्राऽऽह—न चेति । पारिशेषसिद्धमर्थमाह—तस्मादिति ।

---

१ ग. ङ. °यितुं न श° । २ क. ख. छ. झ. सुषुप्त° । ३ ढ. °ति चेत्तदा° । ४ ग. ङ. घ. स्यात् । न । ५ ख. ढ. °ति चेत् । न । ६ ङ. °भिमत° । ७ क. ख. छ. ढ. प्राणात्मा° । ८ घ. ञ. ण. सुषुप्ते । ९ क. ख. ढ. यो ।

भोक्तृस्वभावश्चेद्भुञ्जीतैवं[1] स्वं विषयं प्राप्तम् । न हि दग्धृस्वभावः प्रकाशयितृस्वभावः सन्वह्निस्तृणोलपादि[2] दाह्यं[3] स्वविषयं प्राप्तं न दहति प्रकाश्यं वा न प्रकाशयति । न चेद्दहति प्रकाशयति वा प्राप्तं स्वं विषयं नासौ वह्निर्दग्धा प्रकाशयिता वेति निश्चीयते । तथाऽसौ प्राप्तशब्दादिविषयोपलब्धृस्वभावश्चेद्गार्ग्याभिप्रेतः प्राणो बृहन्पाण्डरवास इत्येवमादिशब्दं[4] स्वं विषयमुपलभेत । यथा प्राप्तं तृणोलपादि वह्निर्दहेत्प्रकाशयेच्चाव्यभिचारेण तद्वत् । तस्मात्प्राप्तानां शब्दादीनामप्रतिबोधाद्[6]भोक्तृस्वभाव इति निश्चीयते । न हि यस्य यः स्वाभावो निश्चितः स तं व्यभिचरति कदाचिदपि । अतः सिद्धं प्राणस्याभोक्तृत्वम् ।

प्राणस्याभोक्तृत्वं व्यतिरेकद्वारा साधयति——**भोक्तृस्वभावश्चेदि**ति । न च भुङ्क्ते तस्माद्भोक्तेति शेषः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति——**न ही**त्यादिना । उलपं बालतृणम् । विपक्षे दोषमाह——**न चेदि**ति । उक्तमर्थं संक्षिप्याऽऽह——**यथे**त्यादिना । प्राणस्याभोक्तृत्वमुक्तमुपसंहरति——**तस्मादि**ति । यद्यपि प्राणः स्वापे शब्दादीन्न प्रतिबुध्यते तथाऽपि भोक्तृस्वभावो भविष्यति नेत्याह——**न ही**ति । संबोधनशब्दाश्रवणमतःशब्दार्थः ।

संबोधनार्थनामविशेषेण[7] संबन्धाग्रहणादप्रतिबोध इति चेत् । स्यादेतत् । यथा बहुष्वासीनेषु स्वनामविशेषेण[9] संबन्धाग्रहणान्मामयं संबोधयतीति शृण्वन्नपि संबोध्यमानो विशेषतो न प्रतिपद्यते[10], तथेमानि बृहन्नित्येवमादीनि मम नामानीत्यगृहीतसंबन्धत्वात्प्राणो न गृह्णाति संबोधनार्थं शब्दं न त्वविज्ञातृत्वादेवेति चेत् । न । देवताभ्युपगमेऽग्रहणानुपपत्तेः । यस्य हि चन्द्राद्यभिमा[11]निनी देवताऽध्यात्मं[12] प्राणो भोक्ताऽभ्युपगम्यते तस्य तया संव्यवहाराय विशेषनाम्ना संबन्धोऽवश्यं ग्रहीतव्योऽन्यथाऽऽह्वानादिविषये संव्यवहारोऽनुपपन्नः स्यात् ।

तस्य स्वनामाग्रहणं संबन्धाग्रहणकृतं नानात्मत्वकृतमिति शङ्कते——**संबोधना-**

---

१ छ. झ. ढ. °व स्ववि° । २ ङ. °दिकं दा° । ३ ख. ग. च. ढ. °ह्यं स्वं वि° । ४ ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °ब्दं स्ववि° । ५ घ. °य उप° । ६ च. झ. ढ. °बोधनाद° । ७ घ. ङ. ज. झ. °शेषसं° । ८ झ. °ददोष इ° । ९ ङ. झ. °शेषसं° । १० क. ख. ग. च. छ. ज. झ. ढ. °पद्येत । त° । ११ ख. ग. घ. च. छ. ज. ढ. °न्द्राभि° । १२ ख. ढ. °ध्यात्मप्रा° ।

र्थेति । शङ्कामेव विशदयति–स्यादेतदित्यादिना । देवतायाः संबन्धाग्रहणमयुक्तं सर्वज्ञत्वादित्युत्तरमाह–न देवतेति । तदेव प्रपञ्चयति–यस्य हीत्यादिना । तथेति ग्रहणकर्तृनिर्देशः । अवश्यमिति सूचितामनुपपत्तिमाह–अन्यथेति । आदिपदेन यागस्तुतिनमस्कारादि गृह्यते । संव्यवहारोऽभिज्ञाभोगप्रसादादिः ।

व्यतिरिक्तपक्षेऽप्यप्रतिपत्तेरयुक्तमिति चेत् । यस्य च प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता तस्यापि बृहन्नित्यादिनामभिः संबोधने बृहत्त्वादिनाम्नां तदा तद्विषयत्वात्प्रतिपत्तिर्युक्ता । न च कदाचिदपि बृहत्त्वादिशब्दैः संबोधितः प्रतिपद्यमानो दृश्यते । तस्मादकारणमभोक्तृत्वे संबोधनाप्रतिपत्तिरिति चेत् । न । तद्वतस्तावन्मात्राभिमानानुपपत्तेः । यस्य प्राणव्यतिरिक्तो भोक्ता स प्राणादिकरणवान्प्राणी तस्य न प्राणदेवतामात्रेऽभिमानो यथा हस्ते । तस्मात्प्राणनामसंबोधने कृत्स्नाभिमानिनो युक्तैवाप्रतिपत्तिः । न तु प्राणस्यासाधारणनामसंयोगे ।

संबोधननामाग्रहस्तत्कृतानात्मत्वदोषश्च त्वदिष्टात्मनोऽपि तुल्य इति शङ्कते–व्यतिरिक्तेति । संगृहीतं चोद्यं विवृणोति–यस्य चेति । तदा सुषुप्तिदशायां प्रतिपत्तिर्युक्तेति संबन्धः । तद्विषयत्वादित्यतिरिक्तात्मविषयत्वादिति यावत् । अस्त्येवातिरिक्तस्याऽऽत्मनः संबोधनशब्दश्रवणादिति चेन्नेत्याह–न च कदाचिदिति । त्वदिष्टात्मनः संबोधनशब्दाप्रतिपत्तावपि भोक्तृत्वाङ्गीकारस्तच्छब्दार्थः । अभोक्तृत्वे प्राणस्येति शेषः । यथा हस्तः पादोऽङ्गुलिरित्यादिनामोक्तो मैत्रो नोत्तिष्ठति सर्वदेहाभिमानित्वेन तन्मात्रानभिमानित्वादेवं कारयेष्टात्मनः सर्वकार्यकरणाभिमानित्वादङ्गुलिस्थानीयप्राणमात्रे तदभावात्तन्नामाग्रहणं न त्वचेतनत्वादिति परिहरति–न तद्वत इति । तदेव स्फुटयति–यस्येति । प्राणमात्रे प्राणादिकरणवतोऽभिमानाभावे फलितमाह–तस्मादिति । चन्द्रस्यापि प्राणैकदेशत्वात्तन्नामभिः संबोधने कृत्स्नाभिमानी स नोत्तिष्ठति । अत्राप्यङ्गुल्यादिदृष्टान्तोपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह–न त्विति । गोत्ववत्तस्य सर्ववस्तुषु समासेरहमिति सर्वत्राभिमानसंभवाच्चन्द्रनामोक्तावपि नाप्रतिपत्तिर्युक्तेत्यर्थः ।

देवतात्मत्वानभिमानाच्चाऽऽत्मनः । स्वनामप्रयोगेऽप्यप्रतिपत्तिदर्शनादयुक्तमिति चेत् । सुषुप्तस्य यल्लौकिकं देवदत्तादि नाम तेनापि संबोध्यमानः कदाचिन्न प्रतिपद्यते सुषुप्तस्तथा भोक्ताऽपि सन्प्राणो न

---

१ घ. ङ. °त्मत्वमि° । २ क. ख. ढ. °त्मदो° । ३ घ. ञ. ण. °त्वादति° ४ ख. ढ. नामप्र° । ५ ग. च °सुप्त° । ६ ग. च. ढ. °सुप्त° ।

प्रतिपद्यत इति चेत्। न। आत्मप्राणयोः सुप्तासुप्तत्वविशेषोपपत्तेः। सुषुप्तत्वात्प्राणग्रस्ततयोपरतकरण आत्मा स्वनाम प्रयुज्यमानमपि न प्रतिपद्यते। न तु तदसुप्तस्य प्राणस्य भोक्तृत्व उपरतकरणत्वं संबोधनाग्रहणं वा युक्तम्।

प्राणवच्चिदात्मनोऽपि पूर्णतया सर्वात्माभिमानासिद्धेर्बोधाबोधौ तुल्यावित्याशङ्क्याऽऽह—**देवतेति**। विशिष्टस्याऽऽत्मनो देवतायामात्मत्वाभिमानाभावादितरस्य च कूटस्थज्ञप्तिमात्रत्वेन तदयोगान्न तुल्यतेत्यर्थः। प्रकारान्तरेण प्राणस्याभोक्तृत्वं वारयन्नाशङ्कते—**स्वनामेति**। अयुक्तं प्राणेतरस्य भोक्तृत्वमिति शेषः। तदेव विवृणोति—**सुषुप्तस्येति**। विशेषं दर्शयन्नुत्तरमाह—**नाऽऽत्मेति**। काश्याभीष्टात्मनः सुप्तत्वविशेषप्रयुक्तं फलमाह—**सुषुप्तत्वादिति**। प्राणस्यापि संहृतकरणत्वात्स्वनामाग्रहणमित्याशङ्क्य तस्यासुप्तत्वकृतं कार्यं कथयति—**न त्विति**। न हि करणस्वामिनि व्याप्रियमाणे करणोपरमः संभवति तस्य चानुपरतकरणस्य स्वनामाग्रहणमयुक्तमित्यर्थः।

अप्रसिद्धनामभिः संबोधनमयुक्तमिति चेत्। सन्ति हि प्राणविषयाणि प्रसिद्धानि प्राणादिनामानि। तान्यपोह्याप्रसिद्धैर्बृहत्त्वादिनामभिः संबोधनमयुक्तं लौकिकन्यायापोहात्। तस्माद्ब्रोक्तुरेव सतः प्राणस्याप्रतिपत्तिरिति चेन्न। देवताप्रत्याख्यानार्थत्वात् केवलसंबोधनमात्राप्रतिपत्त्यैवासुप्तस्याऽऽध्यात्मिकस्य प्राणस्याभोक्तृत्वे सिद्धे यच्चन्द्रदेवताविषयैर्नामभिः संबोधनं तच्चन्द्रदेवता प्राणोऽस्मिञ्छरीरे भोक्तेति गार्ग्यस्य विशेषप्रतिपत्तिनिराकरणार्थम्। न हि तल्लौकिकनाम्ना संबोधने शक्यं कर्तुम्।

प्राणनामत्वेनाप्रसिद्धनामभिः संबोधनात्तदुत्थानं नानात्मत्वादिति शङ्कते—**अप्रसिद्धेति**। तदेव स्पष्टयति—**सन्ति हीति**। प्रसिद्धमनूद्याप्रसिद्धं विधेयमिति लौकिको न्यायः। अप्रसिद्धसंज्ञाभिः संबोधनस्यायुक्तत्वे फलितमाह—**तस्मादिति**। चन्द्रदेवताऽस्मिन्देहे कर्त्री भोक्त्री चाऽऽत्मेति गार्ग्याभिप्रायनिषेधे देवतानामग्रहस्य तात्पर्यात्तद्ग्रहोऽर्थवानिति परिहरति—**न देवतेति**। तदेव प्रपञ्चयति—**केवलेति**। प्राणादिनामभिः संबोधनेऽपि तन्निराकरणं कर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—**न हीति**। लौकिकनाम्ना देवताविषयत्वाभावादित्यर्थः।

---

१ घ. सुषुप्तासुषुप्त°। २ क. ग. ङ. छ. झ. ढ. सुप्त°। ३ क. ख. ग. छ. °त्मा स्वं ना°। ४ ग. च. युज्यते। ढ. युज्येत। नन्वप्र°। ५ ण. °र्णरूपत°। ६ ञ. ण. °र्वाभि°। ७ ण. °माने सिद्धे बोधा°। ८ ज. ण. सुप्त°। ९ च. ढ. °पत्तेरेवा°। १० ख. घ. ङ. ढ. °क्यं निराक°। ११ घ. ञ. °हणस्य।

प्राणप्रत्याख्यानेनैव[1] प्राणग्रस्तत्वात्करणान्तराणां प्रवृत्त्यनुपपत्तेर्भोक्तृत्वाशङ्कानुपपत्तिः । देवतान्तराभावाच्च । नन्वतिष्ठा इत्याद्यात्मन्वीत्यन्तेन ग्रन्थेन गुणवद्देवताभेदस्य दर्शितत्वादिति[3] चेन्न । तस्य प्राण एवैकत्वाभ्युपगमात्सर्वश्रुतिष्वरनाभिनिदर्शनेन । सत्येन च्छन्नः प्राणो वा अमृतामिति च प्राणवाह्यस्यान्यस्यानभ्युपगमाद्भोक्तुः । एष उ ह्येव सर्वे देवाः कतम एको देव इति प्राण इति च । सर्वदेवानां प्राण एवैकत्वोपपादनाच्च ।

प्राणस्याभोक्तृत्वेऽपीन्द्रियाणां भोक्तृत्वमिति केचित्तान्प्रत्याह—प्राणेति । प्राणकरणचन्द्रदेवतानामभोक्तृत्वेऽपि देवतान्तरमत्र भोक्तृ स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—देवतान्तराभावाचेति । भोक्तृत्वाशङ्कानुपपत्तिरिति पूर्वेण संबन्धः । तत्रोपक्रमाविरोधं शङ्कते—नन्विति । दर्शितत्वाद्देवतान्तराभावो नास्तीति शेषः । स्वतन्त्रो देवताभेदो नास्तीति समाधत्ते- न तस्येति । प्राणे देवताभेदस्यैक्ये युक्तिमाह—अरनाभीति । न देवतान्तरस्य भोक्तृत्वं गार्ग्यस्य स्वपक्षाविरोधादिति शेषः । सर्वश्रुतिष्वित्युक्तं ताः संक्षेपतो दर्शयति—एष इति । कति देवा याज्ञवल्क्येत्यादिना संक्षेपविस्तराभ्यां सर्वेषां देवानां प्राणात्मन्येवैकत्वमुपपाद्यते । अतो न देवताभेदोऽस्तीत्याह—सर्वदेवानामिति । प्राणात्पृथग्भूतस्य देवस्याऽऽत्मातिरेके सत्यसत्त्वापत्तेश्च प्राणान्तर्भावः सर्वदेवताभेदस्येति वक्तुं चशब्दः ।

तथा करणभेदेष्वनाशङ्का । देहभेदेष्विव स्मृतिज्ञानेच्छादिप्रतिसंधानानुपपत्तेः । न ह्यन्यदृष्टमन्यः स्मरति जानातीच्छति प्रतिसंदधाति वा । तस्मान्न करणभेदविषये भोक्तृत्वाशङ्का विज्ञानमात्रविषया[4] वा कदाचिदप्युपपद्यते ।

करणानामभोक्तृत्वे हेत्वन्तरमाह—तथेति । देवताभेदेष्विवेति यावत् । अनाशङ्का भोक्तृत्वस्येति शेषः । तत्रोदाहरणान्तरमाह—देहभेदेष्विवेति । न हि हस्तादिषु प्रत्येकं भोक्तृत्वं शङ्क्यते । तथा श्रोत्रनेत्रादिष्वपि न भोक्तृत्वाशङ्का युक्ता । तेषु स्मृतिरूपज्ञानस्येच्छाया योऽहं रूपमद्राक्षं स शब्दं शृणोमीत्यादिसंधानस्य चायोगादित्यर्थः । अनुपपत्तिमेव स्फुटयति—न हीति । क्षणिकविज्ञानस्य निराश्रयस्य भोक्तृत्वाशङ्काऽपि प्रतिसंधानासंभवादेव प्रत्युक्तेत्याह—विज्ञानेति ।

ननु संघात एवास्तु भोक्ता किं व्यतिरिक्तकल्पनयेति । न । आपेषणे विशेषदर्शनात् । यदि हि प्राणशरीरसंघातमात्रो भोक्ता स्यात्संघात-

१ क. ख. छ. ढ. °नेन प्रा° २ क. ग. ङ. च. छ. ज. झ. °न गु. । ३ ख. ढ. °त्वाद्युक्तमिति क. ग. छ. °त्वादयुक्तमिति । च. ज. झ. °त्वात् । न त° । ४ च. °षया भो° ।

मात्राविशेषात्सदाऽऽपिष्टस्यानापिष्टस्य च प्रतिबोधे विशेषो न स्यात् । संघातव्यतिरिक्ते तु पुनर्भोक्तरि संघातसंबन्धविशेषानेकत्वात्पेषणापेषणकृतवेदनायाः सुखदुःखमोहमध्यमाधमोत्तमकर्मफलभेदोपपत्तेश्च विशेषो युक्तो न तु संघातमात्रे संबन्धकर्मफलभेदानुपपत्तेर्विशेषो युक्तः ।

प्राणादीनामनात्मत्वमुक्त्वा स्थूलदेहस्य तद्वक्तुं पूर्वपक्षयति—नन्विति । संघातो भूतचतुष्टयसमाहारः स्थूलो देह इति यावत् । गौरोऽहं पश्यामीत्यादिप्रत्यक्षेण तस्याऽऽत्मत्वदृष्टेरिति भावः । प्रमाणाभावादतिरिक्तकल्पना न युक्तेत्याह—किं व्यतिरिक्तेति। संघातस्याऽऽत्मत्वं दूषयति—नाऽऽपेषण इति । विशेषदर्शनं व्यतिरेकद्वारा विशदयति—यदि हीति । प्राणेन सहितं स्थूलं शरीरमेव संघातस्तन्मात्रो यदि भोक्ता स्यादिति योजना । त्वत्पक्षेऽपि कथं पेषणापेषणयोरुत्थाने विशेषः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—संघातेति । तस्य संघातेन संबन्धविशेषाः, स्वकर्मारभ्यत्वात्मीयत्वस्वप्राणपरिपाल्यत्वादयस्तेषामनेकत्वात्पेषणापेषणयोरिन्द्रियोद्भवाभिभवकृतवेदनायाः स्फुटत्वास्फुटत्वात्मको विशेषो युक्तः सुखदुःखमोहानामुत्तममध्यमाधमकर्मफलानां कर्मोद्भवाभिभवकृतविशेषसंभवाच्च यथोक्तो विशेषः संभवतीत्यर्थः । परपक्षेऽपि तथैव विशेषः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति । न हि तत्र स्वकर्मारभ्यत्वादयः संबन्धविशेषाः कर्मफलभेदो वा युज्यते । संघातवादिनाऽतीन्द्रियकर्मानङ्गीकारात् । अतःसंघातमात्रे भोक्तरि प्रतिबोधे विशेषासिद्धिरित्यर्थः ।

तथा शब्दादिपटुमान्द्यादिकृतश्च । अस्ति चायं विशेषो यस्मात्स्पर्शमात्रेणाप्रतिबुध्यमानं पुरुषं सुप्तं पाणिनाऽऽपेषमापिष्याऽऽपिष्य बोधयांचकाराजातशत्रुः । तस्माद्य आपेषणेन प्रतिबुबुधे ज्वलन्निव स्फुरन्निव कुतश्चिदागत इव पिण्डं च पूर्वविपरीतं बोधचेष्टाकारविशेषादिमत्त्वेनाऽऽपादयन्सोऽन्योऽस्ति गार्ग्याभिमतब्रह्मभ्यो व्यतिरिक्त इति सिद्धम् ।

शब्दस्पर्शादीनां पटुत्वमतिपटुत्वं मान्द्यमतिमान्द्यमित्येवमादिना कृतो विशेषो बोधे दृश्यते सोऽपि संघातवादे न सिध्यतीत्याह—तथेति । अयुक्त इति यावत् । चकारो विशेषानुकर्षणार्थः । मा तर्हि प्रतिबोधे विशेषो भूदित्याशङ्क्याऽऽह—अस्ति चेति । विशेषदर्शनफलमाह—तस्मादिति । आदिशब्देन गुणादि गृह्यते । अन्यः संघातादिति शेषः ।

संहतत्वाच्च पारार्थ्योपपत्तिः प्राणस्य । गृहस्य स्तम्भादिवच्छरीर-

१ ख. ढ. °षात्तदा° । २ ङ. °बुद्धो ज्व° । ३ क. °त्याशयेनाऽऽह । ४ क. ढ. °कर्षार्थः । ५ ग. ङ. च. छ. ज. ढ. °हस्त° ।

स्यान्तरुपष्टम्भकः प्राणः शरीरादिभिः संहत इत्यवोचाम । अरनेमिवच्च । नाभिस्था[1]नीय एतस्मिन्सर्वमिति च । तस्माद्गृहादिवत्स्वावयवसमुदा[2]य[3]जातीय-व्यतिरिक्तार्थं संहन्यत इत्येवमवग[4]च्छाम ।

देहादेरनात्मत्वमुक्त्वा प्राणस्यानात्मत्वे हेत्वन्तरमाह–संहतत्वाच्चेति । हेतुं साधयति–गृहस्येति । यथा नेमिरराश्च मिथः संहन्यन्ते तथैव प्राणस्य संहतिरित्याह— अरनेमिवच्चेति । किं च प्राणे नाभिस्थानीये सर्वं समर्पितमिति श्रूयते तद्युक्तं तस्य संहतत्वमित्याह—नाभीति । संहतत्वफलमाह—तस्मादिति ।

स्तम्भकुड्यतृणकाष्ठादिगृहावयवानां स्वात्मजन्मोपचयाप[5]चयविनाशनामाकृतिकार्यधर्मनिरपेक्षलब्धसत्तादितद्विषयद्रष्टृश्रोतृमन्तृविज्ञात्रर्थत्वं दृष्ट्वा मन्यामहे तत्संघातस्य च तथा प्राणाद्यवयवानां तत्संघातस्य च स्वात्मजन्मोपचयाप[6]चयविनाशनामाकृतिकार्यधर्मनिरपेक्षलब्धसत्तादितद्विषयद्रष्टृश्रोतृमन्तृविज्ञात्रर्थत्वं भवितुमर्हतीति ।

प्राणस्य गृहादिवत्पारार्थ्येऽपि संहतशेषित्वमेषितव्यं गृहादेस्तथा दर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह–स्तम्भेति । स्वात्मनां,स्तम्भादीनां जन्म चोपचयश्चाप[7]चयश्च विनाशश्च नाम चाऽऽकृतिश्च कार्यं चेत्येते धर्मास्तन्निरपेक्षतया लब्धा सत्ता स्फुरणं च येन स च तेषु स्तम्भादिषु विषयेषु द्रष्टा च श्रोता च मन्ता च विज्ञाता च तदर्थत्वं,तेषां तत्संघातस्य च दृष्ट्वा प्राणादीनामपि तथात्वं भवितुमर्हतीति मन्यामह इति संबन्धः । प्राणादिः स्वातिरिक्तद्रष्टृशेषः संहतत्वाद्गृहादिवदित्यनुमानात्सत्तार्थां तत्प्रती[8]तौ च प्राणादिविक्रियानपेक्षतया सिद्धो द्रष्टा निर्विकारो युक्तस्तस्य विकारवत्त्वे हेत्वभावादिति भावः ।

देवताचेतनावत्त्वे समत्वाद्गुणभावानुपगम इति चेत् । प्राणस्य विशिष्टैर्नामभिरामन्त्रणदर्शनाच्चेतनावत्त्वमभ्युपगतम् । चेतनावत्त्वे च पारार्थ्योपगमः समत्वादनुपपन्न इति चेन्न । निरुपाधिकस्य केवलस्य विजिज्ञापयिषितत्वात् ।

प्राणदेवतापारार्थ्यानुमानं व्याप्त्यन्तरविरुद्धमिति शङ्कते–देवतेति । प्राणदेवतायाश्चेतनत्वमेव कथमभ्युपगतं तत्राऽऽह–प्राणस्येति । तथाऽपि प्रकृतेऽनुमाने कथं व्याप्त्यन्तरविरोधस्तत्राऽऽह—चेतनावत्त्वे चेति । यो[9] येन समः स तच्छेषो न

---

१ ग. ङ. च. ढ. °नीये त° । २ घ. ङ. ज. झ. °दायात्मजा° । ३ ग. °यतत्सजा° । ४ क. ख. घ. ङ. छ. ज. झ. ढ. °गच्छेमहि । स्त° । ५ क. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °पक्षय° । ६ क. ग. च. ङ. छ. ज. झ. °पक्षय° । ७ घ. ञ. ण. °पक्षय° । ८ घ. घ. ण. °यां प्रती° । ९ घ. ण. यो हि ये° ।

भवति । यथा दीपो दीपान्तरेण तुल्यो न तच्छेष इति व्याप्तिविरोधः स्यादित्यर्थः । नायं विरोधः समाधातव्यः शेषशेषिभावस्यात्राप्रतिपाद्यत्वादिति परिहरति—**न निरुपाधिकस्येति** ।

क्रियाकारकफलात्मकता ह्यात्मनो नामरूपोपाधिजनिताऽविद्याध्यारोपिता । तन्निमित्तो लोकस्य क्रियाकारकफलाभिमानलक्षणः संसारः स निरुपाधिकात्मस्वरूपविद्यया निवर्तयितव्य इति तत्स्वरूपविजिज्ञापयिषयोपनिषदारम्भः । ब्रह्म ते ब्रवाणि नैतावता विदितं भवतीति चोपक्रम्यैतावदरे खल्वमृतत्वमिति चोपसंहारात् । न चातोऽन्यदन्तराले विवक्षितमुक्तं वाऽस्ति । तस्मादनवसरः समत्वाद्गुणभावानुपगम इति चोद्यस्य ।

तदेव स्फुटयति—**क्रियेत्यादिना** । उपनिषदारम्भो निरुपाधिकं स्वरूपं ज्ञापयितुमित्यत्र गमकमाह—**ब्रह्मेति** । द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चेत्यादिदर्शनादस्यामुपनिषदि सोपाधिकमपि ब्रह्म विवक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह—**न चेति** । द्वित्ववादस्य कल्पितविषयवत्त्वान्नेति नेतीति निर्विशेषवस्तुसमर्पणादतोऽन्यदार्तमिति चोक्तेरत्र निरुपाधिकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यमिति भावः । शेषशेषिभावस्याप्रतिपाद्यत्वे फलितमाह—**तस्मादिति** ।

विशेषवतो हि सोपाधिकस्य संव्यवहारार्थो गुणगुणिभावो न विपरीतस्य । निरुपाख्यो हि विजिज्ञापयिषितः सर्वस्यामुपनिषदि । स एष नेति नेतीत्युपसंहारात् । तस्मादादित्यादिब्रह्मभ्य एतेभ्योऽविज्ञानमयेभ्यो विलक्षणोऽन्योऽस्ति विज्ञानमय इत्येतत्सिद्धम् ॥ १५ ॥

किमर्थं तर्हि शेषशेषिभावस्तत्र तत्रोक्तस्तत्राऽऽह—**विशेषवतो हीति** । सोपाधिकस्य शेषशेषिभावो विवक्षितस्तत्र च स्वामिभृत्यन्यायेन विशेषसंभवादसिद्धं समत्वमित्यर्थः । न विपरीतस्य निरुपाधिकस्य शेषशेषित्वमस्तीत्यत्र हेतुमाह—**निरुपाख्यो हीति** । शेषशेषित्वाद्यशेषविशेषशून्य इत्यर्थः । पाणिपेषवाक्यविचारार्थं संक्षिप्योपसंहरति—**आदित्यादीति** ॥ १५ ॥

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाऽभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

---

१ ग. घ. ङ. च. ज. ढ. °तीत्युप° । २ घ. ञ. ण. °यत्वान्ने° । ३ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. °पाख्यस्य । ४ ग. ङ. °तू । आदि° । ५ क. ख. ढ. न च विं° । ६ ढ. ण. °षणवा° ।

स एवमजातशत्रुर्व्यतिरिक्तात्मास्तित्वं प्रतिपाद्य गार्ग्यमुवाच । यत्र यस्मिन्काल एव, विज्ञानमयः पुरुष एतत्स्वपनं सुप्तोऽभूत्प्राक्प्राणिपेषप्रतिबोधात् । विज्ञानं विज्ञायतेऽनेनेत्यन्तःकरणं बुद्धिरुच्यते तन्मयस्तत्प्रायो विज्ञानमयः । किं पुनस्तत्प्रायत्वम् । तस्मिन्नुपलभ्यत्वं तेन चोपलभ्यत्वमुपलब्धृत्वं च । कथं पुनर्मयटोऽनेकार्थत्वे प्रायार्थतैवावगम्यते । स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमय इत्येवमादौ प्रायार्थ एव प्रयोगदर्शनात्परविज्ञानविकारत्वस्याप्रसिद्धत्वाद्य एष विज्ञानमय इति च प्रसिद्धवदनुवादादवयवोपमार्थयोश्चात्रासंभवात्पारिशेष्यात्प्रायार्थतैव । तस्मात्संकल्पविकल्पाद्यात्मकमन्तःकरणं तन्मय इत्येतत् । पुरुषः पुरि शयनात् ।

वृत्तमनूद्यानन्तरग्रन्थमवतार्य व्याचष्टे—स एवमित्यादिना । एतत्स्वपनं यथा भवति तथेति यावत् । यत्रेत्युक्तं कालं विशिनष्टि—प्रागिति । तदा क्वाभूदिति संबन्धः । विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानं परं ब्रह्म तद्विकारो जीवस्तेन विकारार्थे मयडिति केचित्तान्निराकरोति—विज्ञानमिति । अन्तःकरणप्रायत्वमात्मनो न प्रकल्प्यते तस्यासङ्गस्य तेनासंबन्धादित्याक्षिपति—किं पुनरिति । असङ्गस्याप्याविद्यं बुद्ध्यादिसंबन्धमुपेत्य परिहरति—तस्मिन्निति । तत्साक्षित्वाच्च तत्प्रायत्वमित्याह—उपलब्धृत्वं चेति । नियामकाभावं शङ्कित्वा परिहरति—कथमित्यादिना । एकस्मिन्नेव वाक्ये पृथिवीमय इत्यादौ प्रायार्थत्वोपलम्भाद्विज्ञानमय इत्यत्रापि तदर्थत्वमेव मयटो निश्चितमित्युक्तमिदानीं जीवस्य परमात्मरूपविज्ञानविकारत्वस्य श्रुतिस्मृत्योरप्रसिद्धत्वाच्च प्रायार्थत्वमेवेत्याह—परेति । अप्रसिद्धमपि विज्ञानविकारत्वं श्रुतिवशादिष्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—य एष इति । य एष विज्ञानमय इत्यत्र विज्ञानमयस्यैष इति प्रसिद्धवदनुवादादप्रसिद्धविज्ञानविकारत्वं सर्वनामश्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । जीवो ब्रह्मावयवस्तत्सदृशो वा तदर्थो मयडित्याशङ्क्याऽऽह—अवयवेति । ब्रह्मणो निरवयवत्वश्रुतेस्तस्यैव जीवरूपेण प्रवेशश्रवणाच्च प्रकृते वाक्ये मयटोऽवयवाद्यर्थायोगान्निर्विषयत्वासंभवाच्च पारिशेष्यात्पूर्वोक्ता प्रायार्थतैव तस्य प्रत्येतव्येत्यर्थः । विज्ञानमयपदार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ।

क्वैष तदाऽभूदिति प्रश्नः स्वभावविजिज्ञापयिषया । प्राक्प्रतिबोधात्क्रियाकारकफलविपरीतस्वभाव आत्मेति कार्याभावेन दिदर्शयिषितम् । न हि प्राक्प्रतिबोधात्कर्मादिकार्यं सुखादि किंचन गृह्यते । तस्मादकर्म-

१ घ. च. ज. ढ. °न वोप° । २ घ. प्राचुर्यार्थ° । ३ क. ढ. ण. °चित्तान्नि° । ४ ण. °तिवशादि° ।

प्रयुक्तत्वात्तथास्वाभाव्यमेवाऽऽत्मनोऽवगम्यते यस्मिन्स्वाभाव्येऽभूत्। यतश्च स्वाभाव्यात्प्रच्युतः[1] संसारी स्वभावविलक्षण इत्येतद्विवक्षया पृच्छति गार्ग्यं प्रतिभानरहितं बुद्धिव्युत्पादनाय। क्वैष तदाऽभूत्कुत एतदागादित्येतदुभयं गार्ग्येणैव प्रष्टव्यमासीत्तथाऽपि गार्ग्येण न पृष्टमिति नोदास्तेऽजातशत्रुर्बोधयितव्य एवेति प्रवर्तते[2]। ज्ञापयिष्याम्येवेति प्रतिज्ञातत्वात्। एवमसौ व्युत्पाद्यमानोऽपि गार्ग्यो यत्रैष आत्माऽभूत्प्राक्प्रतिबोधाद्यतश्चैतदागमनमागात्तदुभयं न व्युत्पेदे वक्तुं वा प्रष्टुं वा गार्ग्यो ह न मेने, न ज्ञातवान्॥ १६॥

यत्रेत्यादि व्याख्याय वाक्यशेषमवतार्य तात्पर्यमाह—क्वैष इति। स्वरूपज्ञापनार्थं प्रश्नप्रवृत्तिरित्येतत्प्रकटयति—प्रागिति। कार्याभावेनेत्युक्तं व्यनक्ति—न हीति। तस्मादित्यस्यार्थमाह[3]—अकर्मप्रयुक्तत्वादिति। किं तथास्वाभाव्यमिति तदाह—यस्मिन्निति। द्वितीयप्रश्नार्थं संक्षिपति—यतश्चेति। उक्तेऽर्थे प्रश्नद्वयमुत्थापयति—एतदिति। तथास्वाभाव्यमेवेति संबन्धः। एतदित्यधिकरणमपादानं च गृह्यते। किमिति तं प्रत्युभयं पृच्छ्यते स्वकीयां[4] प्रतिज्ञां निर्वोढुमित्यभिप्रेत्याऽऽह—बुद्धीति। ननु शिष्यत्वाद्गार्ग्येणैव प्रष्टव्यं स चेदज्ञत्वान्न पृच्छति तर्हि राज्ञस्तस्मिन्नौदासीन्यमेव युक्तं तत्राऽऽह—इत्येतदुभयमिति। तद्ध हेत्यादि व्याकरोति—एवमिति। एतदागमनं यथा भवति तथेति यावत्। तत्र क्रियापदयोर्यथाक्रमं वक्तुं प्रष्टुं वेत्याभ्यां संबन्धः॥ १६॥

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतꣳ श्रोत्रं गृहीतं मनः॥ १७॥

स होवाचाजातशत्रुर्विवक्षितार्थसमर्पणाय। यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य

---

१ घ. ङ. च. ज. °तः स सं°। २ क. ख. घ. च. छ. ज. ढ. °ते। ज्ञप°। ३ घ. ञ. ण. °त्यस्यैवार्थ°। ४ घ. ञ. ण. °कीयप्र°।

एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैष तदाऽभूत्कुत एतदागादिति यदपृच्छाम तच्छृणूच्यमानं यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत्तदा, तस्मिन्काल एषां वागादीनां प्राणानां विज्ञानेनान्तःकरणगताभिव्यक्तिविशेषविज्ञानेनोपाधिस्वभावजनितेनाऽऽदाय, विज्ञानं वागादीनां स्वस्वविषयगतसामर्थ्यं गृहीत्वा य एषोऽन्तर्मध्ये हृदये हृदयस्याऽऽकाशो य आकाशशब्देन पर एव स्व आत्मोच्यते तस्मिन्स्व आत्मन्याकाशे शेते स्वाभाविकेऽसांसारिके न केवल आकाश एव श्रुत्यन्तरसामर्थ्यात्सता सौम्य तदा संपन्नो भवतीति। लिङ्गोपाधिसंबन्धकृतं विशेषात्मस्वरूपमुत्सृज्य विशेषे स्वाभाविक आत्मन्येव केवले वर्तत इत्यभिप्रायः।

कूटस्थचिदेकरसोऽयमात्मा तत्र क्रियाकारकफलव्यवहारो वस्तुतो नास्तीति विवक्षितोऽर्थस्तस्य प्रकटीकरणार्थं प्रस्तुतं प्रश्नद्वयमनुवदति—यत्रेति। उपाधिरन्तःकरणं तस्य स्वभावस्तदुपादानमज्ञानं तेन जनितमन्तःकरणगतमभिव्यक्तं विशेषविज्ञानं चैतन्याभासलक्षणं तेन करणेनेत्यर्थः। वागादीनां स्वस्वविषयगतं प्रतिनियतं प्रकाशनसामर्थ्यं विज्ञानमित्यर्थः। य एषोऽन्तरिति प्रतीकमादाय व्याचष्टे—मध्य इति। आकाशशब्दस्य भूताकाशविषयत्वमाशङ्क्याऽऽकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशादिति न्यायेनाऽऽह—आकाशशब्देनेति। सद्रूपे ब्रह्मण्येव सुषुप्तस्य शयनं भूताकाशे तु न भवतीत्यत्र च्छान्दोग्यश्रुतिसंमतिमाह—श्रुत्यन्तरेति। कीदृगत्र शयनं विवक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह—लिङ्गेति। स्वापाधिकारे स्वाभाविकत्वमविद्यामात्रसंमिश्रितत्वं 'सति संपद्य न विदुः' इत्यादिश्रुतेरिति द्रष्टव्यम्।

यदा शरीरेन्द्रियाध्यक्षतामुत्सृजति तदाऽसौ स्वात्मनि वर्तत इति कथमवगम्यते। नामप्रसिद्ध्या। काऽसौ नामप्रसिद्धिरित्याह—तानि वागादेर्विज्ञानानि यदा यस्मिन्काले गृह्णात्यादत्तेऽथ तदा हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम। एतन्नामास्य पुरुषस्य तदा प्रसिद्धं भवति गौणमेवास्य नाम भवति स्वमेवाऽऽत्मानमपीत्यपिगच्छतीति स्वपितीत्युच्यते। सत्यं स्वपितीतिनामप्रसिद्ध्याऽऽत्मनः संसारधर्मविलक्षणं रूपमवगम्यते न त्वत्र युक्तिरस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—तत्तत्र स्वापकाले गृहीत एव प्राणो भवति। प्राण इति घ्राणेन्द्रियं वागादिप्रकरणात्। वागादिसंबन्धे हि सति तदुपाधित्वादस्य संसारधर्मित्वं लक्ष्यते। वागादयश्चोपसंहृता एव तदा तेन। कथम्। गृहीता

१ ग. °पृच्छं त°। २ ख. सौम्य। ३ छ. ज. झ. केवलं। ४ क. घ. ञ. ण. °नां स्वं स्वं वि°। ५ क. ख. ढ. °शनं विज्ञानसामर्थ्यमि°। ६ घ. ञ. स्वपनं। ७ घ. ञ. ण. °मिश्रत्वं। ८ क. घ. ङ. ज. झ. °गादिविज्ञा°। ख. °गादीनि विज्ञा°। ९ ख. ङ. °क्षणरू°।

वाग्गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः । तस्मादुपसंहृतेषु वागादिषु क्रियाकारकफलात्मताभावात्स्वात्मस्थ एवाऽऽत्मा भवतीत्यवगम्यते ॥ १७ ॥

तानि यदेत्यादिवाक्यमाकाङ्क्षापूर्वकमादत्ते—**यदेत्यादिना** । विज्ञानानि तत्साधनानीत्येतत् । पुरुष इति प्रथमा षष्ठ्यर्थेऽतो वक्ष्यति—**अस्य पुरुषस्येति** । अश्वकर्णादिनाम्नो विशेषमाह—**गौणमेवेति** । गौणत्वं व्युत्पादयति—**स्वमेवेति** । नाम्नोऽर्थव्यभिचारस्यापि दृष्टत्वान्न तद्वशात्स्वापे[2] स्वरूपावस्थानमिति शङ्कामनूद्य तद्गृहीत एवेत्यादि वाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे—**सत्यमित्यादिना** । का पुनरात्मनः स्वापावस्थायामसंसारिस्वरूपेऽवस्थानमित्यत्र युक्तिरिहोक्ता भवति तत्राऽऽह—**वागादीति** । तदा सुषुप्त्यवस्थायां तेनाऽऽत्मना चैतन्याभासेन हेतुनेत्यर्थः । स्वापे करणोपसंहारं विवृणोति—**कथमित्यादिना** । तदुपसंहारफलं कथयति—**तस्मादिति** ॥ १७ ॥

स यत्रैतत्स्वप्न्यया चरति ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति स यथा महाराजो जानपदान्गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तेतैवमेवैष एतत्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥ १८ ॥

ननु दर्शनलक्षणायां स्वप्नावस्थायां कार्यकरणवियोगेऽपि[3] संसारधर्मित्वमस्य दृश्यते । यथा च जागरिते सुखी दुःखी बन्धुवियुक्तः शोचति मुह्यते च । तस्माच्छोकमोहधर्मवानेवायं नास्य शोकमोहादयः सुखदुःखादयश्च कार्यकरणसंयोगजनितभ्रान्त्याऽध्यारोपिता[4] इति । न मृषात्वात् । स प्रकृत आत्मा यत्र यस्मिन्काले दर्शनलक्षणया स्वप्न्यया स्वप्नवृत्त्या चरति वर्तते तदा ते हास्य लोकाः कर्मफलानि । के ते । तत्रोतापि महाराज इव भवति । सोऽयं महाराजत्वमिवास्य लोको न महाराजत्वमेव जागरित इव । तथा महाब्राह्मण इवोताप्युच्चावचमुच्चं च देवत्वाद्यवचं च तिर्यक्त्वाद्युच्चमिवावचमिव च निगच्छति ।

१ ग. च. ढ. °त्मकता° । २ ख. ढ. °पे पुरुषेऽव° । ३ ख. ज. °र्यकार° । ४ घ. ज. °र्यकार° । ५ क. ग. च. °भ्रान्त्यध्या° । ६ ङ. °त्वात्स्वप्रस्य । स ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां वागाद्युपाधिकमात्मनः संसारित्वमुक्तं तत्र व्यतिरेकासिद्धिमाशङ्कते—नन्विति। व्यतिरेकासिद्धौ फलितमाह—तस्मादिति। स्वप्नस्य रज्जुसर्पवन्मिथ्यात्वेन वस्तुधर्मत्वाभावान्नाऽऽत्मनः संसारित्वमित्युत्तरमाह—न मृषात्वादिति। तदुपपादयन्नादौ स यत्रेत्यादीन्यक्षराणि योजयति—स प्रकृत इत्यादिना।

मृषैव महाराजत्वादयोऽस्य लोका इवशब्दप्रयोगाद्व्यभिचारदर्शनाच्च। तस्मान्न बन्धुवियोगादिजनितशोकमोहादिभिः स्वप्ने संबध्यत एव। ननु च यथा जागरिते जाग्रत्कालाव्यभिचारिणो लोका एवं स्वप्नेऽपि[2] तेऽस्य महाराजत्वादयो लोकाः स्वप्नकालभाविनः स्वप्नकालाव्यभिचारिण आत्मभूता एव न त्वविद्याध्यारोपिता इति। ननु च जाग्रत्कार्यकरणात्मत्वं[3] देवतात्मत्वं चाविद्याध्यारोपितं न परमार्थत[4] इति व्यतिरिक्तविज्ञानमयात्मप्रदर्शनेन[5] प्रदर्शितम्[6]। तत्कथं दृष्टान्तत्वेन स्वप्नलोकस्य मृत इवोज्जीविष्यन्प्रादुर्भविष्यति। सत्यं विज्ञानमये व्यतिरिक्ते कार्यकरणदेवतात्मत्वप्रदर्शनमविद्याध्यारोपितं[7] शुक्तिकायामिव रजतत्वदर्शनमित्येतत्सिध्यति[8] व्यतिरिक्तात्मास्तित्वप्रदर्शनन्यायेनैव[9] न तु तद्विशुद्धिपरतयैव न्याय उक्त इत्यसन्नपि दृष्टान्तो जाग्रत्कार्यकरणदेवतात्मत्वदर्शनलक्षणः पुनरुद्भाव्यते। सर्वो हि न्यायः किंचिद्विशेषमपेक्षमाणोऽपुनरुक्तो[10] भवति।

अथात्र स्वप्नस्वभावो निर्दिश्यते न तस्य मिथ्यात्वं कथ्यते तत्राऽऽह—मृषैवेति। स्वप्ने दृष्टानां महाराजत्वादीनां जाग्रत्यनुवृत्तिराहित्यं व्यभिचारदर्शनम्। स्वप्नस्य मिथ्यात्वे सिद्धमर्थमाह—तस्मादिति। विमता लोका न मिथ्या तत्कालाव्यभिचारित्वाज्जाग्रल्लोकवदिति शङ्कते—ननु च यथेति। साध्यवैकल्यं वक्तुं सिद्धान्ती पाणिपेषवाक्योक्तं[11] स्मारयति—ननु चेति। जाग्रल्लोकस्य मिथ्यात्वे फलितमाह—तत्कथमिति। प्रादुर्भावे जाग्रल्लोकस्य कर्तृत्वं प्राकरणिकमेष्टव्यम्। तत्र पूर्ववादी दृष्टान्तं साधयति—सत्यमित्यादिना। अन्वयव्यतिरेकाख्यो न्यायः। देहद्वयस्याऽऽत्मनश्च विवेकमात्रं प्रागुक्तं न तु प्राधान्येनाऽऽत्मनः शुद्धिरुक्तेति विभागमङ्गीकृत्य वस्तुतोऽसन्तमपि दृष्टान्तं सन्तं कृत्वा तेन स्वप्नसत्यत्वमाशङ्क्य तन्निरासेनाऽऽत्यन्तिकी शुद्धि-

१ घ. ञ. ण. °सर्पादिव° । २ ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °पि तस्य । ३ ग. घ. च. ज. ढ. °त्मकत्वं । ४ क. ग. छ. °र्थ इ° । ५ ख. ग. ङ. च. ढ. °त्मद° । ६ क. ख. °न द° । ७ ग. च. ज. ढ. °त्मद° । ८ ग. ङ. च. ढ. °त्वद° । ९ ख. °त्वे न्या° । १० ख. ङ. °रुक्तो भ° । ११ ख. ढ. ण. °षणवा° ।

रात्मनः स्वप्नवाक्येनोच्यते तथा[1] च जाग्रतोऽपि तथा मिथ्यात्वादात्मैकरसः शुद्धः स्यादित्याशयवानाह—इत्यसन्नपीति । पाणिपेषवाक्ये जाग्रन्मिथ्यात्वोक्त्याऽर्थादुक्ता शुद्धिरत्रापि सैवोच्यते चेत्पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वो हीति । यत्किंचित्सामान्यात्पौनरुक्त्यं[2] सर्वत्र तुल्यम् । अवान्तरभेदादपौनरुक्त्यं प्रकृतेऽपि समं पूर्वत्र शुद्धिद्वारस्याऽऽर्थिकत्वादिह वाचनिकत्वादिति भावः ।

न तावत्स्वप्नेऽनुभूतमहाराजत्वादयो लोका आत्मभूताः । आत्मनोऽन्यस्य जाग्रत्प्रतिबिम्बभूतस्य लोकस्य दर्शनात् । महाराज एव तावद्व्यस्तसुप्तासु प्रकृतिषु पर्यङ्के शयानः स्वप्नान्पश्यन्नुपसंहृतकरणः पुनरुपगतप्रकृतिं महाराजमित्राऽऽत्मानं जागरित इव पश्यति यात्रागतं भुञ्जानमिव[3] च भोगान् । न च तस्य महाराजस्य पर्यङ्के शयनाद्द्वितीयोऽन्यः प्रकृत्युपेतो[4] विषये पर्यटन्नहनि लोके प्रसिद्धोऽस्ति यमसौ सुप्तः पश्यति । न चोपसंहृतकरणस्य रूपादिमतो दर्शनमुपपद्यते । न च देहे देहान्तरस्य तत्तुल्यस्य संभवोऽस्ति । देहस्थस्यैव हि स्वप्नदर्शनम् ।

जाग्रद्दृष्टान्तेन स्वप्नसत्यत्वचोद्यसंभवाद्वाच्यस्तस्य समाधिरिति पूर्ववादिमुखेनोक्त्वा समाधिमधुना कथयति—न तावदिति । विमता न द्रष्टुरात्मानो[5] धर्मा[6] वा तद्दृश्यत्वाद्घटादिवदित्यर्थः । किंच स्वप्नदृष्टानां जाग्रद्दृष्टादर्थान्तरत्वेन दृष्टेर्मिथ्यात्वमित्याह—महाराज इति । तेषां जाग्रद्दृष्टादर्थान्तरत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । प्रमाणसामग्र्यभावाच्च स्वप्नस्य मिथ्यात्वमित्याह—न चेति । योग्यदेशाभावाच्च तन्मिथ्यात्वमित्याह—न चेति । देहाद्बहिरेव स्वप्नदृष्टचङ्गीकाराद्योग्यदेशसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—देहस्थस्येति ।

ननु पर्यङ्के शयानः पथि प्रवृत्तमात्मानं पश्यति न बहिः स्वप्नान्पश्यतीत्येतदाह—स महाराजो जानपदाञ्जनपदे भवान्राजोपकरणभूतान्भृत्यानन्यांश्च गृहीत्वोपादाय स्व आत्मीय एव जयादिनोपार्जिते जनपदे यथाकामं यो यः कामोऽस्य यथाकाममिच्छातो यथा परिवर्तेतेत्यर्थः । एवमेवैष विज्ञानमय एतदिति क्रियाविशेषणं प्राणान्गृहीत्वा जागरितस्थानेभ्य उपसंहृत्य स्वे शरीरे स्व एव देहे न बहिर्यथाकामं परिवर्तते । कामकर्मभ्यामुद्भासिताः पूर्वानुभूतवस्तुसदृशीर्वासना अनुभवतीत्यर्थः । तस्मात्स्वप्ने मृषाऽध्यारोपिता एवाऽऽत्मभूतत्वेन लोका

---

१ क. ख. °था जा° । २ घ. ञ. ण. °त्सामान्यात्पौ° । ३ च. ढ. °व भो° । ४ ख. °त्युपगतो । ५ क. ख. ढ. ण. °रात्मनो । ६ ख. धर्मास्तद्दृ° ।

अविद्यमाना एव सन्तस्तथा जागरितेऽपीति प्रत्येतव्यम् । तस्माद्विशुद्धोऽक्रियाकारकफलात्मको विज्ञानमय इत्येतत्सिद्धम् । यस्माद्दृश्यन्ते द्रष्टुर्विषयभूताः क्रियाकारकफलात्मकाः कार्यकरणलक्षणा लोकास्तथा स्वप्नेऽपि । तस्मादन्योऽसौ दृश्येभ्यः स्वप्नजागरितलोकेभ्यो द्रष्टा विज्ञानमयो विशुद्धः ॥ १८ ॥

एतदेव साधयितुं शङ्कयति—नन्विति । तत्र स यथेत्यादिवाक्यमुत्तरत्वेनावतार्य व्याचष्टे—न बहिरित्यादिना । यथाकामं तं तं काममनतिक्रम्येत्यर्थः । एतदिति क्रियाया ग्रहणस्य विशेषणमेतद्ग्रहणं यथा भवति तथेत्यर्थः । परिवर्तनमेव विवृणोति—कामेति । योग्यदेशाभावे सिद्धे सिद्धमर्थं दर्शयति—तस्मादिति । स्वप्नस्य मिथ्यात्वे तद्दृष्टान्तत्वेन जडत्वादिहेतुना जागरितस्यापि तथात्वं शक्यं निश्चेतुमित्याह—तथेति । द्वयोर्मिथ्यात्वे प्रतीचो विशुद्धिः सिद्धेत्युपसंहरति—तस्मादिति । अक्रियाकारकफलात्मक इति विशेषणं समर्थयते—यस्मादिति । जागरितं दृष्टान्तीकृत्य दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । द्रष्टृदृश्यभावे सिद्धे फलितमाह—तस्मादिति । अन्यत्वफलं कथयति—विशुद्ध इति ॥ १८ ॥

दर्शनवृत्तौ स्वप्ने वासनाराशेर्दृश्यत्वाद्तद्धर्मतेति विशुद्धताऽवगताऽऽत्मनस्तत्र यथाकामं परिवर्तत इति कामवशात्परिवर्तनमुक्तम् । द्रष्टुर्दृश्यसंबन्धश्चास्य स्वाभाविक इत्यशुद्धता शङ्क्यतेऽतस्तद्विशुद्ध्यर्थमाह—

अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वाऽतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते ॥ १९ ॥

अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा स्वप्नया चराति तदाऽप्ययं विशुद्ध एव । अथ पुनर्यदा हित्वा दर्शनवृत्तिं स्वप्नं यदा यस्मिन्काले सुषुप्तः सुष्ठु सुप्तः संप्रसादं स्वाभाव्यं गतो भवति सलिलमिवान्यसंबन्धकालुष्यं हित्वा स्वाभाव्येन प्रसीदति । कदा सुषुप्तो भवति । यदा

१ क. ख. ग. छ. °णा लौकिकास्त° । २ घ. ण. शङ्कते । ३ क. ख. ञ. ढ. तं तमन° । ४ ण. °ष्टान्तेन । ५ घ. ङ. द्रष्टृदृश्य° । ६ क. ग. ण. °प्रतिस° ।

यस्मिन्काले न कस्यचन न किंचनेत्यर्थो वेद विजानाति । कस्यचन वा शब्दादेः संबन्धि वस्त्वन्तरं किंचन न वेदेत्यध्याहार्यम् । पूर्वं तु न्याय्यं सुप्ते तु विशेषविज्ञानाभावस्य विवक्षितत्वात् ।

वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरश्रुतिनिरस्यामाशङ्कामाह—दर्शनवृत्तावित्यादिना । तत्रेति स्वप्नोक्तिः । कामादिसंबन्धश्चकारार्थः । निवर्त्यशङ्कासद्भावान्निवर्तकानन्तरश्रुतिप्रवृत्तिं प्रतिजानीते—अत इति । स्वप्नेऽपि शुद्धि[३]रुक्ता किं सुषुप्ति[४]ग्रहणेनेत्याशङ्क्याऽऽह—यदेति । गतो भवति तदा सुतरामस्य शुद्धिः सिद्ध्यतीति शेषः । तमेव सुषुप्तिकालं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति—कदेति । विकल्पं व्यावर्तयति—पूर्वं त्विति ।

एवं तावद्विशेषविज्ञानाभावे सुषुप्तो भवतीत्युक्तम् । केन पुनः क्रमेण सुषुप्तो भवतीत्युच्यते—हिता नाम हिता इत्येवंनाम्न्यो नाड्यः शिरा देहस्यान्नरसविपरिणामभूतास्ताश्च द्वासप्ततिः सहस्राणि द्वे सहस्रे अधिके सप्ततिश्च सहस्राणि ताः द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयाद्धृदयं नाम मांसपिण्डस्तस्मान्मांसपिण्डात्पुण्डरीकाकारात्पुरीततं हृदयपरिवेष्टनमाचक्षते तदुपलक्षितं शरीरमिह पुरीतच्छब्देनाभिप्रेतं पुरीततमभिप्रतिष्ठन्त इति शरीरं कृत्स्नं व्याप्नुवत्योऽश्वत्थपर्णराजय इव बहिर्मु[११]ख्यः प्रवृत्ता इत्यर्थः ।

वृत्तमनूद्य प्रश्नपूर्वकं सु[१२]षुप्तिगतिप्रकारं दर्शयति—एवं तावदिति । हितफलप्राप्तिनिमित्तत्वान्नाड्यो हिता उच्यन्ते । तासां देहसंबद्धानामन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्नरसविकारत्वमाह—अन्नेति । तासामेव मध्यमसंख्यां कथयति—ताश्चेति । तासां च हृदयसंबन्धिनीनां ततो निर्गत्य देहव्याप्त्या बहिर्मुखत्वमाह—हृदयादिति ।

तत्र बुद्धेरन्तःकरणस्य हृदयं स्थानं त[१३]त्रस्थबुद्धितन्त्राणि चेतराणि बाह्यानि करणानि । तेन बुद्धिः कर्मवशाच्छ्रोत्रादीनि ताभिर्नाडीभिर्मत्स्यजालवत्कर्णशष्कुल्यादिस्थानेभ्यः प्रसारयति प्रसार्य चाधितिष्ठति जागरितकाले । तां विज्ञानमयोऽभिव्यक्तस्वात्मचैतन्य[१४]ावभासतया व्याप्नोति । संकोचनकाले च तस्या अनुसंकुचाति । सोऽस्य विज्ञानमयस्य स्वापः । जाग्र[१६]द्विकासानुभवो भोगः ।

१ क. ख. °कान्त° । २ क. ख. ढ. ण. °श्रुतिं प्रति° । ३ ञ. °द्धिमुक्त्वा किं । ४ घ. ञ. ढ. ण. °ग्रहणेनेत्या° । ५ ञ. °ह । अथ य° । ६ क. ख. °प्ततिस° । ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °सप्ततिर्द्वे सहस्रे । ७ झ. तानि । ८ क. ख. ग. ङ. च. ज. झ. ढ. °प्ततिस° । ९ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °णि नाडीनां हृ° । १० घ. ज. °स्तन्मां° । ११ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. °मुखाः प्र° । १२ घ. ञ. °षुप्तग° । १३ क. ग. घ. छ. °त्र बु° १४ ङ. च. झ. ढ. °न्याभा° । १५ ग. च. ढ. °चका° । १६ क. ग. °द्विक्षेपानु° ।

बुद्ध्युपाधिस्वभावानुविधायी हि स चन्द्रादिप्रतिबिम्ब इव जला[1]द्यनुविधायी। तस्मात्तस्या बुद्धेर्जाग्रद्विषयायास्ताभिर्नाडीभिः प्रत्यवसर्पणमनु प्रत्यवसृप्य पुरीतति शरीरे शेते तिष्ठति तप्तमिव लोहपिण्डमविशेषेण संव्याप्याग्निवच्छरीरं संव्याप्य वर्तत इत्यर्थः। स्वाभाविक एव स्वात्मनि वर्तमानोऽपि कर्मानुगतबुद्ध्यनुवृ[2]त्तित्वात्पुरीतति शेत इत्युच्यते। न हि सुषु[3]प्तिकाले शरीरसंबन्धोऽस्ति। तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान्हृदयस्येति हि वक्ष्यति।

ताभिरित्यादि व्याकर्तुं भूमिकां करोति—**तत्रेति**। शरीरं सप्तम्यर्थः। शरीरे करणानां बुद्धितन्त्रत्वे किं स्या[4]त्तदाह—**तेनेति**। तथाऽपि जीवस्य किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—**तां विज्ञानमय** इति। भोगशब्दो जाग[5]रविषयः। बुद्धिविकासमनुभवन्नात्मा जागर्तीत्युच्यते तत्संकोचं चानुभवन्स्वपितीत्यत्र हेतुमाह—**बुद्धीति**। बुद्ध्यनुविधायित्वं परामृश्य ताभिरित्यादि व्याचष्टे—**तस्मादिति**। प्रत्यवसर्पणं, व्यावर्तनम्। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—**तप्तमिवेति**। कर्मत्वे देहस्य कर्तृत्वे चाऽऽत्मनो दृष्टान्तद्वयम्। हृदयाकाशे ब्रह्मणि शेते विज्ञानात्मेत्युक्त्वा पुरीतति शयनमाचक्षाणस्य पूर्वापरविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**स्वाभाविक इति**। औपचारिकमिदं वचनमित्यत्र हेतुमाह—**न हीति**।

सर्वसंसारदुःखवियुक्तेयमव[6]स्थेत्यत्र दृष्टान्तः—स यथा कुमारो वाऽत्यन्तबाला[7]लो वा महाराजो वाऽत्यन्तवश्यप्रकृतिर्यथोक्त[8]कृन्महाब्राह्मणो वाऽत्यन्तपरिपक्वविद्याविनयसंपन्नोऽतिघ्नीमतिशयेन दुः[9]खं ह[10]न्तीत्यतिघ्न्यानन्दस्यावस्था सुखावस्था तां प्राप्य गत्वा शयीतावतिष्ठेत। एषां च कुमारादीनां स्वभा[11]वस्थानां सुखं निरतिशयं प्रसिद्धं लोके। विक्रियमाणानां हि तेषां दुःखं न स्वभा[12]वतस्तेन तेषां स्वाभाविकयवस्था दृष्टान्तत्वेनोपादीयते प्रसिद्धत्वात्। न तेषां स्वाप एवाभिप्रेतः। स्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वेन विवक्षितत्वाद्विशेषाभावाच्च। विशेषे हि सति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक[13]भेदः स्यात्। तस्मान्न तेषां स्वापो दृष्टान्तः। एवमेव यथाऽयं दृष्टान्त एष विज्ञानमय एतच्छयनं शेत इत्येतच्छब्दः क्रिया-

---

१ च. ढ. °लानु°। २ घ. ङ. ज. °वृत्तत्वा°। ३ ख. घ. च. छ. ञ. झ. °षुप्तका°। ४ घ. ञ. ण. °स्यादिति तदा°। ५ ण. °गरितवि°। ६ ग. च. °वस्थोक्ताऽत्र। ढ. °वस्थोक्ता तत्र। ७ ग. ङ. च. ढ. °लो म°। ८ च. ढ. °क्तकर्मकृ°। ९ ङ. दुःखजवं। १० ग. च. ढ. हन्ति साऽति°। ११ ख. घ. ङ. छ. ज. झ. °भावाव°। १२ क. घ. च. ज. °वस्ते°। १३ ख. छ. झ. ढ. °कयोर्भेदः।

विशेषणार्थः। एवमयं स्वाभाविके स्व आत्मनि सर्वसंसारधर्मातीतो वर्तते स्वापकाल इति॥ १९॥

इयमवस्थेति प्रकृता सुषुप्तिरुच्यते। उक्तेषु दृष्टान्तेषु विवक्षितमंशं दर्शयति—**एषां चेति**। दुःखमपि तेषां प्रसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—**विक्रियमाणानां हीति**। कुमारादिस्वापस्यैव दृष्टान्तत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**न तेषामिति**। तत्स्वापस्य दृष्टान्तत्वमस्मत्स्वापस्य दार्ष्टान्तिकत्वमिति विभागमाशङ्क्याऽऽह—**विशेषाभावादिति**। क्वैष तदाऽभूदिति प्रश्नस्योत्तरमुपपादितमुपसंहरति—**एवमिति**॥ १९॥

क्वैष तदाऽभूदित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्तम्। अनेन च प्रश्ननिर्णयेन विज्ञानमयस्य स्वभावतो विशुद्धिरसंसारित्वं चोक्तम्। कुत एतदागादित्यस्य प्रश्नस्यापाकरणार्थ[1] आरम्भः। ननु यस्मिन्ग्रामे नगरे वा यो भवति सोऽन्यत्र गच्छंस्तत एव ग्रामान्नगराद्वा[2]ऽऽगच्छति नान्यतः। तथा सति क्वैष तदाऽभूदित्येतावानेवास्तु प्रश्नो यत्राभूत्तत एवाऽऽगमनं प्रसिद्धं स्यान्नान्यत इति कुत एतदागादिति प्रश्नो निरर्थक एव। किं श्रुतिरुपालभ्यते भवता। न, किं तर्हि द्वितीयस्य प्रश्नस्यार्थान्तरं श्रोतुमिच्छाम्यत आनर्थक्यं चोदयामि।

स यथेत्यादेः संगतिं वक्तुं वृत्तं[3] संकीर्तयति—**क्वैष इति**। किं पुनराद्यप्रश्ननिर्णयेन फलति त्वंपदार्थशुद्धिरित्याह—**अनेनेति**। शुद्धिद्वारा ब्रह्मत्वं च तस्योक्तमित्याह—**असंसारित्वं चेति**। उत्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह—**कुत इति**। पूर्वेणोत्तरस्य गतार्थत्वं शङ्कते—**नन्विति**। स्थित्यवधेरेव निर्धारितत्वादागत्यवधेर्निर्दिधारयिषया प्रश्ने प्रतिवचनं सावकाशमित्याशङ्क्याऽऽह—**तथा सतीति**। अपौरुषेयी श्रुतिरशेषदोषशून्यत्वादनतिशङ्कनीयेति सिद्धान्ती गूढाभिसंधिराह—**किं श्रुतिरिति**। न श्रुतिराक्षिप्यते निर्दोषत्वादिति पूर्ववाद्याह—**नेति**। श्रुतेरनाक्षेपत्वे[6] त्वदीयं चोद्यं निरवकाशमित्याह—**किं तर्हीति**। तस्य सावकाशत्वं पूर्ववादी साधयति—**द्वितीयस्येति**।

एवं तर्हि कुत इत्यपादानार्थता न गृह्यते। अपादानार्थत्वे हि पुनरुक्तता नान्यार्थत्वे। अस्तु तर्हि निमित्तार्थः प्रश्नः कुत एतदागात्किंनिमित्तमिहाऽऽगमनमिति। न निमित्तार्थताऽपि प्रतिवचनवैरूप्यात्। आत्मनश्च सर्वस्य जगतोऽग्निविस्फुलिङ्गादिवदुत्पत्तिः प्रतिवचने श्रूयते। न हि विस्फुलिङ्गानां विद्रवणेऽग्निर्निमित्तमपादानमेव तु सः। तथा परमात्मा विज्ञानमयस्याऽऽत्मनोऽपा-

---

१ ख. घ. ज. झ. °र्थमार°। २ ख. ग. कथं। ३ घ. ञ. ण. °त्तं की°। ४ क. ख. ढ. फलमिति। घ. फलितं। ५ घ. ञ. ण. °वाधिनि°। ६ घ. ञ. ण. °क्षेपे त्व°। ७ ख. कथं।

दानत्वेन श्रूयतेऽस्मादात्मन इत्येतास्मिन्वाक्ये । तस्मात्प्रतिवचनवैलोम्यात्कुत इति प्रश्नस्य निमित्तार्थता न शक्यते वर्णयितुम् ।

पूर्ववादिन्यपादानादर्थान्तरे पञ्चम्याः शुश्रूषमाणे सत्येकदेशी ब्रवीति—एवं तर्हीति । कथमन्यार्थत्वं तदाह—अस्त्विति । तर्हि तस्यामपादानार्थत्वेन पुनरुक्तत्वावस्थायामित्यर्थः । एकदेशिनं पूर्ववादी दूषयति—नेति । अपादानार्थतावदित्यपेरर्थः । तदेव स्फुटयति—आत्मनश्चेति । जगतः सर्वस्य चेतनस्याचेतनस्य चेति वक्तुं चशब्दः ।

नन्वपादानपक्षेऽपि पुनरुक्ततादोषः स्थित एव । नैष दोषः । प्रश्नाभ्यामात्मनि क्रियाकारकफलात्मतापोहस्य विवक्षितत्वात् । इह हि विद्याविद्याविषयावुपन्यस्तौ । आत्मेत्येवोपासीताऽऽत्मानमेवावेदात्मानमेव लोकमुपासीतेति विद्याविषयः । तथाऽविद्याविषयश्च पाङ्क्तं कर्म तत्फलं चान्नत्रयं नामरूपकर्मात्मकमिति । तत्राविद्याविषये वक्तव्यं सर्वमुक्तम् । विद्याविषयस्त्वात्मा केवल उपन्यस्तो न निर्णीतः । तन्निर्णयाय च ब्रह्म ते ब्रवाणीति प्रक्रान्तं ज्ञपयिष्यामीति च । अतस्तद्ब्रह्मविद्याविषयभूतं ज्ञापयितव्यं याथात्म्यतः । तस्य च याथात्म्यं क्रियाकारकफलभेदशून्यमत्यन्तविशुद्धमद्वैतमित्येतद्विवक्षितम् । अतस्तदनुरूपौ प्रश्नावुत्थाप्येते श्रुत्या क्वैष तदाऽभूत्कुत एतदागादिति ।

तर्हि भवत्वपादानार्था पञ्चमीत्याशङ्क्य पूर्ववादी पूर्वोक्तं स्मारयति—नन्विति । सर्वाविद्यातज्जनिर्मुक्तं प्रत्यगद्वयं ब्रह्म प्रश्नद्वयव्याजेन प्रतिपिपादयिषितमिति न पुनरुक्तिरिति सिद्धान्ती स्वाभिसंधिमुद्घाटयति—नैष दोष इति । यथोक्तं वस्तु प्रश्नाभ्यां विवक्षितमिति कुतो ज्ञातमित्याशङ्क्य तद्वक्तुं तात्पर्यमर्थमनुवदति—इह हीति । विद्याविषयनिर्णयस्य कर्तव्यत्वमत्र न प्रतिभातीत्याशङ्क्याऽऽह—तन्निर्णयाय चेति । अन्यथा प्रक्रमभङ्गः स्यादिति भावः । किं तद्याथात्म्यं तदाह—तस्य चेति ।

तत्र यत्र भवति तदधिकरणं यद्भवति तदधिकर्तव्यं तयोश्चाधिकरणाधिकर्तव्ययोर्भेदो दृष्टो लोके । तथा यत आगच्छति तदपादानं य आगच्छति स कर्ता तस्मादन्यो दृष्टः । तथाऽऽत्मा क्वाप्यभूदन्यस्मिन्नन्यः कुतश्चिदागादन्यस्मादन्यः केनचिद्भिन्नेन साधनान्तरेणेत्येवं लोकवत्प्राप्ता बुद्धिः सा प्रतिवचनेन निवर्तयितव्येति । नायमात्माऽन्योऽन्यत्राभूदन्यो वाऽन्यस्मादागतः

---

१ ग. ङ. च. ढ. °त्वेनैव श्रू° । २ क. ख. °चने वै° । ३ घ. ञ. ण. °त्वे पु° । ४ घ. ञ. °दोषोऽवस्थि° । ५ ङ. विद्ययोर्विष° । ६ ग. °षयीभू° । ७ क. ख. ढ. °थातथ्यं त° ।

साधनान्तरं वाऽऽत्मन्यस्ति । किं तर्हि स्वात्मन्येवाभूत् "स्वमात्मानमपीतो भवति सता सोम्य[1] तदा संपन्नो भवति प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तः पर आत्मनि संप्रतिष्ठते[2]" इत्यादिश्रुतिभ्यः । अत एव नान्योऽन्यस्मादागच्छति । तच्छ्रुत्यैव प्रदर्श्यतेऽस्मादात्मन इति । आत्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तराभावात् ।

कथं यथोक्तयाथात्म्यव्याख्यानोपयोगित्वं प्रश्नयोरित्याशङ्क्य तयोः श्रौतमर्थमाह—तत्रेति । प्रश्नप्रवृत्तिमुक्त्वा प्रतिवचनप्रवृत्तिमाह—सेति । निवर्तयितव्येति तत्प्रवृत्तिरिति शेषः । संप्रति प्रतिवचनयोस्तात्पर्यमाह—नायमिति । स्वात्मन्येवाभूदित्यत्र प्रमाणमाह—स्वात्मानमिति । सुषुप्तौ स्वात्मन्येव स्थितिरतःशब्दार्थः । प्रबोधदशायामात्मन एवाऽऽगमनापादानत्वमित्यत्र मानत्वेनानन्तरश्रुतिमुत्थापयति—तच्छ्रुत्यैवेति । स्थित्यागत्योरात्मन एवावधित्वमित्यत्रोपपत्तिमाह—आत्मेति ।

नन्वस्ति प्राणाद्यात्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं, न, प्राणादेस्तत एव निष्पत्तेः । तत्कथमिति । उच्यते—

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ २० ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

तत्र दृष्टान्तः—स यथा लोक ऊर्णनाभिः[3] । ऊर्णनाभिर्लूताकीट एक एव प्रसिद्धः सन्स्वात्माप्रविभक्तेन तन्तुनोच्चरेदुद्गच्छेत् । न चास्ति तस्योद्गमने स्वतोऽतिरिक्तं कारकान्तरम्[4] । यथा चैकरूपादेकस्मादग्नेः क्षुद्रा अल्पा विस्फुलिङ्गास्त्रुटयोऽग्न्यवयवा व्युच्चरन्ति विविधं नाना वोच्चरन्ति । यथेमौ दृष्टान्तौ कारकभेदाभावेऽपि प्रवृत्तिं दर्शयतः, प्राक्प्रवृत्तेश्च स्वभावत

---

१ ख. ज. सौम्य । २ ख. ज. झ. °तिष्ठितः" इ° । ३ ग. ङ. च. छ. झ. ढ. °नाभिर्लू° । ४ ख. झ. °रणान्त° ।

एकत्वमेवास्मादात्मनो विज्ञानमयस्य प्राक्प्रतिबोधाद्यत्स्वरूपं तस्मादित्यर्थः। सर्वे प्राणा वागादयः सर्वे लोका भूरादयः सर्वाणि कर्मफलानि सर्वे देवाः प्राणलोकाधिष्ठातारोऽग्न्यादयः सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि प्राणिजातानि सर्व एत आत्मान इत्यस्मिन्पाठ उपाधिसंपर्कजनितप्रबुध्यमानविशेषात्मान इत्यर्थो व्युच्चरन्ति।

वस्त्वन्तराभावस्यासिद्धिं शङ्कित्वा दूषयति—नन्वित्यादिना। क्रियावतो मृदादेर्घटाद्युत्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मणोऽक्रियत्वात्ततो न प्राणाद्युत्पत्तिरिति शङ्कते—तत्कथमिति। सृष्टेर्मायामयत्वमाश्रित्य श्रुत्या परिहरति—उच्यत इति। स्वात्माप्रविभक्तेनेत्युक्तमन्वयं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—न चेति। असहायस्य कारणत्वे दृष्टान्तमुक्त्वा कूटस्थस्य तद्भावे दृष्टान्तमाह—यथा चेति। माध्यंदिनश्रुतिमाश्रित्याऽऽह—सर्व एत इति।

यस्मादात्मनः स्थावरजङ्गमं जगदिदमग्निविस्फुलिङ्गवद्व्युच्चरत्यनिशं यस्मिन्नेव च प्रलीयते जलबुद्बुदवद्यदात्मकं च वर्तते स्थितिकाले तस्यास्याऽऽत्मनो ब्रह्मण उपनिषदुप समीपं निगमयतीत्यभिधायकः शब्द उपनिषदित्युच्यते। शास्त्रप्रामाण्यादेतच्छब्दगतो विशेषोऽवसीयत उपनिगमयितृत्वं नाम। काऽसावुपनिषदित्याह–सत्यस्य सत्यमिति। सा हि सर्वत्र चोपनिषदलौकिकार्थत्वाद्दुर्विज्ञेयार्थेति तदर्थमाचष्टे–प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति। एतस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयं भविष्यति।

तस्येत्याद्यवतार्य व्याचष्टे—यस्मादित्यादिना। ननु प्रत्यग्भूतस्य ब्रह्मणो वाचकेषु शब्दान्तरेष्वपि सत्सु किमित्येतच्छब्दविषयमादरणं क्रियते तत्राऽऽह—शास्त्रेति। ब्राह्मणवाक्यार्थोऽपि कथं निश्चीयतामित्याशङ्क्याऽऽह—एतस्येति।

भवतु तावदुपनिषद्व्याख्यानायोत्तरं ब्राह्मणद्वयम्। तस्योपनिषदित्युक्तं तत्र न जानीमः किं प्रकृतस्याऽऽत्मनो विज्ञानमयस्य पाणिपेषणोत्थितस्य संसारिणः शब्दादिभुज इयमुपनिषदाहोस्विदसंसारिणः कस्यचित्। किंचातः। यदि संसारिणस्तदा संसार्येव विज्ञेयः। तद्विज्ञानादेव सर्वप्राप्तिः स एव ब्रह्मशब्दवाच्यस्तद्विद्यैव ब्रह्मविद्येति। अथासंसारिणस्तदा तद्विषया विद्या ब्रह्मविद्या। तस्माच्च ब्रह्मविज्ञानात्सर्वभावापत्तिः। सर्वमेतच्छास्त्रप्रामाण्याद्भविष्यति।

---

१ ग. ङ. च. ढ. °प्रतिबु°। २ ख. घ. °वरं ज°। ३ ग. भवति। ४ ण. °त्यग्रूपस्य। ५ क. ख. घ. ञ. ढ. °त्याह।

उक्तमङ्गीकृत्य विशेषादृष्ट्या संशयानो विचारं प्रस्तौति—**भवतीति** । संदिग्धं सप्रयोजनं च विचार्यमिति न्यायेन संदेहमुक्त्वा विचारप्रयोजकं प्रयोजनं पृच्छति—**किंचात इति** । कस्मिन्पक्षे किं फलतीति पृष्टे प्रथमपक्षमनूद्य तस्मिन्फलमाह—**यदीति** । यद्विज्ञानान्मुक्तिस्तस्यैव ज्ञेयता न जीवस्येत्याशङ्क्याऽऽह—**तद्विज्ञानादिति** । ब्रह्मज्ञानादेव सा न संसारिज्ञानादित्याशङ्क्याऽऽह—**स एवेति** । यद्विद्या ब्रह्मविद्या तदेव ब्रह्म न संसारीत्याशङ्क्याऽऽह—**तद्विद्यैवेति** । आद्यकल्पीयफलसमाप्तावितिशब्दः । पक्षान्तरमनूद्य तस्मिन्फलमाह—**अथेत्यादिना** । किमत्र नियामकमित्याशङ्क्य ब्रह्म वा इदमित्यादि शास्त्रमित्याह—**सर्वमेतदिति** ।

किंत्वस्मिन्पक्ष आत्मेत्येवोपासीताऽऽत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति परब्रह्मैकत्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन् । संसारिणश्चान्यस्याभाव उपदेशानर्थक्यात् । यत एवं पण्डितानामप्येतन्महामोहस्थानमनुक्तप्रतिवचनप्रश्नविषयम् । अतो यथाशक्ति ब्रह्मविद्याप्रतिपादकवाक्येषु ब्रह्म विजिज्ञासूनां बुद्धिव्युत्पादनाय विचारयिष्यामः ।

ब्रह्मोपनिषत्पक्षे शास्त्रप्रामाण्यात्सर्वं समञ्जसं चेत्तथैवास्तु किं विचारेणेत्याशङ्क्य जीवब्रह्मणोर्भेदोऽभेदो वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—**किंत्विति** । अभेदपक्षं दूषयति—**संसारिणश्चेति** । उपदेशानर्थक्यादभेदपक्षानुपपत्तिरिति शेषः । विशेषानुपलम्भस्य संशयहेतुत्वमनुवदति—**यत इति** । पक्षद्वये फलप्रतीतिं परामृशति—**एवमिति** । अन्वयव्यतिरेककौशलं पाण्डित्यम् । एतदित्यैकात्म्योक्तिः । महत्त्वं मोहस्य विचारोत्थनिर्णयं विनाऽनुच्छिन्नत्वम् । तस्य स्थानमालम्बनं केनापि नोक्तं प्रतिवचनं यस्य किं तदैकात्म्यमिति प्रश्नस्य तस्य विषयभूतमिति यावत् । न हि येन केनचिदैकात्म्यं प्रष्टुं प्रतिवक्तुं वा शक्यते । 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः' इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । विचारप्रयोजकमुक्त्वा तत्कार्यं विचारमुपसंहरति—**अत इति** ।

न तावदसंसारी परः (पाणिपेषणप्रतिबोधिताच्छब्दादिभुजोऽवस्थान्तरविशिष्टादुत्पत्तिश्रुतेः । न प्रशासिताऽशनायादिवर्जितः परो विद्यते । कस्मात् । यस्माद्ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति प्रतिज्ञाय सुप्तं पुरुषं पाणिपेषं बोधयित्वा तं शब्दादिभोक्तृत्वविशिष्टं दर्शयित्वा तस्यैव स्वप्नद्वारेण सुषुप्त्याख्यमवस्थान्तरमुन्नीय तस्मादेवाऽऽत्मनः सुषुप्त्यवस्थाविशिष्टादग्निविस्फुलिङ्गोर्णनाभिदृष्टान्ताभ्या-

---

१ घ. ढ. °जनं । २ ग. घ. च. छ. झ. ढ. °षप्र° । ३ झ. °ह्म विज्ञाप° । ४ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °षुप्ताख्य° । ५ ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °षुप्ताव° ।

मुत्पत्तिं दर्शयति श्रुतिरेवमेवास्मादित्यादिना । न चान्यो जगदुत्पत्तिकारणमन्तराले श्रुतेऽस्ति । विज्ञानमयस्यैव हि प्रकरणम् ।

संशयादिना विचारकार्यतामवतार्य पूर्वपक्षयति—न तावदिति । जगत्कर्ता हीश्वरो विवक्ष्यते प्रकृते च सुषुप्तिविशिष्टाज्जीवाज्जगज्जन्मोच्यते तस्मादीश्वरो जीवादतिरिक्तो नास्तीत्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति—नेत्यादिना । प्रकृतेऽपि जीवे जगत्कारणत्वमीश्वरस्यैवात्र श्रुतमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । तत्र प्रकरणविरोधं हेतुमाह—विज्ञानेति ।

समानप्रकरणे च श्रुत्यन्तरे कौषीतकिनामादित्यादिपुरुषान्प्रस्तुत्य स होवाच यो वै वालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य चैतत्कर्म स वै वेदितव्य इति प्रबुद्धस्यैव विज्ञानमयस्य वेदितव्यतां दर्शयति नार्थान्तरस्य । तथा चाऽऽत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्युक्त्वा य एवाऽऽत्मा प्रियः प्रसिद्धस्तस्यैव द्रष्टव्यश्रोतव्यमन्तव्यनिदिध्यासितव्यतां दर्शयति । तथा च विद्योपन्यासकाल आत्मेत्येवोपासीत तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीत्येवमादिवाक्यानामानुलोम्यं स्यात्परा भावे । वक्ष्यति च–"आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः" इति ।

श्रुत्यन्तरवशादपि जीव एवात्र जगत्कर्तेत्याह—समानप्रकरणे चेति । श्रुत्यन्तरस्य च जीवविषयत्वं जगद्वाचित्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन द्रष्टव्यम् । वाक्यशेषवशादपि जीवस्यैव वेदितव्यत्वं वाक्यान्वयाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेन दर्शयति–तथा चेति । जीवातिरिक्तस्य परस्य वेदितव्यस्याभावे पूर्वोत्तरवाक्याना(णा)मानुकूल्यं हेत्वन्तरमाह—तथा-चेत्यादिना ।

सर्ववेदान्तेषु च प्रत्यगात्मवेद्यतैव प्रदर्श्यतेऽहमिति न बहिर्वेद्यता शब्दादिवत्प्रदर्श्यतेऽसौ ब्रह्मेति । तथा कौषीतकिनामेव "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" इत्यादिना वागादिकरणैर्व्यापृतस्य कर्तुरेव वेदितव्यतां दर्शयति ।

इतश्च जीवस्यैव वेद्यतेत्याह—सर्वेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह–तथेति । स वै वेदितव्य इत्यत्र न स्पष्टं जीवस्य वेदितव्यत्वमिह तु स्पष्टमिति भेदः ।

अवस्थान्तरविशिष्टोऽसंसारीति चेत् । अथापि स्याद्यो जागरिते शब्दादिभुग्विज्ञानमयः स एव सुषुप्ताख्यमवस्थान्तरं गतोऽसंसारी परः

१ क. °रणविरोधहे° । २ ख. घ. ङ. च. छ. ज. ढ. °स्य चैत° । ३ ग. ङ. च. प्रतिबु° । ४ ख. ङ. एष । ५ ङ. सुप्ता° । ६ झ. °षुप्त्याख्य° ।

प्रशासिताऽन्यः स्यादिति चेत् । न । अदृष्टत्वात् । न ह्येवंधर्मकः पदार्थो दृष्टोऽन्यत्र वैनाशिकसिद्धान्तात् । न हि लोके गौस्तिष्ठन्गच्छन्वा गौर्भवति शयानस्त्वश्वादिजात्यन्तरमिति न्यायाच्च । यद्धर्मको यः पदार्थः प्रमाणेनावगतो भवति स देशकालावस्थान्तरेष्वपि तद्धर्मक एव भवति । स चेत्तद्धर्मकत्वं व्यभिचरति सर्वः[1] प्रमाणव्यवहारो लुप्येत । तथाच न्यायविदः सांख्यमीमांसकादयोऽसंसारिणोऽभावं[2] युक्तिशतैः प्रतिपादयन्ति ।

स्वापावस्थाज्जीवाज्जगज्जन्मश्रुतेस्तस्यैव वेद्यत्वदृष्टेश्च जगद्धेतुरीश्वरो वेदान्तवेद्यो नास्तीत्युक्ते सेश्वरवादी चोदयति—अवस्थान्तरेति । चोद्यमेव विवृणोति—अथापीति । उक्तोपपत्तिसत्त्वेऽपीति यावत् । नावस्थाभेदाद्वस्तुभेदस्तथाऽननुभवादप्राद्धान्ताच्चेति परिहरति—नादृष्टत्वादिति । अवस्थाभेदाद्वस्तुभेदाभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—नहीति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—न्यायाच्चेति । जागरादिविशिष्टस्यैव स्वापवैशिष्ट्याच्तस्य संसारित्वान्नेश्वरोऽन्योऽस्तीत्युक्त्वा तदभावे वादिसंमतिमाह—तथाचेति । आदिशब्दो लोकायतादिसमस्तनिरीश्वरवादिसंग्रहार्थः । युक्तिशतैरिति । तस्य देहित्वेऽस्मदादितुल्यत्वात्तदभावे मुक्तवज्जगत्कर्तृत्वायोगाज्जीवानामेवादृष्टद्वारा तत्कर्तृत्वसंभवात्तस्याकिंचित्करत्वमित्यादिभिरित्यर्थः ।

संसारिणोऽपि जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाँ[3]कर्तृ[4]त्वविज्ञानस्याभावादयुक्तमिति चेद्यन्महता प्रपञ्चेन स्थापितं भवता शब्दादिभुक्संसार्येवावस्थान्तरविशिष्टो जगत[5] इह कर्तेति । तदसत् । यतो जगदुत्पत्तिस्थितिलयक्रियाँ[6]कर्तृत्वविज्ञानशक्तिसाधनाभावः सर्वलोकप्रत्यक्षः संसारिणः स कथमस्मदादिः[7] संसारी मनसाऽपि चिन्तयितुमशक्यं पृथिव्यादिविन्यासविशिष्टं जगन्निर्मिनुयादतोऽयुक्तमिति चेत् । न । शास्त्रात् । शास्त्रं संसारिण एवमेवा[8]स्मादात्मन इति जगदुत्पत्त्यादि दर्शयति । तस्मात्सर्वं श्रद्धेयमिति स्यादयमेकः पक्षः ।

जीवो जगज्जन्मादिहेतुर्न भवति तत्रासमर्थत्वात्पाषाणवत्तच्च संसारित्वादिति शङ्कते—संसारिणोऽपीति । ईश्वरस्येवेत्यपेरर्थः । अयुक्तं प्राणादिकर्तृत्वमिति शेषः । संग्रहवाक्यं विवृणोति—यन्महतेत्यादिना । कालात्ययापदेशेन दूषयति—न शास्त्रादिति । निरीश्वरवादमुपसंहरति—तस्मादिति ।

---

१ ख. घ. ङ. ज. सर्वप्र° । २ घ. ज. °वं युक्तं यु° । ३ ग. च. °यादिक° । ४ ग. °तृतावि° । क. छ. झ. °तृत्वं वि° । ५ ग. ङ. च. °गतः क° । ६ ग. ङ. च. °यादिक° । ७ घ. °दादिवत्संसा° । ८ घ. ङ. एवैव° । ९ घ. °वादि° ।

"यः सर्वज्ञः सर्वविद्योऽशनायापिपासे अत्येति" "असङ्गो न हि सज्जते" "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने" "यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्नन्तर्याम्यमृतः स यस्तान्पुरुषान्निरुह्यात्यक्रामत्" "स वा एष महानज आत्मा" "एष सेतुर्विधरणः" "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः" "य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः" "तत्तेजोऽसृजत" "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" "न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः" इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः। स्मृतेश्च "अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते" इति। परोऽस्त्यसंसारी श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यश्च स च कारणं जगतः।

सेश्वरवादमुत्थापयति—यः सर्वज्ञ इत्यादिना। तान्पृथिव्याद्यभिमानिनः पुरुषान्निरुह्योत्पाद्य योऽतिक्रान्तवान्स एष सर्वविशेषशून्य इति यावत्। उदाहृताः श्रुतयः स्मृतयश्च। न्यायस्तु विचित्रं कार्यं विशिष्ट[3]ज्ञानवत्पूर्वकं प्रासादादौ तथोपलम्भादित्यादिः।

नन्वेवमेवास्मादात्मन इति संसारिण एवोत्पत्तिं दर्शयतीत्युक्तम्। न, य एषोऽन्तर्हृदय आकाश इति परस्य प्रकृतत्वादस्मादात्मन इति युक्तः परस्यैव परामर्शः। क्वैष तदाऽभूदित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनत्वेनाऽऽकाशशब्दवाच्यः पर आत्मोक्तो य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इति। "सता [4]सौम्य तदा संपन्नो भवत्यहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तः पर आत्मनि संप्रतिष्ठते" इत्यादिश्रुतिभ्य आकाशशब्दः [6]पर आत्मेति निश्चीयते। दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति प्रस्तुतस्य तस्मिन्नेवाऽऽत्मशब्दप्रयोगाच्च। प्रकृत एव पर आत्मा। तस्माद्युक्तमेवास्मादात्मन इति परमात्मन एव सृष्टिरिति। संसारिणः सृष्टिस्थितिसंहारज्ञानसामर्थ्याभावं चावोचाम।

प्रकरणमनुसृत्य जीवस्य प्राणादिकारणत्वमुक्तं स्मारयति—नन्विति। नेदं जीवस्य प्रकरणमिति परिहरति—नेत्यादिना। प्रतिवचनस्थाकाशशब्दस्य परविषयत्वमसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—क्वैष इति। इतश्चाऽऽकाशशब्दस्य परमात्मविषयतेत्याह—दहरोऽस्मिन्निति। य आत्माऽपहतपाप्मेत्यात्मशब्दप्रयोगः। प्रतिवचने

---

१ च. ढ. °ति। अतः प°। २ क. ण. °व्यादिष्वभि°। ३ क. ख. ढ. ण. °ष्टविज्ञा°। ४ ख. ज. झ. सौम्य। ५ क. ज. झ. °तिष्ठित इ°। ६ ग. ङ. च. ढ. °रमात्मे°।

परस्याऽऽकाशशब्दवाच्यत्वे फलितमाह—प्रकृत एवेति । तस्य प्रकृतत्वे लब्धमर्थमाह—तस्मादिति । इतश्च परस्मादेव प्राणादिसृष्टिरित्याह—संसारिण इति । यन्महता प्रपञ्चेनेत्यादाविति शेषः ।

अत्र चाऽऽत्मेत्येवोपासीताऽऽमानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मविद्या प्रस्तुता । ब्रह्मविषयं च ब्रह्मविज्ञानमिति । ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति प्रारब्धम् । तत्रेदानीमसंसारि ब्रह्म जगतः कारणमशनायाद्यतीतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं तद्विपरीतश्च संसारी तस्मादहं ब्रह्मास्मीति न गृह्णीयात् । परं हि देवमीशानं निकृ[3]ष्टः संसार्यात्मत्वेन स्मरन्कथं न दोषभाक्स्यात् । तस्मान्नाहं ब्रह्मास्मीति युक्तम् ।

अस्तीश्वरो जगत्कारणं ब्रह्म तदेव जीवस्य स्वरूपं तस्येयमुपनिषदिति सिद्धान्तमाशङ्क्य दूषयति—अत्र चेति । तृतीयोऽध्यायः सप्तम्यर्थः । का पुनः सा ब्रह्मविद्येति तत्राऽऽह—ब्रह्मविषयं चेति । इति ब्रह्मविदां प्रसिद्धमिति शेषः । चतुर्थे[4] ब्रह्मविद्या प्रस्तुतेत्याह—ब्रह्मेति । सत्यमस्ति प्रस्तुता ब्रह्मविद्या सा जीवविद्याऽपि भवति जीवब्रह्मणोरभेदादित्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । ब्रह्मविद्यायां प्रस्तुतायामिति यावत् । इदानीं न गृह्णीयादिति संबन्धः । मिथोविरुद्धत्वप्रतीत्यवस्थायामित्येतत् । अन्योन्यविरुद्धत्वं तच्छब्दार्थः । विपक्षे दोषमाह—परमिति ।

तस्मात्पुष्पोदकाञ्जलिस्तुतिनमस्कारवल्युपहारस्वाध्यायध्यानयोगादिभिराराधयि[6]षेत । आराधनेन विदित्वा सर्वेशितृ ब्रह्म भवति । न पुनरसंसारि ब्रह्म संसार्यात्मत्वेन चिन्तयेदग्निमिव शीतत्वेनाऽऽकाशमिव मूर्तिमत्त्वेन । ब्रह्मात्मत्वप्रतिपादकमपि शास्त्रमर्थवादो भविष्यति । सर्वतर्कशास्त्रलोकन्यायैश्चैवमविरोधः स्यात् ।

कथं तर्हीश्वरे मतिं कुर्यादित्याशङ्क्य स्वामित्वेनेत्याह—तस्मादिति । आदिपदं प्रदक्षिणादिसंग्रहार्थम् । ऐकात्म्यशास्त्रादात्ममतिरेव ब्रह्मणि कर्तव्येत्याशङ्क्याऽऽह—न पुनरिति । का तर्हि शास्त्रगतिस्तत्राऽऽह—ब्रह्मेति । मुख्यार्थत्वसंभवे किमित्यर्थवादतेत्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेति । संसारित्वासंसारित्वादिना मिथो विरुद्धयोर्जीवेश्वरयोः शीतोष्णवदैक्यानुपपत्तिर्न्यायः ।

न । मन्त्रब्राह्मणवादेभ्यस्तस्यैव प्रवेशश्रवणात् । पुरश्चक्र इति प्रकृत्य

---

१ घ. ङ. ज. °ह्मज्ञा° । २ ग. घ. ङ. च. जं. ढ. °वाणि ब्र° । ३ ख. ङ. च. ज. झ. °कृष्टसं° । ४ ण. °र्थे च ब्र° । ५ घ. °ध्यायाध्या° । ङ. °ध्यायाध्ययनध्या° । ज. ध्यायाध्ययन° । ६ ग. घ. ङ. च. छ. ज. ढ. °षेत् । आ° । ७ ङ. °दनपरम° । ८ ख. ढ. °णासं° ।

पुरः पुरुष आविशदिति "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय" "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते" इति सर्वशाखासु सहस्रशो मन्त्रवादाः सृष्टिकर्तुरेवासंसारिणः शरीरप्रवेशं दर्शयन्ति । तथा ब्राह्मणवादाः "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत" "सेयं देवतैमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य" "एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते" इत्याद्याः । सर्वश्रुतिषु च ब्रह्मण्यात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दस्य च प्रत्यगात्माभिधायकत्वात् "एष सर्वभूतान्तरात्मा" इति च श्रुतेः परमात्मव्यतिरेकेण संसारिणोऽभावात् "एकमेवाद्वितीयम्" "ब्रह्मैवेदम्" "आत्मैवेदम्" इत्यादिश्रुतिभ्यो युक्तमेवाहं ब्रह्मास्मीत्यवधारयितुम् ।

विज्ञानात्मविषयत्वं तटस्थेश्वरविषयत्वं चोपनिषदो निवारयन्परिहरति—नेत्यादिना । परस्यैव प्रवेशवादी मन्त्रब्राह्मणवादानुदाहरति—पु[२]र इत्यादिना । यत्त्वहं ब्रह्मेति न गृह्णीयादिति तत्राऽऽह—सर्वश्रुतिषु चेति ।

यदैवं स्थितः शास्त्रार्थस्तदा परमात्[३]मनः संसारित्वम् । तथा च[४] सति शास्त्रानर्थक्यमसंसारित्वे चोपदेशानर्थक्यं स्पष्टो दोषः प्राप्त[५]ः । यदि तावत्पर[६]मात्मा सर्वभूतान्तरात्मा सर्वशरीरसंपर्क[७]जनितदुःखान्यनुभवतीति स्पष्टं परस्य संसारित्वं प्राप्तम् । तथा च[८] परस्यासंसारित्वप्रतिपादिकाः श्रुतयः कुप्येरन्स्मृतयश्च सर्वे च न्यायाः । अथ कथंचित्प्राणिशरीरसंबन्धजैर्दुःखैर्न संबध्यत इति शक्यं प्रतिपादयितुं परमात्मनः साध्यपरिहार्याभावादुपदेशानर्थक्यदोषो न शक्यते निवारयितुम् ।

शास्त्रीयमप्येकत्वमनिष्टप्रसङ्गान्न स्वीकर्तव्यमिति शङ्कते—यदेति । परस्य संसारित्वे तदसंसारित्वशास्त्रानर्थक्यं फलितमाह—तथा चेति । संसारिणोऽनन्यस्यापि परस्यासंसारित्वे संसारित्वाभिमतोऽप्यसंसारीत्युपदेशानर्थक्यं तं विनैव मुक्तिसिद्धि[९]रिति दोषान्तरमाह—असंसारित्वे चेति । तत्राऽऽद्यं दोषं विवृणोति—यदि ताव-

१ ण. °वेशादित्यत्र म° । २ क. ख. ढ. पुरुष इ° । ३ ग. ङ. च. ढ. °त्मन एव सं° । ४ झ. च शा° । ५ क. ङ. ज. झ. प्रापत् । छ. प्राप । घ. स्यात् । ६ ग ङ. ढ. °र आत्मा । ७ च. °र्कजानि दुः° । ८ ङ. च सति प° । ९ °सिद्धेरि° ।

दिति। 'न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इत्याद्याः श्रुतयः। 'यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते' इत्याद्याः स्मृतयः। कूट[1]स्थासङ्गत्वादयो न्यायाः। द्वितीयं दोषप्रसङ्गमापाद्य प्रकटयति—अथेत्यादिना।

अत्र केचित्परिहारमाचक्षते। परमात्मा न साक्षाद्भूतेष्वनुप्रविष्टः स्वेनरूपेण। किं तर्हि विकारभावमापन्नो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपेदे। स च विज्ञानात्मा परस्मादन्योऽनन्यश्च। येनान्यस्तेन संसारित्वसंबन्धी येनानन्यस्तेनाहं ब्रह्मे[2]त्यवधारणार्हः। एवं[3] सर्वमविरुद्धं भविष्यतीति।

दोषद्वये स्वयूथ्यसमाधिमुत्थापयति—अत्रेति। कथं तर्हि तस्य कार्ये प्रविष्टस्य जीवत्वं तत्राऽऽह—किं तर्हीति। जीवस्य ब्रह्मविकारत्वेऽपि ततो भेदान्ना[4]हं ब्रह्मेति धीरभेदे ब्रह्मणोऽपि संसारितेत्याशङ्क्याऽऽह—स चेति। तथाऽपि कथं शङ्कितदोषाभावस्तत्राऽऽह—येनेति। एवमिति भिन्नाभिन्नत्वपरामर्शः। सर्वमित्युपदेशादिनिर्देशः।

तत्र विज्ञानात्मनो विकारपक्ष एता गतयः। पृथिवीद्रव्यवदनेकद्रव्यसमाहारस्य सावयवस्य परमात्मन एकदेशविपरिणामो विज्ञानात्मा घटादिवत्पूर्वसंस्थानावस्थस्य वा परस्यैकदेशो विक्रियते केशो[5]षरादिवत्सर्व एव वा परः परिणमेत्क्षीरादिवत्। तत्र समानजातीयानेकद्रव्यस[6]मूहस्य कश्चिद्द्रव्यविशेषो विज्ञानात्मत्वं प्रतिपद्यते यदा तदा समानजातीयत्वादेकत्वमुपचरितमेव न तु परमार्थतः। तथा च सति सिद्धान्तविरोधः।

एकदेशिमतं निराकर्तुं विकल्पयति—तत्रेति। एता गतय इत्येते पक्षा वक्ष्यमाणाः संभवन्ति न गत्यन्तरमित्यर्थः। यथा पृथिवीशब्दितं द्रव्यमनेकावयवसमुदायस्तथा[7] भूतभौतिकात्मकानेकद्रव्यसमुदायः सावयवः परमात्मा तस्यैकदेशश्चैतन्यलक्षणस्तद्विकारो जीवः पृथिव्येकदेशमृद्विकारघटशरावादिवदित्येकः कल्पः। यथा भूमेरूषरादिदेशो नखकेशादिर्वा पुरुषस्य विकारस्तथाऽवयविनः परस्यैकदेशविकारो जीव इति द्वितीयः कल्पः। यथा क्षीरं स्वर्णं वा सर्वात्मना दधिरुचकादिरूपेण परिणमते तथा कृत्स्न एव परो जीवभावेन परिणमेदिति कल्पान्तरम्। तत्राऽऽद्यमनूद्य दूषयति—तत्रेत्यादिना। नानाद्रव्याणां समाहारो वा तानि वाऽन्योन्यापेक्षाणि परश्चेन्न तस्यैक्यं स्यान्नहि बहूनां मुख्यमैक्यं समाहारस्य च

१ घ. ञ. ण. °टस्थत्वास° । २ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. °ह्मेतिधा° । ३ ख. °वं सति स° । च. ढ. °वं च सति स° । ४ घ. ञ. ण. भेदेनाहं । ५ च. छ. ढ. °शोखरा° । ६ घ. ङ. ज. समुदायस्य° । ७ क. ख. ढ. °था भौ° ।

समुदायापरपर्यायस्य समुदायिभ्यो भेदाभेदाभ्यां दुर्भणत्वेन कल्पितत्वादित्यर्थः । तर्हि ब्रह्मणो मुख्यमैक्यं मा भूत्तत्राऽऽह—तथा चेति । न हि तन्नानात्वं कस्यापि संमतमिति भावः ।

अथ नित्यायुतसिद्धावयवानुगतोऽवयवी पर आत्मा तस्य तदवस्थस्यैकदेशो विज्ञानात्मा संसारी तदाऽपि सर्वावयवानुगतत्वादवयविन एवावयवगतो दोषो गुणो वेति विज्ञानात्मनः संसारित्वदोषेण पर एवाऽऽत्मा संबध्यत इतीयमप्यनिष्टा कल्पना । क्षीरवत्सर्वपरिणामपक्षे सर्वश्रुतिस्मृतिकोपः, स चानिष्टः ।

द्वितीयमनूद्य निराकरोति—अथेत्यादिना । सर्व[1]दै[2]व पृथगवस्थितेष्ववयवेषु जीवेष्वनुस्यूतश्चेतनोऽवयवी परश्चेत्तर्हि यथा प्रत्यवयवं मलसंसर्गे देहस्य मलिनत्वं तथा परस्य जीवगतैर्दुःखैर्महद्दुःखं स्यादिति प्रथमकल्पनावद्द्वितीयाऽपि कल्पना न युक्तेत्यर्थः । तृतीयं प्रत्याह—क्षीरवदिति । 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इत्याद्याः श्रुतयः । 'न जायते म्रियते वा कदाचित्' इत्याद्याः स्मृतयः । श्रुत्यादिकोपस्येष्टत्वमाशङ्क्य वैदिकं प्रत्याह—स चेति ।

"निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" "दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः" "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः" "स वा एष महानज आत्मा[3]ऽजरो[4]ऽमरोऽमृतः" "न जायते म्रियते वा कदाचित्" "अव्यक्तोऽयम्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धा एते सर्वे पक्षाः । अचलस्य परमात्मन एकदेशपक्षे विज्ञानात्मनः कर्मफलै[5]र्देशसंसरणानुपपत्तिः । परस्य[6] वा संसारित्वमित्युक्तम् ।

श्रुतिस्मृती विवेचयन्पक्षत्रयसाधारणं दूषणमाह—निष्कलमित्यादिना । कूटस्थस्य निरवयवस्य कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यां परिणामासंभवो न्यायः । जीवस्य परमात्मैकदेशत्वे दोषान्तरमाह—अचलस्येति । एकदेशस्यैकदेशिव्यतिरेकेणाभावाज्जीवस्य स्वर्गादिषु गत्यनुपपत्तिरित्युक्तमन्यथा परस्यापि[7] गतिः स्यान्नहि पटावयवेषु चलत्सु पटो न चलतीत्याह—परस्य वे[8]ति । उक्तं यदि तावत्परमात्मेत्यादाविति शेषः ।

परस्यैकदेशोऽग्निविस्फुलिङ्गवत्स्फुटितो विज्ञानात्मा संसरतीति चेत्तथाऽपि परस्यावयवस्फुटनेन क्षतप्राप्तिस्तत्संसरणे[9] च परमात्म[10]प्रदेशान्तरावयवव्यूढे

१ घ. ञ. सर्वेष्वेवापृ° । २ क. ण. °दैवापृ° । ३ क. ख. छ. °त्माऽमरोऽजरोऽमृ° । ४ ङ. ज. °रोऽमृ° । ५ ख. घ. ज. ढ. °लदेश° । ६ खं. घ. ज. झ. °स्य चासं° । ७ क. ञ. ण. °पि स्या° । ८ क. ख. घ. ञ. ढ. ण. °चेति । ९ ग. °ने क्ष° । १० ख. °त्मनः प्र° ।

छिद्रताप्राप्तिरव्रणत्ववाक्यविरोधश्च । आत्मावयवभूतस्य विज्ञानात्मनः संसरणे[1] परमात्मशून्यप्रदेशाभावादवयवान्तरनोदनव्यूहनाभ्यां हृदयशूलेनेव परमात्मनो दुःखित्वप्राप्तिः ।

जीवस्य संसारित्वेऽपि परस्य तन्नास्तीति शङ्कते—**परस्येति** । परस्य निरवयवत्व-श्रुतेरवयवस्फुटितानुपपत्तिं मन्वानो दूषयति—**तथाऽपीति** । यत्र परस्यावयवः स्फुटयति तत्र तस्य क्षतं प्राप्नोति तदीयावयवसंसरणे च परमात्मनः प्रदेशान्तरेऽवयवानां व्यूहे सत्युपचयः स्यात्तथाच परस्यावयवा यतो निर्गच्छन्ति तत्र छिद्रताप्राप्तिर्यत्र च ते गच्छन्ति तत्रोपचयः स्यादित्यकायमव्रणमस्थूलमनण्वह्रस्वमित्यादिवाक्यविरोधो भवेदि-त्यर्थः । परस्यैकदेशो विज्ञानात्मेति पक्षे दुःखितत्वमपि तस्य दुर्वारमापतेदिति दोषान्त-रमाह—**आत्मावयवेति** ।

अग्निविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुतेर्न[6] दोष इति चेन्न । श्रुतेर्ज्ञापकत्वात् । न शास्त्रं पदार्थानन्यथा कर्तुं प्रवृत्तम् । किं तर्हि यथाभूतानामज्ञातानां ज्ञापने । किंचातः । शृण्वतो यद्भवति । यथाभूता मूर्तामूर्तादिपदार्थ-धर्मा लोके प्रसिद्धास्तद्दृष्टान्तोपादानेन तदविरोध्येव वस्त्वन्तरं ज्ञापयितुं प्रवृत्तं शास्त्रं न लौकिकवस्तुविरोधज्ञापनाय लौकिकमेव दृष्टान्तमुपादत्ते । उपा-दीयमानोऽपि दृष्टान्तोऽनर्थकः स्याद्दार्ष्टान्तिकासंगतेः । न ह्यग्निः शीत आदित्यो न तपतीति वा दृष्टान्तशतेनापि प्रतिपादयितुं शक्यम् । प्रमाणान्तरेणान्यथा-धिगतत्वाद्वस्तुनः ।

मृल्लोहविस्फुलिङ्गदृष्टान्तश्रुतिवशात्परस्यावयवा जीवाः सिध्यन्तीत्यतो जीवानां परै-कदेशत्वे नोक्तो दोषोऽवतरति युक्त्यपेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वादिति शङ्कते—**अग्निविस्फु-लिङ्गादीति** । शास्त्रार्थो युक्तिविरुद्धो न सिध्यतीति दूषयति—**न श्रुतेरिति** । नञर्थं विवृणोति—**न शास्त्रमिति** । हेतुभागमाकाङ्क्षापूर्वकं विभजते—**किं तर्हीति** । स्मृत्यादिव्यावृत्त्यर्थमज्ञातानामित्युक्तम् । अस्तु शास्त्रमज्ञातार्थज्ञापकं तथाऽपि परस्य नास्ति सावयवत्वमित्यत्र किमायातमिति पृच्छति—**किंचात इति** । शास्त्रस्य यथोक्त-स्वभावत्वे यत्परस्य निरवयवत्वं फलति तदुच्यमानं समाहितेन श्रोतव्यमित्याह—**शृण्वति** । तत्र प्रथमं लोकविरोधेन शास्त्रप्रवृत्तिं दर्शयति—**यथेति** । आदिपदेन

१ घ. ङ. ज. °णे च प° । २ ख. ढ. °त्वे प° । ३ घ. ज. ण. °टनानु° । ४ घ. ज. ण. °पत्तिरिति म° । ५ घ. °त्र यस्या° । ६ ग. ङ. च. ढ. °तेरदो° । ७ घ. ढ. °थावग° । ८ ण. °त्वेन य° । ९ ण. °विरुद्धं शा° ।

भावाभावादि गृह्यते। पदार्थेष्वेव भोक्तृपारतन्त्र्याद्धर्मस्तेषां लोकेप्रसिद्धपदार्थानां दृष्टान्तानामुपन्यासेनेति यावत्। तदविरोधि लोकप्रसिद्धपदार्थाविरोधीत्यर्थः। वस्त्वन्तरं निरवयवादि दार्ष्टान्तिकम्। तदविरोध्येवेत्येवकारस्य व्यावर्त्यमाह—**न लौकिकेति**। विपक्षे दोषमाह—**उपादीयमानोऽपीति**। सामान्येनोक्तमर्थं दृष्टान्तविशेषनिविष्टतया स्पष्टयति—**न हीति**। अग्नेरुष्णत्वमादित्यस्य तापकत्वमन्यथेत्युच्यते।

न च प्रमाणं प्रमाणान्तरेण विरुध्यते। प्रमाणान्तराविषयमेव हि प्रमाणान्तरं ज्ञापयति। न च लौकिकपदपदार्थाश्रयणव्यतिरेकेणाऽऽगमेन शक्यमज्ञातं वस्त्वन्तरमवगमयितुम्। तस्मात्प्रसिद्धन्यायमनुसरता न शक्या परमात्मनः सावयवांशांशित्वकल्पना परमार्थतः प्रतिपादयितुम्।

ननु लौकिकं प्रमाणं लौकिकपदार्थाविरुद्धमेव स्वार्थं समर्पयति वैदिकं पुनरपौरुषेयं तद्विरुद्धमपि स्वार्थं प्रमापयेदलौकिकविषयत्वादत आह—**न चेति**। ननु श्रुतेरज्ञातज्ञापकत्वे लोकानपेक्षत्वात्तद्विरोधेऽपि का हानिस्तत्राऽऽह—**न चेति**। लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति न्यायात्तदनपेक्षा श्रुतिर्नाज्ञातं ज्ञापयितुमलमित्यर्थः। शास्त्रस्य लोकानुसारित्वे सिद्धे फलितमाह—**तस्मादिति**। प्रसिद्धो न्यायो लौकिको दृष्टान्तः। न हि नित्यस्याऽऽकाशादेः सावयवत्वं परश्च नित्योऽभ्युपगतस्तत्र तस्य सावयवत्वेनांशांशित्वकल्पना वस्तुतः संभवति लोकविरोधादित्यर्थः।

क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा ममैवांश इति च श्रूयते स्मर्यते चेति चेन्न। एकत्वप्रत्ययार्थपरत्वात्। अग्नेर्हि विस्फुलिङ्गोऽग्निरेवेत्येकत्वप्रत्ययार्हो दृष्टो लोके। तथा चांशोऽशिनैकत्वप्रत्ययार्हः। तत्रैवं सति विज्ञानात्मनः परमात्मविकारांशत्ववाचकाः शब्दाः परमात्मैकत्वप्रत्ययाधित्सवः। उपक्रमोपसंहाराभ्यां च। सर्वासु ह्युपनिषत्सु पूर्वमेकत्वं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तैर्हेतुभिश्च परमात्मनो विकारांशादित्वं जगतः प्रतिपाद्य पुनरेकत्वमुपसंहरति। तद्यथेहैव तावदिदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञायोत्पत्तिस्थितिलयहेतुदृष्टान्तैर्विकारविकारित्वाद्येकत्वप्रत्ययहेतून्प्रतिपाद्यानन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्मेत्युपसंहरिष्यति। तस्मादुपक्रमोपसंहाराभ्यामयमर्थो निश्चीयते परमात्मैकत्वप्रत्ययद्रढिम्न उत्पत्तिस्थितिलयप्रतिपादकानि वाक्यानीति। अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च।

जीवस्य परांशत्वानङ्गीकारे श्रुतिस्मृत्योर्गतिर्वक्तव्येति शङ्कते—**क्षुद्रा इति**। तयो-

---

१ घ. ञ. ण. °कासि°। २ क. ख. ढ. °सिद्धार्था°। ३ ख. °दार्थश्रवण°। ४ ख. °मर्थय°। ५ ढ. °कं तु पु°।। ६ क. ख. झ. °ति श्रू°। ७ छ. ज. झ. तथांऽशो°।

गतिमाह—नेत्यादिना । विस्फुलिङ्गे दर्शितं न्यायं सर्वत्रांशमात्रेऽतिदिशति—तथा[1] चेति । दृष्टान्ते यथोक्ते[2]नीत्या स्थिते दार्ष्टान्तिकमाह—तत्रेति । परमात्मना सह जीवस्यैकत्वविषयं प्रत्ययमाधातुमिच्छन्तीति तथोक्ताः । तेषामेकत्वप्रत्ययावतारहेतुत्वे हेत्वन्तरं संगृह्णाति—उपक्रमेति । एदेव स्फुटयति—सर्वासु हीति । उक्तमर्थमुदाहरणनिष्ठतया विभजते—तद्यथेति । इहेति प्रकृतोपनिषदुक्तिः । आदिशब्देनांशांशित्वादि गृह्यते । विवृतं संग्रहवाक्यमुपसंहरति—तस्मादिति । तेषां स्वार्थनिष्ठत्वे दोषं वदन्नेकत्वप्रत्ययार्थत्वे हेत्वन्तरमाह—अन्यथेति ।

सर्वोपनिषत्सु[3] हि विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वप्रत्ययो विधीयत इत्यविप्रतिपत्तिः सर्वेषामुपनिषद्वादिनाम् । तद्विध्येकवाक्ययोगे च संभवत्युत्पत्त्यादिवाक्यानां वाक्यान्तरत्वकल्पनायां न प्रमाणमस्ति । फलान्तरं च कल्पयितव्यं स्यात् । तस्मादुत्पत्त्यादिश्रुतय आत्मै[4]कत्वप्रतिपादनपराः ।

‘संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते’ इति न्यायेनोक्तं प्रपञ्चयति—सर्वोपनिषत्स्विति । किंच तेषां स्वार्थनिष्ठत्वे श्रुतफलाभावात्फलान्तरं कल्पनीयम् । न चैकत्वप्रत्यय[5]विषयतया तत्फले निराकाङ्क्षेषु तेषु[6] तत्कल्पना युक्ता । दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनानवकाशादित्याह—फलान्तरं चेति । उत्पत्त्यादिश्रुतीनां स्वार्थनिष्ठत्वासंभवे फलितमुपसंहरति—तस्मादिति ।

अत्र च संप्रदायविद आख्यायिकां संप्रचक्षते—कश्चित्किल राजपुत्रो जातमात्र एव मातापितृभ्यामपविद्धो व्याधगृहे संवर्धितः सोऽमुष्य वंश्य[7]तामजानन्व्याधजातिप्रत्ययो व्याधजातिकर्माण्येवानुवर्तते न राजाऽस्मीति राजजातिकर्माण्यनुवर्तते । यदा पुनः कश्चित्परमकारुणिको राजपुत्रस्य राजश्रीप्राप्तियोग्यतां जानन्नमुष्य पुत्रतां बोधयति न त्वं व्याधोऽमुष्य राज्ञः पुत्रः कथंचिद्व्याधगृहमनुप्रविष्ट इति । स एवं बोधितस्त्यक्त्वा व्याधजातिप्रत्ययकर्माणि पितृपैतामहीमात्मनः पदवीमनुवर्तते राजाऽहमस्मीति । तथा किलायं परस्मादग्निविस्फुलिङ्गादिवत्तज्जातिरेव विभक्त इह देहेन्द्रियादिगहने प्रविष्टोऽसंसारी सन्देहेन्द्रि[8]यादिसंसारधर्ममनुवर्तते देहेन्द्रियसंघातो[9]ऽस्मि कृशः स्थूलः सुखी दुःखीति

---

१ ञ. तथेति । २ घ. ञ. ण. °क्तरीत्या । ३ क. ख. ङ. छ. झ. °त्सु वि° । ४ ग. छ. झ. ढ. °मात्मैक° । ५ ण. 'यशेषत° । ६ क. ख. ढ. °षु कल्प° । ७ क. ख. घ. च. छ. ज. ढ. वंशता° । ८ छ. झ. °न्द्रियादिसं° । ९ ग. च. °संहतो° ।

परमात्मतामजानन्नात्मनः । न त्वमेतदात्मकः परमेव ब्रह्मास्यसंसारीति प्रतिबोधित आचार्येण हित्वैषणात्रयानुवृ[1]त्तिं ब्रह्मैवास्मीति प्रतिपद्यते ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यमैक्यपरं तच्छेषः सृष्ट्यादिवाक्यमित्युक्तेऽर्थे द्रविडाचार्यसंमतिमाह—अत्र चेति । तत्र दृष्टान्तरूपामाख्यायिकां प्रणयति—क[3]श्चिदिति । जातमात्रे, प्रागवस्थायामेव राजाऽस्मीत्यभिमानाभिव्यक्तेरित्यर्थः । ताभ्यां तत्परित्यागे निमित्तविशेषस्यानिश्चितत्वद्योतनार्थं किलेत्युक्तम् । व्याधजातिप्रत्ययस्तत्प्रयुक्तो व्याधोऽस्मीत्यभिमानो यस्य स तथा । व्याधजातिकर्माणि तत्प्रयुक्तानि मांसक्रयणादीनि । राजाऽस्मीत्यभिमानपूर्वकं तज्जातिप्रयुक्तानि परिपालनादीनि कर्माणि । अज्ञानं तत्कार्यं चोक्त्वा ज्ञानं तत्फलं च दर्शयति——यदेत्यादिना । बोधनप्रकारमभिनयति——न त्वमिति । कथं तर्हि शबरवेश्मप्रवेशस्तत्राऽऽह— कथंचिदिति । राजाऽहमस्मीत्यभिमानपूर्वकमात्मनः पितृपैतामहीं पदवीमनुवर्तत इति संबन्धः । दार्ष्टान्तिकरूपामाख्यायिकामाचष्टे—तथेति । जीवस्य परस्माद्विभागे निमित्तमज्ञानं तत्कार्यं च प्रसिद्धमिति द्योतयितुं किलेत्युक्तम् । तज्जातिः, स्तत्स्वभावो वस्तुतः परमात्मैवेति यावत् । इहेत्यपरोक्षानुभवगम्यतोक्तिः । गहनं, गम्भीरं वनम् । संसारधर्मानुवर्तने हेतुमाह——परमात्मतामिति । उक्ताविद्यातत्कार्यविरोधिनीं ब्रह्मात्मविद्यां लम्भयति——न त्वमिति ।

अत्र राजपुत्रस्य राजप्रत्ययवद्ब्रह्मप्रत्ययो दृढो भवति विस्फुलिङ्गवदेव त्वं परस्माद्ब्रह्मणो भ्रष्ट इत्युक्ते । विस्फुलिङ्गस्य प्रागग्नेर्भ्रंशादग्न्येकत्वदर्शनात् । तस्मादेकत्वप्रत्ययदार्ढ्याय सुवर्णमणिलोहाग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्ता नोत्पत्त्यादिभेदप्रतिपादनपराः । सैन्धवघनवत्प्रज्ञ[6]प्त्येकरसनैरन्तर्यावधारणादेकधैवानुद्रष्टव्यमिति च । यदि च ब्रह्मणश्चित्रपटवद्वृक्षसमुद्रादिवच्चोत्पत्त्याद्यनेकधर्मविचित्रता विजिग्राहयिषितैकरसं सैन्धवघनवदनन्तरमबाह्यमिति नोपसमहरिष्यदेकधैवानुद्रष्टव्यमिति च न प्रायोक्ष्यत । य इह नानेव पश्यतीति निन्दावचनं च ।

राजपुत्रस्य राजाऽस्मीतिप्रत्ययवद्वाक्यादेवाधिकारिणि ब्रह्मास्मीति प्रत्ययश्चेत्कृतं विस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तश्रुत्येत्याशङ्क्याऽऽह——अत्रेति । तथाऽपि कथं ब्रह्मप्रत्ययदार्ढ्यं तत्राऽऽह—विस्फुलिङ्गस्येति । दृष्टान्तेप्वेकत्वदर्शनं तस्मादिति परामृष्टम् । उत्प-

१ ख. झ. °त्तिं च त्र° । २ घ. प्रमाण° । ३ घ. च. °श्चित्किलेति । ४ क. °सविक्र° । ५ ग. ङ. च. ढ. °स्मात्तदे° । ६ क. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °ज्ञप्त्यैक° । ७ क. ख. ग. घ. च. ज. झ. ढ. °न्तर्यत्वाव° । ८ ख. ग. च. छ. झ. ढ. °क्ष्यद्राय° ।

त्स्यादिभेदे नास्ति शास्त्रतात्पर्यमित्यत्र हेत्वन्तरमाह—सैन्धवेति । चकारोऽवधारणादिति पदमनुकर्षति । संगृहीतमर्थं विवृणोति—यदि चेत्यादिना । निन्दावचनं च न प्रायोक्ष्यतेति संबन्धः ।

तस्मादेकरूपैकत्वप्रत्ययदार्ढ्यायैव सर्ववेदान्तेषूत्पत्तिस्थितिलयादिकल्पना न तत्प्रत्ययकरणाय । न च निरवयवस्य परमात्मनोऽसंसारिणः संसार्येकदेशकल्पना न्याय्या स्वतोऽदेशत्वात्परमात्मनः । अदेशस्य परस्यैकदेशसंसारित्वकल्पनायां पर एव संसारीति कल्पितं भवेत् ।

एकत्वस्यावधारणफलमाह—तस्मादिति । एकत्वस्य, भेदसहत्वं वारयितुमेकरूपविशेषणम् । आदिशब्देन प्रवेशनियमने गृह्येते । न तत्प्रत्ययकरणायेत्यत्र तच्छब्देनोत्पत्त्यादिभेदो विवक्षितः । किंच परस्यैकदेशो विज्ञानात्मेत्यत्र तदेकदेशः स्वाभाविको वा स्यादौपाधिको वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—न चेति । विपक्षे दोषमाह—अदेशस्येति ।

अथ परोपाधिकृत एकदेशः परस्य घटकरकाद्याकाशवत् । न तदा तत्र विवेकिनां परमात्मैकदेशः पृथक्संव्यवहारभागिति बुद्धिरुत्पद्यते । अविवेकिनां विवेकिनां चोपचरिता बुद्धिर्दृष्टेति चेत् । न, अविवेकिनां मिथ्याबुद्धित्वात् । विवेकिनां च संव्यवहारमात्रालम्बनार्थत्वात् ।

द्वितीयमुत्थापयति—अथेति । एकदेशस्यौपाधिकत्वपक्षे परस्मिन्विवेकवतां तदखण्डत्वबुद्धिभाजां तदेकदेशो वस्तुतः पृथग्भूत्वा व्यवहारालम्बनमिति नैव बुद्धिर्जायत औपाधिकस्य स्फटिकलौहित्यवन्मिथ्यात्वादित्युत्तरमाह—न तदेति । ननु जीवे कर्ताऽहं भोक्ताऽहमिति परिच्छिन्नधीः सर्वेषामुपलभ्यते । सा च तस्य वस्तुतोऽपरिच्छिन्नब्रह्ममात्रत्वान्मञ्चक्रोशनधीवदुपचरिता । तस्मादुभयेषामुक्तात्मबुद्धिदर्शनात्परमात्मैकदेशत्वं जीवस्य दुर्वारमिति चोदयति—अविवेकिनामिति । तत्राविवेकिनां यथोक्ता बुद्धिरुपचरिता न भवत्यतस्मिंस्तद्बुद्धित्वेनाविद्यात्वादिति परिहरति- नेत्यादिना । तथाऽपि विवेकिनामीदृशी धीरुपचरितेति चेत्तत्राऽऽह—विवेकिनां चेति । तेषां संव्यवहारोऽभिज्ञाभिवदनात्मकस्तावन्मात्रस्याऽऽलम्बनमाभासभूतोऽर्थस्तद्विषयत्वात्तद्बुद्धेरपि मिथ्याबुद्धित्वादुपचरितत्वासिद्धिरित्यर्थः ।

यथा कृष्णो रक्तश्चाऽऽकाश इति विवेकिनामपि कदाचित्कृष्णता रक्तता चाऽऽकाशस्य संव्यवहारमात्रालम्बनार्थत्वं प्रतिपद्यत इति न

---

१ ढ. °क्ष्यदिति । २ घ. ञ. ण. °न्धः । ऐकरस्या° । ३ घ. च. °रिकत्व° । ४ घ. ञ. °णश्रवणफ° । ५ क. ख. °त्रावल° । ६ ख. घ. °रावल° । ७ ख. ढ. °त्वाद्बु° । ८ क. ख. °त्रावल° ।

परमार्थतः कृष्णो रक्तो वाऽऽकाशो भवितुमर्हति । अतो न पण्डितैर्ब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तिविषये ब्रह्मणोंऽशांश्येकदेशैकदेशिविकारविकारित्वकल्पना कार्या । सर्वकल्पनापनयनार्थसारपरत्वात्सर्वोपनिषदाम् । अतो हित्वा सर्वकल्पनामाकाशस्येव निर्विशेषता प्रतिपत्तव्या । "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः" "न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः" इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः ।

विवेकिनामविवेकिनां चाऽऽत्मनि परिच्छिन्नधीरुपलब्धेत्येतावता न तस्य वस्तुतो ब्रह्मांशत्वादि सिध्यतीत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति—यथेति । अविवेकिनामिवेत्यपेरर्थः । ब्रह्मणि वस्तुतोंऽशादिकल्पना न कर्तव्येति दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति—अत इति । अंशांशिनोर्विशदीकरणमेकदेशैकदेशीति । अत.शब्दोपात्तमेव हेतुं स्फुटयति—सर्वकल्पनेति । सर्वासां कल्पनानामपनयनमेवार्थः सारत्वेनाभीष्टस्तत्परत्वादुपनिषदां तदेकसमधिगम्ये ब्रह्मणि न कदाचिदपि कल्पनाऽस्तीत्यर्थः । उपनिषदां निर्विकल्पकवस्तुपरत्वे फलितमाह—अतो हित्वेति ।

नाऽऽत्मानं ब्रह्मविलक्षणं कल्पयेदुष्णात्मक इवाग्नौ शीतैकदेशं प्रकाशात्मके वा सवितरि तमएकदेशं[1] सर्वकल्पनापनयनार्थसारपरत्वात्सर्वोपनिषदाम् । तस्मान्नामरूपोपाधिनिमित्ता एवाऽऽत्मन्यसंसारधर्मिणि सर्वे व्यवहाराः "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव" "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते" इत्येवमादिमन्त्रवर्णेभ्यः । न स्वत आत्मनः संसारित्वमलक्तकाद्युपाधिसंयोगजनितरक्तस्फटिकादिबुद्धिवद्भ्रान्तमेव न परमार्थतः ।

ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेऽप्यात्मनस्तदेकदेशस्य सविशेषत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नाऽऽत्मानमिति । आत्मा निर्विशेषश्चेत्कथं तस्मिन्व्यवहारत्रयमित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । आत्मनि सर्वो व्यवहारो नामरूपोपाधिप्रयुक्त इत्यत्र प्रमाणमाह—रूपं रूपमिति । असंसारधर्मिणीत्युक्तं विशेषणं विशदयति—न स्वत इति ।

"ध्यायतीव लेलायतीव" "न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्" "न कर्मणा लिप्यते पापकेन" "समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तम्" "शुनि चैव श्वपाके च" इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः परमात्मनोऽसंसारितै[2][3]व । अत एकदेशो विकारः शक्तिर्वा विज्ञानात्माऽन्यो वे[4]ति विकल्पयितुं निरवयत्वाभ्युपगमे विशे-

१ घ. च. ढ. °शतत्कल° । २ ङ. °रित्वादत । ढ. °रिण ए° । ३ ग. च. °तैक° । ४ ग. घ. ङ. च. ज. ढ. °ति क° ।

षतो न शक्यते। अंशादिश्रुतिस्मृतिवादाश्चैकत्वार्था न तु भेदप्रतिपादका विवक्षितार्थैकवाक्ययोगादित्यवोचाम।

भ्रान्त्या संसारित्वमात्मनीत्यत्र मानमाह—ध्यायतीति। कूटस्थत्वासङ्गत्वादिर्न्यायः। परमात्मनः सांशत्वपक्षो निराकृतः। ननु तस्य निरंशत्वेऽपि कुतो जीवस्य तन्मात्रत्वं तदेकदेशत्वादिसंभवादत आह—एकदेश इति। कथं तर्हि 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' 'ममैवांशो जीवलोके' 'अंशो नानाव्यपदेशात्।' 'सर्व एत आत्मानो व्युचरन्ति' इति श्रुतिस्मृतिवादास्तत्राऽऽह—अंशादीति।

सर्वोपनिषदां परमात्मैकत्वज्ञापनपरत्वेऽथ किमर्थं तत्प्रतिकूलोऽर्थो विज्ञानात्मभेदः परिकल्प्यत इति। कर्मकाण्डप्रामाण्यविरोधपरिहारायेत्येके। कर्मप्रतिपादकानि हि वाक्यान्यनेकक्रियाकारकफलभोक्तृकर्त्राश्रयाणि। विज्ञानात्मभेदाभावे ह्यसंसारिण एव परमात्मन एकत्वे कथमिष्टफलासु क्रियासु प्रवर्तयेयुरनिष्टफलाभ्यो वा क्रियाभ्यो निवर्तयेयुः।

न्यायागमाभ्यां जीवेश्वरयोरंशांशित्वादिकल्पनां निराकृत्य वेदान्तानामैक्यपरत्वे स्थिते सति द्वैतासिद्धिः फलतीत्याह—सर्वोपनिषदामिति। एकत्वज्ञानस्य सनिदानद्वैतध्वंसित्वमथशब्दार्थः। प्रकृतं ज्ञानं तत्पदेन परामृश्यते। इत्यद्वैतमेव तत्त्वमिति शेषः। किमर्थमिति प्रश्नं मन्वानो द्वैतिनां मतमुत्थापयति—कर्मकाण्डेति। वेदान्तानामैक्यपरत्वेऽपि कथं तत्प्रामाण्यविरोधप्रसङ्गस्तत्राऽऽह—कर्मेति। तथाऽपि कथं विरोधावकाशः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—विज्ञानात्मेति।

कस्य वा बद्धस्य मोक्षायोपनिषदारभ्येत। अपि च परमात्मैकत्ववादिपक्षे कथं परमात्मैकत्वोपदेशः कथं वा तदुपदेशग्रहणफलम्। बद्धस्य हि बन्धनाशायोपदेशस्तदभाव उपनिषच्छास्त्रं निर्विषयमेव।

केवलाद्वैतपक्षे कर्मकाण्डविरोधमुक्त्वा तत्रैव ज्ञानकाण्डविरोधमाह—कस्य वेति। परस्य नित्यमुक्तत्वादन्यस्य स्वतः परतो वा बद्धस्याभावाच्छिष्याभावस्तथा चाधिकार्यभावादुपनिषदारम्भासिद्धिरित्यर्थः। कर्मकाण्डस्य काण्डान्तरस्य च प्रामाण्यानुपपत्तिर्विज्ञानात्मादिभेदं कल्पयतीत्यर्थापत्तिद्वयमुक्तं तत्र द्वितीयामर्थापत्तिं प्रपञ्चयति—अपि चेति। का पुनरुपदेशस्यानुपपत्तिस्तत्राऽऽह—बद्धस्येति। तदभाव इत्यत्र तच्छब्दो बद्धमधिकरोति। निर्विषयं निरधिकारम्। किंच यद्यर्थापत्तिद्वयमुक्तया विधयोत्तिष्ठति तर्हि भेदस्य दुर्निरूप-

१ घ. ज. °फलोपभो° । २ घ. ङ. °येयुः पुनर° । ३ घ. ण. °ल्पना नि° । ४ ख. च. । ५ ग. च. कस्मा उपदे° । ६ ग. च. ढ. कस्य चोप° । ७ ग. घ. ङ. च. ज. ढ. °नाशफलायो° । ८ ख. ढ. ण. चेति । ९ क. ख. ढ. °द्यप्यर्था° ।

त्वात्कथं कर्मकाण्डं प्रमाणमिति यद्ब्रह्मवादिना कर्मवादी चोद्यते तद्ब्रह्मवादस्य कर्मवादेन तुल्यम् । ब्रह्मवादेऽपि शिष्यशासित्रादिभेदाभावे कथमुपनिषत्प्रामाण्यमित्याक्षेप्तुं सुकरत्वाद्यश्चोपनिषदां प्रतीयमानं शिष्यशासित्रादिभेदमाश्रित्य प्रामाण्यमिति परिहारः स कर्मकाण्डस्यापि समानः ।

एवं तर्ह्युपनिषद्वादिपक्षस्य कर्मकाण्डवादिपक्षेण चोद्यपरिहारयोः समानः पन्थाः । येन भेदाभावे कर्मकाण्डं निरालम्बनमात्मानं न लभते प्रामाण्यं प्रति तथोपनिषदपि । एवं तर्हि यस्य प्रामाण्ये स्वार्थविघातो नास्ति तस्यैव कर्मकाण्डस्यास्तु प्रामाण्यम् । उपनिषदां तु प्रामाण्यकल्पनायां स्वार्थविघातो भवेदिति मा भूत्प्रामाण्यम् । न हि कर्मकाण्डं प्रमाणं सदप्रमाणं भवितुमर्हति न हि प्रदीपः प्रकाश्यं प्रकाशयति न प्रकाशयति चेति ।

तत्रापि प्राती[2]तिकभेदमादाय प्रामाण्य[3]स्य सुप्रतिपन्नत्वान्न च भेदप्रतीतिर्भ्रान्तिर्बाधाभावादित्यभिप्रेत्याऽऽह—**एवं तर्हीति** । चोद्यसाम्यं विवृणोति—**येनेति** । इति चोद्यसाम्यात्परिहारस्यापि साम्यमिति शेषः । ननु कर्मकाण्डं भेदपरं ब्रह्मका[4]ण्डमभेदपरं प्रतिभाति न च वस्तुनि विकल्पः संभवत्यतोऽन्यतरस्याप्रामाण्यमत आह—**एवं तर्हीति** । तुल्यमुपनिषदामपि स्वार्थविघातकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—**उपनिषदामिति** । स्वार्थः शब्दशक्तिवशात्प्रतीयमानः सृष्टयादिभेदः । यत्तूच्यते कर्मकाण्डस्य व्यावहारिकं प्रामाण्यं न तात्त्विकं तात्त्विकं तु काण्डान्तरस्येति तत्राऽऽह—**न हीति** । यद्धि प्रामाण्यस्य व्यावहारिकत्वं तदेव तस्य तात्त्विकत्वं न हि प्रमाणं तत्त्वं च नाऽऽवेदयतीति व्याघातादित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह—**न हीति** । [5]स्वार्थविघातात्कर्मकाण्डविरोधाच्चोपनिषदामप्रामाण्यमित्युक्तमुपसंहर्तुमितिशब्दः ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणविप्रतिषेधाच्च । न केवलमुपनिषदो ब्रह्मैकत्वं प्रतिपादयन्त्यः स्वार्थविघातं कर्मकाण्डप्रामाण्यविघातं च कुर्वन्ति प्रत्यक्षादि[6]निश्चितभेदप्रतिप[7]त्त्यर्थप्रमाणैश्च विरुध्यन्ते । तस्मादप्रामाण्यमेवोपनिषदाम् । अन्यार्थता वाऽस्तु न [8]त्वेव ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थता ।

उपनिष[9]दप्रामाण्ये हेत्वन्तरमाह—**प्रत्यक्षादीति** । प्रत्यक्षादीनि निश्चितानि भेदप्रतिपत्त्यर्थानि प्रमाणानि तैरिति विग्रहः । अध्ययनविध्यु[10]पा[11]दापितानां कुतस्तासामप्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह—**अन्यार्थता वेति** ।

---

१ ग. घ. ङ. च. °णं च भे° । २ घ. ञ. °तिकं भे° । ३ घ. °ण्यस्योपप° । ४ घ. ञ. °काण्डं त्वभे° । ५ क. ण. स्वार्थाभिघाता° । ६ घ. ङ. च. ज. झ. ढ. °दिभिर्निश्च° । ७ क. ख. घ. ङ. छ. ज. झ. ढ. °त्यर्थैः प्र° । ८ घ. ङ. छ. ज. झ. त्वेवं । ९ ख. घ. ढ. °षदामप्रा° । १० घ. °ध्युपपादिता° । ११ क. ढ. °पात्तानां ।

न, उक्तोत्तरत्वात्। प्रमाणस्य हि प्रमाणत्वमप्रमाणत्वं वा प्रमोत्पादनानुत्पादननिमित्तम्। अन्यथा चेत्स्तम्भादीनां प्रामाण्यप्रसङ्गाच्छब्दादौ प्रमेये। किंचातः। यदि तावदुपनिषदो ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिप्रमां कुर्वन्ति कथमप्रमाणं[1] भवेयुः। न कुर्वन्त्येवेति चेद्यथाऽग्निः शीतमिति स भवानेवं वदन्वक्तव्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधार्थं भवतो वाक्यमुपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधं किं न करोत्येवाग्निर्वा रूपप्रकाशम्[2]। अथ करोति यदि करोति भवतु तदा प्रतिषेधार्थं प्रमाणं[3] भवद्वाक्यमग्निश्च रूपप्रकाशको भवेत्। प्रतिषेधवाक्यप्रामाण्ये भवत्येवोपनिषदां प्रामाण्यम्। अत्र भवन्तो ब्रुवन्तु कः परिहार इति।

सिद्धान्तयति—नेत्यादिना। तदेव स्फुटयितुं सामान्यन्यायमाह—प्रमाणस्येति। स्वार्थे प्रमोत्पादकत्वाभावेऽपि प्रामाण्यमिच्छन्तं प्रत्याह—अन्यथेति। यथोक्तप्रयोजकप्रयुक्तं प्रामाण्यमप्रामाण्यं[4] वेत्येतस्मिन्पक्षे किं फलतीति पृच्छति—किंचेति। तत्र किमुपनिषदः स्वार्थं बोधयन्ति न वेति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य दूषयति—यदि तावदिति। द्वितीयमुत्थाप्य निराकरोति—नेत्यादिना। अग्निर्यथा शीतं न करोति तथोपनिषदोऽपि ब्रह्मैकत्वे प्रमां न कुर्वन्तीति वदन्तं प्रति प्रतिबन्दिग्रहो[5] न युक्तोऽनुभवविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह—यदीति। तर्हि स्वार्थे प्रमितिजनकत्वाद्वाक्यस्य[6] प्रामाण्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रतिषेधेति। उपनिषदप्रामाण्ये भवद्वाक्याप्रामाण्यं तत्प्रामाण्ये तूपनिषत्प्रामाण्यं दुर्वारमिति साम्ये प्राप्ते व्यवस्थापकः समाधिर्वक्तव्य इत्याह—अत्रेति।

नन्वत्र प्रत्यक्षा मद्वाक्य उपनिषत्प्रामाण्यप्रतिषेधा[7]र्थप्रतिपत्तिरग्नौ च रूपप्रकाशनप्रतिपत्तिः प्रमा[8]। कस्तर्हि भवतः प्रद्वेषो ब्रह्मैकत्वप्रत्यये[9] प्रमां प्रत्यक्षं[10] कुर्वतीषूपनिषत्सूपलभ्यमानासु। प्रतिषेधानुपपत्तेः। शोकमोहादिनिवृत्तिश्च प्रत्यक्षं फलं ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिपारम्पर्यजनितमित्यवोचाम[11]। तस्मा[12]दुक्तोत्तरत्वादुपनिषदं प्रत्यप्रामाण्यशङ्का तावन्नास्ति।

उक्तमेवार्थं चोद्यसमाधिभ्यां विशदयति—नन्वित्यादिना। प्रतिषेधमङ्गीकृत्योक्ता यथोक्तोपनिषदुपलम्भे सति तस्य निरवकाशत्वात्प्रद्वेषानुपपत्तिरित्याह—प्रतिषेधेति। उपनिषदुत्थाया धियो वैफल्यात्तासाममानतेत्याशङ्क्याऽऽह—शोकेति। एकत्वप्रतिपत्ति-

---

१ घ. ज. °णं च भ°। २ ग. च. °म्। य°। ३ ख. घ. ङ. ज. ढ. °णं च भ°। ४ ख. घ. ढ. °ण्यं चेत्ये°। ५ क. °वन्धी प्र°। ख. ढ. ण. °बन्दी प्र°। ६ घ. ञ. ण. °त्वान्मद्वा°। ७ ख. घ. ङ. छ. ज. °धार्था प्र°। ८ ग. समा। ९ घ. च. झ. ढ. °त्ययप्र°। १० ख. ग. च. ड. °त्यक्षां कु°। ११ छ. झ. °म। एवमुक्तो°। १२ ख. घ. च. ढ. °स्मादेवमुक्तो°।

स्तावदापातेन जायते। सा च विचारं प्रयुज्य मननादिद्वारा दृढी भवति। सा पुनरशेषं शोकादिकमपनयतीति पारम्पर्यजनितं फलमिति द्रष्टव्यम्। स्वार्थे प्रमाजनकत्वादुपनिषदां प्रामाण्यमित्युक्तमुपसंहरति—तस्मादिति।

यच्चोक्तं स्वार्थविघातकरत्वादप्रामाण्यमिति तदपि न। तदर्थप्रतिपत्तेर्बाधकाभावात्। न ह्युपनिषद्भ्यो ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति प्रतिपत्तिरस्ति। यथाऽग्निरुष्णः शीतश्चेत्यस्माद्वाक्याद्विरुद्धार्थद्वयप्रतिपत्तिः। अभ्युपगम्य चैतदवोचाम। न तु वाक्यप्रामाण्यसमय एष न्यायो यदुतैकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वम्। सति चानेकार्थत्वे स्वार्थश्च स्यात्तद्विघातकृच्च विरुद्धोऽन्योऽर्थः। न त्वेतद्वाक्यप्रमाणकानां विरुद्धमविरुद्धं चैकं वाक्यमनेकमर्थं प्रतिपादयतीत्येष समयः। अर्थैकत्वाद्ध्येकवाक्यता।

प्रामाण्यहेतुसद्भावादुपनिषदां प्रामाण्यं प्रतिपाद्य तदप्रामाण्यं परोक्तमनुवदति—**यच्चोक्तमिति**। कथं हि तासां स्वार्थविघातकत्वं किं ताभ्यो ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं नैव चेति प्रतिपत्तिरुत्पद्यते किं वा काश्चिद्ब्रह्मैकत्वप्रतिपत्तिमन्याश्चोपनिषदस्तत्प्रतिषेधं कुर्वन्तीति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—**तदपि नेति**। तदेव प्रपञ्चयति—**न हीति**। एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वमङ्गीकृत्य वैधर्म्योदाहरणमुक्तमित्याह—**अभ्युपगम्येति**। तस्याङ्गीकारवादत्वे हेतुमाह—**न त्विति**। उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—**सति चेति**। भवत्वेकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं नेत्याह—**न त्विति**। कस्तर्हि तेषां समयस्तत्राऽऽह—**अर्थैकत्वादिति**। तदुक्तं प्रथमे तन्त्रे—अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागः स्यादिति।

न च कानिचिदुपनिषद्वाक्यानि ब्रह्मैकत्वप्रतिषेधं कुर्वन्ति। यत्तु लौकिकं वाक्यमग्निरुष्णः शीतश्चेति न तत्रैकवाक्यता तदेकदेशस्य प्रमाणान्तरविषयानुवादित्वात्। अग्निः शीत इत्येतदेकं वाक्यमग्निरुष्ण इति तु प्रमाणान्तरानुभवस्मारकं न तु स्वयमर्थावबोधकम्। अतो नाग्निः शीत इत्यनेनैकवाक्यता प्रमाणान्तरानुभवस्मारणेनैवोपक्षीणत्वात्। यत्तु विरुद्धार्थप्रतिपादकमिदं वाक्यमिति मन्यते तच्छीतोष्णपदाभ्यामग्निपदसामानाधिकरण्यप्रयोगनिमित्तभ्रान्तिर्न त्वेवैकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं लौकिकस्य वैदिकस्य वा।

---

१ घ. ज. °कत्वा°। २ घ. ङ. झ. नैवं। ३ घ. ङ. छ. ज. ढ. °श्चेत्येतस्मा°। ४ घ. च. ज. ढ. °नेकार्थं°। ५ ङ. च. झ. ढ. °त्वादेक°। ६ क. ख. ढ. ण. °स्तत्र प्रति°। ७ क. ख. ढ. ण. °रणं युक्त°। ८ क. ख. ञ. ण. °भागे स्या°। ९ ग. ञ. च. ढ. त्वेक°।

द्वितीयं दूषयति—न चेति। एकस्य वाक्यस्यानेकार्थत्वं लोके दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—यत्त्विति । तदेकदेशस्येत्यादिवाक्यं विवृणोति—अग्निरिति । अनुवादकबोधकभागयोरेकवाक्यत्वाभावं फलितमाह—अत इति । हेत्वर्थमुक्तमेव स्फुटयति—प्रमाणान्तरेति । शीतः शैशिरोऽग्निरित्येतद्बोधकमेव चेद्वाक्यं कथं तर्हि तत्र बोधकस्य विरुद्धार्थधीरित्याशङ्क्याऽऽह—यत्त्विति ।

यच्चोक्तं कर्मकाण्डप्रामाण्यविघातकृदुपनिषद्वाक्यमिति तन्न, अन्यार्थत्वात् ब्रह्मैकत्व[1]प्रतिपादनपरा ह्युपनिषदो नेष्टार्थप्राप्तौ साधनोपदेशं तस्मिन्वा पुरुषनियोगं वारयन्त्यनेकार्थत्वानुपपत्तेरेव । न च कर्मकाण्डवाक्यानां[8] स्वार्थे प्रमा नोत्पद्यते । असाधारणे चेत्स्वार्थे प्रमामुत्पादयति वाक्यं कुतोऽन्येन विरोधः स्यात् ।

स्वार्थविघातकत्वादप्रामाण्यमुपनिषदामित्येतन्निराकृत्य चोद्यान्तरमनूद्य निराकरोति—यच्चेत्यादिना । तस्मिन्नितीष्टार्थप्रापकसाधनोक्तिः । ननूपनिषद्वाक्यं ब्रह्मात्मैकत्वं साक्षात्प्रतिपादयदर्थात्कर्मकाण्डप्रामाण्यविघातकमिति चेत्तत्र[2] तदप्रामाण्यमनुत्पत्तिलक्षणं विपर्यासलक्षणं वेति विकल्प्यौ[3]ऽऽद्यमनूद्य दूषयति—न चेति । विदितपदतदर्थसंगतेर्वाक्या[4]र्थन्यायविदस्तदर्थेषु प्रमोत्पत्तिदर्शनादित्यर्थः । स्वार्थे[5] प्रमामुत्पादयदपि वाक्यं मानान्तरविरोधादप्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽह—असाधारणे चेदिति । स्वगोचरशून्यत्वात्प्रमाणानामित्यर्थः ।

ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वात्प्रमा नोत्पद्यत एवेति चेत् । न, प्रत्यक्षत्वात्प्रमायाः । "दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्येवमादिवाक्येभ्यः प्रत्यक्षा प्रमा जायमाना सा नैव भविष्यति यद्युपनिषदो ब्रह्मैकत्वं बोधयिष्यन्तीत्यनुमानम् । न चानुमानं प्रत्यक्षविरोधे प्रामाण्यं लभते[6] । तस्मादसदेवैतद्गीयते प्रमैव[7] नोत्पद्यत इति ।

विमतं न[9] प्रमोत्पादकं प्रमाणापहृतविषयत्वादनुष्णाग्निवाक्यवदिति शङ्कते—ब्रह्मेति । प्रत्यक्षविरोधादनुमानमनवकाशमिति परिहरति—नेत्यादिना ।

अपि च यथाप्राप्तस्यैवाविद्याप्रत्युपस्थापितस्य क्रियाकारकफलस्याऽऽश्रयणेनेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायसामान्ये प्रवृत्तस्य तद्विशेषमजानतस्तदाचक्षाणा

---

१ क. ख. ढ. ब्रह्मैक° । २ ख. घ. ढ. °तन्न त° । ३ घ. ञ. ण. °ल्प्याऽऽद्यं दू° । ४ घ. ञ. ण. °वाक्यश्राविणस्त° । ५ घ. ण. °र्थे प्र° । ६ ग. ङ. लभेत । ७ घ. ढ. प्रमा नैवोत्प° । ८ ढ. °तं कर्मकाण्डवाक्यं न । ९ घ. ञ. न तत्प्रमो° ।

श्रुतिः क्रियाकारकफलभेदस्य लोकप्रसिद्धस्य सत्यतामसत्यतां वा नाऽऽचष्टे न च वारयति। इष्टानिष्टफलप्राप्तिपरिहारोपायविधिपरत्वात्।

इतश्च कर्मकाण्डस्य नाप्रामाण्यमिति वदन्द्वितीयं प्रत्याह—अपि चेति। यथाप्राप्तस्येत्यस्यैव व्याख्यानमविद्याप्रत्युपस्थापितस्येति। साध्यसाधनसंबन्धबोधकस्य कर्मकाण्डस्य न विपर्यासो मिथ्यार्थत्वेऽपि तस्यार्थक्रियाकारित्वसामर्थ्यानपहारात्प्रामाण्योपपत्तेरिति भावः।

यथा काम्येषु प्रवृत्ता श्रुतिः कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वे सत्यपि यथाप्राप्तानेव कामानुपादाय तत्साधनान्येव विधत्ते न तु कामानां मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थरूपत्वं चेति न विदधाति, तथा नित्याग्निहोत्रादिशास्त्रमपि मिथ्याज्ञानप्रभवं क्रियाकारकभेदं यथाप्राप्तमेवाऽऽदायेष्टविशेषप्राप्तिमनिष्टविशेषपरिहारं वा किमपि प्रयोजनं पश्यदग्निहोत्रादीनि कर्माणि विधत्ते नाविद्यागोचरासद्वस्तुविषयमिति न प्रवर्तते। यथा काम्येषु। न च पुरुषा न प्रवर्तेरन्नविद्यावन्तो दृष्टत्वाद्यथा कामिनः।

ननु कर्मकाण्डस्य मिथ्यार्थत्वे मिथ्याज्ञानप्रभवत्वादनर्थनिष्ठत्वेनाप्रवर्तकत्वादप्रामाण्यमत आह—यथेति। विमतमप्रमाणं मिथ्यार्थत्वाद्विप्रलम्भकवाक्यवदित्याशङ्क्य व्यभिचारमाह—यथा काम्येष्विति। अग्निहोत्रादिषु काम्येषु कर्मसु मिथ्याज्ञानजनितं मिथ्याभूतं काममुपादाय शास्त्रप्रवृत्तिवन्नित्येष्वपि तेषु साधनमसदेवाऽऽदाय शास्त्रं प्रवर्ततां तथाऽपि बुद्धिमन्तो न प्रवर्तिष्यन्ते वेदान्तेभ्यस्तन्मिथ्यात्वावगमादित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति।

विद्यावतामेव कर्माधिकार इति चेन्न। ब्रह्मैकत्वविद्यायां कर्माधिकारविरोधस्योक्तत्वात्। एतेन ब्रह्मैकत्वे निर्विषयत्वादुपदेशेन[२][३] तद्ग्रहणफलाभावदोषपरिहार उक्तो वेदितव्यः।

अविद्यावतां कर्मसु प्रवृत्तिमाक्षिपति—विद्यावतामेवेति। द्रव्यदेवतादिज्ञानं वा ब्रह्मैकत्वज्ञानं वा कर्मसु प्रवर्तकमिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति—नेत्यादिना। कर्मकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तिरित्याद्यामर्थापत्तिं निराकृत्य द्वितीयामर्थापत्तिमतिदेशेन निराकरोति—एतेनेति। कर्मकाण्डस्याज्ञं प्रति सार्थकत्वोपपादनेनेति यावत्।

---

१ ख. ङ. छ. °पत्वाच्चेति। २ ग. ढ. °देशत°। ज. झ. °देशनत°। ३ च. शे त°। ४ ङ. तद्गुण°। ५ ग. °व्यः। यस्य यत्राभिरुचिः स तं पुरुषार्थं पश्यंस्तदनुरूपाणि साधनान्यादत्ते। पु°।

पुरुषेच्छारागादिवैचित्र्याच्च । **अनेका** हि पुरुषाणामिच्छा रागादयश्च दोषा विचित्रास्ततश्च बाह्यविषयरागाद्यपहृतचेतसो न शास्त्रं निवर्तयितुं शक्तम् । नापि स्वभावतो बाह्यविषयविरक्तचेतसो विषयेषु प्रवर्तयितुं शक्तम् । किंतु शास्त्रादेतावदेव भवतीदमिष्टसाधनमिदमनिष्टसाधनमिति साध्यसाधनसंबन्धविशेषाभिव्यक्तिः । प्रदीपादिवत्तमसि रूपादिज्ञानम् । न तु शास्त्रं भृत्यानिव बलान्निवर्तयति नियोजयति वा । **दृश्यन्ते** हि पुरुषा रागादिगौरवाच्छास्त्रमप्यतिक्रामन्तः ।

ननु कर्मकाण्डं संबन्धं[1] बोधयत्प्रवृत्त्यादिपरमतो रागादिवशात्तद्योगाच्छास्त्रीयप्रवृत्त्यादिविषयस्य द्वैतस्य सत्यत्वमन्यथा तद्विषयत्वानुपपत्तिरित्यर्थापत्त्यन्तरमायातमिति तत्राऽऽह—**पुरुषेच्छेति** । न प्रवृत्तिनिवृत्ती शास्त्रवशादिति शेषः । तदेव स्फुटयति—**अनेका हीति** । शास्त्रस्याकारकत्वात्प्रवर्तकत्वाद्यभावमुक्त्वा तत्रैव युक्त्यन्तरमाह—**दृश्यन्ते हीति** ।

तस्मात्पुरुषमतिवैचित्र्यमपेक्ष्य साध्यसाधनसंबन्धविशेषाननेकधोपदिशति । तत्र पुरुषाः स्वयमेव यथारुचि साधनविशेषेषु प्रवर्तन्ते शास्त्रं तु सवितृप्रदीपादिवदुदास्त एव । तथा कस्यचित्परोऽपि पुरुषार्थोऽपुरुषार्थवदवभासते यस्य यथाऽवभासः स तथारूपं पुरुषार्थं पश्यति तदनुरूपाणि साधनान्युपादित्सते । तथाचार्थवादोऽपि—त्रयाः[2] प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुरित्यादिः[3] । तस्मान्न ब्रह्मैकत्वं ज्ञापयिष्यन्तो वेदान्ता विधिशास्त्रस्य बाधकाः ।

तर्हि शास्त्रस्य किं कृत्यमित्याशङ्क्याऽऽह—**तस्मादिति** । तत्र संबन्धविशेषोपदेशे सतीति यावत् । यथारुचि पुरुषाणां प्रवृत्तिश्चेत्परमपुरुषार्थं कैवल्यमुद्दिश्य सम्यग्ज्ञानसिद्धये तदुपायश्रवणादिषु संन्यासपूर्विका प्रवृत्तिर्बुद्धिपूर्वकारिणामुचितेत्याशङ्क्याऽऽह—**तथेति** । रागादिवैचित्र्यानुसारेणेति यावत् । उक्तं हि—

‘ अपि वृन्दावने शून्ये[4] सृगालत्वं स इच्छति ।
नतु निर्विषयं मोक्षं गन्तुमर्हति गौतम ’ ॥ इत्यादि[5] ।

तर्हि कथं पुरुषार्थविवेकसिद्धिस्तत्राऽऽह—**यस्येति** । पुरुषार्थदर्शनकार्यमाह—**तदनुरूपाणीति** । स्वाभिप्रायानुसारेण पुरुषाणां पुरुषार्थप्रतिपत्तिरित्यत्र गमकमाह—**तथा चेति** । यथा दकारत्रये प्रजापतिनोक्ते देवादयः स्वाभिप्रायेण दमाद्य-

---

१ घ. °ण्डं साध्यसाधनसं° । २ ग. च. ढ. त्रयः । ३ क. च. छ. ज. ढ. °त्यादि । त° । ४ क. ङ. °न्यवा° । ५ क. ख. °न्ये शृगा° ।

र्थत्रयं जगृहुस्तया स्वाभिप्रायवशादेव पुरुषाणां पुरुषार्थ[1]प्रतिप्रत्तिरित्यर्थवादतोऽवगतमित्यर्थः। पूर्वोत्तरकाण्डयोरविरोधमुपसंहरति—तस्मादिति। एकस्य वाक्यस्य द्व्यर्थत्वायोगादिति यावत्।

न च विधिशास्त्रमेतावता निर्विषयं स्यात्। नाप्युक्तकारकादिभेदं विधिशास्त्रमुपनिषदां ब्रह्मैकत्वं प्रति प्रामाण्यं निवर्तयति। स्वविषयशूराणि हि प्रमाणानि श्रोत्रादिवत्।

अर्थाद्बाधकत्वमाशङ्क्याऽऽह—न चेति। एतावता वेदान्तानां ब्रह्मैकत्वज्ञापकत्वमात्रेणेत्यर्थः। वेदान्तानामबाधकत्वेऽपि कर्मकाण्डस्य तत्प्रामाण्यनिवर्तकत्वमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—नापीति।

तत्र पण्डितंमन्याः केचित्स्वचित्तवशात्सर्वं प्रमाणमितरेतरविरुद्धं मन्यन्ते तथा[2] प्रत्यक्षादिविरोधमपि चोदयन्ति ब्रह्मैकत्वे।

स्वपक्षे सर्वविरोधनिरासद्वारा स्वार्थे वेदान्तानां प्रामाण्यमुक्तं संप्रति तार्किकपक्षमुत्थापयति—तत्रेति। ऐक्ये शास्त्रगम्ये स्वीकृते सतीति यावत्। सर्वं प्रमाणमित्यागमवाक्यं प्रत्यक्षादि चेत्यर्थः। कथमैक्यावेदकमागमवाक्यं प्रत्यक्षादिना विरुध्यते तत्राऽऽह—तथेति। यथा ब्रह्मैकत्वे प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य प्रत्यक्षादिविरोधं मन्यन्ते तथा तस्मात्प्रति चोदयन्त्यपीति योजना।

शब्दादयः किल श्रोत्रादिविषया भिन्नाः प्रत्यक्ष[3]त उपलभ्यन्ते ब्रह्मैकत्वं ब्रुवतां प्रत्यक्षविरोधः स्यात्। तथा श्रोत्रादिभिः शब्दाद्युपलब्धारः कर्तारश्च धर्माधर्मयोः प्रतिशरीरं भिन्ना अनुमीयन्ते संसारिणः। तत्र ब्रह्मैकत्वं ब्रुवतामनुमानविरोधश्च। तथा[4] चाऽऽगमविरोधं[5] वदन्ति। ग्रामकामो यजेत। पशु[6]कामो यजेत[7]। स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिवाक्येभ्यो ग्रामपशुस्वर्गादिकामास्तत्साधनाद्यनुष्ठातारश्च भिन्ना अवगम्यन्ते।

तत्र प्रत्यक्षविरोधं प्रकटयति—शब्दादय इति। संप्रत्यनुमानविरोधमाह—तथेति। स्वदेहसमवेतचेष्टातुल्यचेष्टा देहान्तरे दृष्टा सा च प्रयत्नवत्पूर्विका विशिष्टचेष्टात्वात्संमतवदित्यनुमानविरुद्धमद्वैतशास्त्रमित्यर्थः[8]। तत्रैव प्रमाणान्तरविरोधमाह—तथा चेति।

अत्रोच्यते[9] ते[10] तु कुतर्कदूषितान्तःकरणा ब्राह्मणादिवर्णापसदा

---

१ घ. ञ. ण. °र्थधीरि°। २ घ. ढ. ण. °था तेऽस्मा°। ३ घ. ज. °क्षमुप°। ४ ग. ज. झ. °थाऽऽग°। ५ क. ख. घ. ङ. छ. ज. झ. ढ. °धं च व°। ६ ख. झ. °शुस्व°। ७ ग. घ. ङ. च. छ. ज. °जेते°। ८ घ. ञ. °द्वमेवाद्वयशा°। ९ ख. °ते। कु°। १० क. ग. ते कु°।

अनुकम्पनीया आगमार्थविच्छिन्नसंप्रदायबुद्ध्य इति । कथम् । श्रोत्रादिद्वारैः शब्दादिभिः प्रत्यक्षत उपलभ्यमानैर्ब्रह्मण एकत्वं विरुध्यत इति वदन्तो वक्तव्याः किं शब्दादीनां भेदेनाऽऽकाशैकत्वं विरुध्यत इत्यथ न विरुध्यते न तर्हि प्रत्यक्षविरोधः ।

मानत्रयविरोधान्न ब्रह्मैक्यमिति प्राप्ते प्रत्याह—**ते तु कुतर्केति** । इति दूष्यतां तेषामिति शेषः । द्वैतग्राहिप्रमाणविरुद्धमद्वैतमिति वदतां कथं शोच्यतेति पृच्छति—**कथमिति** । तत्र ब्रह्मैकत्वे प्रत्यक्षविरोधं परिहरति—**श्रोत्रादीति** । तथात्वे तदेकत्वाभ्युपगमविरोधः स्यादिति शेषः । यथा सर्वभूतस्थमेकमाकाशमित्यत्र न शब्दादिभेदग्राहिप्रत्यक्षविरोधस्तथैकं ब्रह्मेत्यत्रापि न तद्विरोधोऽस्तीत्याह—**अथेति** । तस्य कल्पितभेदविषयत्वादिति भावः ।

यच्चोक्तं प्रतिशरीरं शब्दाद्युपलब्धारो धर्माधर्मयोश्च कर्तारो भिन्ना अनुमीयन्ते तथाच ब्रह्मैकत्वेऽनुमानविरोध इति । भिन्नाः कैरनुमीयन्त इति प्रष्टव्याः ।

अनुमानविरोधं परोक्तमनुवदति—**यच्चेति** । या चेष्टा सा प्रयत्नवत्पूर्विकेत्येतावता नाऽऽत्मभेदः[१] स्वप्रयत्नपूर्वकत्वस्यापि संभवादनुपलब्धिविरोधे त्वनुमानस्यैवानुत्थानात्स्वदेहचेष्टायाः स्वप्रयत्नपूर्वकत्ववत्परदेहचेष्टायास्तद्यत्नपूर्वकत्वे चाऽऽदावेव स्वपरभेदः सिध्येत्स च नाध्यक्षात्परस्यानध्यक्षत्वान्नानुमानादन्योन्याश्रयादित्याशयवानाह—**भिन्ना इति** ।

अथ यदि ब्रूयुः सर्वैरस्माभिरनुमानकुशलैरिति । के यूयमनुमानकुशला इत्येवं पृष्टानां किमुत्तरम् । शरीरेन्द्रियमनआत्मसु च प्रत्येकमनुमानकौशलप्रत्याख्याने शरीरेन्द्रियमनःसाधना आत्मानो वयमनुमानकुशला अनेककारकसाध्यत्वात्क्रियाणामिति चेत् । एवं तर्ह्यनुमानकौशले भवतामनेकत्वप्रसङ्गः ।

दोषान्तराभिधित्सया शङ्कयति—**अथेति** । अस्मदर्थं पृच्छति—**के यूयमिति** । स हि स्थूलदेहो वा करणजातं वा देहद्वयादन्यो वा । नाऽऽद्यौ । तयोरचेतनत्वादनुमातृत्वायोगात् । न तृतीयस्तस्याविकारित्वादिति भावः । किंशब्दस्य प्रश्नार्थतां मत्वा पूर्ववाद्याह—**शरीरेति** । आत्मा देहादिबहुसाधनविशिष्टोऽनुमाता क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादेवं विशिष्टात्मकर्तृकानुमानात्प्रतिदेहमात्मभेदधीरित्यर्थः । विशिष्टस्याऽऽत्मनोऽनुमानकर्तृत्वे

---

१ क. ख. ढ. °ह । कु° । २ ण. ते कु° । ३ घ. ज. °दः सिध्यति स्व° । ४ ख. ढ. °न्नाप्यनु° । ५ घ. ङ. ज. °सु प्र° । ६ ढ. शङ्कते ।

क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादिति हेतुश्चेत्तदा तव देहादेश्चैकैकस्याप्यनेकत्वं स्यादित्युत्तरमाह—एवं तर्हीति ।

अनेककारकसाध्या हि क्रियेति भवद्भिरेवाभ्युपगतम् । तत्रानुमानं च क्रिया । सा शरीरेन्द्रियमनआत्मसाधनैः कारकैरात्मकर्तृका निर्वर्त्यत इत्येतत्प्रतिज्ञातम् । तत्र वयमनुमानकुशला इत्येवं वदद्भिः शरीरेन्द्रियमनःसाधना आत्मानः प्रत्येकं वयमनेक इत्यभ्युपगतं स्यात् । अहो अनुमानकौशलं दर्शितमपुच्छशृङ्गैस्तार्किकबलीवर्दैः । यो ह्यात्मानमेव न जानाति स कथं मूढस्तद्गतं भेदमभेदं वा जानीयात् ।

तदेव विवृणोति—अनेकेति । आत्मनो देहादीनां चानुमानकारकाणां प्रत्येकमवान्तरक्रियाऽस्ति वह्न्यादिषु तथा दर्शनात्तथा चाऽऽत्मनोऽवान्तरक्रिया किमनेककारकसाध्या किं वा नाऽऽद्येऽप्यात्मातिरिक्तानेककारकसाध्या किं वा[१] तदनतिरिक्ततत्साध्या वा नाऽऽद्योऽनवस्थानात् । द्वितीये त्वात्मनोऽनेकत्वापत्तेर्नैरात्म्यं स्यान्न चावान्तरक्रिया नानेककारकसाध्या प्रधानक्रियायामपि तथात्वप्रसङ्गात् । एतेन देहादिष्वपि कारकत्वं प्रत्युक्तमिति भावः । यत्त्वात्माऽऽत्मप्रतियोगिकभेदवान्वस्तुत्वाद्घटवदिति, तत्राऽऽत्मा प्रतिपन्नोऽप्रतिपन्नो वेति विकल्प्य द्वितीयं प्रत्याह—यो हीति ।

तत्र किमनुमिनोति केन वा लिङ्गेन । न ह्यात्मनः स्वतो भेदप्रतिपादकं किंचिल्लिङ्गमस्ति येन लिङ्गेनाऽऽत्मभेदं साधयेत् । यानि लिङ्गान्यात्मभेदसाधनाय नामरूपवन्त्युपन्यस्यन्ति तानि नामरूपगतान्युपाधय एवाऽऽत्मनो घटकरकापवरकभूछिद्राणीवाऽऽकाशस्य । यदाऽऽकाशस्य भेदलिङ्गं पश्यति तदाऽऽत्मनोऽपि भेदलिङ्गं लभेत सः । न ह्यात्मनः परतो विशेषमभ्युपगच्छद्भिस्तार्किकशतैरपि भेदलिङ्गमात्मनो दर्शयितुं शक्यते । स्वतस्तु दूरादपनीतमेवाविषयत्वादात्मनः ।

प्रतिपन्नत्वपक्षेऽपि भेदेनाभेदेन वा तत्प्रतिपत्तिरुभयथाऽपि नानुमानप्रवृत्तिरित्याह—तत्रेति । इतश्चाऽऽत्मभेदानुमानानुत्थानमित्याह—केनेति । किंशब्दस्याऽऽक्षेपार्थत्वं[२] स्फुटयति—न हीति । जन्मादीनां प्रतिनियमादिलिङ्गवशादात्मभेदः सेत्स्यति चेन्नेत्याह—यानीति । आत्मनः सजातीयभेदे लिङ्गाभावं दृष्टान्तेन साधयति—यदेति । किंचौपाधिको वा स्वाभाविको वाऽऽत्म[४]भेदः साध्यते नाऽऽद्यः सिद्धसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह—न हीति । न द्वितीय इत्याह—स्वतस्त्विति ।

---

१ क. ख. ञ. ढ. °न्नो वा द्वि° । २ क. ख. °तोऽपि वि° । ३ क. ख. ढ. °पार्थं स्फु° । ४ घ. ञ. °त्मनि भे° ।

यद्यत्पर[1] आत्मधर्मत्वेनाभ्युपगच्छति तस्य तस्य नामरूपात्मकत्वाभ्युपगमा-न्नामरूपाभ्यां चाऽऽत्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमात् । "आकाशो वै नाम नामरूपयो-र्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" इति श्रुतेः । नामरूपे व्याकरवाणीति च । उत्पत्तिप्रलयात्मके हि नामरूपे तद्विलक्षणं च ब्रह्म । अतोऽनुमानस्यैवाविषय-त्वात्कुतोऽनुमानविरोधः । एतेनाऽऽगमविरोधः प्रत्युक्तः ।

आत्मा द्रव्यत्वातिरिक्तापरजातीयोऽश्रावणविशेषगुणवत्त्वाद्[2]घटवदि[3]त्यनुमानान्तरमाश-ङ्क्यान्यतरासिद्धिं दर्शयति—यद्यदिति[4] । ताभ्यामात्मनोऽन्यत्वाभ्युपगमे मानमुपन्यस्यति—आकाश इति । तत्रैवोपपत्तिमाह—उत्पत्तीति । अनुमानविरोधमुपसंहरति—अत इति । आगमविरोधमुक्तन्यायातिदेशेन निराकरोति—एतेनेति । औपाधिकभेदाश्रयत्वेन व्यव-हारस्योपपन्नत्वोपदर्शनेनेति यावत् ।

यदुक्तं ब्रह्मैकत्वे यस्मा उपदेशो यस्य चोपदेशग्रहणफलं तदभावादेक-त्वोपदेशानर्थक्यमिति । तदपि न, अनेककारकसाध्यत्वात्क्रियाणां कश्चोद्यो भवति । एकस्मिन्ब्रह्मणि निरुपाधिके नोपदेशो नोपदेष्टा न चोपदेशग्रहण-फलम् । तस्मादुपनिषदां चाऽऽनर्थक्यमित्येतदभ्युपगतमेव । अथानेककारक-विषयानर्थक्यं चोद्यते । न, स्वतोऽभ्युपगमविरोधादात्मवादिनाम् ।

प्रत्यक्षानुमानागमैरद्वैतस्याविरोधेऽपि स्याद्विरोधोऽर्थापत्त्येति चेदत आह—यदुक्त-मिति । उपदेशो यस्मै[5] क्रियते यस्य चोपदेशग्रहणप्रयुक्तं फलं तयोर्ब्रह्मैकत्वे सत्युपदेशा-नर्थक्यमित्यनुवादार्थः । किं क्रियाणामनेककारकसाध्यत्वादेवं चोद्यते किं वा ब्रह्मणो नित्य-मुक्तत्वादिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—तदपीति । तासामनेककारकसाध्यत्वस्य प्रत्यु(पर्यु)-दस्तत्वादिति भावः । यदि ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वाभिप्रायेणोपदेशानर्थक्यं चोद्यते तत्र नित्य-मुक्ते ब्रह्मणि ज्ञातेऽज्ञाते वा तदानर्थक्यं[6] चोद्यत इति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी करोति—एक-स्मिन्निति । द्वितीयमुत्थापयति—अथेति । उपदेशस्तावदनेकेषां कारकाणां साध्यतया विषयस्तदानर्थक्यमज्ञाते नित्यमुक्ते ब्रह्मणि चोद्यते चेदित्यर्थः । सर्वैरात्मवादिभिरुपदेशस्य ज्ञानार्थमिष्टत्वात्तद्विरोधादज्ञाते ब्रह्मणि तदानर्थक्यचोद्यमनुपपन्नमित्याह—न स्वत इति ।

तस्मात्तार्किकचाटभटराजाप्रवेश्यमभयं दुर्गमिदमल्पबुद्ध्यगम्यं शास्त्र

१ ख. ढ. °द्यत्तु पर । २ घ. ढ. °णत्वाद्घ° । ३ घ. ञ. ण. °द्घटादिव° । ४ ख. ढ. °द्यश्चिति° । ५ घ. ञ. °र्थक्यचोदनेति° । ६ ख. ढ. °र्थक्यं चो° ।

गुरुप्रसादरहितैश्च । “ कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ” “देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा ” “नैषा तर्केण मतिरापनेया ” वरप्रसादलभ्यत्व[1]श्रुतिस्मृतिवादेभ्यश्च । “ तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके ” इत्यादिविरुद्धधर्मसमवायित्वप्रकाशकमन्त्रवर्णेभ्यश्च । गीतासु च “ मत्स्थानि सर्वभूतानि ” इत्यादि । तस्मात्परब्रह्मव्यतिरेकेण संसारी नाम नान्यद्वस्त्वन्तरमस्ति । तस्मात्सुष्ठूच्यते “ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् ” “ तदात्मानमेवावेत् ” अहं ब्रह्मास्मीति ” “ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ ” इत्यादिश्रुतिशतेभ्यः[2] । तस्मात्परस्यैव ब्रह्मणः सत्यस्य सत्यं नामोपनिषत्परा ॥ २० ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अद्वैते विरोधान्तराभावेऽपि तार्किकसमयविरोधोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह— तस्मादिति । प्रमाणविरोधाभावस्तच्छब्दार्थः[3] । आर्यमर्यादां भिन्दानाश्चाटा विवक्ष्यन्ते । भटास्तु सेवका मिथ्याभाषिणस्तेषां सर्वेषां राजानस्तार्किकास्तैरप्रवेश्यमनाक्रमणीयमिदं ब्रह्मात्मैकत्वमिति यावत् । शास्त्रादिप्रसादशून्यैरगम्यत्वे प्रमाणमाह— कस्तमिति । देवतादेर्वरप्रसादेन लभ्यमित्यत्र श्रुतिस्मृतिवादाः सन्ति तेभ्यश्च शास्त्रादिप्रसादहीनैरलभ्यं तत्त्वमिति निश्चितमित्यर्थः । शास्त्रादिप्रसादवतामेव तत्त्वं सुगममित्यत्र श्रौतं स्मार्तं च लिङ्गान्तरं दर्शयति— तदेजतीति । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वे सर्वप्रकारविरोधाभावे फलितमाह— तस्मादिति । संसारिणो ब्रह्मणोऽर्थान्तरत्वाभावे श्रुतीनामानुकूल्यं दर्शयति— तस्मादिति । अद्वैते श्रुतिसिद्धे विचारनिष्पन्नमर्थमुपसंहरति— तस्मात्परस्येति ॥ २० ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं
ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम्)

ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति प्रस्तुतम् । तत्र यतो जगज्जातं यन्मयं यस्मिंश्च लीयते तदेकं ब्रह्मेति[4] ज्ञापितम् । किमात्मकं पुनस्तज्जगज्जायते लीयते च । पञ्चभूतात्मकम् । भूतानि च नामरूपात्मकानि । नामरूपे सत्यमिति[5] ह्युक्तम् । तस्य सत्यस्य पञ्चभूतात्मकस्य सत्यं

---

१ घ. ङ. च. ज. झ. °भ्यत्वं श्रु° । २ च. ढ. °भ्य एव । त° । ३ घ. ण. °र्थः । शास्त्रम° । ४ ख. च. °ति विज्ञा° । ५ क. छ. °मित्यपि ह्युक्त° । ख. °मित्यप्युक्त° । ङ. च. झ. ढ. °मित्युक्त° ।

ब्रह्म । कथं पुनर्भूतानि सत्यमिति मूर्तामूर्तब्राह्मणम् । मूर्तामूर्तभूतात्मकत्वात्कार्यकरणात्मकानि भूतानि प्राणा अपि सत्यम् । तेषां कार्यकरणात्मकानां भूतानां सतत्त्वनिर्दिधारयिषया ब्राह्मणद्वयमारभ्यते सैवोपनिषद्व्याख्या । कार्यकरणसत्त्वावधारणद्वारेण हि सत्यस्य सत्यं ब्रह्मावधार्यते । अत्रोक्तम् । 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' इति । तत्र के प्राणाः कियन्तो वा प्राणविषया उपनिषदः का इति च ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन करणानां प्राणानां स्वरूपमवधारयति । पथिगतकूपारामाद्यवधारणवत् ।

वृत्तवर्तिष्यमाणयोः संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—ब्रह्मेति । ब्रह्म ते ब्रवाणीति प्रक्रम्य व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति प्रतिज्ञाय जगतो जन्माद्यो यतस्तदद्वितीयं ब्रह्मेति व्याख्यातमित्यर्थः । जन्मादिविषयस्य जगतः स्वरूपं पृच्छति—किमात्मकमिति । विप्रतिपत्तिनिरासार्थं तत्स्वरूपमाह—पञ्चेति । कथं तर्हि नामरूपकर्मात्मकं जगदित्युक्तं तत्राऽऽह—भूतानीति । तत्र गमकमाह—नामरूपे इति । भूतानां सत्यत्वे कथं ब्रह्मणः सत्यत्ववाचो युक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—तस्येति । तत्सत्यमित्यवधारणाद्बाध्येषु भूतेषु सत्यत्वासिद्धिरिति शङ्कयित्वा समाधत्ते—कथमित्यादिना । सच्च त्यच्च सत्यमिति व्युत्पत्त्या भूतानि सत्यशब्दवाच्यानि विवक्ष्यन्ते चेत्कथं तर्हि कार्यकरणसंघातस्य प्राणानां च सत्यत्वमुक्तं तत्राऽऽह—मूर्तेति । यथोक्तभूतरूपत्वात्कार्यकरणानां तदात्मकानि भूतानि सत्यानीत्यङ्गीकारात्कार्यकरणानां सत्यत्वं प्राणा अपि तदात्मकाः सत्यशब्दवाच्या भवन्तीति प्राणा वै सत्यमित्यविरुद्धमित्यर्थः । एवं पातनिकां कृत्वोत्तरब्राह्मणद्वयस्य विषयमाह—तेषामिति । उपनिषद्व्याख्यानाय ब्राह्मणद्वयमित्युक्तिविरुद्धमेतदित्याशङ्क्याऽऽह—सैवेति । कार्यकरणात्मकानां भूतानां स्वरूपनिर्धारणैवोपनिषद्व्याख्येत्यत्र हेतुमाह—कार्येति । ब्राह्मणद्वयमेवमवतार्य शिशुब्राह्मणस्यावान्तरसंगतिमाह—अत्रेत्यादिना । उपनिषदः काः, तर्हि कियन्त्यो वेत्युपसंख्यातव्यमित्याकाङ्क्षायामिति शेषः । ब्रह्म चेदवधारयितुमिष्टं तर्हि तदेवावधार्यतां किमिति मध्ये करणस्वरूपमवधार्यते तत्राऽऽह—पथीति ।

यो ह वै शिशुꣳ साधानꣳ सप्रत्याधानꣳ सस्थूणꣳ सदामं वेद सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरु-

---

१ ख. ज. झ. ढ. °र्यकार° । ख. ज. ढ. °र्यकार° । ३ च. झ. सत्यत्वनि° । ४ ज. °र्यकार° । ५ झ. °सत्यत्वाव° । ६ ग. झ. °न कार° । ७ क. ख. ञ. ढ. °र्यकार° । ८ क. ङ. °र्यकार° । ९ क. ख. ढ. °र्यकार° । १० क. ढ. र्यकार° ।

णद्धि । अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्ये-दमेवाऽऽधानमिदं प्रत्याधानं प्राणः स्थूणाऽन्नं दाम ॥ १ ॥

यो ह वै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदामं वेद तस्येदं फलम् । किं तत् । सप्त सप्तसंख्याकान्ह द्विषतो, द्वेषकर्तॄन्भ्रातृव्यान्भ्रातृव्या हि द्विविधा भवन्ति द्विषन्तोऽद्विषन्तश्च तत्र द्विषन्तो ये भ्रातृव्यास्तान्द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धि । सप्त ये शीर्षण्याः प्राणा विषयोपलब्धिद्वाराणि तत्प्रभवा विषयरागाः सहजत्वाद्भ्रातृव्याः । ते ह्यस्य स्वात्मस्थां दृष्टिं विषयविषयां कुर्वन्ति तेन ते द्वेष्टारो भ्रातृव्याः । प्रत्यगात्मेक्षणप्रतिषेधकरत्वात् । काठके चोक्तम्—"पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्" इत्यादि । तत्र यः शिश्वादीन्वेद, तेषां याथात्म्यमवधारयति स एतान्भ्रातृव्यानवरुणद्ध्यपावृणोति, विनाशयति ।

ब्राह्मणतात्पर्यमुक्त्वा तदक्षराणि योजयति—यो हेत्यादिना । विशेषणस्यार्थवत्त्वार्थं भ्रातृव्यान्भिनत्ति—भ्रातृव्या हीति । के पुनरत्र भ्रातृव्या विवक्ष्यन्ते तत्राऽऽह—सप्तेति । कथं श्रोत्रादीनां सप्तत्वं द्वारभेदादित्याह—विषयेति । कथं तेषां भ्रातृव्यत्वमित्याशङ्क्य विषयाभिलाषद्वारेणेत्याह—तत्प्रभवा इति । तथाऽपि कथं तेषां द्वेष्टृत्वमत आह—ते हीति । अथेन्द्रियाणि विषयविषयां दृष्टिं कुर्वन्त्येवाऽऽत्मविषयामपि तां करिष्यन्ति तत्र यथोक्तभ्रातृव्यत्वं तेषामिति तत्राऽऽह—प्रत्यगिति । इन्द्रियाणि विषयप्रवणानि तत्रैव दृष्टिहेतवो न प्रत्यगात्मनीत्यत्र प्रमाणमाह—काठके चेति । फलोक्तिमुपसंहरति—तत्रेति । उक्तविशेषणेषु भ्रातृव्येषु सिद्धेष्विति यावत् ।

तस्मै फलश्रवणेनाभिमुखीभूतायाऽऽह—अयं वाव शिशुः । कोऽसौ । योऽयं मध्यमः प्राणः शरीरमध्ये यः प्राणो लिङ्गात्मा यः पञ्चधा शरीरमाविष्टो बृहन्पाण्डरवासः सोम राजन्नित्युक्तः । यस्मिन्वाङ्मनःप्रभृतीनि करणानि विषक्तानि पड्वीशशङ्कुनिदर्शनात् । स एष शिशुरिव विषयेष्वितरकरणवदपटुत्वात् । शिशुं साधानमित्युक्तम् । किं पुनस्तस्य शिशोर्वत्सस्थानीयस्य करणात्मन आधानम् । तस्येदमेव

---

१ ङ. °गात्मान्वेषण° । २ घ. ञ. ण. व्याकरोति । ३ घ. ढ. °ति । यथे° । ४ घ. °न्त्येवमात्म° । ५ क. ख. ढ. फलितमु° । ६ च. ढ. °दनासक्तत्वा° ।

शरीरमाधानं कार्यात्मकमाधीयतेऽस्मिन्नित्याधानम् । तस्य हि शिशोः प्राणस्येदं शरीरमधिष्ठानम् । अस्मिन्हि करणान्यधिष्ठितानि[1] लब्धात्मकान्युपलब्धिद्वाराणि[2] भवन्ति न तु प्राणमात्रे विषक्तानि । तथा हि दर्शितमजातशत्रुणा । उपसंहृतेषु करणेषु विज्ञानमयो नोपलभ्यते । शरीरदेशव्यूढेषु तु करणेषु विज्ञानमय उपलभमान[3] उपलभ्यते । तच्च दर्शितं पाणिपेषप्रतिबोधनेन ।

प्राणे वागादीनां विषक्तत्वे हेतुमाह—पड्वीशेति । यथा जात्यो हयश्चतुरोऽपि पादबन्धनकीलान्पर्यायेणोत्पाट्योत्क्रामति तथा प्राणो वागादीनीति निदर्शनवशात्प्राणे विषक्तानि वागादीनि सिद्धानीत्यर्थः । शरीरस्य प्राणं प्रत्याधानत्वं साधयति—तस्य हीति । शरीरस्याधिष्ठानत्वं स्फुटयति—अस्मिन्हीति । प्राणमात्रे विषक्तानि करणानि नोपलब्धिद्वाराणीत्यत्र प्रमाणमाह—तथाहीति । देहाधिष्ठाने प्राणे विषक्तानि तान्युपलब्धिद्वाराणीत्यत्रानुभवमनुकूलयति—शरीरेति । तत्रैवाजातशत्रुब्राह्मणसंवादं दर्शयति—तच्चेति । शरीराश्रिते प्राणे वागादिषु विषक्तेषूपलब्धुरुपलभ्यमानत्वमिति यावत् ।

इदं प्रत्याधानं शिरः प्रदेशविशेषेषु प्रति प्रत्याधीयत इति प्रत्याधानम् । प्राणः स्थूणाऽन्नपानजनिता शक्तिः प्राणो बलमिति पर्यायाः[4] । बलावष्टम्भो हि प्राणोऽस्मिञ्शरीरे । स यत्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य संमोहमिवेति दर्शनात् । यथा वत्सः स्थूणावष्टम्भ एवम् । शरीरपक्षपाती वायुः प्राणः स्थूणेति केचित् । अन्नं दाम । अन्नं हि भुक्तं त्रेधा परिणमते । यः स्थूलः परिणामः स एतद्द्वयं भूत्वेमामप्येति मूत्रं[6] च पुरीषं च[7] । यो मध्यमो रसः स रसो[8] लोहितादिक्रमेण[9] स्वकार्यं शरीरं साप्तधातुकमुपचिनोति । स्वयोन्यन्नागमे हि शरीरमुपचीयतेऽन्नमयत्वात् । विपर्ययेऽपक्षीयते पतति । यस्त्वणिष्ठो रसोऽमृतमूर्क्प्रभाव इति[10] च कथ्यते । स नाभेरूर्ध्वं हृदयदेशमागत्य हृदयाद्विप्रसृतेषु द्वासप्ततिनाडीसहस्रेष्वनुप्रविश्य यत्तत्करणसंघातरूपं लिङ्गं शिशुसंज्ञकं तस्य शरीरे स्थितिकारणं भवति बलमुपजनयत्स्थूणाख्यं तेनान्नमुभयतः पाशवत्[11] संदामवत्[12] प्राणशरीरयोर्निबन्धनं भवति ॥ १ ॥

---

१ क. ख. °नि प्रल° । २ क. ग. घ. च. छ. ज. झ. °द्वारं भ° । ३ क. ख. ज. ढ. °लभ्यमा° । ४ ग. ङ. च. पर्यायः । ५ घ. ज. °धा विप° । ६ ख. छ. °त्रं पु° । ७ ख. च. तयोर्मध्य° । ८ घ. ज. ढ. रसलो° । ९ ग. च. ढ. °ण स्वं का° । १० ख. घ. ज. °ति क° । ११ घ. छ. ढ. °पाशं व° । १२ ख. त्सद्दाम° ।

प्रत्याधानत्वं शिरसो व्युत्पादयति[1]—प्रदेशेति । बलपर्यायस्य प्राणस्य स्थूणात्वं समर्थयते—बलेति । अयं मुमूर्षुरात्मा यस्मिन्काले देहमबलभावं नीत्वा संमोहमिव प्रतिपद्यते तदोत्क्रामतीति षष्ठे दर्शनादिति यावत् । बलावष्टम्भोऽस्मिन्देहे प्राण इत्यत्र दृष्टान्तमाह–यथेति । भर्तृप्रपञ्चपक्षं दर्शयति—शरीरेति । उक्तं हि प्राण इत्युच्छ्वास-निश्वासकर्मा वायुः शारीरः शरीरपक्षपाती गृह्यते । एतस्यां स्थूणायां शिशुः प्राणः करण-देवता लिङ्गपक्षपाती गृह्यते । स देवः प्राण एतस्मिन्बाह्ये प्राणे बद्ध इति । तद्व्याख्यातुं भूमिकां करोति[2]—अन्नं हीति । त्वगसृङ्मांसमेदोमज्जास्थिशुक्रेभ्यः सप्तभ्यो धातुभ्यो जातं साप्तधातुकम् । तथाऽपि कथमन्नस्य दामत्वं तदाह—तेनेति ॥ १ ॥

इदानीं तस्यैव शिशोः प्रत्याधान ऊढस्य चक्षुषि काश्चनोपनिषद उच्यन्ते–

तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तद्या इमा अक्षन्लो-हिन्यो राजयस्ताभिरेनꣳ रुद्रोऽन्वायत्तोऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनका तयाऽऽ-दित्यो यत्कृष्णं तेनाग्निर्यच्छुक्लं तेनेन्द्रोऽधरयैनं वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥

तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते । तं करणात्मकं प्राणं शरीरेऽन्नबन्धनं चक्षुष्यूढमेता वक्ष्यमाणाः सप्त सप्तसंख्याका अक्षितयोऽक्षितिहेतुत्वादुपतिष्ठन्ते । यद्यपि मन्त्रकरणे तिष्ठतिरुपपूर्व आत्मनेपदी भवति । इहापि सप्त देवताभिधा-नानि मन्त्रस्थानीयानि करणानि तिष्ठतेरतोऽत्राप्यात्मनेपदं न विरुद्धम् । कास्ता अक्षितय इत्युच्यन्ते । तत्तत्र[3] या इमाः प्रसिद्धा अक्षन्नक्षणि लोहिन्यो लोहिता राजयो रेखास्ताभिर्द्वारभूताभिरेनं मध्यमं प्राणं रुद्रोऽन्वायत्तोऽनुगतः[4] । अथ या अक्षन्नक्षण्यापो धूमादिसंयोगेनाभिव्यज्यमानास्ताभिरद्भिर्द्वारभूताभिः[5] पर्जन्यो देवतात्माऽन्वायत्तोऽनुगत उपतिष्ठत इत्यर्थः । स चान्नभूतोऽक्षितिः प्राणस्य । "पर्जन्ये वर्षत्यानन्दिनः प्राणा भवन्ति" इति श्रुत्यन्तरात् ।

---

१ घ. °ति । शिर इति । २ घ. ज. स । ३ ण. रचयति । ४ ग. च ढ. °रत आत्म° । ५ ग. घ. ङ. च. ज. झ. भिर्द्वा° ।

या कनीनका दृक्शक्तिस्तया कनीनकया द्वारेणाऽऽदित्यो मध्यमं प्राणमुपतिष्ठते । यत्कृष्णं चक्षुषि तेनैनमग्निरुपतिष्ठते । यच्छुक्लं चक्षुषि तेनेन्द्रोऽधरया वर्तन्या पक्ष्मणैनं पृथिव्यन्वायत्ताऽधरत्वसामान्यात् । द्यौरुत्तरयोर्ध्वत्वसामान्यात् । एताः सप्तान्नभूताः प्राणस्यं संततमुपतिष्ठन्त इत्येवं यो वेद तस्यैतत्फलं नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥

यो ह वै शिशुमित्यादौ सूत्रितशिक्षादिपदार्थान्व्याख्यायानन्तरसंदर्भस्य तात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरवाक्यमुपादाय व्याकरोति–इदानीमित्यादिना । ननु यत्र मन्त्रेणोपस्थानं क्रियते तत्रैवोपपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति । उक्तं हि–' उपान्मन्त्रकरणे ' [पा० सू० १ । ३ । २९] इति । दृश्यते चाऽऽदित्यं गायत्र्योपतिष्ठत इति । न चात्र मन्त्रेण किंचित्क्रियते किंत्वन्नाक्षयहेतुत्वात्प्राणस्य सप्ताक्षितय इत्युपनिषदो विवक्ष्यन्ते तत्राऽऽह–यद्यपीति । मन्त्रेण कस्यचिदनुष्ठानस्य करणे विवक्षिते तिष्ठतिरुपपूर्वो यद्यप्यात्मनेपदी भवति तथाऽप्यत्र सप्त रुद्रादिदेवतानामानि मन्त्रवदवस्थितानि तैश्च करणान्युपासनानुष्ठानान्यत्र क्रियन्ते । अतस्तिष्ठतेरुपपूर्वस्याऽऽत्मनेपदमविरुद्धमिति योजना । लोहितरेखाभी रुद्रस्य प्राणं प्रत्यनुगतेरनन्तरमित्यथशब्दार्थः । पर्जन्यस्यान्नद्वारा प्राणाक्षयहेतुत्वे प्रमाणमाह–पर्जन्य इति । कथं पुनरेतेषां प्राणं प्रत्यक्षितित्वं सर्वेषां सिध्यति तत्राऽऽह–एता इति । संप्रत्युपास्तिफलमाह–इत्येवमिति ॥ २ ॥

तदेष श्लोको भवति । अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् । तस्याऽऽसत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति । अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्याऽऽसत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥ ३ ॥

---

१ ग. घ. छ. ज. ढ. °स्य सत° । २ क. ख. ट. °शो निहितं वि° ।

तत्तत्रैतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रो भवति—अर्वाग्बिलश्चमस इत्यादिः। तत्र मन्त्रार्थमाचष्टे श्रुतिः—अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इति । कः पुनरसावर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः। इदं तच्छिरश्चमसाकारं हि तत्। कथम् । एष ह्यर्वाग्बिलो मुखस्य बिलरूपत्वाच्छिरसो बुध्नाकारत्वादूर्ध्वबुध्नः । तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति यथा सोमश्चमस एवं तस्मिञ्छिरसि विश्वरूपं नानारूपं निहितं स्थितं भवति। किं पुनस्तद्यशः। प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणाः श्रोत्रादयो वायवश्च मरुतः सप्तधा तेषु प्रसृता यश इत्येतदाह मन्त्रः। शब्दादिज्ञानहेतुत्वात्। तस्याऽऽसत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणाः परिस्पन्दात्मकास्त एव च ऋषयः प्राणानेतदाह मन्त्रः। वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति। ब्रह्मणा संवादं कुर्वत्यष्टमी भवति । तद्धेतुमाह—वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्त इति ॥ ३ ॥

रुद्रादिशब्दानां देवताविषयत्वान्मन्त्रस्यापि तद्विषयतेत्याशङ्क्य चक्षुषि रुद्रादिगणस्योक्तत्वादिन्द्रियसंबन्धात्तस्य करणग्रामत्वप्रतीतेस्तद्विषयः श्लोको न प्रसिद्धदेवताविषय इत्यभिप्रेत्याऽऽह—तत्तत्रेति। मन्त्रस्य व्याख्यानसापेक्षत्वं तत्रेत्युच्यते । शिरसश्चमसाकारत्वमस्पष्टमित्याशङ्क्य समाधत्ते—कथमित्यादिना । वागष्टमीत्ययुक्तं तस्याः सप्तमत्वेनोक्तत्वान्न चैकस्या द्वित्वमित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मणेति। शब्दराशिर्ब्रह्म तेन संवादः संसर्गस्तं गच्छन्ती शब्दराशिमुच्चारयन्ती वागष्टमी स्यादिति यावत् । तथाऽपि सप्तमत्वं विहाय कथमष्टमत्वं तत्राऽऽह—तद्धेतुमिति। वक्तृत्वात्तृत्वभेदेन द्विधा वागिष्टा तत्र वक्तृत्वेनाष्टमी सप्तमी चात्तृत्वेनेत्यविरोधः । रसना तूपलब्धिहेतुरिति भावः ॥ ३ ॥

इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्तिर्ह वै नामैतद्यदत्रिरिति

---

१ ग. च. छ. ढ. °शो निहितं वि°। २ ग. घ. च. ज. ढ. °षु विप्र°। ३ ख. घ. ज. °सृतं य°। ४ क. ख. ग. घ. ङ. ज. ठ. ढ. °व गौत°। ५ ख. °मभार°। ६ क. ख. ग. घ. ङ. ज. ठ. ड. °व गौत°। ७ ख. °यं भार°।

सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

के पुनस्तस्य चमसस्य तीर आसत ऋषय इति । इमावेव[1] गोतम[2]भरद्वाजौ कर्णावयमेव[3] गोत[4]मोऽयं भरद्वाजो दक्षिणश्चोत्तरश्च विपर्ययेण वा । तथा चक्षुषी उपदिशन्नुवाचेमावेव विश्वामित्रजमदग्नी दक्षिणं विश्वामित्र उत्तरं जमदग्निर्विपर्ययेण वा । इमावेव वसिष्ठकश्यपौ नासिके उपदिशन्नुवाच । दक्षिणः पुटो[5] भवति वसिष्ठः । उत्तरः कश्यपः पूर्व[6]वत् । वागेवात्रिरदनक्रियायोगात्सप्तमः । वाचा ह्यन्नमद्यते तस्मादत्त्रिर्ह वै प्रसिद्धं नामैतदत्तृत्वादात्तिरिति । अत्तिरेव सन्यदत्रिरित्युच्यते परोक्षेण सर्वस्यैतस्यान्नजातस्य प्राणस्यात्रिनिर्वचनविज्ञानादत्ता भवति । अत्तैव भवति नामुष्मि[7]न्नन्नेन पुनः प्रतिपद्यत इत्येतदुक्तं भवति सर्वमस्यान्नं भवतीति । य एवमेतद्यथोक्तं प्राणयाथात्म्यं वेद स [8]एवं मध्यमः प्राणो भूत्वाऽऽधानप्रत्याधानगतो भोक्तैव भवति न भोज्यं भोज्याद्व्यावर्तत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

विपर्ययेण वेत्येतत्पूर्ववदित्युच्यते । अत्रिः सप्तम इति संबन्धः । अत्रित्वे हेतुरदनक्रियायोगादिति । हेतुं साधयति—वाचा हीति । साध्यमर्थं निगमयति—तस्मादिति । तर्हि कथमत्रिरिति व्यपदिश्यते[9]ऽत आह—अत्तिरेवेति । प्राणस्य यदन्नजा[10]तमेतस्य सर्वस्यात्ता भवत्यत्रिनिर्वचनविज्ञानादिति संबन्धः । सर्वमस्येत्यादिवाक्यमर्थोक्तिपूर्वकं प्र[11]कटयति—अत्तैवेति । न केवलमत्रिनिर्वचनविज्ञानकृतमेतत्फलं किंतु प्राणयाथात्म्यवेदनप्रयुक्तमित्याह—य एवमिति ॥ ४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

---

१ ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. ढ. °व गौत° । २ ख. ग. °मभार° । ३ ग. घ. ङ. ज. झ. ढ. °व गौत° । ४ ख. °मोऽयमेव भार° । ५ ग. च. ढ. °टो वसि° । ६ क. ख. ङ. ज. °वद्वा । वा° । ७ ज. ञ. झ. °न्ने पु° । ८ ग. च. झ. ढ. एव । ९ ख. घ. ञ. ढ. °ते तत्राऽऽह । १० क. °जातं तदेतस्य । ११ घ. ञ. ण. पठति ।

(अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम्)

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च मर्त्यं
चामृतं च स्थितं च यच्च सच्च त्यं च ॥ १ ॥

तत्र प्राणा वै सत्यमित्युक्तम् । याः प्राणानामुपनिषदस्ता ब्रह्मोपनिषत्प्रसङ्गेन व्याख्याता एते ते प्राणा इति च । ते किमात्मकाः कथं वा तेषां सत्यत्वमिति च वक्तव्यमिति पञ्चभूतानां सत्यानां कार्यकरणात्मकानां स्वरूपावधारणार्थमिदं ब्राह्मणमारभ्यते । यदुपाधिविशेषापनयद्वारेण नेति नेतीति ब्रह्मणः सैतत्त्वं निर्दिधारयिषितम् । तत्र द्विरूपं ब्रह्म पञ्चभूतजनितकार्यकरणसंबद्धं मूर्तामूर्ताख्यं मर्त्यामृतस्वभावं तज्जनितवासनारूपं च सर्वज्ञं सर्वशक्ति सोपाख्यं भवति । क्रियाकारकफलात्मकं च सर्वव्यवहारास्पदम् । तदेव ब्रह्म विगतसर्वोपाधिविशेषं सम्यग्दर्शनविषयमजमजरममृतमभयं वाङ्मनसयोरप्यविषयमद्वैतत्वान्नेति नेतीति निर्दिश्यते । तत्र यदपोहद्वारेण नेति नेतीति निर्दिश्यते ब्रह्म ते एते द्वे वाव वावशब्दोऽवधारणार्थः । द्वे एवेत्यर्थः । ब्रह्मणः परमात्मनो रूपे रूप्यते याभ्यामरूपं परं ब्रह्माविद्याध्यारोप्यमाणाभ्याम् । के ते द्वे । मूर्तं चैव मूर्तमेव च । तथाऽमूर्तं चामूर्तमेव चेत्यर्थः । अन्तर्णीतस्वात्मविशेषणे मूर्तामूर्ते द्वे एवेत्यवधार्येते कानि पुनस्तानि विशेषणानि मूर्तामूर्तयोरित्युच्यन्ते—मर्त्यं च मर्त्यं मरणधर्म्यमृतं च तद्विपरीतं स्थितं च परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं यत्स्थास्नु यच्च यातीति यद्व्याप्यपरिच्छिन्नं स्थितविपरीतं सच्च सदित्यन्येभ्यो विशेष्यमाणासाधारणधर्मविशेषवत्त्यं च तद्विपरीतं त्यदित्येव सर्वदा परोक्षाभिधानार्हम् ॥ १ ॥

संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—तत्रेति । अजातशत्रुब्राह्मणावसानं सप्तम्यर्थः । उपनिषदो रुद्राद्यभिधानानि । चकारादुक्तमित्यनुषङ्गः । उत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह—ते किमात्मका इति । ब्रह्मणो निर्धारणीयत्वात्किमिति भूतानां सैतत्त्वं निर्धार्यते

१ ख. ग. च. छ. ट. °च त्यच्च ॥ १ ॥ २ ज. झ. °र्यंकार° । ३ क. सत्त्वं । ज. सत्यत्वं । ४ ख. घ. च. छ. ज. ढ. °ह्मरूपं प° । ५ ग. °रूपं परमात्मा ब्र° । ६ क. ग. घ. च. छ. झ. ढ. °र्तं चैवामू° । ७ ग. घ. च. छ. झ. °च्यते म° । ८ ख. ग. ङ. च. झ. ढ. °वत् । त्यच्च त° । ९ क. सत्त्व । ण. तत्त्वं ।

तत्राऽऽह—यदुपाधीति । तेषामुपाधिभूतानां स्वरूपावधारणार्थं ब्राह्मणमिति संबन्धः । सत्यस्य सत्यमित्यत्र षष्ठ्यन्तसत्यशब्दितं हेयं प्रथमान्तसत्यशब्दितमादेयं तयोराद्यस्वरूपोक्त्यर्थमथेत्यतः प्राक्तनं वाक्यं तदूर्ध्वमा ब्राह्मणसमाप्तेरादेयनिरूपणार्थमिति समुदायार्थः । सविशेषमेव ब्रह्म न निर्विशेषमिति केचित्तान्निराकर्तुं विभजते—तत्रेति । ब्राह्मणार्थे पूर्वोक्तरीत्या स्थिते सतीति यावत् । 'द्वे वाव' इत्यादिश्रुतेः सोपाधिकं ब्रह्मरूपं विवृणोति—पञ्चभूतेति । शब्दप्रत्ययविषयत्वं सोपाख्यत्वम् । निरुपाधिकं ब्रह्मरूपं दर्शयति—तदेवेति । एवं भूमिकामारचय्याक्षराणि व्याकरोति—तत्रेत्यादिना । द्वैरूप्ये सतीति यावत् । अमूर्तं चेत्यत्र चकारादेवकारानुषक्तिः । विवक्षितब्रह्मणो रूपद्वयमवधारितं चेन्मर्त्यत्वादीनि वक्ष्यमाणविशेषणान्यवधारणविरोधादयुक्तानीत्याशङ्क्याऽऽह—अन्तर्णीतेति । मूर्तामूर्तयोरन्तर्भावितानि स्वात्मनि यानि विशेषणानि तान्याकाङ्क्षाद्वारा दर्शयति—कानि पुनरित्यादिना । यद्गतिपूर्वकं स्थास्नु तत्परिच्छिन्नं स्थितमिति योजना । विशेष्यमाणत्वं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वम् ॥ १ ॥

तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥

तत्र चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्तं तथाऽमूर्तं च । तत्र कानि मूर्तविशेषणानि कानि चेतराणीति विभज्यन्ते तदेतन्मूर्तं मूर्छितावयवमितरेतरानुप्रविष्टावयवं घनं संहतमित्यर्थः । किं तद्यदन्यत्कस्मादन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्च भूतद्वयात्परिशेषात्पृथिव्यादिभूतत्रयमेतन्मर्त्यं यदेतन्मूर्ताख्यं भूतत्रयमिदं मर्त्यं मरणधर्मि । कस्माद्यस्मात्स्थितमेतत् । परिच्छिन्नं ह्यर्थान्तरेण संप्रयुज्यमानं विरुध्यते । यथा घटः स्तम्भकुड्यादिना तथा मूर्तं स्थितं परिच्छिन्नमर्थान्तरसंबन्धि ततोऽर्थान्तरविरोधान्मर्त्यमेतत्सद्विशेष्यमाणासाधारणधर्मवत् । तस्माद्धि परिच्छिन्नं परिच्छिन्नत्वान्मर्त्यमतो मूर्तं मूर्तत्वाद्वा मर्त्यं मर्त्यत्वात्स्थितं स्थितत्वात्सत् । अतोऽन्योन्याव्यभिचाराच्चतुर्णां धर्माणां यथेष्टं विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च दर्शयितव्यः । सर्वथाऽपि तु भूतत्रयं चतुष्टयविशेषणविशिष्टं मूर्तं रूपं

---

१ क. °क्तनीत्या । २ ग. ञ. ण. °षक्तिर्विवक्षिता । ब्र° । ३ घ. ञ. ण. °धार्यते चे° । ४ ण. °णादीन्य° । ५ ख. ग. ङ. ञ. °ज्यते । त° ।

ब्रह्मणः। तत्र चतुर्णामेकस्मिन्गृहीते विशेषण इतरद्गृहीतमेव विशेषणमित्याह--तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सतश्चतुष्टयविशेषणस्य भूतत्रयस्येत्यर्थः। एष रसः सार इत्यर्थः। त्रयाणां हि भूतानां सारिष्ठः सविता। एतत्साराणि त्रीणि भूतानि यत एतत्कृतविभज्यमानरूपविशेषणानि भवन्ति। आधिदैविकस्य कार्यस्यैतद्रूपं यत्सविता यदेतन्मण्डलं तपति। सतो भूतत्रयस्य हि यस्मादेष रस इत्येतद्गृह्यते। मूर्तो ह्येष सविता तपति। सारिष्ठश्च। यत्त्वाधिदैविकं करणं मण्डलस्याभ्यन्तरं तद्वक्ष्यामः॥ २॥

तत्रेति निर्धारणार्था सप्तमी। तत्र प्रत्येकं मूर्तामूर्तचतुष्टयाविशेषणवत्त्वे सतीति यावत्। कथं स्थितत्वे मर्त्यत्वं तत्राऽऽह—परिच्छिन्नं हीति। तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना। अतो मर्त्यत्वान्मूर्तमिति शेषः। मूर्तत्वमर्त्यत्वयोरन्योन्यहेतुहेतुमद्भावं द्योतयितुं वाशब्दः। कथं पुनश्चतुर्षु धर्मेषु विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च निश्चेतव्यस्तत्राऽऽह—अन्योन्येति। रूपरूपिभावस्यापि व्यवस्थाभावमाशङ्क्याऽऽह--सर्वथाऽपीति। तस्यैतस्यैष रस इत्येव वक्तव्ये किमिति मूर्तस्येत्यादिना विशेषणचतुष्टयमनूद्यते तत्राऽऽह—तत्रेति। सारत्वं साधयति—त्रयाणां हीति। तत्र प्रतिज्ञामनूद्य हेतुमाह—एतदिति। एतेन सवितृमण्डलेन कृतानि विभज्यमानान्यसंकीर्णानि कृष्णं शुक्लं लोहितमित्येतानि रूपाणि विशेषणानि येषां पृथिव्यप्तेजसां तानि तथा। ततो भूतत्रयकार्यमध्ये सवितृमण्डलस्य प्राधान्यमित्यर्थः। य एष तपतीत्यस्यार्थमाह—आधिदैविकस्येति। हेतुवाक्यमादाय तस्य तात्पर्यमाह—सत इति। मण्डलमेवैतच्छब्दार्थः[3]। मण्डलपरिग्रहे हेतुमाह—मूर्तो हीति। मूर्तग्रहणस्योपलक्षणत्वाच्चतुर्णामन्वयो हेत्वर्थः। अतश्च मण्डलात्मा सविता भूतत्रयकार्यमध्ये भवति प्रधानं कार्यकरणयोरैकरूप्यस्यौत्सर्गिकत्वादित्याह—सारिष्ठश्चेति[4]। मण्डलं चेदाधिदैविकं कार्यं किं पुनस्तथाविधं करणमिति तदाह—यत्त्विति॥ २॥

अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यं तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्त्यस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतम्॥ ३॥

---

१ घ. ञ. °ण्डलाभ्य°। २ घ. ञ. ण. °त्वेऽपि म°। ३ घ.ञ. ण. °मेत°। ४ क. घ. °र्यंकार°। ५ क. ग. छ. ठ. °तत्त्यत्तस्यै°।

अथामूर्तमथाधुनाऽमूर्तमुच्यते । वायुश्चान्तरिक्षं च यत्परिशेषितं भूतद्वयमेतदमृतममूर्तत्वादस्थितमतोऽविरुध्यमानं केनाचिदमृतममरणधर्म्यैतद्यदस्थितविपरीतं व्याप्यपरिच्छिन्नं यस्मादेतदन्येभ्योऽप्रविभज्यमानविशेषमतस्त्यं त्यादिति परोक्षाभिधानार्हमेव पूर्ववत् । तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्य चतुष्टयविशेषणस्यामूर्तस्यैष रसः । कोऽसौ । य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः करणात्मको हिरण्यगर्भः प्राण इत्यभिधीयते । यः स एषोऽमूर्तस्य भूतद्वयस्य रसः पूर्ववत्सारिष्ठः । एतत्पुरुषसारं चामूर्तं भूतद्वयं हैरण्यगर्भलिङ्गारम्भाय हि भूतद्वयाभिव्यक्तिरव्याकृतात्तस्मात्तादर्थ्यात्तत्सारं भूतद्वयम् । त्यस्य ह्येष रसो यस्माद्यो मण्डलस्थः पुरुषो मण्डलवन्न गृह्यते सारश्च भूतद्वयस्य । तस्मादस्ति मण्डलस्थस्य पुरुषस्य भूतद्वयस्य च साधर्म्यम् । तस्माद्युक्तं प्रसिद्धवद्धेतूपादानं त्यस्य ह्येष रस इति ।

आधिदैविकं मूर्तमभिधाय तादृगेवामूर्तं प्रतीकोपादानपूर्वकं स्फुटयति—अथेत्यादिना । अमूर्तमुभयत्र हेतुत्वेन संबध्यते । अपरिच्छिन्नत्वमविरोधे हेतुः । अमूर्तत्वादीनां मिथो विशेषणविशेष्यभावो हेतुहेतुमद्भावश्च यथेष्टं द्रष्टव्य इत्याह—पूर्ववदिति । पुनरुक्तिरपि पूर्ववत् । य एष इत्यादि प्रतीकग्रहणं तस्य व्याख्यानं करणात्मक इत्यादि । यथा भूतत्रयस्य मण्डलं सारिष्ठमुक्तं तद्वदित्याह—पूर्ववदिति । सारिष्ठत्वमनूद्य हेतुमाह—एतदिति । तादर्थ्याद्भूतद्वयस्य भूतत्रयोपसर्जनस्य स्वयंप्रधानस्य हिरण्यगर्भारम्भार्थत्वादिति यावत् । भूतद्वयं भूतत्रयोपसर्जनमिति शेषः । हेतुमवतार्य व्याचष्टे—त्यस्य हीति । पुरुषशब्दादुपरिष्टात्सशब्दो द्रष्टव्यः । अमूर्तत्वादिविशेषणचतुष्टयवैशिष्ट्यसाधर्म्यम् । तत्फलमाह—तस्मादिति ।

रसः कारणं हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा चेतन इति केचित् । तत्र च किल हिरण्यगर्भविज्ञानात्मनः कर्म वाय्वन्तरिक्षयोः प्रयोक्तृ तत्कर्म वाय्वन्तरिक्षाधारं सदन्येषां भूतानां प्रयोक्तृ भवति । तेन स्वकर्मणा वाय्वन्तरिक्षयोः प्रयोक्तेति तयो रसः कारणमुच्यते इति ।

---

१ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ढ. °स्माद्यदे° । २ ख. °तत्तद° । ३ ग. °तस्यदि° । ४ च. छ. ज. °सः पूर्ववत् । को° । ५ ख. ग. ज. °यं हिर° । ६ ग. °म्भार्थं हि । ७ घ. ञ. ण. °तत्वमु° । ८ ग. तदितरेषां । घ. च. ज. ढ. सदितरेषां । ९ च. ढ. °रणं स उच्यते । तत्र । १० ख. °च्यते । तत्र ।

–स्वमतमुक्त्वा भर्तृप्रपञ्चमतमाह—रस इति। त्यस्य हीत्यादौ रसशब्देन भूतद्वय-कारणमुक्तं न च तच्चेतनादन्यत्। नच जीवः। तथाऽसामर्थ्यात्। नापि परः कोटिस्थ्यात्। तस्माच्चेतनः सूत्रक्षेत्रज्ञस्तथेत्यर्थः। सोऽपि कथं भूतद्वयकारणमेत आह—तत्रेति। परकीयपक्षः सप्तम्यर्थः। तत्कर्मणस्तत्रासाधारण्यमसंप्रतिपन्नमित्यभिप्रेत्य किलेत्युक्तम्। यथाऽऽहुः—यो ह्येतस्मिन्मण्डले विज्ञानात्मैष स्वरूवदिद्याकर्मपूर्वप्रज्ञापरिष्कृतो विज्ञानात्मत्वमापद्यते तदेतत्कर्मरूपं विज्ञानात्मनस्तद्वाय्वन्तरिक्षप्रयोक्तृ भवतीति। ननु हिरण्यगर्भदेहस्य पञ्चभूतात्मकत्वाद्भूतद्वयोत्पत्तावपीतरभूतोत्पत्तिं विना कुतोऽस्य भोगः सिध्यत्यत आह—तत्कर्मेति। वाय्वन्तरिक्षाधारं तद्रूपपरिणतमिति यावत्। वाय्वन्तरिक्षयोर्भूतत्रयोपसर्जनयोरिति शेषः। प्रयोक्ता हिरण्यगर्भविज्ञानात्मा।

तन्न, मूर्तरसेनातुल्यत्वात्। मूर्तस्य तु भूतत्रयस्य रसो मूर्तमेव मण्डलं दृष्टं भूतत्रयसमानजातीयं न चेतनस्तथाऽमूर्तयोरपि भूतयोस्तत्समानजातीयेनैवामूर्तरसेन युक्तं भवितुम्। वाक्यप्रवृत्तेस्तुल्यत्वात्। यथा हि मूर्तामूर्ते चतुष्टयधर्मवती विभज्येते तथा रसरसवतोरपि मूर्तामूर्तयोस्तुल्येनैव न्यायेन युक्तो विभागः। न चार्धवैशसम्[१]। मूर्तरसेऽपि मण्डलोपाधिश्चेतनो[२] विवक्ष्यत इति चेत्। अत्यल्पमिदमुच्यते। सर्वत्रैव तु मूर्तामूर्तयोर्ब्रह्मरूपेण विवक्षितत्वात्। पुरुषशब्दोऽचेतनोऽनुपपन्न इति चेत्। न, पक्षपुच्छादिविशिष्टस्यैव लिङ्गस्य पुरुषशब्ददर्शनात्। न वा इत्थं सन्तः शक्ष्यामः प्रजाः प्रजनयितुमिमान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवामेति त एतान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन्नित्यादावन्नरसमया[४]दिषु च श्रुत्यन्तरे पुरुषशब्दप्रयोगात्। इत्यधिदैवतमित्युक्तोपसंहारोऽध्यात्मविभागोक्त्यर्थः॥ २॥

निराकरोति—तन्नेति। कथं मूर्तरसेन सह यथोक्तामूर्तरसस्यातुल्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—मूर्तस्येति। अमूर्तश्चासौ रसश्चेत्यमूर्तरसस्तेनेति यावत्। अमूर्तरसस्य चेतनत्वे तु रसयोर्वैजात्यं स्यादिति भावः। अस्तु तयोर्वैजात्यं नेत्याह—यथा हीति। मूर्तं मर्त्यं स्थितं सदिति मूर्तस्य धर्मचतुष्टयममूर्तममृतं व्यापि त्यदित्यमूर्तस्य विभजनमसंकीर्णत्वेन प्रदर्शनं यथा रसवतोर्मूर्तामूर्तयोस्तुल्यत्वमुक्तं तथा रसयोरपि तयोस्तुल्येनैव प्रकारेण प्रदर्शनमुचितं नत्वमूर्तरसश्चेतनो मूर्तरसस्त्वचेतन इति युक्तो विभागोऽर्धजरतीयस्याप्रामाणिकत्वादित्याह—तथेति। अर्धवैशसं परिहर्तुं शङ्कते—मूर्तरसेऽपीति।

---

१ घ. ण. °नात्मेत्येतन्निरा°। २ ग. घ. ज. न त्वर्ध°। ३ क. ख. छ. ढ. °ण्डलाधिपश्चे°। ४ क. ख. °रेषु पु°।

अमूर्तरसवन्मूर्तरसशब्देनापि चेतनस्यैव ब्रह्मणो मण्डलापन्नस्य ग्रहणमित्येतद्दूषयति—अत्यल्पमिति। मण्डलस्य चेतनकार्यतया चेतनत्वे सर्वस्य तत्कार्यतया तन्मात्रत्वाद्रसयोश्चेतनतेति विशेषणानर्थक्यमित्यर्थः। मण्डलाधारस्य चेतनत्वं पुरुषशब्दश्रुतिवशादेष्टव्यमिति शङ्कते—पुरुषशब्द इति। अनुपपत्तिं परिहरति—नेत्यादिना। तदेव व्याकरोति—न वा इति। इत्थं विभक्ताः सन्तो नैव शक्ष्यामो व्यवहारं प्रजनयितुमित्यालोच्य त्वक्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणवाङ्मनोरूपानिमान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं संहतं लिङ्गं करवामेति च निश्चित्यामी प्राणाः सप्त पुरुषानुक्तानेकं पुरुषं लिङ्गात्मानं कृतवन्त इत्यर्थः। आदिशब्देन लौकिकमपि दर्शनं संगृह्यते। श्रुत्यन्तरं तैत्तिरीयकम्। पुरुषशब्दप्रयोगः स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इत्यादिः। परकीयं व्याख्यानं प्रत्याख्याय प्रकृतं श्रुतिव्याख्यानमनुवर्तयति—इत्यधिदैवतमिति॥ ३॥

अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः॥ ४॥

अथाधुनाऽध्यात्मं मूर्तामूर्तयोर्विभाग उच्यते। किं तन्मूर्तमिदमेव। किंचेदं यदन्यत्प्राणाच्च वायोर्यश्चायमन्तरभ्यन्तर आत्मन्नात्मन्याकाशः खं शरीरस्थश्च यः प्राण एतद्द्वयं वर्जयित्वा यदन्यच्छरीरारम्भकं भूतत्रयमेतन्मर्त्यमित्यादि समानमन्यत्पूर्वेण। एतस्य सतो ह्येष रसो यच्चक्षुरिति। आध्यात्मिकस्य शरीरारम्भकस्य कार्यस्यैष रसः सारस्तेन हि सारेण[2] सारवदिदं शरीरं समस्तं यथाऽधिदैवतमादित्यमण्डलेन। प्राथम्याच्च। चक्षुषी एव प्रथमे[3] संभवतः संभवत इति। तेजो रसो निरवर्तताग्निरिति लिङ्गात्। तैजसं हि चक्षुः। एतत्सारमाध्यात्मिकं भूतत्रयम्। सतो ह्येष रस इति मूर्तत्वसारत्वे[4] हेत्वर्थः॥ ४॥

चक्षुषो रसत्वं प्रतिज्ञापूर्वकं प्रकटयति—आध्यात्मिकस्येत्यादिना। चक्षुषः सारत्वे शरीरावयवेषु प्राथम्यं हेत्वन्तरमाह—प्राथम्याच्चेति। तत्र प्रमाणमाह—चक्षुषी एवेति। संभवतो जायमानस्य जन्तोश्चक्षुषी एव प्रथमे प्रधाने संभवतो जायेते। शश्वद्ध[6] वै रेतसः सिक्तस्य चक्षुषी एव प्रथमे संभवत इति हि ब्राह्मणमित्यर्थः।

---

१ घ. ञ. ण. इति श्रुत्य°। २ ग. ढ. °दं स°। ३ ग. ज. झ. प्रथमं। ४ क. ख. ग. घ. ङ. छ. ज. ढ. °वत्तं इ°। ५ ङ. झ. °तत्त्रयसार°। ६ क. °श्वद्वे रे°। घ. ण. श्वद्ध रे°। ७ क. ढ. °ति ब्रा°।

चक्षुषः सारत्वे हेत्वन्तरमाह—तेज इति । शरीरमात्रस्याविशेषेण निष्पादकं तत्र सर्वत्र संनिहितमपि तेजो विशेषतश्चक्षुषि स्थितम् । " आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत् " इति श्रुतेः । अतस्तेजःशब्दपर्यायरसशब्दस्य चक्षुषि प्रवृत्तिरविरुद्धेति भावः । इतश्च तेजःशब्दपर्यायो रसशब्दश्चक्षुषि संभवतीत्याह—तैजसं हीति । प्रतिज्ञार्थमुपसंहरति—एतत्सारमिति । हेतुमवतार्य तस्यार्थमाह—सतो हीति । चक्षुषो मूर्तत्वान्मूर्तभूतत्रयकार्यत्वं युक्तं साधर्म्याद्देहावयवेषु प्राधान्याच्च तस्याऽऽध्यात्मिकभूतत्रयसारत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथामूर्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतमेतद्यदेतत्त्यं तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः ॥ ५ ॥

अथाधुनाऽमूर्तमुच्यते । यत्परिशेषितं भूतद्वयं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमूर्तम् । अन्यत्पूर्ववत् । एतस्य त्यस्यैष रसः सारो योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषो दक्षिणेऽक्षन्निति विशेषग्रहणं शास्त्रप्रत्यक्षत्वात् । लिङ्गस्य हि दक्षिणेऽक्ष्णि विशेषतोऽधिष्ठातृत्वं शास्त्रस्य प्रत्यक्षं सर्वश्रुतिषु तथा प्रयोगदर्शनात् । त्यस्य ह्येष रस इति पूर्ववद्विशेषतोऽग्रहणादमूर्तत्वसारत्व एव हेत्वर्थः॥५॥

कुतो विशेषोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—दक्षिण इति । शास्त्रस्य तेन वा दक्षिणेऽक्षणि विशेषस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । द्वितीयव्याख्यानमाश्रित्य हेत्वर्थं स्फुटयति—लिङ्गस्येति । हेतुमनूद्य तदर्थं कथयति—त्यस्येति । यथा पूर्वत्र चक्षुषि मूर्तादिचतुष्टयदृष्ट्या तादृग्भूतत्रयसारतोक्ता तथाऽत्रापि लिङ्गात्मन्यमूर्तत्वादिचतुष्टयस्य विशेषेणाग्रहणादमूर्तत्वादिना साधर्म्यात्तथाविधभूतद्वयसारत्वं तस्य शरीरे प्राधान्याच्च तत्सारत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा माहारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथाऽग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत्तꣳ सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेदाथात

१ ग. छ. °तस्यत्तस्यै° । २ क. झ. °रत्वे हे° । ३ घ. ञ. ण. °दिति हेत्वर्थः ।

आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्पर-
मस्त्यथ नामधेयꣳ सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै
सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ ६ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये
तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मण[1] उपाधि[2]भूतयोर्मूर्तामूर्तयोः कार्य[3]करणविभागेनाध्यात्माधिदैवतयोर्विभागो व्याख्यातः सत्यशब्दवाच्ययोः । अथेदानीं तस्य हैतस्य पुरुषस्य[4] करणात्मनो लिङ्गस्य रूपं वक्ष्यामो वासनामयं मूर्तामूर्तवासनाविज्ञानमयसंयोगजनितं विचित्रं पटभित्तिचित्रवन्मायेन्द्रजालमृगतृष्णिकोपमं सर्वव्यामोहास्पदम् । एतावन्मात्रमेवाऽऽत्मेति विज्ञानवादिनो वैनाशिका यत्र भ्रान्ताः । एतदेव वासनारूपं पटरूपवदात्मनो द्रव्यस्य गुण इति नैयायिका वैशेषिकाश्च संप्रतिपन्नाः । इदमात्मार्थं त्रिगुणं स्वतन्त्रं प्रधानाश्रयं पुरुषार्थेन हेतुना प्रवर्तत इति सांख्याः ।

तस्य हेत्यादेर्वृत्तानुवादपूर्वकं संबन्धमाह—**ब्रह्मण इति** । विभागो विशेषः । तस्याधिदैवं प्रकृतस्यैतस्याध्यात्मं संनिहितस्यामूर्तरसभूतान्तःकरणस्यैव रागादिवासनेति वक्तुं तस्येत्यादि वाक्यमित्यर्थः । कथमिदं रूपं लिङ्गस्य प्राप्तमिति तदाह—**मूर्तेति** । मूर्तामूर्तवासनाभिर्विज्ञानमयसंयोगेन च जनितं बुद्धे रूपमिति यावत् । नेदमात्मनो रूपं तस्यैकरसस्यानेकरूप[5]त्वानुपपत्तेरिति विशिनष्टि—**विचित्रमिति** । वास्तवत्वशङ्कां वारयति—**मायेति** । वैचित्र्यमनुसृत्यानेकोदाहरणम् । अन्तःकरणस्यैव रागादिवासनाश्चेत्कथं पुरुषस्तन्मयो दृश्यते तत्राऽऽह—**सर्वेति** । तदेव व्याकुर्वन्विज्ञानवादिनां भ्रान्तिमाह—**एतावन्मात्रमिति** । बुद्धिमात्रमेवाहंवृत्तिविशिष्टं स्वरसभङ्गुरं रागादिकलुषितमात्मा नान्यः स्थायी क्षणिको वेति यत्र ते भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इति संबन्धः । तार्किकाणामपि बौद्धवद्भ्रान्तिमुद्भावयति—**एतदेवेति** । अन्तःकरणमेवाहंधीग्राह्यं रागादिधर्मकमात्मा तस्य वासनामयं रूपं पटस्य शौक्ल्यवद्गुणः स च संसार इति यत्र तार्किका भ्रान्तास्तस्य रूपं वक्ष्याम इति पूर्ववत् । सांख्यानां भ्रान्तिमाह—**इदमिति** । कथमस्य त्रिगुणत्वादिकं सिध्यति तत्राऽऽह—**प्रधानाश्रयमिति** । केन प्रकारेणान्तःकरणमात्मार्थमिष्यते तत्राऽऽह—**पुरुषार्थेनेति** । नान्तःकरणमेवाऽऽत्मा किंत्वन्यः सर्वगतः

---

१ घ. ज. °ह्मणो रूपयो° । २ च. °धिरूपयो° । ढ. °धिरूपभूतयो° । ३ ग. ज. °र्यकार° । ४ ज. °स्य कार° । ५ ण. °करसत्वा° । ६ घ. ज. °पवस्त्रानु° ।

सर्वविक्रियाशून्यः स्वप्रकाशस्तस्य भोगापवर्गानुगुण्येन प्रधानात्मकमन्तःकरणं तत्सधर्मकं प्रवर्तत इति यत्र कापिला भ्राम्यन्ति तस्य रूपं वक्ष्याम इति संबन्धः ।

औपनिषदंमन्या अपि केचित्प्रक्रियां रचयन्ति—मूर्तामूर्तराशिरेकः परमात्मराशिरुत्तमस्ताभ्यामन्योऽयं मध्यमः किल तृतीयः कर्त्रा[1] भोक्त्रा विज्ञानमयेनाजातशत्रुप्रतिबोधितेन सह विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासमुदायः । प्रयोक्ता कर्मराशिः प्रयोज्यः पूर्वोक्तो मूर्तामूर्तभूतराशिः साधनं चेति ।

यत्र विचित्रा विपश्चितो भ्रान्तिस्तदन्तःकरणं तस्य हेत्यत्रोच्यते नाऽऽत्मेति स्वपक्षमुक्त्वा मर्तृप्रपञ्चपक्षमुत्थापयति—औपनिषदंमन्या इति । कीदृशी प्रक्रियेत्युक्ते राशित्रयकल्पनां वदन्नादावधमं राशिं दर्शयति—मूर्तेति । उत्कृष्टराशिमाचष्टे—परमात्मेति । राश्यन्तरमाह—ताभ्यामिति । तान्येतानि त्रीणि वस्तूनि मूर्तामूर्तमाहार[2]जनादिरूपमात्मतत्त्वमिति । परोक्तिमाश्रित्य राशित्रयकल्पनामुक्त्वा मध्यमाधमराश्योर्विशेषमाह—प्रयोक्तेति । उत्पादकत्वं प्रयोक्तृत्वम् । कर्मग्रहणं विद्यापूर्वप्रज्ञयोरुपलक्षणम् । साधनं ज्ञानकर्मकारणं कार्यकरणजातं तदपि प्रयोज्यमित्याह—साधनं चेति । इतिशब्दो राशित्रयकल्पनासमाप्त्यर्थः ।

तत्र[3] च तार्किकैः सह संधिं कुर्वन्ति । लिङ्गाश्रयश्चैव कर्मराशिरित्युक्त्वा पुनस्तत्त्रस्यन्तः सांख्यत्वभयात्[4] सर्वः कर्मराशिः पुष्पाश्रय इव गन्धः पुष्पवियोगेऽपि पुटतैलाश्रयो भवति तद्वल्लिङ्गवियोगेऽपि परमात्मैकदेशमाश्रयति । स परमात्मैकदेशः किलान्यत आगतेन गुणेन कर्मणा सगुणो भवति निर्गुणोऽपि स[6] कर्ता भोक्ता बध्यते मुच्यते च विज्ञानात्मेति वैशेषिकचित्तमप्यनुसरन्ति । स च कर्मराशिर्भूतराशेरागन्तुकः स्वतो निर्गुण एव परमात्मैकदेशत्वात् । स्वत उत्थिताऽविद्याऽनागन्तुकाऽप्यूपरवदनात्मधर्म इत्यनया कल्पनया सांख्यचित्तमनुवर्तन्ते ।

परकीयकल्पनान्तरमाह—तत्रेति । राशित्रये कल्पिते सतीति यावत् । संधिकरणमेव स्फोरयति—लिङ्गाश्रयश्चेति । तत इत्युक्तिपरामर्शः । सांख्यत्वभयात्त्रस्यन्तो वैशेषिकचित्तमप्यनुसरन्तीति संबन्धः । कथं तच्चित्तानुसरणं तदुपपादयति—कर्मराशिरिति । कथं निर्गुणमात्मानं कर्मराशिराश्रयतीत्याशङ्क्याऽऽह—स परमात्मैक-

१ ग. घ. छ. झ. कर्ता भोक्ता वि° । २ ख. घ. ण. °तमहा° । ३ ख. झ. °त्र ता° । ४ घ. ङ. °यात्कर्म° । ५ ख. ज. झ °त्सर्वक° । ६ क. ग. ड. छ. झ. सन्कर्ता । ढ. सन्स क° । ७ ज. सत° ।

देश इति । अन्यत इति कार्यकरणात्मकाद्भूतराशेरिति यावत् । यदा भूतराशिस्थं कर्मादि तद्द्वाराऽऽत्मन्यागच्छति तदा स कर्तृत्वादिसंसारमनुभवतीत्याह—**स कर्तेति**[१] । स्वतस्तस्य कर्मादिसंबन्धत्वेन[२] संसारित्वं स्यादिति चेन्नेत्याह—**स चेति** । निर्गुण एव विज्ञानात्मेति शेषः । सांख्यचित्तानुसारार्थमेव परेषां प्रक्रियान्तरमाह—**स्वत इति** । नैसर्गिक्यप्यविद्या परस्मादेवाभिव्यक्ता सती तदेकदेशं विकृत्य तस्मिन्नेवान्तःकरणाख्ये तिष्ठतीति वदन्तोऽनात्मधर्मोऽविद्येत्युक्त्या सांख्याचित्तमप्यनुसरन्तीत्यर्थः । अविद्या परस्मादुत्पन्ना चेत्तमेवाऽऽश्रयेन्न तदेकदेशमित्याशङ्क्याऽऽह—**ऊषरवदिति** । यथा पृथिव्या[३] जातोऽप्यूषरदेशस्तदेकदेशमाश्रयत्येवमविद्या परस्माज्जाताऽपि तदेकदेशमाश्रयिष्यतीत्यर्थः ।

सर्वमेतत्तार्किकैः सह सामञ्जस्यकल्पनया[४] रमणीयं[५] पश्यन्ति नोपनिषत्सिद्धान्तं सर्वन्यायविरोधं च पश्यन्ति । कथम् । उक्ता एव तावत्सावयवत्वे परमात्मनः संसारित्वसव्रणत्वकर्मफलदेशसंसरणानुपपत्त्यादयो दोषाः । नित्यभेदे च विज्ञानात्मनः परेणैकत्वानुपपत्तिः । लिङ्गमेवेति[६] चेत्परमात्मन उपचरितदेशत्वेन[७] कल्पितं[८] घटकरकभूच्छिद्राकाशादिवत्[९][१०] । तथा लिङ्गवियोगेऽपि परमात्मदेशाश्रयणं वासनायाः ।

तदेतद्दूषयितुमुपक्रमते—**सर्वमेतादिति** । तार्किकैः सह संधिकरणादिकमेतत्सर्वमधिकृत्य सामञ्जस्येन पूर्वोक्तानां कल्पनानामापातेन रमणीत्वमनुभवन्तीति यावत् । यथोक्तकल्पनानां श्रुतिन्यायानुसारित्वाभावात्त्याज्यत्वं सूचयति—**नेत्यादिना** । कर्मद्वयं प्रत्येकं क्रियापदेन संबध्यते । नञश्चोभयत्रान्वयः । कथं यथोक्तकल्पनानामापातरमणीयत्वेन श्रुतिन्यायबाह्यत्वामिति पृच्छति—**कथमिति** । यदुक्तं परस्यैकदेशो विज्ञानात्मेति तत्र तदेकदेशत्वं वास्तवमवास्तवं वा प्रथमे स परस्मादभिन्नो भिन्नो वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—**उक्ता एवेति** । आदिशब्देन श्रुतिस्मृतिविरोधो गृह्यते । कल्पान्तरं प्रत्याह—**नित्यभेदे चेति** । भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वादनुपपत्तिश्चकारार्थः । लिङ्गोपाधिरात्मा परस्यांश इति कल्पान्तरं शङ्कते—**लिङ्गमेवेति** । उपचरितत्वं कल्पितत्वम् । लिङ्गोपाधिना कल्पितः परांशो जीवात्मेत्युक्ते स्वापादौ लिङ्गध्वंसे वासना नाऽऽत्मनि स्याल्लिङ्गाभावे तदधीनजीवाभावात्ततश्च तद्वियोगेऽपि लिङ्गस्था वासना जीवे तिष्ठतीति प्रक्रियाऽनुपपन्नेति दूषयति—**तथेति** ।

---

१ क. सन्कर्ते° । २ घ. ञ. ण. °बन्धेन । ३ ण. °थिव्यां जा° । ४ ग. च. ज. झ. °ल्पनार° । घ. °ल्पनाया । ५ ध. च. ज. °णीयत्वे प° । ६ ग. घ. ङ. छ. ज. झ. °मेव चे° । ७ ग. °न परिकल्प्येत घ° । ज. °न परिकल्पेत कटकादिभू° । ८ ख. ङ. °ल्पितव° । ९ ग. घ. च. ढ. °रकादिभू° । १० ग. °काशव° ।

अविद्यायाश्च स्वत उत्थानमूषरवदित्यादिकल्पनाऽनुपपन्नैव । न च वास्य-देशव्यतिरेकेण वासनाया वस्त्वन्तरसंचरणं मनसाऽपि कल्पयितुं शक्यम् । न च श्रुतयो गच्छन्ति कामः संकल्पो विचिकित्सा हृदये ह्येव रूपाणि ध्यायतीव लेलायतीव कामा येऽस्य हृदि श्रितास्तीर्णो हि तदा सर्वाञ्शोका-न्हृदयस्येत्याद्याः ।

यत्तु परस्मादविद्यायाः समुत्थानमिति तन्निराकरोति—अविद्यायाश्चेति । आदि-पदेनानात्मधर्मत्वमविद्याया गृह्यते । परस्मादविद्योत्पत्तौ तस्यैव संसारः स्यात् । तयोरैकाधिकरण्यात् । अतश्चाविद्यायां सत्यां न मुक्तिर्न च तस्यां नष्टायां तत्सिद्धिः कारणे स्थिते कार्यस्यात्यन्तनाशायोगात्कार्याविद्यानाशे तत्कारणपराभवस्तथात्र मोक्षि-णोऽभावान्मोक्षासिद्धिः । न चानात्मधर्मोऽविद्या विद्याया अपि तद्धर्मत्वप्रसङ्गात्तयोरेकाश्र-यत्वादिति भावः । यत्तु लिङ्गोपरमे[1] तद्गता वासनाऽऽत्मन्यस्तीति तत्राऽऽह—न चेति । पुटकादौ तु पुष्पाद्यवयवानामेवानुवृत्तिरिति भावः । इतश्च वासनाया जीवाश्रयत्वमसंगत-मित्याह— न चेति ।

न चाऽऽसां श्रुतीनां श्रुतादर्थान्तरकल्पना न्याय्या । आत्मनः परब्रह्मत्वो-पपादनार्थपरत्वादासामेतावन्मात्रार्थोपक्षयत्वाच्च सर्वोपनिषदाम् । तस्माच्छ्रुत्यर्थ-कल्पनाकुशलाः सर्वे एवोपनिषदर्थमन्यथा कुर्वन्ति । तथाऽपि वेदार्थश्चेत्तस्या-त्कामं भवतु न मे द्वेषः ।

ननु जीवे समवायिकारणे मनःसंयोगादसमवायिकारणात्कामाद्युत्पत्तिरित्युदाहृतश्रुतिषु विवक्ष्यते तत्राऽऽह—न चाऽऽसामिति । दृश्यमानसंसारमौपाधिकमभिधाय जीवस्य ब्रह्मत्वोपपादने तात्पर्यं श्रुतीनामुपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिभ्यो गम्यते तत्रार्थान्तरकल्पने-त्यर्थः । इतश्च यथोक्तश्रुतीनां नार्थान्तरकल्पनेत्याह—एतावन्मात्रेति । सर्वासामुपनि-षदामेकरसेऽर्थे पर्यवसानं फलवत्त्वादिलिङ्गेभ्यो गम्यते तत्कथमुक्तश्रुतीनामर्थान्तरकल्पने-त्यर्थः । ननूपनिषदामैक्यादर्थान्तरमपि प्रतिपाद्यं व्याख्यातारो वर्णयन्ति तत्कथमर्थान्तर-कल्पनानुपपत्तिरत आह—तस्मादिति । सर्वोपनिषदामैक्यपरत्वप्रतिभासस्तच्छब्दार्थः । ननु परैरुच्यमानोऽपि वेदार्थो भवत्येव किमित्यसौ द्वेषादेव त्यज्यते तत्राऽऽह—तथाऽ-पीति । न चार्थान्तरस्य वेदार्थत्वं तत्र तात्पर्यलिङ्गाभावादिति भावः ।

न च द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति[4] राशित्रयपक्षे समञ्जसम् । यदा तु मूर्तामूर्ते तज्जनितवासना मूर्तामूर्ते द्वे रूपे ब्रह्म च रूपि तृतीयं न

१ घ. ञ. लिङ्गापगमेऽपि । २ झ. यदि च मू° । ३ ग.च. ज. ढ. °मूर्ते त° । ४ ग. °र्ते एव द्वे ।

चान्यच्चतुर्थमन्तराले तदेतदनुकूलमवधारणं द्वे एव ब्रह्मणो रूपे इति । अन्यथा ब्रह्मैकदेशस्य विज्ञानात्मनो रूपे इति कल्प्यं परमात्मनो वा विज्ञानात्मद्वारेणेति । तदा च रूपे एवेति द्विवचनमसमञ्जसम् । रूपाणीति वासनाभिः सह बहुवचनं युक्ततरं स्यात् । द्वे च मूर्तामूर्ते वासनाश्च तृतीयमिति ।

लिङ्गवियोगेऽपि पुंसि वासनाऽस्तीत्येतन्निराकृत्य राशित्रयकल्पनां निराकरोति—**न चेति** । कथं सिद्धान्तेऽपि वावशब्दादिसामञ्जस्यं तत्राऽऽह—**यदेति** । राशित्रयपक्षे जीवस्य रूपमध्येऽन्तर्भावे निषेध्यकोटिनिवेशः स्याद्रूपिमध्येऽन्तर्भावे श्रुतिः शिक्षणीयेत्याह-**अन्यथेति** । भवतु[1]त्वेवं श्रुतेः शिक्षेति तत्राऽऽह—**तदेति** । रूपिमध्ये जीवान्तर्भावकल्पनायामिति यावत् ।

अथ मूर्तामूर्ते एव परमात्मनो रूपे वासनास्तु विज्ञानात्मन इति चेत्[2] । तदा विज्ञानात्मद्वारेण विक्रियमाणस्य परमात्मन इतीयं वाचोयुक्तिरनर्थिका स्यात् । वासनाया अपि विज्ञानात्मद्वारत्वस्या[3]विशिष्टत्वात् । न च वस्तु वस्त्वन्तरद्वारेण विक्रियत इति मुख्यया वृत्त्या शक्यं कल्पयितुम् । न च विज्ञानात्मा परमात्मनो वस्त्वन्तरम् । तथा कल्पनायां सिद्धान्तहानात् । तस्माद्वेदार्थमूढानां स्वचित्तप्रभवा एवमादिकल्पना अक्षरबाह्याः । न ह्यक्षरबाह्यो वेदार्थो वेदार्थोपकारी वा । निरपेक्षत्वाद्वेदस्य प्रामाण्यं प्रति । तस्माद्राशित्रयकल्पना[4]ऽसमञ्जसा ।

विषयभेदेनोपक्र[5]मविरोधं चोदयति—**अथेति** । इत्थं व्यवस्थायां जीवद्वारा विक्रियमाणस्य परस्य रूपे मूर्तामूर्ते इत्युक्तिरयुक्ता वासनाकर्मादेरपि तद्द्वारा [6]तत्संबन्धाविशेषादिति दूषयति—**तदेति** । विज्ञानात्मद्वारा परस्य विक्रियमाणत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्तीत्याह—**न चेति** । तथाभूतस्यान्यथाभूतस्य च विक्रियाया दुरुपपादत्वादित्यर्थः । किंच जीवस्य ब्रह्मणो वस्त्वन्तरत्वमात्यन्तिकमनात्यन्तिकं वा नाऽऽद्य इत्याह—**न चेति** । न द्वितीयो भेदाभेदनिरासादिति द्रष्टव्यम् । परपक्षदूषणमुपसंहरति—**तस्मादिति** । एवमादिकल्पना राशित्रयं जीवस्य कामाद्याश्रयत्वमित्याद्याः । अक्षरबाह्यत्वे फलितमाह—**न हीति** । वेदार्थोपकारित्वाभावे हेतुमाह—**निरपेक्षत्वादिति** । वेदार्थत्वाद्यभावे सिद्धमर्थं कथयति—**तस्मादिति** ।

---

१ क. ख. ञ. °वत्येवं । २ क. ख. छ. °त् । न त° । ३ क. झ. °रस्या° । ४ ग. च. °ना न स° । छ. ना चास° । ५ क. ख. घ. ढ. ण °क्रमवि° । ६ घ. ञ. तत्र संब° ।

योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुष इति लिङ्गात्मा प्रस्तुतोऽध्यात्मेऽधिदैवे च य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष इति तस्येति प्रकृतोपादानात्स[1] एवोपादीयते योऽसौ त्यस्यामूर्तस्य रसो न तु विज्ञानमयः। ननु विज्ञानमयस्यै[2]वैतानि रूपाणि कस्मान्न भवन्ति विज्ञानमयस्यापि प्रकृतत्वात्तस्येति च प्रकृ[3]तोपादानात्। नैवम्, विज्ञानमयस्यारूपित्वेन विजिज्ञापयिषितत्वात्। यदि हि तस्यैव विज्ञानमयस्यैतानि [4]माहारजनादीनि रूपाणि स्युस्तस्यैव नेति नेतीत्यनाख्येयरूपतयाऽऽदेशो न स्यात्।

तस्य हेत्यत्र परकीयप्रक्रियां प्रत्याख्याय स्वमते तच्छब्दार्थमाह–योऽयमिति। प्रकृतत्वाल्लिङ्गात्मग्रहे जीवस्यापि पाणिपेषवाक्ये तद्भावात्तस्यैवात्र तच्छब्देन ग्रहः स्यादिति शङ्कते–नन्विति। प्रकृतत्वेऽपि तस्य निर्विशेषब्रह्मत्वेन ज्ञापयितुमिष्टत्वान्न वासनामयं संसाररूपं तत्त्वतो युक्तमिति परिहरति–नैवमिति। इतश्च जीवस्य न वासनारूपिता किंतु चित्तस्येत्याह–यदि हीति। निषेध्यकोटिप्रवेशादिति भावः।

नन्वन्यस्यैवासावादेशो न तु विज्ञानमयस्येति। न, षष्ठान्त उपसंहाराद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति विज्ञानमयं प्रस्तुत्य स एष नेति नेतीति[5] [6]विज्ञपयिष्यामीति च प्रतिज्ञाया अर्थवत्त्वात्। यदि च विज्ञानमयस्यैवासंव्यवहार्यमात्मस्वरूपं[7] ज्ञापयितुमिष्टं स्यात्प्रध्वस्तसर्वोपाधिविशेषं तत इयं प्रतिज्ञाऽर्थवती स्यात्। येनासौ ज्ञापितो जानात्यात्मानमेवाहं ब्रह्मास्मीति शास्त्रनिष्ठां प्राप्नोति न बिभेति कुतश्च[8]न। अथ पुनरन्यो विज्ञानमयो[9]ऽन्यो नेति नेतीति व्यपदिश्यते तदाऽन्यददो ब्रह्मान्योऽहमस्मीति विपर्ययो गृहीतः स्यात्। नाऽऽत्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति। तस्मात्तस्य हैतस्येति लिङ्गपुरुषस्यैवैतानि रूपाणि।

नायं जीवस्याऽऽदेशः किंतु ब्रह्मणस्तटस्थस्येति शङ्कयित्वा दूषयति–नन्वित्यादिना। षष्ठावसाने विज्ञातारमरे केनेत्यात्मानमुपक्रम्य स एष नेति नेत्यात्मशब्दात्तस्यैवाऽऽदे[10]शोपसंहारादिहापि तस्यैवाऽऽदेशो न तटस्थस्येत्यर्थः। इतश्च प्रत्यगर्थस्यैवायमादेश इत्या[11]ह–[12]विज्ञपयिष्यामी[13]ति। तदेव समर्थय[14]ते–यदीति।

---

१ क. ख. च. छ. झ. ढ. दानत्वात्स। २ ख. घ. ज. ढ. °स्यैता°। ३ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. °कृताभ्यादा°। ४ ख. ग. घ. ज. झ. ढ. °नि महा°। ५ ग. घ. ङ. ञ. °ति ज्ञाप°। ६ क. च. ञ. विज्ञाप°। ७ घ. ज. °पं विज्ञा°। ८ क. °श्चनोति। अ°। ९ च. °यो हि ने°। १० क. ण. °शो न। ११ घ. ण. °ह। ज्ञ°। १२ क. विज्ञाप°। १३ घ. ञ. °ति चेति। त°। १४ क. ख. ङ. °यति। य°।

कथमेतावता प्रतिज्ञार्थवत्त्वं तदाह—येनेति । ज्ञानफलं कथयति—शास्त्रेति । अन्वयमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन(ण) साधयति—अथेत्यादिना । विपर्यये गृहीते ब्रह्मकण्डिकाविरोधं दर्शयति—नाऽऽत्मानमिति । तच्छब्देन जीवपरामर्शासंभवे फलितमाह—तस्मादिति ।

सत्यस्य च सत्ये परमात्मस्वरूपे वक्तव्ये निरवशेषं सत्यं वक्तव्यम् । सत्यस्य च विशेषरूपाणि वासनास्तासामिमानि रूपाण्युच्यन्ते । एतस्य पुरुषस्य प्रकृतस्य लिङ्गात्मन एतानि रूपाणि । कानि तानीत्युच्यन्ते—यथा लोके महारजनं हरिद्रा तया रक्तं माहारजनं यथा वासो लोके । एवं स्त्र्यादिविषयसंयो[1]गे तादृशं वासनारूपं रञ्जनाकारमुत्पद्यते चित्तस्य । येनासौ पुरुषो रक्त इत्युच्यते वस्त्रादिवत् । यथा च लोके पाण्ड्वाविकम् । अवेरिदमाविकमूर्णादि । यथा[2] च तत्पाण्डुरं भवति तथाऽन्यद्वासनारूपम् । यथा च लोक इन्द्रगोपोऽत्यन्तरक्तो भवत्येवमस्य वासनारूपम् । क्वचिद्विषयविशेषापेक्षया रागस्य तारतम्यं क्वचित्पुरुषचित्तवृत्त्यपेक्षया । यथा च लोकेऽग्न्यर्चिर्भास्वरं भवति तथा क्वचित्कस्यचिद्वासनारूपं भवति । यथा पुण्डरीकं शुक्लं तद्वदपि च वासनारूपं कस्यचिद्भवति । यथा सकृद्विद्युत्तं यथा लोके सकृद्विद्योतनं सर्वतः प्रकाशकं भवति यथा ज्ञानप्रकाश[3]विवृद्ध्यपेक्षया कस्यचिद्वासनारूपमुपजायते ।

ननु लिङ्गस्य चेदेतानि रूपाणि किमित्युपन्यस्यन्ते परमात्मस्वरूपस्यैव वक्तव्यत्वादत आह—सत्यस्य चेति । इन्द्रगोपोपमानेन कौसुम्भस्य गतत्वान्महारजनं हरिद्रेति व्याख्यातम् । तत्र लोकप्रसिद्धिं दर्शयति—येनेति । ऊर्णादीत्यादिपदं कम्बलादिग्रहार्थम् । मनसि वासनावैचित्र्ये किं कारणमिति तदाह—क्वचिदिति । चित्तवृत्तिशब्देन सत्त्वादिगुणपरिणामो विवक्षितः ।

नैषां वासनारूपाणामादिरन्तो मध्यं संख्या वा देशः कालो निमित्तं वाऽवधार्यते । असंख्येयत्वाद्वासनाया वासनाहेतूनां चाऽऽनन्त्यात् । तथा च वक्ष्यति षष्ठ इदंमयोऽदोमय इत्यादि । तस्मान्न स्वरूपसंख्यावधारणार्था दृष्टान्ता यथा माहारजनं वास इत्यादयः किं तर्हि प्रकारप्रदर्शनार्थाः । एवम-

---

१ ग. °योगात्ताद° । २ ङ. झ. °था तदापाण्ड° । क. ख. घ. छ. ज. °था चैतदापाण्ड° । ३ ख. च. ढ. °शकवि° ।

काराणि हि वासनारूपाणीति । यत्तु वासनारूपमभिहितमन्ते सकृद्विद्योतनमिवेति तत्किल हिरण्यगर्भस्याव्याकृतात्प्रादुर्भवतस्तडिद्वत्सकृदेव व्यक्तिर्भवतीति तत्तदीयं वासनारूपं हिरण्यगर्भस्य यो वेद तस्य सकृद्विद्युत्तेव । ह वा इत्यवधारणार्थौ । एवमेवास्य श्रीः ख्यातिर्भवतीत्यर्थः । यथा हिरण्यगर्भस्यैवमेतद्यथोक्तं वासनारूपमन्त्यं यो वेद ।

परिमितदृष्टान्तोक्त्या वासनानामपि परिमितत्वं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यादित्याशङ्क्याऽऽह— नैषामिति । तत्र वाक्यशेषं संवादयति—तथा चेति । वासनानन्त्यात्तदीयपरिमितिप्रदर्शने परिमितदृष्टान्तपरिग्रहस्यातात्पर्ये कुत्र तात्पर्यमित्याशङ्क्याऽऽह— तस्मादिति । प्रकारप्रदर्शनमेवाभिनयति—एवंप्रकाराणीति । अन्त्यवासनादिविशिष्टसूत्रोपास्तिं फलवतीं तत्प्रकर्षाभिधानपूर्वकमभिदधाति—यत्त्वित्यादिना । व्यक्तिः सर्वस्य वस्तुजातस्येति शेषः । तदीयमित्यस्य व्यक्तीकरणं हिरण्यगर्भस्येति । तदेव स्फुटयति— यथेत्यादिना ।

एवं निरवशेषं सत्यस्य स्वरूपमभिधाय यत्तत्सत्यस्य सत्यमवोचाम तस्यैव स्वरूपावधारणार्थं ब्रह्मण इदमारभ्यते—अथानन्तरं सत्यस्वरूपनिर्देशानन्तरं यत्सत्यस्य सत्यं तदेवावशिष्यते यस्मादतस्तस्मात्सत्यस्य सत्यं स्वरूपं निर्देक्ष्यामः । आदेशो निर्देशो ब्रह्मणः । कः पुनरसौ निर्देश इत्युच्यते—नेति नेतीत्येवं निर्देशः ।

वृत्तमनूद्यानन्तरग्रन्थमवतारयति—एवमित्यादिना । तस्यैव ब्रह्मण इति संबन्धः । कस्मादनन्तरमित्युक्ते तद्दर्शयन्नतःशब्दं चापेक्षितं पूरयन्व्याकरोति—सत्यस्येति ।

ननु कथमाभ्यां नेति नेतीति शब्दाभ्यां सत्यस्य सत्यं निर्दिदिक्षितमिति । उच्यते—सर्वोपाधिविशेषापोहेन । यस्मिन्न कश्चिद्विशेषोऽस्ति नाम वा रूपं वा कर्म वा भेदो वा जातिर्वा गुणो वा । तद्द्वारेण हि शब्दप्रवृत्तिर्भवति । न चैषां कश्चिद्विशेषो ब्रह्मण्यस्ति । अतो न निर्देष्टुं शक्यत इदं तदिति । गौरसौ स्पन्दते शुक्लो विषाणीति यथा लोके निर्दिश्यते तथा । अध्यारोपितनामरूपकर्मद्वारेण ब्रह्म निर्दिश्यते विज्ञानमानन्दं ब्रह्म विज्ञानघन एव ब्रह्माऽऽत्मेत्येवमादिशब्दैः । यदा पुनः स्वरूपमेव निर्दिदिक्षितं भवति निरस्तसर्वोपाधिविशेषं

---

१ क. छ. झ. ढ. °व्यक्ती भव° । २ ख. ग. तदी° । ३ क. च. ढ. तदस्य । ४ घ. ञ. °नावि° । ५ ख. °त्यस्य स्व° । ६ क. घ. ङ. छ. °त्यं स्वं स्व° । ७ ग. च. ढ. °त्येष नि° । ८ घ. ञ. °तार्य व्याकरोति ।

तदा न केनचिदपि प्रकारेण निर्देष्टुम् । तदाऽयमेवाभ्युपायो यदुत प्राप्तनिर्देश-प्रतिषेधद्वारेण नेति नेतीति निर्देशः ।

यथोक्तादेशस्याभावपर्यवसायित्वं मन्वानः शङ्कते—**नन्विति** । निरवधिकनिषेधा-सिद्धेस्तदवधित्वेन सत्यस्य सत्यं ब्रह्म निर्देष्टुमिष्टमिति परिहरति—**उच्यत इति** । ब्रह्मणो विधिमुखेन निर्देशो संभाव्यमाने किमिति निषेधमुखेन तन्निर्दिश्यते तत्राऽऽह—**यस्मिन्निति** । तद्विधिमुखेन निर्देष्टुमशक्यमिति शेषः । नामरूपाद्यभावेऽपि ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिमाशङ्क्याऽऽह—**तद्द्वारेणेति** । जात्यादीनामन्यतमस्य ब्रह्मण्यपि संभवात्त-द्द्वारा तत्र शब्दप्रवृत्तिः स्यादिति चेन्नेत्याह—**न चेति** । उक्तमर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति—**गौरिति** । तथा जात्याद्यभावान्न ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिरिति शेषः । कथं तर्हि क्वचिद्विधिमुखेन ब्रह्मोपदिश्यते तत्राऽऽह—**अध्यारोपितेति** । विज्ञानानन्दादि-वाक्येषु शबले गृहीतशक्तिभिः शब्दैर्लक्ष्यते ब्रह्मेत्यर्थः । ननु लक्षणामुपेक्ष्य साक्षादेव ब्रह्म किमिति न विवक्ष्यते तत्राऽऽह—**यदा पुनरिति** । निर्देष्टुं लक्षणामुपेक्ष्य साक्षा-देव वक्तुमिति यावत् । तत्र शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां जात्यादीनामभावस्योक्तत्वादित्यर्थः । विधिमुखेन निर्देशासंभवे फलितमाह—**तदेति** । प्राप्तो निर्देशो यस्य विशेषस्य तत्प्र-तिषेधमुखेनेति यावत् ।

इदं च नकारद्वयं वीप्साव्याप्त्यर्थम् । यद्यत्प्राप्तं तत्तन्निषिध्यते । तथा च सत्यनिर्दिष्टाशङ्का ब्रह्मणः परिहृता भवति । अन्यथा हि नकारद्वयेन प्रकृतद्वय-प्रतिषेधे यदन्यत्प्रकृतात्प्रतिषिद्धद्वयाद्ब्रह्म तन्न निर्दिष्टं कीदृशं तु खल्वित्याशङ्का न निवर्तिष्यते । तथा चानर्थकश्च स निर्देशः पुरुषस्य विविदिषाया अनिवर्त-कत्वात् । ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति च वाक्यमपरिसमाप्तार्थं स्यात् । यदा तु सर्व-दिक्कालादिविविदिषा निवर्तिता स्यात्सर्वोपाधिनिराकरणद्वारेण तदा सैन्धव-घनवदेकरसं प्रज्ञानघनमनन्तरमबाह्यं सत्यस्य सत्यमहं ब्रह्मास्मीति सर्वतो निवर्तते विविदिषाऽऽत्मन्येवावस्थिता प्रज्ञा भवति । तस्माद्वीप्सार्थं नेति नेतीति नकारद्वयम् ।

एवं ब्रह्म निर्दिदिक्षितं चेदेकेनैव नञाऽलं कृतं द्वितीयेनेत्याशङ्क्याऽऽह—**इदं चेति** । वीप्सया व्याप्तिः सर्वविषयसंग्रहस्तदर्थं नकारद्वयमित्युक्तमेव व्यनक्ति—**यद्यदिति** । विषयत्वेन प्राप्तं सर्वं न ब्रह्मेत्युक्ते सत्यविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेत्येकत्वे शास्त्रपर्यवसाना-न्नैराकाङ्क्ष्यं श्रोतुः सिध्यतीत्याह—**तथा चेति** । इतिशब्दस्य प्रकृतपरा-मर्शित्वात्प्रकृतमूर्तामूर्तादिरन्यत्वे ब्रह्मणो नकारपर्यवसानं किमिति नेष्यते तत्राऽऽ-

---

१ ख. ग. नु । २ ङ. °वर्तितत्वा° ।

ह—अन्यथेति । आशङ्कानिवृत्त्यभावे दोषमाह—तथा चेति । अनर्थकश्चेति चकारेण समुच्चितं दोषान्तरमाह—ब्रह्मेति । उक्तमर्थमन्वयमुखेन समर्थयते—यदा त्विति । सर्वोपाधिनिरासेन तत्र तत्र विषयवेदनेच्छा यदा निवर्तिता तदा यथोक्तं प्रत्यग्ब्रह्माहमिति निश्चित्याऽऽकाङ्क्षा सर्वतो व्यावर्तते तेन निर्देशस्य सार्थकत्वं यदा चोक्तरीत्या ब्रह्माऽऽत्मेत्येव प्रज्ञाऽवस्थिता भवति तदा प्रतिज्ञावाक्यमपि परिसमाप्तार्थं स्यादिति योजना । वीप्सापक्षमुपसंहरति—तस्मादिति ।

ननु महता यत्नेन परिकरबन्धं कृत्वा किं युक्तमेव निर्देष्टुं ब्रह्म । बाढम् । कस्मात् । न[1] हि यस्मादिति[2] नेति[3] नेत्येतस्मादितीति व्याप्तव्यप्रकारा नकारद्वय[4]विषया निर्दिश्यन्ते । यथा ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यन्यत्परं निर्देशनं नास्ति । तस्मादयमेव निर्देशो ब्रह्मणः । यदुक्तं तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमित्येवंप्रकारेण सत्यस्य सत्यं तत्परं ब्रह्म । अतो युक्तमुक्तं नामधेयं ब्रह्मणो नामैव नामधेयम् । किं तत्सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति ॥ ६ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

आदेशस्य प्रक्रमाननुगुणत्वमाशङ्क्यानन्तरवाक्येन(ण) परिहरति—नन्वित्यादिना । न हीति प्रतीकोपादानम् । यस्मादित्यस्य हिशब्दार्थस्य तस्मादित्यनेन संबन्धः । व्याप्तव्याः[5] संग्राह्या विषयीकर्तव्या ये प्रकारास्ते नकारद्वयस्य विषयाः सन्तो निर्दिश्यन्त इति नेति नेत्येतस्मादित्यनेन भागेनेति योजना । इतिशब्दाभ्यां[6] व्याप्तव्यसर्वप्रकारसंग्रहे दृष्टान्तमाह—यथेति । ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्युक्ते राज्यनिविष्ट[7]रमणीयसर्वग्रामसंग्रहवत्प्रकृतेऽपीतिशब्दाभ्यां विषयभूतसर्वप्रकारसंग्रहे नकाराभ्यां तन्निषेधसिद्धिरित्यर्थः । यथोक्तान्निषेधरूपान्निर्देशादन्यन्निर्देशनं यस्माद्ब्रह्मणो न परमस्ति तस्मादित्युपसंहारः । अथेत्यादि वाक्यं प्रकृतोपसंहारत्वेन[8] व्याचष्टे—यदुक्तमित्यादिना ॥ ६ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

---

१ छ. ढ. न ह्येतस्मा° । २ घ. ङ. छ. °ति नेति ने° । ३ ख. ग. घ. ज. नेतीत्ये° । ४ घ. ङ. °यस्य वि° । ५ ख. ङ. नेतीत्ये° । ६ घ. ञ. ण. तिभ्यां । ७ घ. ञ. ण. राष्ट्रनि° । ८ ञ. ण. °रपरत्वे° ।

(अथ द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ।)

आत्मेत्येवोपासीत । तदेवैतत्स्मिन्पदनीयमात्मतत्त्वं यस्मात्प्रेयः पुत्रादेरित्युपन्यस्तस्य वाक्यस्य व्याख्यानविषये संबन्धप्रयोजने अभिहिते तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदिति । एवं प्रत्यगात्मा ब्रह्मविद्याया विषय इत्येतदुपन्यस्तम् । अविद्यायाश्च विषयोऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेत्यारभ्य चातुर्वर्ण्यप्रविभागादिनिमित्तपाङ्क्तकर्मसाध्यसाधनलक्षणो बीजाङ्कुरवदव्याकृताव्याकृतस्वभावो नामरूपकर्मात्मकः संसारस्त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्मेत्युपसंहृतः शास्त्रीय उत्कर्षलक्षणो ब्रह्मलोकान्तोऽधोभावश्च स्थावरान्तोऽशास्त्रीयः पूर्वमेव प्रदर्शितो द्वया हेत्यादिना ।

संबन्धाभिधित्सया वृत्तं कीर्तयति—आत्मेत्येवेति । किमित्यात्मतत्त्वमेव ज्ञातव्यं तत्राऽऽह—तदेवेति । इत्थं सूत्रितस्य विद्याविषयस्य वाक्यस्य व्याख्यानमेवं विषयस्तत्र विद्या साधनं साध्या मुक्तिरिति संबन्धो मुक्तिश्च फलमित्येते तदात्मानमित्यादिना दर्शिते इत्याह—इत्युपन्यस्तस्येति । विद्याविषयमुक्तं निगमयति—एवमिति । उक्तमर्थान्तरं स्मारयति—अविद्यायाश्चेति । अन्योऽसावित्याद्यारभ्याविद्याया विषयश्च संसार उपसंहृतस्त्रयमित्यादिनेति संबन्धः । संसारमेव विशिनष्टि—चातुर्वर्ण्येति । चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यमिति प्रविभागादिनिमित्तं यस्य पाङ्क्तस्य कर्मणस्तस्य साध्यसाधनमित्येवमात्मक इति यावत् । तस्यानादित्वं दर्शयति—बीजाङ्कुरवदिति । तमेव त्रिधा संक्षिपति—नामेति । स चोत्कर्षापकर्षाभ्यां द्विधा भिद्यते तत्राऽऽद्यमुदाहरति—शास्त्रीय इति । उत्कृष्टो हि संसाररूपन्नात्मभावः शास्त्रीयज्ञानकर्मलभ्य इत्यर्थः । द्वितीयं कथयति—अधोभावश्चेति । निकृष्टः संसारः स्वाभाविकज्ञानकर्मसाध्य इत्यर्थः ।

एतस्मादविद्याविषयाद्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषयब्रह्मविद्यायामधिकारः कथं नाम स्यादिति तृतीयेऽध्याय उपसंहृतः समस्तोऽविद्याविषयः । चतुर्थे तु ब्रह्मविद्याविषयं प्रत्यगात्मानं ब्रह्म ते ब्रवाणीति ब्रह्म ज्ञपयिष्यामीति च प्रस्तुत्य तदब्रह्मैकमद्वयं सर्वविशेषशून्यं क्रियाकारकफलस्वभावसत्यशब्दवाच्याशेषभूतधर्मप्रतिषेधद्वारेण नेति नेतीति ज्ञापितम् ।

---

१ घ. °तत्सर्वास्मि° । २ ख. ढ. °व विद्यावि° । ३ ख. ढ. °दिद° । ४ क. ख. °क्तस्यास्य । ५ ङ. च. छ. झ. ढ. °यामेवाधि° ६ क. ख. °थंचिदपि स्या° । ७ ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °वाणि ब्र° ।

किमित्यविद्याविषयो व्याख्यातो न हि स पुरुषस्योपयुज्यते तत्राऽऽह—एतस्मादिति । प्रत्यगात्मैव विषयस्तस्मिन्या ब्रह्मेति विद्या तस्यामिति यावत् । तार्तीयमनूद्य चातुर्थिकमर्थं कथयति—चतुर्थे त्विति ।

अस्या ब्रह्मविद्याया अङ्गत्वेन संन्यासो विधित्सितः । जायापुत्रवित्तादिलक्षणं पाङ्क्तं कर्माविद्याविषयं यस्मान्नाऽऽत्मप्राप्तिसाधनम् । अन्यसाधनं ह्यन्यस्मै फलसाधनाय प्रयुज्यमानं प्रतिकूलं भवति । न हि बुभुक्षापिपासानिवृत्त्यर्थं धावनं गमनं वा साधनम् । मनुष्यलोकपितृलोकदेवलोकसाधनत्वेन हि पुत्रादिसाधनानि श्रुतानि नाऽऽत्मप्राप्तिसाधनत्वेन । विशेषितत्वाच्च । न च ब्रह्मविदो विहितानि काम्यत्वश्रवणादेतावान्वै काम इति । ब्रह्मविदश्चाऽऽप्तकामत्वादाप्तकामस्य कामानुपपत्तेः । येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति च श्रुतेः ।

एवं वृत्तमनूद्योत्तरब्राह्मणतात्पर्यमाह—अस्या इति । किमिति संन्यासो विधित्स्यते कर्मणैव विद्यालाभादित्याशङ्क्याऽऽह—जायेति । अविद्याया विषय एव विषयो यस्येति विग्रहः । तस्मात्संन्यासो विधित्सित इति पूर्वेण संबन्धः । ननु प्रकृतं कर्माविद्याविषयमपि किमित्यात्मज्ञानं तादर्थ्येनानुष्ठीयमानं नोपनयति तत्राऽऽह—अन्येति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति । पाङ्क्तस्य कर्मणोऽन्यसाधनत्वमेव कथमधिगतमित्याशङ्क्याऽऽह—मनुष्येति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यः कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति विशेषितत्वम् । श्रुतत्वमेव विशेषितत्वोक्तिद्वारा स्फुटीकृतमिति चकारेण द्योत्यते । ननु ब्रह्मविद्या स्वफले विहितं कर्मापेक्षते श्रौतसाधनत्वाद्दर्शादिवत्तथाच समुच्चयान्न कर्मसंन्याससिद्धिरत आह—न चेति । कर्मणां काम्यत्वेऽपि ब्रह्मविदस्तानि किं न स्युरित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मविदश्चेति । इतश्च तस्य पुत्रादिसाधनानुपपत्तिरित्याह—येषामिति ।

केचित्तु ब्रह्मविदोऽप्येषणासंबन्धं वर्णयन्ति तैर्बृहदारण्यकं न श्रुतम् । पुत्राद्येषणानामविद्वद्विषयत्वम् । विद्याविषये च येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इत्यतः किं प्रजया करिष्याम इत्येष विभागस्तैर्न श्रुतः श्रुत्या कृतः । सर्वक्रियाकारकफलोपमर्दस्वरूपायां च विद्यायां सत्यां सह कार्येणाविद्याया अनुपपत्तिलक्षणश्च विरोधस्तैर्न विज्ञातो व्यासवाक्यं च तैर्न श्रुतम् । कर्मविद्यास्वरूपयोर्विद्याविद्यात्मकयोः प्रतिकूलवर्तनं विरोधः ।

---

१ ख. ग. छ. झ. ङ. °श्चाऽऽत्मका° । २ ख. छ. झ. °दात्मका° । ३ ग. ङ. च. झ. ढ. °ति श्रु° । ४ घ. ञ. ण. °लाभसंभवादि° । ५ ञ. ण. °नं न फल्य° । ६ झ. °तो भगवव्द्यास° । ७ झ. °विद्ययोः ।

"यदिदं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ।
कां गतिं विद्यया यान्ति कां च गच्छन्ति कर्मणा ॥
एतद्वै श्रोतुमिच्छामि तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ।
एतावन्योन्यवैरूप्ये वर्तेते प्रतिकूलतः" ॥

इत्येवं पृष्टस्य प्रतिवचनेन--
"कर्मणा वध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः" ॥

इत्येवमादिविरोधः प्रदर्शितः ।

समुच्चयपक्षमनुभाष्य श्रुतिविरोधेन दूषयति—केचित्त्विति । श्रुतिविरोधमेव स्फोरयति--पुत्रादीति । अविद्वद्विषयत्वं श्रुतं तत्प्रकरणे तेषामुपदेशादिति शेषः । किं प्रजया करिष्याम इत्यत आरभ्य येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति च विद्याविषये श्रुतिरिति योजना । एष विभागः श्रुत्या कृतस्तैः समुच्चयवादिभिर्न श्रुत इति संबन्धः । न केवलं श्रुतिविरोधादेव समुच्चयासिद्धिः किंतु युक्तिविरोधाच्चेत्याह---सर्वेति । द्वितीयश्चकारोऽवधारणार्थो नञा संबध्यते । स्मृतिविरोधाच्च समुच्चयासिद्धिरित्याह--व्यासेति । तत्र प्रथमं पूर्वोक्तं युक्तिविरोधं स्फुटयति—कर्मेति । प्रतिकूलवर्तनं निवर्त्यनिवर्तकभावः । संप्रति स्मृतिविरोधं स्फोरयति—यदिदमिति । प्रसिद्धं वेदवचनं कुरु कर्मेत्यज्ञं प्रति यदिदमुपलभ्यते विवेकिनं प्रति च त्यजेति तत्र कां गतिमित्यादिः शिष्यस्य व्यासं प्रति प्रश्नस्तस्य बीजमाह---एताविति । विद्याकर्माख्यावुपायौ परस्परविरुद्धत्वे वर्तेते साभिमानत्वनिरभिमानत्वादिपुरस्कारेण प्रातिकूल्यात्समुच्चयानुपपत्तेर्यथोक्तस्य प्रश्नस्य सावकाशत्वमित्यर्थः । इत्येवं पृष्टस्य भगवतो व्यासस्येति शेषः । विरोधो ज्ञानकर्मणोः समुच्चयस्येति वक्तव्यम् ।

तस्मान्न साधनान्तरसहिता ब्रह्मविद्या पुरुषार्थसाधनं सर्वविरोधात्साधननिरपेक्षैव पुरुषार्थसाधनमिति पारिव्राज्यं सर्वसाधनसंन्यासलक्षणमङ्गत्वेन विधित्स्यते । एतावदेवामृतसाधनमित्यवधारणात्षष्ठसमाप्तौ लिङ्गाच्च कर्मी सन्याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति ।

समुच्चयानुपपत्तिमुपसंहरति--तस्मादिति । कथं तर्हि ब्रह्मविद्या पुरुषार्थसाधनमिति तत्राऽऽह—सर्वविरोधादिति । सर्वस्य क्रियाकारकफलभेदात्मकस्य द्वैतेन्द्रजालस्य ब्रह्मविद्यया विरोधादिति यावत् । एकाकिनी ब्रह्मविद्या मुक्तिहेतुरिति स्थिते फलितमाह--इति पारिव्राज्यमिति । न केवलं संन्यासस्य श्रवणादिपौष्कल्यदृष्टद्वारेण

१ ग. घ. ङ. ज. झ. तु । २ घ. ञ. ण. श्रुतमिति ।

विद्यापरिपाकाङ्गत्वं श्रुत्यादिवशादवगम्यते किं तु लिङ्गादपीत्याह—**एतावदेवेति** तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—**षष्ठसमाम्नाविति**। एतच्चोभयतः संबध्यते। यदि कर्मसहितं ज्ञानं मुक्तिहेतुस्तदा किमिति कार्मिणः सतो याज्ञवल्क्यस्य पारिव्राज्यमुच्यते तस्मात्तत्यागस्तदङ्गत्वेन विधित्सित इत्यर्थः।

मैत्रेय्यै च कर्मसाधनरहितायै साधनत्वेनामृतत्वस्य ब्रह्मविद्योपदेशाद्वित्तनिन्दावचनाच्च। यदि ह्यमृतत्वसाधनं कर्म स्याद्वित्तसाध्यं पाङ्क्तं कर्मेति तन्निन्दावचनमनिष्टं स्यात्। यदि तु परितित्याजयिषितं कर्म ततो युक्ता तत्साधननिन्दा। कर्माधिकारनिमित्तवर्णाश्रमादिप्रत्ययोपमर्दाच्च ब्रह्म तं परादात्क्षत्रं तं परादादित्यादिः। न हि ब्रह्मक्षत्राद्यात्मप्रत्ययोपमर्दे ब्राह्मणेनेदं कर्तव्यं क्षत्रियेणेदं कर्तव्यमिति विषयाभावादात्मानं लभते विधिः। यस्यैव पुरुषस्योपमर्दितः प्रत्ययो ब्रह्मक्षत्राद्यात्मविषयस्तस्य तत्प्रत्ययसंन्यासात्तत्कार्याणां कर्मणां कर्मसाधनानां चार्थप्राप्तश्च संन्यासः। तस्मादात्मज्ञानाङ्गत्वेन संन्यासविधित्सयैवाऽऽख्यायिकेयमारभ्यते।

तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—**मैत्रेय्यै चेति**। न हि मैत्रेयी भर्तरि त्यक्तकर्माणि स्वयं कर्माधिकर्तुमर्हति पतिद्वारमन्तरेण भार्यायास्तदनधिकारात्। यथाच तस्यै कर्मशून्यायै मुक्तेः साधनत्वेन विद्योपदेशात्कर्मत्यागस्तदङ्गत्वेन ध्वनित इत्यर्थः। तत्रैव हेत्वन्तरमाह—**वित्तेति**। किमहं तेन कुर्यामिति[२] वित्तं निन्द्यते। अतश्च तत्साध्यं कर्म ज्ञानसहायत्वेन मुक्तौ नोपकरोतीत्यर्थः। तदेव विवृणोति—**यदि हीति**। तन्निन्दावचनमित्यत्र तच्छब्देन वित्तमुच्यते। त्वत्पक्षे वा कथं निन्दावचनमिति तत्राऽऽह—**यदि त्विति**। किंच ब्राह्मणोऽहं क्षत्रियोऽहमित्याद्यभिमानस्य कर्मानुष्ठाननिमित्तस्य निन्दया सर्वमिदमात्मैवेति प्रत्यये श्रुतेस्तात्पर्यदर्शनाद्विद्याङ्गत्वेन संन्यासो विधित्सित इत्याह—**कर्माधिकारेति**। ननु जाग्रति विधौ कर्मानुष्ठानमशक्यमपहारयितुमत आह—**न हीति**। ननु वर्णाश्रमाभिमानवतः संन्यासोऽपीष्यते स कथं तदभावे[३] तत्राऽऽह—**यस्यैवेति**। अर्थप्राप्तश्चेत्यवधारणार्थश्चकारः। प्रयोजकज्ञानवतो वैधसंन्यासाभ्युपगमादविरोध इति भावः। आत्मज्ञानाङ्गत्वं संन्यासस्य श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धं चेत्किमर्थमियमाख्यायिका प्रणीयते तत्राऽऽह—**तस्मादिति**। विध्यपेक्षितार्थवादसिद्ध्यर्थमाख्यायिकेति भावः।

---

१ ग. ज. °त्यादि। न। घ. ङ. °त्यादिना। न। २ क. ख. ढ. °ति नि°। ३ घ. ज. °वे संभवेत्तत्राऽऽ°।

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरेऽ-
हमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्याय-
न्याऽन्तं करवाणीति ॥ १ ॥

मैत्रेयी[1]ति होवाच याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीं[2] स्वभार्यामामन्त्रितवान्याज्ञवल्क्यो नाम ऋषिः । उद्यास्यन्नूर्ध्वं यास्यन्पारिव्राज्याख्यमाश्रमान्तरं वा अर इति संबोधनमहमस्माद्गार्हस्थ्यात्स्थानादाश्रमादूर्ध्वं गन्तुमिच्छन्नस्मि भवामि । अतो हन्तानुमतिं प्रार्थयामि ते तव । किंचान्यत्ते तवानया द्वितीयया भार्यया[3] कात्यायन्याऽन्तं विच्छेदं करवाणि । पतिद्वारेण युवयोर्मया संबध्यमानयोर्यः संबन्ध आसीत्तस्य संबन्धस्य विच्छेदं करवाणि द्रव्यविभागं कृत्वा वित्तेन संविभज्य युवां गमिष्यामि ॥ १ ॥

भार्यामामन्त्र्य किं कृतवानिति तदाह–उद्यास्यन्निति । वैशब्दोऽवधारणार्थः । आश्रमान्तरं यास्यन्नेवाहमस्मीति संबन्धः । यथोक्तेच्छानन्तरं भार्यायाः कर्तव्यं दर्शयति––अत इति । सति भार्यादौ संन्यासस्य तदनुज्ञापूर्वकत्वनियमादिति भावः । कर्तव्यान्तरं कथयति–किंचेति । आवयोर्विच्छेदः स्वाभाविकोऽस्ति किं तत्र कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह––पतिद्वारेणेति । त्वयि प्रव्रजिते स्वयमेवाऽऽवयोर्विच्छेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—द्रव्येति । वित्ते तु न स्त्रीस्वातन्त्र्यमिति भावः ॥ १ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म इयं भगोः सर्वा
पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति
नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां
जीवितं तथैव ते जीवितꣲ स्यादमृतत्वस्य तु नाऽऽ-
शाऽस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥

सैवमुक्ता होवाच यद्यदि न्विति वितर्के मे ममेयं पृथिवी भगो भगवन्सर्वा[4] सागरपरिक्षिप्ता वित्तेन धनेन पूर्णा स्यात्कथं न कथंचनेत्याक्षेपार्थः प्रश्नार्थो वा, तेन पृथिवीपूर्णवित्तसाध्येन कर्मणाऽग्निहोत्रादिनाऽमृता किं स्यामिति व्यवहितेन संबन्धः । प्रत्युवाच याज्ञवल्क्यः । कथमिति

---

१ च. ढ. °त्रेयीं । २ क. ख. °यीं स्वां भा° । ३ अ. ण. भार्यया । ४ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °नेति क्षे° ।

[1]यद्याक्षेपार्थमनुमोदनं नेति होवाच याज्ञवल्क्य इति। प्रश्नश्चेत्प्रतिवचनार्थं नैव स्या अमृता किं तर्हि यथैव लोक उपकरणवतां साधनवतां जीवितं सुखोपाय[2]भोगसंपन्नं तथैव तद्वदेव[3] तव जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाऽऽशा मनसाऽप्यस्ति वित्तेन वित्तसाध्येन कर्मणेति ॥ २ ॥

मैत्रेयी मोक्षमेवापेक्षमाणा भर्तारं प्रत्यानुकूल्यमात्मनो दर्शयति—सैवमिति । कर्मसाध्यस्य गृहप्रासादादिवन्नित्यत्वानुपपत्तिराक्षेपनिदानम् । कथं शब्दस्य प्रश्नार्थत्वपक्षे वाक्यं योजयति—तेनेति । कथं तेनेत्यत्र कथंशब्देन किमहं तेनेत्यत्रत्यं किंशब्दमुपादाय वाक्यं योजनीयम्। वित्तसाध्यस्य कर्मणोऽमृतत्वसाधनत्वमात्रासिद्धौ तत्प्रकारप्रश्नस्य निरवकाशत्वादित्यर्थः। मुनिरपि भार्याहृदयाभिज्ञः संतुष्टः सन्नाक्षेपं प्रश्नं च प्रतिवदतीत्याह—प्रत्युवाचेति। वित्तेन ममामृतत्वाभावे तदकिंचित्कर[4]मदेयमित्याशङ्क्याऽऽह—किं तर्हीति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं
तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी। एवमुक्ता प्रत्युवाच मैत्रेयी यद्ये[5]वं येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन वित्तेन[6] कुर्यां यदेव भगवान्केवलममृतत्वसाधनं वेद तदेवामृतत्वसाधनं मे मह्यं ब्रूहि ॥ ३ ॥

वित्तस्यामृतत्वसाधनत्वाभावमधिगम्य तस्मिन्नास्थां त्यक्त्वा मुक्तिसाधनमेवाऽऽत्मज्ञानमात्मार्थं दातुं पतिं नियुञ्जाना ब्रूते—सा हेति ॥ ३ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती
प्रियं भाषस एह्यास्स्व व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वे[8]ति ॥ ४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः। एवं वित्तसाध्येऽमृतत्वसाधने प्रत्याख्याते याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायसंपत्तौ तुष्ट आह। स होवाच प्रियेष्टा बतेत्यनुकम्प्याऽऽह। अरे मैत्रेयि नोऽस्माकं पूर्वमपि प्रिया सती भव[9]न्तीदानीं प्रियमेव चित्तानुकूलं

१ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. यदि क्षे° । २ ख. ग. °खोपभो° । ३ ग. ते । ४ ण. °मनादे° । घ. ञ. °मवसेय° । ५ घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °वं नाहं येनामृ° । ६ क. च. ढ. °न वित्तसाध्येन कर्मणा कु° । ७ घ. ण. °न्नाऽऽशां त्व° । ८ ग. च. ढ. °ति ब्रवीतु भगवानिति ॥ ४ ॥ ९ क. ख. ग. घ. झ. ढ. °वतीदा° ।

भाषसे । अत एह्यास्स्वोपविश व्याख्यास्यामि यत्ते तवेष्टममृतत्वसाधनमात्मज्ञानं कथयिष्यामि । व्याचक्षाणस्य तु मे मम व्याख्यानं कुर्वतो निदिध्यासस्व वाक्यान्यर्थतो निश्चयेन ध्यातुमिच्छेति ॥ ४ ॥

भार्यापेक्षितं मोक्षोपायं विवक्षुस्तामादौ स्तौति—स हेत्यादिना । वित्तेन साध्यं कर्म तस्मिन्नमृतत्वसाधने शङ्किते किमहं तेन कुर्यामिति भार्ययाऽपि प्रत्याख्याते सतीति यावत् । स्वाभिप्रायो न कर्म मुक्तिहेतुरिति तस्य भार्याद्वाराऽपि संपत्तौ सत्यामित्यर्थः ॥ ४ ॥

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं

भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्वं विदितम् ॥ ५ ॥

स होवा[1]चामृतत्वसाधनं वैराग्यमुपदिदिक्षुर्जायापतिपुत्रादिभ्यो[2] विरागमुत्पादयति तत्संन्यासाय । न वै । वैशब्दः प्रसिद्धस्मरणार्थः । प्रसिद्ध[3]मेवैतल्लोके । पत्युर्भर्तुः कामाय प्रयोजनाय जायायाः पतिः प्रियो न भवति किं तर्ह्यात्मनस्तु कामाय प्रयोजनायैव भार्यायाः पतिः प्रियो भवति । तथा न वा अरे जायाया इत्यादि समानमन्यत् । न वा अरे पुत्राणाम् । न वा अरे वित्तस्य । न वा अरे ब्रह्मणः । न वा अरे क्षत्रस्य । न वा अरे लोकानाम् । न वा अरे देवानाम् । न वा अरे भूतानाम् । न वा अरे सर्वस्य । पूर्वं पूर्वं यथासन्ने प्रीतिसाधने वचनम् । तत्र तत्रेष्टतरत्वाद्वैराग्यस्य । सर्वग्रहणमुक्तानुक्तार्थम् । तस्माल्लोकप्रसिद्धमेतदात्मैव प्रियो नान्यत् । तदेतत्प्रेयः पुत्रादित्युपन्यस्तं तस्यैतद्वृत्तिस्थानीयं प्र[4]पञ्चितम् । तस्मादात्मप्रीतिसाधनत्वाद्गौण्यन्यत्र प्रीतिरात्मन्येव मुख्या । तस्मादात्मा वा अरे द्रष्टव्यो दर्श[5]नार्हो दर्शनविषयमापादयितव्यः श्रोतव्यः पूर्वमाचार्यत आगमतश्च । पश्चान्मन्तव्यस्तर्कतः । ततो निदिध्यासितव्यो निश्चयेन ध्यातव्यः । एवं ह्यसौ दृष्टो भवति श्रवणमनननिदिध्यासनसाधनैर्निर्वर्तितैः । यदैकत्वमेतान्युपगतानि तदा सम्यग्दर्शनं ब्रह्मैकत्वविषयं प्रसीदति नान्यथा श्रवणमात्रेण । यद्ब्रह्मक्षत्रादि कर्मनिमित्तं वर्णाश्रमादिलक्षणमात्मन्य[6]विद्याध्या[7]रोपितप्रत्ययविषयं क्रियाकारकफलात्मकमविद्याप्रत्ययविषयं रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययस्तदुपम[8]र्दनार्थमाह—आत्मनि खल्वरे मैत्रेयि दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितं[9] विज्ञातं भवति ॥ ५ ॥

---

१ च. °वाच याज्ञवल्क्योऽमृ° । २ च. ढ. °भ्यो वैराग्यमु° । ३ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. °मेत° । ४ ख. °पञ्चनम् । ५ ग. घ. च. छ. ज. झ. °र्शन° । ६ क. ख. ग. घ. छ. ज. °विद्याऽध्या° । ७ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ढ. °रोपणप्र° । ८ क. घ. ङ. छ. ज. झ. °मर्दार्थ° । ९ क. ख. ङ. छ. झ. °तं भ° ।

अमृतत्वसाधनमात्मज्ञानं विवक्षितं चेदात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादि वक्तव्यं किमिति न वा अरे पत्युरित्यादि वाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—**जायेति** । उवाच जायादीनामात्मार्थत्वेन प्रियत्वमात्मनश्चानौपाधिकप्रियत्वेन परमानन्दत्वमिति शेषः । प्रतीकमादाय व्याचष्टे—**न वा इति** । किं तन्निपातेन स्मार्यते तदाह—**प्रसिद्धमिति** । यथोक्ते क्रमे नियामकमाह—**पूर्वं पूर्वमिति** । यद्यदासन्नं प्रीतिसाधनं तत्तदनतिक्रम्य तस्मिन्विषये पूर्वं पूर्वं वचनमिति योजना । तत्र हेतुमाह—**तत्रेति** । न वा अरे सर्वस्येत्ययुक्तं पत्यादीनामुक्तत्वादंशेन पुनरुक्तिप्रसङ्गादित्याशङ्क्याऽऽह—**सर्वग्रहणमिति** । उक्तवदनुक्तानामपि ग्रहणं कर्तव्यं न च सर्वे विशेषतो ग्रहीतुं शक्यन्ते तेन सामान्यार्थं सर्वपदमित्यर्थः । सर्वपर्यायेषु सिद्धमर्थमुपसंहरति—**तस्मादिति** । ननु तृतीये प्रियत्वमात्म[1]न आख्यातं तदेवात्रापि कथ्यते चेत्पुनरुक्तिः स्यात्तत्राऽऽह—**तदेतदिति** । अ[2]थोपन्यासविवरणाभ्यां प्रीतिरात्मन्येवेत्ययुक्तं पुत्रादावपि तद्दर्शनादत आह—**तस्मादिति** । आत्मनो निरतिशयप्रीत्यास्पदत्वेन परमानन्दत्वमभिधायोत्तरवाक्यमादाय व्याचष्टे—**तस्मादित्यादिना** । कथं पुनरिदं दर्शनमुत्पद्यते तत्राऽऽह—**श्रोतव्य इति** । श्रवणादीनामन्यतमेनाऽऽत्मज्ञानलाभात्किमिति सर्वेषामध्ययनमित्याशङ्क्याऽऽह—**एवं हीति** । विध्यनुसारित्वमेवंशब्दार्थः । श्रुतत्वाविशेषाद्विकल्पहेत्वभावाच्च सर्वैरेवाऽऽत्मज्ञानं जायते चेत्तेषां समप्रधानत्वमाग्नेयादिवदापतेदित्याशङ्क्याऽऽह—**यदेति** । श्रवणस्य प्रमाणविचारत्वेन प्रधानत्वादङ्गित्वं मनननिदिध्यासनयोस्तु तत्कार्यप्रतिबन्धप्रध्वंसित्वादङ्गत्वमित्यङ्गाङ्गिभावेन यदा श्रवणादीन्यसकृदनुष्ठानेन समुच्चितानि तदा सामग्रीपौष्कल्यात्तत्त्वज्ञानं फलशिरस्कं सिध्यति । मननाद्यभावे श्रवणमात्रेण नैव तदुत्पद्यते । मननादिना प्रतिबन्धाप्र[3]ध्वंसे वाक्यस्य फलवज्ज्ञानजनकत्वायोगादित्यर्थः । परामर्शवाक्यस्य तात्पर्यमाह—**यदित्यादिना** । कर्मनिमित्तं ब्रह्मक्षत्रादि तदेव वर्णाश्रमावस्थादिरूपमात्मन्यावि[4]द्ययाऽध्यारोपितस्य प्रत्ययो मिथ्याज्ञानं तस्य विषयतया स्थितं क्रियाद्यात्मकं तदुपमर्दनार्थमाहेति संबन्धः । अविद्याध्यारोपितप्रत्ययविषयमित्येतदेव व्याकरोति—**अविद्येति** । अविद्याजनितप्रत्ययविषयत्वे दृष्टान्तमाह—**रज्ज्वामिति** ॥ ५ ॥

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्य-

१ घ. ञ. ण. °त्मनो व्याख्या° । २ घ. ञ. अथाप्युप° । ३ क. ख. ढ. °ध्वंसिवा° । ४ ख. °विद्यारो° । ५ क. ढ. °याऽऽरो° ।

त्राऽऽत्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्राऽऽत्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्राऽऽत्मनः सर्वं वेदेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीद सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

ननु कथमन्यस्मिन्विदितेऽन्यद्विदितं भवति । नैष दोषः । न ह्यात्मव्यतिरेकेणान्यत्किंचिदस्ति । यद्यस्ति न तद्विदितं स्यान्न त्वन्यदस्त्यात्मैव तु सर्वम् । तस्मात्सर्वमात्मनि विदिते विदितं स्यात् । कथं पुनरात्मैव सर्वमित्येतच्छ्रावयति । ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्तं पुरुषं परादात्परादध्यात्पराकुर्यात् । कं, योऽन्यत्राऽऽत्मन आत्मस्वरूपव्यतिरेकेणाऽऽत्मैव न भवतीयं ब्राह्मणजातिरिति तां यो वेद तं परादध्यात्सा ब्राह्मणजातिरनात्मस्वरूपेण मां पश्यतीति । परमात्मा हि सर्वेषामात्मा । तथा क्षत्रं क्षत्रियजातिस्तथा लोका देवा भूतानि सर्वमिदं ब्रह्मेति यान्यनुक्रान्तानि तानि सर्वाण्यात्मैव यदयमात्मा योऽयमात्मा द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति प्रकृतः । यस्मादात्मनो जायत आत्मन्येव लीयत आत्ममयं च स्थितिकाल आत्मव्यतिरेकेणाग्रहणादात्मैव सर्वम् ॥ ६ ॥

आत्मनि विदिते सर्वं विदितमित्युक्तमाक्षिपति—नन्विति । दृष्टि(ष्ट)विरोधं निराचष्टे—नैष दोष इति । आत्मनि ज्ञाते ज्ञातमेव सर्वं ततोऽर्थान्तरस्याभावादित्युक्तमेव स्फुटयति—यदीत्यादिना । आकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमुदाहृत्य व्याचष्टे—कथमित्यादिना । पुरुषं विशेषतो ज्ञातुं प्रश्नमुपन्यस्य प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति—कमित्यादिना । पराकरणे पुरुषस्यापराधित्वं दर्शयति—अनात्मेति । परमात्मातिरेकेण दृश्यमानामपि ब्राह्मणजातिं स्वस्वरूपेण पश्यन्कथमपराधी स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—परमात्मेति । इदं ब्रह्मेत्युत्तरवाक्यानुवादस्तस्य व्याख्यानं यान्यनुक्रान्तानीत्यादि । आत्मैव सर्वमित्येतत्प्रतिपादयति—यस्मादित्यादिना । स्थितिकाले तिष्ठति तस्मादात्मैव सर्वं तद्व्यतिरेकेणाग्रहणादिति योजना ॥ ६ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्शब्दा-

---

१ ग. च. छ. झ. ढ. त्वस्या° । २ ग. घ. ज. °मात्मैव हि । ३ क. घ. ङ. छ. ज. झ. यावन्त्यत्र प्रक्रान्तानि यान्यनुक्तानि ता° । च. ढ. यावन्त्यत्र प्रकृतानि यान्यनुक्तानि ता° । ४ च. ढ. °केण ग्रहणाभावादा° । ५ ण. यावन्त्यनु° ।

ञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघा-
तस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥

कथं पुनरिदानीमिदं सर्वमात्मैवेति ग्रहीतुं शक्यते । चिन्मात्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यते । तत्र दृष्टान्त उच्यते । यत्स्वरूपव्यतिरेकेणाग्रहणं यस्य तस्य तदात्मत्वमेव लोके दृष्टम् । स यथा स इति दृष्टान्तो लोके यथा दन्दुभेर्भेर्यादेर्हन्यमानस्य, ताड्यमानस्य दण्डादिना न बाह्याञ्छब्दान्बहिर्भूताञ्छब्दविशेषान्दुन्दुभिशब्दसामान्यान्निष्कृष्टान्दुन्दुभिशब्दविशेषान्न शक्नुयाद्ग्रहणाय ग्रहीतुम् । दन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभिशब्दसामान्यविशेषत्वेन दुन्दुभिशब्दा एत इति शब्दविशेषा गृहीता भवन्ति । दुन्दुभिशब्दसामान्यव्यतिरेकेणाभावात्तेषाम् । दुन्दुभ्याघातस्य वा दुन्दुभेराहननमाघातो दुन्दुभ्याघातविशिष्टस्य शब्दसामान्यस्य ग्रहणेन तद्गता विशेषा गृहीता भवन्ति । न तु त एव निर्भिद्य ग्रहीतुं शक्यन्ते विशेषरूपेणाभावात्तेषाम् । तथा प्रज्ञानव्यतिरेकेण स्वप्नजागरितयोर्न कश्चिद्वस्तुविशेषो गृह्यते । तस्मात्प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावो युक्तस्तेषाम् ॥ ७ ॥

स्थित्यवस्थायां सर्वस्याऽऽत्ममात्रत्वं ज्ञातुमशक्यं ज्ञापकाभावादित्याक्षिपति— **कथं पुनरिति** । घटः स्फुरतीत्यादिप्रत्ययमाश्रित्य परिहरति—चिन्मात्रेति । स यथा दुन्दुभेरित्यादि वाक्यमवतारयति—तत्रेति । सर्वत्र चिदतिरेकेणासत्त्वं सप्तम्यर्थः । दृष्टान्ते विवक्षितं संक्षिपति—यत्स्वरूपेति । दुन्दुभिदृष्टान्तमादायाक्षराणि व्याचष्टे—स यथेत्यादिना । शब्दविशेषानेव विशदयति—दुन्दुभीति । कथं तर्हि दुन्दुभिशब्दविशेषाणां ग्रहणं तदाह—दुन्दुभेस्त्विति । दुन्दुभिशब्दसामान्यस्येति यावत् । उक्तेऽर्थे दुन्दुभ्याघातस्येत्यादिवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे—दुन्दुभ्याघातस्येति । वाशब्दार्थमाह—तद्गता विशेषा इति । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेण विशदयति—न त्विति । विवक्षितं दार्ष्टान्तिकमाचष्टे—तथेति । तत्रैव वस्तुविशेषग्रहणसंभावनामभिप्रेत्य स्वप्नजागरितयोरित्युक्तम् ॥ ७ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्शब्दा-
ञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्ख-
ध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

---

१ ग. °केण न ग्र° । २ ग. घ. ज. °न्तो यथा लोके दु° । ३ क. ख. ग. ङ. छ. झ. °न श° । ४ ग. ङ. °विभज्य । ५ झ. °नघनव्य° । ६ ज. ढ. °नघनव्य° ।

तथा स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य शब्देन संयोज्यमानस्याऽऽपूर्यमाणस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्शक्नुयादित्येवमादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

तथा दुन्दुभिदृष्टान्तवदिति यावत् । शङ्खस्य तु ग्रहणेनेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । दुन्दुभेस्तु ग्रहणेनेत्यादिवाक्यं दृष्टान्तयति—पूर्ववदिति ॥ ८ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

तथा वीणायै वाद्यमानायै वीणाया वाद्यमानायाः । अनेकदृष्टान्तोपादानमिह सामान्यबहुत्वख्यापनार्थम् । अनेके हि विलक्षणाश्चेतनाचेतनरूपाः सामान्यविशेषाः । तेषां पारम्पर्यगत्या यथैकस्मिन्महासामान्येऽन्तर्भावः प्रज्ञानघने कथं नाम प्रदर्शयितव्य इति दुन्दुभिशङ्खवीणाशब्दसामान्यविशेषाणां यथा शब्दत्वेऽन्तर्भावः । एवं स्थितिकाले तावत्सामान्यविशेषाव्यतिरेकाद्ब्रह्मैकत्वं शक्यमवगन्तुम् ॥ ९ ॥

तथेति दृष्टान्तद्वयपरामर्शः । एकेनैव दृष्टान्तेन विवक्षितार्थसिद्धौ किमित्यनेकदृष्टान्तोपादानमित्याशङ्क्याऽऽह—अनेकेति । इहेति जगदुच्यते श्रुतिर्वा । सामान्यबहुत्वमेव स्फुटयति—अनेके हीति । तेषां स्वस्वसामान्येऽन्तर्भावेऽपि कुतो ब्रह्मणि पर्यवसानमित्याशङ्क्याऽऽह—तेषामिति । कथमित्यस्मात्पूर्वं तथेत्यध्याहारः । इति मन्यते श्रुतिरिति शेषः । विमतं नाऽऽत्मातिरेकि तदतिरेकेणागृह्यमाणत्वाद्यद्यदतिरेकेणागृह्यमाणं तत्तदतिरेकि न भवति यथा दुन्दुभ्यादिशब्दास्तत्सामान्यातिरेकेणागृह्यमाणास्तदतिरेकेण न सन्तीत्यनुमानं विवक्षन्नाह—दुन्दुभीति । शब्दत्वेऽन्तर्भावस्तथा प्रज्ञानघने सर्वं जगदन्तर्भवतीति शेषः । दृष्टान्तत्रयमवष्टभ्य निष्टङ्कितमर्थमुपसंहरति—एवमिति ॥ ९ ॥

स यथाऽऽर्द्रैधाग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि निश्वसितानि ॥ १० ॥

१ क. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °र्भावस्तथा प्र° । २ क. ग. छ. ज °त्वे । ए° । ३ क. च. ढ. °नि सर्वाणि नि° ।

एवमुत्पत्तिकाले प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मैवेति शक्यमवगन्तुम् । यथाऽग्नेर्विस्फुलिङ्गधूमाङ्गारार्चिषां प्राग्विभागादग्निरेवेति भवत्यग्न्येकत्वमेवं जगन्नामरूपविकृतं प्रागुत्पत्तेः प्रज्ञानघन एवेति युक्तं ग्रहीतुमित्येतदुच्यते । स यथाऽऽर्द्रैधाग्नेरार्द्रैरेधोभिरिद्धोऽग्निरार्द्रैधाग्निस्तस्मादभ्याहितात्पृथग्धूमाः पृथग्नानाप्रकारं धूमग्रहणं विस्फुलिङ्गादिप्रदर्शनार्थं धूमविस्फुलिङ्गादयो विनिश्चरन्ति, विनिर्गच्छन्ति । एवं यथाऽयं दृष्टान्तः । अरे मैत्रेय्यस्य परमात्मनः प्रकृतस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतन्निश्वसितमिव निश्वसितम् । यथाऽप्रयत्नेनैव पुरुषनिश्वासो भवत्येवं वा अरे । किं तन्निश्वसितमिव ततो जातमित्युच्यते यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसश्चतुर्विधं मन्त्रजातमितिहास, इत्युर्वशीपुरूरवसोः संवादादिरुर्वशी हाप्सरा इत्यादि ब्राह्मणमेव । पुराणमसद्वा इदमग्र आसीदित्यादि । विद्या, देवजनविद्या वेदः सोऽयमित्याद्या । उपनिषदः प्रियमित्येतदुपासीतेत्याद्याः । श्लोका, ब्राह्मणप्रभवा मन्त्रास्तदेते श्लोका इत्यादयः । सूत्राणि, वस्तुसंग्रहवाक्यानि वेदे यथाऽऽत्मेत्येवोपासीतेत्यादीनि । अनुव्याख्यानानि, मन्त्रविवरणानि । व्याख्यानान्यर्थवादाः । अथवा वस्तुसंग्रहवाक्यविवरणान्यनुव्याख्यानानि । यथा चतुर्थाध्याय आत्मेत्येवोपासीतेत्यस्य यथा वाऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवमित्यस्यायमेवाध्यायशेषः । मन्त्रविवरणानि व्याख्यानानि । एवमष्टविधं ब्राह्मणम् ।

स यथाऽऽर्द्रैधाग्नेरित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह—एवमित्यादिना । स्थितिकालवदित्येवंशब्दार्थः । तत्र वाक्यमवतार्य व्याचष्टे—इत्येतादिति । महतोऽनवच्छिन्नस्य भूतस्य परमार्थस्येति यावत् । निश्वसितमिवेत्युक्तं व्यनक्ति—यथेति । अरे मैत्रेयि ततो जातमिति शेषः । तदेवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं विशदयति—किं तदित्यादिना । इतिहास इति ब्राह्मणमेवेति संबन्धः । संवादादिरित्यादिपदेन प्राणसंवादादिग्रहणम् । असद्वा इदमग्र आसीदित्यादीत्यत्राऽऽदिशब्देनासदेवेदमग्र आसीदिति गृह्यते । देवजनविद्या नृत्यगीतादिशास्त्रम् । वेदः सोऽयं वेदाद्बहिर्न भवतीत्यर्थः । इत्याद्या विद्येति संबन्धः । आदिशब्दः शिल्पशास्त्रसंग्रहार्थः । प्रियमित्येदुपासीतेत्याद्या इत्यत्राऽऽदिशब्दः सत्यस्य सत्यमित्युपनिषत्संग्रहार्थः । तदेते श्लोका इत्यादय इत्यत्राऽऽदिशब्देन तदप्येष श्लोको भवति । अस-

---

१ घ. झ. °कारा धू° । २ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ढ. °निर्ग° । ३ घ. च. °त्येनदु° । ४ ख. छ. ज. °था चान्यो° । ५ क. ख. ज. ढ. ण. संवन्धः । ६ घ. ण. °दित्यादि गृ° । ७ घ. °त्येनदु° ।

न्नेव स भवतीत्यादि गृह्यते । इत्यादीनीत्यादिपदमथ योऽन्यां देवतामुपास्ते ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि ग्रहीतुम् । अर्थवादेषु व्याख्यानपदप्रवृत्तौ हेत्वभावं शङ्कित्वा पक्षान्तरमाह––**अथवेति** । इतिहासादिशब्दव्याख्यानमुपसंहरति––**एवमिति** । ब्राह्मणमितिहासादिपदवेदनीयमिति शेषः ।

एवं मन्त्रब्राह्मणयोरेव ग्रहणम् । नियतरचनावतो विद्यमानस्यैव वेदस्याभिव्यक्तिः पुरुषनिश्वासवन्न च पुरुषबुद्धिप्रयत्नपूर्वकः । अतः प्रमाणं निरपेक्ष एव स्वार्थे । तस्माद्यत्तेनोक्तं तत्तथैव प्रतिपत्तव्यमात्मनः श्रेय इच्छद्भिर्ज्ञानं[1] **वा कर्म वेति । नामप्रकाशवशो**[2] **हि रूपस्य विक्रियाव्यवस्था । नामरूपयोरेव हि परमात्मोपाधिभूतयोर्व्याक्रियमाणयोः सलिलफेनवत्तत्त्वान्यत्वेनानिर्वक्तव्ययोः सर्वावस्थयोः संसारत्वमित्यतो नाम्न एव निश्वसितत्वमुक्तम् । तद्वचनेनैवेतरस्य निश्वसितत्वसिद्धेः । अथवा सर्वस्य द्वैतजातस्याविद्याविषयत्वमुक्तं ब्रह्म तं परादादिदं सर्वं यदयमात्मेति । तेन वेदस्याप्रामाण्यमाशङ्क्यते । तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तं पुरुषनिश्वासवदप्रयत्नोत्थितत्वात्प्रमाणं वेदो न यथाऽन्यो ग्रन्थ इति ॥ १० ॥**

ऋगादिशब्दानामितिहासादिशब्दानां च प्रसिद्धार्थत्यागे को हेतुरित्याशङ्क्य निश्वासितश्रुतिरितिहासादिशब्दानां प्रसिद्धार्थत्यागे हेतुः परिशेषस्त्वन्यत्रेत्यभिप्रेत्याऽऽह––**एवं मन्त्रेति** । ननु प्रथमे काण्डे वेदस्य नित्यत्वेन प्रामाण्यं स्थापितं तदनित्यत्वे तद्धानिरित्यत आह–**नियतेति** । नियतेत्यादौ वेदो विशेष्यते । कल्पान्तेऽन्तर्हितान्वेदानित्यादिवाक्यान्नियतरचनावत्त्वं वेदस्य गम्यते । अनादिनिधना इत्यादेश्च सदातनत्वं तस्य निश्चीयते । न च कृतकत्वादप्रामाण्यं प्रत्यक्षादौ व्यभिचारात् । न च पौरुषेयत्वादनपेक्षत्वहेत्वभावादप्रामाण्यम् । बुद्धिपूर्वप्रणीतत्वाभावेन तात्सिद्धेः । न चोन्मत्तवाक्यसादृश्यमबाधितार्थत्वादिति भावः । सिद्धे वेदस्य प्रामाण्ये फलितमाह–**तस्मादिति** । नामप्रपञ्चसृष्टिरेवात्रोपदिष्टा न रूपप्रपञ्चसृष्टिः सा चोपदेष्टव्या सृष्टिपरिपूर्तेरन्यथाऽनुपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह–**नामेति** । यद्यपि नामतन्त्रा रूपसृष्टिरिति नामसृष्टिवचनेन रूपसृष्टिरर्थादुक्ता तथाऽपि सर्वसंसारसृष्टिर्नोक्ता नामरूपयोरेव संसारत्वे प्राक्तत्सृष्टेः संसारो न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह–**नामरूपयोरिति** । सर्वावस्थयोर्व्यक्ताव्यक्तावस्थयोरिति यावत् । नामप्रपञ्चस्यैवात्र सर्गोक्ति-

---

१ झ. °नं कर्म चेति । २ ख. च. छ. ढ. °शाद्धि रू° । ३ ख. °याव° । ४ घ. ज. °शङ्क्येत त° । ५ ख. घ. ढ. विशिष्य° । ६ क. ख. °नानित्यादे° । ७ ण. सनात° ।

मुपपादितामुपसंहरति—इतीति। अतःशब्दार्थं स्फुटयति—तद्वचनेनेति। निश्वसितश्रुतिं विधान्तरेणावतारयति—अथवेत्यादिना। मिथ्यात्वेऽपि प्रतिबिम्बवत्प्रामाण्यसंभवादुन्मत्तादिवाक्यानां च मिथ्याज्ञानाधीनप्रयत्नजन्यत्वेनामानत्वाद्वेदस्य तदभावाद्विषयाव्यभिचाराच्च नाप्रामाण्यमित्याह—तदाशङ्क्येति। अन्यो ग्रन्थो बुद्धादिप्रणीतः स्वर्गकामश्चैत्यं वन्देतेत्यादिः ॥ १० ॥

स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्र एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ स्पर्शानां त्वगेकायनमेवꣳ सर्वेषां[1] गन्धानां नासिके एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रसानां जिह्वैकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रूपाणां चक्षुरेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ संकल्पानां मन एकायनमेवꣳ सर्वासां विद्यानाꣳ हृदयमेकायनमेवꣳ सर्वेषां कर्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेवꣳ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवꣳ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवꣳ सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥

किंचान्यन्न केवलं स्थित्युत्पत्तिकालयोरेव प्रज्ञान[2]व्यतिरेकेणाभावाज्जगतो ब्रह्मत्वं प्रलयकाले च जलबुद्बुदफेनादीनामिव सलिलव्यतिरेकेणाभावः। एवं प्रज्ञान[3]व्यतिरेकेण तत्कार्याणां नामरूपकर्मणां तस्मिं[4]न्नेव लीयमानानामभावः। तस्मादेकमेव ब्रह्म प्रज्ञानघनमेकरसं प्रतिपत्तव्यमित्यत[5] आह। प्रलयप्रदर्शनाय दृष्टान्तः स इति[6] दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सर्वासां नदीवापीतडागादिगतानामपां समुद्रोऽब्धिरेकायनमेकगमनमेकप्रलयोऽविभागप्राप्तिरित्यर्थः। यथाऽयं दृष्टान्त एवं सर्वेषां स्पर्शानां मृदुकर्कशकठिनपिच्छिलादीनां वायोरात्मभूतानां त्वगेकायनं त्वगिति, त्वग्विषयं स्पर्शसामान्यमात्रं तस्मिन्प्रविष्टाः स्पर्श-

---

१ क. ख. ग. ङ. छ. ज. ट. ठ. ढ. °र्वेषाꣳ रसानां जिह्वैकायनमेवꣳ सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रू°। २ क. ज °नवनव्य°। ३ च. °नघनव्य°। ४ ग. घ. ङ. च. ज. झ. ढ. °स्मिँल्लीय°। ५ ख. ङ॰ च. ज. झ. ढ. °यद°। ६ च ढ. °ति य°।

विशेषा आप इव समुद्रं तद्व्यतिरेकेणाभावभूता भवन्ति । तस्यैव हि ते संस्थानमात्रा आसन् ।

स यथा सर्वासामपामित्यादिसमनन्तरग्रन्थमुत्थापयति—**किंचान्यदिति** । तदेव व्याकरोति —**न केवलमिति** । प्रलयकाले च प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावाज्जगतो ब्रह्मत्वमिति संबन्धः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**जलेति** । तथाऽपि प्रज्ञा[1]नमे[2]वैकमेवं स्यान्न ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह—**तस्मादिति** । सत्यज्ञानादिवाक्याद्ब्रह्मणस्तन्मात्रत्वादित्यर्थः । यथोक्तं ब्रह्म चेत्प्रतिपत्तव्यं किमिति तर्हि स यथेत्यादि वाक्यमित्याशङ्क्य तच्छेषत्वेन प्रलयं दर्शयितुं दृष्टान्तवचनमेतदित्याह–[3]**अत आहेति** । प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलय एकश्चासौ प्रलयश्चेत्येकप्रलयः । तडागादिगतानामपां कुतः समुद्रे लयो न हि तासां तेन संगतिरित्याशङ्क्याऽऽह—**अविभागेति** । अत्र हि समुद्रशब्देन जलसामान्यमुच्यते तद्व्यतिरेकेण च जलविशेषाणामभा[4]वो विवक्षितस्तेषां तत्संस्थानमात्रत्वादतश्चाऽऽसामस्मिन्नविभागस्य प्राप्तिरिति समुद्रेऽविभागप्राप्तिरित्यर्थः । पिच्छिलादीनामित्यादिशब्देनानुक्तस्पर्शविशेषाः सर्वे गृह्यन्ते । विषयाणामिन्द्रियकार्यत्वाभावात्कुतः स्पर्शानां त्वचि विलयः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह–**त्वगितीति** । स्पर्शविशेषाणां स्पर्शसामान्येऽन्तर्भावं प्रपञ्चयति–**तस्मिन्निति** ।

तथा तदपि स्पर्शसामान्यमात्रं त्वक्शब्दवाच्यं मनःसंकल्पे मनोविषयसामान्यमात्रे त्वग्विषय इव स्पर्शविशेषाः प्रविष्टं तद्व्यतिरेकेणाभावभूतं भवति । एवं मनोविषयोऽपि बुद्धिविषयसामान्यमात्रे प्रविष्टस्तद्व्यतिरेकेणाभावभूतो भवति । विज्ञानमात्रमेव भूत्वा प्रज्ञानघने परे ब्रह्मण्याप इव समुद्रे प्रलीयते । एवं परम्पराक्रमेण शब्दादौ सह ग्राहकेण करणेन प्रलीने प्रज्ञानघन उपाध्यभावात्सैन्धवघनवत्प्रज्ञानघनमेकरसमनन्त[5]मपारं नि[6]रन्तरं ब्रह्म व्यवतिष्ठते । तस्मादात्मैवैकमद्वयमिति प्रतिपत्तव्यम् ।

तथाऽपि समस्तस्य जगतो ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावाद्ब्रह्मत्वमित्येतत्कथं प्रतिज्ञातमित्याशङ्क्य परम्परया ब्रह्मणि सर्व[7]प्रविलयं दर्शयितुं क्रममनुक्रामति—**तथेति** । मनसि सति विषयविषयिभावस्य दर्शनादसति चादर्शनान्मनःस्पन्दितमात्रं विषयजातमिति तस्य तद्विषयमात्रे प्रविष्टस्य तदतिरेकेणासत्त्वमित्यर्थः । संकल्पविकल्पात्मकमनःस्पन्दितद्वै-

---

१ ग. ज्ञानैक्यं स्या° । २ ण. °वैकं स्या° । ३ घ. ण. इत्यत । ४ घ. °वोऽभिप्रेत° । ५ क. ख. च. छ. ज. झ. ढ. °न्तरम° । ६ ख. रन्नं ब्र° । ७ ध. ण. °प्रल° ।

तस्य संकल्पात्मके मनस्यन्तर्भावात्तस्य च संकल्पस्याध्यवसायपारतन्त्र्यदर्शनादध्यवसायात्मिकायां च बुद्धौ तद्विषयस्य पूर्ववदनुप्रवेशान्मनोविषयसामान्यस्य बुद्धिविषयसामान्ये प्रविष्टस्य तद्व्यतिरेकेणासत्त्वमित्याह—एवमिति । सर्वं जगदुक्तेन न्यायेन बुद्धिमात्रं भूत्वा तद्यच्छेच्छान्त आत्मनीति श्रुत्या ब्रह्मणि पर्यवस्यतीत्याह—विज्ञानमात्रमिति । ननु जगदिदं विलीयमानं शक्तिशेषमेव विलीयते । तत्त्वज्ञानादृते तस्य निःशेषनाशानाश्रयणात् । तथा च कुतो ब्रह्मैकरसस्य प्रतिपत्तिरत आह—एवमिति । शक्तिशेषलयेऽपि तस्या दुर्निरूपत्वाद्वस्त्वैकरस्यधीरविरुद्धेति भावः । एकायनप्रक्रियातात्पर्यमुपसंहरति—तस्मादिति । घ्राणविषयसामान्यमित्यादावेकायनमिति सर्वत्र संबन्धः ।

तथा सर्वेषां गन्धानां पृथिवीविशेषाणां नासिके घ्राणविषयसामान्यम् । तथा सर्वेषां रसानामब्विशेषाणां जिह्वेन्द्रियविषयसामान्यम् । तथा सर्वेषां रूपाणां तेजोविशेषाणां चक्षुश्चक्षुर्विषयसामान्यम्[1] । तथा शब्दानां श्रोत्रविषयसामान्यं पूर्ववत् । तथा श्रोत्रादिविषयसामान्यानां मनोविषयसामान्ये संकल्पे । मनोविषयसामान्यस्यापि बुद्धिविषयसामान्ये विज्ञानमात्रे । विज्ञानमात्रं भूत्वा परस्मिन्प्रज्ञानघने प्रलीयते । तथा कर्मेन्द्रियाणां विषया वदनादानगमनविसर्गानन्दविशेषास्तैस्तत्क्रियासामान्येष्वेव[2] प्रविष्टा न विभागयोग्या[3] भवन्ति समुद्र इवाब्विशेषाः । तानि च सामान्यानि प्राणमात्रं प्राणश्च प्रज्ञानमात्रमेव[4] । " यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वै प्रज्ञा स प्राणः " इति कौषीतकिनोऽधीयते ।

कथं पुनरत्र प्रतिपर्यायं ब्रह्मणि पर्यवसानं तत्राऽऽह— तथेति । यथा सर्वेषु पर्यायेषु ब्रह्मणि पर्यवसानं तथोच्यत इति यावत् । पूर्ववदिति त्वग्विषयसामान्यवदित्यर्थः । संकल्पे लय इति शेषः । विज्ञानमात्र इत्यत्रापि तथैव । एवं सर्वेषां कर्मणामित्यादेरर्थमाह—तथा कर्मेन्द्रियाणामिति । क्रियासामान्यानां सूत्रात्मसंस्थानभेदत्वमभ्युपेत्याऽऽह—तानि चेति । क्रियाज्ञानशक्त्योश्चिदुपाधिभूतयोश्चिदभेदादभेदादभेदमभिप्रेत्य प्राणश्चेत्यादि भाष्यम् । तत्र तयोरन्योन्याभेदे मानमाह—यो वा इति ।

ननु सर्वत्र विषयस्यैव प्रलयोऽभिहितो न तु करणस्य तत्र कोऽभिप्राय इति । बाढम् । किंतु विषयसमानजातीयं करणं मन्यते श्रुतिर्न तु जात्यन्तरम् । विषयस्यैव स्वात्मग्राहकत्वेन संस्थानान्तरं करणं नाम यथा रूपविशेषस्यैव संस्थानं प्रदीपः करणं सर्वरूपप्रकाशन एवं सर्ववि-

१ क. च. ज. झ. ढ. °क्षुर्वि° । २ क. ङ. ज. झ. °स्तत्क्रि° । ३ क. °भाज्या भ° । च. छ. ज. झ. °भार्या भ° । ढ °भागार्हा भ° । ४ ख. झ. °नघनमा° ।

षयविशेषाणामेव स्वात्मविशेषप्रकाशकत्वेन संस्थानान्तराणि करणानि प्रदीपवत् । तस्मान्न करणानां पृथक्प्रलये यत्नः कार्यो विषयसामान्यात्मकत्वाद्विषयप्रलयेनैव प्रलयः सिद्धो भवति करणानामिति ॥ ११ ॥

श्रुतिमुखात्करणलयो न प्रतिभाति स्वयं च व्याख्यायते तत्र को हेतुरिति पृच्छति—नन्विति । श्रुत्या करणलयस्यानुक्तत्वमङ्गी करोति—बाढमिति[1] । पृष्टमभिप्रायं प्रकटयति—किंत्विति । करणस्य विषयसाजात्यं विवृणोति—विषयस्यैवेति । किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्यानुमानमिति सूचयति—प्रदीपवदिति । चक्षुस्तैजसं रूपादिषु मध्ये रूपस्यैव व्यञ्जकद्रव्यत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यादीन्यनुमानानि शास्त्रप्रकाशिकायामधिगन्तव्यानि । करणानां विषयसाजात्ये फलितमाह—तस्मादिति । पृथग्विषयप्रलयादिति शेषः । एकायनप्रक्रियासमाप्तावितिशब्दः ॥ ११ ॥

तत्रेदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञातं तत्र हेतुरभिहित आत्मसामान्यत्वमात्मजत्वमात्मप्रलयत्वं च । तस्मादुत्पत्तिस्थितिप्रलयकालेषु प्रज्ञानव्यतिरेकेणाभावात्प्रज्ञानं ब्रह्मैवाऽऽत्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातं यत्तत्तर्कतः साधितम् । स्वाभाविकोऽयं प्रलय इति पौराणिका वदन्ति । यस्तु बुद्धिपूर्वकः प्रलयो ब्रह्मविदां ब्रह्मविद्यानिमित्तोऽयमात्यन्तिक इत्याचक्षते । अविद्यानिरोधद्वारेण यो भवति तदर्थोऽयं विशेषारम्भः—

स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायेव स्यात् । यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

तत्र दृष्टान्त उपादीयते स यथेति । सैन्धवखिल्यः सिन्धोर्विकारः सैन्धवः सिन्धुशब्देनोदकमभिधीयते स्यन्दनात्सिन्धुरुदकं तद्विकारस्तत्र भवो वा सैन्धवः सैन्धवश्चासौ खिल्यश्चेति सैन्धवखिल्यः खिल एव

१ घ. ति । श्रुत्यभि° । २ ण. °नान्यस्मत्कृतशा° । ३ ख. ढ. °सामान्ये फ° । ४ ग. छ. प्रज्ञाऽऽत्मै° । ५ क. ख. ग. घ. च. ज्ञ. ढ. °न्धवश्चा° ।

खिल्यः स्वार्थे यत्प्रत्यय उदके सिन्धौ स्वयोनौ प्रास्तः प्रक्षिप्त उदकमेव विलीयमानमनुविलीयेत । यत्तद्भौम[1]तैजससंपर्कात्काठिन्यप्राप्तिः खिल्यस्य स्वयोनिसंपर्कादपगच्छति तदुदकस्य विलयनं तदनु सैन्धवखिल्यो विलीयत इत्युच्यते । तदेतदाहोदकमेवानुविलीयेतेति । न ह नैवास्य खिल्यस्योद्ग्रहणायोद्धृत्य पूर्ववद्ग्रहणाय ग्रहीतुं नैव समर्थः कश्चित्स्यात्सुनिपुणोऽपि । इवशब्दोऽनर्थकः । ग्रहणाय नैव समर्थः । कस्मात् । यतो यतो यस्माद्यस्माद्देशात्तदुदकमाददीत गृहीत्वा स्वादयेल्लवणास्वादमेव तदुदकं न तु खिल्यभावः ।

स यथा सैन्धवखिल्य इत्यादेः संबन्धं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—तत्रेत्यादिना । पूर्वः संदर्भस्तत्रेत्युच्यते । प्रतिज्ञातेऽर्थे पूर्वोक्तं हेतुमनूद्य साध्यसिद्धिं[2] फलं दर्शयति—तस्मादिति । उक्तहेतोर्यथोक्तं ब्रह्मैव सर्वमिदं जगदिति यत्प्रतिज्ञातमिदं सर्वं यदयमात्मेति तत्पूर्वोक्तदृष्टान्तप्रबन्धरूपतर्कवशात्साधितमिति योजना । उत्तरवाक्यस्य विषयपरिशेषार्थमुक्त[3]प्रलये पौराणिकसंमतिमाह—स्वाभाविक इति । कार्याणां प्रकृता[4]वाश्रितत्वं स्वाभाविकत्वम् । प्रलयान्तरेऽपि तेषां संमतिं संगिरते—यस्त्वेति । द्वितीयप्रलयमाधिकृत्यानन्तरग्रन्थमवतारयति—आविद्येति । तत्रेत्यात्यन्तिकप्रलयोक्तिः । उदकं विलीयमानमित्ययुक्तं काठिन्यविलयेऽपि तल्लयादर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह—यत्तदिति । न हेति प्रतीकमादाय व्याचष्टे—नैवेति । अन्वयप्रदर्शनार्थं नैवेति पुनरुक्तम् ।

यथाऽयं दृष्टान्त एवमेवँ[5] वा अरे मैत्रेयीदं[6] परमात्माख्यं महद्भूतम् । यस्मान्महतो भूतादविद्यया परिच्छिन्ना सती कार्यकरणोपाधिसंबन्धात्खिल्यभावमापन्नाऽसि मर्त्या[7] जन्ममरणाशनाया[8]पिपासादिसंसारधर्मवत्यासि नाम[9]रूप[10]कार्यात्मिकाऽमुष्यान्वयाऽहमिति स खिल्यभावस्तव कार्यकर[11]णभूतोपाधिसंपर्कभ्रान्तिजनितो महति भूते स्वयोनौ महासमुद्रस्थानीये परमात्मन्यजरेऽमरेऽभये शुद्धे सैन्धवघनवदेकरसे प्रज्ञानघनेऽनन्तरेऽपारे निरन्तरेऽविद्याजनितभ्रान्तिभेदवर्जिते प्रवेशितः । तस्मिन्प्रविष्टे स्वयोनिग्रस्ते खिल्यभावेऽविद्याकृते भेदभावे प्रणाशित इदमेकमद्वैतं महद्भूतं महच्च तद्भूतं च महद्भूतं सर्वमहत्तरत्वादाकाशादि-

१ क. च. ञ. ढ. °मतेजसः सं° । २ घ. ञ. °सिद्धिफ° । ३ घ. ञ. ण. °मुक्ते प्र° । ४ घ. ञ. ण. °तावव‌सित° । ५ ढ. °एवं वा एवमेवारे । ग. एवं वा । ६ ङ. °मेवारे । ७ क. ख. छ. झ. °व त्वरे । ८ च. झ. ढ. ° र्यकारं° । ९ झ. °नापि° । १० ग. झ. °पकर्मात्मि° । ११ ग. °रणोपा° ।

कारणत्वाच्च भूतं त्रिष्वपि कालेषु स्वरूपाव्यभिचारात्सर्वदैव परिनिष्पन्नमिति[१] त्रैकालिको निष्ठाप्रत्ययः ।

महद्भूतमेकमद्वैतमित्युत्तरत्र संबन्धः । अस्यार्थस्य सर्वोपनिषत्प्रसिद्धत्वप्रदर्शनार्थो वैशब्द्यः । इदं महद्भूतमित्यत्रेदंशब्दार्थं विशदयति—यस्मादित्यादिना । तदिदं परमात्माख्यं महद्भूतमिति पूर्वेण संबन्धः । खिल्यभावापत्तिकार्यं कथयति—मर्त्येत्यादिना । कोऽसौ खिल्यभावोऽभिप्रेतस्तत्राऽऽह—नामरूपेति । कार्यकरणसंघाते तादात्म्याभिमानद्वारा जात्याद्यभिमानोऽत्र खिल्यभाव इत्यर्थः । इतिशब्देनाभिमानो लक्ष्यते । यथोक्ते खिल्यभावे सति कुतो भूतस्य महत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—स खिल्यभाव इति[२] । खिल्यभावः[३] स्वशब्दार्थः । परस्य परिशुद्धत्वार्थमजरादिविशेषणानि । केन रूपेणैकरस्यं तदाह—प्रज्ञानेति । तस्यापरिच्छिन्नत्वमाह—अनन्त इति । तस्य सापेक्षत्वं वारयति—अपार इति । प्रतिभासमाने भेदे कथं यथोक्तं तत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्येति । भवतु यथोक्ते तत्त्वे खिल्यभावस्य प्रवेशस्तथाऽपि किं स्यादित्यत आह—तस्मिन्निति । महत्त्वं साधयति—सर्वेति । भूतत्वमुपपादयति—त्रिष्वपीति ।

अथवा भूतशब्दः परमार्थवाची महच्चे[४] पारमार्थिकं चेत्यर्थः । लौकिकं तु यद्यपि महद्भवति स्वप्नमायाकृतं हिमवदादिपर्वतोपमं न परमार्थवस्तु अतो विशिनष्टीदं चं महच्च तद्भूतं चेति । अनन्तं, नास्यान्तो विद्यत इत्यनन्तम् । कदाचिदापेक्षिकं स्यादित्यतो विशिनष्ट्यपारमिति । विज्ञप्तिर्विज्ञानं विज्ञानं च तद्घनश्चेति विज्ञानघनः । घनशब्दो जात्यन्तरप्रतिषेधार्थः । यथा सुवर्णघनोऽयोघन इति । एवशब्दोऽवधारणार्थः । नान्यज्जात्यन्तरमन्तराले विद्यत इत्यर्थः ।

महदित्युक्ते पारमार्थिकं चेति विशेषणं किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह—लौकिकमिति । जाग्रत्कालीनं परिदृश्यमानं हिमवदादि महद्यपि भवति तथाऽपि स्वप्नमायादिसमत्वान्न तत्परमार्थवस्तु । न हि दृश्यं जडमिन्द्रजालादेर्विशिष्यते[५]ऽतो लौकिकान्महतो ब्रह्म व्यावर्तयितुं विशेषणमित्यर्थः । आपेक्षिकं स्यादानन्त्यमिति शेषः । अवधारणरूपमर्थमेव स्फोरयति—नान्यदिति ।

यदीदमेकमद्वैतं परमार्थतः । स्वच्छं संसारदुःखासंपृक्तम्[७] । किंनिमित्तोऽयं खिल्यभाव आत्मनो जातो मृतः सुखी दुःख्यहं ममेत्येवमादि-

१ घ. निष्ठितमि° । २ घ. °ति । आविद्यकखि° । ३ ख. ढ. °वः सश° । ४ ग. झ. °च्च तत्पार° । ५ घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. तु । ६ ख. ज. ढ. ण. °विशेष्य° । ७ च. ढ. °संयुक्त° ।

लक्षणोऽनेकसंसारधर्मोपद्रुत इति । उच्यते । एतेभ्यो भूतेभ्यो यान्येतानि कार्यकरणविषयाकारपरिणतानि नामरूपात्मकानि सलिलफेनबुद्बुदोपमानि स्वच्छस्य परमात्मनः सलिलोपमस्य। येषां विषयपर्यन्तानां प्रज्ञानघने ब्रह्मणि परमार्थविवेकज्ञानेन प्रविलापनमुक्तं नदीसमुद्रवत् । एतेभ्यो हेतुभूतेभ्यो भूतेभ्यः सत्यशब्दवाच्येभ्यः समुत्थाय सैन्धवखिल्यवत् । यथाऽद्भ्यः सूर्य-चन्द्रादिप्रतिबिम्बो[1] यथा वा स्वच्छस्य स्फटिकस्यालक्तकाद्युपाधिभ्यो रक्ता-दिभाव एवं कार्यकरणभूतभूतोपाधिभ्यो[2] विशेषात्मखिल्यभावेन समुत्थाय, सम्यगुत्थाय येभ्यो भूतेभ्य उत्थितस्तानि यदा कार्यकरणविषयाकारपरिण-तानि भूतान्यात्मनो विशेषात्मखिल्यहेतुभूतानि शास्त्राचार्योपदेशेन ब्रह्मविद्यया नदीसमुद्रवत्प्रविलापितानि विनश्यन्ति । सलिलफेनबुद्बुदादिवत्[3] तेषु विनश्यें-त्स्वन्वेवैष[4] विशेषात्मखिल्यभावो[5] विनश्यति। यथोदकालक्तकादिहेत्वपनये[6] सूर्य-चन्द्रस्फटिकादिप्रतिबिम्बो विनश्यति चन्द्रादिस्वरूपमेव परमार्थतो व्यवतिष्ठते। तद्वत्प्रज्ञानघनमनन्तमपारं स्वच्छं व्यवतिष्ठते।

एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थायेत्यादिसमनन्तरवाक्यव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—**यदीदमिति** । वस्तुतः शुद्धत्वे किं सिध्यति तदाह—**संसारेति** । तर्हि तस्मिन्निमित्ताभावान्न तस्य खिल्यत्वमिति मत्वाऽऽह—**किंनिमित्त इति** । खिल्यभावमेव विशिनष्टि—**जात इति** । अनेकः संसाररूपो धर्मोऽशनायापिपासादिस्तेनोपद्रुतो दूषित इति यावत् । खिल्यभावे निमित्तं दर्शयन्नुत्तरमाह—**उच्यत इति** । एतच्छब्दार्थं व्याकरोति—**यानीति** । स्वच्छस्य परमात्मनः कार्यकरणविषयाकारपरिणतानीति संबन्धः । तानि व्यवहारसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि—**नामरूपात्मकानीति** । तेषामतिदुर्बलत्वं सूचयति—**सलिलेति** । स्वच्छत्वे दृष्टान्तमाह—**सलिलोपमस्येति** । तेषां प्रत्यक्षत्वेऽपि प्रकृत-त्वाभावे कथमेतच्छब्देन परामर्शः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**येषामिति** । उक्तमेकाय-नप्रक्रियायामिति शेषः । ब्रह्मणि प्रज्ञानघने भूतानां प्रलये दृष्टान्तमाह—**नदीति**। हेतौ पञ्चमीति दर्शयति—**हेतुभूतेभ्य इति**[7] । पूर्वस्मिन्ब्राह्मणे षष्ठ्यन्तसत्यशब्दवा-च्यतया तेषां प्रकृतत्वमाह—**सत्येति** । यथा सैन्धवः सन्खिल्यः सिन्धोस्तेजःसंबन्ध-मपेक्ष्योद्गच्छति तथा भूतेभ्यः खिल्यभावो भवतीत्याह—**सैन्धवेति** । समुत्थानमेव विवृणोति—**यथेत्यादिना** । तान्येवेत्यादि व्याचष्टे—**येभ्य इति** । खिल्यहेतुभू-[8]

१ झ. सूर्यादि° । २ ग. ञ. °र्यकार° । ३ घ. ङ. च. ज. झ. ढ. °लिले फे° । ४ क. ख. °श्यत्सु स एष । च. ढ. °श्यत्सु वि° । झ. °श्यत्स्वेवै° । ५ च. ढ. °षात्मा खि° । ६ ग. घ. ङ. च. ज. झ. ढ. °ये चन्द्रसूर्यस्फ° । ७ घ. ण. °ति । एवं पू° । ८ घ. ञ. ण. °हेतूनि ।

तानि तत्र हेतुत्वोपेतानीति यावत् । ब्रह्मविद्योत्पत्तौ हेतुमाह—शास्त्रेति । तत्फलं सदृष्टान्तमाचष्टे—नदीति । यथा सलिले फेनादयो विनश्यन्ति तथा तेषु भूतेषु विनश्यत्सु सत्स्वनु पश्चात्खिल्यभावो नश्यतीत्याह—सलिलेति । किं पुनर्भूतानां खिल्यभावस्य च विनाशे सत्यवशिष्यते तत्राऽऽह—यथेति ।

न तत्र प्रेत्य विशेषसंज्ञाऽस्ति कार्यकरणसंघातेभ्यो विमुक्तस्येत्येवमरे मैत्रेयि ब्रवीमि नास्ति विशेषसंज्ञेत्यहमसावमुष्य पुत्रो ममेदं क्षेत्रं धनं सुखी दुःखीत्येवमादिलक्षणाऽविद्याकृतत्वात्तस्या अविद्यायाश्च ब्रह्मविद्यया निरन्वयतो नाशितत्वात्कुतो विशेषसंज्ञासंभवो ब्रह्मविदश्चैतन्यस्वभावस्थितस्य । शरीरावस्थितस्यापि विशेषसंज्ञा नोपपद्यते किमुत कार्यकरणविमुक्तस्य सर्वत इति होवाचोक्तवान्किल परमार्थदर्शनं मैत्रेय्यै भार्यायै याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

तत्रेति कैवल्योक्तिः । उक्तमेव वाक्यार्थं स्फुटयति—नास्तीति । ब्रह्मविदोऽशरीरस्य विशेषसंज्ञाभावं कैमुतिकन्यायेन कथयति । शरीरावस्थितस्येति । सुषुप्तस्येति यावत् । सर्वतः कार्यकरणविमुक्तस्येति संबन्धः ॥ १२ ॥

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥

एवं प्रतिबोधिता सा ह किलोवाचोक्तवती मैत्रेयी । अत्रैवैतस्मिन्नेवैकस्मिन्वस्तुनि ब्रह्मणि विरुद्धधर्मवत्त्वमाचक्षाणेन भगवता मम मोहः कृतस्तदाह । अत्रैव मा भगवान्पूजावानमूमुहन्मोहं कृतवान् । कथं तेन विरुद्धधर्मवत्त्वमुक्तमित्युच्यते पूर्वं विज्ञानघन एवेति प्रतिज्ञाय पुनर्न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति । कथं विज्ञानघन एव कथं वा न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति । न ह्युष्णः शीतश्चाग्निरेवैको भवति । अतो मूढाऽस्म्यत्र । स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरे मैत्रेय्यहं ब्रवीमि मोहनं वाक्यं न ब्रवीमीत्यर्थः । ननु कथं विरुद्धधर्मत्वमवोचो विज्ञानघनं संज्ञाभावं च । न मयेदमेकस्मिन्धर्मिण्यभिहितम् । त्वयैवेदं विरुद्धधर्म-

१ घ. ञ. ण. तदाह । २ झ. °र्यकार° । ३ क. झ. °ते किं पुनः का° । ४ क. ख. ञ. ढ. ण. °र्वतो मु° । ५ क. ख. ञ. ढ. ण. शेषः । ६ क. °च याज्ञवल्क्यो न । ७ घ. ङ. छ. ज. झ. °र्मत्वमा° । ८ घ. ज. °र्मत्वमु° ।

त्वेनैकं वस्तु परिगृहीतं भ्रान्त्या न तु मयोक्तम् । मया त्विदमुक्तं यस्त्वविद्याप्रत्युपस्थापितः कार्यकरणसंबन्धयात्मनः खिल्यभावस्तस्मिन्विद्यया नाशिते तन्निमित्ता या विशेषसंज्ञा शरीरादिसंबन्धिन्यन्यत्वदर्शनलक्षणा सा कार्यकरणसंघातोपाधौ प्रविलापिते नश्यति हेत्वभावादुदकाद्याधारनाशादिव चन्द्रादिप्रतिबिम्बस्तन्निमित्तश्च प्रकाशादिः । न पुनः परमार्थचन्द्रादित्यस्वरूपानाशवदसंसारिब्रह्मस्वरूपस्य विज्ञानघनस्य नाशः । तद्विज्ञानघन इत्युक्तं स आत्मा सर्वस्य जगतः परमार्थतो भूतनाशान्न विनाशी । विनाशी त्वविद्याकृतखिल्यभावो वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुत्यन्तरात् । अयं तु पारमार्थिकोऽविनाशी वा अरेऽयमात्मा । अतोऽलं पर्याप्तं वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं यथाव्याख्यातं विज्ञानाय विज्ञातुम् । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वादिति हि वक्ष्यति ॥ १३ ॥

उक्तं परमार्थदर्शनमेव व्यक्तीकर्तुं चोदयति—एवमिति । तेन याज्ञवल्क्येनेति यावत् । इति वदता विरुद्धधर्मवत्त्वमुक्तमिति शेषः । एवं वदनेऽपि कुतो विरुद्धधर्मवत्त्वोक्तिस्तत्राऽऽह—कथमिति । एकस्यैव विज्ञानघनत्वे संज्ञाराहित्ये च कुतो विरोधधीरित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । विरोधबुद्धिफलमाह—अत इति । अत्रेत्युक्तविषयपरामर्शः । न वा इति प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति—अर इति । मोहनं वाक्यं ब्रवीत्येव भवानिति शङ्कते—नन्विति । समाधत्ते—न मयेति । कथं तर्हि ममैकस्मिन्नेव वस्तुनि विरुद्धधर्मवत्त्वबुद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—त्वयैवेति । त्वया तर्हि किमुक्तमिति तत्राऽऽह—मया त्विति । खिल्यभावस्य विनाशे प्रत्यगात्मस्वरूपमेव विनश्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—न पुनरिति । ब्रह्मस्वरूपस्यानाशे विज्ञानघनस्य किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—तदिति । विज्ञानघनस्य प्रत्यक्त्वं दर्शयति—आत्मेति । कथं तर्हि तान्येवानुविनश्यतीति तत्राऽऽह—भूतनाशेति । खिल्यभावस्याविद्याकृतत्वे प्रमाणमाह—वाचाऽऽरम्भणमिति । खिल्यभाववत्प्रत्यगात्मनोऽपि विनाशित्वं स्यादिति चेन्नेत्याह—अयं त्विति । पारमार्थिकत्वे प्रमाणमाह—अविनाशीति । अविनाशित्वफलमाह—अत इति । पर्याप्तं विज्ञातुमिति संबन्धः । इदमित्यादिपदानां गतार्थत्वादव्याख्येयत्वं सूचयति—यथेति । विज्ञानघन एवेत्यत्र वाक्यशेषं प्रमाणयति—न हीति ॥ १३ ॥

---

१ च. ढ. च । २ ग. °र्यंकार° । ३ क. °रूपव° । ४ ग. घ. ज. °कृतः खि° । ५ घ. ञ. °मैत्वमु° । ६ क. ख. ढ. ण. °धर्मोक्ति° । ७ क. ख. ञ. ढ. विरुद्धधी° । ८ क. °शयेनाऽऽह । ९ घ. ण. °ति । स आ° । १० क. ख. ढ. °वत्परमात्म° ।

यत्र हि [१]द्वैतमिव भवति तदितर इतरं[२] जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतर[३]ꣳ शृणोति तदितर [४]इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र[५] वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन [७]कं जिघ्रेत्तत्केन [६]कं पश्येत्तत्केन [९]कꣳ शृणुयात्तत्केन [८]कमभिवदेत्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं विजानीयात् । येनेदꣳ सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

कथं तर्हि प्रेत्य संज्ञा नास्तीत्युच्यते । शृणु । यत्र यस्मिन्नविद्याकल्पिते [१०]कार्यकरणसंघातोपाधिजनिते विशेषात्मनि खिल्यभावे हि यस्माद्द्वैतमिव परमार्थतोऽद्वैते ब्रह्मणि द्वैतमिव भिन्नमिव वस्त्वन्तरमात्मन उपलक्ष्यते । ननु द्वैतेनोपमीयमानत्वाद्द्वैतस्य परमार्थिकत्वमिति । न । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुत्यन्तरादेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमिति च । तत्तत्र यस्माद्द्वैतमिव तस्मादेवेतरोऽसौ परमात्मनः खिल्यभूत आत्माऽपरमार्थ[११]श्चन्द्रादेरिवोदकचन्द्रादिप्रतिबिम्ब इतरो[१२] घ्रातेतरेण घ्राणेनेतरं घ्रातव्यं जिघ्रति । इतर इतरमिति कारकप्रदर्शनार्थं[१३] जिघ्रतीति क्रियाफलयोरभिधानम् । यथा छिनत्तीति यथोद्यम्योद्यम्य निपातनं छेद्यस्य च द्वैधीभाव उभयं छिनत्तीत्येकेनैव शब्देनाभिधीयते

१ क. च. ढ. °रं पश्यति । २ क. च. ढ. °रं जिघ्रति । ३ च. ढ. °रमभिवदति । ४ च. ढ. °रꣳ शृणोति । ५ ग. च. °त्र त्वस्य । ६ च. कं पश्येत्त° । ७ च. कं जिघ्रेत्त° । ८ च. ढ. कमभिवदेत्त° । ९ च. ढ. °कꣳ शृणुयात्त° । १० ज. °र्यकार° । ११ ख. झ. °र्थतश्च° । १२ क. ख. °रोद्रष्टेतरेण चक्षुरादिकरणेनेतरद्द्रष्टव्यं रूपादिकं पश्यति । ग. ङ. च. छ. ज. ढ. °रो द्रष्टेतरेण चक्षुरादिकरणेनेतरं द्रष्टव्यं रूपादिकं पश्यति । १३ क. ख. ग. च. छ. ज. ढ. °र्थं पश्यती° ।

क्रियावसानत्वात्क्रियाव्यतिरेकेण च तत्फलस्यानुपलम्भात् । इतरो घ्राणेतरेण घ्राणेनेतरं घ्रातव्यं जिघ्रति तथा सर्वं पूर्ववद्विजानाति । इयमविद्यावदवस्था ।

आत्मनो विज्ञानघनत्वं प्रामाणिकं चेत्तर्हि निषेधवाक्यमयुक्तमिति शङ्कते—**कथ-मिति** । अविद्याकृतविशेषविज्ञानाभावाभिप्रायेण निषेधवाक्योपपत्तिरित्युत्तरमाह—**शृण्विति** । यस्मिन्नुक्तलक्षणे खिल्यभावे सति यस्माद्यथोक्ते ब्रह्मणि द्वैतमिव द्वैतमुपल-क्ष्यते तस्मात्तस्मिन्सतीतर इतरं जिघ्रतीति संबन्धः । द्वैतमिवेत्युक्तमनूद्य व्याचष्टे—**भिन्न-मिवेति** । इवशब्दस्योपमार्थत्वमुपेत्य शङ्कते—**नन्विति** । द्वैतेन द्वैतस्योपमीयमानत्वाद्-दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकस्य च तस्य वस्तुत्वं स्यादुपमानोपमेययोश्चन्द्रमुखयोर्वस्तुत्वोपलम्भा-दित्यर्थः । द्वैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्ववादिश्रुतिविरोधान्न तस्य सत्यतेति परिहरति—**न वाचाऽऽरम्भणमिति** । तत्र तस्मिन्खिल्यभावे सतीति यावत् । स्वप्नादिद्वैतमिव जागरि-तेऽपि[६] द्वैतं यस्मादालक्ष्यते तस्मात्परमात्मनः सकाशादितरोऽसावात्मा खिल्यभूतोऽपर-मार्थः सन्नितरं जिघ्रतीति योजना । परस्मादितरस्मिन्नात्मन्यपरमार्थे खिल्यभूते दृष्टान्तमाह—**चन्द्रादेरिवेति** । इतरशब्दमनूद्य तस्यार्थमाह—**इतरो घ्रातेति** । अविद्यादशायां सर्वा-ण्यपि कारकाणि सन्ति कर्तृकर्मनिर्देशस्य सर्वकारकोपलक्षणत्वादित्याह—**इतर इति** । क्रियाफलयोरेकशब्दत्वे दृष्टान्तं विवृणोति—**यथेति** । दृष्टान्तेऽपि विप्रतिपत्तिमाशङ्क्या-नन्तरोक्तं हेतुमेव स्पष्टयति—**क्रियेति** । अतश्च जिघ्रतीत्यत्रापि क्रियाफलयोरेकशब्दत्व-मविरुद्धमिति शेषः । उक्तं वाक्यार्थमनूद्य वाक्यान्तरेष्वतिदिशति—**इतर इति** । तथेतरो द्रष्टेतरेण चक्षुषेतरं द्रष्टव्यं पश्यतीत्यादि द्रष्टव्यमिति शेषः । उत्तरेष्वपि वाक्येषु पूर्ववा-क्यवत्कर्तृकर्मनिर्देशस्य सर्वकारकोपलक्षणत्वं क्रियापदस्य च क्रियातत्फलाभिधायित्वं तुल्यमित्याह—**सर्वमिति** । यत्र हीत्यादिवाक्यार्थमुपसंहरति—**इयमिति** ।

यत्र तु ब्रह्मविद्ययाऽविद्या नाशमुपगमिता तत्राऽऽत्मव्यतिरेकेणान्यस्या-भावः । यत्र वा अस्य ब्रह्मविदः सर्वं नामरूपाद्यात्मन्येव प्रविलापितमात्मैव संवृत्तं यत्रैवमात्मैवाभूत्तत्र केन करणेन कं[९] घ्रातव्यं को जिघ्रेत्तथा पश्ये-द्विजानीयात् । सर्वत्र हि कारकसाध्या क्रिया । अतः कारकाभावेऽनुपपत्तिः

---

१ ग. ङ. °याफलाव° । घ. °याया: फलाव° । २ ज. °सानात्क्रि° । ३ झ. °रो द्रष्टेतरेण चक्षु-रादिकरणेनेतरं द्रष्टव्यं रूपादिकं पश्यति । ४ ख. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ढ. °रं जि° । ५ च. तथेतर इत्यादिसर्वं पूर्ववत् । इ° । ६ क. ख. ङ. °पि तद्द्वैतं । ७ क. ख. ढ. °र्थतः स° । ८ क. ख. ढ. °ह—द्रष्टेति । ९ क. ख. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. कं द्रष्टव्यं कः पश्येत्तथा जिघ्रेद्वि° ।

क्रियायाः । क्रियाभावे च फलाभावः । तस्मादविद्यायामेव सत्यां क्रियाकारकफलव्यवहारो न ब्रह्मविदः । आत्मत्वादेव सर्वस्य नाऽऽत्मव्यतिरेकेण कारकं क्रियाफलं वाऽस्ति । नचानात्मा सन्सर्वमात्मैव भवति कस्यचित् । तस्मादविद्ययैवानात्मत्वं परिकल्पितं न तु परमार्थत आत्मव्यतिरेकेणास्ति किंचित् । तस्मात्परमार्थात्मैकत्वप्रत्ययये क्रियाकारकफलप्रत्ययानुपपत्तिः । अतो विरोधाद्ब्रह्मविदः क्रियाणां तत्साधनानां चात्यन्तमेव निवृत्तिः । केन किमिति क्षेपार्थं वचनं प्रकारान्तरानुपपत्तिदर्शनार्थम् । केनचिदपि प्रकारेण क्रियाकरणादिकारकानुपपत्तेः । केनचित्किंचित्कश्चित्कथंचिन्न जिघ्रेदेवेत्यर्थः ।

यत्र वा अस्येत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह—यत्र त्विति । उक्तेऽर्थे वाक्याक्षराणि व्याचष्टे—यत्रेति । तमेवार्थं संक्षिपति–यत्रैवमिति । सर्वं कर्तृकरणादीति शेषः । तत्केनेत्यादि व्याकरोति—तत्तत्रेति । किंशब्दस्याऽऽक्षेपार्थं कथयति-सर्वत्र हीति । ब्रह्मविदोऽपि कारकद्वारा क्रियादि स्वी क्रियतामित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मत्वादिति । सर्वस्याऽऽत्मत्वासिद्धिमाशङ्क्य सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुत्या समाधत्ते—नचेति । कथं तर्हि सर्वमात्मव्यतिरेकेण भातीत्याशङ्क्याऽऽह— तस्मादिति । भेदभानस्याविद्याकृतत्वे फलितमाह— तस्मात्परमार्थेति । तद्धेतोरज्ञानस्यापनीतत्वादिति शेषः । एकत्वप्रत्ययादज्ञाननिवृत्तिद्वारा क्रियादिप्रत्यये निवृत्तेऽपि क्रियादि स्यान्नेत्याह—अत इति । करणप्रमाणयोरभावे कार्यस्य विरुद्धत्वादिति यावत् । ननु किंशब्दे प्रश्नार्थे प्रतीयमाने कथं क्रियातत्साधनयोरत्यन्तानिवृत्तिर्विदुषो विवक्ष्यते तत्राऽऽह–केनेति । किंशब्दस्य प्रागेव क्षेपार्थत्वमुक्तं तेच क्षेपार्थं वचो विदुषः सर्वप्रकारक्रियाकारकाद्यसंभवप्रदर्शनार्थमित्यत्यन्तमेव क्रियादिनिवृत्तिर्विदुषो युक्तेत्यर्थः । सर्वप्रकारानुपपत्तिमेवाभिनयति–केनचिदिति ।

यत्राप्यविद्यावस्थायामन्योऽन्यं पश्यति तत्रापि येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्येन विजानाति तस्य करणस्य विज्ञेये विनियुक्तत्वात् । ज्ञातुश्च ज्ञेय एव हि जिज्ञासा नाऽऽत्मनि । न चाग्नेरिवाऽऽत्माऽऽत्मनो विषयो न चाविषये ज्ञातुर्ज्ञानमुपपद्यते । तस्मा-

---

१ ग. ज. °त्तिप्रद° । २ क. ख. ज. ढ. °म् । न के° । ३ घ. ङ. ज. °ण क° । ४ क. ख. ग. घ. ङ. °चित्किंचि° । ५ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °न्न पश्येदे° । ६ घ. ण. °या हि स्वी° । ७ घ. ण. °दजातस्या° । ८ क. ख. ढ. ण. °गेवाऽऽक्षे° । ९ क. ख. ढ. तच्चाऽऽक्षे° । १० घ. ज. हि विजि° । ११ घ. च. ज. °ये विज्ञा° ।

येनेदं सर्वं विजानाति तं विज्ञातारं केन करणेन को वाऽन्यो विजानीयात्। यदा तु पुनः परमार्थविवेकिनो ब्रह्मविदो विज्ञातैव केवलोऽद्वयो वर्तते तं विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

कैवल्यावस्थामास्थाय संज्ञाभाववचनमित्युक्त्वा तत्रैव किं पुनर्न्यायं वक्तुमविद्यावस्थायामपि साक्षिणो ज्ञानाविषयत्वमाह—यत्रापीति। येन कूटस्थबोधेन व्याप्तो लोकः सर्वं जानाति तं साक्षिणं केन करणेन को वा ज्ञाता जानीयादित्यत्र हेतुमाह—येनेति। येन चक्षुरादिना लोको जानाति तस्य विषयग्रहणेनैवोपक्षीणत्वान्न साक्षिणि प्रवृत्तिरित्यर्थः। आत्मनोऽसंदिग्धभावत्वाच्च प्रमेयत्वासिद्धिरित्याह—ज्ञातुश्चेति। किंचाऽऽत्मा स्वेनैव ज्ञायते ज्ञात्रन्तरेण वा। नाऽऽद्य इत्याह—नचेति। न द्वितीय इत्याह—न चाविषय इति। ज्ञात्रन्तरस्याभावात्तस्याविषयोऽयमात्मा कुतस्तेन ज्ञातुं शक्यते। न हि ज्ञात्रन्तरमस्ति नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः। आत्मनि प्रमातृप्रमाणयोरभावे ज्ञानाविषयत्वं फलतीत्याह—तस्मादिति। विज्ञातारमित्यादिवाक्यस्यार्थं प्रपञ्चयति—यदा त्विति। तदेवं स्वरूपापेक्षं विज्ञानघनत्वं विशेषविज्ञानापेक्षं तु संज्ञाभाववचनमित्यविरोध इति ॥ १४ ॥

इति बृहदारण्यकभाष्यटीकायां द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम्।)

यत्केवलं कर्मनिरपेक्षममृतत्वसाधनं तद्वक्तव्यमिति मैत्रेयीब्राह्मणमारब्धम्[1]। तच्चाऽऽत्मज्ञानं सर्वसंन्यासाङ्गविशिष्टम्। आत्मनि च विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति। आत्मा च प्रियः सर्वस्मात्। तस्मादात्मा द्रष्टव्यः स च श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति च दर्शनप्रकारा उक्ताः। तत्र[2] श्रोतव्य आचार्यागमाभ्याम्। मन्तव्यस्तर्कतः। तत्र च तर्क उक्त आत्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातस्य हेतुवचनमात्मैकसामान्यत्वमात्मैकोद्भवत्वमात्मैकप्रलयत्वं च। तत्रायं हेतुरसिद्ध इत्याशङ्क्यत आत्मैकसामान्योद्भवप्रलयाख्यस्तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमेतद्ब्राह्मणमारभ्यते।

पूर्वोत्तरब्राह्मणयोः संगतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति—यत्केवलमिति। कैवल्यं व्याचष्टे—कर्मनिरपेक्षमिति। तच्चाऽऽत्मज्ञानमुक्तमिति संबन्धः। ततो निराकाङ्क्षत्वं

---

१ क. °त्रेयिब्रा°। २ क. °त्र च श्रो°।

सिद्धमिति चकारार्थः । आत्मज्ञानं संन्यासिनामेवेति नियन्तुं विशिनष्टि--सर्वेति । ननु कुतस्ततो नैराकाङ्क्ष्यं सत्यपि तस्मिन्विज्ञेयान्तरसंभवादत आह-आत्मनि चेति । न वा अरे पत्युरित्यादावुक्तं स्मारयति—आत्मा चेति । तस्य निरतिशयप्रेमास्पदत्वेन परमानन्दत्वे फलितमाह-तस्मादिति । स चेद्दर्शनार्हस्तर्हि तद्दर्शने कानि साधनानीत्याशङ्क्याऽऽह-स चेति । दर्शनप्रकारा दर्शनस्योपायप्रभेदाः । श्रवणमननयोः स्वरूपविशेषं दर्शयति--तत्रेति । कोऽसौ तर्को येनाऽऽत्मा मन्तव्यो भवति तत्राऽऽह—तत्र चेति । दुन्दुभ्यादिग्रन्थः सप्तम्यर्थः । उक्तमेव तर्कं संगृह्णाति—आत्मैवेति । प्रधानादिवादमादाय हेत्वसिद्धिशङ्कायां तन्निराकरणार्थमिदं ब्राह्मणमिति संगतिं संगिरते—तत्रायमिति ।

यस्मात्परस्परोपकार्योपकारकभूतं जगत्सर्वं पृथिव्यादि । यच्च लोके परस्परकार्योपकारकभूतं तदेककारणपूर्वकमेकसामान्यात्मकमेकप्रलयं च दृष्टम् । तस्मादिदमपि पृथिव्यादिलक्षणं जगत्परस्परोपकार्योपकारकत्वात्तथाभूतं भवितुमर्हति । एष ह्यर्थोऽस्मिन्ब्राह्मणे प्रकाश्यते । अथवाऽऽत्मैवेदं सर्वमिति प्रतिज्ञातस्याऽऽत्मोत्पत्तिस्थितिलयत्वं हेतुमुक्त्वा पुनरागमप्रधानेन मधुब्राह्मणेन प्रतिज्ञातस्यार्थस्य निगमनं क्रियते । तथाहि नैयायिकैरुक्तं हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमिति । अन्यैर्व्याख्यातमा दुन्दुभिदृष्टान्ताच्छ्रोतव्यार्थमागमवचनं प्राङ्मधुब्राह्मणान्मन्तव्यार्थमुपपत्तिप्रदर्शनेन मधुब्राह्मणेन तु निदिध्यासनविधिरुच्यत इति । सर्वथाऽपि तु यथाऽऽगमेनावधारितं तर्कतस्तथैव मन्तव्यम् । यथा तर्कतो मतस्य तर्कागमाभ्यां निश्चितस्य तथैव निदिध्यासनं क्रियत इति पृथङ्निदिध्यासनविधिरनर्थक एव । तस्मात्पृथक्प्रकरणविभागोऽनर्थक इत्यस्मदभिप्रायः श्रवणमनननिदिध्यासनानामिति । सर्वथाऽपि त्वध्यायद्वयस्यार्थोऽस्मिन्ब्राह्मण उपसंह्रियते ।

कथं हेत्वसिद्धिशङ्कोद्ध्रियते तत्राऽऽह-यस्मादिति । तस्मात्तथाभूतं भवितुमर्हतीत्युत्तरत्र संबन्धः । अन्योन्योपकार्योपकारकभूतं जगदेकचैतन्यानुविद्धमेकप्रकृतिकं चेत्यत्र व्याप्तिमाह—यच्चेति । दृष्टं स्वप्नादीति शेषः । दृष्टान्ते सिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—तस्मादिति । तच्छब्दार्थं स्फुटयति-परस्परेति । तथाभूतमित्येककारणपूर्वकादि गृह्यते । विमतमेककारणकं परस्परोपकार्योपकारकभूतत्वात्स्वप्नव-

---

१ क. °रूपे वि° । २ घ. °पतो वि° । ३ क. ख. च. छ. ज. ढ. °स्परकार्यकारणत्वा° । ४ च. ढ. °त्वाच्च तथा° । ५ ग. ङ. च. ज. झ. °थावत्तर्कं° । ६ क. ख. घ. ञ. ण. °र्वकत्वादि ।

दित्ययुक्तं हेत्वसिद्धेः । न हि सर्वं जगत्परस्परोपकार्योपकारकभूतमित्याशङ्क्याऽऽह—**एष हीति** । हेत्वसिद्धिशङ्कां परिहर्तुं ब्राह्मणमिति संगतिमुक्त्वा प्रकारान्तरेण तामाह—**अथवेति** । प्रतिज्ञाहेतू क्रमेणोक्त्वा हेतुसहितस्य प्रतिज्ञार्थस्य पुनर्वचनं निगमनमित्यत्र तार्किकसंमतिमाह—**तथाहीति** । भर्तृप्रपञ्चानां ब्राह्मणारम्भप्रकारमनुवदति—**अन्यैरिति** । द्रष्टव्यादिवाक्यादारभ्याऽऽ दुन्दुभिदृष्टान्तादागमवचनं श्रोतव्य इत्युक्तश्रवणनिरूपणार्थम् । दुन्दुभिदृष्टान्तादारभ्य मधुब्राह्मणात्प्रागुपपत्तिप्रदर्शनेन मन्तव्य इत्युक्तमननिरूपणार्थमागमवचनम् । निदिध्यासनं व्याख्यातुं पुनरेतद्ब्राह्मणमित्यर्थः । एतद्दूषयति—**सर्वथाऽपीति** । श्रवणादेर्विधेयत्वे[1]ऽविधेयत्वेऽपीति यावत् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां श्रवणे प्रवृत्तस्य तत्पौष्कल्ये सत्यर्थलब्धं मननं न विधिमपेक्षते । यथा तर्कतो मतं तत्त्वं तथा तस्य[2] तर्कागमाभ्यां निश्चितस्योभयसामर्थ्यादेव निदिध्यासनसिद्धौ तदपि विध्यनपे[3]क्षमेवेत्यर्थः । त्रयाणां विध्यनपे[4]क्षत्वे फलितमाह—**तस्मादिति** । इति परकीयव्याख्यानमयुक्तमिति शेषः । सिद्धान्तेऽपि श्रवणादिविध्यभ्युपगमात्क[5]थं परकीयं प्रस्थानं प्रत्याख्यातमित्याशङ्क्याऽऽह—**सर्वथाऽपि त्विति** । तद्विध्यभ्युपगमेऽपीति यावत् ।

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ शारीरस्ते-
जोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदम-
मृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १ ॥

इयं पृथिवी प्रसिद्धा **सर्वेषां भूतानां मधु**, सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां भूतानां प्राणिनां मधु, कार्यं मध्विव मधु । य[6]थैको मध्वपूपोऽनेकैर्मधुकरैर्निर्वर्तित[7] एवमियं पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता । तथा **सर्वाणि भूतानि पृथिव्यै**, पृथिव्या अस्या **मधु** कार्यम् । किं च **यश्चायं पुरुषोऽस्यां पृथिव्यां तेजोमय**श्चिन्मात्रप्रकाशमयो**ऽमृतमयो**ऽमरणधर्मा **पुरुषो यश्चायमध्यात्मं**, **शारीरः** शरीरे भवः पूर्ववत्**तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः** । स च लिङ्गाभिमानी । स च सर्वेषां भूतानामुप[8]कारक[9]करणत्वेन मधु । सर्वाणि च भूतान्यस्य मधु । चशब्दसाम-

१ क. ख. घ. ढ. त्वेऽपी° । २ क. ण. तर्कस्य । ३ क. ख. ढ. °पेक्षितमे° । ४ क. ख. ढ. ण. °पेक्षितत्वे । ५ घ. ञ. ण. °त्कथमित्थं प° । ६ च. °थैकं मध्वने° । ७ घ. °र्तितमेव° । ८ च. ढ. °भूतैर्निर्व° । ९ घ. छ. ज. झ. ढ. °कारात्कर° । १० ग. °कत्वे° ।

र्ध्यात् । एवमेतच्चतुष्टयं तावदेकं सर्वभूतकार्यं सर्वाणि च भूतान्यस्य कार्यम् । अतोऽस्यैककारणपूर्वकता । यस्मादेकस्मात्कारणादेतज्जातं तदेवैकं परमार्थतो ब्रह्मेतरत्कार्यं वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयमात्रमित्येष मधुपर्यायाणां सर्वेषामर्थः संक्षेपतः । अयमेव स योऽयं प्रतिज्ञात इदं सर्वं यदयमात्मेति । इदममृतं यन्मैत्रेय्या अमृतत्वसाधनमुक्तमात्मविज्ञानमिदं तदमृतम् । इदं ब्रह्म, यद्ब्रह्म ते ब्रवाणि ज्ञपयिष्यामीत्यध्यायादौ प्रकृतं यद्विषया च विद्या ब्रह्मविद्येत्युच्यत इदं सर्वं यस्माद्ब्रह्मणो विज्ञानात्सर्वं भवति ॥ १ ॥

एवं संगतिं ब्राह्मणस्योक्त्वा तदक्षराणि व्याकरोति—इयमित्यादिना । यदुक्तं मध्विव मध्विति तद्विवृणोति—यथेति । न केवलमुक्तं मधुद्वयमेव किंतु मध्वन्तरं चास्तीत्याह—किं चेति । पुरुषशब्दस्य क्षेत्रविषयत्वं वारयति—स चेति । तस्य पृथिवीवन्मधुत्वमाह–स च सर्वेषामिति । सर्वेषां च भूतानां तं प्रति मधुत्वं दर्शयति–सर्वाणि चेति । नन्वाद्यमेव मधुद्वयं श्रुतमश्रुतं तु मधुद्वयमशक्यं कल्पयितुं कल्पकाभावादत आह—चशब्देति । प्रथमपर्यायार्थमुपसंहरति—एवमिति । पृथिवी सर्वाणि भूतानि पार्थिवः पुरुषः शारीरश्चेति चतुष्टयमेकं मध्विति शेषः । मधुशब्दार्थमाह—सर्वेति । अस्येति पृथिव्यादेरिति यावत् । परस्परमुपकार्योपकारकभावे फलितमाह–अत इति । अस्येति सर्वं जगदुच्यते । उक्तं च यस्मात्परस्परोपकार्योपकारकभूतमित्यादि । भवत्वनेन न्यायेन मधुपर्यायेषु सर्वेषु कारणोपदेशो ब्रह्मोपदेशस्तु कथमित्याशङ्क्याऽऽह–यस्मादिति । स प्रकृत आत्मैवायं चतुर्धोक्तो भेद इति योजना । इदमिति चतुष्टयकल्पनाधिष्ठानविषयं ज्ञानं परामृशति । इदं ब्रह्मेत्यत्र चतुष्टयाधिष्ठानमिदंशब्दार्थः । तृतीये च तस्य प्रकृतत्वं दर्शयति–यद्विषयेति । इदं सर्वमित्यत्र ब्रह्मज्ञानमिदमित्युक्तम् । सर्वं सर्वाप्तिसाधनमिति यावत् । तदेव स्पष्टयति—यस्मादिति ॥ १ ॥

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ रैतस-

---

१ ग. °तज्जगज्जा° । २ ख. °यमितीत्ये° । ३ च. ढ. मितीत्ये° । ४ ख. ढ. °षु का° । ५ घ. कार्यकर° ।

स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मे-
दममृतमिदं ब्रह्मेद॰ँ सर्वम् ॥ २ ॥

तथाऽऽपः । अध्यात्मं रेतस्यपां विशेषतोऽवस्थानम् ॥ २ ॥

यथा पृथिवी मधुत्वेन व्याख्याता तथाऽऽपोऽपि व्याख्येया इत्याह— तथेति । रैतस इति विशेषणस्यार्थमाह—अध्यात्ममिति । ' आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन् ' इति हि श्रुत्यन्तरम् ॥ २ ॥

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मयस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेद-
ममृतमिदं ब्रह्मेद॰ँ सर्वम् ॥ ३ ॥

तथाऽग्निः । वाच्यग्नेर्विशेषतोऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

पृथिव्यामप्सु चोक्तं न्यायमग्नावतिदिशति–तथेति । वाङ्मय इत्यस्यार्थमाह—वाचीति । अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदिति हि श्रूयते ॥ ३ ॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद॰ँ
सर्वम् ॥ ४ ॥

तथा वायुः । अध्यात्मं प्राणो भूतानां शरीरारम्भकत्वेनोपकारान्मधुत्वं तदन्तर्गतानां तेजोमयादीनां करणत्वेनोपकारान्मधुत्वम् । तथा चोक्तं "तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निः" इति ॥ ४ ॥

अग्नावुक्तं न्यायं वायौ योजयति–तथेति । ' वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्' इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह—अध्यात्ममिति । पृथिव्यादीनां तदन्तर्वर्तिनां च पुरुषाणामेकवाक्योपात्तानामेकरूपं मधुत्वमिति शङ्कां परिहरन्नवान्तरविभागमाह–भूतानामिति पृथिव्यादीनां कार्यत्वं तेजोमयादीनां करणत्वमित्यत्र सम्प्रत्ताधिकारसंमतिमाह—तथा चोक्तमिति ॥ ४ ॥

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याऽऽदित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ५ ॥

तथाऽऽदित्यो मधु । चाक्षुषोऽध्यात्मम् ॥ ५ ॥

यद्यप्यादित्यस्तृतीये भूतेऽन्तर्भवति तथाऽपि देवताभेदमाश्रित्याग्नावुक्तं न्यायं तस्मिन्नतिदिशति — तथेति । आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्' इति श्रुतिमाश्रित्याऽऽह— चाक्षुष इति ॥ ५ ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशाꣳ सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ ६ ॥

तथा दिशो मधु । दिशां यद्यपि श्रोत्रमध्यात्मं[1] शब्दप्रतिश्रवणवेलायां[2] तु विशेषतः संनिहितो भवतीत्यध्यात्मं प्रातिश्रुत्कः, प्रतिश्रुत्कायां प्रतिश्रवणवेलायां[3] भवः प्रातिश्रुत्कः ॥ ६ ॥

आदित्यगतं न्यायं दिक्षु संपादयति—तथेति । 'दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्' इति श्रुतेः श्रोत्रमेव दिशामध्यात्मं तथाचाध्यात्मं श्रौत्र इत्येव वक्तव्ये कथं प्रातिश्रुत्क इति विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह—दिशामिति । तथाऽपीत्यस्मिन्नर्थे तुशब्दः ॥ ६ ॥

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिꣳश्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मान-

---

१ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. ढ. °त्मं तथाऽपि श° । २ ख. ग. च. छ. झ. ढ. शब्दः प्र° । ३ च. ढ. °यां वि° ।

सस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेद-
ममृतमिदं ब्रह्मेद॰ सर्वम् ॥ ७ ॥

तथा चन्द्रः। अध्यात्मं मानसः ॥ ७ ॥

दिक्षु व्यवस्थितं न्यायं चन्द्रे दर्शयति—तथेति। 'चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्' इति श्रुतिमनुसृत्याऽऽह—अध्यात्ममिति ॥ ७ ॥

इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृत-
मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मे-
द॰ सर्वम् ॥ ८ ॥

तथा विद्युत्। त्वक्तेजसि भवस्तैजसोऽध्यात्मम् ॥ ८ ॥

चन्द्रवद्विद्युतोऽपि मधुत्वमाह—तथेति। अध्यात्मं तैजस इत्यस्यार्थमाह—त्वगिति ॥ ८ ॥

अय॰ स्तनयित्नुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तन-
यित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तन-
यित्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्म॰
शाब्दः सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स
योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद॰ सर्वम् ॥ ९ ॥

तथा स्तनयित्नुः। शब्दे भवः शाब्दोऽध्यात्मं यद्यपि तथाऽपि स्वरे विशेषतो भवतीति सौवरोऽध्यात्मम् ॥ ९ ॥

पर्जन्योऽपि विद्युदादिवत्सर्वेषां भूतानां मधु भवतीत्याह—तथेति। अध्यात्मं शाब्दः सौवर इत्यस्यार्थमाह—शब्दे भव इति। यद्यप्यध्यात्मं शब्दे भव इति व्युत्पत्त्या शाब्दः पुरुषस्तथाऽपि स्वरे विशेषतो भवतीत्यध्यात्मं सौवरः पुरुष इति योजना ॥ ९ ॥

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याऽऽकाशस्य
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजो-

१ ग. °ध्वस्या वि°।

मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ हृद्याकाश-
स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदम-
मृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १० ॥

तथाऽऽकाशः । अध्यात्मं हृद्याकाशः ॥ १० ॥

स्तनयित्नावुक्तं न्यायमाकाशेऽतिदिशति—तथेति ॥ १० ॥

आकाशान्ताः पृथिव्यादयो भूतगणा देवतागणाश्च कार्यकरणसंघातात्मान उपकुर्वन्तो मधु भवन्ति प्रति शरीरिणमित्युक्तम् । येन ते प्रयुक्ताः शरीरिभिः संबध्यमाना मधुत्वेनोपकुर्वन्ति तद्वक्तव्यमितीदमारभ्यते—

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ
सर्वम् ॥ ११ ॥

अयं धर्मोऽयमित्यप्रत्यक्षोऽपि धर्मः कार्येण तत्प्रयुक्तेन प्रत्यक्षेण व्यपदिश्यतेऽयं धर्म इति प्रत्यक्षवत् । धर्मश्च व्याख्यातः श्रुतिस्मृतिलक्षणः क्षत्रादीनामपि नियन्ता जगतो वैचित्र्यकृत्पृथिव्यादीनां परिणामहेतुत्वात्प्राणिभिरनुष्ठीयमानैरूपश्च । तेन चायं धर्म इति प्रत्यक्षेण व्यपदेशः । सत्यधर्मयोश्चाभेदेन निर्देशः कृतः शास्त्राचारलक्षणयोरिह तु भेदेन व्यपदेश एकत्वे सत्यपि । दृष्टादृष्टभेदरूपेण कार्यारम्भकत्वात् । यस्त्वदृष्टोऽपूर्वाख्यो धर्मः स सामान्यविशेषात्मनाऽदृष्टेन रूपेण कार्यमारभते सामान्यरूपेण पृथिव्यादीनां प्रयोक्ता भवति विशेषरूपेण चाध्यात्मं कार्यकरणसंघातस्य । तत्र पृथिव्यादीनां प्रयोक्तरि यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयस्तथाऽध्यात्मं कार्यकरणसंघातकर्तरि धर्मे भवो धार्मः ॥ ११ ॥

१ क. ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. हृदयाका° । २ ग. ज. °र्यकार° । ३ घ. ङ. च. ज. झ. ढ. °तात्मनोप° । ४ ख. ग. येनैते । ५ ग. घ. ज. झ. °नश्च । ६ ख. च. ढ. °दृष्टरू° । ७ च. ढ. °र्यकार° ।

पर्यायान्तरं वृत्तमनूद्योत्थापयति—आकाशान्ता इति । प्रति शरीरिणं सर्वेषां शरीरिणां प्रत्येकमिति यावत् । धर्मस्य शास्त्रैकगम्यत्वेन परोक्षत्वादयमितिनिर्देशानर्हत्वमाशङ्क्याऽऽह—अयमितीति । यद्यपि धर्मोऽप्रत्यक्षोऽयमितिनिर्देशानर्हस्तथाऽपि पृथिव्यादिधर्मकार्यस्य[1] प्रत्यक्षत्वात्तेन कारणस्याभेदमौपचारिकमादाय प्रत्यक्षघटादिवदयं धर्म इतिव्यपदेशोपपत्तिरित्यर्थः । कोऽसौ धर्मो यस्य प्रत्यक्षत्वेन[2] व्यपदेशस्तत्राऽऽह—धर्मश्चेति । व्याख्यातस्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्ममित्यादाविति शेषः । तर्हि तस्य प्रत्यक्षत्वान्न चोदनालक्षणत्वमित्याशङ्क्य गौणत्वमुख्यत्वाभ्यामविरोधमभिप्रेत्याऽऽह—श्रुतीति । तस्मिन्नेव कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति—क्षत्रादीनामिति । तत्रैवानुमानान्तरं विवक्षित्वोक्तम्—जगत इति । जगद्वैचित्र्यकारित्वे हेतुमाह—पृथिव्यादीनामिति । धर्मस्य प्रत्यक्षेण व्यपदेशे हेत्वन्तरमाह—प्राणिभिरिति । तेनानुष्ठीयमानाचारेण प्रत्यक्षेण धर्मस्य लक्ष्यमाणत्वेनेति यावत् । ननु तृतीयेऽध्याये यो वै स धर्मः सत्यं वै तदिति सत्यधर्मयोरभेदवचनात्तयोर्भेदेनात्र पर्यायद्वयोपादानमनुपपन्नमत आह—सत्येति । कथमेकत्वे सति भेदेनोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—दृष्टेति । अदृष्टेन रूपेण कार्यारम्भकत्वं प्रकटयति—यस्त्विति । सामान्यात्मनाऽऽरम्भकत्वमुदाहरति—सामान्यरूपेणेति । विशेषात्मना कार्यारम्भकत्वं व्यनक्ति—विशेषेति । धर्मस्य द्वौ भेदावुक्तौ तयोर्मध्ये प्रथममधिकृत्य यश्चेत्यादि वाक्यमित्याह—तत्रेति । द्वितीयं विषयीकृत्य यश्चायमध्यात्ममित्यादि प्रवृत्तमित्याह—तथेति ॥ ११ ॥

इदꣳ सत्यꣳ सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मꣳ सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १२ ॥

तथा दृष्टेनानुष्ठीयमानेनाऽऽचाररूपेण सत्याख्यो भवति स एव धर्मः सोऽपि द्विप्रकार एव सामान्यविशेषात्मरूपेण । सामान्यरूपः पृथिव्यादिसमवेतो विशेषरूपः कार्यकरणसंघातसमवेतः । तत्र पृथिव्यादिसमवेते वर्तमानक्रियारूपे सत्ये तथाऽध्यात्मं कार्यकरणसंघातसमवेते सत्ये भवः सात्यः । सत्येन वायुरावातीति श्रुत्यन्तरात् ॥ १२ ॥

१ घ. ञ. ण. °व्यादेर्धर्म° । २ घ. ञ. °क्षवद्व्यप° । ण. °क्षव्य° । ३ ज. ढ. °र्यैकार° । ४ च. ज. ढ. °र्यैकार° ।

इदं सत्यमित्यस्मिन्पर्याये सत्यशब्दार्थमाह–तथा दृष्टेनेति । सोऽपीत्यपिशब्दो धर्मोदाहरणार्थः । द्वयोरपि प्रकारयोर्विनियोगं विभजते––सामान्यरूप इति । उभयत्र समवेतशब्दस्तत्र तत्र कारणत्वेनानुगैतत्यर्थः । यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य विषयमाह–तत्रेति । सत्ये यश्चेत्यादि वाक्यमिति शेषः । यश्चायमध्यात्ममित्यादिवाक्यस्य विषयमाह–तथाऽध्यात्ममिति । सत्यत्य पृथिव्यादौ कार्यकरणसंघाते च कारणत्वे प्रमाणमाह–––सत्येनेति ॥ १२ ॥

इदं मानुषꣳ सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १३ ॥

धर्मसत्याभ्यां प्रयुक्तोऽयं कार्यकरणसंघातविशेषः । स येन जातिविशेषेण संयुक्तो भवति स जातिविशेषो मानुषादिः । तत्र मानुषादिजातिविशिष्टा एव सर्वे प्राणिनिकायाः परस्परोपकार्योपकारकभावेन वर्तमाना दृश्यन्ते । अतो मानुषादिजातिरपि सर्वेषां भूतानां मधु । तत्र मानुषादिजातिरपि बाह्याऽऽध्यात्मिकी चेत्युभयथा निर्देशभाग्भवति ॥ १३ ॥

इदं मानुषमित्यत्र मानुषग्रहणं सर्वजात्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्याऽऽह–धर्मसत्याभ्यामिति । कथं पुनरेषा जातिः सर्वेषां भूतातां मधु भवति तत्राऽऽह––तत्रेति । भोगभूमिः सप्तम्यर्थः । यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यद्वयस्य विषयभेदं दर्शयति––तत्रेति । व्यवहारभूमाविति यावत् । धर्मादिवदित्यपेरर्थः । निर्देष्टुः स्वशरीरनिष्ठा जातिराध्यात्मिकी शरीरान्तराश्रिता तु बाह्येति भेदः । वस्तुतस्तु तत्र नोभयथात्वमित्यभिप्रेत्य निर्देशभागित्युक्तम् ॥ १३ ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्याऽऽत्मनः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदꣳ सर्वम् ॥ १४ ॥

१ क. ख. ज. ढ. ण. °गतार्थः । २ च. ढ. लक्ष्यन्ते । ३ ख. घ. ढ. °निविष्टा जा° ।

यस्तु कार्यकरणसंघातो मानुषादिजातिविशिष्टः सोऽयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु । नन्वयं शारीरशब्देन निर्दिष्टः पृथिवीपर्याय एव । न । पार्थिवांशस्यैव तत्र ग्रहणात् । इह तु सर्वात्मा प्रत्यस्तमिताध्यात्माधिभूतादिसर्वविशेषः सर्वभूतदेवतागणविशिष्टः कार्यकरणसंघातः सोऽयमात्मेत्युच्यते । तस्मिन्नस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽमूर्तरसः सर्वात्मको निर्दिश्यते । एकदेशेन तु पृथिव्यादिषु निर्दिष्टोऽत्राध्यात्मविशेषाभावात्स न निर्दिश्यते । यस्तु परिशिष्टो विज्ञानमयो यदर्थोऽयं देहलिङ्गसंघात आत्मा स यश्चायमात्मेत्युच्यते ॥ १४ ॥

अन्तिमं पर्यायमवतारयति—यस्त्विति । आत्मनः शारीरेण गतत्वात्पुनरुक्तिरनुपयुक्तेति शङ्कते—नन्विति । अवयवावयविविषयत्वेन पर्यायद्वयमपुनरुक्तमिति परिहरति—नेत्यादिना । परमात्मानं व्यावर्तयति—सर्वभूतेति । चेतनं व्यवच्छिनत्ति—कार्येति । यश्चायमस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य विषयमाह—तस्मिन्निति । यश्चायमध्यात्ममिति किमिति नोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—एकदेशेनेति । अत्रेत्यन्त्यपर्यायोक्तिः । यश्चायमात्मेत्यस्यार्थमाह—यस्त्विति ॥ १४ ॥

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः । सर्वेषां भूतानाꣳ राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥

यस्मिन्नात्मनि परिशिष्टो विज्ञानमयोऽन्त्ये पर्याये प्रवेशितः सोऽयमात्मा । तस्मिन्नविद्याकृतकार्यकरणसंघातोपाधिविशिष्टे ब्रह्मविद्यया परमार्थात्मनि प्रवेशिते स एवमुक्तोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनभूतः सर्वेषां भूतानामयमात्मा सर्वैरुपास्यः सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वभूतानां स्वतन्त्रो न कुमारामात्यवत्किं तर्हि सर्वेषां भूतानां राजा । राजत्वविशेषणमधिपतिरिति भवति कश्चिद्राजोचितवृत्तिमाश्रित्य राजा न त्वधिपतिरतो विशिनष्टयधिपतिरिति । एवं सर्वभूतात्मा

१ च. °र्यकार° । २ ख. ङ. °धिदैवादि° । ३ क. घ. च. छ. ज. झ. ढ. °ताधिदैवादि° । ४ क. छ. ढ. °तागुण° । ५ ज. ढ. °र्यकार° । ६ क. ख. ढ. °न्तिमप° । ७ घ. ञ. °मित्यादि कि° । ८ क. ग. ङ. ज. ट. ठ. ड. सर्व । ९ च. र्यकार° । १० च. ढ. °तः स वै स एवायमात्माऽव्यवहितपूर्वपर्याये तेजोमय इत्यादिना निर्दिष्टो विज्ञानात्मा विद्वान्सर्वे° ।

विद्वान्ब्रह्मविन्मुक्तो भवति। यदुक्तं ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदितीदं तद्व्याख्यातम्। एवमात्मानमेव सर्वात्मत्वेनाऽऽचार्यागमाभ्यां श्रुत्वा मत्वा तर्कतो विज्ञाय साक्षादेवं[1] यथा मधुब्राह्मणे[2] दर्शितं[3] तथा। तस्माद्ब्रह्मविज्ञानादेवंलक्षणात्पूर्वमपि ब्रह्मैव सदविद्ययाऽब्रह्माऽऽसीत्सर्वमेव च सदसर्वमासीत्तां त्वविद्यामस्माद्विज्ञानात्तिरस्कृत्य ब्रह्मविद्ब्रह्मैव सन्ब्रह्माभवत्सर्वः[4] स सर्वमभवत्।

स वा अयमात्मेत्यस्यार्थमाह—यस्मिन्निति। परिशिष्टः पूर्वपर्यायेष्वनुपदिष्टोऽन्त्ये च पर्याये[5] यश्चायमात्मेत्युक्तो विज्ञानमयो यस्मिन्नात्मनि खिल्यदृष्टान्तवचसा प्रवेशितस्तेन परेणाऽऽत्मना तादात्म्यं गतो विद्वानत्राऽऽत्मशब्दार्थः। उक्तमात्मशब्दार्थमनूद्य सर्वेषामित्यादि व्याचष्टे—**तस्मिन्निति**। अविद्यया कृतः कार्यकरणसंघात एवोपाधिस्तेन विशिष्टे जीवे तस्मिन्परमार्थात्मनि ब्रह्मणि ब्रह्मविद्यया प्रवेशिते[6] स एवायमात्मा यथोक्तविशेषणः सर्वैरुपास्यः सर्वेषां भूतानामाधिपतिरिति संबन्धः। व्याख्येयं पदमादाय तस्य वाच्यमर्थमाह–**सर्वेषामिति**। तस्यैव विवक्षितोऽर्थः सर्वैरुपास्य इत्युक्तः। स्वातन्त्र्यं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति–**नेत्यादिना**। सर्वेषां भूतानां राजेत्येतावतैव यथोक्तार्थसिद्धौ किमित्यधिपतिरिति विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह–**राजत्वेति**। राजत्वजात्यनाक्रान्तोऽपि कश्चित्तदुचितपरिपालनादिव्यवहारवानित्युपलब्धं न पुनस्तस्य स्वातन्त्र्यं राजपरतन्त्रत्वात्तस्मात्ततो व्यवच्छेदार्थमधिपतिरिति विशेषणमित्यर्थः। राजाऽधिपतिरित्युभयोरपि मिथो विशेषणविशेष्यत्वमभिप्रेत्य वाक्यार्थं निगमयति—**एवमिति**। उक्तस्य विद्याफलस्य तृतीयेनैकवाक्यत्वमाह—**यदुक्तमिति**। तदेव व्याख्यातं स्फोरयति—**एवमिति**। मैत्रेयीब्राह्मणोक्तक्रमेणेति यावत्। एवमित्यस्यार्थं कथयति—**यथेति**। मधुब्राह्मणे पूर्वब्राह्मणे चोक्तक्रमेणाऽऽत्मनि श्रवणादित्रयं संपाद्य विद्वान्ब्रह्माभवदिति संबन्धः। ननु मोक्षावस्थायामेव विदुषो ब्रह्म[7]त्वापरिच्छिन्नत्वं[8] न प्राच्यामविद्यादशायामित्याशङ्क्याऽऽह–**तस्मादिति**। समानाधिकरणं पञ्चमीत्रयम्। एवंलक्षणाद्[9]हं ब्रह्मास्मीति श्रवणादिकृतात्तत्त्व[10]साक्षात्कारादिति यावत्। अब्रह्मत्वादिधीध्वस्तिस्तर्हि कथमित्याशङ्क्याऽऽह—**तां त्विति**।

---

१ च. °देव य° । २ ख. ग. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. °णेन द° । ३ क. °तं तस्मा° । ४ क. ख. ङ. छ. °त्सर्वं सत्सर्वम° । झ. °त्सर्वं स सर्वम° । ५ क. ख. ढ. °येऽयमा° । ६ घ. ञ. ण. °ते सति स । ७ घ. ण. °ह्मत्वमप° । ८ घ. ञ. ण. °त्वं च न । ९ क. ख. ञ. ढ. °णाद्ब्रह्मा° । १० क. ख. ञ. ढ. °त्तत्साक्षा° ।

परिसमाप्तः शास्त्रार्थो यदर्थः प्रस्तुतः । तस्मिन्नेतस्मिन्सर्वात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वात्मनि सर्वं जगत्समर्पितमित्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयते—तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समार्पिता इति प्रसिद्धोऽर्थः । एवमेवास्मिन्नात्मनि परमात्मभूते ब्रह्मविदि सर्वाणि[1] भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि सर्वे देवा अग्न्यादयः सर्वे लोका भूरादयः सर्वे प्राणा वागादयः सर्व एत आत्मानो जलचन्द्रवत्प्रतिशरीरानुप्रवेशिनोऽविद्याकल्पिताः । सर्वं[2] जगदस्मिन्समर्पितम् । यदुक्तं ब्रह्मविद्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति । स एष सर्वात्मभावो व्याख्यातः । स एष विद्वान्ब्रह्मवित्सर्वोपाधिः सर्वात्मा सर्वो भवति । निरुपाधिर्निरुपाख्योऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघनोऽजोऽजरो[3]ऽमृतोऽभयोऽचलो नेति नेत्यस्थूलोऽनणुरित्येवंविशेषणो भवति ।

वृत्तमनूद्योत्तरग्रन्थमवतारयति—परिसमाप्त इति । यस्य शास्त्रस्यार्थो विषयप्रयोजनाख्यो ब्रह्मकण्डिकायां चतुर्थादौ च प्रस्तुतस्तस्यार्थो यथोक्तन्यायेन निर्धारित इत्यनुवादार्थः । सर्वात्मभूतत्वं सर्पादिवत्कल्पितानां सर्वेषामात्मभावेन स्थितत्वम् । सर्वं ब्रह्म तद्रूपत्वं सर्वात्मत्वम् । सर्व एत आत्मान इति कुतो भेदोक्तिरात्मैक्यस्य शास्त्रीयत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—जलचन्द्रवदिति । दार्ष्टान्तिकभागस्य संपिण्डितमर्थमाह—सर्वमिति । उक्तस्य सर्वात्मभावस्य तृतीयेनैकवाक्यत्वं निर्दिशति—यदुक्तमिति । सर्वात्मभावे विदुषः सप्रपञ्चत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—स एष इति । सर्वेण कल्पितेन द्वैतेन सहितमधिष्ठानभूतं ब्रह्म प्रत्यग्भावेन पश्यन्विद्वान्सर्वोपाधिस्तत्तद्रूपेण स्थितः सर्वो भवति । तदेवं कल्पितं सप्रपञ्चत्वमविद्वद्दृष्ट्या विदुषोऽभीष्टमित्यर्थः । विद्वद्दृष्ट्या तस्य निष्प्रपञ्चत्वं दर्शयति—निरुपाधिरिति । निरुपाख्यत्वं शब्दप्रत्ययागोचरत्वं ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वमविद्याकृतं निष्प्रपञ्चत्वं तात्त्विकमित्यागमार्थाविरोध उक्तः ।

तमेतमर्थमजानन्तस्तार्किकाः केचित्पण्डितंमन्याश्चा[4]ऽऽगमविदः शास्त्रार्थं विरुद्धं मन्यमाना विकल्पयन्तो मोहमगाधमुपयान्ति[5] । तमेतमर्थमेतौ मन्त्रावनुवदतः—" अनेजदेकं मनसो जवीयस्तदेजाति तन्नैजति " इति । तथा च तैत्तिरीयके—" यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित् । एतत्साम

१ घ. °दि सर्वात्मनि स° । २ क. च. छ. झ. सर्वं । ३ ख. ग. घ. ङ. छ. ज. °रोऽमरोऽमृ° ।
४ ग. घ. ङ. च. छ. झ. ढ. केचन पण्डि° । ५ ङ. ज. °पयान्ति ।

गायन्नास्ते । अहमन्नमहमन्नमहमन्नम्" इत्यादि । तथाच च्छान्दोग्ये " जक्षत्क्रीडन्रममाणः स यदि पितृलोककामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वज्ञः सर्ववित्" इत्यादि । आथर्वणे च " दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च" । कठवल्लीष्वपि " अणोरणीयान्महतो महीयान्" " कस्तं मदामदं देवम्" "तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्" इति च । तथा गीतासु " अहं क्रतुरहं यज्ञः" "पिताऽहमस्य जगतः" " नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापम्" " समं सर्वेषु भूतेषु" " अविभक्तं विभक्तेषु" " ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च" इत्येवमाद्यागमार्थं विरुद्धमिव प्रतिभान्तं मन्यमानाः स्वचित्तसामर्थ्यादर्थनिर्णयाय विकल्पयन्तोऽस्त्यात्मा नास्त्यात्मा कर्ताऽकर्ता मुक्तो बद्धः क्षणिको विज्ञानमात्रं शून्यं चेत्येवं विकल्पयन्तो न पारमधिगच्छन्त्यविद्याया विरुद्धधर्मदर्शित्वात्सर्वत्र । तस्मात्तत्र य एव श्रुत्याचार्यदर्शितमार्गानुसारिणस्त एवाविद्यायाः पारमधिगच्छन्ति । त एव चास्मान्मोहसमुद्रादगाधादुत्तरिष्यन्ति नेतरे स्वबुद्धिकौशलानुसारिणः ॥ १५ ॥

कथं तर्हि तार्किका मीमांसकाश्च शास्त्रार्थं विरुद्धं पश्यन्तो ब्रह्मास्ति नास्तीत्यादि विकल्पयन्तो मोमुह्यन्ते तत्राऽऽह—तमेतमिति । वादिव्यामोहस्याज्ञानं मूलमुक्त्वा प्रकृते ब्रह्मणो द्वैरूप्ये प्रमाणमाह—तमित्यादिना । तैत्तिरीयश्रुतावादिशब्देनाहमन्नमन्नमदन्तमद्मीत्यादि गृह्यते । छान्दोग्यश्रुतावादिशब्देन सत्यकामः सत्यसंकल्पो विजरो विमृत्युरित्यादि गृहीतम् । श्रुतिसिद्धे द्वैरूप्ये स्मृतिमपि संवादयति—तथेति । पूर्वोक्तप्रकारेणाऽऽगमार्थविरोधसमाधाने विद्यमानेऽपि तदज्ञानाद्वादिविभ्रान्तिरित्युपसंहरति—इत्येवमादीति । विकल्पमेव स्फुटयति—अस्तीति । सर्वत्र श्रुतिस्मृतिष्वात्मनीति यावत् । के तर्हि पारमविद्यायाः समधिगच्छन्ति तत्राऽऽह—तस्मादिति । ब्रह्मज्ञानफलमाह—त एवेति ॥ १९ ॥

परिसमाप्ता ब्रह्मविद्याऽमृतत्वसाधनभूता । यां मैत्रेयी पृष्टवती भर्तारं यदेव भगवानमृतत्वसाधनं वेद तदेव मे ब्रूहीति । एतस्या ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थेयमाख्यायिकाऽऽनीता । तस्या आख्यायिकायाः संक्षेपतोऽर्थप्रकाशनार्थावेतौ मन्त्रौ भवतः । एवं हि मन्त्रब्राह्मणाभ्यां स्तुत-

---

१ क. ज. झ. °रात्स दू° । २ घ. ज. चेति । ३ ग. घ. ज. °ष्ठत् । त° । ४ घ. ङ. च. झ. ढ. °भातं म° । ५ क. ञ. ण. °मार्थे वि° । ६ घ. ञ. ण. °दिभ्रा° । ७ क. ख. ञ. ढ. पारं ब्रह्मवि° । ण. पारं ब्रह्मावि° । ८ झ. °क्षेपेणार्थ° ।

त्वादमृतत्व[1]सर्व[2]प्राप्तिसाधनत्वं ब्रह्मविद्यायाः प्रकटीकृतं राजमार्ग[3]मुपनीतं भवति। यथाऽऽदित्य उद्यञ्शार्वरं तमोऽपनयतीति तद्वत्। अपि चैवं स्तुता ब्रह्मविद्या ये[4]न्द्रराजरक्षिता सा दु[5]ष्प्राप्या देवैरपि। यस्मादश्विभ्यामपि देवभिषग्भ्यामिन्द्ररक्षिता विद्या महताऽऽयासेन प्राप्ता। ब्राह्मणस्य शिरश्छित्त्वा[6]ऽश्व्यं शिरः प्रतिसंधाय तस्मिन्निन्द्रेण च्छिन्ने पुनः स्वशिर एव प्रतिसंधाय तेन ब्राह्मणस्य स्वशिरसैवोक्ताऽशेषा ब्रह्मविद्या श्रुता। तस्मात्ततः परतरं किंचित्पुरुषार्थसाधनं न भूतं न भावि वा कुत एव वर्तमानमिति नातः परा स्तुतिरस्ति।

तद्यथेत्यादिवाक्यार्थं विस्तरेणोक्त्वा वृत्तं कीर्तयति—परिसमाप्तेति। ब्रह्मविद्या परिसमाप्ता चेत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याऽऽह—एतस्या इति। इयमिति प्रवर्ग्यप्रकरणस्थामाख्यायिकां परामृशति। आनीतेदं वै तन्मध्वित्यादिना ब्राह्मणेनेति शेषः। तदेतदृषिरित्यादेस्तात्पर्यमाह—तस्या इति। तद्वां नरेत्यादिरेको मन्त्रः। आथर्वणायेत्यादिरपरः। मन्त्रब्राह्मणाभ्यां वक्ष्यमाणरीत्या ब्रह्मविद्यायाः स्तुतत्वे किं सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—एवं हीति। तस्या मुक्तिसाधनत्वं दृष्टान्तेन स्फुटयति—यथेति। केन प्रकारेण ब्रह्मविद्यायाः स्तुतत्वं त[7]दाह—अपि चेति। अपिशब्दः स्तावकब्राह्मणसंभावनार्थः। मन्त्रद्वयसमुच्चयार्थश्चशब्दः। एवं शब्दसूचितं स्तुतिप्रकारमेव प्रकटयति—ये[8]न्द्रेति। तस्या दुष्प्रा[9]प्यत्वे हेतुमाह—यस्मादिति। महान्तमायासं स्फुटयति—ब्राह्मणस्येति। कृतार्थेनापीन्द्रेण रक्षितत्वे विद्याया दौर्लभ्ये च फलितमाह—तस्मादिति।

अपिचैवं स्तूयते ब्रह्मविद्या। सर्वपुरुषार्थानां कर्म हि साधनमिति लोके प्रसिद्धम्। तच्च कर्म वित्तसाध्यं तेनाऽऽशाऽपि नास्त्यमृतत्वस्य[10]। तदिदममृतत्वं केवलयाऽऽत्मविद्यया कर्मनिरपेक्षया प्राप्यते। यस्मात्कर्मप्रकरणे वक्तुं प्राप्ताऽपि सती प्रवर्ग्यप्रकरणे कर्मप्रकरणादुत्तीर्य कर्मणा विरुद्धत्वात्के[11]वलसंन्याससहिताऽभिहिताऽमृतत्वसाधनाय। तस्मान्नातः प[12]रं पुरुषार्थसाधनमस्ति। अपिचैवं स्तुता ब्रह्मविद्या। सर्वो हि लोको द्वंद्वारामः "स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते" इति श्रुतेः। याज्ञवल्क्यो लोकसाधारणोऽपि सन्नात्मज्ञानबलाद्भार्यापुत्रवित्तादिसंसाररतिं परित्यज्य प्रज्ञानतृप्त आत्मरतिर्बभूव।

---

१ ख. °सर्वाप्त्यादिसा°। २ क. °प्राप्त्यादिसा°। ३ घ. ज. °मार्ग उप°। ४ घ. ज. °न्द्रर°। ५ ग. ञ. दुष्प्रापा। ६ ख. च. ज. ढ. °त्वाऽश्वीयं शि°। घ. त्वाऽश्वस्य शि°। ङ. छ. त्वाऽश्वशि°। ७ घ. ङ. तत्राऽऽह। ८ घ. ञ. ण. इन्द्रेति। ९ क. ख. ढ. ण. °ष्प्रापत्वे। १० क. °स्य। यदि°। ११ घ. ङ. ज. °वलं सं°। १२ ख. परतरं।

अपिचैवं स्तुता ब्रह्मविद्या। यस्माद्याज्ञवल्क्येन संसारमार्गाद्व्युत्तिष्ठताऽपि प्रियायै भार्यायै प्रीत्यर्थमेवाभिहिता। प्रियं भाषस एह्यास्स्वेति लिङ्गात्।

न केवलमुक्तेनैव प्रकारेण विद्या स्तूयते किंतु प्रकारान्तरेणापीत्याह—अपिचेति। तदेव प्रकारान्तरं प्रकटयति—सर्वेति। केवलयेत्यस्य व्याख्यानं कर्मनिरपेक्षयेति। तत्र हेतुमाह[2]—यस्मादिति। किमिति कर्मप्रकरणे प्राप्ताऽपि प्रकरणान्तरे कथ्यते तत्राऽऽह—कर्मणेति। प्रसिद्धं पुमर्थोपायं कर्म त्यक्त्वा विद्यायामेवाऽऽदरे तदधिकता समधिगतेति फलितमाह—तस्मादिति। प्रकारान्तरेण ब्रह्मविद्यायाः स्तुतिं दर्शयति—अपिचेति। अनात्मरतिं त्यक्त्वाऽऽत्मन्येव रतिहेतुत्वान्महतीयं विद्येत्यर्थः। विधान्तरेण तस्याः स्तुतिमाह—अपिचैवमिति। कथं ब्रह्मविद्या भार्यायै प्रीत्यर्थमेवोक्तेति गम्यते तत्राऽऽह—प्रियमिति।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच।
तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्। तद्वां नरा सनये
दꣳस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम्।
दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा
प्र यदीमुवाचेति॥ १६॥

तत्रेयं[1] स्तुत्यर्थाऽऽख्यायिकेत्यवोचाम। का पुनः साऽऽख्यायिकेति। उच्यते—इदमित्यनन्तरनिर्दिष्टं व्यपदिशति बुद्धौ संनिहितत्वात्। वैशब्दः[3] स्मरणार्थः। तदित्याख्यायिकानिर्वृत्तं प्रकरणान्तराभिहितं परोक्षं वैशब्देन स्मारयन्निह व्यपदिशति। यत्तत्प्रवर्ग्यप्रकरणे सूचितं नाऽऽविष्कृतं मधु तदिदं मध्विहानन्तरं निर्दिष्टमियं पृथिवीत्यादिना। कथं तत्र प्रकरणान्तरे सूचितं दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाच।

आख्यायिकायाः स्तुत्यर्थत्वं प्रतिपाद्य वृत्तमनूद्याऽऽकाङ्क्षापूर्वकं तामवतार्य व्याकरोति[4]—तत्रेत्यादिना। ब्रह्मविद्या सप्तम्यर्थः। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह—यदिति। दध्यङ्ङित्यादि व्याकुर्वन्नाकाङ्क्षापूर्वकं प्रवर्ग्यप्रकरणस्थामाख्यायिकामनुकीर्तयति—कथमित्यादिना। आभ्यामश्विभ्यामिति यावत्।

---

१ क. घ. च. °त्। अत्रे°। २ क. ख. ढ. हेतुः। ३ झ. °ब्दः स्मार°। ४ क. घ. ञ. ण. °ति। अत्रे°।

तदेनयोः प्रियं धाम तदेवैनयोरेतेनोपगच्छति । स होवाचेन्द्रेण वा उक्तोऽस्म्येतच्चेदन्यस्मा अनुब्रूयास्तत एव ते शिरश्छिन्द्यामिति । तस्माद्वै बिभेमि यद्वै मे स शिरो न च्छिन्द्यात्तद्वामुपनेष्य इति । तौ होचतुरावां त्वा तस्मात्त्रास्यावहे इति । कथं मा त्रास्येथे इति । यदा नावुपनेष्यसे । अथ ते शिरश्छित्त्वाऽन्यत्राऽऽहृत्योपनिधास्यावः । यथाऽश्वस्य शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्यावः । तेन नावनुवक्ष्यसि । स यदा नावनुवक्ष्यसि । अथ ते तदिन्द्रः शिरश्छेत्स्यति । अथ ते स्वं शिर आहृत्य तत्ते प्रतिधास्याव इति । तथेति तौ होपनिन्ये । तौ यदोपनिन्ये । अथास्य शिरश्छित्त्वाऽन्यत्रोपनिदधतुः । अथाश्वस्य शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुः । तेन हाऽऽभ्यामनूवाच । स यदाऽऽभ्यामनूवाचाथास्य तदिन्द्रः शिरश्चिच्छेद । अथास्य स्वं शिर आहृत्य तद्धास्य प्रतिदधतुरिति । यावत्तु प्रवर्ग्यकर्माङ्गभूतं मधु तावदेव तत्राभिहितं न तु कक्ष्यमात्मज्ञानाख्यम् । तत्र याऽऽख्यायिकाऽभिहिता सेह स्तुत्यर्था प्रदर्श्यते[1] । इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽनेन प्रपञ्चेनाश्विभ्यामुवाच ।

केन कारणेनोवाचेत्यपेक्षायामाह— तदेनयोरिति । एनयोरश्विनोस्तन्मधु प्रीत्यास्पदमासीत्तद्वशात्ताभ्यां प्रार्थितो ब्राह्मणस्तदुवाचेत्यर्थः । यदश्विभ्यां मधु प्रार्थितं तदेतेन वक्ष्यमाणेन प्रकारेण प्रयच्छन्नेवैनयोरश्विनोराचार्यत्वेन[2] ब्राह्मणः समीपगमनं कृतवानित्याह— तदेवेति । आचार्यत्वानन्तरं ब्राह्मणस्य वचनं दर्शयति— स होवाचेति । एतच्छब्दो मध्वनुभवविषयः । यद्वैर्थो यच्छब्दः । तच्छब्दस्तर्हीत्यर्थः[3] । वां युवामुपनेष्ये शिष्यत्वेन स्वी करिष्यामीति यावत् । तौ देवभिषजावश्विनौ शिरश्छेदनिमित्तं मरणं पञ्चम्यर्थः । नावावामुपनेष्यसे शिष्यत्वेन स्वी करिष्यसि यदेति यावत् । अथशब्दस्तदेत्यर्थः[4] । ब्राह्मणस्यानुज्ञानन्तर्यमथेत्युक्तम् । मधुप्रवचनानन्तर्ये तृतीयस्याथशब्दस्यार्थः । यदश्वस्य शिरो ब्राह्मणे निबद्धं तस्य च्छेदनानन्तर्ये चतुर्थस्याथशब्दस्यार्थः । तर्हि समस्तमपि मधु प्रवर्ग्यप्रकरणे प्रदर्शितमेवेति कृतमनेन ब्राह्मणेनेत्याशङ्क्याऽऽह— यावत्त्विति । प्रवर्ग्यप्रकरणे स्थिताऽऽख्यायिका किमर्थमत्राऽऽनीतेत्याशङ्क्य तस्या ब्रह्मविद्यायाः स्तुत्यर्थमाख्यायिकेत्यत्रोक्तमुपसंहरति— तत्रेति । ब्राह्मणभागव्याख्यां निगमयति— इदमिति ।

---

१ ख. दर्शिता । २ क. ख. ढ. °न प्रकारेणोवा° । ञ. °न क्रमेणोवा° । ३ घ. ञ. ण. °त्यर्थे । वां । ४ घ, ञ. °त्यर्थे । ब्रा° ।

तद्वेतद्दृषिस्तदेतत्कर्म ऋषिर्मन्त्रः[1] पश्यन्नुपलभमानोऽवोचदुक्तवान् । कथम् । तद्दंस इति व्यवहितेन संवन्धः । दंस इति कर्मणो नामधेयम् । तच्च दंसः किंविशिष्टम् । उग्रं, क्रूरम् । वां युवयोः । हे नरा नराकारावश्विनौ । तच्च कर्म किंनिमित्तम् । सनये, लाभाय । लाभलुब्धो हि लोकेऽपि[2] क्रूरं कर्माऽऽचरति तथैवैतावुपलभ्येते यथा लोके[3]। तदाविः, प्रकाशं कृणोमि, करोमि यद्रहसि भवद्भ्यां कृतम् । किमिवेत्युच्यते । तन्यतुः, पर्जन्यो नेव । नकारस्तूपरिष्टादुपचार उपमार्थीयो वेदे न प्रतिषेधार्थः । यथाऽश्वं न । अश्वमिवेति यद्वत् । तन्यतुरिव वृष्टिं यथा पर्जन्यो वृष्टिं प्रकाशयति स्तनयित्न्वादिशब्दैस्तद्वदहं युवयोः क्रूरं कर्माऽऽविष्कृणोमीति संवन्धः । नन्वाश्विनोः स्तुत्यर्थौ कथमिमौ मन्त्रौ स्यातां निन्दावचनौ हीमौ । नैष दोषः । स्तुतिरेवैषा न निन्दावचनौ । यस्मादीदृशमप्यतिक्रूरं कर्म कुर्वतोर्युवयोर्न लोम च[4] मीयत[5] इति । न चान्यत्किंचिद्धीयत एवेति स्तुतावेतौ भवतः । निन्दां प्रशंसां हि लौकिकाः स्मरन्ति । तथा प्रशंसारूपा च निन्दा लोके प्रसिद्धा । दध्यङ्नामाऽऽथर्वणः । हेत्यनर्थको निपातः । यन्मधु कक्ष्यमात्मज्ञानलक्षणमाथर्वणो वां युवाभ्यामश्वस्य शीर्ष्णा, शिरसा प्र यदीमुवाच यत्प्रोवाच मधु । ईमित्यनर्थको निपातः ॥ १६ ॥

तद्वामित्यादिमन्त्रमुत्थाप्य व्याचष्टे—तदेतदिति । कथं लाभायापि क्रूरकर्मानुष्ठानमत आह—लाभेति । ननु प्रतिषेधे मुख्यो नकारः कथमिवार्थे व्याख्यायते तत्राऽऽह—नकारस्त्विवति । वेदे पदादुपरिष्टाद्यो नकारः श्रुतः स खलूपचारः सन्नुपमार्थोऽपि संभवति न निषेधार्थ एवेत्यर्थः । तत्रोदाहरणमाह—यथेति । अश्वं न गूढमश्विनेत्यत्र नकारो यथोपमार्थीयस्तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति—अश्वमिवेति । यद्वदिति । उपमार्थीये नकारे सति वाक्यस्वरूपमनूद्य तदर्थं कथयति—तन्यतुरित्यादिना । विद्यास्तुतिद्वारा तद्वन्तावश्विनावत्र[6] न स्तूयेते किं तु क्रूरकर्मकारित्वेन निन्द्येते तदा चाऽऽख्यायिका[7] विद्यास्तुत्यर्थेत्ययुक्तमिति शङ्कते—नन्विति । आख्यायिकाया विद्यास्तुत्यर्थत्वमविरुद्धमिति परिहरति—नैष इति । लोममात्रमपि न हीयत इति यस्मात्तस्माद्विद्यास्तुत्या तद्वतोः स्तुतिरेवात्र विवक्षितेति योजना । यद्यपि क्रूरकर्मकारिणोरश्विनोर्न दृष्टहानिस्तथाऽप्यदृष्टहानिः स्यादेवेत्याशङ्क्य कैमुति-

---

१ च. ढ. °मन्त्रस्तद्द्रष्टा वा प° । २ च. ढ. लोकोऽपि । ३ ख. हि । ४ ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ढ. चन । ५ क. हीयत । ६ क. ख. ङ. तद्वन्ताराव° । ७ ख. ढ. °दाऽप्याख्या° ।

कन्यायेनाऽऽह–न चेति । कथं पुनर्निन्दायां दृश्यमानायां स्तुतिरिष्यते तत्राऽऽह—निन्दामिति । नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुमपि तु विधेयं स्तोतुमिति न्यायादित्यर्थः । यथा निन्दा न निन्द्यं निन्दितुमेव तथा स्तुतिरपि स्तुत्यं स्तोतुमेव न भवति किंतु निन्दितुमपि तथा च नानयोर्व्यवस्थितत्वमित्याह—तथेति । तद्वामित्यादिमन्त्रस्य पूर्वार्धं व्याख्यायाऽऽख्यायिकायाः स्तुत्यर्थत्वविरोधं चोद्धृत्योत्तरार्धं व्याचष्टे—दध्यङ्ङ्नामेति । यत्कक्ष्यं ज्ञानाख्यं मधु तदाथर्वणो युवाभ्यामश्वस्य शिरसा प्रोवाच । यच्चासौ मधु युवाभ्यामुक्तवांस्तदहमाविष्कृणोमीति संबन्धः ॥ १६ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । आथर्वणायाश्विना दधीचेऽश्व्यꣳ शिरः प्रत्यैरयतम् । स वां मधु प्रवोचदृता यन्त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपि कक्ष्यं वामिति ॥ १७ ॥

इदं वै तन्मध्वित्यादि पूर्ववन्मन्त्रान्तरप्रदर्शनार्थम् । तथाऽन्यो मन्त्रस्तामेवाऽऽख्यायिकामनुसरति स्म । आथर्वणो दध्यङ्ङ्नामाऽऽथर्वणोऽन्यो विद्यत इत्यतो विशिनष्टि दध्यङ्ङ्नामाऽऽथर्वणस्तस्मै दधीच आथर्वणाय हेऽश्विनाविति मन्त्रदृशो वचनम् । अश्व्यमश्वस्य स्वभूतं शिरो ब्राह्मणस्य शिरसि च्छिन्नेऽश्वस्य शिरश्छित्त्वेदृशमातिक्रूरं कर्म कृत्वाऽश्व्यं शिरो ब्राह्मणं प्रत्यैरयतं,गमितवन्तौ युवाम् । स चाऽऽथर्वणो वां युवाभ्यां तन्मधु[1] प्रवोचद्यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं वक्ष्यामीति । स किमर्थमेवं जीवितसंदेहमारुह्य[2] प्रवोचदित्युच्यते । ऋतायन्यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं सत्यं तत्परिपालयितुमिच्छन् । जीवितादपि हि सत्यधर्मपरिपालना गुरुतरेत्येतस्य लिङ्गमेतत् । किं तन्मधु[3] प्रवोचदित्युच्यते । त्वाष्ट्रं, त्वष्टाऽऽदित्यस्तस्य संबन्धि यज्ञस्य शिरश्छिन्नं त्वष्टाऽभवत्तत्प्रतिसंधानार्थं प्रवर्ग्यं कर्म । तत्र प्रवर्ग्यकर्माङ्गभूतं यद्विज्ञानं तत्त्वाष्ट्रं[4] मधु यज्ञस्य शिरश्छेदनप्रतिसंधानादिविषयं दर्शनं तत्त्वाष्ट्रं यन्मधु हे दस्रौ दस्राविति परबलानामुपक्षपयितारौ, शत्रूणां वा हिंसितारौ । अपिच न केवलं त्वाष्ट्रमेव मधु कर्मसंबन्धि युवाभ्यामवोचदपिच कक्ष्यं गोप्यं रहस्यं परमात्म-

---

१ क. ग. घ. ङ. ज. झ. ढ. °धु प्रावो° । २ क. ग. घ. ङ. च. ज. झ. ढ. °ह्य प्रावो° । ३ क. ग. घ. ङ. ज. झ. ढ. °धु प्रावो° । ४ क. ख. ङ. छ. झ. ढ. °नं त्वाष्ट्रं ।

संबन्धि यद्विज्ञानं मधु मधुब्राह्मणेनोक्तमध्यायद्वयप्रकाशितं तच्च वां युवाभ्यां[1] प्रवोचदित्यनुवर्तते ॥ १७ ॥

समानार्थत्वे किमिति पुनरुच्यते तत्राऽऽह—मन्त्रान्तरेति । तुल्यार्थस्य ब्राह्मणस्य तात्पर्यमाह—तथेति । विशेषणकृत्यं दर्शयन्व्याकरोति—दध्यङ्ङ्नामेति । प्रथममश्व्यमित्यादि पदार्थवचनमश्वस्येत्यादौ[2] छित्त्वेत्यस्य कर्मोक्तिरश्व्यं शिर इत्यत्र त्वन्वयार्थमुक्तमिति[3] विभागः[4] । प्रेक्षापूर्वकारिणामीदृशी प्रवृत्तिरयुक्तेति शङ्कित्वा समाधत्ते—स किमर्थमिति । ऋतायन्नित्यत्रार्थसिद्धमर्थं कथयति—जीवितादपीति । “ यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा अश्विना[5]वब्रुवन्भिषजौ[6] वै स्थ इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्तम् ” इत्यादिश्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह— यज्ञस्येत्यादिना[7] । प्रवर्ग्यकर्मण्येवं प्रवृत्तेऽपि प्रकृते विज्ञाने किमायातं तदाह[8]—तत्रेति । उक्तमेव संगृह्णाति—यज्ञस्येति । यद्यथोक्तं दर्शनं तत्त्वाष्ट्रं मधु यच्च तन्मधु तत्प्रवोचदिति[9] संबन्धः । अध्यायद्वयप्रकाशितं तृतीयचतुर्थाभ्यामध्यायाभ्यां प्रकटितमिति यावत् ॥ १७ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच ।
तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति । स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किंचनानावृतं नैनेन किंचनासंवृतम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मध्विति पूर्ववत् । उक्तौ द्वौ मन्त्रौ प्रवर्ग्यसंबन्ध्याख्यायिकोपसंहर्तारौ । द्वयोः प्रवर्ग्यकर्मार्थयोरध्याययोरर्थ[10] आख्यायिकाभूताभ्यां मन्त्राभ्यां प्रकाशितः । ब्रह्मविद्यार्थयोस्त्वध्याययोरर्थ उत्तराभ्यामृग्भ्यां प्रकाशयितव्य इत्यतः प्रवर्तते । यत्कक्ष्यं च मधूक्तवानाथर्वणो युवाभ्यामित्युक्तम् । किं पुनस्तन्मध्वित्युच्यते । पुरश्चक्रे पुरः पुराणि शरीराणि यत इयमव्याकृतव्याकरणप्रक्रिया स परमेश्वरो नामरूपे अव्याकृते व्याकुर्वाणः प्रथमं भूरादीँल्लोकान्सृष्ट्वा चक्रे कृतवान्द्विपदो द्विपादुपलक्षितानि मनुष्यशरीराणि[11] पक्षिशरीराणि । तथा

---

१ क. ख. घ. ङ. च. झ. ढ. °भ्यां प्रावो° । २ घ. ञ. ण. इत्यन्ते । ३ ण. °र्थमि° । ४ ञ. ढ. भागः । ५ ख. ढ. °त तदेवाश्वि° । ६ ख. ढ. °वद्भिष° । ७ क. घ. ञ. °दि । प्र° । ८ घ. ञ. तत्राऽऽह । ९ क. ख. घ. ञ. ढ. ण. तत्प्रावो° । १० घ. ज. °योरध्या° । ११ क. घ. च. छ. ज. झ. °णि । त° ।

पुरः शरीराणि चक्रे चतुष्पदश्चतुष्पादुपलक्षितानि पशुशरीराणि । पुरः पुरस्तात्स ईश्वरः पक्षी लिङ्गशरीरं भूत्वा पुरः शरीराणि पुरुष आविशदित्यस्यार्थमाचष्टे श्रुतिः । स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु सर्वशरीरेषु पुरिशयः पुरि शेत इति पुरिशयः सन्पुरुष इत्युच्यते । नैनेनानेन किंचन किंचिदप्यनावृतमनाच्छादितम् । तथा नैनेन किंचनासंवृतमन्तरननुप्रवेशितं बाह्यभूतेनान्तर्भूतेन च नानावृतम् । एवं स एव नामरूपात्मनाऽन्तर्बहिर्भावेन कार्यकरणरूपेण व्यवस्थितः । पुरश्चक्र इत्यादिमन्त्रः संक्षेपत आत्मैकत्वमाचष्ट इत्यर्थः ॥ १८ ॥

उक्तमन्त्राभ्यां वक्ष्यमाणमन्त्रयोरपुनरुक्तत्वार्थवत्त्वं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति— उक्ताविति । आख्यायिकाविशेषणप्राप्तं संकोचं परिहरति— द्वयोरिति । उत्तरमन्त्रद्वयप्रवृत्तिं प्रतिजानीते— ब्रह्मेति । संप्रत्यवान्तरसंगतिमाह— यत्वक्ष्यं चेति । हिरण्यगर्भकर्तृकं शरीरनिर्माणमत्र नोच्यते किंतु प्रकरणबलादीश्वरकर्तृकमित्याह— यत इति । शरीरसृष्ट्यपेक्षया लोकसृष्टिप्राथम्यं पुरस्ताद्देहसृष्ट्यनन्तरं प्रवेशात्पूर्वमिति यावत् । स हि सर्वेषु शरीरेषु वर्तमानः पुरि शेत इति व्युत्पत्त्या पुरिशयः सन्पुरुषो भवतीत्युक्त्वा प्रकारान्तरेण पुरुषत्वं व्युत्पादयति— नेत्यादिना । वाक्यद्वयस्यैकार्थत्वमाशङ्क्य सर्वं जगदोतप्रोतत्वेनाऽऽत्मव्याप्तमित्यर्थविशेषमाश्रित्याऽऽह— बाह्यभूतेनेति । पूर्णत्वे सत्यात्मनः ‘ दिव्यो ह्यमूर्तः ’ इत्यादिश्रुतिमाश्रित्य फलितमाह— एवमिति । मन्त्रब्राह्मणयोरर्थवैमत्यमाशङ्क्याऽऽह— पुर इति ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । रूपꣳ रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप[1] ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति । अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनम् ॥ १९ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

---

१ घ. ङ. च. ज. झ. ढ. °ष उच्य° । २ ज. °र्यकार° । ३ क. °रुषार्थं व्यु° । क. घ. वैपरीत्य° ।

इदं वै तन्मध्वित्यादि पूर्ववत् । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । रूपं रूपं प्रति प्रतिरूपो रूपान्तरं बभूवेत्यर्थः । प्रतिरूपोऽनुरूपो वा यादृक्संस्थानौ मातापितरौ तत्संस्थानस्तदनुरूप एव पुत्रो जायते । नहि चतुष्पदो द्विपाज्जायते द्विपदो वा चतुष्पात् । स एव हि परमेश्वरो नामरूपे व्याकुर्वाणो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । किमर्थं पुनः प्रतिरूपमागमनं तस्येत्युच्यते । तदस्याऽऽत्मनो रूपं प्रतिचक्षणाय, प्रतिख्यापनाय । यदि हि नामरूपे न व्याक्रियेते तदाऽस्याऽऽत्मनो निरुपाधिकं रूपं प्रज्ञानघनाख्यं न प्रतिख्यायेत । यदा पुनः कार्यकरणात्मना नामरूपे व्याकृते भवतस्तदाऽस्य रूपं प्रतिख्यायेत । इन्द्रः परमेश्वरो मायाभिः, प्रज्ञाभिर्नामरूपभूतकृतमिथ्याभिमानैर्वा न तु परमार्थतः पुरुरूपो बहुरूप ईयते गम्यत एकरूप एव प्रज्ञानघनः सन्नविद्याप्रज्ञाभिः । कस्मात्पुनः कारणात् । युक्ता रथ इव वाजिनः स्वविषयप्रकाशनाय हि यस्मादस्य हरयो हरणादिन्द्रियाणि शता, शतानि दश च प्राणिभेदबाहुल्याच्छतानि दश च भवन्ति । तस्मादिन्द्रियविषयबाहुल्यात्तत्प्रकाशनायैव च युक्तानि तानि नाऽऽत्मप्रकाशनाय । "पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः" इति हि काठके तस्मात्तैरेव विषयस्वरूपैरीयते न प्रज्ञानघनैकरसेन स्वरूपेण ।

प्राचीनमेव ब्राह्मणमनूद्य मन्त्रान्तरमवतारयति—इदमिति । प्रतिशब्दस्तन्त्रेणोच्चरितः । रूपं रूपमुपाधिभेदं प्रति प्रतिरूपो रूपान्तरं प्रतिबिम्बं बभूवेत्येतत्प्रतिरूपो बभूवेत्यत्र विवक्षितमिति योजना । अनुरूपो वेत्युक्तं विवृणोति—यादृगित्यादिना । उक्तमर्थमनुभवारूढं करोति—नहीति । रूपान्तरभवने कर्त्रन्तरं वारयति—स एव हीति । प्रतिख्यापनाय शास्त्राचार्यादिभेदेन तत्त्वप्रकाशनायेत्यर्थः । तदेव व्यतिरेकेणान्वयेन च स्फुटयति—यदि हीत्यादिना । मायाभिः प्रज्ञाभिरिति परपक्षमुक्त्वा स्वपक्षमाह—मायाभिरिति । मिथ्याधीहेतुभूतानाद्यनिर्वाच्यदण्डायमानाज्ञानवशादेष बहुरूपो भाति । प्रकारभेदात्तु बहूक्तिरिति वाक्यार्थमाह—एकरूप एवेति । अविद्याप्रज्ञाभिर्बहुरूपो गम्यत इति पूर्वेण संबन्धः । परस्य बहुरूपत्वे निमित्तं प्रश्नपूर्वकं निवेदयति—कस्मादित्यादिना । यथा रथे युक्ता वाजिनो रथिनं

---

१ क. ख. °पाद्वा जा° । २ ग. प्रत्याख्या° । ३ ग. झ. °र्यकार° । ४ ख. घ. च. ढ. °पे अव्याकृते व्या° । ५ घ. °पकृ° । ६ क. ख. °ततत्कृत° । ७ ख. ग. °व यु° । ८ ख. च. ढ. °न रू° । घ. ङ. छ. ज. झ °न स्वेन रू° । ९ घ. °णोच्चारि° । १० ख. ढ. °बिम्बरूपं व° ।

स्वगोचरं देशं प्रापयितुं प्रवर्तन्ते तथाऽस्याप्रतीचो रथस्थानीये शरीरे युक्ता हरयः स्वविषयप्रकाशनाय यस्मात्प्रवर्तन्ते तस्मादिन्द्रियाणां तद्विषयाणां च बहुलत्वात्तत्तद्रूपैरेष बहुरूपो भातीति योजना । हरिशब्दस्येन्द्रियेषु प्रवृत्तौ निमित्तमाह—**हरणादिति** । प्रतीचो विषयान्प्रतीति शेषः । इन्द्रियबाहुल्ये हेतुमाह—**प्राणीति** । इन्द्रियविषयबाहुल्यात्प्रत्यगात्मा बहुरूप इति शेषः । नन्वात्मानं प्रकाशयितुमिन्द्रियाणि प्रवृत्तानि न तु रूपादिकमेव तत्कथं तद्विषयवशादात्मनोऽन्यथा प्रथेत्याशङ्क्याऽऽह—**तत्प्रकाशनायेति** । तस्मादिन्द्रियविषयबाहुल्यादित्यत्रोक्तमुपसंहरति—**तस्मादिति** । यद्वा यथोक्तश्रुतिवशेन लब्धमर्थमाह—**तस्मादिति** । यस्मादिन्द्रियाणि पराग्विषये प्रवृत्तानि तस्मात्तैरिन्द्रियैर्विषयस्वरूपैरेवायं प्रत्यगात्मा गम्यते न तु स्वासाधारणेन रूपेणेत्यर्थः ।

एवं तर्ह्ययमन्यः परमेश्वरोऽन्ये हरय इत्येवं प्राप्त उच्यते—अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च । प्राणिभेदस्याऽऽनन्त्यात् । किं बहुना तदेतद्ब्रह्म य आत्माऽपूर्वं नास्य कारणं पूर्वं विद्यत इत्यपूर्वम् । नास्यापरं कार्यं विद्यत इत्यनपरम् । नास्य जात्यन्तरमन्तराले विद्यत इत्यनन्तरम्[3] । तथा बहिरस्य न विद्यत इत्यबाह्यम् । किं पुनस्तन्निरन्तरं ब्रह्मायमात्मा । कोऽसौ यः प्रत्यगात्मा द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा विज्ञाता सर्वानुभूः, सर्वात्मना सर्वमनुभवतीति सर्वानुभूरित्येतदनुशासनं, सर्ववेदान्तोपदेशः । एष सर्ववेदान्तानामुपसंहृतोऽर्थः । एतदमृतमभयं परिसमाप्तश्च शास्त्रार्थः ॥ १९ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य
पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

युक्ता हीति संबन्धमाश्रित्य शङ्कते—**एवं तर्हीति** । अयमित्यादिवाक्येन परिहरति—**अयमिति** । तत्तदिन्द्रियादिरूपेणाऽऽत्मन एवाविद्यया भानात्संबन्धस्य च कल्पितत्वान्नाद्वैतहानिरित्यर्थः । इन्द्रियानन्त्ये हेतुमाह—**प्राणिभेदस्येति** । वाक्यार्थव्याख्यानार्थमित्थं गतेन संदर्भेण भूमिकामारचय्य तत्परं वाक्यमवतार्य व्याकरोति—**किं बहुनेत्यादिना** । न केवलमध्यायद्वयस्यैवार्थोऽत्र संक्षिप्योपसंहृतः किंतु सर्ववेदान्तानामित्याह—**एष इति** । तस्योभयविधपुरुषार्थरूपत्वमाह—**एतदिति** । वक्तव्यान्तरपरिशेषशङ्कां परिहरति—**परिसमाप्तश्चेति** ॥ १९ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयाध्याये
पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

---

१ घ. ञ. ण. °त्प्रयतन्ते । २ ख. ग. च. ढ. °ब्रह्मायमात्मा° । ३ क. ख. ग. ङ. च. छ. झ. ढ. °म् । अबाह्यं त° । ४ घ. ञ. वन्धोक्तिमा° । ५ घ. ञ. ण. एवमिति ।

(अथ द्वितीयाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम्)

अथ वꣳशः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥ १ ॥

आग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चानभिम्लाताच्चानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लात आनभिम्लातादानभिम्लातो गौतमाद्गौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्याꣳ सैतवप्राचीनयोग्यौ पाराशर्यात्पाराशर्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च गौतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजः पाराशर्यात्पाराशर्यो वैजवापायनाद्वैजवापायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥

घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्चाऽऽसुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धने[1]रौपजन्धनि[2]रासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्टेर्माण्टिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कैशोर्यात्[3]काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्[4]कुमारहारितो[5] गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विद-

---

१ छ. ट. ड. °पचन्ध° । २ छ. ट. ढ. °पचन्ध° । ३ ग. °र्यात्कैशोर्यः काप्यात्काप्यः । ४ ग. ङ. छ. °हारिता° । ५ ग. छ. ठ. ढ. °हारितो ।

र्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनान्मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात्प्रध्वंसन एकर्षेरे[1]कर्षिर्वि[2]प्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये
षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
बृहदारण्यकक्रमेण चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथेदानीं ब्रह्मविद्यार्थस्य मधुकाण्डस्य वंशः स्तुत्यर्थो ब्रह्मविद्यायाः । मन्त्रश्चायं स्वाध्यायार्थो जपार्थश्च । तत्र वंश इव वंशो यथा [3]वेणुर्[4]वंशः पर्वणः पर्वणो हि भिद्यते त[6]द्वदग्रात्प्रभृत्या मूलप्राप्तेरयं वंशः । अध्यायचतुष्टयस्[5]याऽऽचार्यपरम्पराक्रमो वंश इत्युच्यते । तत्र प्रथमान्तः शिष्यः पञ्चम्यन्त आचार्यः । परमेष्ठी विराट् । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भात् ।

---

१ क. ग. °क ऋषेरे° । २ क. ग. °क ऋषिर्वि° । ३ घ. च. ढ. वेणुः पर्वशः प° । ४ ग. छ. °णुवंशः । ५ ग. घ. ज. °णो भि° । ६ ख. तथाऽप्रा° ।

ततः परमाचार्यपरम्परा नास्ति । यत्पुनर्ब्रह्म तन्नित्यं स्वयंभु तस्मै ब्रह्मणे स्वयंभुवे नमः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये द्वितीयाध्यायस्य
षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य
श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्ये
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ब्रह्मविद्यां संक्षेपविस्तराभ्यां प्रतिपाद्य वंशब्राह्मणतात्पर्यमाह—अथेति । महाजनपरिगृहीता हि ब्रह्मविद्या तेन सा महाभागधेयेति स्तुतिः । ब्राह्मणस्यार्थान्तरमाह—मन्त्रश्चेति । स्वाध्यायः स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वे सत्यध्यापनं जपस्तु प्रत्यहमावृत्तिरिति भेदः । यथोक्तनीत्या ब्राह्मणारम्भे स्थिते वंशशब्दार्थमाह—तत्रेति । तदेव स्फुटयति—यथेति । शिष्यावसानोपलक्षणीभूतात्पौतिमाष्यादारभ्य तदाद्र्वैदारुव्यब्रह्ममूलपर्यन्तोऽयं वंशः पर्वणः पर्वणो भिद्यत इति संबन्धः । वंशशब्देन निष्पन्नमर्थमाह—अध्यायचतुष्टयस्येति । अथात्र शिष्याचार्यवाचकशब्दाभावे कुतो व्यवस्थेति तत्राऽऽह—तत्रेति । परमेष्ठिब्रह्मशब्दयोरेकार्थत्वमाशङ्क्याऽऽह—परमेष्ठीति । कुतस्तर्हि ब्रह्मणो विद्याप्राप्तिस्तत्राऽऽह—तत इति । स्वयंप्रतिभातवेदो हिरण्यगर्भो नाऽऽचार्यान्तरमपेक्षते । ईश्वरानुगृहीतस्य[३] तस्य बुद्धावाविर्भूताद्वेदादेव विद्यालाभसंभवादित्यर्थः । कुतस्तर्हि वेदो जायते तत्राऽऽह—यत्पुनरिति । परस्यैव ब्रह्मणो वेदरूपेणावस्थानात्तस्य नित्यत्वान्न हेत्वपेक्षेत्यर्थः । आदावन्ते च कृतमङ्गला ग्रन्थाः प्रचारिणो भवन्तीति द्योतयितुमन्ते ब्रह्मणे नम इत्युक्तम् । तद्व्याचष्टे—तस्मा इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां द्वितीयाध्यायस्य
षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्येण भगवदानन्दज्ञानेन कृतायां बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यटीकायां
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

---

१ घ. ञ. ण. °क्तरीत्या । २ घ. ञ. ण. °क्षणभू° । ३ क. ख. ढ. ण. °स्य बु° ।

ٹھوڑا - ٹھوڑے پھیلے ہوئے دو پتے ٹھوٹ دن زائلی بوٹی

منگ - شہد سا رس نکلے اونچا ٹھوک

دور تک - دیکھیں اُٹھا کے ادھر دیکھ

میرکن - پرچھ

سنسان - جس جگہ میں جھاڑیاں ہیں آدمی کا دکھائی نہ دے